

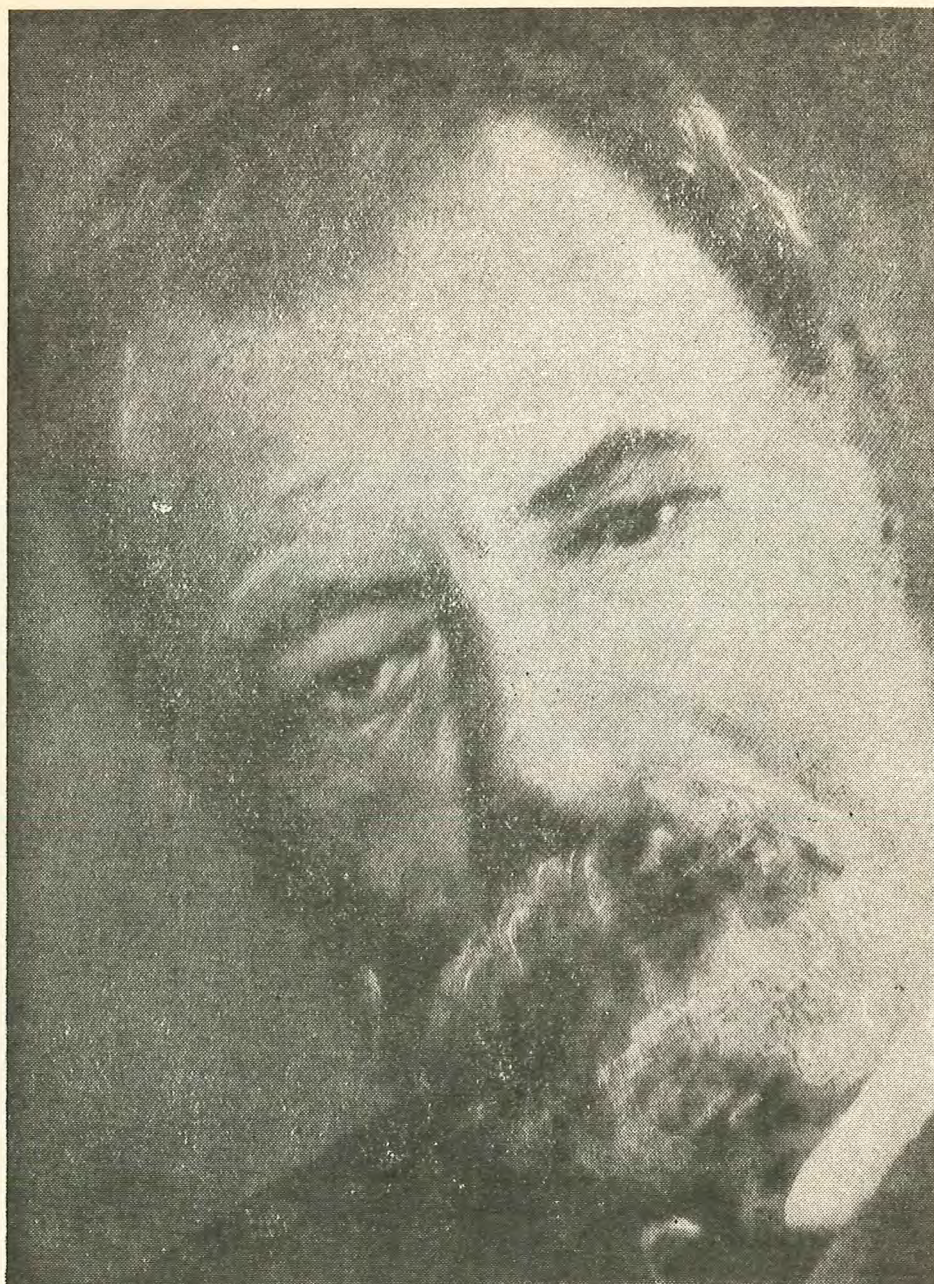
ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
ΣΤΟΝ
ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ 'ΕΣΤΙΑΣ,, Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α. Ε.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

(Φωτογραφία Λεων. Ήλευθεριάδη)

“Νέα Έστία,, — Χριστούγεννα 1941

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ ΙΕ' — 1941
ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ 1941

ΤΕΥΧΟΣ 355

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

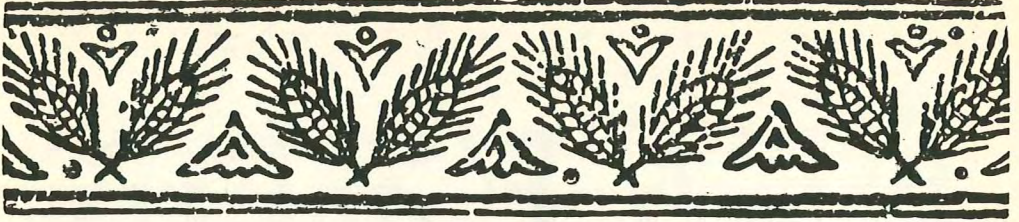
Κάθε λογοτεχνία, μεγάλη ή μικρή, ακολουθεί ένα νόμο που στάθηκε δυνατός και άκατάλυτος στους αιώνες. Παρουσιάζει ποικιλία έκδηλώσεων και καταμερισμό δυνάμεων. Έχει τις μεγάλες μονάδες της, τις αναμφισβήτητες μεγαλοφυΐες ή ιδιοφυΐες, έχει τους έκλεκτους της, έχει τους ευσυνείδητους και τους άνεκτους, έχει και τους μέτριους και τους βλαβερούς. Μερικές έχουν και τους σημαδεμένους από μοίρα βαριά, τους «καταραμένους». Η νέα Έλληνική Λογοτεχνία έχει κάτι ακόμα: τον Άγιο της. Και το τεύχος τουτο είναι αφιέρωμα, είναι προσκύνημα στο όνομά του και στο «θαύμα» που της πρόσφερε, στο ήλαρό φως που έριξε και μ' αυτό παραμέρισε αρκετά από τα σκοτάδια που σκέπαζαν και κράταγαν στη νάρκη ή στην πλάνη τον κουρασμένο, τον πολυβασανισμένο, τον παραστρατισμένο αυτόν τόπο.

Ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης πέθανε τις πρώτες ημέρες του 1911. Δεν τον ξεχάσαμε ούτε μια στιγμή, δεν τον ύποτιμήσαμε στο παραμικρό, δεν αφαιρέσαμε λέξη από τα έργά του που του έπλεξε ή γενεά του. Και τα τριάντα χρόνια που πέρασαν, χρόνια μεγάλων γεγονότων, αλλά και συμφορών για

την Ελλάδα, κι' αυτή ακόμα ή σημερινή κρίσιμη για το Έθνος στιγμή, όχι μόνο δεν κρατούν σε απόσταση τον Παπαδιαμάντη, αλλά προκαλούν μια νοσταλγία, μιάν ανάγκη: να πάμε όσο γίνεται πιο κοντά του, ν' ακούσουμε τον ήρεμο και βαθύτατα παρηγορητικό λόγο του, αλλά και να επικοινωνήσουμε με μιάν από τις πιο γνήσιες έθνικές δυνάμεις κι' από κει να πάρουμε θάρρος κι' αίσιοδοξία.

Ο Άγιος των Έλληνικών Γραμμάτων έορτάζεται τρεις φορές το χρόνο: την Πρωτοχρονιά, το Πάσχα και τα Χριστούγεννα. Ο πόλεμος δέ μας άφησε να τον τιμήσουμε στην άρχή του 41. Άκόμα πιο δύσκολες ημέρες ήταν το Πάσχα του 41. Άλλά τα Χριστούγεννα του 41 είναι όπωσδήποτε δικά του. Και του αφιερώσουμε το Χριστουγεννιάτικο τεύχος της «Νέας Έστίας» με ό,τι ταιριάζει στο προσκύνημα τουτο και στην κρίσιμη αυτή ώρα: με διάθεση και με άγνότητα άσκητικής ζωής. Έτσι πλησιάζουμε στο ψυχικό του κλίμα όσο ποτέ ύσως άλλοτε. Ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης δέχεται κοντά του μόνο όσους είναι ίκανοί να σταθούν άπάνω από τα μικρά και τα έφήμερα.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Τοῦ ΠΕΤΡΟΥ ΧΑΡΗ

Τοῦ Θεοῦ τὸ πέλαγο, βροντῆ
τὸ μέγα κῦμα ἐβάρει . . .
Σὰν τ' Ἅγιο Πνέμμα, ἐφώταγε
ψηλάθε τὸ φεγγάρι
στ' ἀκρόγιαλα τίς γλώσσες τῶν ἀφρῶν,
ποῦ καβαλίκευαν τὰ βράχια,
θαμπωτικές,
ὄταν αὐτός,
διαβαίνοντας ἀπ' τὸ στερνὸ προσκυνητάρι
τ' ἀκρωτηριοῦ,
καθὼς σφυρίζαν οἱ σβιλάδες τοῦ Βορριᾶ,
ἔκλειν' ἀπάνω-του σφιχτὰ τὸ τρύπιο πανωφόρι,
κι' ὅπως σιγόψελνε
μὲ πρόσωπο στὸ στήθος του χωμένο
« τῆ ταπεινώσει τὰ ὑψηλά
καὶ τῆ πτωχεῖα τὰ πλούσια »,
ξάφνου πλημμύριζεν ἀδόκητα ἡ καρδιά του,
πλατιά, πιδὸ πάνω ἀπὸ τὸ βόγγο τοῦ πελάγου
κι' ἀπ' τὸ τραγοῦδι τῶν ἀθώρητων Σειρήνων,
Ἰερουσαλήμ,
ἀπὸ τὸν ὕμνο τὸ δικό Σου !

Καὶ τότε, τὸ φιδίσιο μονοπάτι,
ποῦ ἀπ' τὸ ξεκκλήσι τ' Ἄη-Νικόλα
κατέβαινε τοῦ λιμανιοῦ ὡς μὲ κάτω τὴν ταβέρνα,
ποῦ μέσα της ἀκόμα, νυχτωμένο,
ἐκάπνιζε θαμπὸ ἓνα φῶς,
τὸν ἐτραβοῦσε κιόλας,
ἐκεῖ, ποῦ τὸ ποτήρι τοῦ κρασιοῦ κρατώντας,
σὲ λίγο, ἀπὸ τὸ νᾶμα γκαρδιωμένος τῆς Ἀμπέλου,
τῆς μιᾶς Ἀμπέλου ποῦ πλατειὰ ἔναι καὶ μεγάλη,
μὰ λιγοστὰ τ' ἀληθινὰ τὰ κλήματά της,
θὰ νᾶμπαινε στὴ ζέστα μέσα τοῦ Μυστήριου
τοῦ ζωντανοῦ, κι' ὁ Διονυσόδοτος Χριστός του,
κι' ἂν στὸ σταυρὸν ἀπάνω ἀκόμα καρφωμένος
μ' αἵματοστάλαχτο πλευρό, μὰ ἀγάλι-ἀγάλι
τὴν Ἀπολλώνεια θὰ σαρκώνονταν γαλήνη.

κι' από τή ρίζα μέσα τῆς ταπεινωσύνης,
 τόσο θά ψήλωνε βαθείά του τὸ τροπάρι
 καὶ τόσο μέσα του οἱ κρυφές αισθήσεις
 σὲ νοσταλγίας θεοτικὸ ρυθμὸ δοσμένες
 θά τραγουδοῦσαν, πού ἡ ψυχὴ του, μοναχὴ τῆς,
 σὰν τὸ πουλὶ πού ξάφνου ἀνοίγουν τὸ κλουβὶ του,
 στῆς ἴδιας τῆς τῆς λευτεριάς συνεπαρμένη
 τὸ θάμπος, θά νά ὀρμοῦσε νά μᾶς φέρει
 κάτι ἀπ' τὸ μήνυμα τῆς Μέθης τῆς μεγάλης,

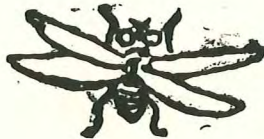
ὡς πού ἀκουμπώντας πάνω στῆς ταβέρνας τὸ τραπέζι
 λίγα φύλλα χαρτιοῦ τσαλακωμένα,
 καὶ σκύβοντας ἀπάνω τους,
 μὲ τὸ ποτήρι τοῦ κρασιοῦ μπροστά του,
 θά ν' ἀρχινοῦσε,
 ὡς νά τραγούδαε τώρα κι' ὄλο τὸ νησί μαζί του,
 κι' ἀκόμα σιγοψέλλνοντας ἀνάμεσα στὰ δόντια του,
 νά γράφει...

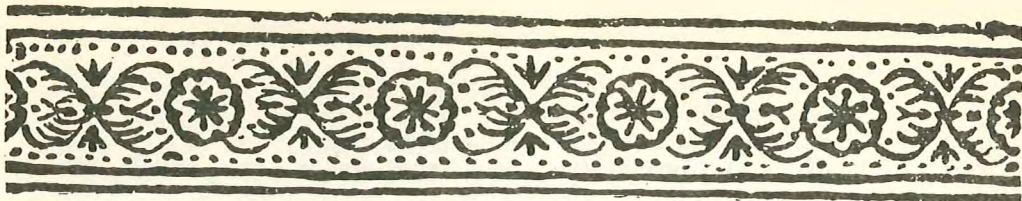
★

Καὶ νά, πού ὡς σήμερα μὲ κείνα τὰ γραφτά του
 ἀγάλλεται ἡ Σιών, καὶ στὸ πλευρό τῆς,
 παλιὰ καὶ νέα, σκιρτᾷ κρυφὰ ἡ Ἑλλάδα,
 κάποιοι ἀπὸ μᾶς ὀπούμαστε ἐνωμένοι
 ἀπ' τῆ βαθεία τῆ λάτρα τῆς Ἀμπέλου
 τῆς ζωντανῆς, ὅπου πλατειά ἔναι καὶ μεγάλη
 μὰ λιγοστά τ' ἀληθινὰ τὰ κλήματά τῆς,

σ' εὐλαβικὸ Μνημόσυνο κινώντας
 μαζί, τὸ μονοπάτι παίρνουμε τ' ἀκρογιαλίσιο
 τῆς Σκιάθου, πού ἀπ' τὸ ξωκκλήσι τ' Ἀη-Νικόλα,
 τοῦ λιμανιοῦ ὡς μὲ κάτου κατεβαίνει τὴν ταβέρνα,
 κι' ἐκεῖ,
 ἐνῶ γύρα μας μυρόβλητο ἀνασαίνει
 παντοῦθε τὸ νησί, ἀπ' τὸ κύμα κι' ἀπ' τὸ φύκι,
 κι' ἀπὸ τὰ πεῦκα κι' ἀπ' τὰ σκοῖνα κι' ἀπ' τὰ ρεῖκια,
 μὲ τὸ βαθὺ ποτήρι μας γιομάτο
 ἀπὸ τῆς νέας μας τῆς σοδειᾶς τὸ γιοματάρι,
 ὄρθοι, στὸν Ἴσκιο του μπροστά,
 γιὰ μιὰ στιγμή,
 μὲ τὸ ποτήρι αὐτὸ στὸ χέρι, τοῦ ζητᾶμε,
 ἂν εὐδοκεῖ, νά τὸ τσουγκρίσομε μὲ τὸ δικό του!

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Μίλησα πλατιά στο σχετικό έργο μου για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του Παπαδιαμάντη και για τη σχέση του μέσα στους συγχρόνους του. Έδω δὲν πρόκειται νὰ ἐπαναλάβω, παρὰ νὰ ἀνακεφαλαιώσω μερικά ζητήματα και δεδομένα, μόνο και μόνο για νὰ θέσω μερικά προβλήματα, πού πρέπει πάντα νὰ τάχουν στο νοῦ και νὰ τ' ἀντιμετωπίζουν μ' ἐρμηνευτική προσπάθεια ὅσοι, εἴτε εἰδικά, εἴτε παροδικά και τυχαία, ἀσχολοῦνται με τὸν Παπαδιαμάντη.

Προεισαγωγική διαπίστωση για κάθε μελετητή ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ προβληματική τοῦ Παπαδιαμάντη — κι αὐτὸ ἰσχύει για λιγοστοὺς νεωτέρους λογίους μας — εἶναι πολὺ δύσκολη και δύσβατη, και παρουσιάζει πολλές πλευρές, πού δὲν προσφέρονται σὴν πρώτη ἀναζήτηση. Γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ζήτημα ἀρχῆς ἡ διαπίστωση, ὅτι τὸ πλησιάζμα μας με τὸν Παπαδιαμάντη και πολὺ περισσότερο ἡ ἐρμηνευτική του κατάκτηση προϋποθέτει κάποια ἐτοιμασία, ὄχι μόνο θεωρητική, ἀλλὰ και *ἑσωτερική*. Τονίζω και ὑπογραμμίζω τὸν ὄρο *ἑσωτερική* ἐτοιμασία, γιατί τὸν θεωρῶ ἀπαραίτητο ἐφόδιο κάθε μελετητῆ ἡ ἐρμηνευτῆ τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ὁ λόγος τῆς ἰδιαίζουσας θέσης τοῦ Παπαδιαμάντη μέσα σὴν ἐρμηνευτική και κριτική εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ἡ προσωπικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη, και ὡς ἀνθρώπου και ὡς τεχνίτη, ἀποτελεῖ σύνολο κλειστὸ και δυσκολοκέρδητο. Βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα ἐφτασφράγιστο οἰκοδόμημα, πού τὸ αἰσθανόμαστε, εὐθὺς ἀπὸ τὸ πρώτο ἀντίκρουσμά του, πὼς πρέπει νὰ τὸ πλησιάσουμε ἀπὸ ἰδιαίτερο δρόμο και με κάποια προπαρασκευή. Ἀλλιώτικα — και τὸ διαπιστώσαμε αὐτὸ ἀπ' τὴν ἱστορία τῆς κριτικῆς γύρω σὸν Παπαδιαμάντη, — κινδυνεύουμε νὰ μοιάσουμε με τοὺς ἐλεύθερους σκοπευτῆς, και νὰ πέσουμε ἀθελά μας στο ἀτέλειωτο στάδιο τοῦ ὑποκειμενισμού, κι ἀντὶ νὰ φτάσουμε στο φῶς τῆς ἐρμηνείας, πού ἦταν ὁ σκοπός μας, νὰ πελαγώσουμε στὰ σκοτάδια και στὰ μυστήρια τῆς ἐκστατικῆς ὥραιότητας. Ἀπ' αὐτὸ θὰ μᾶς σώσει ἡ ἑσωτερική ἐκείνη ἐτοιμασία, πού, κοντὰ στὰ ἑξωτερικά ἐφόδια τῆς θετικῆς κι ἀκριβολογημένης γνώσης, περιλαμβάνει και τὴν ψυ-

χική μας συμμετοχή, τὴ μεταφορά μας στον κόσμο τῆς ζωῆς και τῆς δημιουργίας τοῦ Παπαδιαμάντη. Και λέγοντας ζωὴ και δημιουργία σὸν Παπαδιαμάντη, χαρακτηρίζω ἀπὸ δυὸ πλευρές τὸ ἴδιο πράγμα, — τόσο ζωὴ και ἔργο ἀλληλοσυμπληρώνονται και ἀλληλοεκφράζονται με θαυμαστή ἀντιστοιχία και ἀρμονική συνοχή. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο δώσαμε σημασία και συγκεντρώσαμε κι ἀναπλάσαμε συνθετικά σὴ βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη κάθε λεπτομέρεια, πιστοποιημένη ἀπὸ ἄλλες γνήσιες πηγές και ἐκφρασμένη εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα στο ἔργο του. Στὴν προσπάθειά μας ἐκείνη δὲν ἔγινε καμμιά κατάχρηση ὄτε υπερβολή, παρὰ κάθε πληροφορία αὐτοβιογραφικῆς μορφῆς περνοῦσε ἀπ' τὸν αὐστηρὸ ἔλεγχο τῆς θετικῆς ἔρευνας και ἐξακριβωσης. Και ἀκριβῶς ἐν' ἀπ' τὰ πρώτα και σοβαρώτερα προβλήματα σὴν αἰσθητική θεώρηση τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἔργου με τὸ δημιουργὸ και ἡ θέση τοῦ δημιουργοῦ μέσα στο ἔργο.

Μίλησα παραπάνω και ἔθεσα τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου τῆς μελέτης και ἐρμηνείας τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλ' αὐτὸ συνδέεται ἄμεσα με τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ Παπαδιαμάντη με τὴν ἐποχή του, τῆς θέσης του μέσα σὴς τάσεις και τὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του, τῆς στάσης του γενικώτερα μπροστὰ στὰ προβλήματα και τὴν κίνηση τῶν ἰδεῶν, πού δημιουργοῦσαν οἱ σύγχρονοί του. Ἀνάγκη λοιπὸν ν' ἀπομονώσουμε τὸν Παπαδιαμάντη μέσα στο κοινωνικό και πνευματικὸ περιβάλλον, πού ἔφτασε, και νὰ ἐξετάσουμε τὴ στάση του, ἐρευνώντας τις ἐπιδράσεις, πού πῆρε και τὴ θέση, πού καθώρισε για τὸν ἑαυτό του μέσα σὴ ζωὴ. Σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ σταματήσω παρακάτω περισσότερο, αἰσθανομαὶ ὅμως τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντικρύσω πρώττερα και μερικά ἀκόμα σημαντικώτατα προβλήματα, πού πρέπει, καθὼς εἶπα και τώρα και ἄλλοτε, νὰ μὴ φεύγουν ποτὲ ἀπ' τὸ νοῦ μας, γιατί ἀλλιῶς ἡ ὀποιδήποτε ἐρμηνεία καταντᾷ ἄγονο και ἀρνητικό ἔργο.

Εἶναι εὐτύχημα ὅτι ἡ ἀνάπτυξη και ἡ διαμόρφωση τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν πρόφτασε νωπὴ και πρόσφατη ἀκόμα τὴν παράδοση τοῦ Παπαδιαμάντη, και φυσικά πολὺ ὠφελήθηκε ἡ ἔρευνα ἀπ' τις πληρο-

φορίες καὶ τὶς ἐντυπώσεις τῶν συγχρόνων του, ποὺ γνώρισαν τὸν Παπαδιαμάντη. Ἄλλ' ὡς ἓνα σημεῖο. Παραπέρα ἀνοίγεται τὸ χάος, ὀρθώνεται ἓνας κόσμος κλειστός, ποὺ κρατᾷ φυλάργυρα καὶ ἐπίμονα τὸ μυστικό του, ποὺ θὰ μᾶς ἦταν γιὰ πάντα χαμένο κι ἀνεξιχνίαστο, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ μακρυνὸς ἀντίλαλός του, μιὰ συγκαλυμμένη ἀπήχηση καὶ ἀλληγορία μέσα στὸ ἔργο του. Ἄπειρα προβλήματα καὶ ἐρωτήματα, χωρὶς καμμιά ἀπόκριση ἀπὸ μέσα. Τὸ πρόβλημα τῆς θρησκευτικότητάς του στὴ ζωὴ, καὶ τῆς ἔκφρασης, ποὺ πῆρε μέσα στὸ ἔργο του. Τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης ἔργου καὶ τέχνης στὸν Παπαδιαμάντη, ἂν ὑπάρχει τάχα καὶ ὡς ποιὸ σημεῖο σκοπιμότητα καὶ θέση στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ ἔργου του καὶ ἰδίως τῆς στάσης του στὸ γλωσσικό, ποὺ ὅσο κι ἂν μελετήθηκε κι ἀπὸ μένα κι ἀπὸ ἄλλους μελετητές, ὅσο κι ἂν συζητήθηκε, μένει ἀκόμα μετέωρο καὶ περιμένει τὴ λύση ἀπ' τὴ συνολικὴ ἔρμηνεία τοῦ ἔργου του. Τὸ πρόβλημα τῆς προσωπικότητάς του, ποὺ γεννᾷ ἀκόμα τόσες ἀντιρρήσεις στὴ ψυχαναλυτικὴ καὶ ἀτομικοψυχολογικὴ θεώρησή του. Τὸ πρόβλημα τῆς κοσμοθεωρίας του, τῆς τεχνικῆς του, τῆς σχέσης του μὲ τὴν παγκόσμια φιλολογία συγκριτικῆ καὶ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ δέχτηκε καὶ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ἔδωσε, καὶ ἄλλα πολλά, μικρὰ καὶ μεγάλα ἀπορήματα, ἀποτελοῦν τὴν προβληματικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ συγγραφέα ποὺ ὅσο πάει καὶ παίρνει κεντρικώτερη θέση μέσα στὶς νεοελληνικὲς μελέτες καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ κινεῖ τὸ θαυμασμὸ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς τρίτης μετὰ τὸ θάνατό του γενεᾶς. Καὶ γιὰ νὰ ξαναγυρίσω στὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς του, δὲν πρέπει ν' ἀφήσω ἀνημόνευτο κ' ἓνα ἄλλο ἐξ ἴσου σημαντικό καὶ σκόπιμο πρόβλημα, πῶς δηλαδὴ εἶδαν τὸν Παπαδιαμάντη οἱ σύγχρονοί του, καὶ γιατί τὸν πολιορκήσαν μὲ τόση προσοχὴ καὶ ἐνδιαφέρον, καὶ γιατί τοῦ ἔκαψαν τόσο λιβάνι. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἐκπλύνεται καὶ στοὺς μεταγενεστέρους καὶ στοὺς συγχρόνους μας, καὶ χαρακτηρίζει περισσότερο τὴν ἐποχὴ καὶ τοὺς πνευματικούς της ἀνθρώπους, ἀλλ' ὄχι λίγο ὑποβοηθεῖ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα τὴν κατανόηση.

Ἄπ' ὅλες τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Παπαδιαμάντη λείπει δυστυχῶς ἡ ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία, κι αὐτὸς εἶναι, νομίζω, ὁ λόγος, ποὺ τόσα χρόνια κριτικῆς γύρω στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τόσο πλούσια βιβλιογραφία ἔμεινε ἄγνοη κι ἀτελεσφόρητη στὴν προώθηση τῆς κατανόησης τοῦ τεχνίτη. Ἡ ἐτοιμασία αὐτὴ ἔχει τὴν ἔννοια κάποιας ἐξαντικειμενικεύσης τοῦ μελετητῆ πρὸς τὸ συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο του, ἀραιότητας ὅμοιος ὅρος εἶναι ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προσοχή. Ἀδιάκοπη θεώρηση, ἐπανάληψη καὶ ξαναγύρισμα καὶ ξα-

νακοίταγμα, καὶ ὁ κλειστός ἐκεῖνος κόσμος θ' ἀρχίσει ν' ἀνοίγεται καὶ νὰ σαλεύει μπροστά μας, καὶ νὰ μᾶς γεμίζει μὲ θέλητρο καὶ θαλπωρῆ. Ἐνας ἀνεξηρεύνητος καὶ παρθένος βυθός, ποὺ μὲ τὴ γαλῆνη καὶ τὸ καταστάλαγμα θὰ μᾶς ἀποκαλύψει ὠραίους καὶ μαγευτικούς κόσμους, ποὺ ζοῦσαν κρυφὰ ἀπ' τὰ μάτια μας, παρᾶμερα ἀπ' τὶς ἀναζητήσεις μας.

Μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία γλυτώνει ὁ μελετητῆς καὶ τὸν κίνδυνο νὰ παρασυρθῆ σὲ ἄγνους θαυμασμούς, σὲ ἀνεδαφικούς χαρακτηρισμούς καὶ ὠραιόπαθες περιττολογίες, καὶ θὰ ζητήσῃ ἀμέσως τὸ κάλεσμα καὶ τὸ δίδαγμα τῆς προσωπικότητάς καὶ τοῦ ἔργου της, γιὰ νὰ τὸ θέσει στὴ διάθεση τῶν συγχρόνων καὶ νὰ τὸ κάνει γόνιμο στοιχεῖο προαγωγῆς καὶ δημιουργίας. Γιατὶ φυσικὰ ὁ Παπαδιαμάντης τὸ ἔργο του δὲν τῶγραψε γιὰ τὸν ἑαυτό του, οὔτε τῶγραψε γιὰ νὰ βιοπορισθῆ, ἀλλὰ τοῦ ἔδωσε τὴ σφραγίδα τῆς πνευματικῆς του δωρεᾶς γιὰ νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸ διπλανὸ του καὶ νὰ τὸν καταυγάσῃ μὲ τὸ φῶς τῆς λύτρωσης.

Κι ἐδῶ πάλι προβάλλει ἄλλο σπουδαιότατο πρόβλημα, ποὺ ἀναφέρεται στὴ σχέση τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ τὴν ἐποχὴ μας καὶ τὶς τάσεις της. Ἄν δηλαδὴ ξαναφέρουμε τὸν Παπαδιαμάντη ἀνάμεσά μας ἀπὸ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνάγκη ἢ ἀπὸ ἐξωτερικὴ τάση ἄγνοης ἐπιβίωσης. Τὸν ποθοῦμε, θέλω νὰ πῶ, δυναμικὰ ἢ στατικά. Ἄπ' τὸν πόθο μας αὐτὸν θὰ ἐξαρτηθῆ καὶ ὁ τρόπος τῆς θεώρησης καὶ τῆς ἐρμηνείας του, καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς χρειάζεται ἡ ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία, ποὺ θὰ μᾶς βοηθῆ νὰ συλλάβουμε καὶ ν' ἀναπλάσουμε δημιουργικὰ καὶ νὰ τοποθετήσουμε μέσα στὴν ἐποχὴ μας ἀναπλαστικὰ τὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸ δρᾶμα του. Ἔτσι μόνον θὰ τὸν κατανοήσουμε ἱστορικοκριτικὰ, καὶ σ' αὐτὴ μας τὴν προσπάθεια πρῶτο βῆμα καὶ ὁρος εἶναι νὰ τὸν ἀπομονώσουμε μέσα στὴν ἐποχὴ του καὶ νὰ τὸν παρακολουθήσουμε στὶς ἐξωτερικὲς ἢ ἐσωτερικὲς (ιδεολογικὲς, καλλιτεχνικὲς, ψυχικὲς) σχέσεις του μὲ τοὺς συγκαίρινούς του.

***

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι νησιώτης, — θαλασσινός, ναυτικός, δυναμικός, πολῦπειρος, αἰσθηματικός γονότυπος. Μᾶς ἔρχεται ἀπ' τὴν ἐπαρχία διαμορφωμένος πιά καὶ ὠριμος. Τὸν δέχτηκε ἡ Ἀθήνα τοῦ 1876, ἀλλὰ τὸ περιβάλλον της δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιδράσῃ ἐπάνω του. Τὰ χρόνια εἶχαν πιά περάσει, ὁ κύβος εἶχε ριφθῆ, ὁ δρόμος ἦταν ἀνοιχτός — δρόμος ὑπέυθυνα καὶ ἀγωνιστικὰ διαλεγμένος. Εἶχαν προηγηθῆ τόσες ἐπιδράσεις ἀπ' τὸ οἰκογενειακὸ καὶ κοινωνικὸ περιβάλλον τῆς Σκιάθου, εἶχαν ἐπουλωθῆ καὶ ἀποσκληρυνθῆ πιά τόσα τραύματα ψυχικά, εἶχαν σιωπήσει καὶ τραβήξει τὴν αὐλαία τους τόσα εἰδύλλια καὶ ἐπο-

ποιίες και δράματα μέσα του, και είχαν αποτυπώσει τις ανεξίτηλες σφραγίδες τους οι καύμοι και οι στενοχώριες, τὰ εμπόδια και οι άποτυχίες, οι ταπεινώσεις και οι ευαισθησίες, — άνομολόγητα δράματα — που φαρμάκκωσαν τις πηγές τής παιδικής του ζωής κι άναχαίτισαν την ψυχική διαμόρφωσή του, διοχετεύοντάς την σε άλλες αντικοινωνικές και ψυχατομικές κοίτες, σε σημείο που νά άπαρνηθή τή χαρά τής ζωής και τή νοστάλγική Λαλιώ ή Πολύμνια — νούφαρο τής λίμνης θεσπέσιο — και νά πάρει τήν τρομερή άπόφαση τής φυγής και τής λιποταξίας γιά τόν "Αθώνα, όπου έπρόκειτο νά φορέσει μέσα στη σκότη τή άγγελικό σχήμα. Έκεί πάλι έπαίχτηκε άλλο άνομολόγητο δράμα, που ίσως νά τή ξέραμε, άν σωζόταν κάποιο τρομερό διήγημά του τιτλοφορούμενο *Αίτοκτόνος*, αλλά τή δράμα αυτό έγινε αίτια ν' άποκτήσουν τά νεοελληνικά γράμματα τόν Παπαδιαμάντη, που σε λίγο κατεβαίνει στην "Αθήνα με τήν άπόφαση νά γίνει *κοσμοκαλόγερος*. Δέν ύπάρχουν λοιπόν άθηναικές επιδράσεις στην προσωπικότητα του Παπαδιαμάντη, ύπάρχουν άθηναικές επιδράσεις μόνο στο έργο του, επιδράσεις κινημένες άπ' τήν ομάδα και τήν κίνηση του κύκλου τής Τέχνης και προγενέστερα άπ' τήν κριτική και τή συναναστροφή του με τή Μητσάκη, άλλ' αυτά όλα τά εξετάζω στο δεύτερο τόμο του έργου μου γιά τόν Παπαδιαμάντη, τά *Αισθητικά*.

'Ο κοσμοκαλόγερος λοιπόν ήρθε άγνωστος και παρατημένος στην άξενη πολιτεία, που στους νεοχάραχτους δρόμους της διασταυρωνόταν και άλληλοσυγκρούταν ευρωπαϊκά ρεύματα και μεταφορές και μεταφράσεις και μιμήσεις, κι άκούσαν γαλλικά και κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους λιγοστούς πιά φουσταελλοφόρους οι νεοιδεάτες, οι προοδευτικοί με τά φράγκικα ρούχα, με τά καπέλλα τά ευρωπαϊκά, με τήν περιφρόνηση και τήν άποστροφή και τήν άδιαφορία πρός τους ανθρώπους που ύπαιθρου, τους παλιούς καπετάνους και άγωνιστές, τους ήρωες τών άγρών και τών άπελευθερωτικών πολέμων.

Διαμορφωνόταν τότε ή νεοελληνική άστική κοινωνία με γοργό ρυθμό σ' όλα τά φανερώματα και τους τομείς, άνάλογη δέ ήταν ή τροπή και στο πνευματικό έπίπεδο, όπου τή δάσκαλο τού κρυφού σχολείου με τή ζωντανή λαϊκή συνείδηση τόν είχε διαδεχθή και διώξει ό γραμματικός ψευδατικιστής, τόν ποιητή τών «Έλεούθερων Πολιορκημένων» ή τή ζωντανή σατυριστή τής όθωνικής μεταβατικής άταξίας και άνωμαλίας ό ψευδορωμαντικός πεισιθάνατος στιχοπλόκος ή ό αδιόρθωτος άερολόγος πατριώτης, που πολεμούσε κι' έπαιρνε τήν Πόλη κι άνάσταινε τή βυζαντινή άτοκρατία με τους άμέτρητους λάμβους και δεκαπεντασυλλάβους του, τή συγχρονισμένον

έρμηνευτή και έκδότη τών κλασικών (δπως ό Κοραΐς, που ή προσωπικότητά του είχε ευρωπαϊκή άπήχηση και ή έργασία του έθνική άποστολή) ό ανεδαφικός άπό καθέδρας αρχαιστής, στείρος, άγονος, σχολαστικός, όνειροπόλος, περιφρονητής τού νεοελληνικού παρόντος και τών έδραίων λαϊκών αξιών, που κληροδότησαν τή λευτεριά και τή τραγούδι. Έδώ ύπήρχε ή άποκορώφωση τού κακού, που ή έπέκτασή του ήταν γενική. Κ' ύστερ' άπ' αυτούς, όλους οίστηρηλατημένους με τήν ιδανικό τής αρχαιολατρίας και τού άγονου πατριωτισμού τών λόγων και τών τριόδων, συναντούμε τήν πολιτική έξαχρείωση τού κοινοβουλευτισμού, τήν κατάπτωση τής παιδείας, τήν έγκατάλειψη τής ελληνικής γής, τήν άστυφιλία και γραμματομανία, και παραπέρα στις έπάξεις τής πρωτοπορίας άκούσαν οι Έρεμιάδες τού Ροΐδη, που ήρθε φρέσκος και καλλωπισμένος, κατά τήν τελευταία λέξη τής ευρωπαϊκής μόδας, άπ' τήν Εύρώπη, φέρνοντας μαζί του τήν εικομαχία και τις θετικές έπιστήμες, προσπαθώντας νά επιβάλλει τόν τύπο τού νεωτεριστή λογίου με τή νεώτερες δαρβινικές θεωρίες, τις ύλιστικές αντιλήψεις, τις προσαρμοσμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, τις εκζητήσεις και περιέργειες, τήν αρχή τού λγ' άπ' όλα και τού κανένα. 'Ο νεωτεριστής αυτός είχε συνοδοιπόρο τή λογίο δημοσιογράφο και χρονογράφο, και φυσικά, άν και έγραφε τή γλώσσα τών άτικιστών, που τούς καταδίκασε ως στείρους και όπισθοδρομικούς, υπεράσπιζε με τήν κριτική του και τή λαϊκή γλώσσα και τή δημοτικό τραγούδι, όμως ή άρνησή του είχε τήν πηγή τής στή γενική τάση του νά νεωτερίσει και ν' αντιδράσει. Τέτοιες άρνήσεις βρσκουν πολλές φορές στην ιστορία και δημιουργούν γόνιμες και δημιουργικές άπήχησεις και επιδράσεις, άλλ' αυτό ήταν τή πνεύμα τής εποχής, και ό Βερναρδάκης τή έρμήνευσε γονιμότερα και πολυμικρότερα και ευεργετικότερα, πρόδρομος και προαγγελτής τού Ψυχάρη.

'Απ' τήν κίνηση, που δημιούργησε ό νεωτερισμός, ό Παπαδιαμάντης έμεινε άνεπηρέαστος, περιορισμένος άποκλειστικά στο δράμα και στή βιοπάλη του, πρδ παντός όμως στο θρησκευτικό του βίωμα. Κείνο που περισσότερο τόν τράβηξε ήταν τή φανέρωμα τού Μακράκη, που με τή κήρυγά του στάθηκε ένας ανεδαφικός θρησκευτικός άναμορφωτής, με τήν πολεμική του ένάντια στην παραλυσία τού κλήρου, με τήν αντίδρασή του ένάντια στο νεωτερισμό και τόν ύλισμό, που άναμόχλευε τή λαϊκή πίστη, με τήν έπαγγελία του γιά τήν άνασύσταση τής Μεγάλης Βυζαντινής Άτοκρατορίας. Στο κήρυγμα αυτό προσέχει ό Παπαδιαμάντης και παρασύρεται με ένθουσιασμό και γράφει ειδικό άρθρο ένάντια στους ύλιστές, υπερασπίζοντας τήν

αιωνιότητα της χριστιανικής αλήθειας. ‘Απ’ τὸ ἄρθρο αὐτὸ φαίνεται ὁ νέος διανοητής, μιὰ σκέψη τυραγνισμένη ἀπ’ τὸ δράμα τῆς τῆς θρησκευτικῆς, ἕνας νοῦς ὄριμος καὶ μελετημένος. ‘Απὸ τὴν ἰδεολογικὴ καὶ κοσμοθεωρητικὴ βάση τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ ὁ Παπαδιαμάντης δὲν προχώρησε πιά οὔτε βῆμα. Εἶχε πάρει τὴ θέση του πιά, εἶχε διαμορφώσει τὴ θεωρία του, ὄριμος καὶ κατασταλαγμένος νοῦς, ποῦ ζητοῦσε καταφυγὴ καὶ σωτηρία ἀπ’ τὰ δεινὰ του. Καὶ τὴν καταφυγὴ αὐτὴ τοῦ τὴν ἔδινε ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ του, ποῦ τὸν ἔκλεισε μέσα του ὀλοζώντανο ἀπ’ τὰ παιδικὰ του χρόνια, πνευματικὴ κληρονομία τοῦ πατέρα του καὶ τῶν προγόνων του, τῆς μεγάλης ἱερατικῆς οἰκογένειας τῶν Μοσχοβάκηδων τῆς Σκιάθου, καύχημα καὶ ἐντύφημα τῆς ψυχῆς του, ὅπου ἡ πίστη ἔκλεινε μέσα τῆς τὰ πάντα ἦταν ἡ μεγάλη ψυχικὴ κιβωτὸς ποῦ περιλάμβανε στὰ ἄδυτά τῆς τὸ σπῆτι καὶ τὰ παιδικὰ χρόνια, τὴ μητέρα καὶ τὸ χωριό, τὸν πατέρα του καὶ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ χωριοῦ, ποῦ τοῦ χάρισε τὶς ὠραιότερες καὶ μοναδικές γι’ αὐτὸν ἀπολαύσεις τῆς ζωῆς καὶ τὸν ἀνύψωσε ἑσωτερικά, μὲ τὶς ἐκδρομὲς καὶ τὴν ψαλτικὴ, τὰ θεάματα καὶ τοὺς συμβολισμοὺς τῆς ἱεροτελεστίας, μὲ τοὺς νησιώτες καὶ τοὺς ὀμήλικους, συγγενεῖς, φίλους, τροπάρια, ὄνειρα, λαμπάδες, ἐλπίδες, ζυπνήματα, ἀγάπες — ὅλος ὁ κόσμος, ὅλη ἡ ψυχὴ συγκεντρωνόταν μέσα στὸ θρησκευτικὸ βίωμα τοῦ Παπαδιαμάντη. Τί λοιπόν; Εὐκόλα ξεριζώνεται ἕνας τόσο πηγαῖος καὶ ριζωμένος κόσμος; Εὐκόλα ἐξατμίζεται μιὰ τόσο πλούσια καὶ δυνατὴ πίστη; Καὶ ὁ φτωχὸς Παπαδιαμάντης δὲν εἶχε μὲ τί νὰ τὴν ἀντικαταστήσει, καὶ τὸν ἔδερνε ἀλύπητα ἡ μιζέρια καὶ ἡ καταδρομὴ τῆς ἀνάποδης τύχης του, καὶ κανεὶς δὲν τοῦ χάριζε καταφυγὴ καὶ ρύση, κανεὶς ἄλλος ἀπὸ ἐκεῖνο τὸν ἑσωτερικὸ θησαυρό, ποῦ ἔφερνε μαζί του καταβαλνοντας στὴν ἀξένη πολιτεία, ἀποφασισμένος νὰ γίνεи στρατιώτης τοῦ Χριστοῦ.

Αὐτὰ τὰ χρόνια τὸν βρίσκουμε νὰ γράφει θρησκευτικὰ ποιήματα καὶ νὰ ἐκφράζει στὸ Χριστὸ του τὸ δράμα του τὸ ἀνομολόγητο, νὰ παραφράζει ψαλμούς, ἀπόδειξὴ πὼς εἶχε πιά καὶ καλλιτεχνικὰ συνδεθῆ μετ’ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ καὶ εἶχε συνταυτίσει τὸ ἰδανικὸ τῆς ψυχῆς μὲ τὸ ἰδανικὸ τῆς τέχνης του, ἢ καλύτερα εἶχε θέσει τὸ δεύτερο στὴν ὕπηρεσία τοῦ πρώτου. Φυσικὰ εἶχε πιά ἐκτιμήσει καὶ χωνέψει στὸ βαθύτερο αἰσθητικὸ καὶ ψυχικὸ, ἢ μάλλον ἀνθρώπινο περιεχόμενό τους τὰ ἐκκλησιαστικὰ φιλολογικὰ κείμενα, τὴν ποίηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῶν ἀριστουργηματικῶν τροπαρίων, ποῦ ἀναγάλλιαζαν τὴν ψυχὴ του καὶ τὴ δονοῦσαν μετ’ τὴν ψαλτικὴ τους καὶ τὶς ἀναμνήσεις ποῦ τοῦ ζυποῦσαν ἀπ’ τὴν ζωὴ του στὴν πατρίδα καὶ

στὰ πατρικὰ χώματα, τὰ νοσταλγημένα, τὰ μακρυνὰ, τὰ σὰν χαμένα πιά γι’ αὐτόν, ποῦ τὸν καλοῦσαν κοντὰ στὴ μάννα του, καὶ αὐτός, ἄσωτος υἱὸς, ἀγωνιοῦσε καὶ δοκιμαζόταν μέσα στὴν ξενιτεία.

Αὐτὴ ἡ νοσταλγία κράτησε τὸν Παπαδιαμάντη δεμένο μὲ τὸ νησί καὶ μὲ τὰ παιδικὰ του χρόνια, ποῦ ἀποτελοῦν τὴν ἀκένωτο πηγὴ ὄλου τοῦ ἔργου του. ‘Εκεῖνη ἡ θρησκευτικὴ του ἀνάγκη, ποῦ τονώθηκε ἀπὸ νεώτερες βιοτικὲς ἀποτυχίες καὶ σκληρὲς πείρες καὶ ἀποκαρδιώσεις, καὶ τὸν ἀπομάκρυνε τελικὰ ἀπ’ τὴν πρακτικὴ τῆς ζωῆς, τὸν ὠδηγοῦσε συχνὰ στὴν ἐκκλησιά, ὅπου, κοντὰ στὴν ψυχικὴ ἀνακούφιση καὶ δροσιά, πλησίασε περισσότερο καὶ μὲ τὸν καιρὸ κατανόησε τὸ λαό, τὴν ὁμοίαν του ψυχὴ στὸν πόνου καὶ τῆς φτώχειας, καὶ αὐτὴ ἡ κατανόηση τὸν συνδέεσε ἀδιάρρηκτα πιά μὲ τὸ λαό, ποῦ παράλληλα σπεύδει νὰ τὸν συναντήσει καὶ στὴν ταβέρνα. Τὸ πρῶτο λοιπὸν στὴν ἐκκλησιὰ συμπροσκυνητής, τὸ βράδι στὴν ταβέρνα συμπότης τοῦ λαοῦ. Ταβέρνα καὶ ἐκκλησιὰ, οἱ δυὸ αὐτὲς μεγάλες κολυμβήθρες ὅπου βρῖσκε τὴν παρηγοριὰ καὶ τὴ λύτρωση ὁ λαϊκὸς πόνος καὶ τὸ δράμα τοῦ λαοῦ, ἀπετέλεσαν γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη διαρκὴ διὰ βίου καταφύγια — πηγὲς καὶ μυστικὲς χαρὲς τῆς τέχνης του. ‘Ο λογὰς, ποῦ κατέβηκε ἀπ’ τὴ Σκιάθου μὲ τὴν ἀπόφαση νὰ γίνεи διδάκτωρ τοῦ ‘Αθῆναιου Πανεπιστημίου καὶ δι’ τῆς Φιλοσοφικῆς τοῦ Σχολῆς, ὁ ‘Αλέξανδρος ‘Αδαμαντιάδης, ποῦ προαλειφόταν νὰ καταταγῆ στὴ φάλαγγα ἐκεῖνη τῶν *καλαμαράδων* τῆς ἐποχῆς του, ποῦ μόλις ἔπαρναν τὸ δίπλωμα γινόταν ἄλλοι ἄνθρωποι, ἄλλαζαν ὀνόματα, ἄλλαζαν ρούχα καὶ τρόπους καὶ ὕφος καὶ ἀρνιόταν τὴ λαϊκὴ τους καταγωγὴ, περιφρονητὲς καὶ δῶκτες τοῦ λαοῦ καὶ τῆς γλώσσας του καὶ τῆς ζωῆς του, στάθηκε συνεπὴς πρὸς τὸν ἑαυτὸ του, ἔμαθε πολλὰ καὶ καλὰ γράμματα, ἔγινε λόγιος, ἀλλὰ καλαμαρὰς δὲν ἔγινε, τοῦτο ἀποτελεῖ μοναδικὸ σταθμὸ στὴ βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως δὲν ἔγινε νεωτεριστὴς ἢ ἀρχαιολάτρης ἢ πατριώτης ζητωπόλεμος. ‘Ενῶ ὅλοι ἔτρεχαν στὰ σύνορα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, ὁ Παπαδιαμάντης, σκεπτικὸς καὶ ἀπαισιόδοξος, ἐταλάνιζε τὴν ἐπιπόλαια νεότητα τοῦ καιροῦ του καὶ καυτηρίαζε τοὺς ἀνάξιους πολιτικούς καὶ ρήτορες τῆς ἀγορᾶς, ποῦ ἐκμεταλλευόταν τὸν ἔνθουσιασμό της.

* *

Μ’ αὐτοὺς τοὺς ὄρους διαμορφώθηκε ἡ κλειστὴ καὶ σοβαρὴ προσωπικότης τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ ἀποτελεῖ ὡς ἄνθρωπος μοναδικὸ ἀπόκρημα τῶν μετεπαναστατικῶν μας χρόνων, μιὰ ψυχικὴ κορυφὴ ποῦ δεσπόζει καὶ ἐπιβάλλεται μὲ τὸ πρῶτο πλησίασμά της. Γι’ αὐτὸ οἱ σύγχρονοι

του δὲν τὸν κατανοήσανε καὶ τὸν ἄφησαν νὰ περάσει ἀπαράτητος καὶ πεταμένος στὸ περιθώριο τῆς ζωῆς, ρημάδι τῆς ἐγκατάλειψης καὶ τῆς βιοπάλης. Ἄλλὰ ἐδῶ βρίσκεται ἡ ἀπόδειξη τῆς μουσικῆς ἐπιρροῆς του. Ἐνῶ δὲν τὸν εἶχαν κατανοήσει καθόλου, ἡ ἀκτινοβολία τῆς πλαστοουργίας του καὶ τῆς ψυχικῆς του συνοχῆς ἔριχνε μουσικὲς ἀκτίνες στὶς ψυχὲς τῶν συγχρόνων του, καὶ τοὺς ἔβλεπε νὰ τρέχουν στὶς ταβέρνες καὶ νὰ τὸν ἀποζητοῦν, γιὰ νὰ περιεργαστοῦν τὸ φαινόμενο ἐκεῖνο ποὺ τοὺς ἦταν ἀκατανόητο καὶ ἀνεξήγητο καὶ ἔζυπνοσε τὴ μικροπεριέργειά τους. Κ' ἐνῶ ἐκεῖνος τοὺς ἀπόφευγε καὶ τοὺς φρούμαζε μὲ αὐστηρότητα καὶ περιφρόνηση, αὐτοὶ ἔτρεχαν πίσω του γιὰ νὰ ἐντυφώσουν στὰ χάλια του καὶ νὰ μετρήσουν πόσες καρφές κρασί ἔπινε καὶ πόσα κουμπιά τοῦλειπαν ἢ ν' ἀκούσουν πῶς ἔψελνε, ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν χρόνια νὰ πατήσουν στὴν ἐκκλησιά. Τελευταῖα, μερικοὶ νέοι, ὅταν συντρίμι πιά εἶχε πέσει στὴ γῆ καὶ καθλωθῆ στὴ Δεξαμενὴ, τὸν εἶχαν ἐγκλωπώθῃ καὶ τοῦ ἔκαναν τὸ φίλο, γιὰ νὰ δείχνουν πῶς ἔχουν φίλο τὸν Παπαδιαμάντη καὶ νὰ πέρνουν ἐκτίμηση καὶ φήμη ἢ νάχουν νὰ γράφουν νοθευμένα ἢ πλαστὰ ἀνέκδοτα καὶ χρονικά γιὰ νὰ ἐξυψώσουν τάχα τὸν ἑαυτοῦς. Ὅποια ἦθη!

Φυσικά, ὁ Παπαδιαμάντης ἀγρίμι δὲν ἦταν, οὔτε βάρβαρος. Ἦταν μιὰ ἐξευγενισμένη ἐσωτερικὰ προσωπικότητα μεγάλου ποιητῆ καὶ διανοητῆ, ποὺ ἡ συντροφιά του σκορποῦσε θέλητρο κι ἔτρεχε μέλι ἀπ' τὴν κουβέντα του, τὴ διανθισμένη μὲ παρεκβάσεις καὶ ἀνέκδοτα καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴ ζωὴ καὶ γιὰ τὰ γεγονότα, θαυμάσιες καὶ ἀλησιμόνητες. Δὲν ἦταν λοιπὸν ἀγρίμι, ἀλλὰ δὲν ἀγαποῦσε νὰ πηγαίνει «σ' ἀμαρτωλῶν λημέρια» ἢ νὰ συναναστρέφεται μὲ διεφθαρμένους ἐσωτερικὰ καλαμαράδες τῆς ἐποχῆς του, ἐπιπόλαιους καὶ ἀγράμματους δημοσιογράφους, πρὸ παντὸς δὲν ἀγαποῦσε τὸ θόρυβο, τραβηγμένους στὸν ἐσωτερικὸ του ρεμβασμό, ποὺ τὸν λκνιζε μὲ τὸ ψαλμωδικὸ σιγοτραγούδισμα. Κι' ἐκεῖ πάλι ποὺ ἀγαποῦσε νὰ πάει καὶ νὰ σταθῆ, δὲν μπορούσε νὰ παρουσιασθῆ, δὲ θεωροῦσε τὸν ἑαυτοῦ παρουσιασμο, φτωχικὰ καθὼς ἦταν κι ἀτημέλητα ντυμένος, ἔπειτα μισοῦσε τὶς διατυπώσεις, φοβόταν μὴν παρεξηγηθῆ ἢ γίνῃ εἰς βῆρος του καμιά εἰρωνία, ἔστω καὶ ἀνεκδήλωτη, καὶ τέλος ἦταν ἀναποφασιστος, σκλάβος τῆς συνήθειας καὶ τῆς ἔξης.

.

Στὰ πρῶτα του μυθιστορήματα εἶπαν πολλοὶ πῶς ὑπάρχουν ξένες ἐπιδράσεις, καὶ μοιάζουν μὲ τὶς συνηθισμένες ἱστορικορωμαντικὲς φυλλαδογραφίες τοῦ καιροῦ. Ὅποια παρεξήγηση καὶ εἰρωνεία! Ἡ *Γυψο-*

πούλα εἶναι τὸ προσωπικώτερο ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη κι ἔχει δύναμη καὶ περιεχόμενο. Ἐκεῖ ὑπάρχει κι ἀπὸ κεῖ ἀρχίζει ἡ τελικὴ διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς του τάσης συνταυτισμένης μὲ τὴν τέχνη, ὅπου ἀπὸ μεταφραστικῆς ἐπιφυλλίδων ἀποφασίζει νὰ θέσει τὴν τέχνη στὴν ὑπηρεσία τοῦ Χριστοῦ, νὰ πραγματοποιήσει τὴν κοσμοκαλογερικὴ του ἀποστολή, τελειούμενος ἐσωτερικὰ μὲ τὸν ἐξαγνισμό τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἄσκηση τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἀρετῆς, παράλληλα δουλεύοντας γιὰ τὴν προάσπιση τῆς θρησκείας ἀπ' τοὺς καταδιωγμοὺς τῶν πολυπληθῶν ἔχθρῶν τῆς, ἐσωτερικῶν κ' ἐξωτερικῶν. Στους ἐσωτερικοὺς ἦταν οἱ νεωτεριστές, οἱ ὕλιστές, καὶ πρὸ παντὸς οἱ ἀρχαιολάτρες κι ἀττικομανεῖς, ποὺ σὰν τὸν Πλήθωνα, τὸν ἦρωα τοῦ ἔργου, εἶχαν μετατοπίσει μέσα τους τὴν χριστιανικὴ πίστη, ὑποκαθιστώντας τὴν μὲ ὠραιολατρεῖες καὶ ἀρχαϊστικὰ ἰδανικά. Τὸ ἴδιο ἔχω νὰ πῶ καὶ γιὰ τοὺς *Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν*, ἀπ' τὶς δημιουργικώτερες σελίδες τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔργο ποὺ στρέφεται ἐναντίον στὸν καθολικισμό καὶ στὶς πειρατικὲς ἐπιδρομὲς τῆς Δύσης γιὰ τὴν ὑποδούλωση, πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ, τῆς Ἑλλάδας, ἔκφραση ἐσωτερικῆ τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ τὴν εἶχε ζεστάνει ὁ ἐθνικὸς πόνος του καὶ ὁ θρησκευτικὸς ζῆλος του. Γιὰ τὴ *Μετανάστευσι*, τὸ πρῶτο καὶ χαρακτηριστικώτερο ἔργο του, θὰ ἔπρεπε νὰ κἀν εἰδικὸ λόγο, τοῦτο ὁμῶς τονίζω πρὸς τὸ παρόν, ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἔχει ὠριμότητα καὶ κλείνει ἐν σπέρματι ὅλο τὸν Παπαδιαμάντη μέσα του. Μετὰ τὴ μεταβυζαντινὴ *Γυψοπούλα*, ὅπου ὑπάρχει καὶ τὸ ὄραμα τῆς Πόλης καὶ τῆς Μεγάλης Ἰδέας, μετὰ τοὺς *Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν* — τί χαρακτηριστικὸς τίτλος! — εὐκόλα πέρασε ὁ Παπαδιαμάντης στὴ ζωὴ τοῦ ραγιά καὶ τῆς κλεφτουριάς, ὅπου κοντὰ στὴν ἐθνικὴ δοκιμάστηκε καὶ ἡ θρησκευτικὴ συνειδηση τοῦ λαοῦ, ὁ ψυχικὸς του ὁμῶς περίγυρος εἶναι βυζαντινός, κι ἄς μὴ παρεξηγηθῆ ἡ λέξη καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς μου ἀπὸ ὅσους ἐπιμένουν νὰ βλέπουν στὸ Βυζάντιο μόνον ὀπισθοδρόμηση καὶ σκοτάδι, φεουδαρχία καὶ ἀπολυταρχία, δουλοπαροικία καὶ ἀμάθεια. Τὸ Βυζάντιο εἶναι ἡ πηγὴ τῆς νεοελληνικῆς μας ζωῆς, τὸ Βυζάντιο μέσα στὴν τέφρα τῶν ἐρειπίων του κράτησε τὴν ἱερὴ σπίθα, ὅπου ἀναψε ὁ προεπιστατικὸς μας διαφωτισμὸς τὴ φωτιά τοῦ Εἰκοσιέτου, ἀπ' τὸ Βυζάντιο μᾶς ἔρχεται ὁ Ραγιαῖς, ὁ μοναδικὸς δυστυχῶς μέχρι τώρα καὶ σταθερὸς τύπος τοῦ νεοέλληνα, ποὺ μόνος αὐτὸς κατόρθωσε κάτι καὶ μόνος ἀπ' αὐτὸν ἀξιοθῆκαμε τὴν ἐθνικὴ μας ἀποκατάσταση. Κι ἀφοῦ μελετοῦμε τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀνάγκη νὰ τονίσουμε καὶ τοῦτο-τὸ ἀξιοσπούδαστο, πῶς ὁ λαὸς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κυνηγημένος καὶ περιφρονημένος ἀπ' τοὺς καλαμαράδες καὶ τοὺς

Ἀποψη τῆς Σκιάθου πρὶν ἀπὸ τὰ 1900.

ἀγιογδύτες, ζοῦσε ἀκόμα τὴν παρθένα ζωὴ τοῦ ραγιᾶ, ἀποτραβηγμένος στὴ μοῖρα του καὶ στὶς προλήψεις του, στὶς συνήθειες καὶ στὰ βῆσάνά του. Τὸ κύμα τοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶχε ἀκόμα χτυπήσει τὴν προβλήτα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας.

Ὁ Παπαδιαμάντης ὑπογράφεται κάπου *Βυζαντινός*. Ἄλλοῦ ἀπαντᾷ—σὲ μερικοὺς νεωτεριστές, πού τὸν κατηγοροῦσαν γιὰ τὰ βυζαντινὰ θέματά του — ἐννοῦσαν τὰ θρησκευτικὰ, σὰ νὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει χωριάτικη ζωὴ αὐτῶτελής, χωρὶς ἐκκλησία καὶ λειτουργία καὶ πανηγύρι καὶ λιτανεῖα. Αὐτὸ λοιπὸν τὸ ψευδώνυμο εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου πολὺ χαρακτηριστικό. Ὅχι μόνο δείχνει τὴ θρησκευτικὴ τάση τοῦ Παπαδιαμάντη, μὰ παράλληλα ἐκφράζει καὶ τὴν προσπάθειά του νὰ πλησιάσει τὸ λαὸ καὶ νὰ μελετήσῃ τὸ λαό. Βέβαια ἡ λαογραφικὴ τάση καὶ τὰ λαολογικὰ θέματα ἦταν τῆς μόδας τότε, ἀλλὰ καὶ ἡ κίνηση αὐτὴ ἔχει γιὰ ὅλους, καὶ γιὰ τὸν Πολίτη ἀκόμα, τὴν ἀρχὴ τῆς ἀπ' ἔξω, καὶ μόνο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ἀποτελεῖ ἐκφραση ἐσωτερικῆς ζωῆς, ἀποτέλεσμα ἐσώψυχης ἀνάγκης του, ὅπου ἔβλεπε νὰ ὀλοκληρῶνεται πᾶ ἡ κοσμοκαλογερικὴ του ἀποστολὴ καὶ νὰ δικαιώνεται στὸ βάθος τῆς συνείδησης ὁ ἀγῶνας του καὶ τὸ δρᾶμα του. Στὰ 1887, καθὼς σημειώνουμε πρόλογίζοντας τὰ τρία ἀγνωστα θρησκευτικὰ κείμενά του, πού δημοσιεύονται στὸ τεῦχος τοῦτο, ὁ Παπαδιαμάντης ἀρχίζει νὰ μπαίνει στὸ δρόμο τῆς ἀποστολῆς του, δημοσιεύοντας ἄρθρα ἐπίκαιρα, ἐκλαϊκευτικά καὶ ἐρμηνευτικά τῆς κάθε γιορτῆς, ἰδίως τῶν μεγάλων, ὅπου ἀναγγέλλει στὸ φιλόθρησκο κοινὸ τί θὰ ψαλῆ καὶ τί θὰ τελεσθῇ,

σὰ νὰ τὸ προσκαλεῖ καὶ νὰ τὸ παροτρύνει νὰ θυμηθῇ, παρ' ὅλα τὰ βιοτικά του δεινὰ, καὶ τὴν ἐκκλησία καὶ τὸ Χριστό του, καὶ νὰ μὴ χάσει τὴν ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ πανδαισία τῶν μεγάλων Ἀκολουθιῶν. Οἱ Ἀκολουθίες εἶχαν ἤδη καθιερωθῆ με ὀλονύκτιες ἀγρυπνίες στὸν Ἅγιο Ἐλισσαῖο, καὶ ἐκεῖ σύχναζε ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπου ὄχι μόνο ἔψελνε ὀρισμένους Κανόνες, παρὰ ἐκτελοῦσε καὶ χρέη τυπικάρη, ἐφορμίζοντας με ἄκρα προσοχὴ τίς ἀγιορίτικες διατάξεις τοῦ τυπικοῦ, καὶ πρὸ παντὸς ἐπιτηρώντας τὴν τάξη καὶ τὴν εὐκοσμία τοῦ ναοῦ. Πολλές φορές ἔκανε αὐστηρὲς παρατηρήσεις σὲ κυρίες εὐλαβητικές, πού εἶχαν τὴν ἀδυναμία νὰ φοροῦν καπέλλα με φτερά καὶ νὰ φικιασιδώνονται ἀσύστολα. Αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὸ σημάδι τῆς ξενηλασίας καὶ τῆς ἀντιδραστικῆς του στάσης ἐναντίον τῶν εὐρωπαϊκῶν νεωτερισμῶν, πού κινδύνευαν νὰ κλονίσουν τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ του. Ἀκριβῶς δὲ τὸ Πάσχα τοῦ 1887, γράφοντας πανηγυρικὸ ἄρθρο γιὰ τὴν Ἀνάσταση, κοντὰ στὴν ἐξύμνηση καὶ ἐξύψωση τῆς σημασίας τῆς ἐορτῆς, δὲν παραλείπει νὰ τονίσει καὶ νὰ θυμηθῇ τὴν Ἀνάσταση στὸ ἀγνὸ περιβάλλον τοῦ χωριοῦ, ὅπου ὑπάρχει ὁ ἀμόλυτος καὶ ἀκραφνῆς λαϊκὸς πολιτισμὸς καὶ ζῆ ὁ ἀνθρώπος κάτω ἀπ' τὸ γελαστὸ μάτι τοῦ Θεοῦ του.

Τὸ θῆμα εἶχε συντελεσθῇ. Ἀπὸ τὴ Σκιάθο μᾶς ἐρχόταν τὸν ἴδιο χρόνον ἡ πρώτη Σκιαθίτισσα ἡρωίδα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ γρηὰ Καντάκαινα, ὁ πρῶτος ζωντανὸς λαϊκὸς τύπος πού πάτησε τὰ χῶματα τῆς λογοτεχνικῆς Ἀθήνας τοῦ 1887. Ἐκεῖ τὴν

υποδέχτηκε ή τυραγνισμένη μορφή της μητέρας του Βιζυνηού, που ξεχασμένη και άπαρτηρητη, περίμενε την Καντάκιαινα για να της κάνει συντροφιά και να θυμηθούν και ν' άνιστορήσουν μαζί τὰ πάθια και τούς καύμους του κόσμου. Σέ λίγο θ' άκολουθήσει ό μπάρμπα Δίωμας, ή χήρα Παπαδιά, ή θεία· Σοφούλα Κωνσταντινιά ή Σαραντανού με τίς πασχαλιές της και τίς κοκώνες και τὰ κόκκινα αυγά της, — θαυμαστός χαιρετισμός της έπαρχίας προς την πρωτεύουσα —, φέρνοντας μαζί της «*ώς νεοσσόν χελιδόνος*» τὸ συμπαθητικό και κριναγέρινο κεφαλάκι της τελευταίας της βαπτιστικής — τί καυμός! Και μαζί μ' αὐτούς θ' ακολουθήσει περήφανος κι οἶδιος ὁ συγγραφέας ὡς λαμπριάτικος ψάλλης, για να πανηγυρίσει και να κλάψει κάτω από τὸ παρηγόριο φῶς της θρησκείας τοῦ Χριστοῦ του, πού εἶχε για τὸν Παπαδιαμάντη ἀνεκαθεν λαϊκὸ περιεχόμενο και ἀνθρώπινη οὐσία. Ἀπὸ δῶ και πέρα ὅλα ἔχουν κατακτηθῆ — ὁ δρόμος τοῦ δημιουργοῦ εἶναι πιά ἀνοιχτός και καθορισμένος. Ὁ λαὸς εἶχε κατακτήσει την πνευματικὴ Ἀθήνα, ὁ Χριστός, ἀκολουθοῦμενος ἀπ' τὴ συνοδεία τοῦ λαϊκοῦ ποιμνίου του, ὁ καλὸς Ποιμὴν, κυριαρχοῦσε πρωτοσέλιδος σὲ πανηγυρικά φύλλα πολιτικῶν ἡμερησίων. Αὐτὸ ἦταν τὸ ὄνειρο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ἀπόστολή του ὡς κοσμοκαλόγερου: *να αγωνισθῆ για τὴ βασιλεία τοῦ Χριστοῦ και τῆς λαϊκῆς του ἐπαγγελίας* — τίς ἀθάνατες ἀξίες της ἀγάπης, της δικαιοσύνης, της εἰρήνης, της ἀρετῆς, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

Μ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη πέρασε στὰ στενά ὄρια της θρησκευτικῆς ὑφῆς και πῆρε περιεχόμενο *λαϊκό*. Κ' ἔνας τεχνίτης, πὸ ἀγάπησε και πόνεσε τὸ λαό, και τὸν ἀξίωσενά τὸν κάνει ἀντικείμενο μελέτης και δημιουργίας, εἶναι ἱκανὸς να κλείσει ὅλο τὸν κόσμο μέσα του. Ἔτσι προχώρησε ὁ Παπαδιαμάντης σὴν κατανόηση της λαϊκῆς ψυχῆς, και βρῆκε στίς δεισιδαιμονίες και στὸν παγανισμό της τὸ ἀνθρώπινο δρᾶμα, και μεσ' ἀπ' τὴ λαϊκὴ ψυχὴ και τὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητα ἀνέβηκε και προσκύνησε σὰν ἀρχαῖος εἰδωλολάτρης τὸ ναὸ της Ἀθηνᾶς σὴν Ἀκρόπολη, και ταξιδεύοντας ἀπ' τὸ Σούνιο ἔστειλε φίλημα διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἐγκάρδιο χαιρετισμὸ συμπόνιας, πρὸς τὸν παλιὸ συνάνθρωπό του, πὸ κνηγνημένος ἀπ' τὴ μοῖρα του ζητοῦσε καταφυγὴ και προστασία ἀπ' τὴ Σουινιάδα Ἀθηνᾶ. Τὸ φίλημα συνοδεύτηκε ἀπὸ εὐλαβικότατο σταυροκόπημα στὴ χάρη της θεᾶς τῶν ἀρχαίων προγόνων και συνάνθρώπων του, της θεᾶς πὸ ἦταν κάποτε, σὰν τὴν Παναγιά, προστατίας και «*χαρὰ πάντων τῶν θλιβομένων*». Ὅποια *νίκη*.

Σέ λίγο, πὸ ἦρθε ὁ ρεαλισμὸς σὴν Ἑλλάδα, ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔμεινε ἀνεπηρέαστος, ἀλλὰ κι ἀργότερα, με τὸ

συμβολισμὸ και τὴν ποιητικὴ ἐξόρμηση, ἔδωσε στὸ διήγημά του ποιητικὲς προεκτάσεις και μᾶς χάρισε τὰ ἀφρόλουστα ἐκείνα ὄνειρα στὸ κύμα κι ἀγναντέματα, μένοντας πάντα κοντὰ στὸ δρᾶμα τοῦ λαοῦ, συμπαραστάτης και ἐρμηνευτῆς του. Και τὸ λαὸ ποτὲ δὲν τὸν πρόδωσε, παρὰ πέρασε τὴν ταπεινὴ του ζωὴ με τὴ συντροφιά τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων, πὸ τὸς περιφρονοῦσαν οἱ συγχρονοῖ του κι' ἔτρεχαν μόνο για να τὸς κλέψουν λέξεις και φράσεις και ν' ἀπαρτίσουν μ' αὐτὲς τὸ μωσαϊκὸ της τέχνης τους. Ἀλλὰ και τίς ἀσκήμιες και τίς ταπεινώσεις τῶν φτωχῶν της πόλης εἶδε ὁ Παπαδιαμάντης, κι ἔγραψε τὰ εἰκονικά ἐκείνα κοινωνικά του διηγήματα, προλειπίνοντας ἔτσι τὴν καλλιέργεια τοῦ κοινωνικοῦ διηγήματος στὸν τόπο μας.

* * *

Μέσα σὴν εποχὴ του, ὁ Παπαδιαμάντης ἔζησε ἐνεργητικά. Κανένα ἀπ' τὰ προβλήματα και τὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του δὲν τὸν ἄφησε ἀδιάφορο. Ὁ Παπαδιαμάντης ὡς προσωπικότης καλλιτεχνικὴ ἀποτελεῖ τὸν καθολικώτερο, θετικώτερο και ζωντανώτερο ἄνθρωπο της ἐποχῆς του, πὸ πόνεσε, ἀγωνίστηκε και προσπάθησε να συντελέσει σὴν πολιτικὴ και ἠθικὴ ἐξυγίανσή της και προαγωγή. Φίλος και θαυμαστῆς τῶν Τρικοῦπη, ἀποκαρδιωμένος για τὴν ἀποτυχία της πολιτικῆς του και τὸ θλιβερὸ τέλος του, ἀνήκει ὁ Παπαδιαμάντης στὸς νέους ἀνθρώπους της ἀστικῆς μας τρικουπικῆς περιόδου, πὸ με θετικά ἐφόδια και ὑψηλὲς ἀρχὲς ἐπόθησαν τὴν κοινωνικὴ και πολιτικὴ μας ἀνόρθωση και ἀγωνίστηκαν με σθένος και συνέπεια για τὴν ἐπιτυχία της. Σατυριστῆς και μυκτηριστῆς της πολιτικῆς και ἠθικῆς διαφθορᾶς τῶν συγχρόνων, ὄνειρεύτηκε κι ἀναζήτησε τὴν ἀναμόρφωση σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα. Στὸ βάθος τοῦ *κοσμοκαλόγερου* ἐκείνου σπαρταροῦσε και θρασσομανοῦσε μιὰ ἐκτάκτως ἀκμαία και ζωντανὴ *ἀγωνιστικὴ* φύση, πὸ τὴν ἀπαχολοῦσαν προβλήματα και τὴν καλοῦσαν ὑψηλὲς τάσεις για τὴν κυριαρχία της ἠθικῆς και της τάξης, για τὴ δημιουργία μιᾶς νέας Ἑλλάδας, οἰκοδομημένης στίς σταθερὲς ἀρχὲς της Ἱστορίας και της Παράδοσῆς της, βγαλμένης ἀπ' τὰ σπλάχνα τοῦ Εἰκοσιένα και ὑψωμένης στὸ ὑπόβαθρο της λαϊκῆς ψυχῆς, πὸ ἀποτελοῦσε για τὸν Παπαδιαμάντη τὴ μοναδικὴν ἐλπίδα και ἀφετηρία κάθε ἀναμόρφωσης.

Στὸ ἔργο του μᾶς ἔδωσε τὸ βαθύτερο δρᾶμα τοῦ λαοῦ, κι αὐτὸ θέλησε να ἐπιβάλλει σὴν ψυχὴ της ἰθύνουσας τάξης τοῦ καιροῦ του. Ἡ ἀστικὴ μας διαμόρφωση προχωροῦσε με γοργὸ ρυθμὸ, χωρίς να προσέχει σὴν ἐσωτερικὴ πραγματικότητα, πὸ στὸ βάθος της εἶχε λαϊκὸ περιεχόμενο ἀκόμα. Ἡ ἀγροτικὴ και ἔργατικὴ

Ἑλλάδα εἶχε ἐγκαταλειφθῆ στὴν τύχη της, καὶ οἱ ἀξίες τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ ἔμεναν φυσικὰ ἀνεκμετάλλευτες καὶ κινδύνευαν νὰ νεκρωθοῦν καὶ νὰ διαφθαροῦν ἀπ' τὸ νεωτεριστικὸ ρεῦμα τῆς ἀνερχομένης νέας ἀστικῆς μας κοινωνίας. Ὁ νεοπλουτισμὸς καὶ ἡ κοινωνικὴ προκοπὴ ἀρχίζαν τότε ἀκριβῶς νὰ ἀπαρνιῶνται τὴ λαϊκὴ τους καταγωγὴ, νὰ περιφρονοῦν τὶς λαϊκὲς ἀξίες, νὰ ἐγκαταλείπουν τὸ ὑπαιθρο καὶ νὰ βολοδέρνουν μέσα στὰ εὐρωπαϊκὰ ρεῦματα χωρὶς νὰ μποροῦν ν' ἀφομοιώσουν τίποτα καὶ νὰ προσανατολιστοῦν πουθενά.

Ὁ Παπαδιαμάντης, μὲ ἀγρυπνὴ τὴ συνειδησὴ του, εἶχε κατανοήσει ἐνωρὶς τὴν τάση αὐτὴ τῆς νέας κοινωνίας, καὶ ἀγωνίστηκε νὰ τὴν ἀναχαιτίσει καὶ νὰ τὴ φέρει σὲ αὐτοεπίγνωση. Ὁ ἀγώνας του, αὐτὸς πῆρε πολλὰς ἐξελικτικὰς μορφὰς καὶ φάσεις, πού τις παρακολουθοῦμε στὸ ἔργο του. Ἀπὸ τὴν ἀπολογητικὴν ὑπεράσπιση τῆς λαϊκῆς πίστεως ἐναντίον τῆν καθολικῆν προπαγάνδα προχώρησε στὸ πατριωτικὸ ὄνειρο τοῦ καιροῦ του, τάση πού ἐρχόταν ἀπ' τὸ λαό, γιατί ἦταν ἀπολυτρωτικὴ καὶ ἐθνικὴ. Ἀργότερα ἔστρεψε τὴν προσοχὴν του εἰς τὴν πολιτικὴν ἐξυγίανση, καὶ τέλος στὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ὅπως τὸ ζοῦσε καὶ τὸ ἀντιμετώπιζε ἡ ἐποχὴ του.

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὸ πλησίασε ὁ Παπαδιαμάντης ὡς Χριστιανὸς καὶ ὡς Ἕλληνας, δηλαδὴ ὡς πατριώτης καὶ ὡς ἄνθρωπος ἠθικός καὶ ἀκέρσιος. Στὸ ἔργο του ὑπάρχουν κάποιες προεκτάσεις καὶ ὑπαινιγμοὶ πρὸς βαθύτερες κοινωνικὰς ἐπιδιώξεις, ἀλλὰ σ' αὐτὰς δὲν μπορεῖ νὰ στηριχθῆ καμμιά διαπίστωση θετικῆ.

Τὴν κοινωνικὴν μας ἀναμόρφωση τὴν περιμένει ὁ Παπαδιαμάντης ἀπ' τὴ βασιλεία τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, μὴ χριστιανικὴ ἀντίληψη μὲ λαϊκὴ βάση καὶ ἀφιετηρία μέσα στὰ ἐθνικὰ πλαίσια. Οἱ ἥρωές του πάσχουν, ἀλλὰ δὲ διαμαρτύρονται. Πληρώουν ἀμαρτίες, θὰ δικαιωθοῦν. Οἱ ἐκμεταλλευτὲς ὀργιάζουν καὶ πρέπει νὰ χτυπηθοῦν, κι αὐτὸ θὰ γίνῃ, ὅταν ἠθικοποιηθῆ ἡ κοινωνία μας ξαναγυρίζοντας εἰς τὴν παρθένα κι ἄδιάφορη ζωὴ τῶν προγόνων της, εἰς τὴν λαϊκὴν πίστη καὶ εἰς τὶς λαϊκὰς ἀξίες.

Γι' αὐτὸ, ὅ,τι βασανίζει τὸν Παπαδιαμάντη εἶναι ὁ εὐρωπαϊσμὸς τῶν συγχρόνων, ὅ,τι κινεῖ τὴ θεία ὀργὴ του εἶναι ὁ νεωτερισμὸς, πού ἀκάθεκτος ἀπειλοῦσε ὅλες τὶς ἀξίες μας. Ἀγωνίζεται λοιπὸν νὰ χτυπήσῃ κάθε νοθεία καὶ προσβολὴ τῆς πίστεως τοῦ λαοῦ, κάθε παραποίηση τῶν λαϊκῶν ἀξιών.

Τὸ λαὸν δὲν τὸν προσέχει, γιατί ξεκινᾷ ἀπ' τὸ λαὸ καὶ γιατί ἡ προσπάθειά του εἶναι νὰ σώσῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἀκεραιότητά τοῦ λαοῦ ἀπ' τοὺς κινδύνους τῆς διαφθορᾶς τῶν μορφωμένων καὶ τῶν ἀστι-

κῶν τάξεων. Γι' αὐτὸ ἀποτείνεται σ' αὐτὰς τὶς τάξεις, καὶ στοὺς ἀνθρώπους αὐτῶν τῶν τάξεων θέλει νὰ ἐπιβάλλῃ τὶς λαϊκὰς ἀξίες (πίστη, ἀρετὴ, ἡθὸς, ἔθιμα κτλ.)

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἔχει λαϊκὸ περιεχόμενον, ἢ μᾶλλον ἀποστολὴν, δὲν παρουσιάζεται δηλαδὴ ὁ Παπαδιαμάντης ὡς λαϊκὸς ἀναμορφωτὴς, ἀλλ' ὡς ἀρνητικὸς ἀγωνιστής, ἕνας ἀπόστολος τοῦ λαοῦ, προορισμένος νὰ προπαγανδίσῃ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ λαοῦ καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὶς ἀξίες του, πού κινδύνευαν ἀπ' τὰ ξένα ρεύματα. Αὐτὴ τὴ μορφὴ παίρνει ἡ θρησκευτικότης τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, κι ἐδῶ βρίσκεται ὁ βαθύτερος λόγος τῆς.

Γι' αὐτὸ δὲν ἐνδιαφέρθηκε, παρ' ὅλο πού ἦταν δημοτικιστὴς στὸ βάθος, νὰ χρησιμοποιήσῃ στὸ ἔργο του τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, τὴ στιγμὴ μάλιστα, πού οἱ σύγχρονοί του ἀγωνίζονταν γι' αὐτὴν, καὶ τὸ γλωσσικὸ ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἐπίκαιρο καὶ ζωτικὸ πνευματικὸ πρόβλημα τοῦ καιροῦ του. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποτείνονταν εἰς μορφωμένες τάξεις κι ἔπρεπε νὰ γραφῆ εἰς τὴν γλῶσσα τῶν ἀστικῶν ὅλων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ σ' αὐτὸ μόνο ἡ καθαρῶς αὐτὸν βοηθοῦσε, ἐνῶ ἡ δημοτικὴ, μέσα στοὺς γλωσσικοὺς φανατισμοὺς καὶ τὶς ἀδυναμίας τῶν συγχρόνων του, μποροῦσε νὰ καταστήσῃ τὸ ἔργο του ἀδιάβαστο κι ἀπρόσιτο ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους πού ἀποτεινόνταν. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἤθελε νὰ διαβάζονται τὰ διηγήματά του ἀπ' τὸ λαὸ, καὶ τὰ ἔκρυβε ἀπ' τοὺς λαϊκοὺς φίλους του, καὶ ποτὲ δὲ μίλησε γι' αὐτὰ στοὺς συμῆτες του. Κι ὅταν ὁ Μῆτσος Χατζόπουλος τοῦ εἶπε εἰς τὴν Δεξαμενὴν πῶς εἶδε εἰς τὴν ταβέρναν μερικὸς λαϊκὸς νὰ διαβάζον φωναχτὰ ἀπ' τὴν Ἀκρόπολιν τὸ διηγημὰ του *Τὰ Χριστούγεννα τοῦ Τεμπέλη*, καὶ θέλησε νὰ προχωρήσῃ εἰς τὶς ἐντυπώσεις του, ὁ Παπαδιαμάντης τὸν σταμάτησε ἀπειλητικὰ καὶ τοῦ εἶπε: «Καλὰ, καλὰ... Αὐτὸ τὰ ξέρουν αὐτά. Νὰ τὰ διαβάσουν καὶ νὰ τὰ μάθουν ἄλλοι, πού δὲν τὰ ξέρουν...»⁽¹⁾. Ἔτσι, παράλληλα πρὸς ὅσα ἔγραψα εἰς τὸ βιβλίον μου γιὰ τὴ στάση τοῦ Παπαδιαμάντη εἰς τὸ σοβαρὸ πρόβλημα τοῦ καιροῦ του, τὸ γλωσσικὸ, ἔχουμε καὶ τὴν ἐρμηνείαν αὐτῆ ἀπ' τὴν κοινωνικὴν του πλευρὰν, καὶ νομί-

(1) Γι' αὐτὸ, ὅταν ἦταν εἰς τὴν Σκιάθον καὶ τοῦ ἐρχόταν ταχυδρομεῖο μὲ ἐφημερίδας καὶ περιοδικὰ, τὸ ἀρπαζέε ἀπ' τὰ χέρια τοῦ διανομέα καὶ τῶν βαζέ γρήγορα-γρήγορα εἰς τὴν τσέπη του, χωρὶς νὰ διακόψῃ τὸ λόγο του μὲ τὴ συντροφία, χωρὶς νὰ δώσῃ σημασία. Κι ὅταν κάποτε οἱ συμῆτες τοῦ ζήτησαν ἐφημερίδα, ἀρνήθηκε, γιατί δὲν ἤθελε νὰ πάρουν εἰδηση οἱ φίλοι του ὅτι γράφει κι αὐτὸς μέσα. «Τὶ νὰ τὴν κάνεις; εἶπε εἰς τὸ φίλον. Μήπως κρατᾷς συνέχεια; Οἱ ἐφημερίδες εἶναι χασομέρι καὶ σκοτούρα ἀδίκη!»

ζω πώς τὸ πρόβλημα ἔχει ἀρκετὰ φωτιστῆ.

Πολὺ μακρὰ θὰ πῆγαινε ὁ λόγος, ἀνσταματούσαμε περισσότερο στὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλωστε, ἀρκετὰ νομίζω προχώρησα. Ἐκεῖνο ποῦ ἤθελα ἰδιαίτερα νὰ τονίσω, εἶναι ὅτι πρέπει νὰ πάψουμε νὰ ἐκβιάζουμε τὰ κείμενά μας καὶ νὰ βρίσκουμε ὑποκειμενικὲς ὥραιοπάθειες καὶ αἰσθητισμούς. Πρέπει νὰ περιοριστοῦμε μόνο στὰ αἰσθητικὰ στοιχεῖα ποῦ μᾶς δίνει ἡ θετικὴ ἐξέταση τῆς προβληματικῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη.

Ἡ τάση τῆς ἐσωτερικῆς ἐρμηνείας εἶναι ἀποτελεσματικὴ καὶ μένει μέσα στὸ σκοπὸ τῆς μόνο ὅταν γίνεται μὲ μέτρο, μὲ σεβασμὸ, μὲ σύστημα καὶ μὲ θετικὴ γνώση. Οἱ νέοι μας λογοτέχνες πρέπει νὰ πλησιάσουν τὸν Παπαδιαμάντη μόνο στὰ βιώσιμα στοιχεῖα τῆς δημιουργίας του, καὶ πρὸ παντὸς στὰ διδάγματα τῆς προβληματικῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγωγῆς του. Ἄλλωτὶκα ὁ Παπαδιαμάντης κινδυνεύει νὰ γίνει ἀρνητικὴ πηγὴ σύγχυσης καὶ συντήρησης καὶ ὀπισθοδρόμησης.

Ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν ἄρχισε τὸ στάδιο του δὲν βρῆκε τίποτα καὶ μᾶς ἄφησε φεύγοντας ἕναν κόσμο ὀλάκερο, γιατί ξεκίνησε ἀπ' τὸ ζωντανὸ παρὸν καὶ ἀγωνίστηκε νὰ πάρει θέση μέσα στῆ ζωὴ. Ὁ φτωχὸς καὶ βασανισμένος ἐκεῖνος ἄνθρωπος φωτόβλησε μὲ τὴν αὐτοσυνείδητά του. Κ' ἔφτασε στὴν ἄκρα ἀπλότητα ζωῆς καὶ τέχνης. Κατόρθωσε τὸ ὕψιστο: νὰ κρατᾷ σὰν ἱεροφάντης τὰ τίμια δῶρα τῆς ἀποστολῆς τοῦ τεχνίτη. Ἄνθρωπος καὶ τεχνίτης, τεχνίτης καὶ ἄνθρωπος, ταυτίστηκαν στὸν Παπαδιαμάντη, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τὸ προνόμιο τῶν μεγάλων καὶ ἀναδεικνύει τὸν Παπαδιαμάντη μεγάλη νεοελληνικὴ μορφή, ἀνεξάντλητη σὲ διδάγματα γόνιμα καὶ εὐεργετικά, ὅταν ζωντανὲς ψυχὲς ζητοῦν ν' ἀναπλάσουν δημιουργικὰ τὰ ζωντανὰ τῆς στοιχεῖα.

Πλησιάζοντας τὸν Παπαδιαμάντη, θυμούμαστε τὸ Σωκράτη. Ὑπάρχει πραγματικὰ κάποια ἐσωτερικὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἰδεολόγους καὶ ἀγωνιστές, ποὺ κρατήθηκαν ἀλύγιστοι καὶ ἄτρωτοι στὴν ἀποστολή τους καὶ θυσιάστηκαν στὸ τέλος πάνω στὸ βωμὸ τῶν ἀρχῶν τους. Γιατὶ καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ἤπια τὸ ψυχικὸ κῶνειο τῶν συγχρόνων του, χτυπημένος ἀπ' τὴν ἀχαριστία καὶ πληγωμένος ἀπ' τὴν ἀδιαφορία τους. Ἡ Δεξαμενῆ, στάθηκε τὸ δεσμοτῆριο τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐκεῖ ἀδειασε τὸ κυλίκι τῆς κατάπτωσης, καὶ τραβήχτηκε στὸ νησὶ τοῦ γιὰ νὰ βρῆ τὸν τάφο του. Ὑπάρχει στὸ ψυχικὸ του δρᾶμα κάποια πηγή ζωῆς, ποῦ πρέπει νὰ τὴν ἀναζητοῦμε πάντα καὶ νὰ ἐξαγινίζουμε στὰ νάματα τῆς, εἴτε ὡς ἄνθρωποι, εἴτε ὡς ἰδεολόγοι καὶ δημιουργοί. Ἄλλ' ἡ πηγὴ αὐτὴ κελαρύζει στὸ βάθος, καὶ χρειάζεταιται

σιωπηλὴ ἀναζήτηση καὶ ἐσωτερικὴ ἐτοιμασία, ποῦ δὲν τὴν βλέπω πουθενά μέσα στὸ θόρυβο, ποῦ δημιουργεῖται κάθε τόσο γύρω στὸν Παπαδιαμάντη.

Θὰ κλεῖσω τὶς γραμμές μου, μὲ μιὰν ἐκφραστικώτατη παραβολὴ ποῦ διηγεῖται ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, κάνοντας μακρὸν ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν ἄσκοπο αὐτὸ θόρυβο, ποῦ μᾶς ἀπομακρύνει ἀντὶ νὰ μᾶς πλησιάζει μὲ τὸ δημιουργό. Κάποτε στῆ Σκιάθο ξέπεσε ἕνα θαλασσοπούλι — « μέγα, μαυρόπτερον, λευκότερον καὶ οἰώνει πριχωτὸν πουλί ». Οἱ διαβάτες κοντοστάθηκαν στὸ δρόμο τους κοιτάζοντας τὸ περιέργο πετούμενο. Οἱ θαμῶνες τοῦ μικροῦ παραλιακοῦ καφενελοῦ ἄφησαν τραπέζια, τράπουλες καὶ μαρκούτσια καὶ ροφήματα, καὶ βιαστικοὶ πετόχησαν στῆ μικρὴ πλατεῖα γιὰ νὰ περιεργαστοῦν τὸ φαινόμενο, ὅταν ἄλλοι περαστικοὶ εἶχαν προχωρήσει στὸ μῶλο γιὰ νὰ δοῦν τὸ θαῦμα ἀπὸ κοντῆτερα, ἐνῶ τὰ χαμῖνια τῆς πλατεῖας πετροβολοῦσαν μὲ χαλκικὰ πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἀδιάφορος ἔπαιζε μὲ τὸ κύμα ὁ παράξενος ἐπισκέπτης τῶν σκιαθιτικῶν ἀκρογιαλιῶν. Πίσω ἀπ' τὸ σουῦρο τῶν παιδιῶν ἔτρεχαν δυὸ - τρεῖς μὲ δίκαννα, φωνάζοντας: « Μὴ ρίχνετε, παιδιά! θέλει ντουφέκι! », καὶ τρεῖς φωνὲς τους ἀκολούθησαν ἀμέσως δυὸ - τρεῖς πυροβολισμοί. Σὲ λίγο οἱ πυροβολισμοὶ ἄνοιξαν πυκνότεροι καὶ ἀπὸ πολλὰς μεριές. Ἀπ' τὰ μπαλκόνια τῶν γειτονικῶν σπιτιῶν, ἀπ' τὶς βάρκες ποῦ ἐκκίνησαν ἀπ' τὸ λιμάνι, ἀπ' τὴν ἀστυνομία, ἀπὸ παντοῦ. « Πῶς νὰ γλυτώσει τὸ πωχὸν θαλασσοπούλι! ». Κι' ἐνῶ οἱ ντουφεκιὲς πλήθαιναν καὶ ὁ κόσμος μαζεύονταν « ἡ καλλικαντζούνα ἔπαιξε μὲ τὸ κῆμα, ἡ ἀλκωνὸν ἔκτισε τὴν φωλεάν τῆς εἰς τὸν ἄφρον. Ἐβούτα, ἀνέδυν, ἐκρύπτετο, ἐφάνετο, σχεδὸν δὲν ἐκινεῖτο ἐπαίσθητῶς, οὔτε ἐπινοεῖτο, ἀλλ' ἐνῶ τὴν ἔβλεπες πρὸ μᾶς στιγμῆς ἐδῶ, ἔξαφνα τὴν ἀνεκάλυπτες παρέκει, δέκα ὄργουαὶ μακρὰν. Οὔτε ἐψήφισε τοὺς κρότους, τὰ σπρὰ καὶ τὰ βόλια. Ἐφραίνετο νὰ ἦτο ἄτρωτον τὸ δέμα τῆς ». Οἱ κυνηγοὶ ἔριχναν, σημάδευαν, ἔτρεχαν. Οἱ βάρκες δὲν κατῶρθων νὰ τὴν πλησιάσουν μέχρι βολῆς, καὶ ἔριχναν στὸ βρόντο τὰ σκάγια τους οἱ κυνηγοὶ ποῦ ἦταν μέσα. « Τέλος ἡ καλλικαντζούνα ἐλοξοδρόμησεν, ἐτάπη πρὸς τὸν πρόκον εἰς τὰ νοτιοανατολικά καὶ ἀπεμακρύνθη πόρρω ἐν ἀλόπτω! » Ἄφησε τοὺς κυνηγοὺς νὰ προσπαθοῦν καὶ τοὺς περιέργους νὰ χάσκουν, καὶ χάθηκε μέσα στὸ κύμα καὶ στὸν ἄφρό, — ἄφρός καὶ αὐτὴ καὶ κύμα...⁽¹⁾

Ἔτσι, ἀκριβῶς ἔτσι, σὰν τὴν κυματόχαρη ἀλκυόνα, ξέπεσε καὶ ὁ Παπαδιαμάντης μέσα στὸ στενὸν καὶ ρηθὸ περιέργου τῆς ἐποχῆς του, καὶ κίνησε τὴν περιέργεια καὶ

(1) Κι ὁ συμβολισμὸς τῆς παραβολῆς προχωρεῖ. Τὸ πουλί αὐτὸ ἦταν ἀχρηστο. Τὸ κρέας του οὔτε τρώγεται οὔτε ψήνεται, «... ἀλλ' οἱ κυνηγοὶ μᾶς τὸ ἤθελαν διὰ τὸ γέρας καὶ τὸ κατόρθωμα, ὡς ἀληθεῖς φιλαθλοὶ, παρὰ ἀπὸ γαστρονομικὴν ἐπιθυμίαν... ».

τῆ λαχτάρα τῶν συγχρόνων του — ἄτρωτος ἀπ' τὰ βέλη τῆς ἀναζητήσεώς τους, ἀπλησίαστος ἀπ' τὴν ἀπόπειρὴν τους, ἀδιάφορος στὴς μικροπεριέργειάς τους, ἕνα μετέωρο πλοῦ περνᾷ στὸν οὐρανὸ ἐπιβλητικὸ, σοβαρὸ, σταθερὸ, ἀνεκδήλωτο καὶ ἀνέκφραστο, καὶ ἀφοῦ κάνει ἀπαραστράτητα τὴν τροχιά του, χάνεται στὸ γαλανὸν δρίζοντα, ἀφήνοντας πίσω του τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴ λαχτάρα — τὸν καὶ τῆς δικῆς του νομοτέλειας. « Ἐβούτα, ἀνέδνευ, ἐκρύπτετο... οὔτε ἐψήφιζε τοὺς κρότους, τὰ πρᾶ καὶ τὰ βόλια. Ἐφαίνετο νὰ ἦτο ἄτρωτος τὸ δέγμα της... » Καὶ ἦταν πραγματικὰ ἄτρωτος ὁ φτωχὸς ἐκεῖνος διανοητὴς καὶ δημιουργὸς, ποὺ ἦρθε στὴν πνευματικὴ Σκίαθο τῆς ἐποχῆς του, τὴν Ἑλλάδα τοῦ 1880, γιὰ νὰ φωτίσει καὶ νὰ λυτρώσει τοὺς συγχρόνους του μὲ τὸ φῶς τῆς πίστεως καὶ τῆς δημιουργίας του. Ἐκίνησε φυσικὰ τὴν περιέργεια, καὶ σχεδὸν — αὐτὴ εἶναι ἡ ἀλήθεια — πέρασε ἀπροσπέλαστος στὴν ἀγωνία του καὶ στὸ βαθύτερο ὄραμά του. Ἄλλὰ βρῆκε τρόπο νὰ μιλήσει στὴν καρδιά τῶν συγχρόνων του;

Ἐδῶ βρίσκεται ἕνα ἀπ' τὰ κεντρικώτερα παπαδιαμαντικὰ προβλήματα, ποὺ ἡ ἔρευνα τ' ἄφησε ὡς τώρα ἀπαρατήρητα.

Καὶ μιᾶς στὴς ψυχές μας σήμερα; Καὶ μὲ ποιὰ γλῶσσα, καὶ μὲ ποῖο νόημα; Εἶναι ὁ συγγραφέας τῶν ὀλίγων, ἢ περιορίστηκε ἀπὸ μᾶς καὶ ἀπὸ τὴς συνθήκης τῆς ἐκδοτικῆς καὶ ἐρμηνείας τοῦ ἔργου του μέσα στοὺς λίγους μορφωμένους καὶ προηγμένους; Θὰ διαβάζεται τάχα ὕστερ' ἀπὸ πενήντα χρόνια στὴ γλωσσικὴ μορφή δ' ποὺ μᾶς παραδόθηκε, ἢ μήπως θάπρεπε νὰ διασκευαστῆ καὶ νὰ μεταφραστῆ, καὶ μὲ ποιὰ ὠφέλεια καὶ σκοπιμότητα ἢ αἰσθητικὴ ζημία καὶ φθορά;

Φοβοῦμαι πολὺ ὅτι ὁ Παπαδιαμαντῆς, παρ' ὅλο τὸ ἀνθρώπινο καὶ λαϊκοθησκευτικὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου του, εἶναι κλειστὸ βιβλίον γιὰ τοὺς πολλούς, καὶ θλιβομαί πολλές φορές κατὰκαρδᾶ, ὅταν ἡ ἐπιβολὴ του περιορίζεται μόνον σὲ μερικὸς μορφωμένους καὶ ὠραιοπαθεῖς ἀστοὺς καὶ λογίους μας, ποὺ δὲ βρίσκουν τίποτ' ἄλλο στὸ ἔργο του παρὰ μόνον ποίηση καὶ λυρισμὸ! Ποίηση ὅμως καὶ λυρισμὸς στὸν Παπαδιαμαντῆ εἶναι ἄλλο πράγμα κι ἔχουν βαθύτερη πηγὴ. Αὐτὴν ν' ἀναζητοῦμε. Ἀλλιώτικα θὰ ἐξακολουθοῦν οἱ αἰσθητικοί μας ν' ἀγωνίζονται μὲ τὸ ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται τὸ θέλγητρο τοῦ Παπαδιαμαντῆ;

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

★

Οἱ γηραιοὶ πλοίαρχοι δὲν ἔβγαίνουν πλέον δήμαρχοι, καθότι ὡς εἰκὸς εἶχαν ἀναδειχθῆ ἄφθονοὶ δικηγόροι καὶ ἄλλοι γραμματοσοφισταί.

* *

Ἡ πλουτοκρατία ἦτο καὶ θὰ εἶναι ὁ μόνιμος ἄρχων τοῦ κόσμου, ὁ διαρκὴς Ἀντιχριστός. Αὕτη γεννᾷ τὴν ἀδικίαν, αὕτη τρέφει τὴν κακουργίαν, αὕτη φθείρει σώματα καὶ ψυχάς. Αὕτη καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγεῖς...

* *

Σαρκοκοί, ὑλόφρονες καὶ νεκροὶ ἄνθρωποι δὲν δύνανται ν' ἀνέλθωσιν εἰς τὸν ἱερόν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως. Ἄς ὀπισθοχωρήσωμεν ἢ μᾶλλον ἄς σταματήσωμεν ἐδῶ.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΜΙΑ ΕΚΔΡΟΜΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΑΠΟ ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΜΟΥ

“Ένα άνοιξιάντικο πρωινό, κατά τη συμφωνία μας, ο Παπαδιαμάντης θά με περιμενε στην πλατεία Κολωνακίου, απ’ όπου θά περνούσα νά τόν πάρω με τ’ άμάξι.

Είχε άποφασίσει νά μείνει μαζί μου τρείς-τέσσερις μέρες στην Πεντέλη, πρὸς *ανάπανον* καὶ *ἀναψυχήν*, ὅπως μοῦ εἶπε, ἐνῶ ἐγὼ θά ἔμεινα κάμποσο. Ἐκεῖ στην πλατεία Κολωνακίου, ἀπέξω ἀπὸ ἕνα καφενεῖο, στὸ ἀπόσκιο, τὸν βρήκα νά κάθεται μ’ ἕνα μπουγαλάκι δίπλα του, σκεπτικὸ καὶ κατσούφη, καπνίζοντας τὸ σιγαρέτο του...

Εἶχε ἀνεβεί κάμποσο ὁ ἥλιος ὅταν ἀμαξοδρομούσαμε στην ὁδὸ Κηφισιάς, — ἕνας ἥλιος ποῦ χαροποιούσε τὰ πάντα, ἀπὸ πάνω μας, γύρω μας, μπροστά μας. Κι’ ὅσο πηγαίναμε κι’ ὅσο προχωρούσαμε, οἱ διάφορες φυσικὲς ἐναλλαγὲς σκορποῦσαν θάματα ἐπὶ θαμάτων με φωτοσκιάσεις καὶ ἀντιλαρίσματα, με κελιδίσματα πουλιῶν, με θροῖσματα καὶ σιωπές...

“Ὡς ποῦ νά φτάσουμε στην Πεντέλη, δὲ θυμᾶμαι ἂν ἀνταλλάξαμε μερικὲς λέξεις, καὶ ἀκόμα ἂν ὁ Παπαδιαμάντης σήκωσε καὶ τὸ βλέμμα του κἀν, νά τὸ περιφέρει σ’ ἐκείνη τὴ γιορτάσιμη ὁμορφιά τῆς φύσης, καρφωμένο καθὼς τῷχε, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐκδρομῆς μας, πρὸς τὰ κάτω.

Εἶμαι ὅμως βέβαιος πὼς τὸ κοντάκ τῶν ματιῶν του σὲ διάφορες στιγμὲς θά συλλάβαινε τὴ χαρούμενη ἐκείνη πανοραματικὴν εἰκόνα, τόσο ἔμοιαζε λυπημένος...

Τὸ ὠραῖο φῶς, μᾶς λέει ὁ ποιητὴς με τὴ βαθύτατη ὑποβλητικότητά του, δὲν εἶνε τάχα σκορπισμένο στοὺς κάμπους καὶ στὰ νερά, ἢ ἀληθινὴ τραγικὴ εἰκόνα τῆς ζωῆς ; . . .

Μὲ τὸ ἀλλεπάλληλο σιγαρέτο στὸ στόμα καὶ τὸ βυθισμὸ τῶν σκέψεῶν του καθρεφτισμένο στὸ ἀνεξερευνητὸ καὶ ἐξαγιασμένον του πρόσωπο, φτάσαμε, ἔπειτα ἀπὸ μιᾶς ὥρας διαδρομῆς, στὸν προορισμὸ μας.

Ἐκεῖ στὸ Νερό, λίγα βήματα πρὶν ἀπὸ τὸ Μοναστήρι, ἀπέξω ἀπὸ τὸ μικρὸ μαγέρικον ὅπου θά τρώγαμε, καθήσαμε σιωπηλοί, ἀπαράλλαχτα ὅπως εἶχαμε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, σὰ δυὸ συνταξιδιώτες ἄγνωστοι μεταξὺ τους, ποῦ δὲν εἶχαν καὶ διάθεση νά ἀνταλλάξουν ὀμιλία καὶ ποῦ κάθισαν ἐκεῖ γιὰ μιὰ στιγμιαία διακοπὴ τῆς πορείας τους...

“Ὦστερ’ ἀπὸ ἕναν καφέ ποῦ εἶχαμε πάρει, ἐγὼ σηκώθηκα καὶ προχώρησα πρὸς τὸ Μοναστήρι, νά κανονίσω τὰ τῆς παρα-

μονῆς μας ἐκεῖ, ἂν καὶ ἦταν τακτοποιημένα ὅλ’ αὐτὰ ἀπὸ πρωτότερα.

Στὴν ἐπιστροφή μου βρήκα τὸν Παπαδιαμάντη στὴν ἴδια θέση, στὴν ἴδια στάση, στὴν ἴδια ἀποκαρτέρηση. Προσποιήθηκα τὸ γελαστό, τὸν εὐθυμο καὶ τὸν ἱκανοποιημένο μαζὶ, καὶ τοῦ ἀνάγγειλα πὼς τὰ πάντα ἐκεῖ πάνω μᾶς περιμέναν ὅπως τοῦ εἶχα ὑποσχεθεῖ.

Μοῦ ἀπάντησε μόνολεκτικὰ δὲ θυμᾶμαι τώρα τί, κι’ ὅστερ’ ἀπὸ λίγα λεπτὰ καθήσαμε σ’ ἕν’ ἄλλο τραπέζι, λίγο παρακάτω, πάντα στὸ ὑπαιθρο, ὅπου μᾶς εἶχαν σερβίρει ἕνα προπαραγγελμένο γεῦμα.

Δίπλα μας κελάριζε ὁ κρουνὸς τοῦ κεφαλαριοῦ, ὅπου τὰ πουλάκια ἀνασήκωναν τοὺς λαίμους τους, τινάζοντας τὰ φτεράκια τους...

Τὸ φαγητὸ μας δὲν ἦτανε καθόλου ἄσχημο. Ἀλλὰ τὸ κρασί, κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἦταν ἀπαισιο.

— Αὐτὸ τὸ κρασί, μοῦ εἶπε, θυμοῦμαι, μοῦ χάλασε τὸ κέφι...

— Ποιὸ κέφι; τὸν ρώτησα ἑλαφρὰ χαμογελώντας.

— Νά, αὐτὸ, μοῦ ἀπάντησε, ἀνασηκώνοντας κάπως καὶ τὸ κεφάλι του, χαμογελώντας κ’ ἐκείνος, καὶ σώπασε...

Κατὰ τὴ μία-μιᾶμιση μοῦ ἦρθε ἡ ἰδέα νά τοῦ πῶ:

— Δὲν πᾶμε κι’ ὡς ἐκεῖ, ἡ δοῦμε τὰ κελλιὰ, τὴν ἐκκλησία, κ’ ἐκεῖθε ν’ ἀνηφορίσουμε καὶ λιγάκι;

Μοῦ ἔγνεψε ἕνα ὄχι πάλι, χωρὶς αὐτὴ τὴ φορὰ νά μιλήσει.

Στὴ στενοχώρια μου ἐκείνη, νά μὴν ξέρω τί νά κάμω, νά, ἄξαφνα, μπρὸς μας, νά ἀνηφορίζει μιὰ συντροφιά νεαρῶν ζευγαριῶν στὰ γαϊδουράκια. Ξεπέζεψε εὐθυμη, γελαστή, με φωνὲς καὶ χάχανα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς νέους ἐκείνους πλήρωσε τὸν ἐπικεφαλῆς ὀνηλάτη, μεσόκοπον ὑψηλόσωμο χωρικό, ποῦ ἦταν ἀρχηγὸς τριῶν - τεσσάρων ἐφήβων ἀγωγιατῶν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι καὶ οἱ ἄλλες, σκουντούμενοι καὶ ἀλληλοτραβούμενοι, καὶ ἦταν παραπάνω ἀπὸ δέκα, καὶ τραγουδώντας μερικοὶ ἀπ’ αὐτούς, ἔδειχναν πὼς θά τραβοῦσαν γιὰ τὸ παλάτι τῆς Δούκισσας. Ἡ συντροφιά ἐκείνη θά γύριζε, βέβαια, με τὸ φεγγάρι τὴ νύχτα πεζὴ στὸ Μαροῦσι ἢ στὴν Κηφισιά.

Ὁ Παπαδιαμάντης, ποῦ παρακολουθοῦσε κι’ αὐτὸς τὸ εὐτυχισμένο ἐκείνο ἀνερχό-

μενο σούσουρο, όπου έσπευδε και ό καθυστερημένος τής παρέας, σηκώθηκε πλησίασε τόν έπικεφαλής όνηλάτη, άντάλλαξε μαζι του δυό - τρείς λέξεις, γύρισε στο τραπέζι και μου ειπε :

— Νιτρέπομαι, Μιλτιάδη. Συμφώνησα να κατεβώ μ' αυτόους στο Μαροῦσι κι' από κεί τό βράδυ με τό σιδηρόδρομο να είμαι στην 'Αθήνα. Με συγχωρείς πολύ, πολύ.

— Δέ βαρύνεσαι, του άπάντησα χαμογελώντας. Μεταξύ μας τέτοια πράματα...

Γύρισε τότε πρós τό μαγαζάκι, μπήκε μέσα και πήρε την άβασταγή του.

Σηκώθηκα κ' έγώ και τόν άκολουθήσα πρós τη συνοδεία που τόν περιμενε.

'Εκει, άφου κρέμασε τό μπογαλάκι του στο σαμάρι ένός ύποζυγίου, τό καθαλίκεψε μονόπαντα, και άφου τοποθετήθηκε άνετα, άναψε κι' ένα σιγαρέτο. Τότε, ώ

θαύμα! τόν ειδα να αλλάζει όλόκληρος, αίθριάσε, φωτίστηκε σχεδόν από άγαλλιαση, και άποχαιρετώντας με μ' ένα «Καλήν άντάμωση», μου πρόσθεσε, ένω ξεκινούσε με τά άκακα εκείνα ζωντόβολα, τά ράθύμα ποδίζοντα, και τούς κυρίους τους πεζούς προπορευομένους:

— Τό κρασί όμως του άσυνειδητου εκείνου (και μου έδειξε πρós τό μαγαζι), φαρμάκι, Μιλτιάδη...

Στάθηκα κάμποσο εκεί παρακολουθώντας τον ν' άπομακρύνεται, ως που τόν έχασα στην καμπή που άρχιζε τό λοξό κατηφόρισμα...

'Αναπόλησα τότε τό Θεάνθρωπο, πορευόμενον επί πώλου δνου στα 'Ιεροσόλυμα, και άκόμα όλόκληρη την 'Αγίαν Οικογένεια, όταν, με τόν ίδιον τρόπο, ξεφυγε για την Αίγυπτο...

Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

'Εθνικόν 'Αριστείων Γραμμάτων και Τεχνών

★

Τίς ήμύνθη περι πάτρης; Και τί πταίει ή γλαύξ, ή θρηνοῦσα επί τῶν έρειπίων; Πταίουν οί πλάσαντες τά έρειπια. Και τά έρειπια τά έπλασαν οί κακοί κυβερνήται τής 'Ελλάδος.

*
**

Παντοῦ παρουσιάζονται Ρωμηοί διά συζήτησιν, περι τοῦ άν ὑπάρχουν στοιχειά. 'Εγὼ εἰς αὐτούς τούς άνθρώπους, άν εἶχα έξουσίαν, θά έθετα φίμωτρον...

*
**

Με την λογικήν αυτήν [τοῦ ψευδονεωτερισμού, τοῦ δημοσιογραφισμού και ψευδαυτισμοῦ] κατήντησε να γίνη ὅλη σχεδόν ή γλώσσα νόθον και κίβδηλον κατασκευάσμα, άκομψον και κακόζηλον και τεχνητόν και κατά συνθήκην... 'Αλλ' ή γλώσσα ή ελληνική έπρεπε να βλέπη μακράν, ως φάρον παμφαή, την λαμπράν αἴγλην τής αρχαίας, χωρίς να έχη τέρμα τόν φάρον αὐτόν. 'Ο φάρος οδηγεί εἰς τόν λιμένα, δεν είναι αὐτός λιμήν... ὁ λαός είναι ὁ δημιουργός και κυρίαρχος...

ΑΔ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι μόνο ὁ μεγαλύτερος διηγηματογράφος τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν ἐποχῶν. Μ' ἐλάχιστα τεχνικὰ μέσα ἀνέβασε τὸ ἔργο του στὴν ἀπόλυτη τελειότητα. Εἶναι ὁ πιὸ ἀπλός, ὁ πιὸς ταπεινός, ὁ πιὸ ἀνθρώπινα εἰλικρινῆς συγγραφέας πού ἔβγαλε ὁ τόπος μας.

Στὸ ἔργο του μιλεῖ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο γιὰ τοὺς «ἀνθρώπους του», γι' αὐτοὺς πού τοὺς αἰσθάνεται τέλεια δικούς του, καὶ μᾶς μιλεῖ γι' αὐτοὺς ὅπως ποτὲ κανέναν πατέρα δὲ μίλησε γιὰ τὰ παιδιά του. Εἶναι ἀπειρη ἢ στοργή πού τοὺς ἔχει. Ἐξω ὅμως ἀπ' αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν ταπεινῶν, τίποτ' ἄλλο σχεδὸν δὲν τὸν ἐνδιαφέρει. Θάλεγε κανεὶς πὼς δὲν πρόσεξε τίποτ' ἄλλο, πὼς δὲν ἔριξε οὔτε κἀν μιὰ ματιά στὶς ἄλλες τάξεις τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ προσοχή του κι' ὅλη του ἡ ἀγάπη συγκεντρώθηκε στὸ νησί του. Τὸ τοποθέτησε στὸ πρῶτο πλάνο τῆς ζωῆς, καὶ τὸ ἔργο του ἀντλεῖ ἀπ' αὐτὸ τὴ λαμπρότητά του. Ἀπ' τὴ φτώχεια τοῦ νησιώτη πλουτίζεται, ἀπ' τὴν ἄγια του ὑπομονὴ στὴ δυστυχία καὶ στὸ θάνατο στεριώνεται, ἀπ' τὴν ἀγνότητα τῆς Σκιαθίτισσας κοπέλλας ἐξαυλώνεται, καὶ φτάνει ἐκεῖ ὅπου λίγοι κατάφεραν νὰ φτάσουν.

***

Γνώρισα τὸν Παπαδιαμάντη ἀπὸ κοντὰ μόνο τὸν τελευταῖο χρόνο πού βρισκόταν στὴν Ἀθήνα. Κάποιος φίλος τὸν ἔφερε στὸ σπίτι μας ἕνα βράδυ, μὰ κι' ὁ ἴδιος ἀποροῦσε πὼς τὸν κατάφερε, αὐτὸν τὸν ἀπόμονο, τὸν ἀπρόσιτο ἄνθρωπο, νὰ πάει σὲ σπίτι ξένο καὶ σ' ἀνθρώπους ξέω ἀπ' τὴ δική του «οἰκογένεια».

Ὡστόσο τὸν κατάφερε, κι' ἀπὸ τότε, ἴσως γιὰτὶ μᾶς βρήκε ἀπλοὺς καὶ κάπως τῆς ἀρεσκείας του, ἐρχότανε πότε - πότε κατὰ τίς ἐννιά τὸ βράδυ.

Καθότανε πάντα παράμερα μὲ σταυρωμένα στὸ στήθος τὰ χέρια, μὲ σκυμμένο τὸ κεφάλι, καὶ μοῦ ἔδινε τὴν ἐντύπωση σὰ νάλεγε ἀπὸ μέσα του μιὰ προσευχή.

Σπάνια μιλοῦσε. Ἐγὼ τὸν θαυμάζα καὶ τὸν ἀγαποῦσα πολὺ ἀπὸ τότε, δύσκολα ὅμως κατάφερα ν' ἀνοίξω κουβέντα μαζί του.

Ἐνα βράδυ μοῦ εἶπε ξαφνικὰ:

— Ἐμαθα πὼς τιμᾶτε διὰ τῆς προστασίας σας τὴ «Φόνισσα».

Τὸν κύτταξα κατάπληκτη. Ἄν δὲν τὸν

ἤξερα τόσο ἀπλό καὶ ταπεινὸν ἄνθρωπο, θάλεγα πὼς μὲ κοροΐδευε.

— Ἐχει ἀνάγκη αὐτὸ τὸ ἀριστούργημα ἀπὸ προστασία, καὶ μάλιστα δική μου; τοῦ ἀπάντησα.

Ἐνα πικρὸ χαμόγελο φώτισε γιὰ μιὰ στιγμή τὸ πρόσωπό του, κι' ἀμέσως ἔσβυσε.

***

Ἐν' ἄλλο βράδυ, βροχερὸ καὶ κρύο, τοῦ δώσαμε ἕνα φυτζάνι τσαΐ γιὰ νὰ ζεσταθεῖ, μὰ δὲν τὸ δέχτηκε. Τῷσπρωξε μὲ κάποιαν ἀπέχθεια, καὶ μᾶς εἶπε ἀπλά: « Δὲν τὸ συνηθίζω ». Ἴσως γιὰτὶ εἶναι φράγκικο πιοτό, σκέφθηκα, καὶ τ' ἄλλο βράδυ τοῦ ἔτοιμάσαμε ζεστὴ φασκομηλιά. Μὲ πόση εὐχαρίστηση, θυμάμαι, τὴ ρούφηξε μονομιᾶς!

Ἦταν σιωπηλός, ὅταν ὅμως θίγαμε κάτι πού τὸν ἐνδιέφερε ἢ πού τ' ἀγαποῦσε, μιλοῦσε συνεχῶς γιὰ κάμποση ὥρα, μὲ μιὰ φωνὴ σιγανή, ψιθυριστὴ θάλεγα, πού μοῦ φαινότανε σὰ νὰ ρχόταν ἀπὸ πολὺ μακριά.

Σύχναζε τότε στὸ Μοναστηράκι, γιὰτὶ ἐκεῖ κοντὰ ἦταν ἕνα μικρὸ ἐκκλησάκι ὅπου πήγαινε κι' ἔψελνε ταχτικά.

— Μπορεῖτε καὶ γράφετε στὸ καφενεῖο; τὸν ρώτησα.

Σήκωσε τότε τὸ κεφάλι του κι' ἄρχισε νὰ μᾶς μιλεῖ γιὰ τὸ περίφημο ἐκεῖνο καφενεῖο τοῦ Μοναστηρακιοῦ, πλέκοντας τὸ ἐγκώμιο τοῦ καφετζῆ μὲ θέρμη, σὰ νὰ ἦταν καμιὰ προσωπικότητα ξεχωριστή.

— Μοῦ δίνει καμιὰ φορὰ χαρτί καὶ γράφω. Εἶναι ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ.

Ὡστε αὐτὸ ἦταν! Ἄς εἶν' εὐλογημένος στὸν αἰῶνα ὁ ἀγαθὸς ἐκεῖνος καφετζῆς! Ἴσως χωρὶς αὐτὸν πολλὰ ἀπ' τὰ γοητευτικὰ του ἀνιστορίσματα δὲ θάβλεπαν τὸ φῶς...

Κατὰ τίς δέκα σηκωνόταν νὰ φύγει. Νύσταζε. Μεγάλη κούραση τὸν κρατοῦσε πάντα. Ἐσφιγγε λίγο τὸ σκοινί πού ἔζωνε τὴ μέση του, μᾶς ἔδινε τὸ χέρι, καὶ μὲ ὕφος μαθητῆ πού ντρέπεται γιὰ κάποια ἀταξία, μᾶς ἔλεγε:

— Καλὴ σας νύχτα, καὶ νὰ μοῦ συγχωρεῖτε τὰς ἑλλειψεις μου.

Ὅταν ἦταν νὰ φύγει γιὰ τὴ Σκιάθο, ἦρθε μόνος του αὐτῆ τῆ φορὰ, γιὰ νὰ μᾶς ἀποχαιρετήσῃ. Ἡ φωνὴ του εἶχε ἕναν ἀλλιώτικο τόνο, ἦταν θερμὴ καὶ πολὺ συγκινημένη.

Μᾶς κάλεσε νὰ πᾶμε στὸ νησί του, ὅπου θὰ μᾶς φιλοξενοῦσε στὸ σπιτάκι του.

— Σείς οί γυναίκες θά κοιμάστε σέ ροῦχα φτωχικά μὲν, πλὴν πολὺ καθαρά. Ἐμείς οί ἄντρες μπορούμε νά κοιμηθοῦμε στὸ ὑπαιθρον, ὑπὸ τὰ δέντρα.

Ἐπειτα ἄρχισε νά μᾶς μιλεῖ γιὰ κάποια του ἀνίψια, παιδιὰ τοῦ ἀδερφοῦ του, νομίζω, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν μπόρεσε ποτὲ νά κάνει τίποτα.

Μιλοῦσε σὰ νάθελε ν' ἀπολογηθεῖ καὶ σύγχρονα νά ξαλαφρωθεῖ ἀπὸ ἓνα βᾶρος πού τοῦ πίεζε τὴν καρδιά.

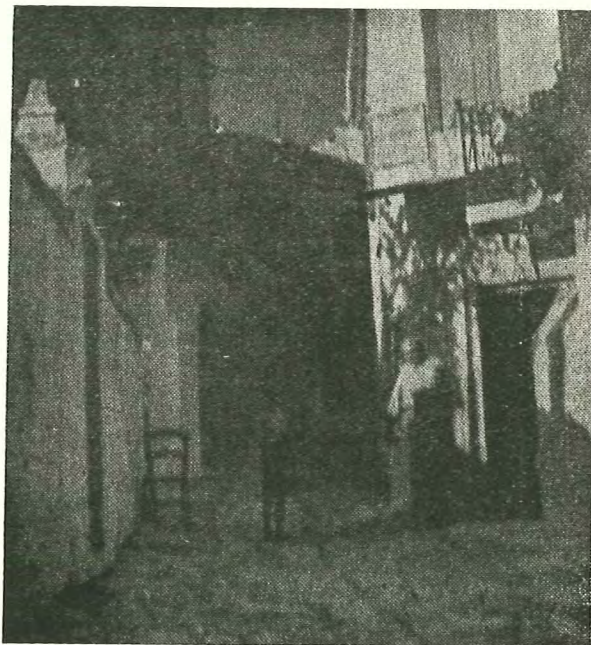
— Χρέος μου ἦταν νά τὰ προστατέψω,

ἀλλὰ δὲν εἶχα τὴν δύναμιν. Δὲν μπόρεσα νά τοὺς χρησιμεύσω εἰς τίποτε, ὅπως ἐπιθυμοῦσα. Ἄς εἶναι... Τί νά τὰ λέμε τῶρ' αὐτά; Θλιβερά πράγματα...

Τὸν κύτταξα. Τὰ μάτια του ἦταν βουρκωμένα, καὶ δυὸ δάκρυα εἶχαν ἀρχίσει νά κυλοῦν στὸ χλωμομελάχροينو πρόσωπό του.

Ἐφυγε. Ἔστερ' ἀπὸ λίγους μῆνες, προτοῦ προφτάσουμε νά τὸν ξαναἰδοῦμε στὸ νησί του, μᾶς ἦρθε τὸ μήνυμα τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ του θανάτου...

ΜΥΡΤΙΩΤΙΣΣΑ

ΔΡΟΜΑΚΙ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ
(Φωτογραφία Λεων. Ἐλευθεριάδη)

ΑΠΟ ΤΗ “ΣΚΙΑΘΟ, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΝΗΣΙ,,

Στὸ πανηγυρικό τοῦτο Ἀφιέρωμα, πὸν ἡ «Νέα Ἑστία», τιμώντας τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη, θέλησε νὰ συγκροτήσῃ γιὰ τὴν Ἡμέρα του, τὴν Ἡμέρα τῶν Ἑλληνικῶν Χριστουγέννων, οἱ περιστάσεις τοῦ κόσμου ἐπιβάλλουν μιὰν ἀδόκητην ἀπουσία, πὸν θὰ ἦσαν γιὰ τοὺς φίλους ὄχι μόνο τοῦ μεγάλου Σκιαθίτη, ἀλλὰ καὶ γενικά τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, πολὺ αἰσθητὴ καὶ ὀδυνηρῆ. Ὁ κ. Octave Merlier, ὁ ἐκλεκτὸς πνευματικὸς ἄνθρωπος καὶ Διευθυντὴς τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, ὁ θερμὸς Ἑλληνιστὴς, ὁ στενὸς καὶ φωτισμένος φίλος τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας καὶ γενικά τοῦ Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ, ὅστερ' ἀπὸ μιὰν ὀλόκληρη ζωὴ ἄμσης συμμετοχῆς σὲ κάθε ἐκδήλωση τοῦ ἔθνους μας, πὸν ἔκαμε γι' αὐτὸν τὴν Ἑλλάδα, γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὰ λόγια τοῦ *Régny*, ὄχι μόνο *sa patrie spirituelle*, ἀλλὰ καὶ *sa patrie charnelle*, — βρίσκεται σήμερα μακριὰ μας. Ἀποζητοῦμε εἰλικρινὰ τὴν παρουσία του καὶ εὐχόμεσθε τὸ γρήγορο γυρισμὸ του. Καὶ καθὼς ἡ ἔλλειψη τῆς συμβολῆς του στὸ τεῦχος τοῦτο, τὸ ἀφιερωμένο σ' ἕνα Ἀνθρώπο πὸν τὸν γνώρισεν καὶ σ' ἕνα Ἔργο πὸν τὸ ἔζησεν ὅσο λίγοι κι' ἀπὸ μᾶς τοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνας, θὰ ἦταν ἀληθινὰ ἀδιανόητη, — σκεφθῆκαμε νὰ παραθέσουμε τρία ἀποσπάσματα ἀπ' τὴν πλατιὰ καὶ κριτικώτατην Εἰσαγωγὴν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα τῆς «Φόνισσας», πὸν ὁ κ. Merlier προτάσσει στὸ βιβλίο του «*Skiathos, île grecque*»¹, παρουσιάζοντας στὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ μιὰ πρώτη σειρά διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη, μεταφρασμένων ἀριστοτεχνικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο στὴ γαλλικὴ γλῶσσα.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα αὐτά, πὸν ἡ θέση του εἶναι δῶ, μαζὶ μὲ τὰ βιογραφικὰ δημοσιεύματα τοῦ τεύχους, εἶναι ἡ λιτὴ καὶ συγκινημένη σελίδα τοῦ θανάτου τοῦ Παπαδιαμάντη, μ' ὅλη τὴ θρησκευτικὴν ἀτιμωσφαιρα τῶν τελευταίων του στιγμῶν². Τὸ δεύτερο, εἶναι μιὰ σύντομη ἀλλὰ διεισδυτικὴ ἀνάλυση τῆς βιοθεωρίας του³. Τὸ τρίτο, φιλολογικώτερο, ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῶν διηγημάτων του, καὶ ἐξηγεῖ, μὲ τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου, ὀρισμένα προβλήματα τῆς⁴. — Τὰ δύο τελευταῖα δημοσιεύονται παρακάτω, μαζὶ μὲ τὰ γενικά δημοσιεύματα περὶ Παπαδιαμάντη.

Στὴν κυρία Μέλπω Μερλιέ, τὴν ξεχωριστὴν Ἑλληνίδα, πὸν θέλησε εὐγενικὰ νὰ μὲ βοηθήσῃ στὴν ἐκλογὴν καὶ τὴν μετάφραση τῶν σελίδων αὐτῶν, ἐκφράζω κι' ἐδῶ τὴς εὐχαριστίες μου.

N. Δ.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Α'

Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ἔνα μικρὸ στενὸ δωμάτιο μὲ ἀσβεστωμένους τοίχους. Ἔνα τζάκι κοντὰ στὸ παράθυρο πὸν βλέπει πρὸς τὸ ἀλάκι. Ἀντὶς ἀπὸ κρεβάτι, μέσα σ' ἕνα εἶδος ντουλάπας τοῦ τοίχου, κάτὶ κηλίμα στὸ πάτωμα. Στὸ τζάκι, λιγὴ στάχτη ζεστή. Ἐξω, τὸ κρῦο εἶναι δυνατὸ. Κατάχαμα, πάνω στὰ κηλίμα, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀναρ-

ριεῖ. Φώναξε τὸν Ἀρχιμανδριτὴ Μπούρα, καὶ τοῦ ξήτησε νὰ τοῦ διαβάσει, ἀπὸ τὸ ὠραῖο του ἱστορημένο χειρόγραφο⁵, ὅπου εἶχε μαζὶ τὴς Λειτουργίας τοῦ Ἱεροῦ Χρυσόστομου καὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τὴν ὠραία προσευχὴ τῶν μεγάλων ἁμαρτωλῶν πὸν μετανοοῦν.

«Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν» υἱὲ καὶ λόγε τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος· ποιμὴν καὶ ἄμνέ... ἐλευθέρωσον τὸν δοῦλον σου, φιλάνθρωπε Κύριε... αὐτὸς γὰρ ὁμολογεῖ ὁ ἄθλιος, ἐνώπιον τῆς Βασιλείας σου, ... ὅτι

1. Collection de l'Institut Néo-Hellénique de l'Université de Paris: «Skiathos, île grecque», Nouvelles par A. Papadiamandis, traduites du grec et préfacées par Octave Merlier. Paris, Société d'Édition «Les Belles Lettres», 1934.

2. Αὐτ., [Εἰσαγωγὴ:] Alexandre Papadiamandis, Sa vie, son oeuvre, σελ. 27-29.

3. Αὐτ., σελ. 50-53.

4. Αὐτ., σελ. 67-71.

5. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ, δοσμένο στὸν Ἀρχιμανδριτὴ Ἀνδρέα Μπούρα στὰ 1889 ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο Ἀντωνίου Σκούρα, βρίσκεται σήμερα στὰ χεῖρα τοῦ κ. Merlier.

ταῦτα πάντα [τὰ ἁμαρτήματα] καὶ ἕτερα πλείονα ἐποίησε...

»Ἐπάκουσόν μου τοῦ ἀναξίου δούλου σου δεομένου ὑπὲρ αὐτοῦ... καὶ κληρονόμον αὐτὸν ποιήσον τῶν αἰωνίων σου ἀγαθῶν... καὶ ἀξιώσον αὐτὸν ἀκατακρίτως μετασχεῖν τῶν ἀγίων, ἀχράντων, ἀθανάτων· τῶν φοβερῶν καὶ φρικτῶν σου μυστηρίων... Νῦν καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.»

Μέρες τώρα δὲ μπορούσε νὰ ἡσυχάσει, τόσο πονεμένο ἦταν ὄλο του τὸ κορμί. Εἶχε μὴν ἄσχημη γρίπη· πνευμονία, λένε ἄλλοι. Δὲν ἤθελε νὰ τὸν ἰδεῖ γιατρός.

Ἦταν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ἀνήμερα τῆς Πρωτοχρονιάς. Θέλησε νὰ σηκωθεί. Δὲ βρῆκε τὴ δύναμη, καὶ τὰ μάτια του γέμισαν δάκρυα.

Τὴ νύχτα, ζήτησε ἀπὸ τὶς ἀδερφές του κάποιον βιβλίο.

Αὐτὸ ποὺ τοῦ ἔφεραν δὲν ἦταν αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε.

«Μπα! δὲν πειράζει, εἶπε. Τὸ παίρνω αὔριο.»

Τί νάταν; Ὁ Ὅμηρος, τὰ Εὐαγγέλια, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Σαίξπηρ, — αὐτὸ τὸ βιβλίο ποὺ στίς στερνές ἐκείνες ὥρες τὸν εἶδαν νὰ τὸ θωπεύει σάν τυφλός, ἀδύναμος καὶ νὰ κρατήσῃ ἀκόμα στὰ πυρετικά του χέρια τὸ μικρὸ τομίδιο;

Εἶπε στίς ἀδερφές του καὶ στοὺς φίλους του νὰ τὸν ἀφήσουν, καὶ γυρνώντας πρὸς τὸν τοῖχο, ἄρχισε νὰ ψέλνει χαμηλόφωνα τὸ δοξαστικὸ τῆς ἑνατῆς ὥρας τῶν Θεοφανείων:

«Τὴν χεῖρα σου τὴν ἀψαμένην τὴν ἀκή-

ρατον κορυφὴν τοῦ Δεσπότου... ἔπαρον ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς αὐτόν, Βαπτιστά...»

Στὴ μιὰ μετὰ τὰ μεσάνυχτα, οἱ ἀδερφές του τὸν βρῆκαν κοιμισμένο, μὲ τὰ μάτια κλειστά, παγωμένο.

Τὸν ἔθαψαν τὴν ἄλλη μέρα, 3 Ἰανουαρίου τοῦ 1911.

Ἐξω χιόνιζε. Κατὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔθιμο, τὸν πῆγαν στὴν Ἐκκλησία, κι' ὕστερα στὸ κοιμητήριον, σ' ἓνα φέρετρο ἀνοιχτό. Οἱ νιφάδες ἔπεφταν στὸ μέτωπό του καὶ στὰ μαῦρα μαλλιά του, γιὰ νὰ παρουσιαστεῖ, θαρεῖς, ἀκόμα καθαρώτερος, «αὐτὸς καὶ ἡ ζωὴ του καὶ αἱ πράξεις του, ἐνώπιον τοῦ Κριτοῦ, τοῦ Παλαιοῦ Ἡμερῶν τοῦ Τρισαγίου».

Στὸ μικρὸ κοιμητήρι τῆς Σκιάθου, τάφος μὲ τ' ὄνομα τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ὑπάρχει πιά· σοῦ δείχνουν μόνο τὸν τόπον ὅπου τὸν ἔθαψαν καὶ τὸ πεῦκο ποὺ φύτεψαν. Κατὰ τὴν ἑλληνικὴ συνήθεια, τρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του τὰ ὀστά του τὰ ξέθαψαν, καὶ στὴν ἐκκλησιὰ τῆς Παναγίας, στὴν Ἀπάνω Ἐνορία, ὑπάρχει ἀκόμα ἓνα μικρὸ κιβώτιο μ' ἓνα κρανίον καὶ λίγα κόκκαλα, ἓνα μικρὸ κίτρινο κρανίον ποὺ ἡ γριά ποὺ σὰς τὸ δείχνει τὸ ἀνασπάζεται, εὐλαβικὰ ἢ μηχανικὰ, ποιὸς ξέρει; Τὰ παιδιὰ τῆς γειτονιάς, σιωπηλὰ μιὰ στιγμή, κυττᾶνε μὲ περιέργεια τὸν ξένο ποὺ θωρεῖ τὰ φτωχὰ αὐτὰ λείψανα τ' ἀπιθωμένα ἀνέμελα στὸ περβάζι ἐνὸς παράθυρου ἐκκλησιαῆς. Ἴσως νὰ στοχάζεται τὴν ἐπιγραφή, τὴν ἀδέξια χαραγμένη στὸ ἄσπρο ξύλον:

Ὁ κάθε στοχασμὸς σου ἀσμάτων ἄσμα,

Στὸν κόσμον τὸν δικόν σου κόσμος τὸ κάθε πλάσμα...

Μεταφρ. ΝΑΣΟΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ

Η ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

[Πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπ' τὸ Γιάννη Βλαχογιάννη στὸ πανηγυρικό τεύχος τῆς « Πολιτείας » (1) τῆς 13 τοῦ Σεπτεμβρίου 1925. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Octave Merlier στὰ 1934, στὸν τόμο « Α. Παπαδιαμάντη, Γράμματα, μὲ πρόλογο καὶ σημειώσεις Octave Merlier » (2). Ἐν Ἀθήναις (Σιδέρης) 1934», σελ. 247. Στὸν ἴδιο τόμο (σελ. 248*) ὑπάρχει καὶ ἡ ὀλοσέλιδη φωτοτυπία τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ αὐτοῦ σημειώματος.]

Ἐγεννήθην ἐν Σκιάθῳ, τῇ 4 Μαρτίου 1851. Ἐβγήκα ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸν Σχ. [ο-λεῖτον] εἰς τὰ 1863, ἀλλὰ μόνον τὸ 1867 ἐστάλην εἰς τὸ Γυμνάσιον Χαλκίδος, ὅπου ἤκουσα τὴν Α' καὶ Β' τάξιν. Τὴν Γ' ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ, εἰτα διέκομα τὰς σπουδὰς μου, καὶ ἔμεινα εἰς τὴν πατρίδα. Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1872 ἐπῆγα εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος χάριν προσκυνήσεως, ὅπου ἔμεινα ὀλίγους μῆνας. Τῷ 1873 ἦλθα εἰς Ἀθήνας καὶ ἐφοίτησα εἰς τὴν Δ' τοῦ Βαρβακείου (3). Τῷ 1874 ἐνεγράφην εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολήν, ὅπου ἤκουα κατ' ἐκλογὴν ὀλίγα μαθήματα φιλολογικά, κατ' ἴδιαν δὲ ἡσυχολούμην εἰς τὰς ξένας γλώσσας.

Μικρὸς ἐξωγράφιζα Ἅγίους, εἰτα ἔγραφα στίχους, καὶ ἐδοκίμαζα νὰ συντάξω κωμωδίας. Τῷ 1868 ἐπεχείρησα νὰ γράψω μυθιστόρημα. Τῷ 1879 ἐδημοσιεύθη ἡ « Μετανάστis », ἔργον μου, εἰς τὸν Νεολόγον Ἐκδοτικῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τῷ 1881 ἐν θρησκευτικῶν (4) ποιημάτων (5) εἰς τὸ περιοδικὸν Σωτήρα (6). Τῷ 1882 ἐδημοσιεύ-

(1) Τὸ τεύχος αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τὰ καλλίτερα πού βγήκαν πρὸς τιμὴν τοῦ Παπαδιαμάντη. Περιέχει σημαντικὰ ἄρθρα τοῦ Πολίτη, τοῦ Παπαντωνίου, τοῦ Βλαχογιάννη κ.ἄ.

(2) Ἡ ἔκδοσις τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ σημειώματος ἀπ' τὸν κ. Merlier ἔγινε μὲ τὴ συνθησιμένην στο σφοδρὸ φίλο προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια, ἀλλὰ παράπεσε ἕνας δολόκληρος στίχος τοῦ χειρογράφου, ὅπου καθορίζεται ἡ παραμονὴ του στὴν πατρίδα ἀρκετὸ καιρὸ, καὶ ὁ μῆνας πού ἔφυγε καὶ πῆγε εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος. Ἔτσι ἢ ἄλλως κακότεχνη, ἀδιανόητη καὶ ἀνακριβὴς φράσις « Τὴν Γ' ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ, εἰτα διέκομα τὰς σπουδὰς μου, καὶ ἔμεινα εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος χάριν προσκυνήσεως, ὅπου ἔμεινα ὀλίγους μῆνας » ἐστὶν ἀντικατασταθῆ μετὰ τὴν πραγματικὴν καὶ σωστὴν τοῦ χειρογράφου, ὅπως τὴ δίνουμε στὴν ἔκδοσίν μας: « Τὴν Γ' ἐμαθήτευσα εἰς Πειραιᾶ, εἰτα διέκομα τὰς σπουδὰς μου καὶ ἔμεινα εἰς τὴν πατρίδα. Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 1872 ἐπῆγα εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος χάριν προσκυνήσεως, ὅπου ἔμεινα ὀλίγους μῆνας ». Τὰ ὑπογραμμισμένα εἶναι ὁ στίχος πού λείπει.

(3) Ὁ Merlier διαβάζει Βαρβακίου, ἀντὶ Βαρβακείου πού ἔχει καθαρὰ τὸ χειρόγραφο.

(4) Ὁ Merlier: Θρησκευτικόν.

(5) Στὸ περιοδικὸ αὐτὸ, πού ἦταν ἀντιμακρακικὸ βῆμα τῆς ἐποχῆς καὶ ὅπου συνεργάζονταν πολλοὶ νέοι θεολόγοι, ὅπως ὁ ἐπικριτὴς τοῦ Μακράκη Χρυσάνθος Κ. Μακρῆς καὶ ἄλλοι, ἔδωκε ὁ Παπαδιαμάντης ὄχι ἓνα, ἀλλὰ δύο θρησκευτικὰ ποιήματα. Τὸ ἓνα ἐπιγράφεται Δέησις (Σωτήρα, Ε', Ὀκτώβριος τοῦ 1881, σελ. 31-32) καὶ τὸ ἄλλο Ἡ ἔκπτωτος ψυχὴ (αὐτ. Γενάρης τοῦ 1882, σελ. 128). Στὸ ἴδιο περιοδικόν, δύο μῆνες πρὶν νὰ φανῆ τὸ πρῶτον τοῦ ποιήματος, ὁ Παπαδιαμάντης ἔδωκε (τόμ. Δ', τεύχ. ΙΑ', Αὐγουστος 1881, σελ. 352 α-β) τὸ γνωστὸ φιλοσοφικὸ-ἀπολογητικὸν τοῦ ἄρθρου Ἡ ἔγνωια τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ὕλισμός, πού εἶναι μὲν δημοσιευμένον εἰς ἐκδόσεις Φέξη καὶ Ἐλευθερουδάκη (στὸν τόμο: Τῶν μετὰ θάνατον. Ἡ χολεριασμένη, σελ. 64-65 τῆς ἐκδ. Φέξη), ἀλλ' ἀγνωστὰς ὡς τὴν πρώτην τοῦ ἔκδοσις. Προσπαθώντας εἰς τὸ βιβλίον μου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (σελ. 56-57) καὶ χρονολογῶν τὸ ἄρθρον αὐτὸ, ἔγραφα εἰς τὸ 1938: « Τὸ ἄρθρον « Ἡ ἔγνωια τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ ὕλισμός » εἶναι τοῦ 1881, γραμμένον δύο μῆνες μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Λιττρέ, γιὰτὶ γράφει ρητῶς: « Ὁ περιώνυμος Λιττρέ, ἀποθανὼν πρὸ δύο μηνῶν ἐν Παρισίοις... ». Τὸ ἄρθρον τυπώθηκε εἰς τὴν ἐκδοσὴν Φέξη μαζὶ μὲ τὰ διηγήματα ἀπὸ χειρογράφου καὶ τὸ θεωροῦσαν ἀνέκδοτον [ἐδρεθὲν μετὰ θάνατον], πράγμα πού δὲν ἀποκλείεται. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι πὼς κάπου ἔχει δημοσιευτῆ, σὲ ἐφημερίδα ἢ περιοδικόν τοῦ 1881. Ἡ χρονολόγησις τοῦ κομματιοῦ, πού μᾶς δείχνει τὴν πνευματικὴν ἐπιδιώξειν καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Παπαδιαμάντη εἰς τὸ 1881, ἔχει ἀν-ἄ-λογη βιογραφικὴ καὶ κριτικὴ σημασία ». Ἡ ὑπόθεσις καὶ μαζὶ ἡ διαπίστασις μου ἐκείνη ἐπαληθεύεται σήμερον ἀπ' τὰ πράγματα. Ὅπως διαπίστωνα, τὸ κομμάτι εἶναι τοῦ 1881, καὶ, ὅπως ἐπέθετα,

θη[σαν] (1) « Οἱ Ἐμποροὶ τῶν Ἑθνῶν » εἰς τὸ Μὴ Χάνεσαι. Ἀργότερα ἔγραψα περὶ τὰ ἑκατὸν (2) διηγήματα, δημοσιευθέντα εἰς διάφορα περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδας.

Α. Π. [ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ]

ἔχει δημοσιευτῇ σὲ περιοδικὸ τῆς ἴδιας χρονίᾳς, σὸ ἴδιο ἐκεῖνο περιοδικὸ πὺ ἀργότερα φιλοξένησε τὰ δνὸ θρησκευτικὰ του ποιήματα καὶ μὲ τοὺς θεολογικοὺς κύκλους τοῦ ὁποῖου ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε μεγάλο ψυχικὸ καὶ ἰδεολογικὸ σύνδεσμο — ἕνας ἀπ' τοὺς πρώτους σηματοφόρους καὶ στρατιῶτες τοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ἐνάντια σὸ νεοφανέρωτο τότε στὴν Ἑλλάδα ὕλισμὸ (φνσιοκρατία, δαρβινισμὸς κλπ. κλπ.). Κάποτε θὰ εὐτυχῆσομε νὰ βροῦμε, σκορπισμένα σὲ περιοδικὰ καὶ ἐντυπα τοῦ καιροῦ, καὶ ἄλλα παρόμοια ἄρθρα τοῦ πρώτου Παπαδιαμάντη, πὺ εἶχε βροῆ πιά τὸ δρόμο, καὶ ὄριμος καὶ προσανατολισμένος ἔπαιρνε τὴ στάση του μέσα στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐποχὴ του. Σχετικὰ μὲ τὸ ἄρθρο αὐτὸ, ἄς προστεθῇ ὅτι ἡ παραβολὴ του μὲ τὴν πρώτη του σὸ Σωτῆρα ἔκδοση δὲν παρουσιάζει καμμιὰ διαφορὰ, μόνον ἔχει δνὸ σωστὲς γραφές, πὺ οἱ ἐκδόσεις Φέξη καὶ Ἐλευθερουδάκη ἐπαναλαμβάνουν, ἡ μιὰ ὕστερα ἀπ' τὴν ἄλλη, λανθασμένες. Ἔτσι, στὴν τελευταία παράγραφο, ἀντὶ « μετεῖχε τῆς οὐσίας τοῦ ἀληθοῦς καὶ μετέδιδον αὐτῆς πρὸς πάντας », γρ. « μετεῖχε . . . καὶ μετεδίδου . . . ». Στὴν ἴδια παράγραφο, ἀντὶ τοῦ ἀδιανόητου « ἡ μαρία τοῦ κενὰ ἐκάστοτε λέγειν », γρ. « ἡ μαρία τοῦ κενὰ ἐκάστοτε λέγειν ».

(2) Στὸ χγφ. δὲν εἶναι ὑπογραμμισμένον, ἀπὸ παραδρομῆ.

(1) Τὸ χγφ. : ἐδημοσιεύθη.

(2) Τὸ σωστὸ εἶναι « περὶ τὰ διακόσια », γιὰτὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ὡς τώρα ἐξακριβωμένων ἢ γνωσῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη φτάνει τὰ 180 περίπου.

F. ΒΑΛ.

★

Τὸ ἰδιάζον εἰς τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς γνώρισμα εἶναι ἡ σεμνότης καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια, τὸ γνώρισμα δὲ αὐτὸ δὲν ἀποκλείει ἡ εὐτέλεια . . . Τῶ ὄντι ἡ εὐτέλεια [ἡ Θουκυδίδειος] οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπλότης, ὁ τύπος δὲ ὁ Χριστιανικὸς ὡς καὶ ὁ Ἑλληνικὸς θηρεῦει τὴν ἀπλότητα.

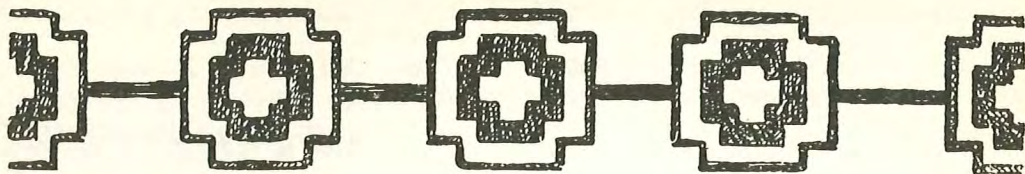
* *

Γραικύλος τῆς σήμερον, ὅστις θέλει νὰ κάμη δημοσίᾳ τὸν ἄθεον ἢ τὸν κοσμοπολίτην, δμοιάζει μὲ νάνον ἀνορθούμενον ἐπ' ἄκρων ὀνύχων καὶ τανύμενον νὰ φθάσῃ εἰς ὕψος καὶ νὰ φανῇ καὶ αὐτὸς γίγας. Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἔχει καὶ θὰ ἔχη διὰ παντὸς τὴν ἀνάγκην τῆς θρησκείας του.

* *

Ὅλα τὰ παλαιὰ, τὰ ἀπὸ δεκαπέντε αἰώνων λελυμένα δογματικῶς καὶ ἠθικῶς ζητήματα, εὐρίσκονται ἐκάστοτε ἄνθρωποι νοσοῦντες ἐξ ἐλαφρότητος καὶ ρεκλαμομανίας διὰ νὰ τ' ἀνακαινίσουν καὶ νὰ τ' ἀνακατεύουν.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Είναι βεβαίως ασύνηθες τὸ ὅτι Ἱεράρχης ἀποφασίζει ν' ἀσχοληθῆ, ἔστω καὶ δι' ὀλίγων, περὶ ἑνὸς λογοτέχνου. Καὶ ἡ ἔκπληξις, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τὴν πρώτην ἐντύπωσιν θὰ αἰσθανθῆ τις, θὰ ἔχη τὴν αἰτιολογίαν τῆς ὅχι εἰς τὸ ὅτι ἡ λογοτεχνία καὶ, γενικώτερον, ἡ Τέχνη εὐρίσκονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἢ τὴν Πίστις ἀδιαφορεῖ πρὸς τὴν ἀρμονίαν καὶ τὸ κάλλος. Τούναντίον μάλιστα. Ἡ ἐντελεστέρα μεταρσίωσις τῆς θρησκευομένης ψυχῆς ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἀρμονίαν τοῦ ἤχου καὶ τοῦ λόγου. Ἐκτός τούτου, ἡ ἐκκλησιαστικὴ λογοτεχνία ἔχει ἐξιχθῆ, διὰ μέσου τῶν αἰῶνων, εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἐντελείας, ὥστε νὰ θεωρῆται εὐλόγως ἀνθῶν ἀπαραμίλλου ποικιλίας καὶ ὠραιότητος. Ἴσως δὲ καὶ τοῦτο ἀκόμη θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ λεχθῆ εἰς τινὰς περιστάσεις: ὅτι ἡ φροντίς διὰ τὴν ἔντεχνον πλοκὴν τοῦ λόγου, ἐμμέτρου καὶ πεζοῦ, φθάνει μέχρις ἐκζητήσεως, εὐρεῖα δὲ χρῆσις παρατηρεῖται τῶν καλουμένων «σχημάτων λόγου» — ἀκόμη καὶ τῶν πλέον τολημῶν καὶ σπανίων τῆς κλασικῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἄλλ' ἡ ἔκπληξις αὕτη δικαιολογεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ Γραμματεῖαι τῶν διαφόρων λαῶν περιέχουν ἔργα φιλολογικὰ ἐξαιρετέου ἐνίστε ἀξίας, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ περιεχόμενον δὲν προσαρμόζεται πρὸς τὸ καθαρὸν θρησκευτικὸν πνεῦμα, πρὸς τὸ ἀγνὸν αἴσθημα καὶ πρὸς τοὺς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιδιωκόμενους ἠθικοὺς καὶ μορφωτικοὺς σκοποὺς ἐν τῇ Κοινωνίᾳ. Δὲν εἶναι δὲ πολὺ σπάνιον τὸ φαινόμενον λογοτεχνικῶν ἔργων πνευματωδεστάτων καὶ ἐξόχου

καλλιτεχνικῆς ἀξίας, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ ἄρωμα περικλείει καὶ μεταδίδει τὸ δηλητήριον τῆς ἠθικῆς σήψεως εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀναγνώστου.

Πάντως, ὑπάρχουν εἰς ὅλους τοὺς κανόνας καὶ αἱ ἐξαιρέσεις. Μία δὲ τοιαύτη ἐξαιρέσις — ὅχι βεβαίως καὶ μοναδική — εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Γραμματεῖαν εἶναι καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ὁ Σκιαθίτης αὐτὸς ἐργάτης τῶν Γραμμάτων, υἱὸς ἱερέως, ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας καὶ παρέμεινε, δι' ὅλης τῆς ζωῆς του, πιστὸν καὶ ἀφωσιωμένον τέκνον. Ἀπὸ τὴν πρώτην, ἀπαλήν, νεότητα μέχρι τῆς ἡμέρας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ψυχὴ του ἐπέταξε πρὸς τὸν Δημιουργόν της, ὑπῆρξε καὶ ὡς ἀνθρώπος καὶ ὡς συγγραφεὺς πρότυπον ἀληθοῦς Χριστιανοῦ καὶ ἀκραίφνου Ἑλλήνος. Φύσις εὐγενῆς καὶ ἀπλῆ· χαρακτήρ μειλίχιος καὶ πρᾶος· ἀγνός καὶ ἀνεπιτήδευτος· φιλομαθὴς χωρὶς ἐπίδειξιν· πιστός μετὰ λόγου καὶ χωρὶς μισαλλόδοξον φανατισμὸν· πολυμερῆς καὶ ἀκάματος· ἐκλεκτικός εἰς τὴν σύλληψιν καὶ παρατηρητικός εἰς τὴν ἐκτέλεσιν — ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ὑπῆρξεν ὁ τύπος τοῦ ἀληθοῦς διανοουμένου, δηλαδὴ εὐσεβῆς, μετριόφρων, ἐχθρὸς τοῦ θορύβου, ἐνδιαφερόμενος πλέον παντὸς ἄλλου διὰ τὴν διάπλασιν μιᾶς κοινῆς χριστιανικῆς καὶ ἑλληνικῆς ἠθικῆς εὐρώστου.

Ἡ ἐν λεπτομερεῖα ἀνάλυσις καὶ κρίσις τοῦ ἐκτεταμένου ἔργου τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη ἀνήκει, δικαιωματικῶς, εἰς τοὺς κριτικοὺς καὶ γενικῶς εἰς τοὺς ἀνθρώπους τῶν Γραμμάτων ὑπὸ τὴν εἰδικὴν ἔννοιαν. Εἰς αὐτοὺς

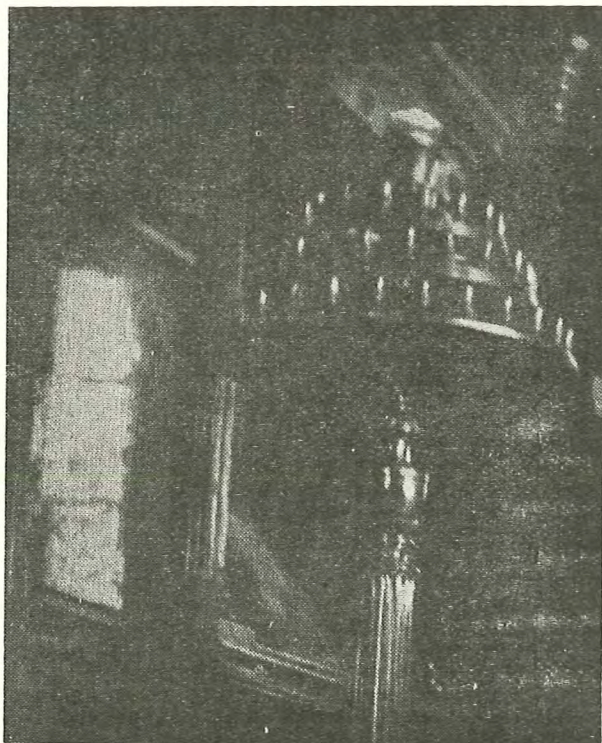

ἀπόκειται νὰ ἐξάρουν καὶ τὴν εὐστοχὸν σύλληψιν τῶν θεμάτων καὶ τὴν παραστατικότητα τῶν περιγραφῶν καὶ τὴν εἰλικρίνειαν τῶν χαρακτηρισμῶν καὶ τὴν ἀσφάλειαν τῆς κρίσεως καὶ τὴν ἐπιμελῆ διατύπωσιν καὶ τὴν ἀνθηρότητα τοῦ ὕφους — ἀρετάς, αἱ ὁποῖαι τοποθετοῦν τὸν Σκιαθίτην ἠθογράφον εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων λογοτεχνῶν.

Παρήλθον τριάκοντα ἔτη ἀφ' ὅτου ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἐκοιμήθη τὸν αἰώνιον ὕπνον. Καὶ ὅμως ὄχι μόνον ἡ μνήμη του παραμένει ζωηρὰ εἰς τοὺς κύκλους τῶν ἀνθρώπων τῶν Γραμμάτων, ἀλλὰ καὶ τὸ ἔργον του συστηματοποιεῖται ἀπὸ τοὺς νεωτέρους,

ἐρευνᾶται πλατύτερον, καὶ ἀποκτᾶ διαρκῶς καὶ νέους ἀναγνώστας καὶ θαυμαστάς. Τοῦτο εἶναι καὶ τὸ χαρακτηριστικώτερον γνώρισμα τῆς πραγματικῆς ἀξίας ἑνὸς ἔργου Τέχνης. Πιστεύομεν δὲ ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀνήκει καὶ εἰς τὸ μέλλον, διότι τὰ θέματά του καὶ ἡ τέχνη του εἶναι ἀπηλλαγμένα ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸν τοῦ ν' ἀρέσουν εἰς τοὺς συγχρόνους του καὶ ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν καθαρὰν πηγὴν τῆς Πίστεως, τῆς ἀγάπης πρὸς τὴν Πατρίδα καὶ τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀξίας, ἐπὶ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ βασιζέται ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις τῶν Χριστιανῶν Ἑλλήνων.

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ

ΓΩΝΙΑ ΣΚΙΑΘΙΤΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
(Φωτογραφία Λεων. Ἐλευθεριάδη)

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΘΡΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΣ

Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ὡς φαινόμενον δεόν νά θεωρηθῆ ἡ ὁμόθυμος — ἐκτός ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων — ἀναγνώρισις τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας τοῦ Παπαδιαμάντη, ἥδη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του, καί μάλιστα ἀνεξαρτήτως γλωσσικῶν τάσεων καί ἀντιθέσεων. Εἰς τὴν ὁμόθυμον ταύτην ἀναγνώρισιν συνετέλεσε βεβαίως κατὰ πρῶτον λόγον ἡ ἀξία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλά συνεπικολήθησαν καί διάφοροι ἄλλοι παράγοντες· ἡ ταπεινότης καί ἔλλειψις οὐοιδήποτε ἐγωΐσμου τοῦ ἀνδρός, ἡ κοινωνική του ἀφάνεια, ὁ μιοεμισμός του, ἡ πενία του, ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἔξαρσις τῆς λαϊκῆς ἀρετῆς κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν διαφθοράν τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὅλα αὐτὰ ὄχι μόνον δὲν ἐκίνουν τὴν ἀντιπάθειαν ἢ τὴν ἀντιζηλίαν κανενὸς συντέχνου, ἀλλὰ τούναντιον καί διηγείραν τὸ πρὸς αὐτὸν ἐνδιαφέρον καί τὴν πρὸς αὐτὸν συμπάθειαν. Εἰς τὴν κοινὴν αὐτὴν ἐκτίμησιν συνετέλει καί τὸ ὅτι, εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ περισσώτεροι τῶν λογοτεχνῶν ἐνεπνέοντο ἀπὸ ξένα πρότυπα, ὁ Παπαδιαμάντης ἦντιλε ἀπὸ τὸν βίον τῆς πατρίδος του καί ἀναπαρίστα ἦθη καί ἔθιμα, πρόσωπα καί τοπεῖα πάτρια. Εἶχε δὲ πρὸς τοῦτους καί τὴν τύχην ἐνωρῆς νά εὑρῆ εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ Γαβριηλίδη καί μάλιστα τοῦ Ζάν Μωρεάς μεγαλοφώνους ὑμνητάς, τῶν ὁποίων αἱ κρίσεις δὲν εἶχαν μικρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διεμορφώθη σιγά-σιγά θρύλος περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Παπαδιαμάντη καί ἐδημιουργήθη περὶ αὐτὸν ἀτιμόσφαιρα ἐνθουσιασμοῦ, ἡ ὅποια ἐνίστε, ὑπερβᾶσα τὰ ὄρια, ἐφθασεν εἰς μεγάλας ὑπερβολάς.

Σημ. τῆς « Νέας Ἑστίας ». — Ἡ « Νέα Ἑστία » ὀφείλει ἰσῶς στοὺς ἀναγνώστες της μίαν ἐξήγηση γιὰ τὸ ἄρθρον τοῦτο, — ἄρθρον μὲ σεβαστὴ ὑπογραφή στὶς σελίδες της καί στὴν ὅλη πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, — καθὼς καί γιὰ ἕνα-δυὸ ἄλλα καί γιὰ μερικὴ ἀπὸ τῆς « Σύντομος κρίσεως », πού δὲν ἔχουν ὁμνητικὴ καί πανηγυρικὴ χαρακτῆρα. Δύο-τρὶα βασικά δημοσιεύματα τοῦ τεύχους καθορίζουν, βέβαια, τὴ θέσιν τῆς « Νέας Ἑστίας » ἀπέναντι τοῦ μεγάλου Σκιαθίτη. Ἀλλὰ καί δὲν ἀποκλείουν καμμιὰ ἐπιφύλαξιν, — ἀλλῶστε οἱ ἐπιφυλάξεις δὲ λείπουν οὔτε ἀπὸ τὰ βασικά αὐτὰ δημοσιεύματα, — καμμιὰ ἐρμηνεία τῶν ἔργων του μὲ ἄλλη μέθοδο, μὲ ἄλλη διάθεσις ἢ ἀπὸ ἄλλῃ σκοπιᾶς, καί καμμιὰ διαφωνία. Ὁ Παπαδιαμάντης δίνει ἀφορμὴν γιὰ δὲ αὐτὰ, — ἔχει τῆς ἐξαιρετες, ἔχει καί τῆς μέτριες σελίδες του, — ἀλλὰ καί ἀντέχει σὲ δὲ αὐτὰ. Καί ἀκριβῶς τὸ τεῦχος τοῦτο, ἐκτός ἀπὸ τὸν τιμητικὸν χαρακτῆρα του, θέλει νά δείξῃ τὴν πραγματικὴν ἀξίαν καί τὴν ἀντοχὴν τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη σ' ἐποχές, σὲ γενεάς καί σὲ προσωπικὰς πεποιθήσεις, — τὴν ἀντοχὴν του σὲ χρόνον.

Καίτοι ὁμως οἱ λόγοι συνεφώνησαν καί συμφωνοῦν κατ' ἀρχὴν περὶ τῆς ἀξίας τοῦ Παπαδιαμάντη, μεγάλη ὑπάρχει διαφωνία ὡς πρὸς τὴν βαθμολογίαν τῆς ἀξίας του. Καί ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐχαρακτηρίσθη ὡς ὁ μεγαλύτερος διηγηματογράφος τῆς ἐποχῆς του καί εἰς τῶν μεγαλύτερων λογογράφων τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας, ὁ πρῶτος καί μοναδικὸς μεγάλος συγγραφεὺς τῆς ἐποχῆς μας, μὲ μίαν λέξιν «μεγάλος», ὅπως τὸν ἐχαρακτήρισεν ὁ Νιρβάνας, ἀφ' ἑτέρου ὁμως ἐχαρακτηρίσθη ἀπλῶς ὡς ἀξιόλογος ἠθογράφος, ἀλλὰ «ὄχι μέγας» (Γρ. Ξενόπουλος).

Καί διὰ τὴν γλῶσσαν τοῦ ὑπάρχοντος διαφωνία· οἱ περισσώτεροι τὸν θεωροῦν καθαρευουσιάνον, ἄλλοι ὁμως τὸν χαρακτηρίζουν ὡς φίλον τῆς δημοτικῆς ἢ δημοτικίζοντα· ὀρθότερα ἀπὸ ὅλους ὁ Παλαμᾶς λέγει ὅτι «ἀλλάζει γραμματικὴ, ὕφος, γλῶσσα, σύμφωνα μὲ τὰς περιστάσεις, τὰ γούστα, τὰ κέφια του». Ὁ Ἰω. Καμπούρογλου εὐρίσκει ὅτι ἡ γλῶσσα του «ποτὲ δὲν κουράζει»· ὁ θετικώτερος καί μὴ ρέπων πρὸς ὑπερβολὰς Κ. Χατζόπουλος τούναντιον ἔχει τὴν γνώμην ὅτι ἡ γλῶσσα του «κουράζει». Τινὲς ἐξαίρουν τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας του (Κλ. Ραγκαβῆς, Κ. Παλαμᾶς), ἐνῶ ἄλλοι τὴν ἀρνοῦνται (Κ. Χατζόπουλος).

ὑπὸ διαφόρων παρεβλήθη ἢ παρωμοιώθη πρὸς διαφόρους ἀρχαίους καί νεωτέρους συγγραφεῖς, πού δὲν ἔχουν καμμιαν σχέσηιν μεταξὺ των, ἦτοι πρὸς τὸν Θεόκριτον, Πλούταρχον, Λουκιανόν, Τουργένιεφ, Δοστογιέφσκι, Γκόρκι, Ἔδγαρ Πόε, Ντίκενς, Χῶλλ Κέϋν, Ἄντερσεν, Κοππέ, καί ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τοῦ ἀπεδόθη «σαιεπηρικὴ πνοή».

Καί ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ἔργων του ὑπάρχει ποικιλία. Γενικῶς σχεδὸν ἀνομολογεῖται ὡς τὸ καλύτερον ἔργον του ἡ «Φόνισσα», τὴν ὁποίαν ὁ Παλαμᾶς χαρακτηρίζει «ἔργον ἀπὸ τὰ ὀλίγα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας», θεωρῶν συγχρόνως ὡς «ἀριστούργημα» τὸ διήγημά του «Στὴν ἄγι' Ἀναστασία»· ὁ Μωρεάς ἐχαρακτήρισε τὸ «Μοιρολόγι τῆς φώκιας» ὡς «ἀριστούργημα τῆς παγκοσμίου φιλολογίας»· ὁ Κλέων Ραγκαβῆς θεωρεῖ ὡς ἀριστούργημα τὸ «Ὀνειρο σὲ κῦμα», καί οὕτω καθ' ἐξῆς.

***

Μέσα εἰς αὐτὸν τὸν ἀλληλοσυγκρουόμενον κυκεῶνα τῶν γνώμῶν καί τὰς τό-

σας ειδικεὶς περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη μονογραφίας, καὶ μάλιστα τὰς προσφάτους ἀξιολόγους ἐργασίας τοῦ Κατσιμπαλή καὶ τοῦ Βαλέτα, δύσκολον καὶ ριψοκίνδυνον εἶναι εἰς ἓνα ἀμύητον νὰ ἀποφανθῇ· ἀλλὰ παρακληθεὶς ἀπὸ τὴν «Νέαν Ἑστίαν» νὰ ἐκφέρω γνώμην, πρᾶγμα ποῦ προϋποθέτει ὅτι ὑπάρχει ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀκουσθοῦν αἱ γνώμαι καὶ μὴ εἰδικῶν, τολμῶ νὰ εἰπῶ καὶ ἐγὼ τὴν γνώμην, τὴν ὁποίαν ἐμόρφωσα περὶ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν πολλῶν ἔργων του καὶ τῶν σπουδαιότερων μονογραφιῶν ποῦ ἐγράφησαν περὶ αὐτοῦ.

Ὁμολογῶ ὅτι ἐδίσασα ἐπ' ὄλιγον, διότι δυστυχῶς παρ' ἡμῖν ἐπεκράτησεν ἡ συνήθεια εἰς τεύχη ἀφιερωμένα εἰς μνήμην συγγραφέων νὰ γράφονται πανηγυρικοί, εἰς εἶδος ἐπικηδείων λόγων, καὶ ὄχι ἀντικειμενικὰ κριτικά, νὰ θεωρῆται δὲ ὑπὸ τινῶν καὶ ὡς ἀσέβεια εἰς τὴν μνήμην τοῦ τιμωμένου κάθε ἐπιφύλαξις καὶ κάθε μέτρον. Ἄλλ' ἀφοῦ μοῦ ἐζητήθη νὰ εἰπῶ τὴν γνώμην μου, θὰ τὴν εἰπῶ, χωρὶς νὰ φρονῶ ὅτι εἶναι ἀλάθητος καὶ ἀνεπίδεκτος ἀντιλογίας· ἄλλως ἐπικαλοῦμαι τὸ ἐλαφρυντικὸν τοῦ μὴ εἰδικοῦ.

* * *

Ὁ Παπαδιαμάντης δι' ἐμὲ εἶναι ὁ σπουδαῖος διηγηματογράφος, καὶ κατ' ἐξοχὴν ἠθογράφος. Προικισμένος μὲ πολλὴν παρατηρητικότητα, ἔχει τὴν ἐξαιρετικὴν ἰκανότητα νὰ περιγράψῃ πρόσωπα καὶ τοπεῖα, ἦθη καὶ ἔθιμα τῆς πατρίδος του, μὲ μεγάλην φυσικότητα καὶ παραστατικότητα, τὴν ὁποίαν κάπως ζημιώνει ὁ μέχρις ἐλαττώματος λεπτομερειακὸς πλατεῖσμός του. Τὸ περιγραφικὸν αὐτὸ χάρισμα τοῦ Παπαδιαμάντη τόσο ὑπερβολικὰ ἐκθειάζει ὁ ἐκ τῶν θαυμαστῶν του Χαρ. Παπᾶντωνίου, ὥστε νὰ τὸν χαρακτηρίσῃ ὡς «τὸν μόνον μετὰ τὸν Ὀμηρον ἀναπαραστήσαντα μὲ κλασικὴν τελειότητα τὴν ἑλληνικὴν φύσιν καὶ ζῶην»!

Κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει τὸ χάρισμα νὰ ἀναπαριστᾷ ὅτι ζῆ καὶ ὑπάρχει τριγύρω του, ἀλλὰ χωρὶς ζωηρὰν φαντασίαν, καὶ εἰς αὐτὸ ὀφείλεται ἡ ὁμοίότης τῶν τύπων ποῦ μᾶς δίδει εἰς διάφορα διηγήματά του, ἐκ τῶν ὁποίων ἀρκετὰ εἶναι ἀπλῶς ἠθογραφίαι, χωρὶς ὀπότεσιν, πλοκὴν καὶ κεντρικὴν ἰδέαν. Δι' αὐτὸ μᾶλλον ὡς φωτογράφος τῆς πέννας παρὰ ὡς «ζωγράφος τῆς πέννας», ὅπως τὸν ἐχαρακτήρισεν ὁ Ν. Χατζηδάκης, θὰ ἔπρεπε νὰ χαρακτηρισθῇ. Βέβαια δὲν ἀποδέχομαι τὴν γνώμην ἐκείνων ποῦ ζητοῦν νὰ μειώσουν τὴν ἀξίαν τοῦ Παπαδιαμάντη ὡς διηγηματογράφου διότι τὰ διηγήματά του δὲν ἔχουν εὐρύτερον κοινωνικὸν καὶ φιλοσοφικὸν περιεχόμενον καὶ δὲν λύουν μεγάλα προβλήματα, καθόσον ἀπὸ ἓν διήγημα δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν τόσο μεγάλας

ἀξιώσεις· οὔτε φρονῶ ὅτι τὸ διήγημα πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ διδακτικὸς σκοπὸς· νομίζω ὅμως ἴδιον μεγάλο διηγηματογράφου τὴν δύναμιν τῆς φαντασίας, ὥστε νὰ ὑψώνεται ὑπεράνω ἀπὸ τὴν περὶ τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν πιστὴν ἐξεικόνισιν τοῦ περιβάλλοντος.

Ἀπὸ γλωσσικῆς ἀπόψεως ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔχει καμμίαν ὠρισμένην κατεῦθυνσιν· ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, γράφει ὅπως τοῦ κατεβαίνει· καὶ ὁ ἴδιος δὲν γνωρίζει ἂν εἶναι καθαρευουσιᾶνος ἢ δημοτικιστής. Πάντως ἦτο δεδηλωμένος ἀντιψυχαρίστης, ἀλλ' ἴσως εἰς τοῦτο δὲν συνετέλει τόσο ἡ ψυχρικὴ ἀκρότης, ὅσον ὅτι ὁ Ψυχάρης ἦτο ὁ ἐκ Παρισίων Λόγιος, «Λεβαντίος καὶ ἀριστοκράτης Φαναριώτης»· ἴσως ἂν ἦτο πτωχὸς τις ἐντόπιος δὲν θὰ τοῦ ἦτο τόσο ἀντιπαθής. Ἡ φυσικὴ ἀκαταστασία τοῦ Παπαδιαμάντη καταφαίνεται καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν, τὴν ὁποίαν μεταχειρίζεται· πότε — συνηθέστερον — γράφει εἰς τὴν καθαρεύουσαν, πότε εἰς τὴν δημοτικὴν, συνηθέστερον δέ, κατὰ λίαν ἀκαλαίσθητον, δι' ἐμὲ τοῦλάχιστον, τρόπον, ἀναμιγνύει εἰς τὸ ἴδιον διήγημα, εἰς τὴν ἴδιαν φράσιν, τύπους γλωσσικοὺς ὑπερκαθαρεύοντας καὶ δημοτικούς. Καὶ ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ εἰς πίστῳσιν τῶν λεγομένων μου νὰ φέρω μερικὰ παραδείγματα τυχαίως παρμένα ἀπὸ τὰ διηγήματά του: «Ἡ κόρη ἀπέθανεν ἀφείσα αὐτῆ τὰ δύο ὄρφανὰ κληρονομίαν. Ὁ πατερισμὸς τοὺς ἐζοῦσε ἀκόμα (ποῦ νὰ φθάσουν τὰ μαντάτα του ὡρα τὴν ὥρα!)». — «Ἡ γυναῖκα χάσασα». — «Ἡ Ἀφέντρα πλύνασα τὰ ἀγρολάχανα». — «Ἡ χιών κατελθοῦσα μέχρι τοῦ χθαμαλοῦ κοιλώματος, τοῦ δυσμικοῦ καὶ γέλτονος τῆς θαλάσσης». — «Ὁ νεώτερος τῶν ρασοφόρων ἔστρεψε τὸν κρόταφον καὶ τὴν οὐλὴν στοίβην τῆς κόμης καὶ τὸ ἄκρον τοῦ κανθοῦ». — «Μεμακρυσμένη συγγενής». — «Ὡς διὰ νὰ ψεύσῃ τὴν διαβεβαίωσιν τοῦ γέροντος πορθμέως». — «Γρανίτης ἀλίκτυπος». — «Σάρωθρον ἐκ στοιβῶν». — «Τριετίζον παιδίον». — «Παιδία ἀνεῖρπον εἰς τὸν θριγκὸν τοῦ τοίχου». — «Ἐπέξευσε μὲ τοὺς μηροὺς αἰμωδιῶνας». — «Μὲ ἓνα βόστρυχον τῆς κόμης φρίττοντα πρὸς τὰ ἄνω», κτλ. κτλ. Παραδείγματα δὲ σχινοτενῶν καὶ ὄλων ἀνταισθητικῶν περιόδων ἀρκοῦμαι, φειδόμενος τοῦ χῶρου, νὰ φέρω δύο μόνον· τὸ ἐν ἀπὸ τὴν «Ἐξοχικὴ Λαμπρή»: «Περὶ τὴν δειλὴν εἶχεν ἀρχίσει ὁ χορὸς, χορὸς κλέφτικος (διότι αἱ γυναῖκες ἐπεφυλάττοντο διὰ τὴν Δευτέραν καὶ τὴν Τρίτην ὅπως χορεύουσι τὸν συρτὸν καὶ τὴν καμάρα), καὶ ὁ παπᾶ-Κυριάκος, μετὰ τῆς παπαδιάς καὶ τοῦ Ζάχου, ὅστις ἐγλύτωσε τὸ ξύλο χάριν τῆς ἡμέρας (διότι ὁ πατὴρ του εἶχε θυμώσει εἶτα κατ' αὐτοῦ, ὡς γενομένου αἰτίου τῆς χασμωδίας ἐκείνης), ἀποχαιρετίσαντες τὴν συντροφιάν, κατήλθον εἰς τὴν πολίχνην». Τὸ ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἀπὸ τὸν «Λαμπριάτικο

Ψάλτη»: «Ναί μέν, εὐδοκία τῆς θείας προνοίας, εἶναι ἀληθές ὅτι καί χάρις εἰς τήν φιλάδελφον προθυμίαν τοῦ χωρικοῦ καί ἀρχοντικοῦ φίλου μου κύρ Γιάννη Πεντελιώτου, ἀξιοῦμαι σχεδόν κατ' ἔτος ἀνελλιπῶς, κατὰ τὰς περιδόξους ταύτας ἡμέρας, νά συμβάλλω ἑναμίλλως μετ' αὐτοῦ, ὑποβαστάζοντας διά τῆς χειρὸς τὰ γυαλιά του, ἀγαπῶντος τὸν πολίτικόν ὕψος, παρατείνοντος ἐπ' ἀπειρον τὰ μουσικά κῶλα καί τὰς καταλήξεις του, εἰς τὸν μικρὸν ἀγροτικὸν ναῖσκον τοῦ χωρίου Θ., ὅπου μυροβολεῖ ἐλιπασσόμενον εἰς κυανοὺς στεφάνους, τὸ μωσχολίβανον, περιβάλλον ὡς διά φεύγοντος πλαισίου τοὺς ἀκτινωτοὺς στεφάνους καί τὰς σεμνὰς ὄψεις τῶν ἀγίων, καί ὅπου μὲ τὰς κεντητὰς ποδιάς των καί τὰ λευκὰ κολόβια αἱ νεαραὶ χωρικαὶ προσέρχονται φέρουσαι ἀγκαλίδας ρόδων καί ἴων καί θημονίας ὄλας δενδρολιβάνου, καταφορτώνουσαι μὲ λόφους ἀνθέων τὸν πενιχρὸν ἐπιτάφιον, μὴ ἔχοντα ἀνάγκην ἄλλης πολυτελείας». Καί ὅμως ἐξυμνεῖται τὸ «λεπτότατο γλωσσικὸ αἴσθημα» τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἴσως νά εἶναι καθηγητικὴ μικρολογία, ἀλλ' ὁμολογῶ ὅτι δι' ἐμὲ ἡ γλωσσικὴ καινοσησία—τὴν ὁποίαν θεωρῶ δυνατόν εἰς οἰονδήποτε γλωσσικὸν ἰδίωμα, συνετῶς καί συνεπῶς χειριζόμενον—εἶναι οὐσιώδης παράγων τῆς ἀξίας, οἰουδήποτε ἔργου, καί ἐπιστημονικοῦ ἀκόμῃ, πολὺ δὲ περισσότερο λογοτεχνικοῦ. Ἴσως ἂν ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε τὰ ὕλικά μέσα καὶ ἔγραφεν ὄχι ἐκ βιωτικῶν ἀναγκῶν ὠθηόμενος ἀλλὰ μόνον ὅταν ὁ νοῦς του ἦ ἡ καρδιά του ἐκίνει τὸ χέρι του, νά ἐπεξεργάζετο περισσότερο τὰ γραφόμενά του καί νά προσεῖχε περισσότερο εἰς τὸ ὕψος του, ἐπὶ ζημίᾳ μὲν τοῦ ποσοῦ ἀλλ' ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ποιοῦ τῆς συγγραφικῆς του παραγωγῆς.

* *

Ὁ μεγάλος θαυμαστικὸς πρὸς τὸν Παπαδιαμάντην ὡς διηγηματογράφον ἐγέννησεν ὑπερβολάς, τόσον ὥστε νά ἀποδοθοῦν εἰς τὸ πρόσωπόν του ἰδιότητες τοποθετοῦσαι αὐτὸν εἰς πλάσιον πολὺ εὐρύτερον τοῦ πραγματικοῦ. Ὁ Γαβριηλίδης πρῶτος, ὁ μεγάλος αὐτὸς δημοσιογράφος, ὁ ὁποῖος ὅταν ἐξετίμα ἕν πρόσωπον δὲν εἶχε ὄρια εἰς τοὺς ἐπαίνους του, ἐχαρακτήρισε τὸν Παπαδιαμάντην ὡς «ἀγωνιστὴν τῆς προόδου». Καί ἐκ τῶν νεωτέρων ἰδίως ὁ Γ. Βαλέτας, εἰς τὴν πολῦτιμον καί μὲ τόσην ἐπιμέλειαν γραφεῖσαν μελέτην του «Παπαδιαμάντης» (Μυτιλήνη 1940), τὸν χαρακτηρίζει ὡς «ἐθνικὸν ποιητὴν τοῦ μετεπαναστατικοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀγωνιστὴν τῆς ψυχῆς, τὸν ἡρωϊκώτερον ἄνθρωπον τῆς ἐποχῆς του, ὀδηγητὴν καί ἀφυπνιστὴν, οἰκοδόμον ἐθνικῶν ρυθμῶν καί ἰδανικῶν». Ὑπὸ ἄλλου δὲ παπαδιαμαντοπλήκτου ἐχαρακτήρισθη

ὁ ἥρωας του ὡς «πρωτοπόρος τῆς ἐλληνικῆς ἀναγέννησης»! Ἀλλὰ ποῦ εὐρέθη ὁ Παπαδιαμάντης ἀγωνιστής, ὀδηγητής, οἰκοδόμος καί πρωτοπόρος; Δύναται νά θεωρηθῆ ὀδηγητής, οἰκοδόμος καί πρωτοπόρος ὁ ἀρνητὴς οἰασθήποτε προόδου, ὁ πολέμιος κάθε νεωτέρου πολιτισμοῦ, ὁ φαντακὸς νοσταλγὸς τοῦ παρελθόντος, ὁ προσκολληθεὶς ὡς ὄστρακον εἰς ὅ,τι εἶχε συνηθίσει ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας καί εἰς ὅ,τι ἐθεώρει ὡς παράδοσιν; Τὸ πᾶν δι' αὐτὸν εἶναι ἡ παράδοσις, καί τοιαύτην τοῦλάχιστον δὲν ἐνόει ὅ,τι πάντοτε, ὑπὸ πάντων καί πανταχοῦ ἐπιστεύθη καί ἐφηρμόσθη, ἀλλὰ καί ὅ,τι εἰς χρόνους ἀμαθείας κακῶς παρενεβλήθη, λησιμονῶν ὅτι, ὅπως εἶπε σοφὸς τῆς ἐκκλησίας πατήρ, ὁ Κυπριανὸς ὁ Καρχηδόνας, «παράδοσις μὴ στηριζομένη ἐπὶ τῆς ἀληθείας εἶναι πεπαλαιωμένη πλάνη». Διὰ τὸν Παπαδιαμάντην ἐχθρὸς τῆς παραδόσεως εἶναι ὁ νεώτερος πολιτισμός, ὁ ὁποῖος ἐφυγάδευσε κάθε τι καλὸν καί εἰσήγαγε μόνον τὸ κακὸν· αὐτὸς ἔφερε τὴν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν, τὴν ἠθικὴν ἔκλυσιν, τὴν ἀνατρεπτικὴν λογικὴν. «Ὅλοι οἱ παλαιοὶ θεομοὶ εἶναι καλοὶ», τοὺς ἐνόθευσεν ὅμως ἡ κακία καί ἡ νεωτεριστικὴ τάσις. Τὸ λαϊκὸ σπῆτι, ὅπου διεφυλάχθη ἡ παράδοσις, εἶναι «πάλλευκος, ἄσπιλος οἰκίσκος», ἐνῶ τούναντιον εἰς κάθε ἀρχοντικὸν σπῆτι ἐδρεῖται ἡ διαφθορά, τὸ ψεύδος, ἡ σεμνοτυφία, ἡ ἀνία, τὸ ἀνωφελές τῆς ζωῆς· ἐκεῖ ἀκούεται ἀπὸ τὰ πλουσιόπαιδα τὸ βάρβαρον καί ξενίζον «μαμπᾶ», μία καί αὐτὸ ἀπὸ τὰς πολλὰς κηλίδας τῶν συγχρόνων ἡθῶν ἡ πλουτοκρατία εἶναι «ὁ διαρκὴς Ἀντίχριστος». Ἡ μόρφωσις, τὴν ὁποίαν ὁ μέγας τῆς ἐκκλησίας πατήρ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς χαρακτηρίζει δικαίως ὡς «τῶν παρ' ἡμῖν ἀγαθῶν τὸ πρῶτον», εἶναι διὰ τὸν Παπαδιαμάντην πηγὴ δυστυχίας· «ὅσον περισσότερον ἀγνοεῖς, τόσον εὐτυχέστερος εἶσαι». Οἱ μορφωμένοι εἶναι ἐπικίνδυνοι φορεῖς «τοῦ κοινωνικοῦ δηλητηρίου», τοῦ νεωτερισμοῦ· τὸ πανεπιστήμιον εἶναι ἐστία ψυχικῆς διαφθορᾶς, πανσκοτιστήριον, ὅπως τὸ ἔλεγεν ὁ Ἀπόστολος Μακράκης, μάλιστα δὲ οἱ ἐξ Ἑσπερίας «φωστῆρες» καθηγηταὶ τῆς θεολογικῆς σχολῆς του «μετεγγίζουσι ἀθεϊστικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλλάδα»· σημειωτέον ὅτι αὐτοὶ οἱ «ἀθεῖσται» καθηγηταὶ ἦσαν ὁ Νικόλαος Δαμαλάς, ὁ Νικηφόρος Καλογεράς, ὁ Παναγιώτης Παυλίδης, ὁ Ζῆκος Ρώσης, ὁ Διομήδης Κυριακός, οἱ ὁποῖοι ἐκτὸς τοῦ τελευταίου διεκρίνοντο δι' ἄγαν συντηρητικὰ φρονήματα. Καί οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Ριζαρεῖου δὲν πρέπει νά γίνωνται παπάδες, διότι ἡ μάθησις ἐξήλειψε τὴν εὐσέβειάν των. Καί αἱ Ἀρσακειάδες σπορπίζουσι εἰς τὴν ὑπαίθρον τοὺς νεωτερισμοὺς, τὰ τσακίσματα καί τοὺς νεωτέρους συρμούς· ἄλλως τε «αἱ γυναῖκες δὲν εἶναι κατασκευασμέναι διὰ γράμματα». Τόσον ὁ Πα-

παδιαμάντης φοβείται τόν διαφωτισμόν του λαού, ώστε, όπως λέγει, αν είχεν έξουσίαν, θά ξηθετε φίωτρον εις τούς μορφωμένους, οί όποιοι άμφισβητούν τάς λαϊκάς προλήψεις και πολεμοούν τάς δοξασίας τών άπαιδεύτων διά τήν ύπαρξιν τών στοιχειών! Και όμως ό κ. Βαλέτας φρονεί ότι ό Παπαδιαμάντης « χτύπησε τήν πρόληψη »! Κυρίως ό Παπαδιαμάντης εξανίσταται κατά τής κρατούσης εις τάς 'Αθήνας διαφθοράς. Αί 'Αθηναί πλέον είναι ή νέα Βαβυλών' στρατιώται πειράζουσιν τάς ύπηρετριάς και άνταλλάσσουν φιλικάς λέξεις με αυτός: ή μόδα όργιάζει, ή χαρτοπαιξία μαινεται, ή καφενομανία επικρατεί, ή διαφθορά τών ήθων έχει φθάσει εις τό μη περαιτέρω.

•Ο Παπαδιαμάντης εξανίσταται και κατά τής κακοδιοικήσεως και τής κρατούσης συναλλαγής, ή όποία άγει εις τήν άποσύνησιν και όμως άντι να συστήση άντίδρασιν κατ' αούτης θετικής, συνιστά τούναντίον « κανείς να μη μετέχη του πολιτικού άγώνος, μήτε ως έκλογεύς μήτε ως έκλέξιμος », χωρίς όμως και να έξηγη πώς κατ' αούτον τόν τρόπον θα έπέλεθη ή διόρθωσις, τήν όποίαν νομίζει δυνατήν μόνον διά τής άπολυταρχίας!

•Ο Παπαδιαμάντης, εξαίρων τήν σύγχρονον διαφθοράν, νοσταλγεί τήν « καταφρονεμένη έποχή του άγώνος », όταν οί άνθρώποι « είχαν νόνο, είχαν άγάπη μεταξύ τους » και όμως αν άνοιξη κανείς τούς συγγραφείς τής έποχής εκείνης, τόν Κοραή, τόν Δούκα και άλλους, θα ίδη τί καταφορά ύπήρχε και τότε διά τήν κατάπτωσιν ήθών και χαρακτήρων.

Αυταί είναι αι κυριότεραι τών κοινωνικών αντιλήψεων του Παπαδιαμάντη. Κοινοί τόποι τών 'Ιερεμιών όλων τών γενεών και όλων τών τόπων, χωρίς καμμία πρωτοτυπία, άποτελοούν μίαν άρνητικήν κριτικήν κατά κακιών, εν πολλοίς ύπερβολικήν και μονομερή, χωρίς και θετικήν τινά θέσιν περι τής διορθώσεως αυτών' ως γνωστόν δε « ράον τό ανασκευάζειν του κατασκευάζειν ». •Εν πάση περιπτώσει άγωνιστής, άνακαινιστής και πρωτοπόρος δεν δύναται να νοηθή ό άρκούμενος εις άρνητικήν κριτικήν, ό θεωρών κατ' αρχήν κάθε τι παλαιόν ως καλόν και κάθε προτόν του νεωτέρου πολιτισμού ως κακόν και διεφθαρμένον. Βεβαίως ή άγάπη προς τά πάτρια είναι παντός έπαίνου αξία, άλλ' αούτη δεν πρέπει να άγη εις τήν έσφαλμένη αντίληψιν ότι δεν υπάρχουν άφ' ένός μερικά ύπολείμματα του παρελθόντος έξαλειπτέα, διορθωτέα και μεταρρυθμιστέα και άφ' έτέρου στοιχεία του νεωτέρου πολιτισμού, τά όποια δεν δύναται να άγνοή και παραγνωρίζη λαός θέλων να ζήση και να προοδέυση. •Η τυφλή συντηρητικότητα είναι τόνσον τούλάχιστον επικίνδυνος όσον και ή τυφλή ριζοσπαστικότητα μόνον ό μετά λόγου συγκερασμός συντηρητικότητας και

προοδευτικότητας δύναται να άποβή εις άγαθόν μιās κοινωνίας, και άλλοιμόνον αν λαός, ως ό έλληνικός, ό όποιος έπί τέσσαρας όλοκλήρους αιώνας ύπέμεινε σκληράν δουλείαν και ως έκ τούτου είχεν άποξενωθή από τόν άλλον κόσμο και μοιραίως εύρίσκετο υπό τινά έπίδρασιν του κατακτητού, έκλειει τούς όφθαλμούς και τά ότα του προ τών άγαθών του νεωτέρου πολιτισμού!

**

•Αλλά και ή άφελής θρησκευτικότητας του Παπαδιαμάντη έξήρηθη εις τόσον βαθμόν, ώστε να χαρακτηρισθή οστος υπό του 'Ιω. Ζερβού ως « μεγάλος ραφωδός τής όρθοδοξίας » και υπό του Γ. Βαλέτα να παρασταθή ως « βαθύς και συνειδητός χριστιανός, όπλισμένος μ' όλες τες γνώσεις κι' εντολές τής πίστης του, βαθύς γνώστης τής έκκλησιαστικής ιστορίας και λειτουργικής, θρησκευόμενος κατά λόγον και πράξιν » και να έξαρθή « ό εύρωτατος θεολογικός όπλισμός του ». •Οτι ό Παπαδιαμάντης ήτο θρησκευτική φύσις ούδεις δύναται να άρνηθή' άλλ' από τό σημείου τούτου μέχρι του να χαρακτηρισθή βαθύς και σοφός χριστιανός με θεολογικόν όπλισμόν και κατά λόγον θρησκευόμενος, ύπάρχει μεγάλη άπόστασις. Και έπί του θρησκευτικού πεδίου ό Παπαδιαμάντης είναι ό κατά τας περιστάσεις και τας καιρικές διαθέσεις έναλλάσσων παραστάσεις και αντιλήψεις, και ως έκ τούτου πλήρης αντιφάσεων. •Αφ' ένός θεωρεί τόν κόσμον καλόν, όπου ή δυστυχής άνθρωπότης ζή η κτηνώδη βιον δι' αούτο κατέχεται « από τόν πόθον τής ανυπαρξίας », άλλ' άφ' έτέρου αγαπά τήν ζώην και φοβείται τόν θάνατον, ίσως ούχι άδίκως, διότι, ως έλεγεν ή ποιήτρια Σαπφώ, « τό άποθήσκειν κακόν' οί γάρ θεοί ούτω κεκρίκασιν' άπέθνησκον γάρ αν ». •Αρχήν του κακού θεωρεί « τό πονηρόν πνεύμα », τόν προσωπικόν « διάβολον », με κάποιαν δυαδιστικήν αντίληψιν τών αρχαίων γνωστικών συστημάτων, τά όποια άποδεχόμενα, υπό έπιδράσεις τής περσικής θρησκείας, δύο αρχάς τών όντων, αντιπαρέθετον εις τήν αρχήν του καλού τήν αρχήν του κακού. •Αφ' ένός άποδέχεται και έξαίρει τήν θείαν πρόνοιαν, άλλ' άφ' έτέρου και ότι ή τυφλή είμαρμένη κυβερνή και διευθύνει τόν κόσμον. Αύστηρός τηρητής πασών τών καθοριζόμενων νηστειών, έθεώρει βαθύ άμάρτητά την χρήσιν γάλατος, όχι όμως και του οίνου' άλλα κατά τινά παραμονήν τών Χριστουγέννων, ήμέραν αύστηροτάτης νηστείας, παρασύρεται και τρώγει από κοτόπουλόν, τό όποίον μάλιστα είχεν έκ κλοπής ό προσκαλέσας αούτον εις τό γεύμα. Αούτός, ό όποιος με δριμυτάτας έκφράσεις κατα-

κεραυνώνει ἄτομα, συλλόγους καὶ περιοδικὰ πού διαδίδουν ὕλιστικὰς καὶ ἀθεϊστικὰς θεωρίας, αὐτὸς ὁ ἴδιος μεταφράζει ὕλιστικὰ καὶ ἀθεϊστικὰ ἄρθρα πρὸς δημοσίευσιν εἰς τὸ «Νέον Πνεῦμα», ὅπου εἰργάζετο ὡς μεταφραστὴς, συντελῶν τοιούτοτρόπως εἰς εὐρείαν διάδοσιν αὐτῶν διὰ τὴν καθησυχάσῃ ὅμως τὴν συνειδησίην του, ὅπως ἐνεπιστεύθη ὁ ἴδιος εἰς τὸν μακαρίτην Νιρβάναν, προσεπάθει νὰ τὰ κακομεταφράζῃ καὶ νὰ καθιστᾷ ἀκατανόητα μερικὰ ἐξαιρέτως ἐπικίνδυνα σημεῖα αὐτῶν. Καὶ τὰ εἰδικῶς θρησκευτικῆς ὕλης ἄρθρα του πᾶν ἄλλο μαρτυροῦν ἢ βαθεῖαν θεολογικὴν μόρφωσιν καὶ εὐρυτέραν ἀντίληψιν τῶν ζητημάτων.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο βεβαίως θρησκευούσα φύσις· ἡ θρησκευτικότης του ὅμως ἦτο καθαρὰ τυπολατρεία, μὲ μυστικίζουσαν τάσιν καὶ ἴσως ἀσυνειδητόν τινα πανθειστικὴν χροιάν. Ἡ θρησκευτικότης του προήρχετο κυρίως ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς συνηθείας, ἡ ὁποία ἦτο τὸ κύριον κίνητρον πάσης σκέψεώς του καὶ πάσης πράξεώς του, ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἐξήσκει καταθλιπτικὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν, ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας· δι' αὐτὸ τοῦ ἐφαίνετο καινοφανές, ἀντιχριστιανικὸν καὶ ἄτοπος νεωτερισμὸς κάθε τι πού δὲν ἐγνώριζεν ἀπὸ τὴν παιδικὴν του ἡλικίαν εἰς τὴν Σκίαθον· καὶ δι' αὐτὸ μεταξύ ἄλλων ἐλέγχει τοὺς ἐπισκόπους, εἰς τοὺς ὁποίους ἀποδίδει «τὴν ἐλεινότητα» τῆς ἐκκλησίας,

διότι μεταξύ ἄλλων ἐτέλουν γάμους καὶ βαπτίσια κατ' οἶκον, θεωρεῖ ἀξιοκατάκριτον τὸ ὅτι ἐπήγαιναν γυναικὲς μὲ καπέλλα καὶ πτερὰ εἰς τὰς ἐκκλησίας, εὐρίσκει ἐγκληματικὴν οἰανδήποτε ἀπόκλισιν ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν μουσικὴν. Εἶχε πίστιν ἀλλ' «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν», διὰ τὴν μεταχειρισθῶ ἔκφρασιν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καὶ εἶχεν ὑπερβολικὴν στενότητα ἀντιλήψεων, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἦτο ἀνίκανος νὰ διακρίνη πύρην καὶ φλοῖον, οὐσιῶδες καὶ ἐπουσιῶδες, τὸ πνεῦμα πού «ζωοποιεῖ» ἀπὸ τὸ γράμμα, τὸ ὁποῖον «ἀποκτείνει», διὰ τὴν ἄλλα μεταχειρισθῶ πάλιν φράσιν τοῦ αὐτοῦ ἀποστόλου. Δι' αὐτὸν θρησκεία ἦτο ὁ τύπος, κάθε παρέκκλισι ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ ἦτο δι' αὐτὸν θανάσιμον ἀμάρτημα, ἀθεΐα.

Τὸ συμπέρασμά μου εἶνε ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦτο σπουδαῖος διηγηματογράφος, ἰδίως ἐξαιρετος ἠθογράφος, κάλλιστος ψάλτης, ὅπως τοῦλάχιστον βεβαιοῦν οἱ ἀκούσαντες, εὐσεβῆς ἀπλοϊκὸς χριστιανός, βαθύς γνώστης τοῦ τυπικοῦ τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ... ὡς ἐκεῖ· οὔτε ἀγωνιστὴς ἦτο, οὔτε ἀνακαινιστὴς, οὔτε οἰκοδόμος, οὔτε πρωτοπόρος, οὔτε βαθύς τῆς θεολογίας μύστης. Ἄλλως νομίζω ἀρκετὴ εἶναι ἡ δόξα, τὴν ὁποίαν ἀπέκτησεν ὡς διηγηματογράφος, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ τοῦ προσθέτωμεν καὶ δάφνας πού δὲν τοῦ ἀνήκουν καὶ τὰς ὁποίας ἀναμφιβόλως οὔτε θὰ ἐζήτει οὔτε θὰ ἐδέχετο ὁ ἀγαθός, φιλαλήθης καὶ μετριόφρων ἐκεῖνος ἀνήρ.

Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

★

Ἡ συγγραφικὴ τέχνη παρὰ τοῖς λόγοις πολὺ ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι ἔκφρασις ἀτομικῶν αἰσθημάτων... Ἐνεπνεύσθη ἀληθῶς ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις μου καὶ τὰ αἰσθηματὰ μου, τὰ ὁποῖα θέλωσιν πρῶτον ἐμὲ αὐτόν...

**

Τὸ πονηρὸν πνεῦμα μαστίζει κατὰ θείαν παραχώρησιν τοὺς ἐναρέτους τῶν ἀνδρῶν.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΡΩΜΑΝΟΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ

ΚΑΙ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ*

Ἐκ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἔκπροσώπων τῶν καλῶν τεχνῶν πολλοὶ ὑπῆρξαν καὶ εἶναι καὶ τώρα συνειδητοὶ θαυμασταὶ τοῦ ποιητικοῦ μεγαλείου τοῦ ἁγίου Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ. Ἀληθεύει τοῦτο μάλιστα ἐν σχέσει πρὸς τοὺς λαμπροτέρους ἀστέρας τοῦ φιλολογικοῦ οὐρανοῦ τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος, τὸν ποιητὴν Κωστὴν Παλαμᾶν, καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν πανηγυριστὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας, τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντην. Ἀντιθέτως ὁ μακαρὶτος φίλος καὶ ἄξιος λογοτέχνης Πέτρος Βλαστός — γνωστὸς καὶ ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Ἐρμονας — ἐν ᾧ κατὰ τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς ὑπῆρξε θαυμαστῆς ἀνευ ἐπιφυλάξεως τοῦ Ῥωμανοῦ, κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ζωῆς αὐτοῦ μετεβλήθη σχεδὸν εἰς *Zoïlon* τοῦ μεγάλου τούτου ποιητοῦ (1).

Ὁ Κωστὴς Παλαμᾶς ἀφιέρωσεν εἰδικὸν ἄρθρον, πλήρες ἀβροτάτων παρατηρήσεων εἰς τὸν ὑπιπέτη Ῥωμανόν, ὁ ὁποῖος ἐν μέσῳ ὀχρῶν καὶ μετριῶν *Βυζαντινῶν ἐκκλησιαστικῶν ποιητῶν διακρίνεται, καθὼς ἢ «λεῦκα ἢ μακροτραχήλη μὲ τ' ἀσημένιο φύλλο» γύρο στὰ χαμόδετρα* — ὅπως λέγει ὁ στίχος τοῦ Βαλαωρίτη (2). Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δὲν ἔγραψεν εἰδικὸν ἄρθρον περὶ τοῦ Ῥωμανοῦ, ἀλλ' ἐγνώριζε μέγα μέρος τοῦ ἐκδεδομένου καὶ τοῦ ἀνεκδότου (3) ἔργου αὐτοῦ. Παρηκολούθει δὲ κατὰ τὸ δυνατόν, ἀλλὰ πάντοτε μετ' ἀληθοῦς ἐνδιαφέροντος, τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ἢ ὅποια ἐσχετίζεται πρὸς τὸν Ῥωμανόν καὶ τὴν ποίησιν αὐτοῦ, καὶ ἠγάπα νὰ μεταδίδῃ τὰ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης ταύτης καὶ εἰς τοὺς ἀποτελοῦντας τὸν στενότερον αὐτοῦ κύκλον. Ἀνῆκε καὶ ἡ ταπεινότης μου

εἰς τὸν κύκλον αὐτόν, ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1903-1908, τελευταία μεταξὺ τῶν ἄλλων ὀμιλητῶν. Ἐνθυμοῦμαι, ὅτι ὁ φίλος Ιατρός κ. Γεώργιος Παπαδόπουλος (= Μᾶρκος Αὐγέρης) ἦτο ὁ προσεκτικώτερος ἀκροατὴς τοῦ Παπαδιαμάντη, σιγαλὰ ῥητορεύοντος ἐπὶ τοῦ «Ἀθηναϊκοῦ λόφου τῆς Δεξαμεγῆς» περὶ τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ. Καὶ ἐνθυμοῦμαι πάλιν, ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ λόφου ὁ *Κύρ Ἀλέξανδρος* (1) πολλακίς ἐκάθητο κατὰ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας μόνος καὶ μακρὰν τῶν λοιπῶν θαμῶνων τῆς Δεξαμεγῆς ψιθυρίζων ἐπὶ μακρὸν συνεχῶς. Τί ἦσαν τὰ ψιθυρίσματα ἐκεῖνα τοῦ βυζαντινοῦ Σκιαθίτου καὶ Ἀθηναίου Ἀγιορείτου; Ἦσαν συνήθως κοντάκια τοῦ Ῥωμανοῦ, τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος ἐγνώριζε κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ στήθους καὶ ἠδύνατο νὰ ψάλλῃ «ἐπ' ἐκκλησίας» μετ' ἀπαραμίλλου τέχνης καὶ ζήλου ἐνθέου. Εἰς τοὺς ἐπιζῶντας παλαιούς εὐσεβεῖς φοιτητὰς τοῦ Ἀθηναϊκοῦ ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου (κατὰ τὴν δόδν Ἄρεως, ἀπέναντι τοῦ λεγομένου Παλαιοῦ Στρατῶνος) παραμένει πάντοτε ζωηρὰ ἢ ἀνάμνησις τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, τοῦ δεξιωτάτου δεξιοῦ ψάλτου τῆς μικρᾶς, μονοκλίτου, ξυλοστέγου βασιλικῆς, ἢ ὁποῖα ἄλλοτε ἀνῆκεν εἰς τὴν ἀρχόντικὴν οἰκογένειαν Χωματιανοῦ Λογοθέτη (2). Δὲν ἦτο τὸσον καλλικέλαδος τὴν φωνὴν ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ὅσον ὁ πρωτεῖς ἀδελφος αὐτοῦ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, ὁ σχολάρχης, διηγηματογράφος καὶ ἀριστοτὸς ψάλτης τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, ἀλλ' ἦτο πολὺ ἀνώτερος αὐτοῦ καὶ ἄλλων πολλῶν ὁμο-

(1) Οὕτω ἐκαλεῖτο ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ὑπὸ τῶν ὀμιλητῶν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ὀκειότερον.

(2) Περὶ τοῦ ναοῦ πρβλ. *Brunnet de Presle - Blanchet, La Grèce depuis la conquête romaine jusqu'à nos jours*. Paris 1860, πλινε 52. *Aug. Mommsen, Athenae Christianae*, ἐν Λειψία 1868, σελ. 87 κ. ἐ. *Α. Συγγόπουλον*, Ἐὰ Βυζαντινὰ καὶ Τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν (= Εὐρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων. 1. Ἀθηνῶν, Τεῦχος β') Ἐν Ἀθήναις 1829, σελ. 99 (ὅπου καὶ ἄλλη παλαιότερα βιβλιογραφία) πρβλ. καὶ Νίκων Α. Βέην (Bees), «Ἡ πρώτη μου συνάντησις μετὸν Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη» [Φοιτητικὸν Ἡμερολόγιον 1927, σελ. 30 κ. ἐ.] καὶ «Ὁ Μυστράς, οἱ Μωραῖται τῆς Σκιαθοῦ καὶ ἡ κελία τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη» [= Φιλολογικὸς Νέος Κόσμος, Ἰαν. 1935, σελ. 32 κ. ἐ.] καὶ *Γ. Βαλέαν Παπαδιαμάντης, ἡ ζωὴ — τὸ ἔργο — ἡ ἐποχὴ του*. Ἐν Ἀθήναις 1940, σελ. 157, 161, 168 καὶ κ. ἐ.

(*) Κατὰ τὰς ἀναμνήσεις μου ἐκ τῆς συναναστροφῆς μετὰ τοῦ θαυμαστοῦ διηγηματογράφου.

(1) Πρβλ. *Πέτρον Βλαστόν*, Παραβλάσταρα [Ἀθήνα, 1937] σελ. 181-203: Ὁ ΡΩΜΑΝΟΣ Ο ΜΕΛΩΔΟΣ (τὴν μελέτην ἐδημοσίευσαν τὸ πρῶτον τὰ «Κυπριακὰ Γράμματα», τόμ. Α' [1934/5] σελ. 541-556, πρβλ. καὶ τὸ κριτικὸν σημεῖωμα *Níxon Α. Βέην* [Bees] ἐν «Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbüchern», τόμ. 1Β', τεύχος 1-2 [1936] σελ. 202).

(2) *Κωστὴ Παλαμᾶ*, Γράμματα. Τόμ. Β', ἐν Ἀθήναις, 1907, σελ. 148-153 (ἀνατύπωμα ἐκ τοῦ «Νεολόγου Κωνσταντινουπόλεως, Χριστούγεννα 1900).

(3) Μέχρι τῆς 3 Ἰανουαρίου 1911, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης.

τέχνων ὡς πρὸς τὴν Ἀγιορειτικὴν κανονικὴν ρυθμικότητα καὶ τὴν ἠθοποιίαν, δηλαδή τὰς κινήσεις καὶ τοὺς ἐκφραστικούς μορφασμούς, μετὰ τοὺς ὁποίους συνῴδευε τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ (1). Διὰ τῆς ψαλτικῆς ἠθοποιίας καὶ τῆς πιστῆς ἐμμονῆς εἰς τὰς Ἀγιορειτικὰς παραδόσεις καὶ τῆς πολυγλωσσίας τῶν ρυθμῶν ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς ἐκκλησιαζομένους τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου ὁ κύρ Ἀλέξανδρος, ὁ ὁποῖος ἄλλως τε ἦτο αὐτοδίδακτος ἐκκλησιαστικῶς μουσικῆς (2). Διὰ τῆς ἠθοποιίας αὐτοῦ ἠδύνατο ὁ αὐτοδίδακτος ν' ἀποδίδῃ διαρκῶς τὸ δραματικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον κυριώτατα χαρακτηρίζει τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ. Ἡ δὲ ψαλτικὴ ἔξαρχος τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη ἔφθανεν εἰς τὸ κατακόρυφον, ὅταν κατὰ τὴν ὀλονυκτίαν τῶν Χριστουγέννων ὑπὸ τὸ σκίῳφως ὠρχῶν κηρῶν καὶ ἀμυδρῶν κανδηλῶν ἐν μέσῳ μουσικοπαθοῦς περιβάλλοντος τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου ἔψαλλον αὐτὸς, ὁ νοσταλγὸς ἄλλων χρόνων, τοῦ «θεορήτορος» Ῥωμανοῦ τὸ γνωστότατον κοντάκιον:

Ἡ Παρθένος σήμερον
τὸν ὑπερούσιον τίκει
καὶ ἡ γῆ τὸ σπήλαιον
τῷ ἀπροσίτῳ προσάγει·
ἄγγελοι μετὰ ποιμένων
δοξολογοῦσι,
μάγοι δὲ μετὰ ἀστέρους
ὁδοιποροῦσι·
δι' ἡμᾶς γὰρ ἐγεννήθη
παῖδων νέον, ὁ πρὸ αἰῶνων Θεός.
· · · · ·
· · · · ·

Τότε, μετὰ τοὺς στίχους αὐτοὺς, ψαλλομένους ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη μετὰ θρησκευτικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὁ γνώστης τῶν παλαιῶν συναξαρίων ἐφανατάζειτο πολλὰκις φαντάσματα: ὅτι βλέπει καὶ ἀκούει αὐτὸν τοῦτον τὸν ποιητὴν τοῦ κοντακίου, αὐτὸν τοῦτον τὸν «θεορήτορα» Ῥωμανόν, ὅτε κατὰ χάριν τῆς παναγίας Παρθένου — καὶ διαδόχου τῶν Μουσῶν(3) —

μόλις προικισθεὶς μετὰ ποιητικὸν τάλαντον ἀνῆλθε κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων εἰς τὸν ἄμβωνα τοῦ ναοῦ τῆς Θεομήτορος, ἵνα ἐκείθεν ἐνμνήσῃ διὰ πρωτακοῦστου ὕμνου τὸν ἐνανθρωπήσαντα «πρὸ ἡλίου Ἥλιον»(4). Τότε τὸ ἀπλοϊκὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, ἀκούον ἐκ στόματος τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ ἀνωτέρω προοίμιον τοῦ κοντακίου τοῦ μεγάλου καὶ ἁγίου Ῥωμανοῦ, ἤθελε νὰ πιστεύσῃ, ὅτι τὸν δεξιὸν ψάλτην τῆς μικρᾶς βασιλικῆς ἐρρυθμίζον τὰ ἱστορισμένα Σεραφεῖμ καὶ Χερουβεὶμ αὐτῆς.

Ὁ εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ὕμνος τοῦ κατ' ἐξοχὴν Μελωδοῦ, ἀποτελούμενος ἐξ 24 στροφῶν καὶ προοιμίου(5), τὸ ὁποῖον παραθέσαμεν ἀνωτέρω(6), ἐψάλλετο τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ IB' αἰῶνος ὑπὲρ τῶν χορῶν τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων — τῶν δύο λαμπροτέρων ἐκκλησιῶν τῆς Βασιλευσούσης(4) — καθ' ἐκάστην ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ἐν ᾧ παρετίθετο τὸ ἔπισημον αὐτοκρατορικὸν γεῦμα(5). Σήμερον καὶ

τοὺς χριστιανούς τὰ καλλιτεχνικά τάλαντα, τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς ἐθνικούς ἄλλοτε ἐχάρizon αἱ Μοῦσαι, πρβλ. τὸ ἄρθρον τῆς ταπεινότητός μου ἐν τῇ Ἀθηνατικῇ ἐφημερίδι «Ἔθνος», παραμονῇ Χριστουγέννων 1938: «Ὁ Ῥωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ἡ Θεομητορικὴ ἔμπνευσις».

(1) Τὸ Μηνολόγιον Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου λέγει: «ὁ βασις Ῥωμανὸς ὤπρηχεν πρὶν ἀπὸ Συρίας διάκονος τυγγάνων τῆς ἐν Βηρυτῷ ἁγίας ἐκκλησίας καταλαβὼν δὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπὶ τῶν χρόνων Ἀναστασίου τοῦ βασιλέως, ἀπῆλθε καὶ κατέμενεν ἐν τῷ ναῷ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου εἰς τὰ Κύρου, ὅπου καὶ τὸ χάρισμα τῶν κοντακίων ἐδέξατο· ἐν εὐλαβείᾳ γὰρ διάγων, διανυκτερεύων καὶ λιτανεύων ἐν τῇ παννυχίδι τῶν Βλαχερνῶν, ἐπέστρεφε πάλιν εἰς τὰ Κύρου· ἐν μᾶ δὲ τῶν νυκτῶν, κοιμωμένῳ αὐτῷ, ἐφάνη καθ' ὕπνου ἡ ὑπεραγία Θεοτόκος καὶ ἐπέδωκε τὸμον χάρτου καὶ εἶπε: λαβὲ τὸν χάρτην καὶ κατάφαγε αὐτόν· ἐνόμισεν οὖν ὁ ἅγιος ἀνοίξει τὸ στόμα καὶ καταπιεῖν τὸν χάρτην· ἦν δ' ἑορτὴ τῶν ἁγίων Χριστουγέννων καὶ εὐθὺς ἐγεγερθεὶς ἔξ τοῦ βήνου ἐθαύμαζε καὶ ἐδόξασε τὸν Θεόν· εἶτα ἀναβάς εἰς τὸν ἄμβωνα ἤρξατο ψάλλον· ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκει . . . → Περὶ τῶν συναξαρίων τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ πρβλ. «Analecta Bollandiana», τόμ. IV' (1894) σελ. 440-442, πρὸς τοῦτους *Κρομμύαχερ*, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας κατὰ μετὰφρασιν Γ. Σωτηριάδου (Βιβλιοθήκη Μαρασλή), τόμ. Β' ἐν Ἀθήναις 1900, σελ. 517 κ.ε. 535, Δ. Σίμου *Μπαλάνου*, Πατρολογία, Ἔν Ἀθήναις 1930, σελ. 553 κ.ε.

(2) Κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ ὕμνου τούτου ὑπὸ P. Maas, Das Weihnachtsspiel des Romanos (Vordruck aus der «Byzantinischen Zeitschrift», τόμ. XXI [1921]) ἔν Λειψία· Βερολίνω, 1921· Περὶ τῆς μουσικῆς τοῦ αὐτοῦ ὕμνου πρβλ. καὶ *Egon Wellesz*: Die Rhythmik der byzantinischen Neumen, ἐν τῇ «Zeitschrift für Musikwissenschaft», τόμ. Γ' (1921) σελ. 325 κ.ε., ὅπου καὶ βαλτιότερα σχετικῆ βιβλιογραφία.

(3) Σελ. 30α.

(4) Τὴν μὲν Ἁγίαν Σοφίαν παρέβαλλον οἱ Βυζαντινοὶ ἡμῶν πρόγονοι πρὸς τὸν Ἥλιον, τοὺς δὲ Ἁγίους Ἀποστόλους πρὸς τὴν Ζελήνην. Πρβλ. *Nikos A. Bees* (Βέης), Kunstgeschichtliche Untersuchungen über die Eulalios-Frage und den Mosaikschmuck der Apostelkirche in Konstantinopel. Ἐν Βερολίνω 1917, σελ. 2, ὅποσημ. 5.

(5) *J. B. Pitra*, Analecta sacra, τόμ. Α' (Ἐν Παρισίοις 1876) σελ. 21. Πρβλ. καὶ *Κρομμύαχερ* - Γ. Σωτηριάδου, ἔνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Β', σελ. 534.

(1) = Τὰ τροπάρια καὶ τὰ λοιπὰ ἐκκλησιαστικὰ μελωδήματα (φράσις καθιερωμένη μετὰ τῶν ἀποτελούντων τὸ τακτικὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου). Πρβλ. καὶ *Nikon Δ. Βέην* (Bees), Ὁ Μυστράς, οἱ Μωραῖται τῆς Σικιάθου καὶ ἡ κακία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 38, καὶ Γ. Βαλέταν, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 49, 58, 223.

(2) Περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη ὡς ἐκκλησιαστικοῦ μουσικοῦ καὶ ψάλτου ἔχοντα χρῆσιμον ἄρθρον τοῦ μουσικοδιδασκάλου Δ. Τσιμινοπούλου, πρβλ. καὶ Γ. Βαλέταν, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 162 κ. ε., 364, ἐπίσης σελ. 70, ὅπου ἀναγράφονται δημοσιεύματα τοῦ Παπαδιαμάντη μουσικοῦ περιεχομένου ἐν τῷ περιοδικῷ «Φόρμιγξ». Ἄλλας ἀνακρινώσεις περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη ὡς ψάλτου καὶ μουσικολόγου ἀναμένομεν παρὰ τοῦ κ. Γ. Βλαχογιάννη.

(3) Περὶ τῆς «δόξης», ὅτι ἡ Παναγία χαρίζει εἰς

ἀπὸ αἰῶνων συνήθως μόνον τὸ λαμπρὸν προ-
 ὀμιον τοῦ ὕμνου τοῦτου ψάλλεται « ἐπ' ἐκ-
 κλησίας ». Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης
 ὅμως ἐγνώριζεν ὀλόκληρον τὸν ὕμνον τοῦ-
 του, ὅπως ἐγνώριζε ἄλλας τὰς στροφάς καὶ
 ἄλλων τοῦ « Θεορήτορος » ὕμνων, τῶν ὁ-
 ποίων πλέον ἢ ἐκκλησία μόνον ἀποσπά-
 σματα χρησιμοποιεῖ. Πόθεν ἦντλει ὁ ἀ-
 σκητικὸς Σκιαθίτης τὴν ὁμολογικὴν ταύ-
 την σοφίαν; Ὅχι μόνον ἐξ ἐντύπων ἐκδό-
 σεων τῶν ἔργων τοῦ Μελωδοῦ (!), ἀλλὰ
 καὶ ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως αὐ-
 τῶν. Ἴσως μάλιστα εἶχε μελετήσῃ Ἀγιο-
 ρεϊτικὰ χειρόγραφα, περιέχοντα ὕμνους τοῦ
 Ῥωμανοῦ. Ἀλλὰ τὸν Πατμιακὸν διπλοῦν
 κώδικα 212 καὶ 213 (τοῦ ΙΑ' αἰῶνος), τοὺς
 Σιναϊτικoὺς κώδικας 925 (τοῦ Ι' αἰῶνος),
 926 (τοῦ ΙΑ' αἰῶνος), 698, 927, 928 (τοῦ ΙΔ'
 αἰῶνος), τοὺς ὕπ' ἀριθ. Γ' 27 καὶ Γ' 28 κώ-
 δικας τῆς Ἀγιορειτικῆς Μεγίστης Λαύρας
 τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου (τοῦ ΙΒ' αἰῶνος)
 καὶ τὸν ὕπ' ἀριθ. 1041 κώδικα τοῦ Βατοπε-
 δίου (τοῦ Ι' ἢ ΙΑ' αἰῶνος), δηλαδὴ τὴν σπουδαιό-
 τατα χειρόγραφα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς,
 διὰ τῶν ὁποίων κατ' ἐξοχὴν περιήλθεν εἰς
 ἡμᾶς τὸ ποιητικὸν ἔργον Ῥωμανοῦ τοῦ Με-
 λωδοῦ (!), δὲν ἐγνώρισεν ἐξ αὐτοφύλας ὁ Ἀλέ-
 ξανδρος Παπαδιαμάντης. Ἄλλωστε οὗ-
 το, παρὰ τὰ ἄλλα λεγόμενα, μόνον μίαν
 φορὴν ἐπεσεκέφθη τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπου
 παρέμεινε κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας
 τοῦ 1872 καὶ τοὺς πρώτους τοῦ ἐπομένου
 ἔτους (!) κατὰ δὲ τὸ χρονικὸν διάστημα
 τοῦτο μετέβη καὶ εἰς τὰς μόνάς τοῦ Βατο-

πεδίου καὶ τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου
 Ἀθανασίου (!), ἀλλὰ μόνον χάριν ἀπλῆς
 προσκυνήσεως, οὐχὶ καὶ διὰ μελέτας τῶν
 παλαιογραφικῶν θησαυρῶν, οἱ ὅποιοι διε-
 σώθησαν εἰς τὰ μεγάλα αὐτὰ κέντρα τοῦ
 Ἑλληνικοῦ μοναχισμοῦ.

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης — κατὰ
 κοινὴν ὁμολογίαν — ὑπῆρξε βαθὺς γνώστης
 τῆς καθ' ὅλου ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν ποιή-
 σεως, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ συγγενῆ λατινικά,
 ἀγγλικά καὶ γαλλικά ποιητικὰ κείμενα ἦτο
 οἰκείος. Κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ, γνώμην
 βαρύνουσαν, Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός εἶναι
 γραμματολογικῶς ἀνώτερος πάντος ἄλ-
 λου βυζαντινοῦ καὶ ἑλληνογλώσσου ὁμνο-
 γράφου, πραγματικῶν «καμάρι τῆς Ἑλ-
 ληνικῆς φιλολογίας», «ποῦ ἀρχίζει ἀπὸ
 τὸν Ὅμηρον καὶ φθάνει ὡς τὸ σήμερον» (!),
 καὶ γενικῶς ἀξίζει νὰ ὀνομασθῇ « Πίνδα-
 ρος τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ », ὡς ὠ-
 νόμασεν αὐτὸν καὶ ὁ Κωστής Παλαμᾶς (!)
 καὶ ἄλλοι παλαιότεροι καὶ νεώτεροι. Ἡδῆ
 ὁ καρδινάλιος Pitra ἐξαπατήρησε τὸν Ῥω-
 μανὸν ὡς τὸν «κορυφαῖον τῶν ἀρχαίων
 μελωδῶν» (!), ὁ δὲ πατὴρ Ε. Βουνυ (!) ὡς
 τὸν « Πίνδαρον τῆς λυρικῆς ποιήσεως », διὰ
 τὸν ὁποῖον ἴσως « ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔχει
 ἀνάγκην νὰ φθονῇ τὴν ἀρχαιότητα δι' οὐ-
 δένα τῶν λυρικῶν αὐτῆς ποιητῶν ». Ὁ δὲ
 Krumbacher προφητικῶς ἐξεφράσθη, ὅτι
 « μελλοντικῶς ἡ ἱστορία ποτὲ τῆς λογοτε-
 χνίας θὰ ἐξιμνήσῃ ἴσως τὸν Ῥωμανὸν ὡς
 τὸν μέγιστον τοῦ κόσμου ἐκκλησιαστικὸν
 ποιητὴν » (!). Ἄλλοι δὲ παραβάλλουσι τὸν
 ἡμέτερον Μελωδὸν πρὸς τὸν Αἰσχύλον καὶ
 τὸν Μίλτωναν καὶ θέτουσι μάλιστα αὐτὸν
 ὑπὲρ τοῦτον καὶ ἐκείνου (!).

Ἄναφορικῶς πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν
 παλαιῶν συναξαρίων Ῥωμανοῦ τοῦ Μελω-
 δοῦ οὐδαμῶς εἶχεν ἐπιφυλάξεις ὁ κοσμο-
 καλόγηρος Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης.
 Κατ' αὐτὸν Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός — συμφῶ-
 νως πρὸς τὰ παλαιὰ συναξάρια — κατήγετο
 ἐκ Συρίας, ὑπῆρξε διάκονος τῆς ἐν Βηρυ-

(1) Εἶχεν ἀσφαλῶς ὕπ' ὄψιν τὴν ἐκδοσιν τοῦ *J. B. Pitra*, ἐνθ' ἀνωτέρω, καὶ *Sanctus Romanus veterum melodorum princeps. Cantice sacra...* ed. *J. B. Pitra* » ἐν « *Al. Summo Pontifice Leon XIII ommaggio giubilare della Biblioteca Vaticana* », ἐν Ρώμῃ 1888, σελ. 1-55. ἔπειτα τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα τοῦ Ματθαίου Παρανίκα καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἐυμοφοπούλου Λαυριώτου ἐν τῇ « *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ* », τόμ. ΙΒ' (1892) σελ. 141-143, 255-257, 262-264, 287-289, 385-387, 404-406, καὶ τὰ παρὰ *Κρουμπάχερ - Γ. Σωτηριάδη*, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Β', σελ. 517 κ.ἐ. 536 κ.ἐ. κείμενα. Τὰ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη ἐκδεδόμενα κοντάκια Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ εὐρίσκονται σχεδὸν πλήρῃ ἀναγεγραμμένα παρὰ *K. Krumbacher*, *Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie* (ἐν Μονάχῳ 1904), σελ. 559 κ.ἐ., πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, *Miscellen zu Romanos* (ἐν Μονάχῳ 1907), καὶ *P. Maas*, *Frühbyzantinische Kirchenpoesie*, Bonn 1910, σελ. 8 κ.ἐ. 12 κ.ἐ. (τὸ αὐτὸ ἀνατύπως αὐτόθι 1931, σελ. 8, 12 κ.ἐ.).

(2) Περὶ τῶν χειρογράφων τούτων πρβλ. *Krumbacher*, *Die Akrostichis*, σελ. 556-557, *Miscellen zu Romanos*, σελ. VII. — Πρβλ. τῶρα καὶ *Στοιχίδια μοναχῶν Λαυριώτην - Σωφρόνιον Ἐστροατιάδην*, Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῆς Μεγίστης Λαύρας (ἐν Κανταβρυγίᾳ — Παρίσιος 1925) σελ. 33-35, ἀριθ. 267 (= Γ. 27), 268 (= Γ. 28), ὅπου οἱ κώδικες ὀρίζονται ὀρθῶς τοῦ ΙΑ' αἰῶνος. Πρβλ. τῶρα καὶ *Σωφρόνιον Ἐστροατιάδην - Γέροντα Ἀρχάδιον Ἱεροδιάκονον Βατοπεδινόν*, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδικῶν (ἐν Παρίσιος 1924), σελ. 186, ὅπου ὁ κώδιε ὀρίζεται ὡς τοῦ Ι' αἰῶνος.

(3) Πρβλ. *Ost. Merlier*, Α. Παπαδιαμάντης, (Σύλλογος Ὁφελιῶνων Βιβλίων), Ἐν Ἀθήναις 1934, σελ. 229, 247. Α. Παπαδιαμάντης, Ἡ νοσταλγός, ἐκδ. Φέξη, σελ. 72 κ.ἐ. *Γ. Βαλέταν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 115 κ.ἐ., 162 κ.ἐ., 189.

(1) Ἐπὶ τῇ 900ετηρίδι τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, ὅπου εἶχον μονάσει καὶ τινες συγγενεῖς τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ἔγραψεν ὁδοσ παναηρικὸν χρονογράφημα (βλέπε « *Ἐφημερίδα* » [Κορομηλᾶ] τῆς 5. 7. 1889. Πρβλ. καὶ *Γ. Βαλέταν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 34, 70 (ἀριθ. 220), 116, 342, 350.

(2) Λόγια αὐτοῦ τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη πρβλ. *Νίκων Α. Βέην*, Ῥωμανὸς ὁ Μελωδός καὶ ἡ Θεομητορικῆ ἔμπνευσις, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 148 κ.ἐ.

(3) Ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 31, ὑπόσημ. 1.

(4) *Étude sur les origines du rythme tonique*. Ἐν Nîmes 1885, σελ. 367 καὶ ἄλλαχοῦ.

(5) *Κρουμπάχερ - Γ. Σωτηριάδης*, ἐνθ' ἀνωτέρω, τόμ. Β', σελ. 331. — Πρβλ. καὶ Δ. Σ. Μπαλάνο, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 556 κ.ἐ., *Πέτρον Βλαστόν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 182.

(7) Πρβλ. ἐπ' ἐσχάτων *Πέτρον Βλαστόν*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 181 κ.ἐ., ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ ἀντιρρήσεις.

τῷ ἐκκλησίας τῆς Ἀναστάσεως, ὁπότεν ἦλθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ὑπῆρξε ἐν τῷ ναῷ τῆς Θεοτόκου ἐν τοῖς Κύρου ἐπὶ βασιλείᾳ Ἀναστασίου (1). Τὸν βυζαντινὸν βασιλέα τοῦτον ἐταύτιζε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης πρὸς τὸν πρεσβύτερον Ἀναστάσιον (491-518), ὡς ἐδέχεται καὶ ὁ καρδινάλιος Pitra (2) καὶ ἄλλοι παλαιότεροι ἔρευνῆταί. Αἱ δὲ προσπάθειαι τοῦ Ἑρρίκου Gelzer (3) καὶ αὐτοῦ τοῦ πολλοῦ Καρόλου Krumbacher (4) νὰ μεταθέσῃ τὴν ἀκμὴν Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ εἰς τὴν βραχυτάτην βασιλείαν Ἀναστασίου τοῦ Β' (713-716), οὐδόλως ἔπεισαν τὸν συντηρητικὸν Παπαδιαμάντην. Ἄλλως τε διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Paul Maas (5) ἔχει πλέον καταστῆ ἀσφαλὲς τῆς ἐπιστήμης πόρισμα, ὅτι ὁ κατ' ἐξοχὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μελωδὸς ἦκμασε κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 7' αἰῶνος (6), ἀνήκει λοιπὸν καὶ αὐτὸς εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Μεγάλου Ἰουστινιανοῦ.

Τὰ βέλη, τὰ ὁποῖα ὁ Ῥωμανὸς ἐνόησε τοξεύει κατὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν κυριωτάτων αὐτοῦ ἀντιπροσώπων, δὲν ἐτάρασσον τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντην, ὁ ὁποῖος ἀπήγγελλε καὶ ξιμαλλε ἀνεπιφύλακτως π. χ. τοὺς ἐξῆς στίχους ἐκ τοῦ κοντακίου τοῦ Μελωδοῦ εἰς τὴν Πεντηκοστήν:

Τι φυσῶσι καὶ βομβεύουσιν οἱ Ἕλληνες;
Τι φαντάζονται πρὸς Ἄρατον τὸν τρισκατάρaton;
Τι πλανῶνται πρὸς Πλάτωνα;
Τι Δημοσθένην στέργουσιν τὸν ἀσθενῆ;
Τι μὴ νοοῦσιν Ὅμηρον δνειρον ἀργόν;
Τι Πυθαγόραν θρυλλοῦσι τὸν δικαίως φιμωθέντα;

*Ἄλλ' ἐγνώριζε καλῶς ὁ πολυμαθὴς Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὅτι οἱ πλήρεις παρηγήσεως καὶ ψόγου στίχοι οὗτοι ἔχουσι πολλὰ παράλληλα ἐν τῇ χριστιανικῇ

γραμματεία τῶν πρώτων αἰώνων, καθ' οὓς βαθὺ χάσμα ἐχώριζε τὸν Χριστιανισμόν ἀπὸ τοῦ Ἑθνισμοῦ. Οἱ μὲν ἔθνικοι Ἕλληνες ἐθεώρουν τὰ ἱερά βιβλία τῶν Χριστιανῶν μωρὰ καὶ σκανδαλώδη, οἱ δὲ χριστιανοί, στηριζόμενοι εἰς ὠρισμένα χωρία τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Διαθήκης καὶ παρερμηνεύοντες ἐνόησε αὐτὰ, ἐνόμιζον, ὅτι ἡ σοφία καὶ ἡ φιλολογία τῶν Ἑλλήνων εἶναι τελειῶς ἄχρηστα καὶ ἀπόβλητα πράγματα. Ἄν καὶ δὲν ἔλειπον Χριστιανοί, ὅπως ὁ Ἰουστίνος ὁ μάρτυς († περὶ τὸ 165) καὶ θεμελιωτὴς τῆς θεωρίας τοῦ σπερματικοῦ Λόγου, ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς († 211-216), ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι οὐχ ἴσχυον δὲν ἀπεκήρυττον τὴν σοφίαν τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ καὶ ἐθεώρουν αὐτὴν ὠφέλιμον μὲν διὰ τοὺς χριστιανούς, διὰ δὲ τοὺς ἑθνικοὺς Ἕλληνας μέσον προπαρασκευῆς διὰ τὸ Εὐαγγέλιον, ὅ, τι δηλαδὴ ὑπῆρξεν ἡ Παλαιὰ Διαθήκη διὰ τοὺς Ἑβραίους (1). Πάντως οἱ ἀνωτέρω ψόγοι τοῦ Ῥωμανοῦ κατὰ τῶν Ἑλλήνων παραμένουσι δειγμάτια τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐπεκράτει μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν μαζῶν καθ' οὓς χρόνους ἐγράφησαν οἱ ψόγοι οὗτοι.

*Ἠγάπα δὲ συχνὰ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης νὰ μνημονεῖ καὶ εἰκόνας Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τὰς ὁποίας εἶχεν μάστιχα ἐν Ἀγίῳ Ὄρει. Ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀνταπεκρίνοντο αἱ εἰκόνας αὗται πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῆς «Ἑρμηνείας τῆς ζωγραφικῆς τέχνης», τῆς ὑπὸ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων συνταχθείσης, ὡς καὶ πρὸς τὰς ὑποδείξεις τῶν πηγῶν τῆς αὐτῆς χαριεστάτης «Ἑρμηνείας». Παρίσταται δὲ Ῥωμανὸς ὁ Μελωδὸς συμφώνως πρὸς τὰς ὑποδείξεις, τὰς ὁποίας ἀμέσως ἀνωτέρω ἀναφέρομεν, ὡς «νέος ἀρχιγένης κρατῶν κοντάκι», ἐν ᾧ ἀναγινώσκειται «Ἡ Παρθένος σήμερον τὸν ὑπερούσιον τίκτει». Ὡς ἐκκλησιαστικὴ τοιχογραφία ἢ εἰκὼν Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ τίθεται κατὰ προτίμησιν εἰς τὴν Πρόθεσην (2).

Κατὰ τινὰς νεωτέρους ἔρευνητὰς πρέπει ν' ἀποδοθῆ εἰς τὸν Ῥωμανὸν τὸν Μελωδόν, ὁ ὁποῖος συμφώνως πρὸς τὰς συναξαριολογικὰς παραδόσεις ἔγραψε *ἕλινα* κοντάκια, καὶ ὁ λεγόμενος *Ἀνάθιστος Ὑμνος*. Καὶ ὑπάρχουσι μὲν μαρτύρια, κατὰ τὰ ὁποῖα τὸ δημοφιλέστατον τοῦτο κείμενον τῆς Ἑλληνικῆς ὑμνολογίας ἦδη ἀπὸ τοῦ 11' αἰῶνος (3) προσγράφεται εἰς τὸν Ῥωμανόν

(1) Πρβλ. ἀν., σ. 30 β, ὕποσ. 1. Ἑβραϊκῆς καταγωγῆς ἦτο Ῥωμανὸς ὁ Μελωδὸς κατὰ κοντάκιον, δημοσιευθὲν ὑπὸ Σωφρονίου Ἐπισκοπῆς τῆς Ἰαδίας ἐν τῷ περιοδικῷ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», ἔτος 1917, σελ. 200. Ὁ Σῶρος Ῥωμανὸς ὡς ποιητὴς ἐμυήθη τὸν ἐπίσης Σῶρον ἀσθερὸν ἀσκητικὸν καὶ ποιητὴν Ἑφραίμ. Πρβλ. μάλιστα *Hilbert Grimme*, De^m Strophienbau in den Gedichten Ephraem des Syrens, ἐν Freiburg (τῆς Ἑλβετίας) 1893, καὶ *M. Wehoffer*, ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, φιλολογικὸν καὶ ἱστορικὸν τμήμα, τόμ. ΡΝΔ', πραγματεία Ε', καὶ ἐν Βιέννῃ 1907, σελ. 2 κ. ἔ.

(2) Ἐνθ' ἀνωτέρω, ἀλλὰ καὶ ἄλλαχοῦ.

(3) Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung. Ἐν Λειψίᾳ 1899, σελ. 76 κ. ἔ.

(4) Ἰδὲ μάλιστα τὴν πραγματείαν αὐτοῦ: Umarbeitung bei Romanos (ἀπόσπασμα ἐκ τῶν πραγματειῶν τῆς Βαυαρικῆς Ἀκαδημίας, φιλοσοφικόν, φιλολογικόν καὶ ἱστορικὸν τμήμα, τόμ. ΙΗ', ἀριθ. 11). Ἐν Μονάχῳ, 1899.

(5) Die Chronologie der Hymnen des Romanos, ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift», τόμ. ΙΕ' (1906) σελ. 1-46 (καὶ ἄλλαχοῦ περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος). Καὶ ὁ ἡμέτερος *Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς* ἔθεσε τὸν Ῥωμανὸν εἰς τὸν 7' αἰῶνα (Ἰδὲ μάλιστα τὰ ἄρθρα αὐτοῦ ἐν τῇ *Τεργεσταίᾳ* καὶ *Νέᾳ Ἡμέρᾳ*, 1902 ἀριθ. 1438-1439, 1905, ἀριθ. 1604) Πρβλ. καὶ Δ. Σίμου *Μπαλάνου*, ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 555, ὕποσμη.).

(6) Ἀκριβέστερον περὶ τὰ: 536-556.

(1) Πρβλ. *Nikos A. Bees (Béts)*, Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei der Griechen, ἐν τοῖς «Byzantinisch - Neugriechischen Jahrbüchern», τόμ. Δ' (1923/4) σελ. 107 κ. ἔ.

(2) *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ*, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης καὶ αἱ κύρια αὐτῆς ἀνέκδοτοι πηγαί, ἐκδομένη νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τὸ πρωτότυπον αὐτῆς κείμενον ὑπὸ *Α. Παπαδοπούλου - Κεραμεύς*. Ἐν Πετρούπολει 1909, σελ. 157, 168, 267, 276.

(3) Byzantinische Zeitschrift, τόμ. Η' (1899) σελ. 406.

τὸν Μελωδόν, ἀλλὰ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἤθελε τὸν Ἀκάθιστον ὕμνον ἔργον τοῦ μονοθελήτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Σεργίου (8 Ἀπριλ. 610—28 Νοεμ. 638) (1).

Καὶ λαογραφικὰς παραδόσεις διηγεῖτο ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, σχετιζόμενος πρὸς δύο ἐκκλησίας Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ἐξ ὧν ἡ μὲν κεῖται ἐν Τήνῳ οὐχὶ πολὺ μακρὰν τῆς πρωτεύουσας τῆς νήσου, ἡ δὲ ἄλλη ἔκειτο ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ εἶναι ἐκεῖνη, ἡ ὅποια συνδέεται πρὸς τὸ δράμα τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὸν θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἀλλὰ καὶ αἱ δύο ἐκκλησίαι αὗται—παρὰ τὰς διαβεβαιώσεις τοῦ μακαρίτου Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη—φαίνονται καθιερωμέναι οὐχὶ εἰς Ῥωμανὸν τὸν Μελωδόν, ἀλλ' εἰς τὸν ὁμῶνυμον μάρτυρα ἐξ Ἀντιοχείας, τοῦ ὁποίου ἡ μνήμη τελεῖται τὴν 18 Νοεμβρίου (2).

Πρὸ δύο περίπου γενεῶν εἶχεν ἀναλάβει τὴν ἔκδοσιν τῶν ἀπάντων Ῥωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ ὁ ἐκ τῶν πατριαρχῶν τῶν Βυζαντιακῶν Σπουδῶν Κάρολος Κρουμπάχερ, ὁ ὁποῖος διὰ τὴν παρασκευὴν τῆς ἐκδό-

σεως αὐτῆς ἐθυσίασε μέγα μέρος τῆς ζωῆς του (1). Μετὰ πολλῶν ἄλλων καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἀνέμενε νοσταλγικώτατα τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἀπάντων τοῦ «Θεορήτορος» Μελωδοῦ. Ἀλλὰ προώριστο μῆτε ὁ Κρουμπάχερ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν μυριοπόθητον ἔκδοσιν, μῆτε ὁ Παπαδιαμάντης νὰ ἴδῃ ποτὲ αὐτήν. Τὴν 12 Δεκ. 1909 ἀπέθανεν ἐν Μονάχῳ ὁ Κάρολος Κρουμπάχερ μετὰ δύο περίπου ἔτη, τὴν 3 Ἰαν. 1911, ἐν Σκιάθῳ, παρέδωκεν εἰς τὸν Πλάστην τὴν ἀγίαν ψυχὴν του ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ῥωμανοῦ κατάλοιπα τοῦ Κρουμπάχερ συνεπλήρωσεν ὁ ἀξιὸς αὐτοῦ μαθητὴς καὶ σοφὸς καθηγητὴς καὶ φίλος Paul Maas, ὁ ὁποῖος κατέστησε τὴν ἔκδοσιν ὄριμον πρὸς τύπωσιν (2). Δυστυχῶς διὰ τὴν κακίαν τῶν καιρῶν δὲν συνετελέσθη ἀκόμη ἡ ἔκδοσις τῶν ἀπάντων τοῦ μεγαλυτέρου ποιητοῦ τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος!

Βερολῖνον — Ἀθῆναι

ΝΙΚΟΣ Α. ΒΕΗΣ (BEES)
τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

(1) Πρβλ. προχείρως Δ. Σίμων Μπαλάνον, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 557 κ. ἑ.

(2) Πρβλ. Bibliotheca Hagio-graphica Graeca edd. Socci Bollandiani. Ἐκδόσις Β'. Ἐν Βρυξέλλαις 1909, σελ. 225.

(1) Πρβλ. Νίκων Α. Βέης, ἔνθ' ἀνωτέρω.

(2) Ἀναγραφὴν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Krumbacher τῶν σχετιζομένων πρὸς τὸν Ῥωμανὸν τὸν Μελωδόν, ἴδε παρὰ Paul Maas, Das Weihnachtslied des Romanos, ἔνθ' ἀνωτέρω, σελ. 1. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 31, ὑποσημ. 2.

★

Ἐπιθυμῶ νὰ ἐπανέλθω εἰς τὸν κατὰ φύσιν ἄνθρωπον. Πιστεύω ὅτι οἱ ἀμαθεῖς εἶναι εὐτυχέστεροι τῶν σοφῶν.

* * *

Καὶ τί δὲν ἐξέπεσεν; Ὅλοι οἱ παλαιοὶ θεομοὶ εἶναι καλοί, ὅλους τοὺς ἐνόθευσεν ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ κακία...

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΜΕΡΙΚΕΣ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ

ΑΠ' ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Φοιτητής πρωτοδιάβασα Παπαδιαμάντη στις εκδόσεις του Φέξη. Με συνεπήρεν ή ποίηση πού είναι διάχυτη στα έργα του. Ἄργότερα με ώριμωτέρα σκέψη ἔκανα μερικές παρατηρήσεις.

* *

Πρώτα-πρώτα ή «Φόνισσα» μου φάνηκεν ἔργο με ἀνθρώπινη συνείδηση και σημασία. Για λαούς με καθυστερημένη κοινωνική εξέλιξη, ὅπως είναι οί λαοί της Ἀνατολής, ἐκφράζει, με τήν τραγικότητα της θέσης της γυναίκας. Βάρος και σκλάβος της οἰκογένειας, ή γυναίκα γεννιέται σά χρέος κι' ὄχι σάν ἀνθρώπος. Ζεῖ για να τυραννιέται. Ἡ Φραγκογιαννοῦ, πού πλήρωσε τὸ κρίμα της «μεταξὺ θείας και ἀνθρώπινης δικαιοσύνης». Ξέρει τήν πικρὴ μοῖρα τοῦ φύλου της και γίνεται ἕνας φονικὸς λυτρωτής — πού, φυσικά, ἀγνοεῖ τὰ αἷτια, ἀλλὰ σπρώχνεται με τὸ ἔνστικτό του να πνίξει τὸ θῦμα. Ἴσως δὲν εἶχεν ὁ Παπαδιαμάντης συνείδηση τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος της γυναίκας, ή «Φόνισσά» του ὅμως είναι ὁ καλύτερος πρόλογος για κάθε τέτοια μελέτη. Είναι μιὰ μελαγχολική διαμαρτυρία πού ἀμέσως ὑποβάλλει τήν ιδέα μιᾶς ἀναγκαίας ἀνακατάταξης τῶν ἀνθρώπων στήν ὀμαδική συνείδηση.

* *

Ἐπειτα μου φάνηκεν ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτη ή καλλιτεχνική ἐκμετάλλευση, σ' ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, τῶν ἰδίων πάνω-κάτω στοιχείων, κι' ή ψυχογραφική προβολή τους: ὁ μυστικισμός, οἱ θρύλοι κι' οἱ δεισιδαιμονίες, ή λαογραφική παράδοση, οἱ παλιές μορφές της ζωῆς, ή αντίσταση στὸ νεωτερισμὸ και στήν ξενική ἐπίδραση — ὅλα είναι καλλιτεχνικά μοτίβα πού χρησιμοποιοῦνται σὲ μιὰ μονότονη ἴσως, μὰ τόσο χρωματικά πλούσια ἐναλλαγή. Είναι ἀναμφισβήτητο πὼς μαζί με τή γνήσια θρησκευτικότητα και τήν ἀναχωρητική διάθεση τοῦ συγγραφέα, μᾶς συγκινοῦν και σήμερα και κάνουν ἐντονώτερη τή γοητεία τοῦ κάθε ἔργου του.

Τὰ καλλιεργοῦσεν ἀραγε συνειδητὰ τὰ στοιχεία αὐτὰ ὁ Παπαδιαμάντης, — πιὸ

συγκεκριμένα τὰ θρησκευτικο-λαογραφικά, — ἔχοντας ἕναν ὀρισμένο γενικώτερο σκοπὸ; Τὸ ζήτημα ἔχει ἐξετασθεῖ, ὅσο ξέρω, σὲ μιὰν ἀληθινὰ μοναδική φιλολογική μελέτη, τὸ βαθυστόχαστο Πρόλογο τοῦ κ. Merlier για τή γαλλική μετάφραση τοῦ Παπαδιαμάντη. Κι' εἶναι ἐνδιαφέρον, γιατί μπορεί ν' ἀνακινήθει γενικώτερα για τήν ἔθνικο-παιδαγωγική ἄς ποῦμε σημασία της καλλιέργειας τῶν παραδόσεων σ' ὀρισμένην ἐποχὴ της ἱστορίας μας.

Τὰ στοιχεία εἶναι γνήσια. Βρίσκονταν στή γύρω ζωῆ, ὅσο και στήν προδιάθεση τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἄλλωστε ζοῦν, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ, ἀκόμα. Ἄλλο ζήτημα ή ἀξία τους για τὸ σκοπὸ πού εἶχεν ή καλλιέργειά τους. Σ' αὐτό, κυττάζοντας ἀναδρομικά τὸ θέμα, μπορούμε νὰ ἔχουμε τις ἐπιφυλάξεις μας. Στὰ χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως ξέρουμε, ἔχει ἀρχίσει και μεγαλώσει κιόλας ή ἀπαίτηση τῶν πνευματικῶν ἡγετῶν νὰ γνωρίσει ὁ λαὸς καλύτερα τὸν ἑαυτό του μέσ' οἱς παραδόσεις του — νὰ συνειδητοποιήσει και νὰ ἐκμεταλλευθεῖ ὀρισμένα στοιχεία τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι του. Πίστευαν πολλοὶ πὼς με τήν καλλιέργειαν αὐτὴ τὸ ἔθνος θάμεινεν «ἀμόλυντο» — πὼς δὲ θὰ τὸ νόθειαν ξενικές ἐπιδράσεις και πὼς ἔτσι θάβρισκεν εὐκολώτερα τή δύναμη για τήν πρόοδο — για μιὰν ἡρωϊκὴν ἔξοδο ἀπ' τὸ τέλημα της μικρὸχαρης ζωῆς του.

Εἶχε τήν ιδέαν αὐτὴ κι' ὁ Παπαδιαμάντης; Ἴσως. Ὁ κ. Merlier πιστεύει πὼς εἶχε κι' ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας τὸ ἔθνικο-πολιτικὸ του ἰδανικὸ — τὸ ἀόριστο ἐκεῖνο ἀναγεννητικὸ κι' ἀνορθωτικὸ ἰδανικὸ πού συνέπαιρνε ὄλους μετὰ τὸ 1886 και τὸ 1897 — και πὼς στήν ὑπηρεσία τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ ἔμπαιναν συνειδητὰ τὰ στοιχεία της παράδοσης και τοῦ θρύλου.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς ή καλλιέργεια τέτοιων στοιχείων, πού εἶναι κατὰ βάθος συντηρητικά, θὰ μπορούσε νὰ ρίξει τὸ ἔθνος, ἂν εἶχε μόνο αὐτὴ ἐνεργήση, περισσότερο στή στασιμότητα παρά στήν πρόοδο. Και για νὰ ξεκινήσει ὁ λαὸς στήν ἐξόρμηση πού σημειώνεται ἀπ' τις ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα κι' ἄλλαξεν ἀπὸ τότε ραγδαία τή φυσιογνωμία της ἑλληνικῆς ζωῆς, χρειᾶσθηκε κάτι ἀντίθετο: Ἐνας ἀνεμος προοδευτικότητας κι' ἕνα ριζοσπαστικώτερο αἰ-

σθημα στοὺς πρωτοπόρους, — ἕνας νέος πνευματικός προσανατολισμός. Ἡ ἐξόρμησις κυοφορήθηκε στὴ νέαν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, πού ἦταν, ἴσα-ἴσα, ἀρνησιμὴ τῆς ἀγονῆς συντηρητικότητος — τῆς ἀπλῆς «ἐμμονῆς εἰς τὰ πάτρια» — καὶ πού ἀγνόησε τὶς παλιῆς μορφές τῆς ζωῆς. Φυσικά, πρὶν ἀπ' αὐτὸ χρειάσθηκε νὰ προσεγγίσουν τὴν ὠρίμανση οἱ κοινωνικοὶ ὅροι γιὰ νὰρθεῖ κάποια ἀρχὴ ἀλλαγῆς καὶ νὰ σημειωθεῖ ἕνα πρῶτο γόνιμο ζύπνημα τῶν δημιουργικῶν ἱκανοτήτων τοῦ λαοῦ. Ἔτσι ἡ νέα γενεὰ ἀντίκρουσε τὸ μέλλον ρεαλιστικά, ἀρκετὰ ἀποχωρισμένη ἀπ' τὰ περασμένα, χωρὶς ρωμαντισμό, ὅπως ταιριάζει στοὺς ἀληθινὰ ζωντανούς λαούς, καὶ γι' αὐτὸ μπόρεσε κάτι νὰ κάνει, δημιουργώντας ἱστορία.

Θὰ μᾶς ἔφερνε μακριὰ ἢ συνέχεια τῶν στοχασμῶν αὐτῶν. Ἄλλ' ὅπωςδήποτε τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ χάνει τίποτε ἀπ' τὸ σχολιασμό τῶν στοιχείων πού χρησιμοποιεῖ ἢ τὴν τέχνη του. Διατηρεῖ, ἴσα-ἴσα χάρις σ' αὐτά, ὅλη του τὴ γοητεία καὶ σήμερα ἀκόμα. Ξεκαθαρίζει μόνο καλύτερα ἢ σημασία του καὶ μένει κατὰ κύριο λόγο καλλιτεχνική, δηλαδή πιὸ καθολική.

* *

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού μοῦκταν ἐντύπωση στὸν Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ σταθερὴ συμπόνια του γιὰ τοὺς φτωχοὺς, τοὺς ταπεινοὺς, τοὺς σκλάβους τῆς ζωῆς, τὰ θύματα τῶν ἰσχυρῶν. Εἶναι ζωγράφος καὶ ραψωδὸς τοῦ «μικροῦ λαοῦ» τῆς ὑπάθρου, τῶν καὺμῶν του, τῆς τυραννισμένης του ἔγνοιας. Θάλεγε κανεὶς πὼς εἶναι κρυπτοσοσιαλιστῆς — ἂν δὲν εἶναι βέβαιο πὼς κάθε τέτοια ἰδέα θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ νικήσει τὴ ρωμαντικὴ του προσήλωσις στὴν

παράδοση καὶ τὸ δέος τῆς ξενικῆς ἐπίδρασης.

Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰξερε κανεὶς πὼς θάβλεπε ὁ Παπαδιαμάντης, μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ζωῆς τοῦ ἀστερος, τὴ ζωὴ τῆς βιομηχανικῆς ἐργασιᾶς — μὲ τοὺς ὅρους τῆς ἀπόλυτης ἀθλιότητος πού παρουσιαζε τὰ χρόνια ἐκεῖνα: τὸ ἀνθυγιεινὸ ἐργοστάσιο, τὸ ἐργατικὸ σπίτι, τὴν ταβέρνα στὸν Πειραιᾶ, τὶς πρῶτες ἀπεργίες, τοὺς μεταλλευτὲς τοῦ Λαυρίου μὲ τὴν ἀρρώστια τους, τὸ φυματικὸ καπνεργάτη, τὰ ἀνήλικα τῶν ὑφαντουργείων.

Δυστυχῶς ἡ ἔμπνευσή του ἔχει χωρικά περιορισμένη πηγή — ἴσως καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὸ ἐργατικὸ ζήτημα δὲν προκαλοῦσε τότε γενικώτερα τὴν προσοχή. Μὰ κι' ἂν τὸν εἶχε συγκινήσει ἢ ἐργασίᾳ, εἶναι τόσο λογικὰ ἀναγκαῖος καὶ βαθεῖα ἀντίθετος σὲ κάθε μοιρολατρεία ὁ ἀγώνας πού ἀπαιτεῖται γιὰ ὅποιαδήποτε ἄρση τῆς ἐργατικῆς ἀδικίας, πού ἴσως θάταν δύσκολο τέτιο ζήτημα ν' ἀφομοιωθεῖ στὴ συνείδηση τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ συνείδησή του ἦταν διαποτισμένη ἀπ' τὴ θρησκευτικὴν ὑποταγὴ στὴ μοιραία καταγωγὴ τοῦ ἀνθρώπινου Πόνου, ἢ τουλάχιστον ἀπ' τὴν πίστη πὼς εἶναι ἀναρμόδιοι οἱ ἄνθρωποι νὰ διορθῶνουν τὰ μεγάλα ἢ μικρὰ δεινὰ τῆς κοινωνίας. Καὶ πάνω σ' ὅλα δὲν ἤθελε νὰ δεχθεῖ, ὅσο ἔμμεν ἄλυτο τὸ ἐθνικὸ ζήτημα τῆς ἐποχῆς του, ἄλλες συγκινήσεις, ἄλλης καταγωγῆς.

Ἔτσι ὁ μέγας Σκιαθίτης διηγηματογράφος ἔμεινεν ὁ ρωμαντικός, ὁ γαλήνιος καὶ σαγηνευτικός ποιητῆς τῆς φτωχολογιᾶς τοῦ νησιοῦ του, ὁ σύντροφος καὶ ψάλτης κάθε μικρῆς χαρᾶς τῆς, ὁ ὄσιος, θάλεγε κανεὶς, ἄνθρωπος πού ἔκανε Τέχνη τοὺς καὺμούς τῶν ἀδύνατων χωρὶς νὰ δραματίζεται τὸ Λυτρωμὸ τους.

Α. Ι. ΣΒΩΛΟΣ

Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Ἡ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ὩΣ ΑΝΑΜΝΗΣΗ

Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι Βυζαντινός. Τὸ Βυζάντιο εἶναι Ἀνατολή καὶ μονοκόμματη ἀδηλὴ ἔκτασις ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι Αἰγαῖο καὶ ὀλοκάθαρο νησιώτικο ὄριο. Τὸ Βυζάντιο εἶναι βάρος, σκυθρωπὸ μεγαλεῖο, πολυτέλεια πού τῆ φορτῶνεται τὸ σῶμα καὶ βαραίνει, εἶναι στόμφος καὶ γραμματικὴ ὁ Παπαδιαμάντης εἶν' ἑλαφρὸ φευγαλέο κύμα, λευκὸ νησιώτικο σπιτάκι, λιτότητα, λυρισμός, καὶ γραμματικὴ ἐλευθεριότητα. Τὸ Βυζάντιο εἶναι Αὐτοκρατορία ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι Λαός.

Μοῦ φαίνεται πὼς γράφοντας τὶς παραπάνω φράσεις δὲν ξέφυγα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ὅμως: στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ζεῖ ἡ ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου. Ὅσες φορές διαβάξω Παπαδιαμάντη, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ συμβιβάσω μέσα μου δυὸ ἐντυπώσεις πού μοιάζουν ἀσυμβίβαστες: τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι Βυζαντινός, καὶ τὴν ἐντύπωση ὅτι μέσ' στὴν ψυχὴ του καὶ μέσα στὸ ἔργο του ζεῖ τὸ Βυζάντιο ὡς ἀνάμνησις. Νομίζω ὅτι οἱ πιὸ οὐσιαστικὲς ἀλήθειες βρῖσκονται στὶς φαινομενικὲς ἀντιφάσεις. Ἡ ταυτότητα εἶναι μιά ἀλήθεια πολὺ ἀνιάρη.

Δὲν ἀγαπῶ τὸ Βυζάντιο ὡς περιεχόμενο πολιτισμοῦ, ὡς αἰώνιο παρὸν ἀγαπῶ ὅμως τὸ Βυζάντιο ὡς ἀνάμνησις, ὡς αἰώνιο παρελθόν. Αὐτὸ μὲ κάνει νὰ νιώθω τὸν Παπαδιαμάντη πέρα γιὰ πέρα, ἐνῶ δὲ συμπερίζομαι τὴν πλευρὰ ἐκείνη τοῦ Περικλῆ Γιαννόπουλου, πού μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ «προπαγάνδα γιὰ τὸ Βυζάντιο» καὶ «ἀντιδικία μὲ ὅ,τι εἶναι εὐρωπαϊκόν». Δὲν εἶναι βέβαια λίγο πράμα τὸ νὰ σηκῶσει ἡ ζωὴ στοὺς ὤμους τῆς χίλιας χρόνια συνειδητῆς ἱστορικότητος, χωρὶς στὴν ἄρση αὐτοῦ τοῦ βάρους νὰ τῆ βοηθήσει *οὔτε ἓνας ποιητής, οὔτε ἓνας φιλόσοφος*. Ἀναγνωρίζω καὶ σέβομαι τὸν ἄθλο, συμπονᾶω τῆ ζωὴ αὐτὴ πού πέρασε τόσο δύσκολος, ξηρὸς καὶ ἄγονος ὄρες, μὰ δὲ μπορῶ καὶ νὰ κάνω δικό μου καὶ τὸ περιεχόμενο μιᾶς τέτοιας ἀλύτρωτης ζωῆς. Ἐνῶ ὅμως δὲ μπορῶ νὰ τὸ κάνω δικό μου, ἡ ἀνάμνησις τῆς ζωῆς αὐτῆς μὲ συγκινεῖ βαθύτατα, ὅπως συγκινεῖ κ' ἡ ἀνάμνησις τῆς ἠθικῆς ἀνελεύθερης παιδικῆς ἡλικίας ἢ μιᾶς μακροχρόνιας ἀρρώστιας στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία, ὅπως συγκινεῖ ἡ ἀνάμνησις μιᾶς ἐξορίας ἢ μιᾶς φυλακῆς κ' ἡ συγκίνηση αὐτῆ, ὦ ναί,

αὐτὴ γίνεται, μπορεῖ νὰ γίνῃ πηγὴ ζωῆς, ἀφορμὴ ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς δημιουργίας.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι Βυζαντινός ὥστόσο ζεῖ καὶ δημιουργεῖ μὲ τὴν ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου. Τὸ πνεῦμα του πλανιέται μὲ συγκίνηση μέσ' στὰ συναξάρια. Δὲν τὰ συγγέει βέβαια μὲ τὸν Ὅμηρο ἢ μὲ τὸν Σαίξπηρ ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Σαίξπηρ εἶναι γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη οἱ αἰώνια ζωντανὲς ἀλήθειες, ἐνῶ τὰ συναξάρια εἶναι οἱ ἀναμνήσεις πού σβύνουν, τὰ γκρεμίσματα πού ὄλο καὶ συνυφαίνονται περισσότερο μὲ τῆς νύχτας τῆ μοῖρα, εἶναι οἱ θρύλοι πού τοὺς κατατρέχει ἡ ζωὴ καὶ ὁ χρόνος, εἶναι οἱ παραπονεμένες καὶ παραμελημένες μορφὲς ἀγίων, οἱ καλογέροι, οἱ λιτανεῖες καὶ οἱ μηχανικὰ φανατικὲς νηστεῖες, ὅλ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα πού νέκρωναν τὸ πνεῦμα, μὰ πού ὡς ἀνάμνησις μιᾶς περασμένης ζωῆς τὸ συγκινοῦν καὶ τὸ ζωογονοῦν. Ὁ Παπαδιαμάντης πῆγε στ' Ἅγιον Ὅρος μὲ τὴν πρόθεση νὰ μείνῃ ἐκεῖ καὶ ὅμως δὲν ἔμεινε, οὔτε μποροῦσε νὰ μείνῃ, γιὰτὶ ἂν ἔμεινε καὶ γινόταν καλόγερος, δὲ θὰ ζοῦσε μὲ τὴν ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ θὰ χανόταν μέσα του. Ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ ἀνάμνησις τῆς παιδικῆς καὶ νεανικῆς μας ζωῆς, εἶναι ὁ ἦχος τῆς καμπάνας τῶν Χριστουγεννίων ἢ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς, εἶναι ἡ ἱερὴ μυρουδιά τοῦ κεριοῦ καὶ τοῦ λιβανιοῦ, εἶναι ἡ Ζωὴ ἐν Τάφῳ καὶ τὸ παραμελημένο ἐρημοκκλησι πού ἐανοίχτηκε στὰ μάτια τῆς ψυχῆς μας στὴν πρώτη μοναχικὴ τῆς ἔξοδο ἢ στὴν πρώτη τῆς ἔξοδο στὸ πλάι μιᾶς ἄλλης συγγενικῆς ψυχῆς. Ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου εἶναι τὸ παραμῦθι τῆς γιαιγιάς καὶ ὁ Μαρμαρωμένος Βασιλιάς, εἶναι οἱ ὀδόνες τοῦ τοκετοῦ μιᾶς νέας ἐλληνικῆς ζωῆς, ὀδόνες καὶ νύχτες μαῦρες πού αὐτὲς καθ' ἑαυτὲς δὲν τὶς θέλουμε ν' ἀποτελοῦν παρὸν, οὐσια σημερινῆ τῆς ζωῆς μας, μὰ πού θέλουμε καὶ πρέπει νὰ θέλουμε νὰ τὶς θυμόμαστε ὡς παρελθόν. Ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ εὐλάβεια ὡς ἀπόλυτη εὐλάβεια, ἄσχετα ἀπὸ τ' ἀντικείμενό της, μιά *παιδεία εὐλάβειας* πού ὡς «φόρμα» μᾶς τῆ δίνει τὸ παρελθόν καὶ πού τ' ἀντικείμενά της μπορεῖ νὰ μᾶς τὰ δώσει καὶ τὸ πιὸ «μοντέρνο» μέλλον. Ἀνάμνησις τοῦ Βυζαντίου εἶναι γιὰ μᾶς τοὺς Ἕλληνες καὶ ἡ συνέχεια ὡς ἀπόλυτη συνέχεια, ἄσχετα ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της,

μιὰ παιδεία συνέχειας πού τὸ νόμο της μᾶς τὸν δίνει τὸ παρελθόν καὶ πού ἡ ἐφαρμογή τοῦ νόμου της μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνῃ πάνω στὰ πιὸ νέα περιεχόμενα ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς.

Δὲν ξέρω ἂν εἶπα ὅσα ἔπρεπε ἢ μήπως εἶπα περισσότερα ἀπ' ὅσα ἔπρεπε. Εἶναι τόσα πολλὰ τὰ πράγματα πού ἐξηγοῦνται στὸν αἰῶνα μας εὐκόλα, ὥστε εἶναι ζηλευτὸ τὸ προνόμιο ἐκείνων, πού δὲν ἐξη-

γοῦνται εὐκόλα καὶ πού δὲ μπορεῖ νὰ τὰ ξεγυμνώσει ἡ μεγάλη καὶ χτυπητὴ σαφήνεια. "Ἄς μοχθεῖ λιγάκι ἡ ψυχὴ νιώθοντας κι' ὅσα δὲν ἐξηγοῦνται. "Ἄν διαβάσουμε τὸν Παπαδιαμάντη μὲ μιὰν ἑλληνικὰ ὑπεύθυνη βούληση, θὰ νιώσουμε τὸ τί θὰ πεῖ νὰ ζεῖς τὴν ἀνάμνηση τοῦ Βυζαντίου χωρὶς νὰ εἶσαι, χωρὶς νὰ θέλεις νὰ εἶσαι, χωρὶς νάσαι σωστὸ νὰ εἶσαι Βυζαντινός.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
τέως καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου

★

Ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἓνα παραδεδεγμένον τύπον, ὃν οὐδεὶς δύναται ἀπονεῖ νὰ παραβῆ καὶ ῥητῶς ἀπαγορεύεται πᾶσα καινοτομία εἴτε εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ γοαφικὴν καὶ τὴν λοιπὴν τῶν ναῶν διακόσμησιν, εἴτε εἰς τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ἄλλην λατρείαν.

* *

Πετῶντες ἀπὸ γενικότητα εἰς γενικότητα, περιέδρασαν συλλογὴν τινα ἠθικῶν ἀξιωματιῶν, τὴν ὁποίαν νομίζουσιν ἀλάνθαστον πανάκειαν πρὸς θεραπείαν πάσης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς νόσου. Ὅπου γενικότης, ἐκεῖ καὶ ἐπιπολαιότης. Διὰ νὰ εἶναι τις ἐμβριθής, πρέπει νὰ ἐγκύπτῃ εἰς βαθεῖαν τῶν πραγμάτων μελέτην.

* *

Ἡ ἠθικὴ δὲν εἶναι ἐπάγγελμα καὶ ὅστις ὡς ἐπάγγελμα θέλει νὰ τὴν μετέλθῃ, πλανᾶται οἰκτρῶς καὶ γίνεταί γελοῖος.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η “ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ,, ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

‘Ο ποιητής δὲ χωρίζεται ἀπὸ τῆ γλώσσα του. Στέκει καὶ πέφτει μ’ αὐτήν. “Αρα γε γιὰ τὸν πεζογράφο νὰ μὴν ἰσχύει τὸ ἴδιο; Στὴν ποίησις εἶναι ἡ γλώσσα ὅ,τι εἶναι ὁ ἦχος στὴ μουσική. “Αραγε στὸν πεζὸ λόγο νὰ μὴν ἰσχύει τὸ ἴδιο; Εἶναι ἀρα γε στὸν πεζὸ λόγο ἡ γλώσσα κάτι ἐξωτερικό, πὺ μὴν μπορεῖ νὰ λείπει χωρὶς νὰ παθαίνει ἡ οὐσία; “Ἐνα μέσο, καλλίτερο ἢ χειρότερο, πὺ μὴν μπορεῖ νὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ ἕνα ἄλλο; Μὴ κ’ ἔχει δίκιο ὁ πολὺς κόσμος πὺ ἔτσι σκέφτεται γιὰ τῆ γλώσσα; “Ἐχομε στὴν Ἑλλάδα ἕναν ποιητὴ πὺ ἐκμεταλλεύεται τὰ ἀπρόοπτα μιᾶς γλωσσικῆς διαστροφῆς γιὰ νὰ δώσει τὴν αἰσθητικὴ του ἐντύπωση. Κ’ ἔχομε ἕναν πεζογράφο πὺ γράφει μιὰν ἀφόρητη καθαρεύουσα — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διαλόγους — καὶ μ’ αὐτὸ τὸν τρόπο θέλει νὰ δώσει κι’ αὐτὸς τὴν αἰσθητικὴ του ἐντύπωση. Καὶ τέτοιους πὺ εἶναι, τοὺς ἀγαποῦμε, καὶ τὸν ποιητὴ καὶ τὸν πεζογράφο. Πῶς νὰ δικαιολογήσομε τὸ περιεργὸ τοῦτο σύμπτωμα; “Ἐχει μὴν αἰτία γενικὴ γιὰ ὅλους τοὺς καιροὺς καὶ τοὺς λαοὺς, ἢ μὴν αἰτία εἰδικὰ συνυφασμένη μὲ τὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ τὴ γλωσσικὴ τῆς περιπέτεια;

“Ἄς προχωρήσομε ὅμως βαθύτερα. Ποιητῆς καὶ πεζογράφος ἔχουν τὸ ἕφος τους. Ἡ οὐσία τους, ἡ τιμὴ τους, εἶναι τὸ ἕφος τους. Χωρὶς αὐτὸ, θὰ βγαῖναν ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ αἰσθητικοῦ. Θὰ μέναν μόνο σοφοὶ στοχαστές, βαθιοὶ ἱστορικοὶ, καλοὶ ἄνθρωποι. Δὲ θάταν λογοτέχνες. “Ἐνας ποιητῆς, ὅταν δὲν ἔχει γλώσσα, δὲν ἔχει καὶ ἕφος. Ἀλλὰ φαίνεται πῶς δὲν ἰσχύει ἐντελῶς τὸ ἴδιο γιὰ τὸν πεζογράφο. “Ἄλλο ἢ γλώσσα ὡς ὄργανο τῆς ποίησις κι’ ἄλλο ὡς ὄργανο τοῦ πεζοῦ λόγου. Τὸ ἕφος ἐδῶ κρατιέται καὶ ἀπὸ τὸ νόημα. “Ἐτσι, κατὰ κάποιον τρόπο, μπορεῖ νὰ ἔχει ἕνας πεζογράφος ἕφος χωρὶς νὰ ἔχει γλώσσα.

“Ἐχει ὅμως ἕφος ὁ Παπαδιαμάντης; “Ἄλλοτε ἀργοπορώντας μὲ ἡδυπάθεια σὲ τοπικοὺς χρωματισμοὺς, ἄλλοτε πηδώντας περιστατικὰ πὺ θὰ μεγάλωναν καὶ θὰ βθάβαιναν τὸ ἔργο του, ἄνισος, κάποτε βιαστικός, κάποτε ἀδιάφορος. “Ἀσφαλῶς, γι’ αὐτὸ πὺ λέμε ἕφος δὲ σταματοῦμε μπρὸς του. Δὲ σταματοῦμε μπρὸς του οὔτε γιὰ τοὺς νέους ἀνθρώπινους τύπους πὺ δημιουργήσε.

Καὶ ὅμως σταματοῦμε μπρὸς του. Ὑπάρχει στὸ ἔργο του, μέσα σὲ πολλὰ περιττὰ καὶ νεκρά, αὐτὸ πὺ λέμε ἀλήθεια καὶ ζωὴ. Ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ τῆς τέχνης δὲν

εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ τῶν πραγμάτων. Εἶναι ἄλλη. Μπερδεύονται κάποτε τὰ δύο, γιὰ τὴν τέχνη παίρνει ἀπὸ τὰ πράγματα ὕλικα πὺ, λιγότερο ἢ περισσότερο μεταποιημένα, τὰ μεταχειρίζεται στὸ ἔργο τῆς. “Ἐτσι, καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν μεταχειρίζεται πὺ πολλὰ ὕλικα στὴ φυσικὴ τους, ἄς ποῦμε, κατάστασις, ἢ λιγότερα καὶ πὺ μεταποιημένα, ἡ τέχνη εἶναι ἢ ρεαλιστικώτερη ἢ ἰδεαλιστικώτερη. Οὔτε στὴ μιὰ ὅμως οὔτε στὴν ἄλλη περίπτωση ἡ ἀλήθεια τῆς τέχνης δὲν πηγάζει ἀπὸ τὸ ὕλικὸ πὺ παίρνει ἀπὸ τὰ πράγματα· πηγάζει ἀπὸ τὸ φῶς πὺ ρίχνει στὸ ὕλικὸ αὐτὸ ἢ ματιὰ τοῦ καλλιτέχνη.

Τούτῃ τῆ ματιὰ τὴν ἔχει ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ πλάθει μ’ αὐτὴ ζωὴ καὶ ἀλήθεια. Καὶ κάτι περισσότερο, πὺ εἶναι καὶ ἀχωριστο μαζί ἀπ’ αὐτὰ *ἀτμόσφαιρα*. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον “Ἐλληνα πεζογράφο, ὁ Παπαδιαμάντης δημιουργεῖ ἀτμόσφαιρα. Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα πολλοὶ δικοὶ μας τὸν ξεπερνοῦνε. “Ὅχι μόνο στὴ γλώσσα καὶ στὴ μορφῆ, μὰ καὶ στὴν ἐπαφὴ μὲ τὴ φύσιν καὶ στὴ δύναμη τῆς δραματικῆς πλοκῆς καὶ στὴ δύναμη τῆς δημιουργίας ἀνθρώπινων τύπων, σὲ ὅ,τι χρειάζεται μιὰν ἀνώτερη φαντασία. Καὶ ὅμως ὁ Παπαδιαμάντης, μὲ τὴν καθαρεύουσά του, μὲ τὶς ἀτασθαλίαις του, τὶς ἀδεξιότητές του, τὶς ἀδιαφορίες του, πὺ ἀδούλευτος, πὺ ἀμαθός, πὺ ἀπειθάρχητος, κρατᾶε ἀπαραμείριστος τὴ θέση του, μόνον μὲ τὴν κρυφὴ μαγεία τῆς ἀτμόσφαιράς του. “Ἰσως μικρότεροι οἱ τύποι του, ἔχουν ὅμως τὴν πὺ πολλὴ γεύση. Γιατὶ κατὰ ἕναν τρόπο τοὺς γευόμαστε· ψηλαφοῦμε τὰ ροζωτὰ τους χέρια καὶ τὰ ρυτιδωμένα πρόσωπά τους. Μὲ τὶς αἰσθήσεις μας ζοῦμε τὴν ἀτμόσφαιρα· τὴν ἀναπνέομε μὲ τοὺς πνεύμονές μας. Σὰν πολλοὺς μυστικοπάθους, εἶναι καὶ ὁ Παπαδιαμάντης αἰσθησιακός. Γι’ αὐτὸ καὶ ἀγαπάει κάθε πτυχὴ τῆς αἰσθητικῆς ζωῆς, καὶ κάποτε βυθίζεται καὶ χάνεται σ’ αὐτήν. Οἱ ὠραῖαι λεπτομέρειες! Γι’ αὐτὲς πρῶτα - πρῶτα γράφει, ἄπιστος στοὺς νόμους τῆς μεγάλῆς τέχνης. Καὶ ὅμως ἀπὸ τὶς ἀπιστίαις αὐτὲς σχηματίζεται ἡ κλίμακα πὺ ὁδηγεῖ ὡς τὸ κατῶφλι τῶν αἰώνιων τύπων. Ὁ ἀληθινὸς καλλιτέχνης πρέπει νὰ δουλεύει καὶ τὶς ἀδυναμίας του ἀκόμα, καὶ νὰ ξέρει νὰ στέκει στὴ θέση γιὰ τὴν ὅποια τὸν προορίσανε ὄχι μόνον οἱ ἀρετές, ἀλλὰ καὶ τὰ ἐλαττώματά του. Γιατὶ πρῶτα ἀπ’ ὅλα πρέπει νὰ μείνει ὀλοκληρωμένη καὶ ἐνιαία προσωπικότησα.

έκει πού πρέπει. Καί δέν ἔχει τόση σημασία ἢ ψηλὴ ἢ ἢ χαμηλὴ θέση πού καταλαμβάνει, ὅσο ὁ τρόπος πού τὴν κατέχει. Ὅταν ἀπομακρυνθοῦμε κάπως ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐκεῖνο πού ἀπομένει μέσα μας δέν εἶναι οὔτε οἱ μεγάλες σκηνές, οὔτε οἱ ξεχωριστὲς περιγραφές, οὔτε οἱ ἀνθρώπινοι τύποι, οὔτε οἱ μεγάλες ἐξάρσεις· εἶναι αὐτὸ πού προσπαθῶ νὰ ἐκφράσω μὲ τὴ λέξη « ατμόσφαιρα », διάχυτη σὲ ὅλο τοῦ τὸ ἔργο.

Μιά ατμόσφαιρα καθαρὰ ἑλληνικὴ, ἀλλὰ καὶ ἰδιότυπα ἑλληνικὴ. Ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἀνύπαρχος καὶ σὰν ἀνάμνηση ἀκόμα. Τὸ Βυζάντιο, ὄχι καθὼς τὸ ξέρομε ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ καθὼς τὸ ἀνασυγκροτεῖ ἢ ρωμαντικὴ φαντασία τοῦ Παπαδιαμάντη μέσα ἀπὸ τὴν ἔρρινη ψαλμωδία τῶν κοντακίων καὶ τὶς ξεθωριασμένες σκληρὲς εἰκόνες στὰ ἔρημοκκλήσια. Ἡ Ἑλλάδα τῆς κακομοιριάς τῶν πρώτων ἐλεύθερων χρόνων, γεμάτη ἀκόμα ἀπὸ τὸν ἀπειλητικὸν ἴσκιο τῆς σκλαβιάς, ἢ σκιαθίτικη ζωὴ πρὸ παντός, μ' ὅλες τὶς ἰδιοτροπίες τῆς, τὶς παραλλαγές τῆς, τὶς ἀσήμαντες κουσκουσουριές τῆς. Αὐτὸς ὁ στενὰ τοπικός, ὁ τόσο συγκεκριμένος κύκλος ζωῆς, πού τοῦ ἔγινε ὁ ἱστορικός, ὁ ἀναδημιουργὸς μέσα στὴν ἀφθοροία τοῦ αἰσθητικοῦ. Αὐτὸ εἶναι τὸ μικρὸ βᾶθρο τῆς ατμόσφαιράς του, τόσο πυκνῆς, τόσο δεισδυτικῆς, τόσο δυσκολοξέχαστης.

Ἀπὸ τὸ Μεγάλο Ταρσανᾶ στὸ Ξάνεμο, ἀπὸ τὸ Βράχο τοῦ Λιμανιοῦ ὡς τὴ Μεγάλην Ἄμμο, στὸν Ἄη Φανούριο, ψηλά στὸν Ἄη Λιά, στὸ Κάστρο καὶ στὴν ἔρημὴ του

χώρα, σὰ νὰ συνοδοιπόρησα μὲ τὶς ἡρώιδες καὶ τοὺς ἥρωες τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὰ λόγια του, μὲ τὴν ἴδια προφορὰ, τ' ἀστεϊάκια, τὶς φροντίδες, τὶς κακίες· οἱ ἴδιοι ἀνθρώποι, ἴσως παιδιὰ καὶ ἀγγόνια ἐκείνων πού περνοῦν μέσα ἀπὸ τὰ διηγήματά του. Στὸ Μοναστήρι τῆς Εὐαγγελίστριας, καθὼς ἔφτανα σούρουπο, ἕνας καλόγερος, πού τράβαγε τὸν κατήφορο στὰ περιβόλια, μοῦ φάνηκε σὰν τὸν Παπαδιαμάντη, καὶ πήδηξα ἀπὸ τὸ ζῶο γιὰ νὰ τοῦ φιλήσω τὸ χέρι.

Καὶ ὁ Σωτήρης, — μακαρίτης εἶναι τώρα, — ὁ βιολιτζῆς τοῦ χωριοῦ, ποῦχε ἀστεφάνωτη τὴ Γερακὼ καὶ κανένας δέν τὸν ζύγωνε, σὰν ἕνα « παραλειπόμενο » κι' αὐτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη πινακοθήκη τῶν σκιαθίτικων τύπων. Τὸ βράδυ, μὲ τὸ Σεφέρη, τὸν ποτίζαμε κοκκινέλι καὶ μᾶς διηγόταν — ἄς τὸν ἄκουαν μερικοὶ γραμματιζούμενοι νὰ μάθαιναν — πῶς μπρὸς στὸ περιβόλι του πρὸς τὸ Ξάνεμο, καθὼς κοιμᾶται ἔξω, κάτω ἀπὸ τὴν καρυδιά του, βλέπει στὸ φεγγάρι νὰ βγαίνουν οἱ νεράιδες καὶ νὰ στήνουν στὰ χωράφια χορό. Αὐτὸς καμώνονταν πῶς δέν τὶς φοβότανε, γιὰτὶ ἦταν σαββατογεννημένος καὶ ἀναποδογεννημένος. Καὶ καθὼς τάλεγε φαφούτικα, θαροῦσα πῶς εἶχε παρώρας δραπετέψει ἀπὸ κάποιο ἄγνωστο χειρόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ βρυκολάκιαζε μπροστά μας. Καὶ ἡ ατμόσφαιρα ἦταν παραουθένια, μαγικὴ. Ἦταν ἡ ατμόσφαιρα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ἀλήθεια του, ἡ ζωὴ του, ἀν' ὄχι μέσα μας, — γιὰτὶ εἴμασταν ἀλλιώτικοι ἀνθρώποι ἔμεῖς, — ὅμως γύρω μας, ζεστὴ καὶ οἰκεία, καὶ πολὺ - πολὺ κοντὰ μας.

ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΤΣΟΣ

τέως καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

“Όπως τήν άνοιξη όλη ή γή λουλουδιάζει και στολίζεται με όλα της τά κάλλη, όμοια και ή ελληνική ψυχή, έπειτα από τή βαρυχειμωνιά τής πολυστενάχτης δουλείας, άρχισε μέσα στήν αύρα τής έλευθερίας νά ύφαίνη τόν καινούργιο της λόγο. “Ο λόγος αυτός και ή τέχνη του έρχεται από τόν βάθος τής ψυχής του έλληνικού λαού, όπου θαρείς πώς αιώνας έμεινε κρυμμένος. Καί δέν είναι μονάχα ξεχωριστό στολίδι του έθνους ή νέα του λογοτεχνία, αλλά και άληθινό βίωμα τής τύχης του, πού κάθε τόσο τόν άναγκάζει νά αντιμετώπιζή με καινούργιο τρόπο τόν πρόβλημα τής ζωής του.

“Η λογοτεχνία αυτή ένάψει μέσα της νεανικότητα μαζί και ώριμότητα. Ένώ τή βλέπει νά προβάλλη νιοφάνταχτη, τήν ίδια στιγμή νιώθει νά σου λήη κάτι βαθιά ώριμο. “Όπως όλο τόν έθνος είναι νεανικό μαζί και άρχαίο, άμαθο και σοφό, ζωηρό στήν ψυχή και στό κορμί, μά σύγχρονα με πείρα και σωφροσύνη στό νοΐ του, έτσι είναι και ό καινούργιος του λόγος.

“Ο λόγος αυτός, άν και νιοβγαλτος, έχει μέσα του τόσο μέτρο και τόση λιτότητα, πού μόνο από βαθειά πολιτισμένη ψυχή μπορεί νά γεννιέται. Άπαρχής είναι τόσο ζυγισμένους στή χρήση του, πού δέν επιτρέπει μέσα στήν επικράτεια του μήτε μεθούσια κι' άσωτείες, μήτε πάλι τήν άκαμψία και τή σχολαστικότητα, χαρακτηριστικά πού τά βλέπεις συχνά στόν έντεχνο λόγο άλλων λαών πρωτόπειρων στή χρήση του. Καί αξίζει πραγματικά μόνο με τόν τρόπο αυτόν νά μελετηθή ή νέα ελληνική λογοτεχνία για νά φανούν τά κύρια χαρακτηριστικά της.

Πρότυπο σταθερό στάθηκε έδω τόν λαϊκό τραγούδι, πού μέσα του ή χρήση τής λέξης γίνεται τόσο άπλά, τόσο φυσικά, και δέχεται τόσο νόημα, πού θαρείς πώς ζυγίζεται με τήν αιωνιότητα. Τίποτε δέν μπορείς μέσα στό λαϊκό τραγούδι νά αλλάξης χωρίς νά φθείρης τήν άθανασία του. Για τούτο ή χρήση του λόγου μέσα του είναι άπόλυτη. “Όσοι από τούς λειτουργούς τής λογοτεχνίας μας στάθηκαν κοντά στό λαϊκό πρότυπο, είναι άληθινοί, είτε στήν ποίηση δουλεύουν είτε στόν πεζό λόγο.

Είναι όμως άλήθεια ότι ό ποιητικός λόγος παρουσιάζει μεγαλύτερη τελειότητα από τόν πεζό λόγο. Η αίτία πρέπει και γι' αυτό νά ζητηθή στό λαό, δηλαδή στό

πρότυπο, γιατί ό λαός δέν είναι πεζογράφος. “Ο πεζός του λόγος είναι τόν παραμύθι' δηλαδή ένα είδος λόγου πολύ κοντά στήν ποίηση. “Ο άλλος του λόγος είναι πραχτικός, βιωτικός, και ή χρήση του είναι περιορισμένη. Για τούτο πρέπει νά πούμε, πώς τόν έργο του πεζογράφου είναι πιά δύσκολο από τόν έργο του ποιητή, όταν μιά λογοτεχνία βρίσκεται ακόμα στήν άρχή της. “Ο πεζογράφος πρέπει νά ξεχωρίση τόν είδος τούτο του λόγου από τήν ποίηση, και από τόν πραχτικό επίπεδο τής ζωής νά τόν ύψωση στήν ιδανική σφαίρα τής τέχνης.

* *

“Ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης, σεμνός λειτουργός τής νέας ελληνικής τέχνης του λόγου, με τόν διήγημά του ύψώνει τόν άπλό λαϊκό λόγο σέ περιωπή. Δημιουργώντας τόν διήγημα, ό τεχνίτης αυτός δέν άποκαλύπτει μονάχα τόν έσωτερικό τής ελληνικής ψυχής, αλλά πολιτογραφεί μέσα στήν πνευματική μας ζωή και τόν όργανο, τή γλώσσα του λαού. Δουλευτής άληθινός, είναι κι' αυτός, όπως όλοι οι άνθρωποι τών γραμμάτων τής εποχής του, αυτοδίδαχτος στήν τέχνη του. Αισθάνονται ότι από τόν έπίσημα βήματα δέν μπορούνε νά λάβουνε φως, γι' αυτό προχωρούνε στό λαό και προσπαθούνε νά γνωρίσουνε τή λογοτεχνία κι' άλλων λαών. Έτσι δουλεύουνε όλοι.

Σύντροφός του παντοίνος ήτανε ή πηνία. Καί είναι τούτο γενικό γνώρισμα τών ανθρώπων του πνεύματος. Πηνία πού πολλές φορές άγγίζει τήν άθλιότητα. “Ομως ό Παπαδιαμάντης ποτέ δέν γογγύζει για τή φτώχεια του, τήν ύπομείνει σεμνά και δουλεύει μένοντας κλεισμένος μέσα του χωρίς ποτέ νά προδίη τόν έαυτό του. “Η πηνία είναι έδω συνδυασμένη με τήν κατακάθαρη ήθικότητα. Καί θάλεγε κανείς πώς ή μιά θρέφει τήν άλλη. “Ο Παπαδιαμάντης είναι παράδειγμα πνευματικού ανθρώπου. Για τήν εποχή μας μάλιστα, πού πάει νά κάνη τόν πνεΐμα φήμη, τήν άλήθεια φαινόμενο, τήν οΐσια λεπτομέρεια και τήν τέχνη. τέχνασμα, ό Παπαδιαμάντης σά μορφή μπορεί νά μας βοηθήση σέ μιά κάθαρση.

“Ο Παπαδιαμάντης είναι ένας άληθινός νέος “Ελληνας, δηλαδή ζή όλη τή ζωή πού σχηματίζεται στήν “Ελλάδα έπειτα από τήν άπόχτηση τής έλευθερίας, και τή ζή

ἄμεσα στήν πηγὴ τῆς, στὸ λαό. Ὅμως εἶναι, θάλεγε κανεὶς, ὁ ἴδιος ἀνθρώπος καὶ βυζαντινός. Καὶ ἀπὸ καταγωγή καὶ ἀπὸ κλίση εἶναι δεμένος μὲ τὴ βυζαντινὴ χριστιανικὴ παράδοση. Ἀγαπάει τρυφερά κάθε ἐκδήλωση τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Καὶ λατρεύει τὸ μουσικὸ τῆς βάθος. Ἰδιαιτέρη εἶναι ἡ ἀγάπη του πρὸς τὴν Ἁγία Γραφή. Ἡ ψυχὴ του κι' ὁ λόγος του εἶναι θρεμμένα ἀπ' αὐτήν, ὅπως κι' ἀπ' ὅλα τὰ φιλολογικὰ ἔργα τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Εἶναι χαρακτηριστικὴ μιὰ κλίση τῆς παιδικῆς του ζωῆς. Ζωγραφίζει, χωρὶς κανεὶς νὰ τὸν διδάξη, προφήτες, ἁγίους κι' ὅ,τι ἄλλο σχετίζεται μὲ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία. Ἡ παιδικὴ αὐτὴ κλίση εἶναι προμήνυμα. Ὅταν πιά εἶναι ὠριμος, ἀρχίζει νὰ ζωγραφίζῃ μὲ τὴν τέχνη τοῦ λόγου ὅλο τὸ βάθος τῆς χριστιανικῆς παράδοσης.

Ὁ Παπαδιαμάντης ὅμως εἶναι γενικὰ ὁ ζωγράφος τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τῆς ψυχῆς τοῦ λαοῦ μας. Οἱ ἀποχρώσεις τῆς λαϊκῆς ψυχῆς δουλεύονται ἐδῶ ἀδιάκοπα καὶ φανερώνονται πάντα ὅμως μὲ βάση τὸ φῶς τῆς πατρικῆς νησιωτικῆς γῆς. Ἡ Ἀθήνα, ὅπου ζῆ τὸν πῶς πολὺν καιρὸ ὁ Παπαδιαμάντης, τὸν βοηθεῖ γιὰ νὰ κρατᾷ τὴν ἀπό-

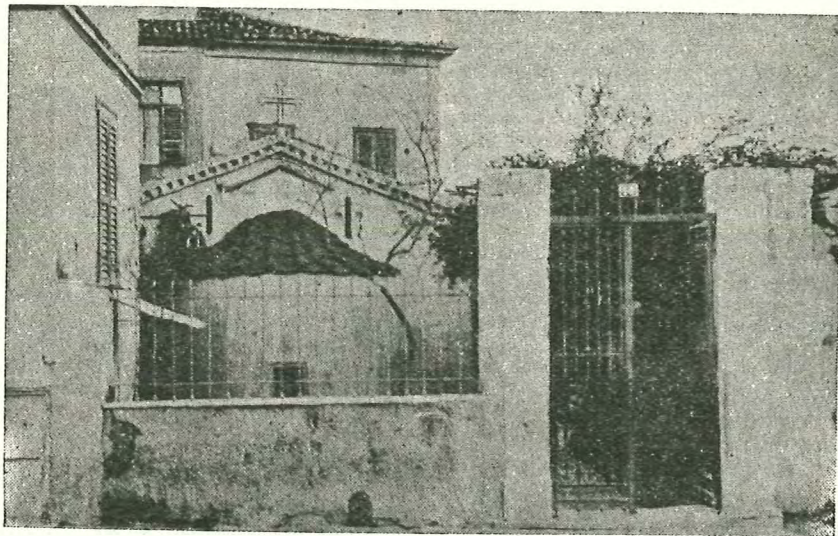
σταση ἀπὸ τὸ ἄμεσο βίωμα τῶν παιδικῶν του χρόνων ἐκεῖ στὸ νησί του καὶ νὰ ἐξιδανικεύῃ τὰ θεάματα τῆς πρώτης ἐκεῖνης ζωῆς.

Ὁ χριστιανὸς ὅμως αὐτὸς δὲ θέλησε νὰ δεχθῇ τὸ σχῆμα τῆς ἱερωσύνης. Γνωστὴ εἶναι ἡ περιφημὴ ἐκεῖνη φράση του: «Θέλω νὰ γίνω κοσμοκαλόγηρος», δηλαδή καλόγηρος μέσα στὴν κοινωνία, στὴ ζωὴ. Τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸ πολλῶν διαλεχτῶν νέων Ἑλλήνων, νὰ δέχωνται τὴν οὐσία, ὄχι ὅμως καὶ τὸν τύπο τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ τύπος αἰσθάνονται ὅτι τοὺς ἀφαιρεῖ τὴν ἐλευθερία, πὺ τὸσο βαθιὰ τὴ ζοῦνε.

Δημιούργημα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι τὸ διήγημα. Μέσα του ἔχομε μιὰν ἀβίαστη τέχνη, πὺ μᾶς ἀναγκάζει νὰ ἀκροασθοῦμε τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, τὸν ἐσωτερικὸ τῆς βίου, καθὼς καὶ τὸ φυσικὸ πλαίσιο ὅπου μέσα ἀπλώνεται. Ἀγάπη πρὸς τὸ λαὸ εἶναι τὸ κύριο γνώρισμα τοῦ Παπαδιαμάντη. Αὐτὸν νοσταλγεῖ πάντα ὄντας ἐδῶ στὴν Ἀθήνα, κι' αὐτὸν ἀναζητεῖ, αὐτοῦ γίνεται κι' ἐδῶ μέσα στὴν πόλη τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης σύντροφος. Ὁ λαός, ἡ πατρικὴ γῆ, λίγοι διαλεχτοὶ φίλοι, μέσα σ' αὐτὰ ἀπλώνεται ἡ ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη.

1. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

Ὁ Ἅγιος Ἐλισσαῖος ὅπως εἶναι σήμερα.

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΑΠ' ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΟΥ 1941

Ο Παπαδιαμάντης είχε την τύχη να γίνε, ύστερ' από το θάνατο του, ό πιδό πολύ ξετρεσμένος και πιδό επλμονα άναλυμένος Έλλην συγγραφεύς. Θέλεις γιατι ό ίδιόρρυθμος και άκληρος βλος του έπροξένησε μεγάλη έντύπωση στούς σύγχρονόύς του πού είναι οί όδηγητές τής σημερινής πνευματικής ζωής, θέλεις γιατι τó έργο του έπιβλήθηκε άπόλυτα στο πλατύτερο κοινό,— φοβάμαι, δυστυχώς, πώς είναι άληθινώτερο τó πρώτο,— από την έπαύριο του θανάτου του άρχισε τó ξαναχώνεμα του έργου του, μά άκόμη και τó λεπτόλογο ξετίναγμα τών πτυχών όλης του τής ζωής. Τό μόνο πού νομίζω πώς ξεφυγε ώς τά τώρα ό Σκιαθίτης, είναι ή ψυχαναλυτική του έρευνα. Νά δούμε όμως ώς πότε θά τή γλυτώσει. Ίσως, μάλιστα, θά ήταν και χρησιμώτατη μία τέτοια έρευνα.

Γύρω άπ' αυτόν ύπάρχει ή μεγαλύτερη βιβλιογραφία πού θά μπορούσε να όνειρευτεί ένας Έλλην λογοτέχνης. Και στα περισσότερα μελετήματα όσυγγραφεύς δέν ξεχωρίζεται άπ' τόν άνθρωπο, ό πρώτος δείχνεται να φωτίζει τó δεύτερο κι' ό δεύτερος να έξηγεί τόν πρώτο. Τόσο πού στο τέλος ό Παπαδιαμάντης προβάλλει ψηλότερα από τó έργο του σαν άνθρωπος και σά συγγραφεύς, πού άνεξάρτητα άπ' τή δουλειά του και τήν αξία της, έχει καθ' έαυτόν σημασία για τήν πνευματική ζωή του τόπου.

Θά μπορούσε να είπωθει — αυτός είναι ό ξάστερος στοχασμός μου — πώς ή άποψη αυτή, με τή θολή έμφάνιση πού έχει, είναι όλότελα σφαλερή. Ό,τι αξίζει για τήν πνευματική ζωή του τόπου, δέν είναι ό άνθρωπος Παπαδιαμάντης, μά τó έργο του. Και ό,τι έχει σημασία να ξεετάζεται σε κάθε λογοτεχνικό έργο, δέν είναι οί προσωπικές συνθήκες του δημιουργού του, — αυτές μπορεί να έξηγήσουν μονάχα, κι' από μία του μόνο πλευρά, τó έργο,— είναι ό παθητικός πρώτα κι' ό ένεργητικός του ύστερα σύνδεσμος με τήν πλατύτερη κι' άφανέρωτη ψυχική ζωή τής κοινωνίας πού άγκάλιασε και έζησε τó έργο αυτό. Έτσι πρέπει να κυττάξουμε και τó ζήτημα Παπαδιαμάντη, έμείς πού δέν τόν γνωρίσαμε προσωπικά για να έπηρεαζόμαστε άπ' τις συγκινήσεις τών άναμνήσεων τής καθημερινής ζωής, κι' ούτε κρατιόμαστε στη γραμματολογική άποψη του φιλόλογου έρμηνευτή, πού θά σταθει βέβαια με θαυμασμό στο ύφος και στη λογοτε-

χνική αξία του έργου. Σίγουρα, τó τελευταίο έχει σημασία μεγάλη, μά είναι πιδό θέμα καθαρισμένο γιατι τó έργο του Παπαδιαμάντη έχει τή χρυσή θέση του στα γράμματά μας. Άπ' τήν άποψη αυτή δέν ξεπεράστηκε ποτέ τó άρθρο του κ. Γρηγ. Ξενοπούλου στα «Παναθήναια» του 1911.

* *

Ρωτιέται κανένας πολλές φορές, διαβάζοντας τόν Παπαδιαμάντη, γιατι έγραψε τó έργο του. Ποιό είναι και ποιās μορφής και τίνος χρώματος τó «θείον πύρ» πού τόν έσπρωξε στην τέχνη του. Οί βιογράφοι του δέν παύουν να μάς τονίζουν πώς μεγάλη ήταν πάντα ή αγάπη του στην τέχνη, και για τó χατήρι της ύπόφερε τόσα στη ζωή του. Είναι όμως στιγμές πού φαίνεται πιδό βολικό να έξηγήσουμε τó πρόβλημα με τόν άφορισμό του Βαλερύ: «Άπό άδυναμία». Πραγματικά, τó έργο του Παπαδιαμάντη είναι σά να βγαίνει από μία άρνηση σε κάθε αντίδραση για τις συνθήκες τής ζωής, σου δίνει τήν έντύπωση πώς ηγαίνει στο νατουραλισμό του μακριά, τόσο μακριά, ώστε να μην είναι πιδό δημιουργική περιγραφή, παρά έντονη άρετουσάριστη φωτογραφία. Ό Προδστ κάπου κατηγορεί τόν Ούγκώ πώς στα πρώτα του ποιήματα σκέπτεται ό ίδιος, άντι ν' άφίνει τή σκέψη να δουλεύει, όπως κάνει ή φύση. Ό Παπαδιαμάντης πάει όλότελα στον άλλον όχο. Χωρίς να σκέπτεται ό ίδιος, δέν άφίνει ούτε τόν άναγνώστη να σκεπτεί περισσότερο άπ' τά ίδια τά πράγματα — τή φύση — πού ζωγραφίζει. Δέν είναι, γι' αυτό, τυχαίο πώς στην περιγραφή τής φύσεως είναι πιδό δυνατός, πιδό λεπτός στο στόλ, πιδό μεστός στη συγγραφική χάρη. Μ' άν δέν σκέπτεται, άν δέν προκαλεί ζητήματα, ακόμα άν πιέξει τά πράγματα σά για να δαμάσει και του άναγνώστη του άκόμα τó φτερούγισμα, δέν είναι ούτε από άνικανότητα, ούτε από άναξιότητα. Είναι γιατι ακριβώς όλη του ή δουλειά γίνεται από άδυναμία, δέν βγαίνει σαν έξωτερικήυση μιάς ανάγκης συνδεμένης με πλατύτερες πνευματικές επιδιώξεις και δυνατότερες φιλοδοξίες.

Δέν έρώ άν είπώθηκε ή βλασφημία πώς ό Παπαδιαμάντης έγινε λογοτέχνης έντελώς τυχαία, γιατι οί άνάγκες του βίου τόν έφεραν στη δημοσιογραφία και ή ψυ-

χική του κατασκευή σ'ε μιὰ παθητική αντιμετώπιση τής ζωής. "Ετσι, μὴν ἔχοντας νὰ κάνει τίποτα, ἀφοῦ ἡ ψυχική του δειλία τοῦ ἔκλεισε ὄλους τοὺς ἄλλους δρόμους, ξέσπασε μὲ τὸ κυριώτερο ἐπάγγελμα πού ἐπιτρέπει τὴν ἀνωθυμία. "Ετσι τὰ πρῶτα τοῦ ἔργα, καὶ γιὰ καιρὸ, τ'ἄγραφε μὲ ψευδῶνυμα, καὶ προσπαθοῦσε νὰ κρύβει τὴν πατρότητα τοὺς. Θαρεῖς πῶς τὸν βλέπει, νιώθοντάς τον νὰ συλλογιέται κάθε φορά πῶς «καλὴ ἐντύπωση ἔκανε καὶ τοῦτο τὸ γραφτὸ μου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο πιά θὰ βγῶ μὲ τ'ὄνομα μου». Μὰ ὁ καιρὸς περνάει, καὶ ὅπως οἱ ἐξετάσεις τοῦ στοῦ Πανεπιστήμιου, πού ὄλο καὶ ὑποσχότανε στὸν πατέρα του νὰ τὶς περάσει κι' ὄλο τὶς ἀνέβαλλε, ὡς πού στοῦ τέλος τὶς μούντζωσε σιωπηρὰ κι' αὐτές, ἔτσι καὶ τὸ φανέρωμα μὲ τ'ὄνομα του ἀναβάλλεται, ὡς τὴν ὥρα πού, πιθανώτατα χωρὶς νὰ τὸν ρωτήσῃ, τὸν λανθάνει στὴ δημοσιότητα ὁ Γαβριηλίδης. Δὲν ξέρω, εἶπα, ἂν εἰπώθηκε ποτὲ ἡ βλασφημία πῶς τυχαία ἔγινε λογοτέχνης ὁ Παπαδιαμάντης. Μὰ ἂν εἰπώθηκε, εἶναι σωστή. Κι' ὅταν λέμε πῶς ἔγινε λογοτέχνης, ἔχουν κι' οἱ δύο λέξεις πλεῖρο καὶ γεμάτο τὸ νόημα τοὺς. Μὰ ἔγινε καὶ φωνερῶθηκε κι' ἔξακολούθησε νὰ γράφει ὄχι ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τῆς ἐμφανίσεως σὰ δείγμα ἐνὸς πνευματικοῦ δυναμισμού, μὰ, ὅπως εἶπα, ἀπὸ ἀδυναμίαν, ἀπὸ ἀδιέξοδο, ἀπὸ δειλία ἀκόμα.

* *

Γιατὶ ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ τύπος τοῦ δειλοῦ, τοῦ γκιτωμένου ἀνθρώπου. Καὶ ὅπως ἡ φύση ἀντιδρᾷ στὰ αἰσθητήρια καὶ δυναμώνει περισσότερο τὸ ἔνα ὅταν τὸ ἄλλο εἶναι ἐλαττωματικόν, ἔτσι καὶ ὁ ἀνθρώπος ἀντιδρᾷ ὁ ἴδιος στὰ μειονεκτικὰ ταῦτα καὶ καλλιεργεῖ ἀθέλητα ἄλλες παυχές στὴν προσωπικότητά του. "Οπως ὁ ἀτελής ἀνθρώπος πού δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ τελειωθεῖ, πετυχαίνοντας ὕστερα εὐκόλα ἔνα κάποιο ἀνάβαμα μὲ τὰ παρακάλια καὶ τὰ γλυψίματα, γίνεται θρασύς καὶ ἀφόρητος κομπορρημῶν, ἔτσι καὶ ὁ τέλειος ἀνθρώπος, πού ἡ μοῖρα κι' οἱ περιστάσεις τὸν σφράγισαν μὲ τῆς δειλίας τὸ κουσοῦρι, ἀπλώνεται στὸν παθητικὸ του ἐνατενισμό σ'ε μεγαλύτερη καὶ δέυτερη παρατηρητικότητα. Μὴ τολμώντας νὰ δώσει στὸν ἔξω κόσμον τὸν ἑαυτὸ του, τόσο ἀνώτερο, παρὰ ταῦτα, κι' εὐγενέστερο ἀπ' αὐτόν, παρατηρεῖ ἐταστικά τὸν ἔξω κόσμον, καὶ κατὰ προτίμηση ἐκείνον πού δὲν ἔχει τὴν κομπορρημοσύνη καὶ τὴν αὐτάρκεια τοῦ ἀτελοῦς ἀνθρώπου,— αὐτοῦ πού εἶδαμε παραπάνω,— καὶ προσπαθεῖ αὐτῆ του τὴν παρατήρηση, περνώντας τὴν κι' αὐτὴν ἀπὸ τὸ χωνευτήρι τῆς δειλίας του, μὰ κι' ἀπὸ τὸ διϋλιστήριον τῆς τέχνης του, νὰ τὴν ξαναδώσῃ στὸν ἔξω κόσμον.

"Απ' αὐτὸ τὸ σύνθετο ζύωμα βγαίνει ἐκείνο πού εἶπα παραπάνω, πῶς δηλαδὴ ὁ Παπαδιαμάντης δὲ σ' ἀφίνει κὰν νὰ σκεφτεῖς. Διαβάστε τὸ βασικὸ κοινωνικὸ μοτίβο τῆς «Φόνισσας» :

«(Ἡ Φραγκογιαννοῦ), ὅταν ἦταν παιδίσκη ὑπηρετεῖ τοὺς γονεῖς, ὅταν ὑπανδρεῖ, θὴ ἔγινε σκλάβαν τοῦ συζύγου τῆς καὶ ὁμως ὡς ἐκ τοῦ χαρακτήρος τῆς καὶ τῆς ἀδυναμίας ἐκείνου ἦτο συγχρόνως καὶ κηδεμὼν αὐτοῦ, ὅταν ἀπέκτησε τέκνα ἔγινε δοῦλαν τῶν τέκνων τῆς, ὅταν τὰ τέκνα τῆς ἀπέκτησαν τέκνα ἔγινε πάλι δουλεύτρα τῶν ἐγγόνων τῆς.»

Καὶ ξεκάρφωτο ἔτσι, πού θάπρεπε νὰ κάνει περισσότερὴ ἐντύπωση, τὸ κομμάτι αὐτό,— πῶς πολὺ ὅταν εἶναι ἀρμολογούμενον σ' ὀλόκληρον τὸ διήγημα,— κομμάτι πού θέτει μονάχον τοῦ ἔνα μεγάλο, πελώριον πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς θέσεως τῆς γυναίκας στὸν τόπον μας, σ' ἀφίνει ἐν τούτοις ἀδιάφορον σὸν πρόβλημα. Βλέπεις ἐδῶ τὴν εἰκόνα μονάχα, κι' ἀπ' αὐτὴν ἐπηρεάζεσαι, καὶ ἀδιαφορεῖς γιὰ ὄλα τ' ἄλλα. Εἶσαι ἱκανοποιημένος πού τόσο γρήγορα ἄρχισες νὰ καταλαβαίνεις τὴν ψυχολογία τῆς Φραγκογιαννοῦς. Τὸ ἴδιο καὶ παρακάτω, στὸ ἴδιο διήγημα, ὅταν γύρω ἀπ' τὸ ἴδιο μοτίβον τῆς θέσεως τῆς γυναίκας καὶ τῆς κοινωνικῆς τῆς ὑποτέλειας, ἀναλύεται ἡ νοσηρὴ φαντασίωση τῆς γριᾶς Χαδοῦλας καὶ περιγράφεται σ'ε πέντε γραμμῆς τὸ διονυσιακὸ τέλος τῆς στῆν ἀγκαλιᾷ τοῦ ἀλμυροῦ καὶ πικροῦ νεροῦ.

"Ὀλ' αὐτὰ προκαλοῦν στατικὴν ἐντύπωση στὸν ἀναγνώστη, δὲν τὸν κάνουν νὰ σκεφτεῖ. Ἴσως— ἢ μᾶλλον ἀσφαλῶς— σ' αὐτὸ συντελεῖ κι' ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, πού ζωντανάει τόσο τὶς σκηνές του, ὥστε σ'ε ἀπορροφᾷ καὶ δὲ σοῦ μένει πιά περιθώριον γιὰ ἄμεση σκέψη. Κι' ὁ ἐπιγενόμενος πνευματικὸς μηρυκασμός ἢ «ὄζει ἐλλυχνίων», ἢ ὀδηγεῖ σ'ε νοσηρὴ συνέχεια. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ τὸ λέω γιὰτὶ ἔχω τὴν ὑπόνοιαν, ὅσον παράδοξον κι' ἂν φαίνεται ἀπὸ πρώτη ὄψη τὸ πρᾶγμα, πῶς ἡ «Φόνισσα» εἶχε, ἐκτὸς ἀπ' τὰ ἱστορημένα ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη, κι' ἔνα ἄλλον, πραγματικὸ αὐτό, θῦμα. Τὸν Περικλῆ Γιαννόπουλον, πού αὐτοκτόνησε ὀρμώντας βαβαλάρης στὴ θάλασσα, μερικὰ χρόνια ὕστερα ἀπ' τὴ δημοσίευση τῆς «Φόνισσας». "Αν σκεφτοῦμε καλὰ, βλέπουμε πῶς ὁ Γιαννόπουλος ἐκδηλώνει τὴ μεγαλύτερὴ του δραστηριότητα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐλληνολατρείας, τὴν ἐποχὴ πού βγαίνει ἡ «Φόνισσα». Πῶς εἶναι βαθύτατα ἐπηρεασμένος ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη, μὲ τὸν ὁποῖον ἔχει τὸν ἴδιον χαρακτήρα, γιὰτὶ κι' αὐτὸς στὴν ἀρχὴ εἶναι ἕνας δειλὸς— ἀπ' τὸ 1894 ὡς τὸ 1902 δημοσιεύει ἄπειρα πράγματα, μὰ κανένα μὲ τ' ὄνομα του— πού θερειεῖ ὕστερα γιὰτὶ βρίσκει τὴ με-

γάλη πίστη. Πώς στο τελευταίο του γράμμα πρὸς τὸν κ. Δ. Καμπούρογλου χρησιμοποιοῦν τὴν ἴδια μὲ τὸν Σκιαθίτη περιφρονητικὴ ἔκφραση γιὰ τὶς κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις τῶν ἀνθρώπων. «Κάθε ἄλλη ἔκδοσις διαψευσθῆτω καὶ ἐμποδισθῆτω κάθε ἐκδήλωσις ἀνθρωποειδῆς», λέει ὁ Γιαννόπουλος. Τὴν «ἀνθρωποπρέπειαν» σατυρίζει κάθε λίγο καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ ὁποῖος τὸ 1900 ἀναρωτιέται, μιλώντας γιὰ κάποια τριακονταετηρίδα: «Καὶ ποῦ ὁ ἐκλεκτός καὶ ποιητικὸς ἐκεῖνος νέος, ὁ Π. Γιαννόπουλος;» Γιατί, μὲ ὅλα αὐτά, νὰ μὴν πιστέψουμε πὼς ἀπ’ τὴ γραφικὴ ἐξίλαστήρια σκηνὴ τῆς «Φόνισσας», τὴ θυσία ἐνὸς ἐγκληματία ἰδεολόγου, ἐπῆρε τὸ πρῶτο σκούντημα γιὰ τὴν κατοπινὴ θαλασσοκτονία τοῦ ὁ προφητικὸς ἰδεολόγος τῆς νεοελληνικῆς ἀναγεννήσεως, μὲ τὸ νοσηρὸ ποθοπλάνταγμα τῆς δαμασμένης καὶ ξεπερασμένης πιά, μὰ ὑποτροπιάζουσας πολλὰς φορὲς δειλίας;

**

‘Ο κ. Φάνης Μιχαλόπουλος, στὴν ἀξιολογώτατη μελέτη τοῦ στο «Σήμερα» τοῦ 1933, τονίζει δίκαια πὼς ἰδιαίτερα πρέπει νὰ προσεχθῆ τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Τύχη ἀπ’ τὴν Ἀμερικὴ». Κι’ ἐκεῖ διαπιστώνεται, ὅπως καὶ σὲ κάθε γραφτὸ τοῦ Σκιαθίτη, αὐτὴ ἡ δυνατὴ, ἡ ἀπορροφητικὴ περιγραφικότης του. «Ἐνα ὀλόκληρο κοινωνικὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς ζωῆς κλῶθεται καὶ συγκυκᾶται μέσα στὶς ἀπλὲς καὶ ἀχρωμὲς γραμμὲς τοῦ διηγήματος αὐτοῦ, χωρὶς νὰ φαίνεται κανένας μορφασμὸς τοῦ συγγραφέα σ’ ὅλη τὴν ἐξέλιξη τοῦ μῦθου, καὶ — ποῦ εἶναι σπουδαιότερο — οὔτε ν’ ἀφίνεται στὸν ἀναγνώστη νὰ κάνει αὐτὸς τὸ λυτρωτικὸ μορφασμὸ. ‘Ο Θανάσης, ξενητεμένος στὴν Ἀμερικὴ, δουλεύει καὶ χάνει τὴν ὑγεία του γιὰ νὰ μαζέψει ἕνα κομμάτι, γυρίζει πίσω, καὶ ἀφίνει τὴν τελευταία του πνοὴ σὰ σιμμένο κι’ ἀχρηστο λεμόνι γιὰ τοὺς δικούς του, ποῦ ἀφοῦ τὸν μάθησαν, περιμένουν μὲ ἀνυπομονησία νὰ πεθάνει γιὰ νὰ τὸν ξεφορτωθοῦν, ἐνῶ ὅλοι χορεύουν καὶ γλεντοῦν γιὰ τοὺς γάμους τῆς ἀδελφῆς του ποῦ προικίστηκε μὲ τὸ δικό του τὸ ὑστέρημα. Κι’ ὅλ’ αὐτὰ γίνονται, περιγράφονται μὲ ἀδρὲς καὶ ζωντανὲς γραμμὲς, χωρὶς πουθενά νὰ σὲ κάνουν ν’ ἀγανακτήσεις ἢ νὰ σκεφτεῖς πὼς δὲν εἶναι ὠσὸτὸ νὰ γίνεται ἔτσι. Ἡ ἀβουλὴ ὑποταγῆ στο πεπρωμένο, ποῦ ἀναδίνει ἢ περιγραφὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, νιώθεις νὰ σὲ ρουφάει στὸν πυθμένα τῆς γοητείας. Ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη ἀναδίνει μιὰ φοβερὴ παθητικὸτητα στὴν ἐνατένιση τῆς ζωῆς.

Στὸ βασικὸ αὐτὸ σημεῖο, ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὀλότελα διαφορετικὸς ἀπ’ τὸν Ντίκενς, μὲ τὸν ὁποῖο τὸν παρέβαλλαν

δταν ζοῦσε. ‘Ο Ντίκενς, ἀπὸ βαθύτατο συναίσθημα εἰρωνείας, εἶχε τὴν τάση νὰ μεταβάλλει τὸν κόσμο τῶν ἀνθρώπων σὲ κόσμο μηχανικὸ, καὶ νὰ προκαλεῖ ἔτσι τὸ γέλιο τοῦ ἀναγνώστη, γιὰτὶ σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρηση τοῦ Μπερξόν, αὐτὴ ἡ μηχανοποίηση, ἰδίως δταν προσαρμόζεται στὴ ζωὴ, εἶναι μιὰ ἀπ’ τὶς μορφὲς τοῦ κωμικοῦ. ‘Ο Παπαδιαμάντης ἔχει μὲ τὸν Ντίκενς τὸ κοινὸ γνώρισμα πὼς εἶναι συγκρατημένος καὶ λιτὸς στὴν ἀνάμιξή του ὡς συγγραφέας στὴν πλοκὴ τοῦ ἔργου του. Μὰ τοῦ λείπει ἡ ἀναπότρεπτη κριτικὴ κι’ εἰρωνικὴ διάθεση τοῦ Ἀγγλου. Ἐχει, ὄχι μόνον ἄμεσα κι’ ἐπιφανειακά, μὰ καὶ βαθύτερα, μιὰν ἐσωτερικὴ παθητικὸτητα. Ποῦ καὶ ποῦ μονάχα σ’ ἀφίνει νὰ σκεφτεῖς πὼς ἴσως δακρύζει ἐκθέτοντας τὰ γεγονότα. Μὰ ἀμέσως παρακάτω σὲ ξαναπιάνει ὁ ἴλιγγος τοῦ τέλματος: «Ἐτσι εἶναι, γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀλλιώτικα».

**

Αὐτὴ ἡ παθητικότης εἶναι ὁ κρῖκος ποῦ ἐνώνει τὸν Παπαδιαμάντη μὲ τὴν ἐποχὴ του. Εἶναι οἱ σταλαγματιῆς σταλαγματιῆς τῆς ἐπιδράσεως τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ καιροῦ του, ποῦ διέβρωσαν τὸν ἀνθρώπινο γρανίδι τῆς ἀπλῆς ψυχῆς του καὶ τὸν ὑπόταξαν στὸν καταλαγαρισμένο μυστικισμό τῆς ὑπομονῆς. Ἄς κυττάξουμε ν’ ἀναπαραστήσουμε τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 19ου αἰῶνος. Ὑστερα ἀπ’ τὴν ἀνεξαρτησία, μὲ τὶς μεγάλες ἐπιβίδες καὶ τὴν ἀπέραντη καὶ ἐλλεικρινὴ πίστη, ἦρθαν οἱ δυσκολίες, οἱ ἀντιδράσεις, τὸ κρατικὸ ξεκλείδωμα ποῦ γαγγράφεισσε τὴν ἐπίσημη ζωὴ κι’ ἔχυσε ἕνα κύμα δυσπιστίας γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἐλεύθερου ἐλληνικοῦ πυρῆνος.

‘Ο Ἑλληνισμὸς, παίρνοντας μαγιὰ μονάχα ἀπ’ τὴν ἐλεύθερη γωνία τῆς πατρῶας γῆς, ἀνασυντασσότανε σὲ δυναμωμένους πυρῆνες στὰ κέντρα τῆς ἀπόδημης φυλῆς. Τὸ Κράτος γινότανε Ἑλλαδικό, μὲ τὸν ὄρο του Ἰ Δραγοῦμη, κι’ ὁ Ἑλληνισμὸς προσπαθοῦσε χειροπιαστά, μὰ ψηλαφητά, νὰ συγκροτηθεῖ μὲ ἐξατομικευμένες καὶ πρὸ παντός κοινωνικὲς προσπάθειες ἔξω ἀπ’ τὴν παγερὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ ἐλεύθερου Κράτους.

Μέσα στὸ κράτος αὐτὸ γινότανε μιὰ κοινωνικὴ ἐργασία διαφοροποιήσεως, ἐργασία ἠθικῆ, γιὰτὶ ἡ κοινωνία τῶν πρώτων ἐλευθέρων ἐλληνικῶν χρόνων βγαλμένη, ἀπὸ τὴν ἰσότητα τοῦ ἀγῶνος καὶ τῆς θυσίας ποῦ τὴν εἶχε ξεπλύνει ἀπὸ κάθε ἀριστοκρατικὸ μῦθο, δὲν εἶχε ἀκόμα ὑποστῆ τὴ φθοροποιὸ διάθλαση τοῦ πλοῦτου. Μὰ ἐνῶ κοινωνικὰ ἡ ἰσότης αὐτὴ ἦταν ὠφέλιμη, πολιτικὰ ἦταν βλαβερὴ, γιὰτὶ δὲν εἶχε γιὰ θεμέλιο καμμιά παράδοση καὶ καμμιά

συνεχή και μακρὰ προεργασία. Τέτοιες προεργασίες προϋποθέτουν μεγάλες μὰ και πολύπλευρες φυσιογνωμίες, και τέτοιες δέν ευτύχησε νά έχει ή νά εκμεταλλευθεί ή ‘Ελλάς στα πρώτα της χρόνια. ‘Ο Καποδίστριας ήταν μεγάλος βέβαια, μὰ ήταν μονόπλευρος, κι’ έπρεπε νάρθει ο Τρικούπης, ο «κολοσσός ούτος τής πολιτικής», όπως λέει ο Παπαδιαμάντης, για ν’ αρχίσει — ν’ αρχίσει μόνο — ή πραγματική δουλειά, που άποδίνει μονάχα άπ’ τὸ 1909. Κι’ ύστερα, ένα στείρο ποίτευμα, τὸ μοναρχικό, που δικαιολογείται κι’ ἐξιλεώνεται μονάχα αν στολιζεται από δυνατούς και μεγαλόπνοους βασιλιάδες — οδηγητές — που δέν ευτύχησαμε νάχουμε, — έπηρεασμένο κι’ αυτό άπ’ τὸν ὠφελιμισμὸ και τὸ φιλοτομαρισμὸ τῶν Αὐλῶν, έκανε βαρύτερη τήν ἀτιμότητα και θολώτερη τὸ μέλλον.

‘Από τὸ τέλμα αυτό προσπαθοῦσαν νά βροῦν στερεές πέτρες για νά βγοῦν οί ἄνθρωποι τής προκοπής. Κι’ από τίς πολλές διέξοδες που άπαντοῦμε, πρέπει νά ξεχωρίσουμε τίς ἀκόλουθες τρεῖς.

‘Αλλοι, οί πιὸ ἐπιπόλαιοι, τῶριχταν στήν πατριδοπληξία και τήν προγονοπληξία. ‘Αποτέλεσμα ήταν οί κοφίλοι πανηγυρικοί κι’ ή ἐγκληματική ἀδιαφορία για τὸ παρὸν και για τὸ μέλλον. ‘Η προγονοπληξία σκοτάνει πάντοτε τὸν ἀληθινὸ πατριωτισμὸ. Δέν κατάλαβαν αυτοί ὅλοι, πῶς για νά έχει τὸ δικαίωμα νά μιλάει ένας λαός για τὸς προγόνους του, και νά τὸς ἀντιτάσει τὸς ἄλλους λαούς, πρέπει νά εἶναι σὲ κάθε στιγμή ἱκανός νά δείχνεται ἀξίος τὸς. Αυτό δέν πρέπει νά τὸ ξεχάσει ποτὲ ὁ ‘Ελληνισμὸς και, δόξα τῷ Θεῷ, δείχνει πῶς δέν τὸ ξεχνάει. Σ’ αὐτὸν τὸ δρόμο παρασύρθηκε στήν ἀρχή κι’ ὁ Παπαδιαμάντης. ‘Η «Γυφοτοπυλά» του εἶναι ένα ἀγνὸ προγονοπληκτικὸ καλλιτέχνημα.

‘Αλλοι, οί πιὸ σοβαροί, μετά τίς πρώτες προσπάθειες νά ἴδουν μίαν ἀκτίνα φωτός για τὸ μέλλον, έβαζαν κάτω τ’ ἄρματα και ὑποτάσσονταν στή μοῖρα τῶ ‘Εθνους. ‘Η παθητικότης ἀπλώνει τὰ φτερά της και κουκούλωνει τή σκέψη τὸς. ‘Η ἀτομιστικὴ ξένη φιλολογία τῶ 19ου αἰῶνος, ἑνὸς αἰῶνος που εἶχε ἀρχίσει νά συνηθίζει στήν τελειότητα τής συνθέσεώς του, συμπλήρωνε τὸ χάλασμὸ. Αὐτὴ τήν παθητικότητα, που βέβαια εἶχε και κάποια σχέση με τίς ἀτομικές συνθήκες κάθε στοχαστῆ, και εἵπαιρνε, ἀνάλογα μ’ αὐτές, και ξεχώρη μορφή, θέλησαν πολλοί νά τή βαφτίσουν θρησκευτικότης ή μυστικισμὸ. Δὲ νομίζω σωστοῦς τὸς χαρακτηρισμοῦς αὐτούς. Μυστικιστῆ, με τήν ἔννοια που ὁ ὅρος έχει στή Δύση, δέν ξέρω αν εἶχε ποτὲ — έναν ἔστω, για δείγμα — ή νεώτερη ‘Ελλάς. Και παλαιότερα ἀκόμα, ὕστερ’ άπ’ τὸς ‘Ηουχαστές, που κι’ αυτοί δέν μπορούν πραγματικά νά διεκδικήσουν τὸν τίτλο τῶ μυστικοῦ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο με τήν ‘Αγία Αἰκα-

τερῖνη τής Σιέννας ή τὸν ‘Αγιον ‘Ιωάννη τῶ Σταυροῦ, δέν εἶχαμε στήν ‘Ανατολή μυστικιστικά ρεύματα. Οί «μῦθοι» εἵπαιρναν ἐδῶ πολιτικές ἐκδηλώσεις. ‘Ο Παπουλάκος πρώτα και ὁ ‘Απόστολος Μακράκης ὕστερα ήταν κι’ αυτοί πολιτικά μᾶλλον, ἰδιαίτερα ὁ δεύτερος, κακέτυπα μυστικισμὸς και θρησκευιολατρίας. Και ή θρησκευτικότης δέν ήταν παρά ένα τυπολατρικὸ ξεκούρασμα τής ψυχῆς, δέν εἶχε καμμιάν ἔννοια ἐπαφῆς με τὸ θεῖον. ‘Η ἐπαφή αὐτὴ προϋποθέτει ἐσωτερικὴ προσπάθεια και κίνηση τής ψυχῆς. Τίποτα δέν τήν ἀντισκόφτει περισσότερο από τή συνήθεια. ‘Η συνήθεια σκοτάνει τήν ὁρμή και τή σκέψη. ‘Ετσι φαίνεται ἐξάστερα ή θρησκευτικότης και τῶ Παπαδιαμάντη, τῶ ἀνθρώπου που ἐβάρυνε ή συνήθεια και γι’ αὐτὸ τὸ δίνουν πολλοί τὸ χαρακτηρισμὸ τῶ Χριστιανοῦ - εἰδωλολάτρη. Πιὸ εἶναι ή ἐνεργὸς θρησκευτικότης ἑνὸς Πεγκύ; Μὰ δέν εἶναι τῶ Παπαδιαμάντη μονάχα γνώρισμα. Εἶναι φαινόμενο συνηθισμένο, που μονάχα στὸν Παπαδιαμάντη, καλλιτέχνη καλλιεργημένο, φαίνεται ἀθέλητα πιὸ ἀρμονικό. Σ’ αὐτὴ τὴ δεύτερη κατηγορία ἀνήκαν οί περισσότεροι άπ’ τὸς πιὸ ἄξιους ‘Ελληνες τῶ τέλους τῶ 19ου αἰῶνος, τὸς περί τὸ 97. Λίγοι μονάχα άπ’ αὐτούς, ἀντιταγμένοι στή δύναμη τής συνήθειας, προσπαθοῦσαν ν’ ἀντιδράσουν, μὰ δέν μπορούσαν νά φτάσουν στήν ὠριμότητα τῶν ἀνθρώπων τής τρίτης κατηγορίας, κι’ ἔμειναν οί ὄνειροπλάνοι κυνηγοί φευγᾶλέων κατά τὸ μᾶλλον και ἦττον ἰδανικῶν.

Μὰ ὑπῆρχε και μία μειοψηφία μικρὴ και σύνθετη. ‘Ηταν ἐκεῖνοι που, βλέποντας τὸ κακό, δέν περιορίζονταν νά τὸ περιγράφουν μὰ ἤθελαν και νά τὸ διορθώσουν. Αὐτοί κράτησαν τήν πίστη τὸς ὡς τὸ τέλος, δέν γκίώτεψαν οὔτε μιά στιγμή. Τὰ κρίσιμα χρόνια, ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραφε τὰ «Χριστούγεννα τῶ Τεμπέλη», ὁ ‘Εφταλιώτης έβγαζε τίς «Φυλλάδες τῶ Γεροδήμου» που, πολὺ περισσότερο άπ’ τὸ «Ταξίδι», εἵδειχναν πῶς ὑπῆρχαν ζωντανὸι ἄνθρωποι στὸν τόπο. Αὐτὴ ή μειοψηφία ἔσσωσε τήν ‘Ελλάδα. Αὐτὴ δικαιολόγησε στὸν τόπο μας τὸ λογοτεχνικὸ ἀξίωμα τῶ Μπωντελαίρ, πῶς ή ἐκπληξη εἶναι τὸ μεγαλύτερο και δυνατώτερο χαρακτηριστικὸ τῶ νέου πνεύματος. ‘Η ἐκπληξη, ή κατάπληξη τής ἀποκαλύψεως, προκαλεῖ τή γοιμωδῆ σκέψη και τήν ἀφθονώτερη συγκομιδή.

Μὰ τὸ ἔργο τῶν ἀναμορφωτῶν δέν μπορεί νά γίνει ἀμέσως κοινὸ κτῆμα. Πρέπει νά εἶναι γι’ αὐτὸ παρασκευασμένο τὸ ἔδαφος. Πρὶν άπ’ τήν κρίση εἶναι ή γνώση και πρὶν άπ’ τήν ἀξιολόγηση ή περιγραφή. Νά γιατί οί παθητικοί δέν ήταν ἀχρηστοί οὔτε ἀνώφελοι. Παρασκευάζον τὸ ἔδαφος για νά βλαστήσει ὁ σπόρος τής κρίσεως. Μπορεῖ οί ἴδιοι νά ἔμειναν ὡς τὸ τέλος

παθητικοὶ ἢ καὶ νὰ ἔγιναν ἀντιδραστικοὶ σὲ κάθε καινούργια πνοή. Στὸ βάθος πολλοί, οἱ περισσότεροὶ ἀπ' αὐτούς, ἔβλεπαν τὰ πράγματα, μὰ δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ τὰ συνθέσουν. Δὲν εἶναι τυχαῖος ὁ σπαρακτικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὸν Τρικούπη στὸ θάνατό του: «Οὐδεὶς Ἑλλήν ἠδυνήθη ποτὲ νὰ συστηματοποιήσῃ τὴν ἐργασίαν του καὶ τὰς μελέτας του τόσον τελείως ὅσον αὐτός. Ὅσον καὶ ἂν συλλογίζωμαι, δὲν κατορθῶ νὰ εὕρω κανὲν μειονέκτημα, κανὲν ἐλάττωμα, καμμίαν ἀτέλειαν εἰς τὸν ἔκτακτον ἀληθῶς καὶ ὑπέροχον τοῦτον ἄνδρα.» Καὶ ἔρχεται πάλι ὁ τόνος τῆς παθητικότητος: «Φεῦ! πῶς ἐχάθη ὁ γίγας οὗτος;» Μὰ δὲν ἔχουν, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, σημασία οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ τὸ ἔργο τους. Καὶ τὸ ἔργο τους, ὅταν εἶναι καλογραμμμένο, ἀπὸ ἀληθινὸ τεχνίτη, κάνει καλὸ γιὰ τὴν ἠθικὴ παιδεία τοῦ λαοῦ, ὅσο δὲν κάνουν μερικὲς φορὲς οὔτε τ' ἀπότομα κηρύγματα τοῦ λυτρωμοῦ.

Μ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴν, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχει θέση χρυσοῦ στὰ γράμματα καὶ στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μας. Καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλες τίς ἄλλες; αὐτὴ τὴ σημασία βρῖσκω νᾶχει τὸ ἔργο τοῦ Σκιεθίτη διηγηματογράφου.

Ἐνα ἔργο, ὅμως, εἶναι πραγματικὰ με-

γάλο ὅταν ξεπερνᾷ, ἂν ὄχι τὰ ὄρια μιᾶς χώρας,— ἴσως αὐτὸ νὰ μὴν εἶναι πάντα δυνατό,— ὅμως τὰ ὄρια τῆς ἐποχῆς του. Καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ξεπερνᾷ τὰ ὄρια τῆς δικῆς του ἐποχῆς; καὶ εἶναι καὶ σήμερα ὠραιοδιάβαστο καὶ χρήσιμο. Κι' ἀκόμη, τὸ χαρακτηριστικὸ πού δίνει τὰ προσόντα αὐτὰ εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ παθητικότης του, πού εἶναι ἀπ' τὰ βασικὰ του μειονεκτήματα. Καὶ σήμερα ναρκώνει τὸν ἀναγνώστη τοῦ ὁ Παπαδιαμάντης. Μὰ ὁ ἀναγνώστης ὁ σημερινὸς δὲν εἶναι ὁ Ἑλλήν τῆς παρακμῆς τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνος. Εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού ἔζησε καὶ εἶδε τὸ τάνυσμα τῆς φυλῆς, καὶ πού πιστεύει πιά ἀτράνταχτα σ' αὐτὴν καὶ στὸ μέλλον τῆς. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο εἶναι εἰλικρινῆς ἀπέναντι τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ βρῖσκει πῶς πολλὰ—πέρα πολλὰ— δὲν ἔγιναν ἀκόμη, καὶ τὰ πολλὰ αὐτὰ σκέπτεται ὅταν, σηκώνοντας τὸ κεφάλι ἀπ' τὸ διάβασμα τοῦ Παπαδιαμάντη, τινάζει τὴν παθητικότητα πού ἀναδίνει τὸ ἔργο του καὶ ἀναζυμῶνει μέσα του τὰ διδάγματα του. Περισσότερο ἀπὸ πάντοτε, οἱ ἐποχὲς τῆς δοκιμασίας εἶναι κι' οἱ ἐποχὲς τῆς ἐτοιμασίας. Καὶ— νὰ ὁ μεγαλύτερος τίτλος τοῦ Παπαδιαμάντη— τὸ ἔργο του καὶ σήμερα ἀκόμα εἶναι ἡ ὠραιότερη μύση στὸν κόσμον πού περιμένει τὴν αὔριο.

ΓΡΗΓ. Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

*

Ἄοστις πράγματι φιλοσοφεῖ καὶ ἀληθῶς ποιεῖ τὸν τόπον του, καὶ ἔχει τὴν ἠθικὴν ... εἰς τὰ ἐνδόμυχα αὐτὰ τῆς ψυχῆς, βλέπει πολὺ καλὰ ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ πολιτευθῇ — Κυάμων ἀπέχεσθε. Ὁ Χριστὸς εἶπε «Οὐ δύνασθε Θεῶ λατρεῖν καὶ Μαμωνᾶ».

**

Ἡ φιλοδοξία εἶναι ἡ νόσος τῶν χορτάτων, ἡ λαιμαργία εἶναι τῶν πεινασμένων τὸ νόσημα.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η ΠΑΙΔΟΚΤΟΝΙΑ ΤΗΣ “ΦΟΝΙΣΣΑΣ,”

“Όταν ξέπαιτα από σπουδās εις τήν Λειψίαν ἐπέστρεψα εις τās Ἀθήνας κατά τὸ 1907, μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ ἐπιθυμία νά γνωρίσω τήν σχεδόν ἀγνωστον ἕως τότε δι’ ἐμέ νεοελληνικήν φιλολογίαν. Τὰ ἔργα τῶν περισσοτέρων συγχρόνων δὲν εἶχον ἐκδοθῆ αὐτοτελῶς καὶ ἀνευρίσκοντο εις περιοδικὰ καὶ ἡμερηΐδας, ἡ ἀναζήτησις δὲ προσέδιδε κάποιον πρόσθετον θέλγητρον εις τήν γνωριμίαν τῶν ὥραίων δημιουργημάτων τῆς μουσικῆς τῆς πατρίδος. Ὁ Κονδυλάκης, μὲ τὸν ὁποῖον στενή με συνέδεσε φιλία, ὁ φίλτατος Παπαντώνης, ὁ Καρκαβίτσας, τὸν ὁποῖον ἐπίσης ἐγνώρισα πολύ, ὁ Χρηστομάνος, ὁ Ξενόπουλος, ἦσαν οἱ κύριοι καὶ δόκιμοι ἀντιπρόσωποι τῆς πεζογραφίας, ὑπεράνω ὅμως ὅλων ἴσατο ἡ ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀλησιόνητα θά παραμεινῆ ἡ βραδιά ὅποτε ἐγνώρισα τὸν σχεδὸν θρυλικὸν ποιητὴν, καὶ ἐγευματίσαμε εις παντοπωλεῖον τῆς οδοῦ Βουλῆς. Ἀπὸ τὴν συνάντησιν αὐτὴν ἐνθυμοῦμαι ζωηρῶς τās αἰσιοδόξους γνώμας τοῦ Παπαδιαμάντη διὰ τὴν ζωτικότητα τὴν ἔθνικὴν καὶ πνευματικὴν τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ μὲ ποῖα ἀδρά καὶ βαθυστόχαστα ἐπιχειρήματα παρεμέριζε κάθε ἀντίθετον ἀπαισιοδοξίαν. Κατέβαλα προσπάθειαν νά ἀν. εὔρω τὰ σκορπισμένα διηγήματά του, καὶ κάθε νέον εὔρημα ἀπετέλει ἀπόλαυσιν. Βαθεῖα μένει ἡ ἐντύπωσις ποῦ μοῦ ἄφησε τὸ «Μοιρολόγι τῆς Φώκιας», ποῦ τότε πρωτοεδημοσιεύθη εις τὴν «Πατρίδα» (τῆς 13 Μαρτίου 1908). Μὲ συγκίνησιν παρηκολούθησα τās ἐνεργείας διὰ τὸν ἑορτασμόν τῆς εικοσιπενταετηρίδος του τὴν 13ην Μαρτίου 1908 εις τὸν «Παρνασσόν», ὅπου μεταξὺ ἄλλων λόγων εἶπε ὁ Δ. Κακλαμάνος, δημοσιευθέντα τότε εις τὴν «Μελέτην» τοῦ 1908 (229 35). Εἰς τὸν ἑορτασμόν αὐτὸν ἐνεργὸν μέρος ἔλαβε καὶ ὁ πρόωρος ἀποθανὼν Ἐπαμεινώνδας Δεληγιώργης, ὅστις καὶ ἄρθρον περὶ τοῦ Παπαδιαμάντη ἔγραψεν εις τὸ «Νέον Ἀστὺ» (τῆς 13 Μαρτίου 1908), ἔνθα τὴν εὐγενὴ καὶ συνεσταλμένην ἐμφάνισιν τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀνδρὸς συνέκρινε μετὰ τὴν στάσιν τοῦ ἥρωος τῶν «Μυστηρίων» τοῦ Χάμσου, ποῦ καὶ αὐτὸς ἀπήγειον νά καταστήσῃ τρίτους κοινωνοὺς τοῦ ἑσωτερικοῦ του κόσμου καὶ τῶν ἱκανότητων του, ἀσχολούμενος μὲ πράγματα «μὴ κοινῶς παραδεδεγμένης ὠφελείας». Ἡ ἀδελφὴ τοῦ Δεληγιώργη, Σοφία, μελαχροινὴ καλλονή, μὲ μελανὰ νύκτια βλέφαρα, ἦτο κυρία ἐπὶ τῶν τιμῶν τῆς πριγκιπίσσης Μαρίας, καὶ οὕτω ἐπετεύχθη νά κινηθῆ

τὸ ἐνδιαφέρον ταύτης διὰ τὸν ἀπόκοσμον μονήρη συγγραφέα, τὸν μυστικιστὴν ψάλτην τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, ποῦ με κατάνυξιν ἐπηγαίναμεν νά τὸν ἀκούσωμεν. Αὐτὰ δλα εἶναι θωπευτικαὶ ἀναμνήσεις τῆς ἐλπιδόσσης νεότητος, ἀγνοούσης ὅτι δὲν ἔχουν «τελειωμὸ τοῦ κόσμου τούτου οἱ καῦμοὶ καὶ οἱ πῶνοι».

* * *

Στις ἀριστουργηματικὰς σελίδας τῆς «Φόνισσας» ἀναλύεται ἡ φθοροποιὸς ψυχροσύνησις τῆς σατανικῆς καὶ ἀποκότου Χαδούλας τῆς Φραγκογιαννοῦς. Μὲ τραγικὸν ρεαλισμὸν περιγράφονται αἱ φρικιαστικαὶ τῆς ἐκτελέσεις τρυφερῶν καὶ ἀθῶων ὑπάρξεων. «Ἐχωσε τοὺς δύο μακροὺς σκληροὺς δακτύλους μέσα εἰς τὸ στόμα τοῦ μικροῦ [τῆς ἔγγονῆς τῆς] διὰ νά τὸ σκάσῃ.» «Καὶ παρέτεινε τὸ σκάσιμον ἐπὶ μακρόν» εἶτα ἐξάγουσα τοὺς δακτύλους τῆς ἀπὸ τὸ μικρὸν στόμα, τοῦ ὁποῖου εἶχε κοπῆ ἡ ἀναπνοή, ἔδραξεν ἔξωθεν τὸν λαιμὸν τοῦ βρέφους, καὶ τὸν ἔσφιγξεν ἐπ’ ὀλίγα δευτερόλεπτα. Αὐτὸ ἦτον ὅλον.» Ἐπειτα ἔρχεται ἡ σειρά τῆς Μ’ σούδας καὶ τῆς Τούλας τοῦ Γιάννη τοῦ Περιβολᾶ, ἀλλὰ μὲ ἄλλον θανατηφόρον τρόπον: «Δράξασα μὲ τās δύο χεῖρας τὰ δύο κοράσια, τὰ ὥθησε μὲ μεγάλην βίαν. Ἠκούσθη μέγας πλαταγισμὸς. Τὰ δύο πλάσματα ἔπλεαν εἰς τὸ νερόν τῆς στέρας.» Ἀπαθῆς καὶ γρουσοῦζα παρακολουθεῖ τὸ πνίξιμον τῆς χρυσοῦς μικρῆς Ξενοῦλας εἰς τὸ φρέαρ: «Ἠκούσθη πνιγμένη κραυγὴ, κτύπος, καὶ εἶτα μέγας πλαταγισμὸς εἰς τὸ ὕδωρ. Τελευταῖον τὸ μωρὸ τοῦ Γιάννη τοῦ Λυρίγκου: «Παρεμέρισε τὸ λευκὸν πανλὸν ἀπὸ τὴν κεφαλὴν τῆς κούνιας, κ’ ἔτεινε τὴν χεῖρα διὰ νά θωπεύσῃ τὸ μικρὸν, ἐνῶ τοῦτο ἐκλαυθμῆοιζεν. Ἐφραξε μὲ τὴν χεῖρά τῆς τὸ μικρὸν στόμα διὰ νά μὴ φωνάξῃ... Ἡ φωνὴ τοῦ βρέφους ἐπνίγη. Μιὰν χερῖαν ἀκόμη ἔχρειάζετο νά κάμῃ ἡ Φραγκογιαννοῦ. Μὲ τὴν ἄλλην χεῖρα, τοῦ ἔσφιγξε δυνατὰ τὸν λαιμόν...» Τὰ κακουργήματα αὐτὰ τοποθετοῦνται εἰς φυσικὸν περιβάλλον περιγραφόμενον μὲ ὑπερόχους φράσεις: «... Ἡ ἀναθάλλουσα τεραστία μορφα ἐξέτεινε τοὺς μεγάλους καταπρασίνους κλώνους τῆς, ὡς χιαστὴν εὐλογίαν διδομένην σταυροειδῶς εἰς ἀξίους καὶ ἀναξίους», — ἀριστούργημα περιγραφῆς, τὸ ὁποῖον εἶναι ἰσάξιον τῶν θαυμαστῶν φράσεων μὲ τās ὁποίας ὁ ἔ

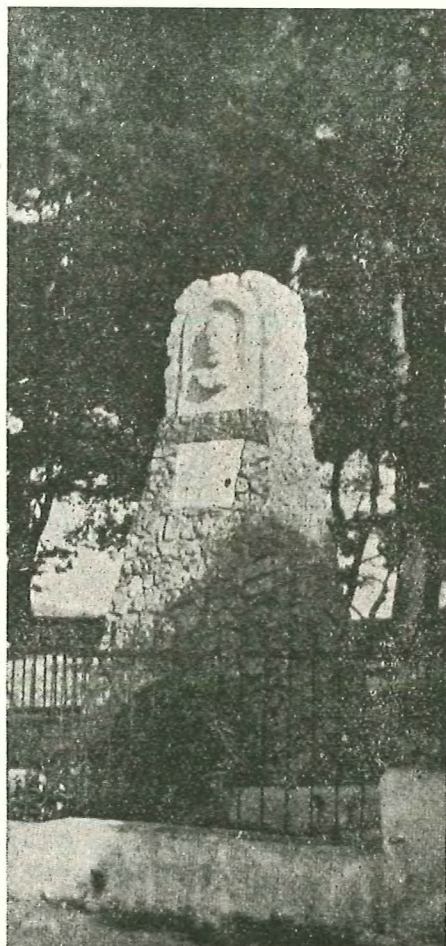

ἐπιβίωσιν; τὸ περίλειμμα τοῦ φαινομένου τῆς Φόνισσας, ἐκ παραλλήλου καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν παράδοσιν τοῦ νόμου τῆς κανακαράς, ὡς προσπάθειαν ἀποτροπῆς τῶν δυστυχημάτων ποῦ ἀπειλεῖ ἡ ὑπερπληθώρα θηλέων, ἢ ὡς ἐπιδίωξιν, εἰς ὑπερβολὴν ἐξικνουμένη, ἀπολυτρώσεως τούτων ἀπὸ τὰ δεινὰ ποῦ τοὺς ἐπιφυλάσ-

σει ἡ ζωὴ. Δι' αὐτὸ ἄλλως τε καὶ ἡ Φόνισσα εἶνε μάγισσα, ἔχουσα ἐπαφὴν μετὰ τὰς ὑπερκοσμίους μυστηριώδεις ἀγνώστους δυνάμεις, γνωρίζουσα ἰατροσόφια («ἔδιδε βότανα, ἔκαμνε κηραλοιφάς, ἐξετέλει ἐντριβάς, ἐθεράπευε τὴν βασκανίαν, παρεσκεύαζε φάρμακα...»), ἰάτρισσα, ἱέρεια, μάγισσα, φαρμακεύτρια, στραγγαλίστρια!

Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ

Καθηγητὴς τῆς Ἀνωτ. Σχολῆς
Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν

Τὸ μνημεῖο τοῦ Παπαδιαμάντη
στὴ Σκιάθο, στὴν εἴσοδο τοῦ Μπουρτζι.

ΑΠΟ ΤΗ “ΣΚΙΑΘΟ, ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΝΗΣΙ,,

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Β’*

Δέν εισδύει κανείς ἔτσι στήν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων χωρὶς νὰ σχηματίσει μιὰ φιλοσοφία, χωρὶς νὰ ἔχει συγκροτήσει τὶς σκέψεις του κατὰ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθό.

Ἐο γιὸς τοῦ πάτερ· Ἀδαμάντιου, ὁ ἔφηβος ποῦ ὀρκίστηκε νὰ φύγει μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον, κί ὕστερα νὰ ζήσει ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους τῆ ζωῆ τῶν ἁγίων τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ καιροῦ, κράτησε πάντοτε μέσα στὰ βᾶθη του τὸν ἐναγώνιο τρόπο τῆς ἀμάρτιας.

Ἐ ἀνθρώπος εἶναι ἕνα θῦμα, ποῦ τοῦ εἶναι γραμμένο νὰ πέφτει συχνὰ στήν ἀδικία. Τὸ κακὸ δὲν ἔχει θεραπεία, καὶ ὁ Χριστὸς ἄδικα θυσιάστηκε γιὰ τὴ λύτρωση τῶν ἀνθρώπων: δὲν τοὺς φτάνει ἡ πρώτη φορά ποῦ τὸν σταύρωσαν, παρὰ «τὸν ξανασταυρώνουν κάθε μέρα¹», ἔτσι καθὼς τοὺς περιζώνουν ὄλοι οἱ πειρασμοί: ἡ ἀνάγκη νὰ ζήσουν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ νὰ ζήσουν τοὺς δικούς τους, ὅσο καὶ οἱ τέρψεις τῶν αἰσθήσεων, φτωχὲς χαρὲς πειραστικές καὶ ἀκαμπτοὶ καταναγκασμοὶ δειμένοι μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση μας.

Ἐτσι, ὅτι κί ἂν κάμει κανεὶς, εἶναι ἀνθρωπίνως ἀδύνατο «νὰ φθάσῃ εἰς τὴν τελειότητα, νὰ προτιμᾷ ἄλλον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν του... εἶναι ὡς νὰ ἀποφασίσῃ νὰ μὴ ζῆσῃ εἰς τὸν κόσμον αὐτόν. Ψηλώνει ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου νὰ τὸ συλλογίζεται. Τοῦ ἔρχεται νὰ πάρῃ τὰ ὄρη, τὰ βουνά». («Οἱ Ἐλαφροῖσκιωτοὶ»²).

Ἐ ἀξιοθρήνητη αὐτὴ ἀδυναμία, ποῦ μπορεῖ ν’ ἀποθαρρύνει καὶ τοὺς πιὸ ἀτσαλένιους χαραχτήρες, προσβάλλει τὸ σοφὸ καὶ τὸ φιλόσοφο πολὺ περισσότερο παρὰ τὸν ἀμαθῆ: «Ἐγνόει, κόρη μου, ἀγνόει, λέει ἡ Ἀδελφὴ Σιζίτινα στὴν Ἀϊμά, τὴ Γυφτοπούλα. Ὅσον περισσότερο ἀγνοεῖς, τὸσον εὐτυχστερὰ εἶσαι. Τὶ ἐκέρδησαν οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ ἀστρολόγοι, οἵτινες εἴξευρον τὰ πάντα; Τὸ αὐτὸ χῶμα θὰ σκεπάσῃ τοὺς σοφοὺς καὶ τοὺς ἀμαθεῖς»³.

Κί ὥστόσο, μ’ αὐτὴ τὴν ἀντιφατικότητα ποῦ κλείνουν μέσα τοὺς ὅλα τὰ πράγματα, ἡ ἴδια αὐτὴ ἀμάθεια ποῦ ἀπολυτρώνει ἀπ’ τὴν ἀνησυχία καὶ σὲ κάνει εὐτυχισμένο, «ἐνώνεται ἐπίσης μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ κακοῦ γιὰ νὰ καταστρέφει ὅτι καλὸ ὑπάρχει σὲ τοῦτο τὸν κόσμον»⁴. Ἐ ἀνθρώπος τί πρέπει νὰ κάμει; Δὲ θάταν σωστὸ νὰ σκεφθοῦμε, μαζί μὲ τὸ Σολωμῶντα, ὅτι «οἱ νεκροὶ εἶναι πιὸ εὐτυχισμένοι ἀπὸ τοὺς ζωντανούς»;

Τὰ χρόνια δὲ θὰ μειώσουν καθόλου αὐτὴ τὴν ἀπαισιοδοξία. Μὰ ὁ Παπαδιαμάντης θ’ ἀποκαλύψει μιὰ μέρα ὅλη του τὴ σκέψη, αὐτὴν ποῦ μοῦ φαίνεται πὼς φωτίζει ὅλη τὴ ζωὴ του, τὴν ἀπάρνησὴ του ἀπὸ κάθε ἀγαθὸ τοῦ κόσμου τούτου, τὴν ἐπιείκεια του γιὰ ὅλες τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, καθὼς κί ἐκείνη τὴ δύναμη τοῦ χαραχτήρα ποῦ τὸν παρηγοροῦσε γιὰ τὶς ἀμέτρητες δοκιμασίες τοῦ βίου, αὐτὲς ποῦ ἡ πλῆθη τοῦ λαοῦ τὶς ἐπιρρίπτει στήν «κακὴ ὥρα»—χωρὶς ὥστόσο νὰ κατορθώνει νὰ τοῦ μετριάσει τὴν ἀγωνία του. Κάποια φορά ποῦ δυὸ γυναῖκες δὲ μποροῦσαν νὰ βροῦν παρηγοριά γιὰ τὸ θάνατο ἑνὸς ἀγοριοῦ δεκαπέντε χρόνων, ἕνας περιπλανώμενος γέρο·καλόγερος, ὁ Πάτερ Ἰωακείμ, ἀφοῦ δοκίμασε νὰ παρηγορήσῃ τὴ μάνα, ποῦ τὸ χωριὸ τὴν κατηγορεῖ γιὰ μοιχεία, αὐτὸς ὅμως τὴν πιστεύει ἄθῶα, λέει στὴν ἄλλη γυναῖκα μὲ πραότητα: «Ἀπ’ τῆς δυὸ κακὲς ὥρες, τὴν μίαν ποῦ ἔνα πλάσμα ἔπεσε σὲ πειρασμὸ, κ’ ἔφερ’ ἕνα ἄλλο πλάσμα στὸν κόσμον, καὶ τὴν ἄλλην, ποῦ αὐτὸ τὸ δεύτερο πλάσμα ἔπεσε ἀπ’ τὸ δέντρο κ’ ἐσκοτώθη,—χωρὶς τὴν πρώτην. ἡ δευτέρη ποτὲ δὲν θὰ ἤρχετο,— ἡ χειροτέρα ὥρα εἶναι ἡ πρώτη, Κρατήρα!»⁵.

Ἐ πρωταρχικὴ, ἡ χειρότερη «κακὴ ὥρα», εἶναι ἡ ἁμαρτία τῆς σαρκός. Κί αὐτὸ δὲν τὸ σκέφτεται μονάχα ὁ γέρο·καλόγερος. Ὅταν, στὴ φυγὴ τῆς μέσα στὴ νύχτα, ἡ Χαδοῦλα περνάει ἀπὸ τὸ ἡρεμο μοναστήρι τῆς Εὐαγγελστρίας, συλλογιέται κί ἐκείνη «πὼς ἦσαν εὐτυχεῖς οἱ ἀνθρώποι αὐτοί, οἵτινες εὐθὺς ἀμέσως, ἐκ νεαρῶς ἡλικίας, ὡσάν ἀπὸ θείαν ἔμπνευσιν,

(*) Τὸ Α’ Ἀπόσπασμα δημοσιεύεται στὴ σελ. 18 τοῦ τεύχους, ὅπου βλ. καὶ τὴν ὑπόσημ. 3.

1. Δυστυχῶς, δυὸ ἢ τρία σύντομα χωρία τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ ὁ κ. Merlier τὰ μεταφράζει μέσα σὲ εισαγωγικά χωρὶς τὴ σχετικὴ παραπομπή, δὲ μπόρεσα νὰ τὰ βρῶ γιὰ νὰ τὰ παραθέσω σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο.

2. Στὸν τόμο «Ἐ Πεντάρφανος», ἔκδ. Ἐλευθεροῦδάκη, σελ. 100.

3. «Ἐ Γυφτοπούλα», ἔκδ. Φέξη, σελ. 163.

4. Βλ. ἀνατ. σ. 50α, ὑπόσημ. 1.

5. «Ἐ Φωνὴ τοῦ Δράκου», στὸν τόμο «Πρωτοχρονιάτικα Διηγήματα», ἔκδ. Φέξη, σελ. 55.

εἶχον αἰσθανθῆ ποῖον ἦτο τὸ καλύτερον τὸ ὁποῖον ἤμποροῦσαν νὰ κάμουν — τὸ νὰ μὴ φέρουσαν δηλαδὴ ἄλλους εἰς τὸν κόσμον δυστυχεῖς!... καὶ μετὰ τοῦτο, ὄλα ἦσαν δεύτερα. Τὴν φιλοσοφίαν, αὐτοί, τὴν εἶχον λάβει ὡς ἐκ κληρονομίας, χωρὶς νὰ σκυτλίσουν τον νοῦν των εἰς τὴν «ζήτησιν τῆς ἀληθείας», ὅπου ποτὲ δὲν εὐρίσκειται.» («Ἡ Φόνισσα»⁶.)

Αὐτὴ ἡ ταυτότητα ἀνάμεσα στὴ σκέψη τοῦ ἁγίου καὶ σοφοῦ Πάτερ· Ἰωακείμ καὶ τῆς Χαδοῦλας τῆς στραγγαλίστριας, ἔχει κατὰ τὸ συνταραχτικόν, ποῦ θὰ μποροῦσες κίολα νὰ τὸ πείξ παραδοξολογία, ἂν δὲ συλλογιζόσουν ὅτι, σπρωγμένη στὸ ἀπόλυτο, ἡ ἄγρια αὐτὴ ἰδέα ἄλλους τοὺς πάει στὴν ἀγιωσύνη κι' ἄλλους στὸ κρίμα.

Τάχα ὅμως, μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ κρίμα; Ὑπάρχει τὸ κρίμα, γιὰ τὴν ἀνθρώπινην ἀδυναμία; «Οὐδεὶς ἐκὼν κακός», ἔλεγε ὁ Πλάτων· καὶ τοῦτο ὄχι βέβαια ἐπειδὴ, ἂν μποροῦσε κανεὶς νὰ προβλέψει ὅλες τὶς συνέπειες τῶν πράξεων του, θὰ τὸν σταμάταγε ἡ σκέψη πῶς μιὰ ἀπ' αὐτὲς θὰ μποροῦσε νάταν καὶ κακὴ, ἀλλ' ἐπειδὴ γιὰ τὸν παρακρότερη σκέψη τοῦ πιὸ ἀδύναμου ἀνθρώπου εὐθύνεται τὸ σύμπαν ὀλόκληρο. Ὁ ἄνθρωπος, δύσμοιρος, αὐτὸ δὲν τὸ ξέρεῖ· θαρεῖ πῶς εἶναι ἐλευθερος, κι' ἔτσι φορτώνεται τὸ φορτίο τῆς εὐθύνης. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, μήπως, ἀπλοῦστατα, δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ προσπάθεια τοῦ νοῦ γιὰ νὰ σωθῇ ἀπὸ τὸν ἴλιγγο, ὅταν ἀναλογίζεται ὅτι, κατὰ βάθος, εἶναι ὀλότελα ἀδύναμος μπροστὰ σ' ἐκεῖνο ποῦ τὸν ὀρίζει; Καὶ ποῖος ξέρεῖ; Ἴσως ὁ κακοῦργος νὰ μὴν εἶναι πιὸ κακοῦργος ἀπ' ὅτι ὁ ἅγιος εἶναι ἅγιος, ἂν τοὺς ἀκριβοζύγιαζε κανεὶς στὴ ζυγαριὰ τοῦ μοναχικοῦ στοχασμοῦ, κι' ὄχι σύμφωνα μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς κοινωνίας. Κι' οἱ δύο τους, τάχα, μήπως δὲ θὰ συ-

ναντιώνταν στὴν ἄρνηση τῆς ζωῆς, ἂν δὲν τοὺς ξεχώριζε τὸν ἕνα ἀπὸ τὸν ἄλλον ὁ σεβασμὸς γιὰ ὅτι, ὑπάρχει;

Ὁ σεβασμὸς, φραγμὸς ἐνάντια στὴν ὑπέρβαση, μπορεῖ, καθὼς κι' ἡ ἀμφιβολία, νὰ γίνῃ πορεία γιὰ τὸ πνεῦμα πρὸς τὴν ἀνακάλυψη αὐτοῦ ποῦ εἶναι σταθερὸ καὶ ἀναμφίβολο. Κι' ὅπως ὁ Ντεκάρτ, στὴν Πραγματεία του, προσέχει νὰ μὴν ἀμφισβητήσῃ τὴν ἀνάγκη νὰ διατηρηθεῖ ἡ θρησκεία ὅπου ὁ Θεὸς τὸν ἀξίωσε νὰ γεννηθεῖ, καθὼς καὶ ἡ ὑπακοὴ στοὺς νόμους καὶ στὰ ἔθιμα τοῦ τόπου του, ἔτσι κι' ὁ Παπαδιαμάντης, βασιανισμένος ἀπὸ τὸν ἐναγώνιο τρόπο τοῦ κακοῦ ὡς τὸ σημεῖο νὰ θέλῃ νὰ ζήσει σὰν «κοσμοκαλόγερος», ὀρκίζεται πίστη στὴ θρησκεία τῶν πατέρων του, καί, κατὰ ἄκμα περισσότερο, παίρνει ὄρκο νὰ μείνῃ ὅλη του τὴ ζωὴ στὴ θέση ὅπου τὸν ἔταξε ὁ Θεός. «Πρέπει νὰ μὲνῃ τις ἐν τῇ τάξει ἐν ἧ εὐρέθη ἀπ' ἀρχῆς, ὅσον ταπεινὴ καὶ πενιχρὰ καὶ ἂν φαίνεται αὐτῇ, αἰρετωτέρα δὲ εἶνε ἀέλιποτε ἢ ἔντιμος εὐτέλεια τῆς ἀδόξου καὶ κομώσης πολυτελείας καὶ τρυφῆς»⁷.

Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ θέλησή του νὰ μείνῃ φτωχός, ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸ λαὸ ὅπου ἀνήκει, ἡ ἄρνησή του νὰ δεχτεῖ τὰ μεγαλεῖα καὶ τὶς τιμές. Ὅμως, — κατὰ ἄκμα περισσότερο, — ἐγὼ βλέπω σὲ τοῦτο τὴν προέλευση τῆς προσήλωσής του στὰ καθιερωμένα καὶ τῆς ἀντίληψης του γιὰ τὸν πατριωτισμὸ καὶ γιὰ τὴ θρησκεία, ποῦ τὸν τοποθετοῦνε πάντα στὴν ἀντιπολιτεύση, ὅταν ἡ ἐξουσία — μητροπολίτες ἢ κυβερνήσεις — καταντάει ἕνα λαὸ ρωμαλέο, δραστήριο καὶ καλόκαρδο νὰ μαραίνεται καὶ νὰ φτωχοθεῖ, καὶ ποῦ τὸν κάνουν νὰ ἐχθρεύεται, ἀπὸ τὸν ἄλλον κόσμον, Τούρκους καὶ Καθολικοὺς, σὰ δύο φανατισμοὺς ἐχθροὺς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

★

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ Γ' *

Ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν καλλιτέχνης, μὲ τὴ σημασία ποῦ ἔδινε στὸν ὄρο ἕνας Θεόφιλος Γκωτιέ ἢ ἕνας Μεριμέ; Καὶ ἡ μορφὴ, σ' αὐτόν, ἦταν τάχα τόσο φροντισμένη ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενο;

Ἀπαντώντας ἀρνητικὰ, καταδικάζουμε τὸν Παπαδιαμάντη· λίγο θὰ τὸν ἔνιαιζε. Ὁταν γράφει, σκοπὸς του δὲν εἶναι ἡ ἐντέλεια τῆς μορφῆς. Ἴσως ν' ἀγγιζοῦμε ἐδῶ κάποιον ἐλάττωμα, ἴσως μιὰ σκέψη ἐπὶ πολὺ ζυγισμένη, ποῦ συνδέεται μὲ μιὰ γενικὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν τέχνη.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν ψέξει ὅτι δὲν πολυφρόντιζε πάντοτε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν διηγημάτων του, ποῦ εἶναι καμιά φορά κακοχημένα, ὄχι καλὰ ἰσορροπημένα, καὶ βαραίνουν ἀπὸ μακριὰς περιττὲς ἀναπτύξεις ποῦ δὲ σέβονται τὸ νόμον τοῦ ἐνδιαφέροντος.

⁶ Α. Παπαδιαμάντη Γράμματα, μὲ πρόλογο καὶ σημειώσεις Octave Merlier, *Ἐκδ. «Συλλόγου Ὁφελίμων Βιβλίων», 1934.] Ἡ ἰδέα εἶναι χωρὶς ἄλλο παρμένη ἀπὸ τὴν πρώτη Ἐπιστολὴ πρὸς Κορινθίους (7. 17-25) : «Ἐκαστος ἐν τῇ κλήσει ἢ ἐκλήθη, ἐν ταύτῃ μενέτω. δοῦλος ἐκλήθη; μὴ σοι μελέτω· ἀλλ' εἰ καὶ δύνασαι ἐλεύθερος γενέσθαι, μάλλον χρῆσαι.» (Σημ. τοῦ κ. Merlier.) [Τὸ χωρίον, ἀπὸ τῆ «Γυφτοπούλα» ἔκδ. Φέξη, σελ. 117.]

(*) Βλ. στὴ σελ. 18α τοῦ τεύχους τὴν ὑπόσημ. 4.

⁶ *Ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, σελ. 185.

⁷ Πρβλ. «Γράμματα». [Πρόκειται γιὰ τὸν τόμον :

Όταν αντίλαμβάνεται ὅτι ξέχασε μιὰ σημαντική λεπτομέρεια, κι' ὅτι εἶν' ἀνάγκη νὰ τὴν προσθέσει, διακόπτει, ἀπλούστατα τὴ διήγησή του, γιὰ νὰ γνωρίσει στὸν ἀ' ναγνώστη καὶ νὰ ἐπανορθώσει — ἢ νὰ βάλει ἄλλον νὰ ἐπανορθώσει — τὴ λησμοσύνη του.

Ὡστόσο αὐτὲς οἱ σκέψεις, ἢ οἱ κουβέντες μὲ τὸν ἀναγνώστη του, δὲν εἶναι χωρὶς χιοῦμορ. Καταλαβαίνοντας ὅτι, καθὼς ὁ γέρο· Ὀμηρος, παραφλυάρησε, βάζει ἕνα ἄλλο πρόσωπο, « πού στὸ τέλος ἐθύμωσε μ' αὐτὴ τὴ φλυαρία⁸ », νὰ τὸ παρατηρήσει. Ἡ μέθοδος αὐτὴ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μὴ θυσιάσει ἕνα διασκεδαστικὸ ἀνέκδοτο, ἢ νὰ κάμει δεκτὴ κάποια ἀνάπτυξη πού τοῦ φάνηκε ἀναγκαία: « Ταῦτα δὲν τὰ ἐσκέπτετο ὅλα ὁ Σαμουὴλ μὲ τὴν κεφαλήν του, ἀλλὰ τίς συγγραφεὺς ὑπῆρξεν ὅστις δὲν ὑποκατέστησεν ἐνίοτε ἑαυτὸν εἰς τὰς σκέψεις τοῦ ἥρωός του; Μὲ τὴν ἄδειαν τοῦ ἀναγνώστου παρενεβάλαμεν καὶ ἡμεῖς ὀλίγας ἰδέας ἀτομικὰς μας εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀτυχοῦς μοναχοῦ⁹ ».

Ἄλλο, νιώθοντας τὸν ὑπερβολικὸ ρωμαντισμὸ μιᾶς κατάστασης, διασκεδάζει κοροϊδεύοντας τὸν ἑαυτὸ του: « Τί εὐκολοτώρα πού θὰ ἦταν νὰ μεταμορφωθῆι τὸ εἰδύλλιο σὲ δράμα, ἂν ἡ λογοτεχνικὴ συνείδηση τοῦ συγγραφέα τὸ ἐπέτρεπε... Τί θαῦμα ρωμαντικότητος! Τί αἰσθηματικὰ δάκρυα...¹⁰ ».

Συνονίζοντας πάντοτε τὴ φαντασίαν τοῦ σύμφωνα μὲ τὸ μυθιστορηματικὸ στοιχεῖο τῆς πραγματικότητος, ὁ Παπαδιαμάντης φτάνει σὲ μεγαλύτερην ἀληθοφάνεια, καὶ μεταχειρίζεται τὴν πλοκὴ του, καὶ τὸν ἀναγνώστη του μὲ μιάν οικειότητα, πού ὄχι μόνο ἐναρμονίζεται μὲ τὴν ἀπλότητα τῶν προσώπων τῶν διηγημάτων του, ἀλλὰ καὶ κάνει λιγώτερο αἰσθητὴ τὴν προσφυγὴν του σὲ μιὰ μορφολογία καὶ σ' ἕνα λεξιλόγιον καμιά φορά πάρα πολὺ λόγια.

Ὡστόσο, ὅταν συμβαίνει νὰ τὸ παρακάνει μὲ τίς ἀναπτύξεις πού σπᾶνε τὴ δράση ὡς τὸ σημεῖο νὰ κάνουν τὸ διήγημά του ἀμετάφραστο (« Οἱ Χαλασοχώρηδες », « Τὰ Τραγοῦδια τοῦ Θεοῦ » κτλ.), ἴσως νὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου στὴν ἀντίληψίν του γιὰ τὴν τέχνη. Γι' αὐτόν, ὁ συγγραφέας δὲν εἶναι μόνο καλλιτέχνης, ἀλλὰ καὶ διδάσκαλος, πού ἔχει καθήκον· νὰ ἐκπληρώσει τὴν ὕψηλὴν ἀποστολὴ τῆς κοινωνικῆς διαπαιδαγώγησιν πού τοῦ ἐπιβάλλει ἡ τέχνη. Ξέροντας ὅτι τὰ λόγια του ἀκούγονται, δὲ διστάζει νὰ βάλει μέσα στὴν ἱστορίαν του, ὅταν τὸ θέμα εἶναι πρόσφορο, τὸ διδάγμα πού ἀπ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ. Τὰ διηγήματά του,

ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, θὰ μπορούσαν νὰ διααιρεθοῦν σὲ δυὸ ὁμάδες, ἐκεῖνα πού εἶναι μόνο ἔργα τέχνης, καὶ ἐκεῖνα πού θέλησε νὰ τοὺς δώσει διδακτικὸν χαραχτήρα. Ἄν αὐτὰ τὰ τελευταῖα φαίνονται κατώτερα ἀπὸ τ' ἄλλα, δὲν πρέπει νὰ κατηγορήσουμε ὡς ἀδέξιο τὸ συγγραφέα τοὺς, γιὰτὶ ἡ ἀδεξιότητά του εἶναι θελητὴ· τὸ μόνο πού πρέπει νὰ τοῦ κατηγορήσουμε, εἶναι ὅτι κάποτε θέλησε νὰ κάμει τὴν τέχνην ὀλοκληρωτικὴν ἔκφραση τῶν ὅσων σκεφτότανε. Μαντεύει κανεὶς ὅτι τὰ διηγήματα αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶν' ἐκεῖνα ὅπου γίνεταί λόγος γιὰ τὴν πολιτικὴν ζωὴ ἢ γιὰ τὴν ζωὴ τῶν καλοτέρων ἢ γιὰ τὴν ἐκκλησίαν: αὐτὰ εἶναι κάποτε, καθὼς εἶδαμε, δεινὴ σάτυρα τοῦ πνεύματος τῶν πολιτικάντιδων, τῶν ἱεραρχῶν ἢ τῆς ἀμάθειας τοῦ κλήρου.

Γιὰ πολὺν καιρὸ δὲ μπορούσα νὰ καταλάβω ἀκριβῶς τὸ λόγο τῆς φαινομενικῆς αὐτῆς ἀμέλειας στὴ σύνθεσιν, ὡς πού ἡ ἡρωίδα ἐνὸς ἀπ' τὰ διηγήματα μοῦ ἐξίστόρησε τὴν περιπέτεια πού τῆς εἶχε τύχει μιὰ μέρα.

Λέγεται Πολυξένη Μπούκη¹¹ αὐτὴ κι' ὁ ἄντρας τῆς, ὁ κύρ· Νίκος, εἶχαν υἱοθετήσῃ ἕνα κοριτσάκι, ἐκεῖνο πού λέει τοῦ « Μπάρμπ' Ἀλέξανδρου » ὅτι τραγουδοῦσε « τὰ τραγοῦδια τοῦ Θεοῦ ». Ὁ Παπαδιαμάντης λοιπόν, σὲ κάποιο διήγημα¹², εἶχε διηγηθεῖ πὼς ὅταν πέθανε τὸ κοριτσάκι, εἶχε πεῖ στὴν ἐκκλησίαν ἄλους τοὺς ψαλμοὺς καὶ τίς προσευχὰς πού ταίριαζαν στὴν παιδικὴν του ψυχῇ.

Τὸ διήγημα δημοσιεύθηκε σὲ μιάν Ἀθηναϊκὴν ἑφημερίδα, καὶ τὴν ἄλλην μέραν οἱ συγγενεὶς καὶ οἱ φίλοι τῶν Μπούκηδων πῆγαν ὁ ἕνας ὕστερ' ἀπ' τὸν ἄλλο νὰ τοὺς συλλυπηθοῦν. Ἡ καμμένη ἢ Πολυξένη, σατισμένη, ρώτησε γιὰτὶ ὅλα αὐτὰ τὰ συλλυπητήρια, καὶ ὅταν τῆς εἶπαν πὼς ὁ φίλος τῆς, ὁ κύρ· Ἀλέξαντρος, εἶχε γράψει ὅτι τὸ κοριτσάκι τῆς πέθανε, πῆρε τὴν καρδιά τῆς ἢ θλίψη καὶ ὁ θυμὸς.

« Τὸ μεσημέρι, μοῦ εἶπε, νὰ σου ὁ κύρ· Ἀλέξαντρος, μὲ τὸ ἄθωο καὶ ἀφαιρέμενο του ὄφρος. « Μπράβο! Ὁραῖα τὰ κατὰ φερεις, κύρ· Ἀλέξαντρε! Τί πῆγες κι' ἔκαμες; Αὐτὰ εἶναι πολὺ ἄσκημα πράματα! Ποῦ νὰ στὰ λέω, τί μοῦτυχε τώρα· δά... » Αὐτὸς ὅμως μ' ἄκουε χαμογελώντας: « Ἡσύχασε, κυρία Πολυξένη, καὶ στάσου νὰ σοὶ ἐξηγήσω: οἱ παπᾶδες δὲν ξέρουν πιά τίς προσευχὰς καὶ τὰ τροπάρια πού πρέπει νὰ λένε στὰ ξόδια τῶν μικρῶν παιδιῶν· θέλησα νὰ τοὺς κάμω ἕνα μαθηματάκι. »

Μπορεῖ νὰ μὴ μᾶς ἄρσουν τὰ τέτοια διηγήματα, παρουσιάζουν ὅμως τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ὅτι συμπληρώνουν τὸ πορτραῖ-

8. Βλ. ἄνωτ. σελ. 50α, ὑπόσημ. 1.

9. « Ὁ Καλόγερος », στὸν τόμο « Νεκρὸς ταξιδιώτης », ἐκδ. Ἐλευθερουδάκης, σελ. 168.

10. Βλ. ἄνωτ. σελ. 50α, ὑπόσημ. 1.

11. Βλ. τίς ἐπιστολὰς τῆς στὰ « Γράμματα ». (Σημ. τοῦ κ. Merlier.)

12. Στὰ « Τραγοῦδια τοῦ Θεοῦ ».

το τοῦ ποιητῆ, ποῦ προτίμησε νὰ εἶναι ἀνθρώπος καὶ δὲ διστάζει νὰ θυσιάσει τὴν τέχνη στὴν ἀνάγκη νὰ διδάξει καὶ νὰ ἀναμορφώσει.

Ἐκεῖ ὅπου τὸ διήγημα εἶναι αὐτοσκοπός, ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ πιὸ ἀξιαγάπητος καὶ ὁ πιὸ λεπτὸς ἀφηγητής. Χωρὶς νὰ βιάζεται, προσέχοντας τὴ λεπτομέρεια, ἀναπαρασταίνει τὸ πλαίσιο μὲ τὴν ἀκρίβεια ποῦ τὴν ὀφείλει τὴν καταπληκτικὴ του μνήμη, ξέροντας νὰ ἀνακαλύπτει στὰ τοπία τὴν ἀπόχρωση, τοὺς μακρινούς θολοὺς ἤχους, τὸ ἄρωμα, ποῦ τοὺς εἶναι συνηθισμένα καὶ τοὺς δίνουν ψυχὴ: τὰ πρόσωπά του τὰ σκιαγραφεῖ μὲ μιὰ γραμμὴ ἀνάλαφρη καὶ ὄλο πνεῦμα, ἐπιδέξια ἀναπλάθοντας, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὰ λόγια τοῦ Μωρουᾶ¹⁸, ὅ,τι πρωτίστως μᾶς δίνει τὸν ἄνθρωπο: ἕνα κάποιον ἄερα, κάποιες κινήσεις, τὸ βλέμμα, τὴ φωνή, τὸ γέλιο, τὶς συνηθισμένες ἐκφράσεις, τὰ δύο - τρία ἀνέκδοτα ποῦ κυκλοφοροῦν γιὰ τὸν καθένα καὶ ἀποδίδουν μὲ ἐπιτυχία τὰ πνεύμα του καὶ τὴν εὐαισθησία του. Τὸ νὰ συλλάβεις αὐτὲς τὶς λεπτομέρειες, σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ νόμο τῆς τέχνης ποῦ ἐπιβάλλει τὴν ἐκλογὴν ἀνάμεσα στὰ πολλαπλὰ στοιχεῖα τῆς ζωῆς, κί ὕστερα νὰ τὶς ἀνασυνθέσεις γιὰ νὰ φτιάξεις πρόσωπα ποῦ σ' ἀλήθεια νάναι ἄνθρωποι, δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνο διανοητικὸ παίγνιδι. Ὁ κάθε συγγραφέας τὸ ἐπιδιώκει, καὶ αὐτὸ δοκίμασαν νὰ κάμουν οἱ Ἕλληνες διηγηματογράφοι, μὰ ἡ ἐπιτυχία δὲν εἶν' εὐκόλη. Γιὰ κάτι τέτοιο, χρειάζεται κάτι παραπάνω ἀπὸ τὴν τεχνικὴ, ποῦ μ' αὐτὴν ξέρεις νὰ χειρίζεσαι τὰ μέσα τῆς τέχνης σου· χρειάζεται ἀκόμα, καὶ προπάντων, θεία χάρη: ὁ Παπαδιαμάντης ἀξιώθηκε τὴ χάρη τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Δοκίμασα αὐτὸ νὰ τὸ δείξω δανειζόμενος ἀπὸ τὸ νησί του τὰ θέματα, τὰ πρόσωπα, τὸ πλαίσιο, τὴν ἀτμόσφαιρα τῶν διηγημάτων του: αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα ποῦ τὸ « γεωμετρικὸ πνεῦμα » μπορεῖ νὰ τὰ φτιάσει. Ὁ συγγραφέας τῶν « Θαλασσιῶν Εἰδυλλίων » κατέχει ὅμως ἐπίσης καὶ τὸ λεπτότατο χάρισμα τοῦ Ὀδυσσεᾶ: μὲ λίγο

αἷμα, ξέρει νὰ ξαναδίνει ζωὴ στὶς νεκρὲς ψυχές¹⁴. Αὐτὴ τὴ ζωὴ, αὐτὴ τὴν εὐαισθησία ποῦ τοὺς ξαναδίνει, τὴν ἀντλεῖ, τὴ βρίσκει μέσα του: δὲν ἔχει οὔτε ἕναν ἥρωα ποῦ νὰ μὴν τοῦ δανείζει τὴν πείρα του τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων, ἔτσι καθὼς ξέρει κί' αὐτὸς νὰ στοχάζεται καὶ νὰ μιλάει σὰ θαλασσινός, σὰ βοσκός, σὰν κολόγερος, σὰ γυναίκα, σὰν παιδί. Τὰ πρόσωπά του, στὴ ζωὴ, δὲν ἦταν παρὰ άτομα· στὸ ἔργο του ἔχουν γίνεи τύποι. Ἔτσι, αὐτὸ ποῦ φαινόταν πῶς δὲν ἐπρόκειτο νὰ εἶναι παρὰ μιὰ ἀνάπλαση τοπικῶν λαϊκῶν ἔθιμων ἢ τύπων, γίνεται ἡ εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας ὁλόκληρης, γιὰτὶ κάτω ἀπὸ τὶς φορεσιές, τὶς διαλέκτους, τὴν πραγματικότητα τοῦ καθενός, ὑπάρχει μιὰ κοινότητα ἀπὸ ἀνησυχίες καὶ βάσανα, ἀπὸ χαρὲς κί' ἀπὸ παρηγοριές, ἀπὸ σωστὴ καὶ στέρεη λογικὴ, καὶ ἀπὸ πίστη. Ἡ γενέκουση, ἄλλωστε, γίνεται ἀκόμα πιὸ εὐκόλη, γιὰτὶ τὰ πρόσωπα ἀνήκουν ὅλα στὸ λαὸ, σ' αὐτὴ τὴ μάζα ποῦ ἡ ζωὴ της στὰ βουνὰ καὶ στὰ νησιά τὴν προστατεῖ πιὸ πολύ ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τοῦ πολιτισμοῦ μας, καὶ ποῦ ἡ προσήλωσή της στὰ παλιὰ τῆς δίνει μιὰ ἰσχυρὴν ὄντοτητα, συγχρόνως πιὸ ἑλληνικὴ καὶ πιὸ ἀνθρώπινη ἀπὸ τὴν ὄντοτητα τῆς τάξης ποῦ ἄλλο δὲ συλλογίζεται παρὰ νὰ μᾶς ἀντιγράψει ἐξωτερικὰ καὶ νὰ συναγωνίζεται μὲ τὶς μόδες μας καὶ τὰ καπρίτσια μας.

Φαντάζομαι πῶς οἱ Ἕλληνες ποῦ ἀγαποῦν τὸν Παπαδιαμάντη παρ' ὅλες τὶς ἀδυναμίες του καὶ τὴν ἀρχαϊκὴ του γλῶσσα, τὸν εὐγνωμονοῦν ποῦ τραγούδησε τὸν ἑλληνισμό τῶν πατέρων τους, ἕναν ἑλληνισμό ποῦ κινδυνεύει καὶ ποῦ κί' ἐμεῖς οἱ ξένοι θὰ θέλαμε νὰ διατηρηθεῖ: ἕναν ἑλληνισμό ὅπου, κάτω ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία, κρύβονται ἀρχαῖες δοξασίες, καὶ ὅπου, στὴν ἰσορροπία καὶ τὸ μέτρο τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, ἡ Βίβλος ἔχει προσθέσει τὴν ἀγωνία καὶ τὸ φυσικὸ πανθεῖσμό της, καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη τὴν παρήγορη καὶ ἀπλοϊκὴ της πόληση.

Μεταφρ. ΝΑΣΟΣ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗΣ

13. « Aspects de la biographie », σελ. 63. (Σημ. τοῦ κ. Merlier.)

14. Ὑπαινιγμὸς στὸ γνωστὸ ἐπεισόδιο τῆς « Ὀδυσσεΐας » (κ 537, λ 36 κέξ.).

ΟΙ “ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ,”

Από τὰ στοιχεῖα πού ἀπαρτίζουν τὸν κριτικὸν ἔλεγχον ἑνὸς συγγραφέα, εἴτε εἰδικὰ γιὰ ὀρισμένα τοῦ ἔργου πρόκειται, εἴτε καθολικὰ γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου καὶ τῆς προσωπικότητάς του, τὸ πιὸ στενόκαρδο καὶ τὸ πιὸ ἀντιπαθητικὸ εἶναι δίχως ἄλλο τὸ κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στὶς «ἐπιδράσεις». Ὅχι γιατί ἡ βάση του τάχα εἶναι αὐθαίρετη, ἢ γιατί ἡ συμβολὴ του στὴ γενικὴ διαφώτιση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δευτερεύουσα. Ὁ ἔλεγχος τῶν ἐπιδράσεων ἀνατρέχει ἴσα-ἴσα στὴ ρίζα τοῦ ζητήματος, κι' ἀποσαφηνίζει πλῆθος πρωταρχικὰ αἰνίγματα πού θάμεναν ἀξεδιάλυτα χωρὶς αὐτὸν ἴσαμε τὸ τέλος. Ἀλλὰ γιατί κανένα ἄλλο κεφάλαιο τῆς κριτικῆς δὲ μπορεῖ μὲ τόσην εὐχέρεια, καθὼς αὐτό, νὰ δώσει λαβὴ σ' ὑποπτες διαπιστώσεις, νὰ συγκαλύψει βαθύτερες μοχθηρίες, σκοτεινὰ κι' ἀπωθημένα πάθη τοῦ κριτικοῦ. Ἀκόμα κ' ἡ παιδιάστικη, μὰ τόσο διαδεδομένη ἀδυναμία τῆς πολυπραγμωσύνης, βοηθαίει στὸ ἔργο τῆς γενικῆς σύγχυσης μὲ τρόπο πολλὰς φορὲς ἀποφασιστικὸ. Ὁ κριτικὸς δὲ μελετᾷ ἀφιλόκερδα τὸ συγγραφέα. Τὸν μεταχειρίζεται σὰ μέσο γιὰ προσωπικὴ του ἐπίδειξη, σὰ θύμα. Κ' ἡ διαστροφὴ τῆς πραγματικότητος, προχωρώντας ἀπρόσκοπτα στὸ θεάρεστό της ἔργο, συσκοτίζει τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης, περιβάλλει μὲ φωτιστέφανο σοφίας ἀνεξέλεγκτης τὸ μελετητὴ καὶ πραγματοποιεῖ, μὲ διαφορετικὸ κάπως νόημα ἀλλὰ βαθύτερον κυνισμό, τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Ἀνατόλ Φράνς: «Θὰ σὰς μιλήσω ὄχι γιὰ τὸ Σαίξπηρ, τὸ Μολιέρου ἢ τὸ Μπαλζάκ, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ μου ἐξ ἀφορμῆς τους. Εἶναι μιὰ ὥρα εὐκαιρία!»...

Ὁ ἔλεγχος τῶν ἐπιδράσεων, προκειμένου γιὰ συγγραφέα τοῦ τύπου τοῦ Παπαδιαμάντη, κρύβει δυσκολίες κι' ἀντιφάσεις πολυπλοκότερες ἀπὸ τίς συνηθισμένες ἑνὸς τέτοιου κριτικοῦ ἔργου. Δυσκολίες ὑποκειμενικῆς — σὰν αὐτὲς πού προανέφερα — κι' ἀντικειμενικῆς, ὀφειλόμενες στὴν ἰδιομορφία τοῦ κρινόμενου. Τὶς πρώτες θέλησα νὰ ξορκίσω μὲ τὸ ν' ἀναλάβω νὰ γράψω γιὰ τὸ θέμα τοῦτο ἐγὼ πού, τουλάχιστον, δὲν εἶμαι κριτικὸς. Εἶναι κάποιες παρατηρήσεις πού τὸ ἔνστικτό μας τῆς λεπτότητας ἐπιτρέπει μονάχα σ' οἰκογενειακὰ πρόσωπα κι' ὄχι ποτὲ σὲ τρίτους... Οἱ ἀντικειμενικῆς δυσκολίες — καθὼς σημείωσα — εἶναι σοβαρώτατες προκειμένου γιὰ συγγραφέα σὰν τὸν Παπαδιαμάντη. Τὸ πρᾶμα προβάλλει αὐτονόητο.

Δὲν εἶναι μονάχα ἡ ἔντονη κι' ἀδρῆ προσωπικότητά του πού ἀποκρούει ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κάθε ὑπόνοια γιὰ ἐπιδράσεις. Σὲ συγγραφεῖς μ' ἀνάλογον αὐτοτέλεια, μορφικὴ ἢ οὐσιαστικὴ, ἕνας ἔλεγχος μὲ τέτοια κατεύθυνση δὲ θὰ συναντοῦσε ἴσως τίς ἴδιες ἀκριβῶς δυσκολίες. Ἡ πορεία τοῦ πνεύματος, ρεῦμα ζωϊκὸ, χεῖμαρρος θερμὸς, διασχίζει σταθερὰ ἐποχὲς κ' αἰῶνες, κ' ἡ αὐτὴ ὑγρότητά του διαποτίζει μὲ τὰ σπέρματα μιᾶς ἀργόπλαστης παράδοσης τοὺς δημιουργοὺς τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλο. Μὰ ἡ ἀπωθητικὴ δύναμη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι δυνατώτερη ἴσως γιατί, μέσα του, ἔχει κιόλας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διαμορφωθεῖ, ἀπὸ ἀταβισμό, ψυχικὴ προδιάθεση, πνευματικὴ συγγένεια προπάντων, ὁ στερεὸς πυρήνας τοῦ πνευματικοῦ τύπου πού θὰ πραγματοποιοῖσεν ἐκεῖνος σταθερὰ κι' ἀπαρασάλευτα σ' ὅλη τὴν κατοπινὴ ζωὴ του.

* * *

Ἡ «Γυφτοπούλα», οἱ «Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν», εἶναι προσφορά στὸ αἶτημα τῆς καθημερινῆς ἀνάγκης, ἐκδηλώσεις ξένες πρὸς τὴ βαθύτερή του προσωπικότητα. Γιὰ τοῦτο κι' ὁ ρόλος τοῦ Γουὼλτερ Σκότ, ἕνός ἀπὸ τὰ ὄνματα πού κυκλοφοροῦσαν στὶς συνειδήσεις τότε, μένει ξώπετσος, ἀν' ὄχι μηδαμινός. Ἱστορικὸ θέμα, ἱστορικὸ «περιβάλλον», ἱστορικὴ μέθοδος στὴν ἀφήγησι. Μὰ κ' ἐδῶ πιστεύω πὼς δὲν εἶναι τόσο τὸ ἐπικὸ ὕφος τοῦ Σκώτου συγγραφέα, τὸ ὕφος μὲ τὴν παχύρευστη ἀγωγή καὶ τὴ χρωματικὴ πυκνότητα, πού ἀκολουθεῖ ὁ Παπαδιαμάντης. Γράφοντας ἐπιφυλλίδα γιὰ ἔφημερίδα, παραδειγματίζεται μᾶλλον ἀπὸ τὸ Γάλλο μιμητὴ τοῦ Σκότ, τὸ Δουμᾶ, πού ἔδωκε λιγώτερη ψυχικὴ σύσταση μὰ περισσότερη ἐξωτερικὴ δραματικότητα στὸ εἶδος αὐτὸ τοῦ λόγου. Τὴ φραστικὴν εὐκηνῆσι, τὸ ταχυδακτυλοουργικὸ παίξιμο τῶν ἀπροόπτων, τὸ μηχανικὸν ἔρεθισμὸ τοῦ ἐνδιαφέροντος πασχίζει νὰ ἐπιτηδευεῖ ὁ Παπαδιαμάντης. Τὸ ἀποτέλεσμα φυσικὰ εἶναι μετριώτατο κ' ἡ σημασία τῶν ἔργων του ἐκείνων στενὰ γραμματολογικὴ.

Συγγενέστερη στὴν ψυχὴ του, τὴν τυφερὴ καὶ «καθιστικὴ», μοιάζει ἡ προσωπικότητα τοῦ Καρόλου Ντίκενς. Ἦξερε τὴ γλῶσσα του, τὴ διάβαζε, τὴ μετᾶφραζε. Τὰ «Χριστουγεννιάτικα Διηγήματα» ἔχουν ἐπιδράσει πάνω του, καὶ τ' ἀνάλογα δικά του ἀντιφεγγίζουν κάποια ἀπὸ τὰ γνωρί-

σματα εκείνων. Μά οι επιδράσεις τούτες είναι επιδράσεις ψυχής, όχι μορφής. Μιά άνεση στην άφηγηματική κίνηση, αίθρια πατριαρχικής γαλήνης, συμπάθεια τρυφερή στον άνθρωπο, τρύς άπλοϊκούς και ταπεινούς τύπους. Είναι επιδράσεις στην ψυχική μόρφωση του συγγραφέα περισσότερο παρά υποδείγματα για τεχνικές λύσεις. Κι' έδω, όπως παντού άλλωστε, ο αντίλαλος των προσώπων ακούγεται απόμακρος, άχνός, και μόλις τó έξασκημένο αυτό μπορεί νά τόν ξεχωρίσει. Είναι παράδοξο ότι ο Παπαδιαμάντης, γόνος και μαθητής από πολλές πλευρές του ΙΘ' αιώνα, δέ νιώθει την ανάγκη νά καθορίσει τη στάση του τουλάχιστον σαν άφηγητής. Η εποχή του έχει καλλιεργήσει μορφικά τόν πεζό λόγο, τού έδωσε συνείδηση, ρυθμό, άνεση, πλαστικότητα. Τό ύφος του Παπαδιαμάντη, δίχως νά είναι βέβαια τó ηθελημένα σπασμωδικό των μεταγενέστερων έμπρεσιονιστών πεζογράφων, δέν είναι ούτε και τó στρωτό, « κλασικό », των συγχρόνων του. Δέν είναι στυλίστας ό Παπαδιαμάντης, κι' αυτό ίσως φανεί βέβηλη αντίφαση για πολλούς προσκολλημένους τυφλά στα ταμπού της νεώτερης πνευματικής μας ζωής. Δημιουργεί άτμόσφαιρα συχνά, υποβάλλει, συγκινεί, κι' αυτά βέβαια είναι κάποια από τά γνήσια γνωρίσματα ενός ώρατου ύφους. Μά υπάρχει και σωρεία από άφηγήματά του που δέ διαβάζονται κάν, μ' όση καλή θέληση κι' άν έξαντλήσει γι' αυτό κανένας. Τό ύφος του δέν είναι άξία ένιαία, αθύπαρκτη, καθολική. Τό ψυχικό άρωμα είν' εκείνο που δίνει γοητεία στα έργα του, τó περιεχόμενο δηλαδή, σέ πείσμα της μορφής τους. Οί έξαιρέσεις, όπως τ' « Όνειρο στό κύμα », είναι λιγοστές. Είχα μιλήσει άλλοτε για τή γλώσσα του, κ' υποστήριξα τότε τήν άποψη τής έσωτερικής της συνέπειας με τήν έκκλησιαστική, στατική ψυχή του. Η γλώσσα αυτή όμως δέν έχει ούτε μέτρο, ούτε συνέπεια αισθητική. Διαμορφώνεται « κατά τó δοκοϋν » και παρεκτρέπεται μόλις λιγάκι χαλαρώσει ή συνειδητή έποπτεία του συγγραφέα.

Στό έργο τής ώριμότητας, τή « Φόνισσα », αντιλαλούν ζωηρότερα κάπως οι θύμησες από ένα ξένο ανάλογο, που διάβασε άσφαλώς ό Παπαδιαμάντης μεταφρασμένο σ' έπιφυλλίδα. 'Ανάμεσα στό « Έγκλημα και Τιμωρία » και τή « Φόνισσα » ώστόσο, πιστεύω πως υπάρχουν μάλλον αναλογίες μύθου παρά άτμοσφαιρας ή χειρισμού. Βέβαια, θά μπορούσε κανένας νά σημειώσει σαν αναλογίες σοβαρές τή χρωματική πρόοδο που άκολουθοϋν οι ψυχικές καταστάσεις, τή διαισθητική ευαισθησία, τή συγγενή παρατήρηση κάποιων συμπτωμάτων χαρακτηριστικών. Μά ή καθολική σύλληψη, τó ήθικό βάθος, ή προοπτική γωνία των δυό έργων, παρουσιάζει βαθύτατες διαφορές. Είναι περισσότερο « ήθική » — με

τήν πλατειά σημασία — ή πρόθεση του Ντοστογιέφσκι, και περισσότερο ρεαλιστική ή αντιμετώπιση του θέματος από τόν Παπαδιαμάντη.

Στό βάθος του πρώτου κρύβεται μια συνείδηση θρησκευτική, δηλαδή δραματική, περιώδυνη, που πέρασε από έσωτερικές διαμάχες, έξάρσεις, άμφιβολίες, άντιφάσεις, καταστροφές. Του δεύτερου ή συνείδηση είναι έκκλησιαστική, κι' άν άντιφεγγίζει πάνω του τήν όρθρινή της άταραξία, δέν έπηρεάζει πάντα κι' άναγκαστικά τήν παράσταση που έχει από τή γύρω πραγματικότητα. Η καθολική έξήγηση του κόσμου δέν προβάλλει σαν αίτημα τραγικό για τόν Παπαδιαμάντη. Δεοντολογία δογματική, ήσυχασμός, άμεριμνησία τής ψυχής που φρονεί πως άλλουνοϋ δουλεία είναι ή λύση του προβλήματος, άν πρόβλημα υπάρχει. Κοιτάζει αντικειμενικά τή Φραγκογιαννού και δέ νιώθει τήν ανάγκη νά τήν κάνει άτομικό του έκπρόσωπο, γιατί κανένα πρόβλημα ήθικό δέν έχει νά τής διοχετέψει. Δέν του χρειάζεται τó στόμα της για νά μιλήσει αύτός ό ίδιος. Τή χειραγωγεί έτσι με σιγουριά προς τήν αντικειμενική της συνέπεια, τής ρωμιάς χωριάτισσας που φτάνει στό σημείο νά συγχύσει εύκολώτα τó έγκληματικό της ψυχόρμητο με τή θρησκευτική έπιταγή τής συνείδησής της. Έπικαλείται τήν Παναγία στις δύσκολες στιγμές της ή Φραγκογιαννού, και πιστεύει τόν έαυτό της προορισμένον « άνωθεν » νά σκοτώνει και νά πνίγει. Βλέπει δυό κοριτσάκια νά παίζουνε σέ επικίνδυνο μέρος, και φαντάζεται πως τής έκανε σημείο ό Θεός !... Ό συγγραφέας κρατάει τήν ήρωίδα του άποξενωμένη από τήν ήθική του ήθική συνείδηση, και συμεριζεται τόσο μονάχα τó δράμα της, όσο χρειάζεται στον τεχνίτη νά τó συμεριστεί για νά τó αναπαραστήσει.

* * *

'Ανάφερα τρία - τέσσερα ξένα όνόματα ένδειχτικά, χωρίς νάχω τήν άξίωση ή τή μωρία νά έξαντλήσω ένα τέτοιο θέμα. Οί βαθύτερες επιδράσεις, έκείνες που παίζουνε ρόλο καθοριστικό στην κοσμογονική ηλικία που πλάθεται ένας συγγραφέας, είναι οι λιγώτερο φανερές. Δέν είναι τά πρότυπα τής τεχνικής του ή οι δασκάλοι του ύφους του. Τά όνόματα που ψελλίζουν άθέλητα τά χείλη του στις παρενθέσεις του δικού του μονόλογου, δέν κρύβουνε τó μυστικό του αίνιγματος. Τό μυστικό αυτό μπορεί κι' ό ίδιος νά τ'όχει πιά ξεχάσει, μπορεί ακόμα νά μη τó άναλογίστηκε ποτέ, ή νάμενε έκθαμβος άν είτανε δυνατό κάποια στιγμή νά τ' άκούσει ...

Ειδικά για τόν Παπαδιαμάντη, τó έδαφος τέτοιας μελέτης είναι άγονο, γιατί οι έπι-

δράσεις που δέχτηκε δὲν πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ σχολῆς ἢ φήρμες. Σπούδασε βέβαια κι' αὐτὸς σὲ κάποιο σχολεῖο, κάποιοι δασκάλοι τὸν ἔμαθαν νὰ συλλαβίζει καὶ νὰ προφέρει. Μὰ ἡ ἀγριωπὴ του ἔρμητικότητά, ὁ ἐπίμονος καλογερισκὸς συντηρητισμὸς του, ἐκφράσεις ἀποφασιστικῆς καὶ κυρίαρχης τῆς ἰδιομορφίας του, εἶναι μάταιο νὰ ζητιῶνται σὲ μακρυνῆς πατρίδες. Μακρυνὸ μόνον μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ χρόνου, ὄχι τοῦ τόπου, εἶναι τὸ ξεκίνημά του. Κι' ἐκεῖ, στὸ κρυφὸ σχολεῖο τοῦ καιροῦ τῆς

δουλείας, στὸ Συναξάρι καὶ στὸ Ψαλτήρι ποὺ κρύβουν ἀνάμεσα στὶς σελίδες τους, φιλάργυρα καὶ ριγηλά, τὴν ξέπνοη ψυχὴ τοῦ Βυζαντίου, πεταλούδα ξερὴ, πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ ἡ πηγὴ ποὺ γαλούχησε τὴ συνειδήσὴ του.

Εἶναι ὁ τελευταῖος ἀντίλαλος μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἔφυγε ἀθεράπευτα, παίρνοντας μαζί της τὴν κρυφὴ νοσταλγία μιᾶς περασμένης ἔκπαγλης ζωῆς, τὴν ἀρνησὴ τῆς τωρινῆς καὶ τὸ φανατικὸ ὄνειρο μιᾶς μελλούμενης, αἰώνια ὥραιας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ

★

Πρέπει νὰ παρηγορώμεθα, διότι εἰς τοιοῦτους δυστυχεῖς καιροὺς, ὅπου εὐρέθημεν, στενὰ εἶναι πανταχόθεν καὶ δὲν ὑποφέρομεν ἡμεῖς μόνον, ἀλλ' ὁ κόσμος ὅλος.

*
* *

Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμνῶ μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου, νὰ περιγράφω μετ' ἔρωτος τὴν φύσιν καὶ νὰ ζωγραφῶ μετὰ στοργῆς τὰ γνήσια ἑλληνικὰ ἔθνη. « Ἐὰν ἐπιλάθωμαί σου, Ἱερουσαλήμ, ἐπιλησθείη ἡ δεξιὰ μου, κολληθείη ἡ γλῶσσά μου τῷ λάργγι μου, ἐὰν οὐ μί σου μνησθῶ ».

*
* *

Ἡ βλασφημία εἶναι φυσικὸν προῖον τῆς δυστυχίας καὶ οὐχὶ τῆς ἀπιστίας.

*
* *

Ἡ ἀνάγκη τοῦ βίου καὶ ἡ συνήθεια δεσπόζουσι τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων...

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Δέν είναι ανάγκη νά διαβάσουμε δλό-λόκληρο τόν Παπαδιαμάντη, γιά νά μπορούμε στόν κόσμο του. Μοιάζει μέ τούς άπλοϊκούς έκείνους ανθρώπους, πού από τήν πρώτη κουβέντα μάς άποκαλύπτονται. Δέ μάς τραβάει κοντά του ένα μυστήριο, αλλά ή ίδια του ή ύπαρξη, μέ ό,τι έχει πιό φωτεινό, πιό εϋθύ, πιό άρμονικό, γιά νά δημιουργείται ανάμεσα σέ μάς και σέ κείνον ένας δεσμός στοργής και τρυφερότητας, μιá εμπιστοσύνη παιδικής άθωότητας, χωρίς τίς έξάρσεις και τίς παραφορές πού οδηγούν σέ μιάν έπικίνδυνη υπερίτιμηση και σέ ταπεινωτικές μεταπτώσεις. Γιατί ή τέχνη νά παραμερίζουμε τό μυστήριο και νά τό άγνοούμε, άν δέν είναι πιό βαθειά και πιό τολμηρή, είναι όμως έξίσου ενδιαφέρουσα, και τουλάχιστον ευγενέστερη από τήν τέχνη πού δημιουργεί μυστήριο. "Ένα πνεύμα βασανισμένο από προβλήματα κι' άνησυχίες μπορεί νά βρεί στη συντροφιά του Παπαδιαμάντη, σά στη σκιά δέντρου ευεργετικού, τήν ξεκούραση τής άγνότητας και τήν ειρήνη μιáς συνειδησης άναπαυμένης.

Εΐταν δυστυχησμένοι, γιατί ή φύση του τόν προόριζε, από τήν πρώτη στιγμή, νά ζήσει στόν παράδεισο, ανάμεσα στους άγγέλους. Κατά λάθος, βρέθηκε ανάμεσα στους ανθρώπους, πάνω σέ μιá σκληρή γή. Καθώς είναι άναγκασμένος ν' άγωνιστεί, τά όπλα του σπάζουν μέ μιáς. Οί άγγελοι δέν έχουν άλλα όπλα από τά φτερά τους και τήν άθωότητά τους. Και μοιάζει σά σκυλι πού έχασε τόν άφέντη, μέσα σέ μιá κοινωνία πού όσο του γίνεται πιό άνυπόφορη, τόσο νιώθει τόν έαυτό του περισσότερο δεσμευμένο μ' αϋτήν, περισσότερο άνίκανο ν' άπομακρυνθεί άπ' αϋτήν. Έπήγε, σχεδόν παιδί, στο "Άγιον Όρος, όχι «χάριν προσκυνήσεως», όπως διατείνεται ό ίδιος, αλλά γιά νά δοκιμάσει τή γεύση μιáς ζωής πού επιβάλλει τήν άπάρνηση όλων τών έγκοσμίων. Τό έγκαταλείπει όμως σέ λίγους μήνες και ποτέ πιá δέν ξαναγυρίζει εκεί, ένω αντίθετα ή έλξη τής Άθήνας ύπήρξε γι' αϋτόν πάντα κυριαρχική, παρ' όλες τίς ταπεινώσεις πού του επέβαλε, όχι έξ αιτίας τής φτώχειας του, αλλά έξ αιτίας τής άνικανότητάς του νά διοικήσει τόν έαυτό του και τής άδυναμίας του νά προσαρμοστεί στην κοινωνική ζωή. Είναι ή ίδια αϋτή άδυναμία πού τόν κάνει τόσο ευθικτο κι' εύ-έξαπτο. Και οί συνέπειες του έλαττώμα-

τος αϋτού — ένας άγγελος είναι έλαττωματικός κρινόμενος μέ τό ανθρώπινο μέτρο — είναι φανερές στόν Παπαδιαμάντη. Σπρώχνει στην άμοιβαία παρεξήγηση μέ τούς ανθρώπους πού αποτελούν τό φυσικό περιβάλλον του, και οδηγεί σέ μιá μόνωση πού είναι μαζι ή κόλαση και ό παράδεισός του. Η υπερευαισθησία του, πού όφείλεται σ' ένα μειονεκτικό συναίσθημα τής ζωής, τόν προδιαθέτει σέ μιá φιλοποψία, άπ' τήν όποία του είναι άδύνατο νά λυτρωθεί, όσο κι' άν ή πείρα του έχει διδάξει ότι ή αιχμή πού τόν τραυματίζει δέν προέρχεται από τούς άλλους, αλλά άπ' τόν ίδιο τόν έαυτό του. Η όδύνη τής μετάνοιας, γιά ένα άδικημα συμπεριφοράς, τόν συντρίβει. Άλλά δέν τόν θεραπεύει.

Θά δικαιολογοϋσα αξιόλογα εκείνον πού θά δυσανασχετούσε στη συντροφιά ένός γέρου κακοντυμένου και βρώμικου, πού έπί πλέον έχει τρόπους άπότομους και ή άναπνοή του σου στέλνει κατάμουτρα μιá δυνατή μπόχα κράσιου. — Άλλά άν ό γέρος αϋτός είναι ό Παπαδιαμάντης; Τότε φαίνεται πώς οί όροι αντίστρέφονται. "Όλοι ζητούν νά τόν πλησιάσουν, νά κερδίσουν τήν εμπιστοσύνη του, νά κατακτήσουν τή συμπάθειά του. Και είναι άρκετά περίεργο τό φαινόμενο αϋτό τής πνευματικής Άθήνας, πού τόν περιτριγυρίζει έπίμονα ένω έκείνος τήν άποφεύγει, και του παρέχει πρόθυμα τήν άναγνώριση πού έκείνος δέν έζητησε ποτέ. "Όσο ή καλλιτεχνική έπιταγή γίνεται ισχυρότερη μέσα του, όσο πιό πολύ ώριμάζει ή τέχνη του, — τό πλεονέκτημα αϋτό κερδίζεται εις βάρος του κοινωνικού ανθρώπου. Κανένas άλλωστε άληθινός καλλιτέχνης δέν κράτησε μιάν άπόλυτη ίσορροπία μέσα στη ζωή. Κι' άν υπάρχουν μερικές έξαιρέσεις, σαν του Γκαίτε λόγου χάρη, όφείλονται στο γεγονός ότι αϋτοί ειχαν τήν πρόνοια νά επιβάλλουν στόν έαυτό τους μιá μακροχρόνια πειθαρχία, πού δε συνετέλεσε βέβαια γιά νά έξαφανίσει τίς άδυναμίες τους, χωρίς τίς όποιες θά έπαυαν νά είναι καλλιχνης, αλλά γιά νά τίς κρύψει. "Ο Παπαδιαμάντης είναι ένας τύπος άνδρικός πού κλείνει μέσα του μιá θηλυκή φύση. Έχει δηλαδή όλους έκείνους τούς δέκτες τής ευαισθησίας μέ τούς όποιους μιá άληθινή γυναίκα δέχεται τό μήνυμα του γύρω της κόσμου. Δέ μπορεί νά είναι κανείς καλλιτέχνης χωρίς έναν τέτοιον όπλισμό. Άλλά ή θηλυκότητα αϋτή, πού κάνει τή γυναίκα

πρακτική κι' εφευρετική μπροστά στη ζωή, γιὰ νὰ τὴν ἀντιμετωπίζει μὲ ἄνεση καὶ ἀσφάλεια, στὸν ἄντρα, σὰ μονάδα κοινωνική, ἀποτελεῖ στοιχείο ἀδυναμίας. Τὸν ἀφοπλίζει. Βουνὸ τοῦ φαίνεται καὶ τὸ ἐλάχιστο ἐμπόδιο ποῦ θὰ τῆς ἴσχει στὸ δρόμο του. Βάρος ἀσήκωτο ἢ ἴδια ἢ ζωή. Τὸ ἴδιο, κατὰ λόγον ἀντίστροφο, καὶ ἡ γυναίκα ποῦ ἔχει μέσα της πολὺ τὸ ἀνδρικό, εἶναι στὸ βάθος τῆς ψυχῆς της δυστυχησμένη. Ἡ ζωὴ τῆς γίνεται τρομερὰ δύσκολη. Πρέπει νὰ παλαίψει σκληρὰ γιὰ νὰ κερδίσει ὅ,τι, πολὺ συχνά, τὸ καθαυτὸ θηλυκὸ κατορθώνει κουνώντας μόνον τὸ μικρὸ του δαχτυλάκι.

Μέσα στὰ διηγήματά του καταγράφει τὶς παιδικὲς ἀναμνήσεις του, καθὼς ἡ μνήμη τὶς ξαναζωντανεῦει πάνω στὸ σιωπηλὸ ξεχείλισμα μιᾶς νοσταλγίας, στὴν ὁποίαν ἡ πικρία τῆς ἀποτυχημένης ζωῆς του δίνει μιὰν αἴγλη παραδείσου. Αὐτὴ ἡ μνήμη, ἢ θρεμμένη μὲ τόσο πόνου, γίνεται πηγὴ δημιουργίας. Ἐχει διαφυλάξει μέσα στὶς μυστικὲς πτυχές της κάθε λεπτομέρεια ποῦ θὰ φαίνονταν κοινὴ κι' ἀδιάφορη, καὶ ποῦ ξαφνικά, καθὼς τώρα προβάλλει, στὸ φῶς, παίρνει τὴν ἄξια ἐνὸς κειμηλίου. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲ μᾶς ἄφησε ἕνα ἔργο ὑποβλητικὸ ἐπειδὴ βρήκε ἕναν καινούργιο τρόπο ν' ἀντικρῦσει τὴ ζωὴ καὶ νὰ στοχαστεῖ πάνω σ' αὐτήν, ἀλλὰ ἐπειδὴ κατόρθωσε νὰ περισώσει αὐτούσιον καὶ νὰ μᾶς προσφέρει ἀγλαίσμενον ὄλο τὸ θησαύρισμα τῆς παιδικῆς του ψυχῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς « παιδικότητος » τοῦ Παπαδιαμάντη, ἢ ὁποῖα καταφανῶς δὲ σημαίνει σταμάτημα στὸ δρόμῳ μιᾶς ἐξέλιξης φυσιολογικῆς, ἀλλὰ πυρετικῆς διαδρομῆς ὡς τὸ τέρμα, κ' ὕστερα ἐπιστροφή μαζί μὲ ὄλο τὸ φορτίο τῆς ἀποκτημένης πείρας. Καὶ πλησιάζουμε, μὲ τὸν τρόπον αὐτό, τὴν ὕψηλὴ ἐκείνη μορφή τῆς ὑποβολῆς, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ἰδανικὸ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Τέχνης, γιὰ νὰ δικαιολογεῖται στὸν Παπαδιαμάντη ὁ τίτλος τοῦ κλασικοῦ, παρ' ὅλη τὴν ἀκαταστασία γλώσσας καὶ μορφῆς ποῦ ἀποτελεῖ τὸ κύριο, ἀλλὰ πάντα ἐπιφανειακὸ, χαρακτηριστικὸ τοῦ ἔργου του.

Ἡ σκέψη του παραμένει λοιπὸν θεληματικὰ ἐπιφανειακὴ, σχεδὸν ἀπλοϊκὴ. Πρέπει ν' αναζητήσουμε, ὄχι μόνον στὴ φύση του, ἀλλὰ καὶ στὴν κληρονομικότητα καὶ στὶς ἐπιδράσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας μέσα στὸ χριστιανικὸ περιβάλλον τοῦ πατρικοῦ του σπιτιοῦ, τὴν ἐνδόμυχη διάθεσή του νὰ μείνει ἀγνός, ἀγνός ὡς τὸ βάθος, κι' ὄχι φυσικὰ μόνον στὴν πράξη, ποῦ μπορούσε νὰ εἶταν κι' ἀπὸ ἀδυναμία, ἀλλὰ καὶ στὴ σκέψη. Ὅπως εἶναι ἀμάρτημα ἵνα ἐγκαταλειφθεῖς στὸ πάθος, νὰ τὸ ἀφήσεις νὰ σε κυριέψει, ἐξίσου εἶναι ἀμάρτημα ν' ἀφήσεις τὴ σκέψη νὰ σοῦ σκαλλεῖ, νὰ σοῦ ψι-

χουλιάσει τὴν ψυχὴ, νὰ παραδώσει τὸ μυστικὸ της στὸ ἀνειδοποίητο πλῆθος. Ἄλλὰ τὸ περιεργὸ κι' ὠραῖο συγχρόνως εἶναι ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης κράτησε κλειστὴ τὴν πόρτα τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ ὄχι γιὰτὶ ἔκρυβε μέσα μεγάλα καὶ φοβερὰ μυστικά, ἀλλὰ γιὰτὶ μέσα του ὑπῆρχε ἡ ἀγνότητα καὶ μόνον, καὶ εἶταν περὶτὸ νὰ τὴν ἐπιδείξει.

Ἄλλὰ καὶ κανενὸς ἄλλου εἴδους ἐπιδεικτικότητα δὲ θὰ συναντήσουμε στὴν τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀφοῦ, ἄλλωστε, κι' ὁ κόσμος ποῦ ἐκφράζει δὲν εἶναι ἀπόρροια στοχασμοῦ ἢ ἐφεύρεση φαντασίας, ἀλλὰ ἕνας κόσμος ὑπαρκτός, ποῦ τὸν ξαναφτιάχνει μὲ τὰ μέσα ποῦ διαθέτει. Σ' αὐτὸ ἔγκειται ἡ ἀσύλληπτη γοητεία τῆς τέχνης του, ποῦ προσδίδει στὸ ἔργο του τὴ χάρη τῆς ὁμορφῆς κοπέλλας ποῦ δὲν πήρε ἀκόμη συνείδηση τῆς ὁμορφιάς της γιὰ νὰ χάσει τὴν ἀφέλεια της. Ἔτσι μπορούμε νὰ τρέφουμε μιὰ πολὺ ὕψηλὴν ἐκτίμηση στὴν ἀφέλεια τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ οὐσιῶδες στοιχείο τῆς τέχνης του. Μᾶς προσφέρει στιγμὲς καὶ εἰκόνας μιᾶς ζωῆς πραγματικῆς, ἰδωμένης μὲ τὴ συγκινημένη ματιὰ ἐνὸς ὄνειροπόλου. Μιᾶς ζωῆς, ὡστόσο, μελαγχολικῆς καὶ τυραννισμένης, κουρασμένης ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ της, μιᾶς ζωῆς κατὰ συνέπεια φτωχῆς, χωρὶς δυνατὸ παλμὸ, χωρὶς πετάγματα καὶ ἐξάρσεις, ποῦ θέλει νὰ συμπενέσουμε μόνον τὰ βάσανά της, τὰ καθημερινά, τὰ κοινά, τὰ συνηθισμένα, κι' ὅμως αἰώνια ἀνθρώπινα βάσανα.

Ἄλλὰ πῶς θὰ ἐξηγηθεῖ ἡ μανία του νὰ θανατώνει τὰ παιδιά; Μέσα στὸ ἔργο του βρίθουν οἱ περιπτώσεις βίαιων καὶ τραγικῶν θανάτων τρυφερῶν ἀνθρώπων ὑπάρξεων, ποῦ προορισμὸς τους εἶταν νὰ ζήσουν, νὰ γνωρίσουν τὴ ζωὴ. Ἀφοῦ ἐπινόησε ἀκόμη καὶ τὴ Φραγκογιαννοῦ, τὴ φόνισσα, τὸν καταπληκτικὸν αὐτὸν τύπο, τὸ μοναδικὸν ἀνάμεσα σὲ ὄλους, ποῦ χωρὶς δέος, καὶ μὲ ἥσυχη συνείδηση, σκοτώνει τὶς κορασίδες γιὰ νὰ τὶς γλυτώσει ἀπὸ τὰ βάσανα τῆς ζωῆς. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποῦ ἐφεύρθηκε ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ νὰ δικαιολογήσει ἢ Φραγκογιαννοῦ τὴν πράξη της στὴ συνείδησή της. Ἄλλὰ ἀπὸ ποιά τάχα μυστηριώδη ἔσωτερικὴ ὄψη, γιὰ τὴν ἱκανοποίησι ποιοῦ ἐνστικτοῦ, κρυμμένου στὰ βάθη του κι' ἀπ' τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸ του, ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ ἅγιος Παπαδιαμάντης, βρίσκει ἕνα θέλημα σ' αὐτοὺς τοὺς ἀπροσδόκητους ἢ τοὺς μεθοδικὰ σχεδιασμένους καὶ σταθερὰ ἐπιθυμημένους φόνους; Θέλει, ἄραγε, νὰ σκοτώσει τὴν ἀγνότητα, γιὰτὶ ἔτσι μόνον μπορεῖ νὰ τὴ σώσει; Ἡ πείρα τῆς ζωῆς, ποῦ κατακτᾶται μὲ τὴν ἡλικία, τὴ φθείρει, τὴν ἐξαφανίζει. Ἀπ' τὴ στιγμή ποῦ τὸ παιδί θὰ γίνῃ « ἀνθρώπος », χάνει τὶς ἰδιότητες

έκεινες που αποτελούν τὸ ἰδανικὸ τοῦ Παπαδιαμάντη. Ξέρει ἄλλωστε κι' ὁ ἴδιος πόσο δύσκολο εἶναι, καὶ με' πόσες θυσίες, νὰ διατηρηθεῖ μιὰ ἀγνόητα, πού κι' αὐτὴ δὲ μπορεῖ νὰ εἶναι παρά προβληματική. Γι' αὐτὸ ὁ θάνατος τῶν μικρῶν παιδιῶν γεμίζει με' τὴν δόμορφα τὴ μυστικὴπάθη ψυχῆ του.

Ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι πειστική γιατί εἶναι αὐθόρμητη· τὴν πλησιάζουμε μ' εὐκολία γιατί εἶναι ἀνυστερόβουλη· μᾶς θέλγει γιατί εἶναι ἀθάνα. Ποτὲ δὲ θὰ συναντήσουμε μιὰ στάση, μιὰ πόζα, οὔτε στὸ ἔργο, οὔτε στὸν ἄνθρωπο. Τὰ χαμηλωμένα μάτια καὶ τὰ δεμένα σὰ σὲ δέηση χέρια τῆς φωτογραφίας, — τῆς ἱστορικής, πού τοῦ πήρε ὁ Νιρβάνας, — δὲν εἶναι πόζα. Φτάνει νὰ διαβάσουμε δέκα σελίδες του, γιὰ νὰ πεισοῦμε πὼς ἡ ψυχὴ ἐπέβαλε στὸ κορμὶ αὐτῆ τὴν ἐξωτερικὴ ἔκφραση. Ὁ Παπαδιαμάντης αὐτοσχεδιάζει γιατί ἔχει ἐμπιστοσύνη στὸ ταλέντο του. Ἐχει ἐπιτύχει· ἔχει κατακτήσει ἓνα κοινό· δὲν ἀκούει παρά ἐπαίνους. Καὶ τοῦ ζητοῦν ἐπίμονα συνεργασίες. Αἰσθάνεται, βέβαια, φοβερὴ στενοχώρια πού τόσο τὸν τιμοῦν καὶ τὸν ξεχωρίζουν. Σχεδὸν ντρέπεται γι' αὐτό, καὶ θέλει νὰ κρυφτεῖ, νὰ ἐξαφανιστεῖ, σὰ νᾶκαμε ἓνα ἐγκλημα. Ἄλλα αὐτὸ δυναμώνει τὴν πεποίθησή του στὶς ἀνεπίγνωστες δυνάμεις τοῦ ταλέντου του. Ποτὲ δὲ σκέφτηκε νὰ χτενίσει τὴ φράση του, ποτὲ δὲ δούλεψε γιὰ νὰ φτιάξει μιὰ σύνθεση στερεή, νὰ ὀργανώσει ἓνα πλαστικὸ, ἀρχιτεκτονημένο σύνολο. Χτίζει καλύβες πρόχειρες, ἀπὸ πηλὸ κι' ἀπὸ πέτρα, καὶ βάνει μέσα τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ νὰ κατοικήσει. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια — ποιὸς ξέρει! — ἴσως δὲν τὰ βρῖσκει ἀπλῶς περιττά, ἀλλὰ κι' ἐπικίνδυνα, γιατί θὰ ἔβαζαν σὲ δοκιμασία τὴν αὐθόρμητη εἰλικρινειὰ του, θὰ παραμόρφωναν τὸν ἴδιο τὸν παλμὸ τῆς καρδιάς του. Ξέρει ἤδη πὼς ἓνα πρᾶγμα μόνον ἐπηρεάζει σίγουρα τὴν τέχνη του: ἡ ἐσωτερικὴ του διάθεση. Πὼς ὅσο περισσότερο τὴ διατηρεῖ ἀγνή, καθαρὴ ἀπὸ κάθε στοιχεῖο τεχνητό, ἀπὸ κάθε ἐπιτήδευση, τόσο τελειότερη γίνεται ἡ τέχνη του. Πὼς τὸ οὐσιώδες μέσα στὸ ἔργο του δὲν εἶναι ἡ σύνθεση, ἀλλὰ ἡ ἔκφραση συναισθηματικῶν καταστάσεων, διὰ μέσου μιᾶς πραγματικότητας πού ἀνήκει ἀποκλειστικὰ σ' αὐτόν, ὅσο κι' ἂν ἡμεῖς τὴ θεωροῦμε ἄμεσα δική μας.

Βρῖσκεται ἔξω ἀπ' τὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ δὲν ἀνῆκει καὶ σὲ καμμιά ἐποχὴ Δὲ μοιάζει με' κανέναν ἀπὸ τοὺς ὁμοτέχνους του.

(Ἀπόσπασμα)

Δὲν ἐπηρεάστηκε ἀπὸ κανένα, οὔτε ἄσκησε ἐπίδραση σὲ κανένα. Ἀπομένει μόνος. Κ' ἡ μοναξιά του αὐτὴ εἶναι κάτι πού τὸν ἀνυψώνει στὴ συνειδησή μας, γιατί δείχνει τὴ μοναδικότητά του, πού εἶναι ἡ πρωτοτυπία του· καὶ τὸν μειώνει συγχρόνως, γιατί φανερώνει πὼς δὲν εἶχε ἀρκετὴ δύναμη γιὰ ν' ἀσκήσει μιὰ ἐπιβολὴ σὲ πρόσωπα καὶ σὲ καταστάσεις, νὰ γίνῃ κέντρο ἐνέργειας, νὰ ποδηγετήσει τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, ὅπως ἔγινε λίγο ἀργότερα με' τὸν Παλαμᾶ. Ὁ καθέννας ἀπὸ τοὺς γύρω του καὶ τοὺς ἀμέσως κατοπινούς του, ἀπὸ τὸν Βιζυηνὸ καὶ τὸν Καρκαβίτα ὡς τὸν Ἑφταλιώτη, τὸν Κονδυλάκη, τὸν Θεοτόκη, τραβᾷ τὸ δικό του δρόμο, με' τὴ δική του σταθερὴ θέληση, ὅσο κι' ἂν συμβαίνει νὰ συγκινεῖται ἀπὸ τὴ φωνὴ τοῦ Παπαδιαμάντη. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν ἄτομα ξεχωριστά, πού ἔχουν βάλει σὺννορα ἀνάμεσά τους, χωρὶς καμμιά κοινότητα προσπάθειας. Κι' ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ περισσότερο ἀπομονωμένος. Δὲ μπορούσε ν' ἀσκήσει ἐπίδραση κυρίως γιὰ δυὸ λόγους. Πρῶτα γιατί οἱ νεώτεροι μπορούσαν εὐλόγα νὰ τὸν θεωροῦν κατώτερό τους ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὴν τεχνικὴ. Δὲν εἶταν λόγος νὰ τὸν μιμηθοῦν· τοῦλάχιστον οἱ πλουσιώτερα προικισμένοι. Κατάφεραν ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὅτι μῆτε θὰ εἶχε διανοηθεῖ κανὸ Παπαδιαμάντης. Ἄλλωστε, μπορούσαν νὰ καταφεύγουν σὲ τῆλεια εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, — καὶ πολλοὶ τὸ ἔκαναν με' ὑπερβολικὴ προθυμία, — πού ἀσκοῦσαν μιὰ γοητεία πρὸ σίγουρη, πρὸ ὀξεία, καὶ πού μπορούσαν με' τὴν ὑπερκαλλιέργειά τους νὰ εἰσδύουν ὡς μέσα στὸ αἷμα καὶ τὴ σάρκα ἀνθρώπων πού ἔζησαν τὰ ἴδια προβλήματα καὶ συνταράχθηκαν ἀπὸ τὶς ἴδιες ἀνησυχίες. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι, στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού μπορούσαν νὰ τὸν θαυμάζουν, εἶταν ἀπλησίαστος. Γιατὶ ἐδῶ θὰ ἔπρεπε ὄχι μόνον νὰ κάμουν κάτι, ἀλλὰ καὶ νὰ γίνουν κάτι. Καὶ κανεὶς ἀσφαλῶς δὲ θὰ εἶχε τὴ διάθεση νὰ ἐνσαρκώσει ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ βαθιὰ τραγικὸν αὐτὸ τύπο, κανεὶς δὲ θὰ ἔκανε τὴ θυσία νὰ μείνῃ ἀγνὸς ψυχικὰ καὶ παιδιὰτικα ἄθῶος σὰν τὸν Παπαδιαμάντη, ἀφοῦ πρῶτα θὰ ἔπινε ὅλο τὸ φαρμάκι τῆς ζωῆς, — κανεὶς δὲ θὰ μπορούσε νὰ μείνῃ κι' ἂν ἀκόμη τὸ ἤθελε. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἓνα φαινόμενο φυσικὸ, καὶ ἀποτελεῖ τὸ σπάνιον προῖον ὀρισμένων συνθηκῶν ζωῆς καὶ ὀρισμένων προϋποθέσεων, πού δὲν εἶν' εὐκόλο νὰ ὑπάρξουν γιὰ δεύτερη φορὰ, — ἀλλὰ πού οὔτε θὰ εἶταν σκόπιμο νὰ ὑπάρξουν.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΙΝΗΣ

ΤΟ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

«Τί ὄραϊα ἔθιμα, τί ἀφελῆ
ἔθιμα ἔχει ὁ Ἑλληνικὸς λαός!»

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

«Ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης μιλεῖ γιὰ ἔθιμα τοῦ «Ἑλληνικοῦ λαοῦ», γιὰ «Ἑλληνικά ἦθη» γενικά, ἔχει πῶς πολὺ στό νοῦ του τὴ Σκιάθο. Τὸ ἔχουμε προσέξει ἀπὸ τὰ σχολικά μας χρόνια, πὼς γνωριμία μὲ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη σημαίνει γνωριμία μὲ τὴ Σκιαθίτικη ζωὴ. Εἶναι τόσο ἀφθονα χυμένο μέσα στὰ διηγήματά του τὸ στοιχεῖο τῆς λαϊκῆς ζωῆς τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ, πού δυσκολεύεται κανεὶς νὰ ξεχωρίσῃ ἀν συμπτωματικὰ ὁ Παπαδιαμάντης ἔδωσε στὸ ἔργο του τὴν ἀτμόσφαιρά του νησιοῦ πού τὸν γέννησε, ἢ ἀν ἐπίτηδες ἐζήτησε νὰ μᾶς γνωρίσῃ τὴ ζωὴ τῆς Σκιάθου μὲ τὰ διηγήματά του.

«Ὅ,τι κι' ἀν δεχτοῦμε ἀπὸ τὰ δυό, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ἄσχετα ἀπὸ κάθε ἄλλη κριτικὴ, εἶναι μιὰ πλούσια καὶ πολυτιμὴ πηγὴ γιὰ τὴ λαογραφία τοῦ νησιοῦ του. Ἀλλὰ μόνον τοῦ νησιοῦ του. Γιατί τὰ διηγήματά του, ὅσα ἔχουνε τὴ δράση τους ἄλλου, ἔξω ἀπὸ τὴ Σκιάθο, δὲ μᾶς δίνουν τίποτε ἀπὸ λαϊκὴ ζωὴ μὲ τὴν καθαρὰ λαογραφικὴ ἔννοια. Καὶ ἀντίστροφα: Κάθε διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, πού εἶναι γεμάτο ἀπὸ γριουλές καὶ κουβεντολόγια, ἀπὸ συνήθειες καὶ προλήψεις, ἀπὸ Νεράιδες καὶ θρύλους, μποροῦμε νὰ τὸ τοποθετήσουμε ἀδίσταχτα στὴ Σκιάθο (!).

Τὸ λαὸ ὁ Παπαδιαμάντης τὸν γνώρισε καὶ τὸν ἀγάπησε ὅπως τὸ χῶμα τῆς πατρίδας του. Τὸν ἔνωσε σὰν ἀτμόσφαιρα, σὰν ψυχικὸ περιβάλλον, σὰ σύντροφο παιδικό, πού κοντὰ τὸ γεννήθηκε, μεγάλωσε, πόνεσε καὶ φιλοσόφησε. Ὅλοκληρο τὸ ἔργο του εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν «ἀπλῶν καὶ πτωχῶν ἀνθρώπων» τοῦ νησιοῦ του, πού τοὺς θυμάται μὲ νοσταλγία πάντα καὶ τοὺς ἀγαπᾷ.

(1) Ὁ Ν. Πολίτης στὶς μελέτες του, ὅταν, κάνοντας παραπομπὴ στὸν Παπαδιαμάντη, χρειάζεται νὰ γράψῃ πλάι καὶ τὸν τόπο τοῦ ἔθιμου, βάζει ὁπωσδήποτε τὴ Σκιάθο. Μόνον πού προσθέτει ἕνα ἐρωτηματικὸ, γιὰ τὴν ἐπιστημονικότερη ἀκρίβεια. Π.χ. «Ἐν Σκιάθῳ(;)...» (Λαογρ. Γ' σ. 23).

Ἐξῆσε κοντὰ τους ὅλες τὶς χαρὲς καὶ τὶς πίκρες του, ἔνωσε βαθεῖα τοὺς δικούς τους καῦμους καὶ τὶς λαχτάρες, ἐγνώρισε ὅλες τὶς λεπτομέρειες τῆς πενιχρῆς τους ζωῆς. «Ὁ λαὸς δουλεύων, τυραννούμενος, πενόμενος, ἀγροδίαιτος...» (2) Κι' ἔσκυψε πάνω ἀπὸ τὸ ὄραμα τους μὲ στοργὴ καὶ μὲ συμπόνια... «ὦ, τίς θὰ διηγηθῆ τὰ συναξάρια τῶν θαλασσομαρτύρων τούτων, τῶν βιοπαλαιστῶν, τῶν ἀξίων παντός οἴκτου καὶ πάσης συμπαθείας!» (3)

Τοῦ πατέρα του ἰδίως τὸ ἐπάγγελμα, ἢ παπαδίστικη ἀτμόσφαιρα τοῦ σπιτιοῦ του, ἢ ἐπαφὴ μὲ τοὺς εὐλαβικοὺς ἀνθρώπους τοῦ νησιοῦ, τοῦ δώσανε τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσῃ τὰ χάρδια καὶ τὶς καλωσύνες τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, νὰ προσέξῃ τὶς κουβέντες καὶ τὶς συνήθειές του, καὶ νὰ τὸν ἀγαπήσῃ.

Δὲν εἶναι τυχαῖο πὼς ἡ θρησκευτικὴ διάθεση τοῦ Παπαδιαμάντη ἐκδηλώνεται στὸ ἔργο του συνδυασμένη πάντα μὲ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸ λαό. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι παντοῦ νοσταλγός. Ἡ θρησκευτικότητά του γεννήθηκε κι' αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν «παλαιῶν εὐτυχῶν ἡμερῶν» πού πέρασε μικρὸς κοντὰ στὸν ἱεροουργὸ πατέρα του, στὴν ἐκκλησιά. Τὰ τροπάρια ἦταν τὰ πρῶτα του τραγούδια, οἱ καμπάνες τὰ πρῶτα του παιγνίδια, τὰ ξεωκλήσια τὰ πρῶτα του ταξίδια, οἱ ἀκολουθίες κι' οἱ γιορτές, χαρὰ καὶ ξεφάντωμα τῆς παιδικῆς του ψυχῆς. Μὰ ὅλα αὐτὰ προϋποθέτουνε κι' ἀνθρώπινο ὕλικό, κι' εἶναι γνωστό πὼς πῶς κοντὰ στὴν ἐκκλησίαν εἶναι πάντα ὁ λαός, «τὸ γνησιώτερον μέρος τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ» κατὰ τὸν Παπαδιαμάντη, «πού πιστεύει εἰς τὰ θαύματα» (4), πού τηρεῖ «ἀπαρεγκλίτως τὰς ἀργίας καὶ τὴν Τεσσαρακοστήν», πού «ἄρρητον εὐρίσκει ἡδονὴν νὰ τρέχῃ εἰς πανηγύρια καὶ εἰς ἐξωκλήσια» (5).

Τέτοιον ἀνθρώποι εἶναι «ὁ παπα-Φραγκούλης μετὰ τῆς παπαδιᾶς, τῆς Βασῶς καὶ τοῦ Σπύρου, ὁ μπάρμπα Στεφανῆς μετὰ τοῦ

(2) «Ἄγι - Ἀναστασά ».

(3) «Τὸ ἐνιαύσιο θῆμα ».

(4) «Μικρὸς ταξιδιότης ».

(5) «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο ».

δεκαεπταετοῦς υἱοῦ του... ἡ θειά τὸ Μαλαμῶ κι' ὁ κυρ - Ἀλεξανδρῆς, ὁ ψάλτης, ... ἐκ τοῦ ἀμιμητοῦ ἐκείνου γένους τῶν ψαλτῶν, ὄν τὸ γένος ἐξέλιπε δυστυχῶς σήμερον»⁽⁶⁾. Αὐτοὺς θυμᾶται ὁ Παπαδιαμάντης κάθε φορά πού πλημμυρίζει τὴν ψυχὴ του ἢ νοσταλγία γιὰ τὴν ἀγνή θρησκευτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου του. Μαζί μὲ τὴ χριστιανικὴ συγκίνηση πού τοῦ δίνει ἡ ἀκολουθία τῆς Μεγάλης Πέμπτης, θυμᾶται καὶ τὴ θειά Σοφούλα, πού... «ἀνεσφουγγώνετο μέχρις ἀγκῶνων καὶ ἐξύμωνε τὰς τριάκοντα ἐννέα αὐγοκουλούραις, διὰ τοὺς τοσοῦτους βαπτιστικούς της»⁽⁷⁾. Καὶ μαζί μὲ τὸ «Πειοικιλμένη», τὸ «γλυκὺ τροπάριον τῆς Κοιμήσεως» πού τόσο τοῦ ἄρεσε νὰ ψάλλῃ, τοῦ ἔρχονται στὸ νοῦ καὶ «μικρά τινα φαιδρὰ ἐπεισόδια, τὰ ὁποία συνέβησαν εἰς τὴν Λιτὴν, ἐπειδὴ αἱ γυναῖκες εἶχον κολλήσει πολλά καὶ χονδρὰ κηρία, τὰ ὁποία εἶχον λαμπαδιάσει, καὶ ὀλίγον ἔλειψε νὰ κάψουν τὸ φελόνι τοῦ παπᾶ καὶ τὸ γένειόν του»⁽⁸⁾.

Ἡ ὀρθόδοξη λατρεία ἔχει ἐμπνεύσει στὸ λαὸ μας τὰ πιὸ πολλὰ τοῦ ἔθιμα· κι' ἀντίστροφα, ἡ λαϊκὴ ζωὴ κι' οἱ ψυχικὲς τῆς ἀνάγκες ἔχουνε δώσει στὴ θρησκεία μας χαρακτηριστῆρα λαϊκῶ. Γι' αὐτὸ, ὅσο πιὸ κοντὰ στὴν Ἐκκλησιὰ ζῆ κανεὶς, τόσο καλύτερα γνωρίζει τὸ λαὸ καὶ τὶς συνήθειές του. Κάτι τέτοιο συνέβηκε καὶ στὸν Παπαδιαμάντη.

* *

Μποροῦμε μέσα στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη νὰ βροῦμε στοιχεῖα λαογραφικὰ πού ν' ἀντιπροσωπεύουν ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ βίου. Παραδόσεις, παραμύθια, παροιμίες, δίστιχα, προλήψεις, τοπωνύμια, ἔθιμα, μαγειεῖς, ὅλα βρίσκονται μέσα στὰ διηγήματά του. Ὅμως τὸ ὑλικὸ αὐτὸ δὲν εἶναι πάντα πλήρες, δὲν ἔχει ἐνότητα, δὲν εἶναι μ' ἐπιμέλεια συγκεντρωμένο. Ἰδίως τὰ «μνημεῖα τοῦ λόγου», ἂν ἐξαιρέσουμε τὶς παροιμίες, πού εἶναι ἀφθονες καὶ πιὸ πολὺ στὸ γλωσσικὸ ἴδιωμα τοῦ τόπου ἀποδομένες, αὐτὰ μᾶς δίνονται λιγοστὰ καὶ ἀκέφαλα, διασκευασμένα σὲ λόγια μορφή, ὑπαινυγιοὶ μᾶλλον κειμένων, παρὰ κείμενα. Εὐτυχῶς δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὰ ἔθιμα, τὶς «κατὰ παράδοσιν πράξεις» τοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὰ ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἀφθονότερος καὶ περιγραφικώτερος.

Τὸ ἠθογραφικὸ διήγημα γενικά ἔχει χρησιμοποιοῦναι τὸ λαϊκὸ ἔθιμο σὰν ἀπαραίτητο συμπλήρωμα καὶ τεχνικὸ βᾶθρο γιὰ τὴν ἀνάπτυξή του. Ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ διηγηματογράφο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸ λαὸ, νὰ μᾶς δώσῃ τὸ ἔθιμο τοῦτο ζωντανὸ καὶ ἀκέραιο, ὅπως εἶναι στὴν πραγματικότητα.

(6) «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο».

(7) «Ἡ τελευταία βαπτιστικὴ».

(8) «Ρεμβασμὸς Δεκαεπταυοῦστου».

ἢ νὰ τὸ νοθεύσῃ καὶ νὰ μᾶς τὸ δώσῃ πλαστό, συμπληρωμένο αὐθαίρετα ἀπὸ τὴ φαντασία του καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς διήγησης.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐσκέφθηκε βέβαια ποτὲ νὰ κάμῃ «λαογραφία». Ὅτι ἔγραψε σχετικῶς, τὸ ὀφείλομε στὴ ρύμη τοῦ λόγου του, στὴν πλοκὴ τοῦ διηγήματός του, στὶς θύμησές του, στὴν ἀγάπη του γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ του. Μᾶς τὸ λέει ἄλλωστε κι' ὁ ἴδιος: «Εἰς τὰ διηγήματά, ὅσα ἐδημοσίευσεν κατὰ κατὰ καιροῦς δὲν ὑποφαινόμενος τὰ Χριστούγεννα ἢ τὸ Πάσχα, ἐνεπνεύσθη ἀληθῶς ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις μου καὶ τὰ αἰσθηματὰ μου, τὰ ὁποία θέλω μου καὶ συγκινοῦσιν ἐμὲ αὐτόν»⁽⁹⁾. Μᾶς ἔδωσε τὸ «ἔθιμο» τοῦ τόπου του, ὅπως μᾶς ἔδωσε τὸν «ἄνθρωπο» καὶ τὸ «τοπιὸ» του. Εὐτυχῶς γιὰ μᾶς, ἡ Σκιαθὸς εἶχε πλούσια λαϊκὴ ζωὴ, κι' ἡ ζωὴ αὐτὴ τὸν ἐσυγκίνησε βαθειά.

* *

Ὁ Παπαδιαμάντης ἀγαπάει τὸ ἔθιμο καὶ πιστεύει μὲ φανατισμὸ στὴν ἀξία κάθε πατροπαράδοτου καὶ λαϊκοῦ. «Πρέπει, γράφει κάπου, ἢ ἀνωτέρα τάξις νὰ γίνῃ προστάτις τῶν πατριῶν καὶ... νὰ μὴ περιφρονῇ ἀναφανδὸν ὅ,τι Ἑλληνικόν... εἶναι τῆς ἐσχάτης ἐθνικῆς ἀφιλοτιμίας νὰ ἔχωμεν κειμήλια καὶ νὰ μὴ φροντίζωμεν νὰ τὰ διατηρήσωμεν»⁽¹⁰⁾.

Κι' ἄλλοῦ πάλι γράφει χαρακτηριστικὰ: «(Ἡ γρη῏) εἶχε ζήσει εἰς τὰ ἤμερα βουνα, ὅπου ὁ παράσιτος νεοετισμὸς ἀκόμη δὲν εἶχε ποδάρια γιὰ ν' ἀναρριχηθῇ. Ὄνομαζε τὸ πιᾶτο πινάκι, τὴ σουπιέρα λοπάδα, τὸ μπαρμποῦνι τριγλί, τὸ τσεκούρι ἀξινάρι καὶ τὴν κουμπάρα συντέκνισσα»⁽¹¹⁾.

Δὲν δέχεται συζήτηση γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ φωτισθῇ ὁ λαὸς καὶ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὶς προλήψεις του. Τὸν προτιμάει ἔτσι φυσικὸ καὶ ἀγνό, μὲ τὶς δεισιδαιμονίες του. «Παντοῦ, λέει, παρουσιάζονται Ρωμηοὶ διὰ συζήτησιν, περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Ἐγὼ εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, ἂν εἶχα ἐξουσίαν, θὰ ἔθετα φιδωτρον»⁽¹²⁾.

Κοιτάζει τὴ λαϊκὴ δεισιδαιμονία μὲ συμπάθεια καὶ τὴν ἐξηγεῖ: «Πῶς νὰ μὴν εἶναι τὶς δεισιδαίμων... ὅταν παλαίῃ μὲ τὸ ἀγνωστον καὶ δὲν ἤξευρῃ ἂν αὐριον θὰ ἐπιπλῆῃ ἢ θὰ ποντισθῇ, ἂν θὰ εἶναι εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ἢ εἰς τὸν πυθμένα;»⁽¹³⁾.

Ὁ ἴδιος βρίσκει χαρὰ ν' ἀκούῃ τοὺς γέρους καὶ τὶς γριεὶς νὰ τοῦ λένε παλιεῖς ἱστορίες καὶ νὰ τοῦ μιλάνε γιὰ στοιχεῖα. «Πέτε μας καμμιάν ἱστορίαν γιὰ κανένα στοιχείο, Χριστιανοί»⁽¹⁴⁾. Καὶ ζητάει παντοῦ τὴ συντροφικὰ τους, γιὰ νὰ μάθῃ κάτι⁽¹⁵⁾.

(9) «Λαμπριάτικος Ψάλτης».

(10) Ἄρθρο: «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ Ἱερεῖς τῶν χωρίων».

(11) «Ἡ συντέκνισσα».

(12) «Χριστουγεννιάτικα», Φέξης, σ. 79.

(13) «Ὁ Πεντάρφανος», σ. 27.

(14) «Χριστουγεννιάτικα», Φέξης, σ. 79.

(15) Στὴν πολυτιμὴ ἐργασία πού μᾶς ἔδωσε γιὰ τὸν

Τῆ λαϊκῆ μυθολογία μὲ τὰ Ξωτικά καὶ τὶς Νεράϊδες, τὰ Δαιμόνια καὶ τοὺς Καλλικαντζάρους, τῆ βλέπει σὰν ἐπιβίωση τῆς μακρόχρονης ἑλληνικῆς παράδοσης, καὶ νοιώθει συγκίνηση ἀκούοντας τοὺς θρύλους καὶ τὶς παραδόσεις ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὸ στόμα τοῦ λαοῦ: «... Στὸν καιρὸ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων...» (16) καὶ «... ἡ Νεράϊδα, μία τῶν ὠραίων, πονηρῶν καὶ τρομερῶν ἐκείνων νυμφῶν, δι' ὧν ἡ φαντασία τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ οἰκίζει μέχρι τῆς σήμερον πάντα τὰ σπήλαια καὶ τοὺς δρυμῶνας» (17).

* *

Εἶναι διάφοροι οἱ τρόποι ποὺ ὁ Παπαδιαμάντης μᾶς δίνει μέσα στὸ ἔργο του τὶς λαογραφικὲς εἰδησίες ποὺ θέλουμε. Τὶς περισσότερες μᾶς τὶς δίνει τρέχοντας, μ' ἕναν ἀπλό ὑπαινιγμό. Στὴν ἀφήγησή του δηλαδή, ἢ στὸ διάλογο, μᾶς λέει κάτι, ποὺ ἀπ' αὐτὸ μαντεύουμε τὴ σχετικὴ συνήθεια ἢ ἔκφραση.

«... Ἡ παπαδιά ἐν ἀθωότητι ἐξεκόλαπτε σχεδὸν κατ' ἔτος ἐν παπαδόπουλον, χωρὶς νὰ τὴν μέλλῃ οὔτε διὰ *παλληκαροβότανα*, οὔτε διὰ *στηροφοβότανα*, περὶ ἃ τυρβάζουσι ἄλλαι γυναῖκες» (18).

Ἀπὸ τῆ φράση αὐτὴ συμπεραίνουμε πὼς συνηθίζανε στὴ Σκιάθο νὰ δίνουν στὶς γυναῖκες μαγικά βότανα, γιὰ νὰ κάμουν ἀρνευτικὸ ἢ νὰ μὴν κάμουν καθόλου παιδί.

«... διὰ τὴν ἀγάπην τῶν δύο τούτων παιδίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν *δὶς παιδία δι' αὐτήν*, καθότι ἦσαν τέκνα τοῦ τέκνου της» (19).

Ἐδῶ πάλι μαντεύουμε τὴ γνωστὴ παροιμία: «Τοῦ παιδιοῦ μου τὸ παιδί δυὸ φορὲς παιδί μου».

Ἄλλες πάλι μᾶς τὶς δίνει περισσότερο περιγραφικὲς καὶ πιὸ αὐτούσιες, σὰ νὰ τὸν ἀπασχολεῖ ἡ λεπτομερέστερη περιγραφή τους, μιά καὶ τὸ φερε ἡ κουβέντα.

«... Ὁ δὲ Εὐαγγελινὸς ἀνέτρεψεν ἐξ ἀπροσεξίας πῆλινον ἀμφορέα μὲ ὕδωρ, ἐξ ἐκείνων οὓς θέτουσιν ὑπὸ τὸν Ἐπιτάφιον πρὸς ἀγιασμόν, διὰ νὰ μεταχειρισθῶσι τὸ ὕδωρ εἰς τὸ καματηρό, ἦτοι τοὺς μεταξοσκώληκας καὶ εἰς ἄλλας χρείας...» (20).

Ἐδῶ ἡ ἀπροσεξία τοῦ Εὐαγγελينوῦ ἐθύμωσε στὸν Παπαδιαμάντη νὰ μᾶς μιλήσῃ γιὰ ἕνα λαϊκὸ ἔθιμο τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.

«... Ἐψάλη τὸ Ἅσαϊα χόρευε, ἔφεραν ὕδρον τρεῖς φοραῖς, ἔρναναν τοὺς νεονύμ-

φους μὲ δρύζιον καὶ κοφέτα, καὶ τέλος ὁ παπᾶ Νικόλας, λαβὼν ἐκ τοῦ βραχίονος ὀκταετῆς παιδίου, τὸ ὅποιον εἶχε μάννα καὶ πατέρα, τὸ ὠθησεν ἐν τῷ μέσῳ τῶν νεονύφων, κι' ἐχώρισε διὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ παιδιοῦ τὰς συνδεδεμένας χεῖρας τῶν ἐπευχηθεῖς μεγαλοφώνως: «Ὅλο κεφαλᾶδες!» (21)

Στὴν περιγραφή αὐτὴ ὁ Παπαδιαμάντης φαίνεται καθαρὰ πὼς ἐπιμένει μαζί μὲ τὴ σκηνὴ νὰ μᾶς δείξῃ καὶ τὸ ἔθιμο.

* *

Μὰ ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις ποὺ ἡ λαογραφικὴ πρόθεση τοῦ διηγηματογράφου ἐκδηλώνεται καθαρῶτερα, κι' ἡ περιγραφή τοῦ ἔθιμου γίνεται σωστὴ παρέκβαση.

«... Διότι ἡ *τέμπλα* δὲν εἶναι νὰ λείψῃ ἀπὸ τὴν αἴθουσαν, ὅπου θὰ τελεσθῇ ὁ γάμος. Στρώματα, παπλώματα, καὶ κιλμια, ἐπιμελῶς διπλωμένα, προσκέφαλα, σινδόνια, σωρεύονται εὐτάκτως καὶ κοσμίως κατὰ τοῦ τοίχου, παρὰ τὴν μίαν γωνίαν τοῦ θαλάμου, καλύπτονται μὲ μεταξωτὴν σινδόνα, καὶ ἐπιστέφονται μὲ δύο προσκεφάλιδες μὲ μεταξωτὰ περιβλήματα. Αὐτὴ εἶναι ἡ *τέμπλα*» (22).

Κι' ἄλλοῦ:

«Οἱ νεράϊδες ἀγαποῦν νὰ βγαίνουν τὴν ἡμέραν εἰς τὸν ἥλιον, ὅταν εἶναι ζέστη, καταμεσημέρον καὶ νὰ χορεύουν. Νὰ μὴ γελασθῆς καὶ ἀνοίξης τὸ στόμα σου νὰ τὰς ὀμιλήσης, γιὰτι θὰ σοῦ πάρουν τὴ φωνή, νὰ μεινῆς βουβός» (23).

Συντροφεῖται τότε τὶς περιγραφὲς τοῦ καὶ μὲ σχετικὲς φράσεις, ποὺ δείχνουνε καθαρὰ τὴ λαογραφικὴ του πρόθεση:

«... Συνήθειαν εἶχον αἱ γερόντισσαι ποιμενίδες τοῦ βουνοῦ...»

«... Κατὰ τὸ ἔθος, ἡ μυσταγωγία ἐτελεῖτο...»

«... Ὑπῆρχε τὸ δημῶδες ἀξίωμα...»

Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς χρησιμοποιεῖ καὶ λαογραφικοὺς ὄρους ἀπὸ κείνους ποὺ μεταχειρίζομασε σήμερα στὴν ἐπιστημονικὴ Λαογραφία. Ἔτσι βρίσκουμε ἐδῶ κι' ἐκεῖ στὸ ἔργο του τοὺς ὄρους: «δημῶδες ἀξίωμα», «παροιμιώδη ἔκφρασις» «κοινὴς παροιμία», «δίστιχον», «δημῶδες κοινοτοπικὸν ἄσμα», «παλαιὰ μερακλήδικα τραγούδια», «τοπικαὶ παραδόσεις», «λαϊκὰ δεσποδαμονία», «ἐπωδαί», «παραμύθια» κλπ.

Ἀκόμη καὶ μὲ ὑποσημειώσεις, σὲ ὕφος ἐπιστημονικὸ, μᾶς ἐπεξηγεῖ πολλὲς φορὲς τὴν περίπτωσιν μᾶς λέξεως ἢ ἐνὸς ἔθιμου:

«... *Κούτης*, ἦτοι κέσφος = κεφαλᾶς, καλεῖται *παρ' ἡμῖν* τὸ ἀβάπτιστον ἄρρεν, *Κοσ-*

Παπαδιαμάντη, ὁ Γ. Βαλέτας παρατηρεῖ σχετικὰ: «Ὁ τύπος τῆς γριᾶς κυριαρχεῖ μέσα στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, γιὰτι τ' ἄρεσε ν' ἀκούῃ, ν' ἀποθησαυρίζῃ, νὰ ἐμβαθύνῃ, νὰ μελετᾷ καὶ νὰ δροσολογιέται μέσα στίς πηγὲς τῆς λαϊκῆς φαντασίας καὶ πίστης». (Γ. Βαλέτας, Παπαδιαμάντης, Μυτιλήνη 1940).

(16) «Τ' ἀγνάντεμα».

(17) «Ἡ Γυφτοπούλα».

(18) «Ἐξοχικὴ Λαμπρή».

(19) «Ἡ Σταχομαζώχτρα».

(20) «Παιδικὴ Πασχαλιά».

(21) «Οἱ Ἐλαφροσκιῶται».

(22) «Οἱ Ἐλαφροσκιῶται».

(23) «Οἱ Ἐλαφροσκιῶται».

σοῦ δὲ τὸ θῆλυ. *Δρακός* ἢ *Δρακούλα* καλοῦνται τὰ βαπτισμένα βρέφη κατόπιν δυσχεροῦς τινος νόσου, οἷον σπασμῶν, ἐπιληψίας κτλ. λαμβάνοντα τὴν προσγορίαν ταύτην ὡς ἀλεξιθήριον καὶ φυλακτικὸν κατὰ πάσης βασκανίας»⁽²⁴⁾.

* * *

Ὅταν τὸ 1908, μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Ν. Πολίτη, ὀργανώθηκαν συστηματικὰ οἱ λαογραφικὲς ἔρευνες στὴ χώρα μας καὶ συγκεντρώθηκαν οἱ διανοοῦμενοι κι' οἱ λογοτέχνες τοῦ τόπου στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη, γιὰ νὰ ἰδρῦσουν τὴν «Ἑλληνικὴ Λαογραφικὴ Ἑταιρεία»⁽²⁵⁾, ὁ Παπαδιαμάντης, στὴ δύση πιά τοῦ βίου του, ἔφευγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γιὰ τὸ νησί του. Ἔτσι οὕτε ἔλαβε μέρος οὕτε ἀπασχολήθηκε μὲ τὴν κίνηση αὐτή. Κι' ὅταν χρειάστηκε νὰ ὀνομασθῇ κάποιος στὴ Σκιάθου «τακτικὸς ἐταῖρος», αὐτὸς δὲν ἦταν ὁ Παπαδιαμάντης⁽²⁶⁾. Μὰ ἀπὸ τὸ χαρακτῆρα του καὶ τὴ ζωὴ του δὲν φαίνεται πὼς θὰ εἶχε διάθεση ν' ἀνακατωθῆ σὲ τέτοιες κινήσεις. Ὅπως εἶδαμε, ἔκανε λαογραφία κατὰ τὸ δικό του τρόπο. Ἄγαποῦσε, σεβόταν καὶ ζοῦσε τὶς παραδόσεις καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου του, καὶ γι' αὐτὸ τὰ ἔγραφε.

Ὁ Πολίτης στὶς μελέτες του ἔχει ὑπ' ὄψη του καὶ τὸν Παπαδιαμάντη ὡς πηγὴ, κι' ὅπου βρίσκει στοιχεῖα, παραπέμπει στὸ ἔργο του. Εἶναι ὅμως κάπως ἐπιφυλακτικὸς γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῆς πληροφορίας του, κι' ὅ,τι παίρνει, τὸ χρησιμοποιεῖ μ' ἐπιφύλαξη. Γράφει κάπου: «Σκιάθος (;) Τὴν δεισιδαίμονα συνήθειαν τῆς σπορᾶς τῶν κολλύβων, πρὸς πρόγνωσιν τοῦ μέλλοντος συζύγου, συνύφανεν ὁ Ἀλέξ. Παπαδιαμάντης εἰς τὴν ὑπόθεσιν διηγημάτων του «Ἅγια καὶ πεθαμένα»... Ἀφορμηθεὶς *πιθανώτατα* ἐκ παρατηρήσεως τῶν συνηθιζομένων ἐν τῇ πατρίδι του Σκιάθου, ἐβάσισε τὴν διήγησιν εἰς τὴν ἐπικρατοῦσαν ἴσως ἐκεῖ δοξασίαν, ὅτι ἂν τὰ κόλλυβα δὲν εἶναι ἄγια, ἦτοι ἐορτάσιμα, ἀλλὰ πεθαμένα, ἦτοι προσφερόμενα ὑπὲρ τῆς ψυχῆς νεκροῦ, ἢ μαν-

τευομένη κόρη βλέπει καθ' ὕπνου μορφὰς νεκρῶν»⁽²⁷⁾.

Ἔδῶ, τὸ «*πιθανώτατα*» ἐκεῖνο καὶ τὸ «*ἴσως*» δείχνουν καθαρὰ τὴ δυσπιστία τῆς αὐστηρῆς ἐπιστήμης γιὰ τὶς μαρτυρίες τῆς ἐλεύθερης λογοτεχνίας.

* * *

Τὸ ὕλικό ποῦ μποροῦν νὰ προσφέρουν στὴ Λαογραφία οἱ λογοτέχνες γενικά, ὅσο πιστὰ ἠθογραφικὸ κι' ἂν εἶναι τὸ ἔργο τους, θάβναι πάντα περιορισμένο, καὶ λειψό. Τὶς πιὸ πολλές φορὲς εἶναι καὶ μεταποιημένο, προσαρμοσμένο στὶς ἀνάγκες τῆς τέχνης τους. Γι' αὐτὸ κι' ἡ ἐπιστημονικὴ λαογραφία τὸ χρησιμοποιεῖ μ' ἐπιφύλαξη.

Ὅμως ὅ,τι καὶ νὰ μᾶς δώσουν, εἶναι κατὰ τοῦτο εὐπρόσδεκτο καὶ σημαντικὸ, ὅτι μᾶς προσφέρουν τὸ μίτο γιὰ τὴ λαογραφικὴ ἔρευνα, τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ συλλογὴ. Μέσα στὸ ἔργο τῶν διηγηματογράφων μας, ἰδίως αὐτῶν ποῦ κάνουν ἐπαρχιακὴ ἠθογραφία καὶ ποῦ ἐμπνέονται πραγματικὰ ἀπὸ τὸ λαὸ μας, βρίσκουμε ἀρκετὲς καὶ πολύτιμες εἰδήσεις γιὰ τὴ λαϊκὴ Νεοελληνικὴ ζωὴ, γιὰ τὰ ἔθιμα καὶ τὶς παραδόσεις τῆς.

Ὅσο γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, τὸ ὕλικό ποῦ βρίσκουμε στὸ ἔργο του εἶναι, καθὼς εἶπαμε, ἄφθονο καὶ σημαντικό. Μποροῦμε, μαζεύοντας ἓνα πρὸς ἓνα ὅσα στοιχεῖα μᾶς δίνει, νὰ καταρτίσουμε μιὰ πλούσια κι' ἐνδιαφέρουσα συλλογὴ ἀπὸ τὴ Σκιαθτικὴ λαογραφία. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια ὅσων μᾶς γράφει, δὲν πρέπει νάχουμε καμμιά ἐπιφύλαξη. Μᾶς ἡσυχάζει ὁ ἴδιος: «Οὐδαμοῦ σχεδὸν θὰ εὔρητε ὅτι ἐπεζήτησα βεβιασμένην θέσιν ἢ πλοκὴν, ὅπως γαλβανίσω τὴν περιέργειαν τοῦ ἀναγνώστου»⁽²⁸⁾.

Κι' εἶναι τόσο πλούσια ἢ πείρα του, τόσο δυνατὴ ἢ πίστη του στὴν παράδοση, τόσο φυσικὴ κι' ἀβίαστη ἢ ἀφήγησή του, ποῦ γίνεται ὁ ἴδιος μέσα στὸ ἔργο του τύπος λαϊκός, ἀστεϊρευτὴ πηγὴ, ἢ καταλληλότερη ποῦ θὰ βρίσκαμε μέσ' στὸ νησί του, γιὰ νὰ μᾶς δώση τὶς πληροφορίες ποῦ θὰ θέλαμε.

ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ

(24) «Στὴν Ἅγι' Ἀναστασά».

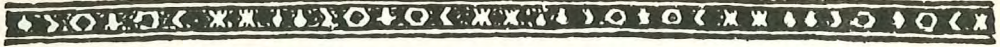
(25) Βλ. σχετικὰ, περιοδ. Λαογραφ. Α' σ. 162.

(26) Ὄνομάσθηκε «ἐταῖρος» ὁ συγγενὴς καὶ βιογράφος τοῦ Παπ. δημοδιδάσκαλος Γ. Ρήγας, ποῦ ἐνδιαφέρθηκε πολὺ γιὰ τὴ λαογραφία τοῦ τόπου του.

(27) Ν. Γ. Πολίτου, *Μαγικαὶ τελεταὶ πρὸς πρόκλησιν ὄνειρων*, Λαογρ. Γ' σ. 23.

(28) «Λαμπριάτικος ψάλτης».

ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΙΔΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Α'

Πώς αποδίδει ο Παπαδιαμάντης τὸ γλωσσικό ἰδιώμα τῆς πατρίδας του; Τί θέση παίρνει ἀπέναντι σ' αὐτὸ καὶ ποιῆς αἰτίες καθορίζουν αὐτὴ του τὴ στάση; Ἴδου ἓνα ζήτημα ποῦ δὲν ἔχει μέχρι τώρα ἐρευνηθῆ.

Γιὰ νὰ προχωρήσουμε ὅμως στὴν ἀπάντηση, φυσικὸ εἶναι νὰ ξέρουμε τί λογιῆς γλωσσικὸ ἰδιώμα εἶναι αὐτὸ τῆς Σκιάθου. Δυστυχῶς δὲν ἔχουμε καμμιά ἐξακριβωμένη μαρτυρία εἰδικῶς μελετητοῦ. Μόνο πληροφορικὰ στοιχεῖα ἔχουμε, καὶ αὐτὰ κυρίως μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1940 εἶχε ἀποφασισθῆ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία του ν' ἀποσταλῆ ὁ ὑποφαινόμενος στὴ Σκιάθο γιὰ τὴν ἐπιτόπια μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Ἡ ἀποστολὴ ἐκεῖνη ἀνεβλήθη ἐξ αἰτίας τῆς διεθνοῦς καταστάσεως, εἶχε γίνῃ ὅμως μιὰ προεργασία, μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦνται στὴ σημερινῇ μελέτῃ.

Τὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα τῆς Σκιάθου, ὅπως συμπεραίνουμε ἰδίως μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, μοιάζει μὲ τὸ Θεσσαλικὸ ἰδιώμα. Τὸ δεύτερο ἔχει μελετηθῆ ἀπὸ τὸν κ. Ἀχ. Τζαρτζάνο(!), καὶ εἶναι, ὅπως λέγεται ἐπιστημονικὰ, βόρειο. Τὰ βόρεια ἰδιώματα συναντιῶνται κυρίως στὰ πάντα ἀπὸ τὸν Ἰσθμὸ μέρη καὶ ἔχουν αὐτὸ τὸ διπλὸ ξεχωριστὸ γινώρισμα: α) Κάθε *ε* ἢ *αι* καὶ *ο* ἢ *ω*, ὅταν δὲν ἔχη τόνο, προφέρεται πιὸ κλειστὰ καὶ γίνεται *ι* τὸ πρῶτο καὶ *ου* τὸ δεύτερο. β) Κάθε *ου* καὶ κάθε *ι* (δηλ. *ι*, *η*, *υ*, *ει*, *οι*, κλπ.), ὅταν βρίσκεται στὸν ἀρχικὸ τύπο μιᾶς λέξεως καὶ δὲν εἶναι τονούμενο, συγκόπτεται καὶ χάνεται ἢ γίνεται ἡμίφωνο. Ἀρκοῦν μερικὰ πρόχειρα παραδείγματα: *ἔρχι* (= ἔρχεται), *βῆ* (= βουνό), *κάρβνα*, *ψουμί*, *χουράφ'*, *κφός* (= κουφός), *κφάθκι* (= κουφάθηκε), *κθάρ'* (= κριθάρι), *μουσκουστάφλου* (= μουσκοστάφυλο), *Κισός* (= Χριστός), *ἰ μύλος* (= ὁ μύλος), *ἰ Γιώργης* (= ὁ Γεώργης). Τέτοια εἶναι ὅλα τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα Θεσσαλίας, μέχρι τὸ τέλος τοῦ Πηλίου.

Ἡ Σκιάθος εἶναι ἓνα νησάκι ποῦ ἀπὸ γεωλογικὴ ἀποψη ἐπέχει σχεδὸν τὴ θέση

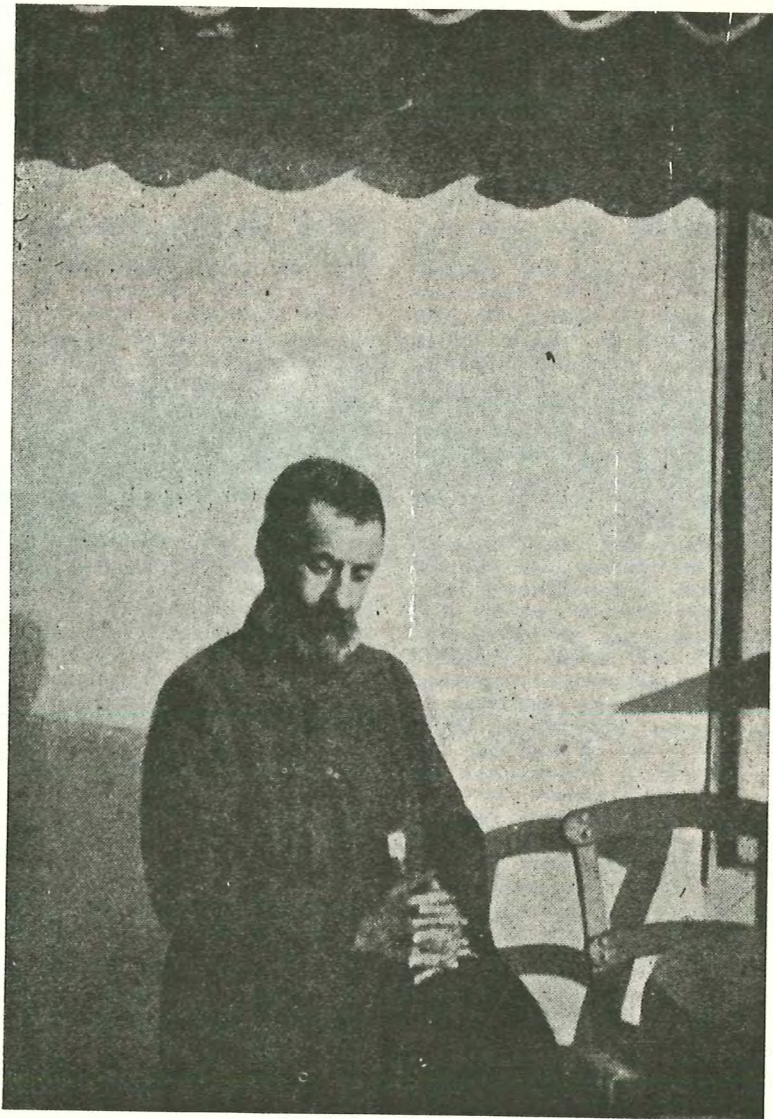
μιᾶς προεκτάσεως τοῦ νοτιανατολικοῦ ἀκρωτηρίου τῆς χερσονήσου ποῦ σχηματίζει τὸ Πήλιο. Ἡ μοῖρα του ἔχει δεμένο τὸ νησάκι μὲ τὶς τύχες καὶ τὴ ζωὴ τῆς ἀντικρυνῆς στεριάς, ὅπως συμβαίνει μὲ πολλὰ νησιά ποῦ γειτονεύουν μὲ μεγαλύτερη στεριά. Εἶναι δορυφόροι ποῦ δέχονται κάθε εἶδους φῶς ἀπὸ τὸν κύριό τους. Στὴν ἀντικρυνῆ στεριά περνᾶνε συνήθως οἱ « ναυβᾶται καὶ πορθμεῖς » τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἐκεῖθε ἐπίσης γίνεται τὸ περισσότερο ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ. Ἐκεῖ κοντὰ, — Θεσσαλία ἢ Β.Εὐβοία, τὸ ἴδιο εἶναι — θὰ πάη καὶ ἡ Σταχομαζώχτρα, ποῦ εἶναι ἡ προσωποποίηση τῆς Σκιαθίτικης φτωχολογίας. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ ἀναπόδεικτη μαρτυρία ὅτι τὸ 1836 στὴ Σκιάθο βρίσκονται χίλιοι κάτοικοι, ἀπόγονοι Θεσσαλῶν(?). Ὡστε ἡ γεωγραφικὴ θέση τοῦ νησιοῦ, τὸ ἐμπόριο, ἡ ἐπικοινωνία καὶ ὁ μερικὸς ἢ ἴσως γενικώτερος παλαιότερος ἐπικοινωνισμὸς, ἐνισχύουν τὴ γνώμη ποῦ σχηματίζουμε μελετώντας τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅτι δηλ. τὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα τῆς Σκιάθου εἶναι βόρειο(!).

Βέβαια τὸ ἰδιώμα αὐτὸ διαφορετικὸ θὰ τὸ ἄκουγε καὶ θὰ τὸ μιλοῦσε μικρὸ παιδί ὁ Παπαδιαμάντης, κατὰ τὸ 1860, καὶ ἄλλίως θὰ ἐπιζῆ σήμερα στὸ ἴδιο νησί. Τὸ σχολεῖο καὶ ἡ ἐκπαίδευση γενικά, ὁ στρατὸς γιὰ τοὺς ἄντρες, ἡ ἐπικοινωνία καὶ τὸ ἐμπόριο, ἡ ταχικὴ συγκινωνία, οἱ μορφωμένοι ὑπάλληλοι, οἱ παραθεριστὲς ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα, οἱ Σκιαθίτες ποῦ ξεγιτεύονται ἢ ταξιδεύουν πολλὸν καιρὸ, ἡ ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἡ διάδοση τῶν περιοδικῶν, οἱ ἐφημερίδες, ὅλ' αὐτὰ συντελοῦν κ' ἐκεῖ, ὅπως σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα, στὸ ταχύτερο ἄπλωμα τῆς κοινῆς δημοτικῆς, καὶ συντομεύουν τὸν ἐπικείμενο θάνατο τῆς τοπικῆς διαλέκτου. Θὰ πρέπη νὰ βροῦμε γέρους καὶ γριεὲς ἀναλόφητους καὶ ἀταξιδευτοὺς, ἀπ' αὐτοὺς τοὺς « ξωμερίτες » τοῦ Παπαδιαμάντη, γιὰ νὰ μᾶς χρησιμεύσουν ὡς πηγὴ σὲ ἐνδεχόμενῃ γλωσσικῇ μελέτῃ.

(2) Βλ. Τρόφ. Εὐαγγελίδου, Ἡ νῆσος Σκιάθος, σ. 125.

(3) Ἡδὴ σὲ ἔγγραφο τοῦ 1459 ὑπάρχει τοπωνύμιον τῆς Σκιάθου ποῦ γράφεται σὲ τύπο βορείου ἰδιώματος. Βλ. τὸ ἔγγραφο καὶ τὸ τοπωνύμιον στὸ ἴδιο βιβλίον τοῦ Τρ. Εὐαγγελίδου, σ. 53.

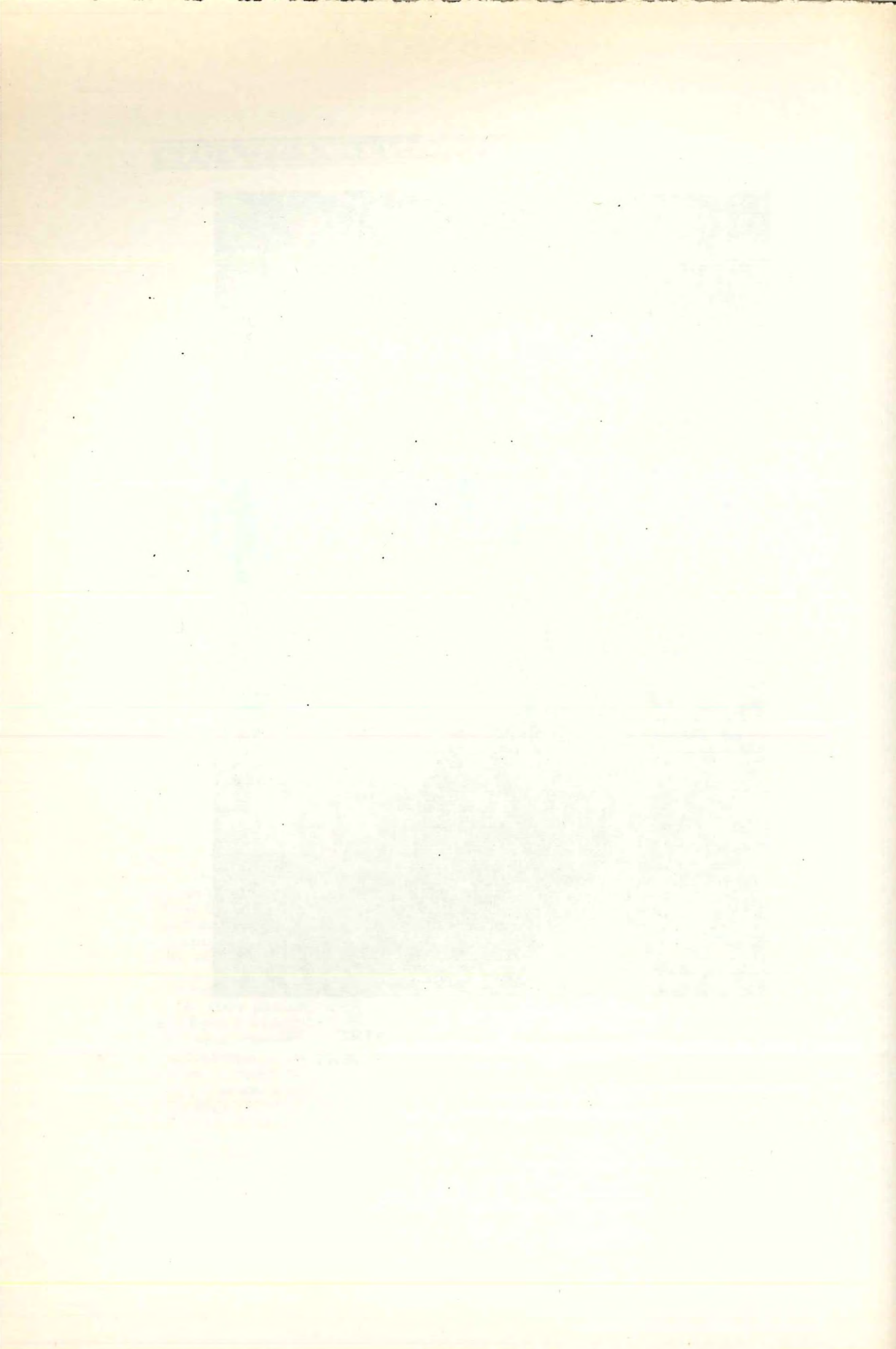
(1) Ἀχ. Τζαρτζάνου, Περί τῆς συγχρόνου Θεσσαλικῆς διαλέκτου, Ἀθήνα 1909.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΤΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

(*Η Ιστορική φωτογραφία του Παύλου Νιρβάνα*)

“ Νέα Έστία ,, — Χριστούγεννα 1941

Β'

Ἄν ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραφε τὴ διάλεκτο τῆς πατρίδας του στὴν ἴδια μορφή πάντοτε καὶ παντοῦ, ὅπου μέσα στὰ διηγήματά του μιλοῦνε Σκιαθίτες, τότε τὸ πρᾶγμα θὰ γινόταν ἀπλούστερο. Οὔτε ὅμως τὴν ἴδια γλωσσικὴ μορφή χρησιμοποιεῖ πάντοτε, οὔτε παντοῦ σὲ ὅλα τὰ ὁμιλοῦντα πρόσωπα.

Παίρνουμε τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ζητήματος: Πῶς ἀποδίδει τὴ διάλεκτο τοῦ νησιοῦ του καὶ γιατί δὲ χρησιμοποιεῖ τὴν ἴδια πάντοτε μορφή γλωσσικοῦ ἰδιώματος; Σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις, ἢ διάλεκτος ἀπλουστεύεται στὴ μορφή, ἄλλοτε λιγώτερο καὶ ἄλλοτε περισσότερο, ὥστε τὸ ἰδιώμα τοῦ νησιοῦ, ὅπως μᾶς τὸ παρουσιάζει ὁ Παπαδιαμάντης, φαίνεται ἄλλοτε βόρειο, ἄλλοτε ἡμιβόρειο καὶ ἄλλοτε φτάνει τὰ σύνορα τῆς κοινῆς δημοτικῆς, μέσα στὴν ἴδια μάλιστα, ἐνσωματωθῆναι ἢ ἀνεπαίσθητα, ὑπεισέρχονται καὶ στοιχεῖα τῆς καθαρεύουσας.

Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τῆς γλωσσικῆς ἐξομαλύνσεως ἀπὸ στριφνοὺς ἰδιωματισμοὺς ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει ὑπόψη του ὅτι ἀπευθύνεται στὸ πανελλήνιο κοινὸ καὶ κατὰ συνέπεια καὶ σὲ ἀναγνώστες ποὺ δὲ μίλησαν οὔτε γνωρίζουν τίς περιέργες περιπλοκὲς τῶν βορείων ἰδιωμάτων. Καὶ γιὰ νὰ συνδυάσῃ τίς δυὸ αὐτὲς πραγματικότητες — τὸ βόρειο ἰδιώμα τῆς Σκιάθου καὶ τὸν Ἀθηναῖο ἔξαφνα ἀναγνώστη — ποὺ ἀπέχουν ἀναμεταξύ τους τὴν ἴδια πάντοτε ὀρισμένη γλωσσικὴ ἀπόσταση, κινεῖται ὁ ἴδιος ἀνάμεσα στὰ δυὸ τοῦτα σταθερὰ σημεία μὲ ἐλευθερία καὶ εὐκίνησια, ἔστω κι' ἂν αὐτὴ δημιουργηθῆ καθε τὸσο ποικιλία μορφῶν στὴ γλῶσσα ποὺ γράφει. Ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης διατηρῶντας τὸ διαλεκτικὸ ὕφος ἀπλουστεύῃ μόνον τοὺς δυσνόητους τοῦς, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ πλησιάζῃ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ νὰ παίρνῃ συνειδητὰ, ὅπως νομίζω, τὴ θέση τοῦ διερμηνεύου τοῦ μητρικοῦ τοῦ ἰδιώματος.

Γ'

Ἡ γλῶσσα τῶν ἀλλόφων — καὶ ἐννοοῦμε ἐκεῖ ὅπου μιλοῦνε μόνον Σκιαθίτες — εἶναι πολὺ συχνὰ δημοτικὴ, μερικές φορές ἢ ἰδιωματικὴ τοῦ νησιοῦ, καὶ κάπου-κάπου, σπάνια ὅμως, καθαρεύουσα. Δὲν εἶναι τυχαῖο πρᾶγμα ποῖα γλῶσσα κάθε φορά μιλεῖ κάθε πρόσωπο. Τὴν καθαρεύουσα κατὰ προτίμησιν τὴ μιλοῦν οἱ κληρικοί.

Μέσα στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη οἱ παπάδες τῆς Σκιάθου εἶναι κι' αὐτοί, ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι χωρικοί, τὸ πολὺ μὲ περισσότερη εὐλάβεια καὶ κατὰ τι λιγώτερη ἀμάθεια. Κατὰ συνέπεια καὶ ἡ γλῶσσα ποὺ θὰ μιλοῦσαν δὲ θ' ἄλλαξε ἀπὸ τὴ

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῆς γλωσσικῆς ἀπλουστεύσεως μιᾶς διαλέκτου δὲν εἶναι φαινόμενο ποὺ γίνεται μόνον ἐδῶ, μὲ τὸν Παπαδιαμάντη. Τοῦτο συμβαίνει πολὺ εὐρύτερα στὴ λογοτεχνία. Ὁ Κονδυλάκης στὸν «Πατούχα» ἀπλουστεύει τόσο, ὥστε σχεδὸν ἔξαφανίζει τὸ κρητικὸ ἰδιώμα, γιατί ἀντιλαμβάνεται ὅτι δὲν ἀπευθύνεται στὸ κρητικὸ μόνον κοινὸ. Ἀνάλογο φαινόμενο γίνεται στὸν Ἀριστοφάνη μὲ τὴ βοιωτικὴ γλῶσσα ποὺ μιλεῖ ὁ Βοιωτὸς ἢ τὴ δωρικὴ ποὺ μιλοῦν οἱ Σπαρτιάτες καὶ τὴ μεγαρικὴ ποὺ μιλεῖ ὁ Μεγαρέας. Καθένας θὰ πρέπη νὰ μιλή τὴ διάλεκτο τῆς πατρίδας του. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ ἐπιδιώκει ὁ μέγας κωμικός, ὁ ὅποιος ὅστος οὐ δὲν ξεχνᾷ ὅτι ἀποτείνεται ποὺ Ἀθηναίους. Περισσότερη μάλιστα ὁμοιότητα βρίσκουμε μὲ τὴ γλῶσσα τῶν χορικῶν τῆς ἀρχαίας τραγωδίας. Ἡ χορικὴ ποίηση ἔχει καταγωγὴν δωρικὴν καὶ τὰ παιδικὰ τῆς χρόνια εἶναι δεμένα μὲ τὴ δωρικὴ γλῶσσα. Ὅπως ὁ ὄριμος ἄνθρωπος, ὅσο ξενιτεμένος νὰ βρίσκεται, δὲν παύει τὴν πατρίδα νὰ θυμᾶται, καὶ διατηρεῖ ἐντονώτερες τίς ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς ἡλικίας, ἔτσι καὶ ἡ χορικὴ ποίηση, καὶ ὅταν μεγάλωσε καὶ ξενιτέθηκε σ' ἄλλες ἑλληνικὲς χώρες, δὲν ἀλλάξογλώσσησε. Μαζί τῆς ἡ δωρικὴ γλῶσσα μορφώνεται τότε σὲ παράδοση, μιὰ κληρονομία ποὺ τὴ σέβονται οἱ Ἀθηναῖοι τραγικοί. Ὁ λαὸς ὅμως ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀκροατήριον ἔχει ὄργανό του ἐκφραστικὸ τὴν ἀττικὴν γλῶσσα. Ἀφοῦ τὸ ἀκροατήριον δὲν τὸ ἐνδιαφέρει ἢ γλωσσικὴ ἀκρίβεια λεπτομερειῶν στοιχείων, ὁ ποιητὴς ἔχει ὅλη τὴν εὐχέρεια καὶ ἀκολουθεῖ μὲσὸ δρόμο, συνδυάζοντας ἔτσι παράδοση καὶ περιεχόμενο. Καὶ σιγὰ-σιγὰ τὰ χορικά τῆς ἀρχαίας τραγωδίας γράφονται σὲ μιὰ γλῶσσα δωρικῆς, ἀρκετὰ τεχνητὴ καὶ μὲ πολλὴ δωρικοφάνεια, ἐνῶ στὴν οὐσία τὸ δωρικὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα γράφεται ἀπλουστευμένον καὶ ὄχι ἀπόλυτα καθαρὸ καὶ γνήσιον.

γλῶσσα τῶν ἄλλων χωρικῶν. Παρ' ὅλα ὅμως αὐτὰ, εἶναι πολὺ σπάνιο διάλογοι κληρικοῦ νὰ γίνεται στὸ γλωσσικὸ ἰδιώμα τοῦ νησιοῦ. Ἀπεναντίας, μιλοῦνε συχνὰ μιὰ ὄραια καὶ ἀπίθανη δημοτικὴ, ὅπως ἢ καλλιερημένη ἀθηναϊκὴ. Πολλὲς φορές μάλιστα οἱ ἡμιμαθεῖς κληρικοὶ τοῦ μικροῦ νησιοῦ φτάνουνε στὸ παράξενο ἀποτέλεσμα νὰ μιλοῦνε καθαρεύουσα. Στὸ διήγημα «Ἐξοχικὴ Λαμπρὴ» ὁ παπᾶ-Κυριάκος λέει: «ὦ Κύριε, ἡμαρτον! Σὺ παρεδόθης διὰ τὰς ἀμαρτίας μας καὶ ἡμεῖς σὲ σταυρώνουμε». Ὁ δὲ παπᾶ-Βαγγέλης ὁ Σφοντύλας λέει πιὸ κάτω, ὅπου ὁ λόγος γιὰ

προσφορές: « Ἐβδομάδες καὶ μῆνες παρέρχονται ἄγονοι ».

« Εἰς τὴν βόρειον ἀκτὴν τῆς νήσου, περιόπτος ἐκ τοῦ πελάγους, ἀκούων τοὺς κτύπους τοῦ πλῆκτοντος τὰς ἀκτὰς κύματος, ἐγείρεται πενιχρὸς ἀλλὰ σεμνὸς τῆς Ἀποτομῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου ὁ ἱερὸς ναὸς » (Διήγ. « Λαμπριάτικος Ψάλτης »). Ἐκεῖ, ὡρες μακριὰ ἀπὸ τὴν πόλη, εἶναι μαζεμένοι γιὰ τὴν Ἀνάσταση ὁ παπᾶ-Διανέλος, ἡ ἀπαραίτητη ἀκολουθία ἀπὸ εὐλαβικὲς γυναικοῦλες, καὶ ἀργότερα οἱ τσοπάνηδες τῆς περιφέρειας, οἱ ὁποῖοι « ἦσαν ὄλοι, ὡς εἰκός, οὐ μόνον ἀργάμματοι, ἀλλὰ καὶ ἀλβάνιστοι οἱ κακόμοιροι ». Σ' ἕνα τέτοιο ἀκροατήριον, ἐκεῖ ἐπάνω στὴν ἐρημιὰ τῶν βράχων, ὁ παπᾶ-Διανέλος καθορίζει τὸ σκοπὸ μιᾶς θεολογικῆς συζητήσεως: « Σκοπὸς εἶναι νὰ φανερωθῇ μόνον ἡ δύναμις τῶν μνημοσύνων καὶ τῶν διὰ τοὺς νεκροὺς προσφορῶν ». Ὁ παπᾶ-Διανέλος μάλιστα γνωρίζει — πράγμα λίαν ἀμφίβολο — νὰ στολιζῆ τοὺς λόγους του μὲ τὰ θέληγτρα τῆς μετοχῆς καὶ τῆς δοτικῆς: « Καὶ ὅταν θάπτωμεν νεκρὸν ἐν Χριστῷ εὐσεβῶς ζήσαντα, εἶναι ὡς νὰ σπεῖρωμεν εἰς τὴν γῆν κόκκον σίτου, καὶ ὁ Κύριος θὰ τὸν ἀναστήσῃ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ ». Αὐτὰ βεβαίως εἶναι ἀδύνατο νὰ τὰ εἴπεν ἐκεῖ στὸ ἔρημον ξωκκλήσι ὁ παπᾶ Διανέλος.

Γιατὶ ὅμως παρατηρεῖται τοῦτο; Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ ἴδιος ἦτανε γιὸς κληρικοῦ, καὶ μὲ τὴν ξεχωριστὴν τοῦ ἀδυναμία στοῦ τελετουργικοῦ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, συμπαθοῦσε ιδιαίτερα τοὺς λειτουργοὺς τοῦ Ὑψίστου. Μέσα στὸ ἔργο του δειχνονται καὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι μὲ ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, μικρὲς καὶ πολλές. Ἐπάνω ὅμως ἀπ' ὅλ' αὐτὰ φροντίζει νὰ ὑψώνῃ τὸν ταπεινὸ κληρικὸ σὲ ἠθικὴ προσωπικότητα. Δὲν τίθεται σὲ ἀμφίβολα πὼς θὰ ὑπῆρχαν καὶ στὴν πραγματικότητα εὐλαβικοὶ ἔτσι κληρικοὶ, ὅπως τοὺς περιγράφει. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀποκλείει τὴν ἐπιθυμία του νὰ δημιουργῆ τύπους σύμφωνους μὲ τὸ δικὸ του ἰδανικὸ γιὰ τὴν ἠθικὴ προσωπικότητα τοῦ κληρικοῦ. Ἡ ἐμφάνιση αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ, ποῦ ἀποτελεῖ τὸ κύριον διδακτικὸ στοιχεῖον ὀρισμένων διηγημάτων, ἐπιφέρει σὲ μερικὰ — βλ. πρόχειρα τὸ διήγ. « Ἐξοχικὴ Λαμπρῆ » — καὶ τὴ λύση δύσκολης πλοκῆς.

Σὲ μιὰ ἀνάλογη αἰτία, σύμφωνη μὲ τὴ γενικὴ θρησκευτικὴ του ψυχολογία ἀπέναντι στοῦν ὀρθόδοξο κλῆρον, ὀφείλεται καὶ ἡ γλῶσσα ποῦ βάνει μερικοὺς παπάδες νὰ μιλοῦν. Πλησιάζει τοὺς ταπεινοὺς κληρικοὺς « μὲ τὴν ὀλίγην μάθησιν » πρὸς τὴ γλῶσσα τῆς προτιμησέως του (1), τὴν « ἱερα-

τικὴ » καθαρεύουσά του, ὅπως γράφει κάπου γι' αὐτὸν ὁ Παλαμάς (2).

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο οἱ κληρικοὶ, οἱ ὁποῖοι μιλοῦνε συνήθως δημοτικῆ ποῦ φτάνει κάποτε μέχρι τὴ γραφομένη καθαρεύουσα τοῦ Παπαδιαμάντη. Κι' οἱ ἀγράμματοι « ξωμερίτες », οἱ ξωμάχοι τῆς Σκιάθου, ποῦ μόνο τὸ βόρειο Σκιαθτικὸ ἰδίωμα θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ μιλήσουν, παρουσιάζονται νὰ μιλοῦν ὠραία δημοτικῆ, χωρὶς ἐκπτώσεις φωνηέντων ἢ καὶ ὀλόκληρων συλλαβῶν. Ὑστερ' ἀπὸ αὐτὰ θὰ περιμένε κανεὶς ὀλοκληρωτικὴ ἔλλειψη τοῦ ἰδιώματος Σκιάθου, ποῦ ἦδη στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ ὑποκατέστησε μιὰ ἀπλούστερη λαλουμένη ἑλληνικῆ, συχνὸς σὲ τέτοιες περιπτώσεις νόμιμος κληρονόμος μέσα στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.

Σὲ ὀρισμένες περιστάσεις ὅμως μιλοῦνε καὶ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ. Παρατηροῦνται τότε ποικίλες διαφορὲς καὶ γίνονται διαβαθμίσεις, οἱ ὁποῖες, ἐπειδὴ ἀπαντοῦν — καὶ μάλιστα ὄχι μεμονωμένα, ἀλλὰ συχνὰ — περὶπου ὅμοιες, πρέπει νὰ μὴν ὀφείλονται σὲ τυχαία σύμπτωση. Δὲ φαίνεται ἔξαφνα νὰ γίνεται τοῦτο ἀπὸ ἰδιοτροπία τῆς στιγμῆς, ἀλλὰ κάποιο αἶτιον ὑπόκειται, πολὺ σημαντικότερο.

Εἶναι γνωστὸ πὼς ὁ Παπαδιαμάντης ἐπεδίωκε τὴν ὁμορφίαν καὶ τὴν ἄρμονία τοῦ ὕφους. Ὅταν κάποιος φίλος του τὸν ρώτησε γιατί αὐτὴ του ἡ ἀδιαφορία γιὰ τοὺς τότε γλωσσικοὺς ἀγῶνες, αὐτὸς ἀπάντησε: « Ἐγὼ καταγινομαι μὲ τὸ ὠραῖον » (3). Στὴν καθαρεύουσα τὴ δική του — ποῦ διαφέρει ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα τῶν ἄλλων καὶ ὅπου δανείζεται συχνὰ τὴν εὐστοφροία τῆς δημοτικῆς στὸ τυπικὸ — βρῆσκει καὶ θέλγεται μὲ τὴν ὑποβλητικότητά της, στοιχεῖο ποῦ ταίριαζε στὴν ψυχοσύνθεσή του. Ὁ Ζ. Παπαντωνίου γράφει κάπου (4) γι' αὐτόν: « Μὲ ὄλην τὴν ἐκκλησιαστικὴν καθαρεύουσαν, τὴν ὁποῖαν ἔφερον εἰς τὸ ἀπροχώρητον τῆς μουσικότητος ».

Αὐτὴ ἡ « μουσικότης » καὶ αὐτὸ τὸ « ὠραῖον », μὲ τὸ ὁποῖο « κατεγίνετο », πιστεύω ὅτι ἔκαμαν, ἢ καλύτερα ὑποχρέωσαν τὸν Παπαδιαμάντη νὰ γράψῃ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ του. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὴ Σκιάθο, καὶ πάντοτε ἐκεῖ μὲ ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ ἔκανε συντροφιά. Ἡ ἀγάπη του θὰ ἦταν μονόπλευρη ἂν δὲν περιλάμβανε τὴ γλῶσσα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων, ποῦ στὶς συναναστροφές ἦτανε τὸ μόνο ἔκφραστο μέσο τοῦ ἀγαπημένου του ψυχικοῦ τους κόσμου. Μέσα ἀπὸ τὴ διάλεκτο αὐτὴ μάθαινε τίς χαρὲς καὶ τίς θλίψεις τῆς ψυχῆς τους καὶ ὀλοκληρῶνε αὐτὸ ποῦ σήμερα λέμε λαο-

πὸς ἄλλος ὁμιλεῖ, ξαναγυρίζει, ἀνεπαίσθητα μᾶλλον, στὸ γνωστὸ ὄρος τῆς δικῆς του καθαρεύουσας.

(2) Βλ. Γ. Βαλέτα, Παπαδιαμάντης σ. 285.

(3) Βλ. Γ. Βαλέτα, ἔνθ' ἄν. σ. 364.

(4) Βλ. Γ. Βαλέτα, ἔνθ' ἄν. σ. 305.

(1) Δὲν παραγνωρίζεται βέβαια καὶ ἕνας κάποιος παράγων στιγμιαίου ρητορισμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο παρασύρεται ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ λησμονώντας γιὰ λίγο

γραφικὴ σπουδὴ καὶ γνώση. Ὑστερα, ἄλλη αἰτία τοῦ σεβασμοῦ τοῦ στὸ γλωσσικὸ ἰδιῶμα τῆς Σκιάθου εἶναι πῶς αὐτὸ ἦταν ἡ μητρικὴ τοῦ γλῶσσα, κομμάτι δηλ. τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ. Μ' αὐτὴ τῆ γλῶσσα χάρηκε τὰ παιγνίδια τῆς παιδικῆς τοῦ ζωῆς μετ' ἄλλα νησιωτόπουλα, κι' αὐτὴ ἡ γλῶσσα ἄκουγε νὰ εἶναι τὸ μέσο ἐκφράσεως ὅλης τῆς κοινωνίας τοῦ νησιοῦ τοῦ ποῦ μᾶς ζωγραφίζει. «Εἶναι ὁ μεγάλος ζωγράφος τῶν ταπεινῶν», λέει γι' αὐτὸν ὁ Παλαμάς (!). Καὶ ὁ ζωγράφος αὐτὸς κάνει ἐπιλογὴ στοὺς χρωματισμούς. Ὅταν ἡ σκηνὴ ἔχη ἐνέργεια καὶ παραστατικότητα, καταφεύγει νὰ χρησιμοποιῆ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα γιὰ ν' ἀποδώσῃ τὴ φυσικότητα τοῦ ὕφους. Ἄν ὁ ζωγράφος δὲν ἀναμείξῃ τὸ χρῶμα τῆς τοπικῆς διαλέκτου, τότε ἡ τοιχογραφία γίνεταὶ ξέθωρη καὶ χάνει σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴν τῆς ἀξία. Λόγοι λοιπὸν αἰσθητικοὶ τὸν ἀναγκάζουν νὰ παραδέχεται ἄλλεπάλληλες γλωσσικὰς μορφὰς ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα, τὴ γλῶσσα τῆς προτιμῆσεώς του, περνοῦν ἀπὸ τὴ δημοτικὴ, μετὰ τὴν ὁποία μάλλον γιὰ εὐκολία καὶ χάρη τοῦ ἀναγνώστῃ ἀντικαθιστᾷ τὴν τοπικὴν διάλεκτον, καὶ φτάνουν ὡς τὸ γλωσσικὸ ἰδιῶμα τῆς Σκιάθου, ποῦ θέλει καὶ ὑποχρεώνεται νὰ τὸ χρησιμοποιῆ, γιὰτὶ μόνον ἔτσι αὐξάνει τὸ καλλιτεχνικὸν στοιχεῖον. Καὶ μόνον τοῦ τὸ γλωσσικὸ ἰδιῶμα πάλι, ὅπως τὸ παρουσιάζει, ἔχει μιὰ ἐλαστικότητα (²) ποῦ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐμφανίζεται ἄλλοτε καθαρὰ βόρειον, ἄλλοτε ἡμιβόρειον καὶ ἄλλοτε σ' ἄλλες συγγενικὰς ἐνδιάμεσας μορφὰς. Θυσιάζει λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης τὴ γλωσσικὴ ὁμοιογένεια προκειμένου νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν αἰσθητικὴν τελείωσιν τοῦ ἔργου τοῦ.

Ἔτσι, σὲ στιγμὰς ποῦ κυριαρχεῖ στὸ θέμα ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ ζωηρότητα, παρουσιάζονται τὰ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα ποῦ ἔχουν τὴ δύναμιν νὰ συμπληρῶσιν μετὰ παραστατικὴν τὸ ἠθογραφικὸν μέρος, καὶ ποῦ γιὰ τὸν Σκιαθίτη Παπαδιαμάντη ἀσκοῦν ἰδιάζουσα καλλιτεχνικὴ γοητεία. Σὲ τέτοιαις στιγμὰς ἡ καθαρεύουσα, μετὰ ὅλη τὴ συμπάθεια ποῦ τῆς εἶχε, παρουσιάζεται ἀνίκανη νὰ «μεταφράσῃ», μαζὶ μετὰ τὴ γλωσσικὴν μορφήν, καὶ τὸ βαθμὸν τοῦ ἐκφραζομένου συναισθηματικοῦ στοιχείου. Σὲ ἀνάλογον περίπτωσιν (³) λέγονται πάνω στὸ πασχάλινον φαγοπότι τῶν τσοπάνων οἱ θερμὲς εὐχές:

- Κ' στὸς ἀνέστ' ἄβρὲ παιδιὰ!
- Ἀληθ' νὸς οὐ Κύριους!
- Κι τοῦ χρόν' μετὰ τοῦ καλοῦ!

Ἡ πλαστογραφία τῆς γλωσσικῆς μορφῆς

(¹) Βλ. Γ. Βαλέτα, ἐνθ. ἀν. σ. 290.

(²) Π. χ. τὸ ἄρθρον ὁ ἄλλοτε λέγεται *ι* (ἰ παπᾶς = ὁ παπᾶς), ἄλλοτε οὐ (οὐ Κύριους = ὁ Κύριος), καὶ ἄλλοτε *δ*.

(³) Διήγ. Στὴν «Ἄγι' Ἀναστασία».

τῶν εὐχῶν δὲ θὰ ἐμείωνε τὸν αὐθορμητισμὸν καὶ τὴν ἀληθοφάνειαν τους, καὶ δὲ θὰ τὶς ἔδειχνε κάπως σὰν τεχνητές, ξένες στὸ γλωσσικὸ περιβάλλον τῆς τσοπαναρίας, κολοβωμένες ἔτσι στὸ κυριώτερον στοιχεῖον τους, τὴν εἰλικρίνεια;

Στὴν ἀρχὴ τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀπὸ τὰ διδακτικὰ βιβλία χριστουγεννιάτικου διηγήματος «Στὸ Χριστό, στὸ Κάστρο», ὁ διάλογος εἶναι ζωηρὸς ἐπειδὴ ἀναπτύσσεται τὸ ἐνδιαφέρον μετὰ τὴν ἀνακοίνωσιν σπουδαίου νέου, — τοῦ ἀποκλεισμοῦ δυὸ συχωριανῶν στὸ χιονισμένον βουνό. Γιὰ τὴν πληρέστερη φυσικότητα τοῦ διαλόγου γίνεταὶ ἐμφάνισιν καὶ τῶν ἰδιωματικῶν στοιχείων. Ὅμοια καὶ πιὸ κάτω, κάθε ποῦ θὰ χρειαστῆ νὰ «ζωγραφιστῆ» παραστατικὰ ἡ πραγματικότητα, ξαναπαρουσιάζονται τὰ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα. Οἱ παπαδοπούλες, π.χ., κάνουν ὀχληρὰς διακοπὰς στὸ λόγο. Ἡ παπαδιά ὅμως δὲν ἄργει νὰ τὶς βάλῃ στὴ θέση τους, καὶ μετὰ τὸν τρόπο ποῦ ταιριάζει στὴν περίστασιν:

— Σοῦτ', λ' φάξετε! (δηλ. λουφάζετε = βουλώστε το).

Στὴ «Νοσταλγὸ» ἔχουμε καὶ διαλόγους διγλωσσους, ὅπου τὰ μικρὰ παιδιὰ μιλοῦνε τὸ τοπικὸ ἰδιῶμα καὶ οἱ μεγάλοι τὴν κοινὴ ὀμιλουμένη. Ἐκεῖ δυὸ μικρὰ παιδιὰ, «Ἐν δεκαετὲς καὶ ἄλλο ὀκταετὲς», ἔρχονται στὸ καφενεῖο, ὅπου κάθεται ὁ κύριος Μοναχάκης «ζωηρῶς συζητῶν πολιτικά, μετὰ τὴν μακρὰν τοῦ τσιμπούκαν ἀκοίμητον, καπνίζουσαν πέραν τῆς πλατείας βράκας του». Ἐκεῖ τότε τὰ μικρὰ τοῦ ἀνακοινῶν, μπροστὰ σὲ μᾶς ποῦ τὸ διαβάζουμε καὶ σ' ὅλους τοὺς τότε θαμῶνες τοῦ καφενεῖου, ὅτι ἡ γυναῖκα του, «τὸ Λιαλιῶ του δὲν ἦτο πλέον οἶκος», ἄλλα ἔφυγε μετὰ βάρκα μαζὶ μ' ἕναν ἄλλον.

— Μπάρμπα, ἡ γ'ναῖκα σ' ἔφκει!

Στὸν αἰφνιδιασμὸ καὶ τὴν νευρικὴ ἀνησυχία τοῦ ἐγκαταλειφθέντος συζύγου, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση ἡ ἀφέλεια τῶν μικρῶν παιδιῶν, ποῦ τὴ στολιζέει καὶ τὴν ἐπιτείνει μετὰ ἰδιάζουσα παραστατικὴν ἡ ἰδιωματικὴν μορφήν τῶν προτάσεων. Ὁ διάλογος παίρνει ἐξαιρετικὴν χάρη, ἐνῶ ὀλοκληρῶνεται ὁ τύπος τῆς παιδικῆς ψυχολογίας μετὰ τὴν μετάπτωσιν σὲ ἀντιφάσεις γιὰ νὰ ἐξευρεθῆ μιὰ πρόχειρη δικαιολογία.

— Λέγαμι πῶς θελὰ γυρίσ'νε γλήουρα πίσου. Ὑστερα τσ' εἶδαμι κι κάμανε πέρ' ἀπ' τ'ν Ποῦντα, κι βγήκανε ὄξ' ἀπ' τοῦ λιμάν'. Καρτεροῦμι νὰ γυρίσ'νε πίσου, δὲ γυρίσανε.

— Καὶ πόση ὥρα εἶναι ποῦ τοὺς εἶδατε;

— Νά, ὡς δυὸ ὄρις κι παραπάν'... τ'ἀπουτῶρα.

— Καὶ γιὰτὶ δὲν ἦρθατε πρωτῆτερα νὰ μοῦ πῆτε;

— Μὰ δὲν εἶναι πολλὴ ὥρα... ὡς μιὰ ὥρα... μιὰ οὐρίτσα... κι παρακάτ'... λιγὴ ὥρα... τ' ἀπουτοῦρτσα.

Πιὸ κάτω ὁ μικρὸς πληροφορεῖ τὸν καπετάνιο τοῦ караβιου ὅτι τοῦ πήρανε τὴ βάρκα.

— Ποιὸς;

— Οὐ Μαθιὸς τ' Μαλαμοῦ.

— Ποιὸς Μαθιὸς τοῦ Μαλαμοῦ; Ξαναρωτᾷ ὁ καπετάνιος, ὁ ὁποῖος ὅμως ἦτανε Σκιαθίτης καὶ ἔπρεπε νὰ μιλή τῇ γλῶσσα τοῦ μιλοῦσε κι' ὁ μικρὸς, καὶ ὄχι νὰ μεταγλωττίζη τὴν ἀπάντησιν τοῦ παιδιοῦ. Γιατί ὅμως αὐτὴ ἡ διγλωσσία; Διότι ὁ Παπαδιαμάντης ἀποσκοπεῖ τοῦ μικροῦ περισσότερο τὸ ὕφος ν' ἀποδώσῃ μὲ φυσικότητα.

Στὸ ἐξαιρετικὸ διήγημα « Στὴν Ἁγία Ἀναστασά » βάζει τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸ Γεώργη τ' Παναγιώτ', νὰ μιλή δυὸ διαφορετικὰς γλωσσικὰς μορφὰς. Ἐνας φιλόδοξος τσοπάνος, ὁ Γιάννης Κούτρης, μαζεύει καὶ ἄλλους τσοπάνους καὶ πᾶνε μὲ τὸν παπᾶ μακριὰ σ' ἓνα ξωκκλήσι γιὰ νὰ κάμουν ἀνάστασιν. Μὲ τοῦτο θέλει νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Γεώργη τ' Παναγιώτ' ποῦ ἔκανε τὸν προεστὸ καὶ ἐπίτροπο. Τὸ ξωκκλήσι ὅμως βρίσκεται στὸ κατάμερο, δηλ. στὴν περιοχὴ τοῦ Γεώργη τ' Παναγιώτ', ὁ ὁποῖος μετὰ τὰ μεσάνυχτα τοὺς ἀνακαλύπτει καὶ, ἐνὶ ἐξακολουθεῖ ἡ λειτουργία, αὐτὸς « κύψας εἰς τὸ οὖς τοῦ ἤρχισε μὲ *πονηρὸν μειδιᾶμα* νὰ τοῦ λέγῃ:

— Ἰ παπᾶς ἰ ἀτχαραλαμπιτ'ς λειπ', ξέρ'ς, εἶναι στοὺν Κουτικιά μέσα, στὰ χουριά. Ἰ παπᾶς ἀπ' μ' Πανατὰ κάτω στὴ χώρα. Ἰ παπᾶς ἀπ' τοὺν «Αἰ-Γιάννη τσ' τρεῖς Ἰεράρχοι, ἰ ἄλλους εἶναι φημέριους, γιατί τούν παπ' Ἀγγελῆ, ποῦταν ἀπόδου μᾶς τούνε πῆρις. Κουντῆσαμ ν' ἀπουμείνουμι ἀλειτρούητοι. Τότες κ' ἐγὼ εἶπα, ἄς σ'κουθῶ νὰ πάου πίσου, μπέλες κι' τσ' βρῶ π'θινὰ σὲ κανένα ξουκκλήσ'. Μὰ δὲν τῶλπιζα, ἀλήθεια, πὼς θελὰ ῥθῆτε τ' Δουμάν, μέσ' στὸ κατάμερό μ'!

Ἡ χρῆσις τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος χαρίζει στὸ λόγο ὄλη τὴ φυσικότητα καὶ κυρίως τὴν εἰρωνεία ποῦ ἐπιζητεῖ ὁ Παπαδιαμάντης. Ποιὸ κάτω ὅμως, ὅπου δὲν ὑπάρχει αὐτὴ ἡ ἀνάγκη, ὁ Γεώργη τ' Παναγιώτ' παρουσιάζεται νὰ μιλή διαφορετικώτερα. Ἐκεῖ τὸ ὕφος εἶναι ἀργὸ καὶ ἀφηγηματικὸ, καὶ σκοπὸς εἶναι ἡ ὁ-

μορφὴ διήγησις ἑνὸς ναυτικοῦ ἐπεισοδίου ἀπὸ τὸν ἔθνικὸ μας ἀγῶνα. Ταιριάζει λοιπὸν πολὺ περισσότερο ἢ ὑπέροχῃ δημοτικῇ ποῦ ἔχει βάλει ὁ Παπαδιαμάντης: « Τὸ καράβι τοῦ Νικοτσάρα ἐπιάστηκε μὲ τὴν τούρκικη φεργάδα ξάρτια μὲ ξάρτια, σάν δυὸ κακὲς γειτόνισσες ποῦ μαλώνουν μαλλιά μὲ μαλλιά ». Ἔτσι ὠραῖα μᾶς τὰ διηγείται ὁ ἴδιος ὁ Γεώργη τ' Παναγιώτ'. Ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ διγλωσσία θὰ μᾶς φαινόταν πολὺ παράδοξη, ὁ Παπαδιαμάντης ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος βάζει τὴν κάθε γλωσσικὴ μορφὴ ἐκεῖ ὅπου τὴν ἔχει ἀνάγκη, ἀπὸ τὸ ἄλλο παρακάμπτει τὴν κακοτοπία ἐπιλέγοντας: « Τοιαυτὰ τινὰ, ἀλλὰ μὲ πολλὰς τρὸπας φωνηέντων καὶ συγκοπὰς συλλαβῶν διηγῆθη, ὡς εἶχεν ἐξ ἀκοῆς, ὁ μπάρμπα Γεώργη τ' Παναγιώτ' καὶ μετὰ βαθέως στεναγμοῦ κατέστρεψε τὸν λόγον ».

Ἀκόμη, ὅταν ὁ ἴδιος μὲν ἱκανοποιημένος, δὲ διστάζει νὰ εἰσάγῃ ἰδιωματικὰς φράσεις, ἔστω κι' ἂν θὰ μείνουν γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἀκατανόητες ἴσως καὶ ἀνεξηγητες. Τοῦ φτάνει νὰ δίνουν στὸ διήγημα ἰδιαιτέρο καὶ οὐσιαστικὸ — γιὰ ὅποιον γνωρίζει τὴ διάλεκτο — θέλητρο. Πλάι στὴ βρῦση ἔχει στρωθῆ τὸ πασαλινὸ τραπέζι (1). Ἐκεῖ ἀκούγεται καὶ ἡ ἀκόλουθη, χωρὶς ἄλλο ἐρμῆνευμα, τρυφερὴ πρόποσις τοῦ Φταμηνίτη μὲ τὴν ὁμορφὴ γυναῖκα τοῦ

— Μπρόμ!

— Πιὲ κι δὸ μ'!

Τὸ ἴδιο στὸ διήγ. « Ἀγάπη στὸ γκρεμὸ », σὲ στιγμὴ δηλωτικῆ ἄλλης ψυχολογικῆς καταστάσεως, παραθέτει ἀνερμήνευτη τὴν παρομιδῆ φράση τοῦ νησιοῦ τοῦ « Ἡρ προήρ, καθάρια τραμουντάνα », ἀδιαφορώντας ἂν ἐμεῖς θὰ μαντέψουμε ἔστω τὸ νόημα.

Τὰ διακριτικὰ τοῦ Σκιαθίτικου ἰδιώματος δὲν παρουσιάζονται μόνον στὰ διαλογικὰ μέρη. Δεινοπαθοῦν καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια, ὅταν ἀρχίξῃ νὰ κἀνῃ τὸν ψάλτη ἡ θειά τὸ Μαθηνῶ, « γηραιὰ εὐβλαβῆς κατὰ τοὺς μὲν, ψευτομετάνισσα κατὰ τοὺς δέ ». Κι' ἔτσι τὸ γνωστὸ ἐκκλησιαστικὸ « Δεῦτε πόμα πῶμεν καινόν... » τὸ προφέρει (2) ἢ γριὰ Σκιαθίτισσα « Δεῦτε πόμα πῶμεν καινόν... ». Καὶ τὸ « Καθαρθῶμεν τὰς αἰσθήσεις καὶ ὀψόμεθα... » τὸ μεταβάλλει «... τὰς ἰσθήσεις κι οὐψόμεθα... ».

Δ'

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προηγούμενα, συναντοῦμε καὶ ἄλλη ποικιλὴ συμβολῆ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Σκιάθου στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον στὰ διαλογικὰ — ὅπως μέχρι τώρα — μέρη, ἀλλὰ καὶ στὸ ἄλλο περιγραφικὸ κείμενο ὅπου δεσπόζει ἡ καθαρεύουσα. Ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ

τῆς τοπικῆς διαλέκτου ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸν ἴδιο σημαντικὸ παράγοντα, τὸν αἰσθητικὸ. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα μπορούσαν νὰ λείψουν ἢ νὰ μεταγλωττισθοῦν ἀπλοῦστερα, χωρὶς νὰ ζημιωθῆ τὸ πληροφοριακὸ μέρος τοῦ περιχομένου. Μὲ τὴν παρουσία τους ὅμως ἐπαυξάνουν τὸ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο, καὶ μὲ τὸ χρῶμα τους κάνουν τὴν εἰκόνα τοῦ λαϊκοῦ νησιωτικοῦ βίου τελειότερη, ἂν ὄχι ἀντι-

(1) Διήγ. « ἘΞοχικὴ Λαμπρῆ ».

(2) Διήγ. « Λαμπριάτικος Ψάλτης ».

κειμενικά, πάντως ἀσφαλῶς σύμφωνα μετὰ τὴν αἰσθητικὴν γιὰ τὴν τέχνην τοῦ λόγου ἀντιλήψεις τοῦ Παπαδιαμάντη.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ χωρίζονται στὶς ἀκόλουθες κατηγορίες:

α) Τοπωνύμια τοῦ νησιοῦ. Συνήθως τ' ἀντιγράφει στὸν τύπο τοῦ βορείου ἰδιώματος: Ξούμερο, Τ' Μανόλ' ἢ Σουφριά, στὸν Ἀϊ-Γιώργη τῆς Χ' στοδουλίσσας, τοῦ Κ' φαντώνη τὸ Καλύβι, στὶς Κουκ' ναριές κ.τ.θ. Μερικὲς φορές, ἰδίως στὰ πρῶτα του χρόνια, τοὺς δίνει λόγοιο τύπο, ἀνύπαρκτο στὴν προφορικὴ παράδοση.

Ἄλλες, ἐλάχιστες ὅμως φορές, δίνει ἀρχαῖο τύπο στὸ τοπωνύμιο. Τὶς Κουκουναριές ἔτσι τὶς κάνει *Πιτωῶνα!* Βλ. διήγ. «Τὰ χέλια»: «Κοντὰ εἰς τὸν Πιτωῶνα, εἰς τὶς Κουκουναριές, τὸ ὠραῖον παραθαλάσσιον δάσος».

Ὁ Παπαδιαμάντης ἀσχολεῖται ἀρκετὰ καὶ ἰδίως σὲ ὑποσημειώσεις μετὰ τὴν γλωσσολογία, ὅχι ὅμως πάντα μετὰ ἐπιτυχία. Ἀκόμη ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ σημασιολογικὰ καὶ τοπωνύμια. Στὸ νησι εἶναι τὸ παλιὸ μοναστηράκι ἢ *Παναγία* ἢ *Κουνίστρα*. Ἦταν ἢ Παναγία ἢ Εἰκονίστρα, ἀπὸ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ κατὰ τὴν παράδοση βρέθηκε σ' ἕνα γειτονικὸ δέντρο. Ἡ πρώτη συλλαβὴ *ει* ἔγινε ἕνα μετὰ τὸ θηλ. ἄρθρο *ἦ* καὶ τ' ὄνομα ἔγινε *Παναγία* ἢ *Κουνίστρα*. Ἔτσι ὑπάρχει καὶ σὲ παλιὰ ἐπιγραφή⁽¹⁾ τοῦ ἴδιου μοναστηριοῦ: «Ἰάκωβος ἡγούμενος *Κουνίστρας*...». Ἐξ αἰτίας τοῦ βορείου ἰδιώματος, τὸ ἄτονο *ο* ἔγινε *ου*, σύμφωνα μετὰ τὸ γενικὸ κανόνα ποὺ εἶδαμε στὴν ἀρχή, κι' ἔτσι ὁ λαὸς πρόφερε *Κουνίστρα*. Τὸ ὄνομα τοῦτο θέλει νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Παπαδιαμάντης καὶ γράφει: «Ἡ εὐρεθεῖσα παραδόξως τότε εἰκὼν ἐφάνη εἰς τοὺς χριστιανοὺς τοὺς τότε ὡς νὰ ἦτο κόρη εὐαίσθητος, ἥτις ἐνέδωκεν εἰς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ κάμῃ κούνια, νὰ λικνισθῇ, αἰωρουμένη ἐπὶ τῶν κλάδων τοῦ δένδρου. Καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάσθη Παναγία ἢ Κουνίστρα, ἢ Κ' νιστριώτισσα». (Διήγ. «Νεκρὸς ταξιδιώτης»). Ἡ λανθασμένη αὐτὴ, ἐτυμολογία ἰσοδυναμεῖ — ἂν δὲν εἶναι — μετὰ λαϊκὸ αἰτιολογικὸ παραμῦθι ἀπὸ τὰ τόσο συχνὰ κάθε λαοῦ γιὰ νὰ δοθῇ μιὰ κάπως ἱκανοποιητικὴ λύση στὴν ἀπορία ποῦθε νὰ πῆρε τὸ ὄνομά του ἕνας τόπος. Καὶ τότε πλάθεται μιὰ φανταστικὴ ἱστορία, ὅπου ἀφορμὴ καὶ πρῶτο ζυμάρη χρησιμεύει τὸ περιεργὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ τόπου. Ἡ ἐρμηνεῖα τοῦ εἴδους αὐτοῦ μπορεῖ ἐπισημονικὰ νὰ φαίνεται κωμικὴ, δείχνει ὅμως τὴν νοοτροπία τοῦ λαοῦ νὰ μὴν υἱοθετῇ στὰ τυφὰ κάθε ὄνομα ποὺ τοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀκατάληπτο.

β) Παρωνύμια. Πετυχημένα παρατσούκλια, σημάδια τῆς νοοτροπίας παρατηρητικοῦ καὶ ἔξυπνου λαοῦ. Βρίσκουμε ἀρσενι-

κά: ὁ Φταμνηνίτης, ὁ κύρ Κωσταντὸς ὁ Ζ' μαροχάφτης (= Ζυμαροχάφτης), ὁ παπᾶ-Βαγγέλης ὁ Σφοντύλας κ.ἄ. Θηλυκὰ πάλι παραγκώμια: Γυφτοκόμισμα, Ἐφταλουτροῦ, Ἀναροῦσα, Παλαβομανίτα, Ποδαροῦσα, Μαυροτσούκαλο κ.ἄ.

γ) Ὄνόματα οἰκογενειακὰ καὶ βαφτιστικά. Ἀπὸ τὰ δευτέρη ξεχωρίζουμε τὰ θηλυκὰ ποὺ συνηθέστατα ἐκφέρονται στὴ Σκιάθῳ σὲ γένος οὐδέτερο. Τέτοια ὀνόματα ἔχουν οἱ περισσότερες ἡρωίδες τῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως ἡ θειά τὸ Μαθινῶ, ἡ θειά τὸ Μαλαμῶ, ἡ θειά τὸ Σειραίνῶ, τὸ Λιαλιῶ, τὸ Μελαχρῶ, τὸ Ἀθῶ, τὸ Κουμπῶ, τὸ Μαχῶ, κ.ἄ. Οὐδετεροποιοῦνται στὸ νησι ὅλα σχεδὸν τὰ θηλυκὰ ὀνόματα. Ἐνας ἑλληνοδιδάσκαλος βαφτίζει τὶς δυὸ κόρες τοῦ παπᾶ-Διανέλου καὶ τοὺς δίνει ὀνόματα τῶν Ἑλικωνιάδων, Ἀγλαῖα καὶ Καλλιόπη. Κι' αὐτὰ ὅμως ἔγιναν ἀπὸ τὸ λαό: τὸ Ἀγλαῶ καὶ τὸ Καλλιπῶ. «Εἶχε δώσει αὐταῖς ἀρχαιοπρεπῆ ὀνόματα, γράφει ὁ Παπαδιαμάντης, τὰ ὅποια ὅμως, ἐπειδὴ ἐρέθησαν ἐπὶ οὐδέτερου ἐδάφους, ἐξουδετερώθησαν, ὡς εἰκός, καὶ αὐτὰ». (Διήγ. «Λαμπριάτικος Ψάλλης».)

δ) Ἰδιωματικὲς λέξεις ποὺ πολὺ συχνὰ βρίσκονται σκόρπιες μέσα στὸ κείμενο τῆς καθαρεύουσας. Συχνὰ ὁ Παπαδιαμάντης ἀναγκάζεται νὰ μιλήσῃ γιὰ πράγματα καὶ ν' ἀναφέρῃ τὴν ὀνομασίαν ποὺ τοὺς ἔχει δώσει ὁ λαός. Παλαιότερα προσπαθοῦσε νὰ μεταφύτῃ τὴ λέξη στὸ τυπικὸ τῆς λογίας. Κι' ἔγραφε «ὁ ἐμβάτης»⁽²⁾ (= μπάτης), «ἀνεσφουγγώνετο»⁽³⁾ (= ἀνασκουμπώνετο), «εἰς τὰς ἀμμουδιάς»⁽⁴⁾, παιδιὰ «ἐγκαρδιακά»⁽⁵⁾ (= γκαρδιακά). Ἐνωρὶς ὅμως σταμάτησε σχεδὸν ἐντελῶς αὐτὴ τὴ γλωσσικὴ μετάφραση, ποὺ ἀφαιροῦσε ὅλη τὴν ὁμορφίαν τῆς δημοτικῆς ὀνομασίας καὶ καθιστοῦσε τὴ λέξη γελοία. Στὸ ἐξῆς δὲν ἀφίνει τὴν ὠραία λέξη νὰ πινγῇ ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα ποὺ γύρω τὴν πιέζει. Μάλιστα ἐπικαλεῖται τὴν ἀρωγὴ τῆς διαλέκτου τοῦ νησιοῦ του, ἄλλοτε γιὰ νὰ διανθίξῃ τὴ δική του γραφομένη καὶ ἄλλοτε νὰ τὴν ἐρμηνεύῃ παραστατικώτερα. Βλ. διήγ. «Μάνα καὶ Κόρη»: «Ἦσαν στρίγγλες μετὰ ὄνομα, μετὰ τὸ νάμι τους βγαλμένο, ἐπίφοβοι ἀληθῶς γυναῖκες.»

Μὲ τὴν διασταύρωση τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀναγεννιέται καὶ ἡ καθαρεύουσα τοῦ Παπαδιαμάντη. Λένε πῶς, ἀπὸ αἰτίες βιολογικῆς, στὴ συντροφιά τῶν γερόντων μετὰ τὰ νεῖατα ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀκτινοβόλημα τῆς νεανικῆς χαρᾶς δίνει πιότερη λάμψη στὸ λυκόφως τῶν γερατειῶν. Ὅπως καὶ νᾶναι, γεγονός ἐστὶν πῶς ἡ γερασμένη μορφή τῆς καθαρεύουσας κερδίζει γιὰ τὸ ἐνεργητικὸ τῆς ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν δροσιά τῆς σφριγη-

(2) Βλ. Γ. Βαλέτα, ἔνθ' ἄν. σ. 353.

(3) Διήγ. «Ἡ τελευταία βαπτιστικὴ».

(4) Βλ. Γ. Βαλέτα, ἔνθ' ἄν. σ. 353.

(5) Διήγ. «Ἡ τελευταία βαπτιστικὴ».

(1) Βλ. Τρόφ. Ἐυαγγελίδου, Ἡ νῆσος Σκιάθος σ. 76.

λῆς νησιωτοπούλας — τῆς τοπικῆς διαλέκτου — τὴν ὁποία τῆς ἔδωσε συντρόφισσα καὶ φιλενάδα τῆς ἢ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη.

ε) Δημῶδεις ὄροι λαογραφικῆς φύσεως. Ὁ σεβασμὸς τῶν ἐθίμων τοῦ λαοῦ συνεπάγεται καὶ σεβασμὸ τῶν ὠραίων ἰδιωματικῶν ὄρων, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος ὁ

λαὸς ἐκφράζει αὐτὸ ποὺ θέλει. Τέτοιους ὁ Παπαδιαμάντης ἀναφέρει ἄρκετούς, ὅταν περιγράφη συνήθειες καὶ προλήψεις ποὺ δείχνουν τὴ θέση τὴν ὁποία παίρνει ἡ λαϊκὴ ψυχὴ ἀντίκρου στὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου.

ς) Παροιμίαι, παροιμιῶδεις φράσεις, γνῶμικά, δημοτικὰ τραγούδια κ.ἄ.

Ε'

Τὰ κυριώτερα συμπεράσματα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲ χρησιμοποιοῖ τὸ ἰδίωμα τῆς Σκιάθου ἀπὸ εὐσυνείδητη ἀντιγραφῆ τῆς πραγματικότητος. Τότε θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ γράφῃ πάντοτε, ὅπου μιλοῦνε Σκιαθῆτες μέσα στὰ διηγήματά του. Ἀντιθέτως, αὐτοὶ δὲ μιλοῦνε τὴ μὴν διάλεκτο ποὺ στὴν πραγματικότητά ἤξεραν, ἀλλὰ μιλοῦνε ὠραία δημοτικὴ, ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ τὴ γνωρίζουν μὲ τέτοιο τρόπο. Ἡ δημοτικὴ αὐτὴ καμιά φορὰ ἀνακατεύεται μὲ λόγια στοιχεῖα καὶ πλησιάζει λίγο τὴ γραφομένη καθαρεύουσα τοῦ Παπαδιαμάντη.

2. Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ ἐμφανιζόμενον δὲν ἀποσκοπεῖ νὰ ἐκπληρώσῃ πρακτικὸ σκοπὸ ἀνάγκης, ἀλλὰ ν' αὐξήσῃ τὸ καλλιτεχνικὸ στοιχεῖο. Γιὰ τοῦτο ἀκριβῶς δὲν εἶναι γενικὴ ἢ χρῆσις του. Παρουσιάζεται ὅπου εἶναι αἰσθητικὴ ἀνάγκη, τὴν ὁποία ἡ καθαρεύουσα ἢ καὶ ἡ δημοτικὴ εἶναι ἀνίκανες σὲ ὅμοια ποιότητα καὶ ἔντασις νὰ ἐκφράσουν. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, οὔτε ὅλα τὰ πρόσωπα μιλοῦνε τὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ τους, — γίνεται μάλιστα κάποια ἐπιλογὴ ἀναλόγως μὲ τὸ ἐπάγγελμα, ἡλικία, μόρφωση, κοινωνικὴ θέσις κ.τ.δ., — οὔτε τὸ ἴδιο πρόσωπο δεσμεύεται νὰ μιλή πάντοτε ὠρισμένη γλωσσικὴ μορφή.

3. Δὲ χρησιμοποιοῖ τὸ ἰδίωμα ἀκριβῶς ὅπως εἶναι, ἀλλ' ἐπιφέρει ἄλλες ἄλλοτε μικρὰς ἢ μεγαλύτερας μεταβολάς: α) Ὅταν τὸ γράφῃ πιὸ ἀπλουστευμένον, ἢ ἀπλού-

στευση γίνεται γιὰ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν τοῦ περιεχομένου. Τοῦτο τὸ ἐπιτρέπει ὅσο νομίζει ὅτι ἔτσι δὲ ζημιώνεται ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. β) Προκειμένου γιὰ τὴν τελειότερη καλλιτεχνικὴ ὁμορφίαν στὸ ὕφος, δὲ διστάζει νὰ θυσιάζῃ ὄχι μόνον εὐκολαφτὴ γλωσσικὴ ὁμοιογένεια, ἀλλὰ ἀκόμη καμιά φορὰ καὶ τὸ μέσο ἀναγνώστη. Τοῦ φτάνει νὰ ἱκανοποιῇ ἑσωτερικὴ αἰτία τοῦ ἑαυτοῦ του, τὴν ἰδικὴ του ἀντίληψιν καὶ νοοτροπία γιὰ τὴν τέχνη τοῦ λόγου.

4. Σὲ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη — διαλογικὸ καὶ περιγραφικὸ κείμενον — ἡ διάλεκτος τοῦ νησιοῦ τοῦ εἶναι πάντοτε διάχυτη καὶ μὲ ποικιλία συμμετοχῆς συμπληρώνει τὴν καθαρεύουσα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ διασταύρωση γλωσσῶν ἡ πιὸ γερασμένη βγαίνει πιὸ κερδισμένη.

5. Γενικώτερον συμπέρασμα εἶναι πῶς ὁ Παπαδιαμάντης θυσιάζει πολὺ συχνὰ τὴ γλωσσικὴ ὁμοιογένεια, καὶ ἐπίσης χρησιμοποιοῖ πλάι στὴν καθαρεύουσά του τὸ ἰδίωμα τῆς πατρίδας του, μὲ μοναδικὸ σκοπὸ ν' αὐξήσῃ τὴν ὁμορφίαν τοῦ ἔργου του, νὰ κάμῃ παραστατικώτερη τὴν περιγραφὴ τοῦ νησιώτικου βίου καὶ, εἰδικὰ γιὰ τοὺς διαλόγους, ν' ἀποδώσῃ τελειότερα τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν τῶν ὁμιλούντων προσώπων.

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐρμηνεύουν ἀκόμη περισσότερο τὴν ἀπάντησιν ποὺ εἶχε δώσει ὁ ἴδιος: «Ἐγὼ καταγίνομαι μὲ τὸ ὠραῖον».

Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΑΥΤΙΣΜΟΣ

« Σύντομη και γενική γνώμη » (!) για τον Παπαδιαμάντη, τριάντα τώρα χρόνια μετά το θάνατό του, έπρεπε, νομίζω, να δώσει το αναγνωστικό κοινό, εκείνο που δέ γράφει. Το πολύ και οι φωτισμένοι κριτικοί, οι αντικειμενικοί: όχι οι δπωσδήποτε δμότεχνοι του. Αυτοί κρίνουν σύμφωνα μ' εκείνο που αγαπάνε, και, αν πούνε τίποτα καλό, αυτό θάνα συμβατικό. Γι' αυτό γράφω έδω κάτι « καίρια », όσο και παλιά άναθυμήματά μου.

Είχα πρωτοδεί τον Παπαδιαμάντη στην « Εφημερίδα » του Κορομηλά, τον Αύγουστο του 1889, νεανίας τότε έγω, στην άρχή της δόξας του εκείνος, αν και δουλευτής μεταφραστής. Με γοήτευε βέβαια τὸ παραδαλὸ του ὕφος, και στὰ μεταφράσματα και στὰ πρωτότυπα, όλα « κατὰ παραγγελίαν », διηγήματά του προσκλινόμενου εμπρός του με σεβασμό, με δέος αν θέλετε, δέν τον αγαπούσα όμως. Αγαπούσα τον ποιητή που μ' ένα κριτικό του σημείωμα στην ίδια την « Εφημερίδα » λίγους μήνες πρωτίτερα (είμουν ακόμα στη Σύμυρη) για τὸ « Ταξίδι » του Ψυχάρη (τὸ διάβασα πολύ κατόπιν αυτό), ναί, αγαπούσα τον Παλαμά, που μου άνοιξε τὰ μάτια και μ' έκαμε νὰ σκίσω και νὰ σκορπίσω, κατὰ τὸ 1890, στὰ νερά της Σαλαμίνας τὴ « Σαπφώ », μελόδραμα του Πατσίνη, μεταφρασμένο δυὸ χρόνια πρωτίτερα με τὸν αρχικό του ρυθμὸ και με στίχους σαν αὐτοῦς: « Τὴν καρδιάν μου έδόνει — ἡ φωνή της ἡ γλυκεία... »

Γι' αὐτὸ και μὸυ μένουν άνεξιτήλα στη μνήμη τὰ έπιγραμματικά που εἶπε, τριάντα τόσα χρόνια άργότερα, στὸ βιβλιοπωλείο του Ἐλευθερουδάκη (βλέπω ακόμα και τὴ στάση και τὴν αναντίρρητη χειρονομία του) ὁ σοφὸς Γερμανοέλληνας Γουλιέλμος ὁ Μπάρτ, φανατικός ὁ ίδιος φίλος της « κεκαθαρμένης »:

— Δὲ θάργῃση ὁ καιρός, που για νὰ διαβάζεται ὁ Παπαδιαμάντης, θὰ χρειαστῆ νὰ έκδοθῆ μεταφρασμένος...

« Αὐστηρὸς κριτικὸς στὸν έαυτὸ σου νάσαι — άφορίζε ὁ Μπουαλώ. Και βέβαια, εἶτι έκρινε τὸν έαυτὸ του ὁ Παπαδιαμάντης, ένα ἡ δυὸ χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο του 1897, όταν ἡ βιωτική περιπέτεια μ' έφερε, μεταφραστὴ αναπληρωτῆ του, στην « Ἀκρόπολη ». Ἐνα δειλινὸ με φώναξε στὸ Σύνταγμα για νὰ μὸυ δείξῃ, στὸ φύλλο

της ἡμέρας, έν' από τὰ ξένα περίεργα που τόσο άρέσανε στὸ Γαβριηλίδη:

— Ἐσὺ βέβαια τὸ σκάρωσες αὐτό... Ἄ, εἰσεὶς οἱ νεώτεροι! Ἐμεῖς οἱ παλαιότεροι (Σημ. δική μου: τὸ « εἰσεὶς » pluralis majestatis) δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ καταφέρουμε.

Ἴσως... Γιατὶ εκείνο τὸ αὐτὸ εἶτανε ἡ έλληνική άπόδοση ενός ξένου στιχουργικού « παιγνίου », ὅπου έπρεπε νὰ συμπέσουνε στίχος, ρυθμὸς, ρίμα, με τὴ σχηματική άπεικόνιση της έννοιας, — παιγνιδάκι αὐτὸ για τὸν άσήμαντο, που τὸν εἶχε όμως μῆσει, « πρόσρηθον έτι », στὰ στιχουργικά και μετρικά, άρχαία και νέα, ένας Ματθαίος Παρανίκας.

Και, ακόμα βεβαιότερα, ὁ ίδιος άφορισμὸς για τὴν αυτοκρισία τὸν έσερνε νὰ μὸυ πῆ, έν' άλλο δειλινὸ, απέξω από τὴν Ἄγγλική Ἐκκλησία, με ἱερὴν ὅσο και δικαιολογημένη ὀργή:

— Τί πάθανε οἱ έφημερίδες; Τί εἶν' αὐτὰ τὰ λιβανίσματα για τὸν άλλον; Ξέχασε ὁ Γαβριηλίδης τί μὸυ έλεγε για κείνον, και τί έγραφε για μένα; Ζῶ ακόμα έγώ.

Ἐὸ « άλλος » εἶταν ὁ « άλλος Ἄλέξαντρος », ὁ Μωραϊτίδης, — ποιὸς τὸν έξιῶνει με τὸν Παπαδιαμάντη τώρα; — και στὰ λιβανίσματα, δὲ θυμοῦμαι με ποιάν άφορμή, εἶχε δώσει τὸ σύνθημα ἡ « Ἀκρόπολη », και άκολουθοῦσε ὁ έντυπος χορὸς.

Ἄκολουθῶ κ' έγώ μ' άλλο ένα και πικρὸ μου αναθύμημα: — Εἶχα στην κατοχή μου άπάνω από εἴκοσι χρόνια, άγορασμένο από τὸ μαγαζὶ που ξεπουλοῦσεν ὅσα βιβλία δὲ χρειαζότανε πιά ὁ Γαβριηλίδης, ένα άγγλικὸ μυθιστόρημα, « The Bondman » του Χώλλ Καίην, χωρίς νὰ βρῶ καιρὸ νὰ τὸ άνοιξῶ καν. Ἐὸ τίτλος του μ' έκαμε, όταν ξεμεινα τέσσερις μέρες σὲ άπόλυτην άκνησία, με τὰ χιόνια στην Πόλη, από ένα κακὸ « έξάρθημα », νὰ πιάσω νὰ τὸ διαβάσω. Ἄνοιγῶ, και πέφτουν από μέσα δέκα χειρόγραφα του Παπαδιαμάντη και άλλο ένα με τρεῖς άράδες, τὴν τρίτη με τὴ στερνή λέξη μισογραμμένη: « — Πάρτε το, εἶπε και έρ — ». Πρῶτα διάβασα τὰ χειρόγραφα (τὰ εἶχα φυλάξει). Ἐὸ τίτλος λαμπρὰ έλληνισμένος: « Ὁ Σκλαβωμένος », ὅμως τὸ ρητὸ που εἶχεν άποκάτω: « Ἐμοὶ έκδίκησις, έγώ ανταποδώσω » με μιά ανακρίβεια: ὁ μεταφραστὴς προσθέτει: « Παλαιὰ Διαθήκη », ένῶ τὸ πρωτότυπο δέν εἶχει παραπομπή, και τὸ ρητὸ, εἶτι κατὰ γράμμα, δέν εἶναι της Παλαιάς Διαθήκης, παρά του Παύλου (Ρωμ. ιβ' 19 και Ἐβρ. ι' 30). Ἐὸλα τὰ παρακάτω με άνάλογη « με-

(1) Ἄπάντηση σὲ σχετική πρόσκληση της « Νέας Ἐστίας ».

ταφραστική άδεια» και γοητευτική άτημέ⁶ λεια. Καί στο δεύτερο χειρόγραφο — χαλασιά μου! — ένας σπουδαίος μαργαρίτης. Ο Δανιμαρκέζος τήν πατρίδα κυβερνήτης ἐνός ἀρματωμένου ἀγγλικού ἱστιοφόρου, στήν ἀρχή τοῦ 18' αἰώνα, hat violated his English letters of marque (= εἶχε καταπα-

τήσει τὸ ἀγγλικὸ τὸν δίπλωμα καταδρομῆς), γιὰ αὐτομολήσῃ στή Δανία, ἐνῶ ἡ μετάφραση ἔλεγε: «εἶχε παραβιάσει... τὰς σφραγισμένας ἀγγλικὰς ἐπιστολάς».

Ἄδικῶ τάχα τοὺς δύο μας, Ἐκεῖνον καὶ τὸν ταπεινὸν ἐμένα, ἐπιγράφοντας τὰ παρὰπάνω «Κριτικὴ καὶ Περιαιτισμός»;

Ν. ΠΟΡΙΩΤΗΣ

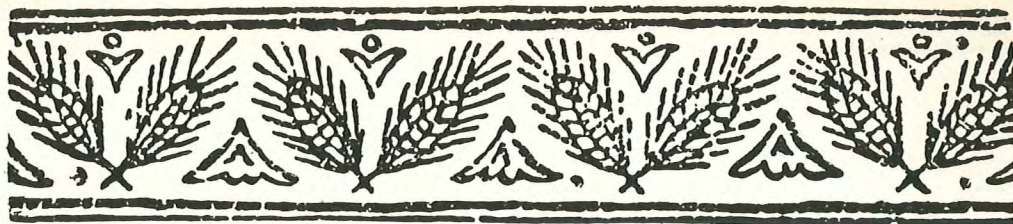
★

Ἡξεύρω ὅτι οὐδεὶς τολμᾷ ποτε ν' ἀτενίσῃ ἐντὸς ἑαυτοῦ, ὡς εἰς βαθὺ καὶ ἀπύθμενον φρέαρ, πρὸς ὃ ἰλιγγιᾷ ἢ ὄρασις. Κατοπιρίζεσθε μᾶλλον ἐν τοῖς πράγμασι τοῦ πλησίον καὶ εὐλόγως πρᾶττετε.

* *

Ζητεῖτε ἠθικὰ βιβλία; ἀλλὰ ποῦ θὰ εὑρητε τὴν ἠθικὴν; ... Οὐδὲν ἄλλο εἶμεθα ἢ Ἠχώ! Προτιμᾶτε τοὺς φαρμακεῖς, τοὺς παρασκευάζοντας ὑμῖν πρὸς σιτισμὸν τὰς ἰδίας ὑμῶν κακίας, τὰ ἴδια ὑμῶν πάθη κεκοσμημένα; Προτιμᾶτε τὴν ἐποποιίαν τῶν κοινωνικῶν βδελυρῶν καὶ αἰσχροτήτων ἢ τὸν σατυρισμὸν αὐτῶν; Εἰς μάτην θέλομεν περιμένει τὴν ἀπάντησίν σας περὶ τούτου. Αὕτη δὲν θὰ εἶναι δοριστικὴ. Διὰ τοῦτο θέλομεν ἐξακολουθήσει τὴν εἰμαρμένην ἡμῶν καὶ κοπιώδη πεζοπορίαν.

Α. ΠΑΠΑΛΙΑΜΑΝΤΗΣ

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΟΥΣΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

(ΕΚΛΟΓΗ ΠΟΙΗΜΑΤΩΝ)

ΣΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ⁽¹⁾

Ὅ κάθε στοχασμός σου
ἀσμάτων ἄσμα·
στὸν κόσμο τὸ δικό σου
κόσμος τὸ κάθε πλάσμα.

1908

Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

ΔΕΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΨΥΧΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ⁽²⁾

Χριστέ μου, δόστου τὴ χαρά, τὴ μόνη πὸν μποροῦσε
νὰ σοῦ ζητήσει ἀπάνω ἐκεῖ νοσταλγικά ἢ ψυχὴ του.
Κάνε τὸ ἄμα κι ἄσε τον νὰ ζήσει, ὅπως ἐξοῦσε,
σὲ μιὰ μεριά πὸν τάχατες νὰ μοιάζει τὸ νησί του.

Νᾶναι τὰ βράχια στὸ γκρεμὸ βαθιὰ κονφαλισμένα,
νᾶχει σωριάσει ἢ θάλασσα στὴν ἄμμουδιά τὰ φύκια,
κι ἀράδα ἀράδα στὸ γιालὸ δεμένα, ἀποσταμένα,
νὰ σιγοτρίζουν τὰ φτωχὰ Σκιαθίτικα καΐκια.

Νᾶναι οἱ νησιώτισσες οἱ γρηῆς κι οἱ νιῆς οἱ πεθαμένες,
αὐτὲς πὸν τίς θλιμμένες τους μᾶς ἔλεγε ἱστορίες,
νὰ γνέθουν τὸ λινάρι οἱ γρηῆς στὴν πόρτα καθισμένες,
καὶ δίπλα στὰ παράθυρα ν' ἀνθίζουν οἱ γαζίες.

(1) Δημοσιεύθηκε ὅταν ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀκόμα στὴ ζωὴ, κάτω ἀπ' τὴν ὀλοσέλιδη (ἐκτὸς κειμένου) φωτογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴ «Νέα Ζωὴ» (Ἀλεξανδρείας), στὸ πανηγυρικό τεῦχος τὸ ἀφιερωμένο στὸ ἔργο καὶ στὴν προσωπικότητά του ἀπ' τοὺς Ἀλεξανδρινούς λογίους (Ἀπρίλης 1908, τόμ. Α'). Ἡ φωτογραφία πὸν συνοδεύει, εἶναι καμωμένη ἀπ' τὸ Γ. Χατζόπουλο κι ἔχει στὸ κάτω μέρος τὴν ὑπογραφή τοῦ Παπαδιαμάντη.

(2) Πρωτοδημοσιεύθηκε ὅταν πέθανε ὁ Παπαδιαμάντης, στὸ τιμητικό τεῦχος πὸν ἔβγαλε τὸ περιοδικὸ «Καλλιτέχνης» (τόμ. Α', Φεβρ. 1911, σελ. 335). Σανατωπώθηκε στὴν πρώτη συλλογὴ τοῦ Πορφύρα «Σκιές», καὶ στίς δυὸ ἐκδόσεις της, μὲ ἀσημαντες παραλλαγές. Δημοσιεύοντας τὸ ποίημά του, ὁ Πορφύρας ἔγραφε παράλληλα στὸν Κ. Χατζόπουλο στὴ Γερμανία τ' ἀκόλουθα: «Ὁ καμμένος ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ ἀγνὸς αὐτὸς τεχνίτης! Πόσο τὸν λυπήθηκε ἢ ψηχὴ μου.

Κι ὕστερα ἀκόμα νᾶναι ἐλιές καὶ νᾶναι κυπαρίσια ⁽³⁾,
σκυμμένα νᾶναι καὶ τὸ φῶς τ' ἀχνὸ νὰ προσκυνᾶνε,
νὰ τονε περιμένουνε στὸν κάμπο τὰ ξωκκλήσια
καὶ τὴν καμπάνα τους μακρὰ οἱ ἀγγέλοι νὰ χτυπᾶνε.

Δόστον, Χριστέ μου, τὴ στερονὴ χαρὰ νὰ ἰδῆ καὶ πάλι ⁽⁴⁾
τὴ γνώριμὴ του τὴ ζωὴ κοντὰ στ' ἀκροθαλάσσι.
Ἄχ! ἔτσι ἀθῶα κι ἔτσι ἀπλᾶ κι ἀγνὰ τὴν εἶχε ψάλει,
ποῦ τῆς ἀξίζει ἐκεῖ ψηλά μαζὶ μ' αὐτὸν ν' ἀγιάσει.

1911

ΛΑΜΠΡΟΣ ΠΟΡΦΥΡΑΣ

ΕΛΕΓΕΙΟ ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ⁽⁵⁾

Μιὰ σιωπὴ καὶ τώρα ἔχει περάσει
στ' ὄνειρο μέσα ἢ πλάστρα σου ἢ ζωὴ,
πνοὴ ποῦ δὲ χαϊδεύει πιά τὰ δάση,
σβυσμένη στ' ἀκρογιαλὴ μουσικὴ

Ἄλλοι στὴ σκέψη τὴν τυραγνισμένη,
ποῦ τ' ἄπιαστα νὰ πιάσει πολεμᾶ!
Δεσμὸς κανένας τώρα δὲν σὲ δένει
μὲ τὰ καθημερνὰ τ' ἀνθρωπινὰ . . .

Ὅμως, ἰδοῦ! τοῦ βράχου ἐκείνη ἢ ἄκρη ⁽⁶⁾
πόσες φορὲς οἱ δυὸ μας, πέρα ἐκεῖ,
δὲν ἀπονυχτωθήκαμε, τὰ μάκρη
τῆς θάλασσας κοιτάζοντας μαζὶ!

Μαζὶ! μὰ τώρα οὔτε ἴσκιος ἀπὸ σένα,
οὔτε ὄση μιᾶς ἀνάσας ταραχὴ,
σιτὰ μάτια μοναχὰ τὰ λυπημένα
σὲ φέρνει ἀχνὸν ἢ μαύρη διαλογὴ.

Καὶ σὲ ρωτῶ, καλέ μου, ἀξεχαστέ μου,
πές μου, θὰ σὲ ξανάϊδω ἄλλη φορὰ,
θὰ σὲ μαντέψω πουθενά, ἢ ποτέ μου,
καὶ σ' ἔχασα ἀπ' ὀλοῦθε, ἀληθινά;

Φαντάζομαι καὶ τὴ δική σου λύπη. Ὁ Βῶκος μοῦ
ζήτησε νὰ τοῦ γράψω δυὸ λόγια. Ἐθόριξα βιαστικὰ
κι ἀτημέλητα — καθὼς δὲν ἔπρεπε νὰ τὸ κάμω
ποτέ — λίγους στίχους σὸ χαρτί, ἔτσι μιὰ δέηση
γιὰ τὴν ψυχὴ του. Θὰ τὰ δῆς ἄλλωστε καὶ ἴσως
μὲ μαλλώσεις . . .»

⁽³⁾ Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ «Καλλιτέγνη» (δ.
π. σελ. 335) διαφορετικοὶ αὐτοὶ οἱ δυὸ στίχοι:

Νὰ λυώνει ἀργὰ τὸ βραδυνὸ τὸ φῶς τὰ κυπαρίσια,
Νὰ σκύβουνε σιγὰ - σιγὰ σὰ νὰ τὸ προσκυνᾶνε . . .

⁽⁴⁾ Στὴν πρώτη ἔκδοση, διαφορετικὴ ἢ μορφὴ
τῆς στεροφῆς:

Δόστον, Χριστέ μου, τὴ γλυκειὰ χαρὰ νὰ ἰδῆ καὶ
τὴ γνώριμὴ του τὴ ζωὴ νὰ τονε τριγυρίζει. ^{[πάλι}
Ἄχ! ἔτσι ἀθῶα κι ἔτσι ἀπλᾶ κι ἀγνὰ τὴν εἶχε ^{[ψάλει}
ὅπου μαζὶ του, ἐκεῖ ψηλά, κι αὐτὴ ν' ἀγιάσει ^{[ἀξίζει . . .}

⁽⁵⁾ Πρωτοδημοσιεύτηκε σὸ περιοδικὸ «Πανα-
θήναια» (1Α', τεύχος 252, 31 Μάρτη 1911, σελ.
339, πρωτοσέλιδο).

⁽⁶⁾ Ὁ ποιητὴς ὑπονοεῖ τὸ Λυκαβηττό. Ἐκεῖ
στὴ Δεξαμενὴ, στ' ἀγναντερὸ καφενεδάκι, ὅπου πέ-
ρασε τίς τελευταῖες του μέρες ὁ ρεμβαστικὸς Πα-
παδιαμάντης.

Τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο—ἐκεῖνο ! — σφραγισμένο
 μὲ τὴ λευκὴ σφραγίδα τοῦ φωτός,
 ἔσβυσε, πάει ἢ γὰ τὸ περιμένω
 γὰ μὲ ξαναφωτίσει μ' ἄλλο φῶς ;

Τῆς πίστευ σου κι ἂν ἦταν μιὰ σταγόνα
 στήν ἄπιστη γὰ στάξει μου καρδιά,
 τέτοιο βαρὺ κι ἀνίκητον ἀγῶνα
 δὲ θὲ ν' ἀγωνιζότανε ἢ φτωχειά.

Καὶ τὴν ἐλπίδα σύντροφη ἔλεοῦσα
 θὰ κλειοῦσα ἐγὼ στὰ βάρη τῆς ψυχῆς
 κι ὑπομονετικὰ θὰ καρτεροῦσα
 τὴν ὥρα, γὰ σὲ βροῶ καὶ γὰ μὲ βρεῖς.

Μὰ τέτοια χάρη—ἀλλοίμονο κι ὠϊμένα !
 κανεῖς ποτὲ δὲν μοῦδωκε θεός,
 κι ἢ μοῖρα μου γὰ κλαίω τώρα καὶ σένα,
 σὰ γὰ σὲ πῆρε ἀγύριστα ὁ χαμός.

1911

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ (¹)

Παπαδιαμάντης, μιὰ ψυχὴ, πὸν μέσα σ' ἐξωκκλήσια
 καὶ σ' ἐρημιὰς τὴν ἔφερε κατάνυξις περίσσια.
 Κι' ἢ Σκιαῖθος δὲν θὰ ξαναῖδῃ στήν ἀκροθαλασσιὰ της
     γὰ κάθει' ἕνας ἀσκητής,
     γὰ κάθει' ἕνας ποιητής,
 ἕνας γιὰ φωτιστέφανο πνευματικὸς ἐργάτης.

1911

Γ. ΣΟΥΡΗΣ

ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ (²)

Ἐτίναξες τὸ βάρος τοῦ Σταυροῦ σου
 γὰ ν' ἄβρει ἀνάπαυη τὸ σῶμα σου
 κι ἀληθινὴ ἀποδέωση ὁ νοῦς σου.

1911

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΡΤΖΩΚΗΣ

(¹) Δημοσιεύτηκε στὴ σατυρικὴ ἐφημερίδα « Ὁ Ρω-
 μῆς » (8-1-1911) στὸ θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη.

(²) « Καλλιτέχνης » Α', Φλεβάρης 1911, σελ.
 336α.

ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ⁽⁹⁾

Μὲ τοῦ γυαλοῦ τὸ φλοίσβημα, μὲ τοῦ βουνοῦ τὸ μῦρο,
μὲ ψίθυρο τῶν καλαμιῶν στὴ Λίμνη γύρω - γύρω,
μὲ τὸ γλυκὸ μεθύσι

ἀπὸ εὐωδιὰ τοῦ λιβανιοῦ, ποὺ καίει σ' ἔρημοκκλήσι,
μὲ Ἁγιορείτου ψάλσιμο, κοιμήθηκε ἀγάλη
ὁ ποιητὴς σὲ ἔρημο τῆς Σκιαθοῦ ἀκρογιαλῆ.

Καὶ στὸ ἀπαλὸ φτερούγισμα στὴ λάμψη τ' οὐρανοῦ,
ἕνας περῶν στὸ διάβα του ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ⁽¹⁰⁾

ἀπ' τοῦ νησιοῦ τὴν ἄκρη,
καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ψυχὴ μὲ πικραμένο δάκρυ:
— Τὸν ποιητὴ μου νιώθω ! ὦϊμέ, τὸν ποιητὴ μου χάνω !
Κλωνάρια δάφνης ρίξετε στὸν τάφο του ἀπάνω.

1911

ΦΙΛΩΝ ΟΦΕΡΕΤΗΣ

ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ⁽¹¹⁾

Ἐγυρες, ὦ ψυχὴ πλατιά, μεγάλη,
κι ἡ πλάση ἐνῶ δὲν μπόρειε νὰ σὲ κλείσει
στὴν πλάστρα τῆς κι ἀπέραντην ἀγκάλη,
ἕνας τάφος στενός σ' ἔχει κρατήσει :

Κοιμήσου ! τῆς ζωῆς ἡ ἀνεμοζάλη,
ποὺ τοῦ ὁμοίου ἡ στενότη σῶχε ἀδέξσει,
συνεχίζει σ' ἐσὲ τὰ θεῖα τὰ κάλλη,
ποῦχε ἡ ψυχὴ σου στὴ ζωὴ ζητήσει.

Τί ἂν τοῦ κόσμου τὸ βάρβαρο ἐμισοῦσες
καὶ πλαστὸ καὶ κατάκρυο μεγαλεῖο ;
Μὲ τὸ Σταυρὸ στὸν ὄμο ἐπερπατοῦσες,

ἐκεῖ ποὺ ἐξοῦσε ἀκόμη ἀπὸ τὸ θεῖο
καὶ ζηλευτὸ κι ἀπλὸ τ' ἀνθρώπου ἦθος,
ποὺ μὲς σ' ἀμόλυντό σου ἐκλιονες στήθος.

1911

ΓΕΡ. ΣΠΑΤΑΛΑΣ

ΣΤ' ΑΓΝΩΡΙΣΤΟ ΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ⁽¹²⁾

Δέντρο νὰ βγάλει ὁ λάκκος σου, ν' ἀνθίσει, νὰ κλαδίσει,
νὰ ρίξει φούντα καὶ κλωνί, νὰ κάνει πρασινάδα,

(9) «Χαραυγὴ» Α' 8, 31 Ἰανουαρίου 1911, σελ. 113. «Φίλων Ὀφερέτης», φιλολογικὸ ψευδώνυμο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μιχ. Κ. Στεφανίδη, ποὺ συγκέντρωσε ἐσχάτως ὅλη τὴ λογοτεχνικὴ του παραγωγὴ σὲ δύο τόμους μὲ τὸν τίτλο «Λογοτεχνήματα». Τὸ ποίημα δημοσιεύθηκε πρωτοεῖλιδο στὸ τιμητικὸ τεῦχος τῆς «Χαραυγῆς» Μυτιλήνης.

(10) «Ἀντίκτυπος τοῦ νοῦ». Αὐτὸ τὸν τίτλο ἔχει τὸ τελευταῖο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀτέλειωτο στὴ «Χαραυγὴ», ἕνα μῆνα πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη.

(11) «Καλλιτέχνης» Α', Φλεβάρη 1911, σελ. 336α.

(12) Πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν «Ἐφημερίδα τῶν Λεσβίων» (14 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1937), μὰ εἶναι

νάῤῥει τ' ἀηδόνι τὸ πουλὶ νὰ γλυκοκελαϊδῆσει.
 Εἶδες πουλὶ νὰ κελαδεῖ μέσα στὴν πρασινάδα;
 Τὸ βλέπει ὁ νοῦς καὶ χαίρεται, τ' ἀκούγει καὶ γλεντίζει
 —Τί νὰ τὸ κάνω τὸ πουλὶ καὶ νὰ τὸ λέν ἀηδόνι;
 τί νὰ μοῦ πεῖ τὸ στόμα του, νὰ μοῦ λαλήσει ἢ γλώσσα;
 . . . . . (18)

1919

ΒΡΑΝΑΣ ΜΠΕΓΙΑΖΗΣ

ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ (14)

Ἀπόκοσμο ἀγριολούλουδο ἀπὰ στὸ ρημοκλήσι,
 ὁπὸν μακρὰ ἀπ' τὴ ζωὴ—τὴ Ζωὴ βαθιοκοιτοῦσε
 καὶ τ' Ὀνειρον ἀγνάντενε, στοῦ λιβανιοῦ τὰ θάμπη
 ὀλόφωτο νὰ λάμπει,
 καὶ τὰ ματόφυλλα στὸ φῶς τοῦ Γήλιου τᾶχε κλείσει.
 (Ἀπόκοσμο Ἀγριολούλουδο ἀπὰ σὲ ρημοκλήσι) . . .

1911

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΛΑΠΑΘΙΩΤΗΣ

ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ (15)

Μακαρισμένε, ποὺ ἐζήσες τὴν ἥσυχη λατρεία,
 δὲν ἐζωγράφισες—ὦϊμέ!—τοὺς ἀπιστοὺς ἐμᾶς.
 Μὰ μόνο, πὼς ἐζήσανε μέσα στὰ ὠραῖα καὶ θεῖα
 οἱ νόνες μας, ποὺ πέρασαν σὰν ἔσβυνες καὶ πᾶς.

Φ. ΓΙΟΦΥΛΛΗΣ

ΣΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ (16)

Στὸ πέλαγος τῆς συμφορᾶς ἡ ἀνέσπερη ζωὴ σου
 σὰ χαμογέλιο ἐπέρασεν ὀλόαγνον παιδιοῦ
 καὶ μὲς στὸν κόσμον ἐσκόρπισες κόσμους ἀπ' τὴν ψυχὴ σου,
 ποὺ τὰ σημάδια δείχνουνε τοῦ ἀνίκητοῦ σου νοῦ . . .

1911

ΕΛΕΝΗ Σ. ΛΑΜΑΡΗ

γραμμένο στὰ 1919 ἀπ' τὸ Λέσβιο ποιητὴ Θεόδωρο Λεφκίνα (Βρανᾶ Μπεγιάζη) καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ γράμμα τοῦ ποιητῆ στὸν Π. Ψάλλη (Π. Νικίττα).
 Στὸ ἴδιο γράμμα ὁ Μπεγιάζης γράφει γιὰ τὸν τάφο τοῦ Παπαδιαμάντη ὅπως τὸν βρῆκε—ἢ μᾶλλον δὲν τὸν βρῆκε—ὅταν πῆγε στὴ Σκιάθου: «Εἶμαι στὴ Σκιάθου! γράφει. Μὴ μοῦ πῆτε τίποτα. Ἀμίλητος θὰ πάγω νὰ προσκυνήσω τὸ μνήμα τοῦ Παπαδιαμάντη. Μὴ μοῦ πῆτε τίποτα. Προσκυνᾶτε μαζί μου . . . Πῆγα στὰ μνήματα. Ἀσπροι μαρμαρένιοι σταυροί, ξυλένιοι, ἄσκημα σκαλιστὰ μαρμαρένια, κάγκελα, παντοῦ σωροὶ ἀπὸ χῶμα, σὰν τὰ κορμιά τὰ ξαπλωμένα, κάφκαλα ριχμένα, σκορπισμένα, ὅλος ὁ τόπος ρουμανιασμένος, οἱ βᾶτοι θεριεμένοι, τριφύλλι, μολόχες καὶ μπιτιλήθρες . . .

Λίγα κυπαρίσσια πράσινα, σταχτιά, ἀράδα φνεμένα, στητὰ σὰ λαμπάδες μὲ κρέπια γαρνιρισμένα. — Διάβαζα τὰ ὀνόματα. Δὲν βρῆκα μνήμα νὰ γράφει τ' ὄνομά του. Χάλασμένα πολλὰ γιομίζονε τὸν τόπο . . . Ποῦ εἶναι θαμμένος ὁ γέρος; Γυρίζω καὶ ξαναγυρίζω στὰ μνήματα . . . ». Τὸ γράμμα συνεχίζεται μὲ ὠραῖες περιγραφὰς καὶ ἐντυπώσεις τοῦ Μπεγιάζης ἀπ' τὴ Σκιάθου.

(18) Τὸ ποίημα ἔχει κάποια διακοπὴ καὶ ὕστερα συνεχίζεται μὲ μερικὸν ἀκόμη στίχον στὸ ἴδιο δημοτικὸ μοτίβο.

(14) Δημοσιεύτηκε στὸ τιμητικὸ τοῦ « Καλλιτέχνη » (δ. π. σελ. 336α).

(15) Ἀπ' τὴ συλλογὴ « Ἀρχοντικά καὶ ἄλλα ποιήματα » (Ἄθ. Σιδέρης), ἐκδ. Β' σελ. 149.

ΣΤΟΝ ΠΟΙΗΤΗ (ῃ)

Κάρφωσες βαθυστόχαστα τὰ μάτια γύρω στὴ ζωή,
 κι ἀνέζησαν οἱ ταπεινοὶ στὴ στοργικὴ σου ἀγκάλη·
 Κι ὡς ἓνα κῦμα ἤρεμον ἀφήκες τὴ στερνὴ πνοή
 στῆς πατρικῆς ἡσυχῆς γῆς τὸ ἐρημικὸ ἀκρογιάλι.

1911

Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟ ΤΑ "ΝΕΑ ΚΑΛΒΕΙΑ ΜΕΤΡΑ,,

Νοσταλγῶ ἓνα ξωκκλήσι σου
 μὲς στὰ πεῦκα τῶν λόφων σου,
 ὦ Ἀθήνα, χαμένο!
 Νὰ σημαίνει ἢ καμπάνα του
 ἐκεῖ σὰ φτάνω,

καὶ νὰ μπαίνω στὴν ὥρα
 τῆ γλυκιά τοῦ Σπερνοῦ,
 νὰ μὴν ἔχω συλλείτουργους,
 πάρεξ κάποια γερόντισσα
 κι ἓναν τσοπάνο.

Θαμπὰ νᾶναι τριγύρα μου
 καὶ νὰ καῖν δυὸ λαμπάδες
 φτωχικὲς στὰ εἰκονίσματα
 δυὸ Ἁγίων ἀσήμαντων
 κι ἀγνοημένων,

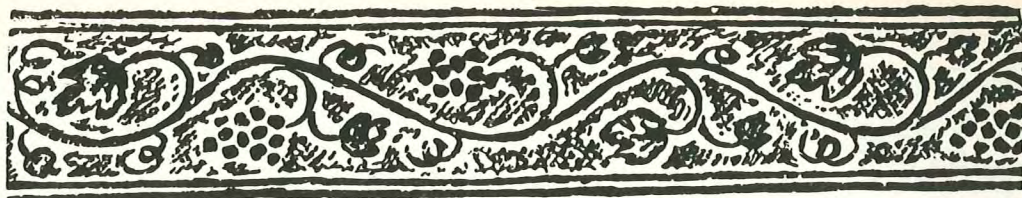
Καὶ γεμάτος κατάνυξη
 νὰ θαρῶ ἐκεῖ στὸ βάθος
 πὺς φέλνει τὸ τροπάριο
 τὸ ἀγαπητὸ του ὁ Ἀλέξανδρος
 Παπαδιαμάντης.

1928

ΣΩΤΗΡΗΣ ΣΚΙΠΗΣ

(16) «Καλλιτέχνης», αὐτ. σελ. 337β.

ΔΥΝΑΜΗ ΓΑΛΗΝΗΣ

Ξημέρωναν Χριστούγεννα, τὸ ἔτος 1922. Προσπαθῶ νὰ θυμηθῶ ὅσο γίνεται τὶς μακρινὲς ἐκεῖνες μέρες, ὅταν ἤμουν πολὺ παιδί σ' ἓνα ἐργατικὸ τάγμα αἰχμαλώτων στὴν Ἀνατολή. Ἦταν σ' ἓνα χωριὸ τῆς Μ. Ἀσίας, στὸ Κιρκαγάτς. Ἐριχνε πυκνὸ χιονόνερο, πού ταξίδευε ἀπ' τὸ μακρινὸ Σιπῆλο, περνοῦσε τὴν πεδιάδα, κι' ἐρχόταν νὰ κάμει πιὸ δύσκολες τὶς ὥρες μας. Σ' ἓνα παλιὸ ἀρμένικο σπίτι κοιμούμαστε ὡς δεκαπέντε ἄνθρωποι, χριστιανοί. Ξηλώναμε τὰ πατώματα τῶν καμμένων σπιτιῶν κι' ἀνάβαμε φωτιὰ τὴ νύχτα, σὰ ζεσταίνουμε λίγο λέγαμε παραμῦθια καὶ ὄνειρα, λέγαμε ἱστορίες γιὰ φαντάσματα ἢ βίους Ἀγίων ἢ ἱστορίες γιὰ τὰ παλιὰ παλικάρια, τοὺς κοντραμπιτζίδες τῆς Ἀνατολῆς. Κι' ὅταν ἐρχόταν ὁ ὕπνος, ἔβρισκε τὰ μάτια μας κουρασμένα καὶ ὕγρα, γεμάτα ἀπὸ ὄραματα γιὰ τὴν πατρίδα μας καὶ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους πού ἀγαπούσαμε.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐρημιὰ, τὴν παραμονὴ τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1922, μοῦ ἔτυχε μιὰ ἀνέλπιστη τύχη: Καθαρίζαμε ἓνα σπίτι γιὰ νὰ γίνῃ Στρατιωτικὴ Λέσχη, εἶχαμε φτάσει στὸ ὑπόγειο, κι' ἐκεῖ, πεταμένο ποῖος ξέρει ἀπὸ ποῖο χέρι καὶ ἀπὸ πόσον καιρὸ, ἦταν ἓνα φύλλο ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ. Ποιὸ περιοδικὸ ἦταν, δὲν ξέρω, γιατί ὁ τίτλος ἦταν σκισμένος, θυμοῦμαι ὅμως τί εἶχαν οἱ διασωσμένες σελίδες: Εἶχαν ἓνα θαυμάσιο δημοτικὸ μας τραγουδι, πού ἔλεγε γιὰ τὴ μητέρα ἑνὸς ναυτικοῦ πού ἔλειπε, βουτηχτῆς, στὰ μέρη τῆς Μπαρμπαραῖς. Ἡ μητέρα του κατέβηκε στὴν ἀκρογιαλιά καὶ ρωτοῦσε τοὺς ναῦτες τῶν караβιῶν πού ἔρχονταν, νὰ μάθει μὴν εἶδανε τὸ γιό της στὶς μακρινὲς θάλασσες. Κι' ἐκεῖνοι τῆς εἶπαν πὼς τὸν εἶχανε δεῖ: Μαῦρα πουλιὰ τὸν ἔτρωγαν κι' ἄσπρα τὸν τριγυροῦσαν, κι' ἓνα πουλί, καλὸ πουλί, δὲν ἤθελε νὰ φάει. Καὶ τὸ νεκρὸ παιδί τὸ παρακαλοῦσε νὰ φάει κι' ἐκεῖνο γιὰ νὰ μεγαλώσουν οἱ φτεροῦγες του, νὰ μπορέσει νὰ ταξιδέψει καὶ νὰ φέρει τὸ μῆνυμά του στὴ μάνα του, στὴν ἀδερφή του καὶ στὸ κορίτσι πού ἀγαποῦσε.

Τὸ ἄλλο κείμενο τοῦ περιοδικοῦ ἦταν τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Υπὸ τὴν Βασιλικὴν Δρῶν».

Ἐκεῖνο νὸ βράδυ τῶν Χριστουγέννων εἴμαστε ὅλοι ἀμίλητοι. Κανένας δὲ θέλησε νὰ πεῖ γιὰ ἱστορίες καὶ γιὰ φαντάσματα, ἐπειδὴ μιλούσαμε πολὺ μὲ τὸν ἑαυτό μας. Καθόμαστε καὶ κοιτάζαμε βουβοὶ τὶς φλόγες πού ἔβγαζε ἡ φωτιὰ, τί παράξενα σχήματα, σιγὰ-σιγὰ ὁ καπνὸς καὶ ἡ φλόγα γίνονται ἓνα ἀραιότατο πέπλο, πίσω του εἶναι τὸ βάθος, κι' ἐκεῖ στὸ βάθος κινοῦνται πρόσωπα καὶ χέρια, κάτι θὰ λένε, κάτι φωνάζουν, ἀλλὰ ἡ φωνὴ δὲ φτάνει ὡς ἐμᾶς, κι' ἐμεῖς εἴμαστε πολὺ πικραμένοι ἐπειδὴ δὲ μπορούμε ν' ἀκούσουμε τοὺς ἤχους.

Ἡ Χρῆστος Βάρκας, ὅταν ἦταν ἄνθρωπος, δούλευε στὰ καΐκια πού ταξίδευαν στὰ μπουγάζια τῆς Μαύρης Θάλασσας. Τώρα, στὰ ἐργατικὰ τάγματα τῆς Ἀνατολῆς, ἔκανε τὸ χτίστη, ἔχιζε φούρνους καὶ καλύβες, μὲ τὶς πρώτες βροχὲς κάμποσοι φούρνοι του λυώσανε κι' ἔφαγε γι' αὐτὸ πολὺ ξύλο, ἀλλὰ ἡ δουλειὰ κάνει τὸ μᾶστορη, σιγὰ-σιγὰ ὁ Χρῆστος κατάφερε νὰ χτίσει φούρνους πού νὰ μὴ λυῶνουν. Ἡ Χρῆστος ἔχει τέσσερα παιδιά πού δὲν ξέρει ἂν ζοῦνε, γι' αὐτὸ ἐκεῖνος βλέπει μέσα στὶς φλόγες τῆς φωτιᾶς τὰ περισσότερα χέρια καὶ τὰ περισσότερα στόματα νὰ θέλουν νὰ τοῦ μιλήσουν, καὶ ἡ καρδιά του εἶναι πιὸ πικρὴ ἀπ' τοὺς ἄλλους. Οἱ ἄλλοι λίγο-πολὺ εἶναι ὅτι εἶμαι κι' ἐγώ, ἀσήμαντα νούμερα τῆς δυστυχίας, εἶναι ὁ ἀραμπιτζίης ὁ Βασίλης μὲ τὰ μεγάλα, γαλανὰ, ἡμερα μάτια, εἶναι ὁ ράφτης ὁ Πρεβεδῶρος, παχύς, γαλήνιος, πάντα πεινασμένος, γλυκύτατος ἱεροψάλτης πού μᾶς ἔψελνε τὰ «μυρίπνοα ἄνθη τοῦ Παραδείσου» κάθε φορὰ πού ἤθελε νὰ μᾶς ἐγκαρδιώσει, εἶναι τὸ νούμερο 31520, τὸ νούμερο 28123, τὸ νούμερο...

Οἱ ὄρες περνοῦσαν, ἡ νύχτα τῶν Χριστουγέννων ὀλοένα γινόταν πιὸ πυκνὴ, ὅπως καὶ ἡ σιωπὴ.

— Λοιπόν, λέει κάποτε ὁ Πρεβεδῶρος, δὲ θὰ πεῖ κανεὶς ἀπόψε μιὰ ἱστορία;...

Ἦχι, ἀπόψε κανένας δὲν ἤθελε νὰ πεῖ ἱστορίες.

— Νᾶχαμε, τουλάχιστο, ἓνα βιβλίο νὰ διαβάζαμε, λέει πάλι ὁ Πρεβεδῶρος. Τί καλὰ πού θὰ ἦταν! Ἐγὼ θαρῶ πὼς ξέχασα τί λογιῆς εἶναι τὰ γράμματα...

Γύρισε σὲ μένα καὶ μὲ κοίταξε.

— Ἐσὺ, παιδί, δὲ θυμᾶσαι καμιά ἱστορία ἀπὸ βιβλία;

Μὲ ρωτοῦσε γιατί κάποτε τοὺς εἶπα τὸν Κόμητα Μοντεχρήστο καὶ εἶχαν πάρεϊ πολλή χαρά.

— Ὅχι, λέω, δὲ θυμοῦμαι καμιά ἱστορία ἀπὸ βιβλία. Ἄλλα σήμερα βρήκα τοῦτο...

Ἔτσι κοιτάξανε ξαφνιασμένοι:

— Για δὲς. Ἐνα χαρτί μὲ ἑλληνικά γράμματα! Τί λέει; Τί λέει;

— Θέλετε νὰ μάθετε;

Ἄν τὸ ἤθελαν!

Καλά. Πλησιάζω στὴ φωτιά κι' ἀρχίζω νὰ τοὺς διαβάζω μὲ μάτια πού τὰ ὑγραίνει ὁ καπνός:

« Ὅταν παιδίον διηρόχνην ἐκεῖ πλησίον, ἐπὶ ὄναριον ὀχούμενος, διὰ νὰ ὑπάγω νὰ ἀπολαύσω τὰς ἀγροτικές μας πανηγύρεις, τῶν ἡμερῶν τοῦ Πάσχα, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ τῆς Πρωτομαγιάς, ἐρρέμβαζον γλυκὰ μὴ χορταίνων νὰ θαυμάζω περικαλλὲς δένδρον, μεμωμένον, πελώριον, μίαν βασιλικὴν δρῦν. Ὅποιον μεγαλεῖον εἶχεν! Οἱ κλάδοι τῆς κλωροφαίαι, κατάμεστοι, κραταιοί· οἱ κλώνες τῆς, γαμψοὶ ὡς ἡ κατατομὴ τοῦ ἀετοῦ, οὖλοι ὡς ἡ χαίτη τοῦ λέοντος, προεῖχον ἀναδεδημένοι ὡς βασιλικά στέμματα. Καὶ ἦτον ἐκεῖνη ἄνασσα τοῦ δρυμοῦ, δέσποινα ἀγρίας καλλονῆς, βασιλίσσα τῆς δρόσου... »

Ἐγὼ εἶχα διαβάσει τὸ κείμενο καὶ τὸ εἶχα ξαναδιαβάσει, ἀλλὰ ὥστόσο μοῦ ἦταν σάν ἕνας χῶρος παρθένος, ἡ μαγεία τοῦ ὕψους σιγὰ-σιγὰ τύλιγε μέσα τῆς τὸ μικρὸ ἀνθρώπινο πλάσμα πού προσπαθοῦσε μέσα στὶς ἀραιὲς γραμμὲς νὰ θυμηθεῖ τὴ χαρὰ τοῦ κόσμου. Ἡ βασιλικὴ δρῦς « μικρὸν κατὰ μικρὸν μετέβαλεν ὄψιν, εἶδος καὶ μορφήν ». Γινότανε ζωντανὸ πλάσμα, σῶμα καὶ χέρια καὶ πόδια. « Καὶ τὸ βαθύφαιον ἀειθαλὲς φύλλωμα » γινότανε « ἡ κόμη τῆς κόρης, ἀναδεδημένη πρὸς τὰ ἄνω, εἶτα λυομένη, κυματίζουσα ». Ναί, ναί, κυματίζουσα. Οἱ γραμμὲς τοῦ κειμένου δὲν εἶναι πιὰ γράμματα, σαλεύουν σάν ἀπὸ σιγανὸ φύσημα, γίνονται πρῶτα φύλλα, ἔπειτα γίνονται ἕνα παράξενο πλάσμα, πού σιγὰ σιγὰ καθορίζεται, ἂ ναί, εἶναι ἡ κόμη, τὰ βαθεῖα καστανὰ μαλλιά.

Ἡ ἱστορία τελείωσε. Σηκώνω τὰ μάτια πρὸς τοὺς συντρόφους μου. Ὁ Βάρκας ξύνει τὸ κεφάλι του συλλογισμένος, μὲ τὰ μάτια ἀκουμπισμένα ἐπίμονα στὴ φωτιά, ὁ Βασίλης ὁ ἀραμπατζῆς βρίσκει πῶς ἡ φωτιά πολὺ ζέστανε τὸ μούτρο του, γι' αὐτὸ περνᾷ τὶς ροζιασμένες χουφτες του πάνω στὸ πρόσωπο καὶ στὰ γαλάζια μάτια του, καὶ ὁ Πρεβεδῶρος, ὁ γαλήνιος ἱεροψάλτης, στηρίζοντας τὸ κεφάλι στὰ χέρια του, κάθεται σὰ ναρκωμένος. Ὁλόη ἀτμόσφαιρα εἶναι πλημμυρισμένη ἀπ' αὐτὸ τὸ μούδιασμα.

Τέλος ὁ Χρῆστος Βάρκας, ὁ γεμιτζῆς τῆς Μαύρης Θάλασσας, ἔσπασε πρῶτος τὴ σιωπή.

— Τί ἦταν αὐτὸ πού διάβασες; λέει. Παραμῦθι ἦταν;

— Ναί, Χρῆστο, παραμῦθι...

— Ὁμοιομο ἦταν, λέει πάλι.

Διστάζει, ἔπειτα ρωτᾷ σὰ νὰ ντρέπεται:

— Ὅμως δὲν κατάλαβα καλά. Για τί πράμα ἔλεγε;

Τότε ὁ Βασίλης ὁ ἀραμπατζῆς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ παρέμβει:

— Καημένε Βάρκα, τόσο τοῦβλο λοιπὸν εἶσαι καὶ δὲν καταλαβαίνεις;

Ἄν ὁ Βάρκας ἀπὸ συνήθεια τοῦ θύμωνε πολὺ εὐκόλα καὶ ἀρπαζόταν μὲ τὸ τίποτα. Γαλήνευε ὅμως πολὺ σύντομα. Ὁ θυμὸς τοῦ ἦταν σάν τοὺς ἀέρηδες τῶν θαλασσῶν πού ταξίδευε. Καὶ τώρα τὸ φυσικὸ θά ἦταν νὰ φουσκώσει μονομιᾶς μὲ τὸ λόγο τοῦ συντρόφου μας. Δὲν ἔγιν' ἔτσι. Ἄνικανος νὰ τὰ βάλει μὲ τὸν ἀκατάληπτο δαίμονα, τὰ γράμματα, συμμαζεῦτηκε μὲ συστολὴ παιδιοῦ.

— Δὲν κατάλαβα καλά τὰ λόγια, μωρὲ Βασίλη, εἶπε. Κι' ὅμως...

Τότε βρίσκει ἀξάφνα τὸ δραστικὸ ἐπιχειρήμα.

— Κι' ἐσὺ, βρέ, πού δὲν εἶσαι τοῦβλο, πές μου, τί κατάλαβες; λέει ἀπότομα.

Ἄν ὁ Βασίλης λέει τότε ἀόριστα πῶς ὁ λόγος ἦταν γιὰ ἕνα παλικαράκι καὶ γιὰ ἕνα δέντρο πού ἔγινε γυναίκα.

— Ἐμ' αὐτὸ τὸ κατάλαβα κι' ἐγώ. Μὰ παρακάτω;

Παρακάτω... Παρακάτω... Δὲν ξέραν τί νὰ ποῦν.

Τοὺς λέω:

— Γιατί ψάχνετε γιὰ παρακάτω; Αὐτὸ ἦταν.

Ἄ, αὐτὸ ἦταν; Τόσο λίγο; Ποῦ οἱ περιπέτειες τοῦ Μοντεχρήστου, μὲ τὰ κάστρα, τὶς φυλακές, τὸν Ἀββᾶ-Φαρία, τοὺς θησαυροὺς...

— Κι' ὅμως, λέει ὁ Βάρκας, ἦταν τόσο ὁμορφα... Σὰ νάκουγα... σὰ νάκουγα...

Διστάσει, ἀλλὰ τὸ εἶπε:

ἦταν σὰ νάκουγε, λέει, Εὐαγγέλιο. Κι' ἀπ' τὸ Εὐαγγέλιο, λέει, αὐτὸς τί καταλαβαίνει; Κι' ὅμως γαλήνευε, ἀκούοντάς το, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου.

Πολὺ ἀργὰ κοιμηθήκαμε ἐκεῖνο τὸ βράδυ. Ἡ νύχτα ἔξω πάλευε μὲ τὸν ἄνεμο καὶ μὲ τ' ἄστρα. Ὅμως, μὲς στὸ καταφύγιο τῆς δυστυχίας μας, ἡ τρικυμία πού μᾶς ἔδερνε μὲρα καὶ νύχτα εἶχε λίγο κοπάσει.

Τὸ πρῶτ' σάν ξυπνήσαμε, ὁ Βάρκας μὲ πῆρε ἀπόμερα, πρὶν φύγομε γιὰ τὴ δουλειά μας, καὶ μοῦ εἶπε ἐμπιστευτικά:

— Ξέρεις, ὄλη τὴ νύχτα ἔβλεπα τὸ ἴδιο ὄνειρο: Τὸ δέντρο πού γίνηκε γυναίκα. Καὶ νὰ σοῦ πῶ καὶ τὸ ἄλλο; Ἐμοιαζε πολὺ μὲ τὴ μεγάλη κόρη μου...

Στά γυμνασιακά μου χρόνια είχα ένα σοφό δάσκαλο, τὸν Ἰωάννη Ὀλύμπιο. Εἶχε μεγαλοφυεῖς ἐξάρσεις καὶ τὶς ἐξεδήλωνε στοὺς μαθητές του. Κάποτε στὸ γραφεῖο του εἶδα ἀνοιχτὸ ἓνα Σαίξπηρ στὸ πρωτότυπο.

— Ἄ, ὁ θεῖος Σαίξπηρ! εἶπε ὁ δάσκαλός μου.

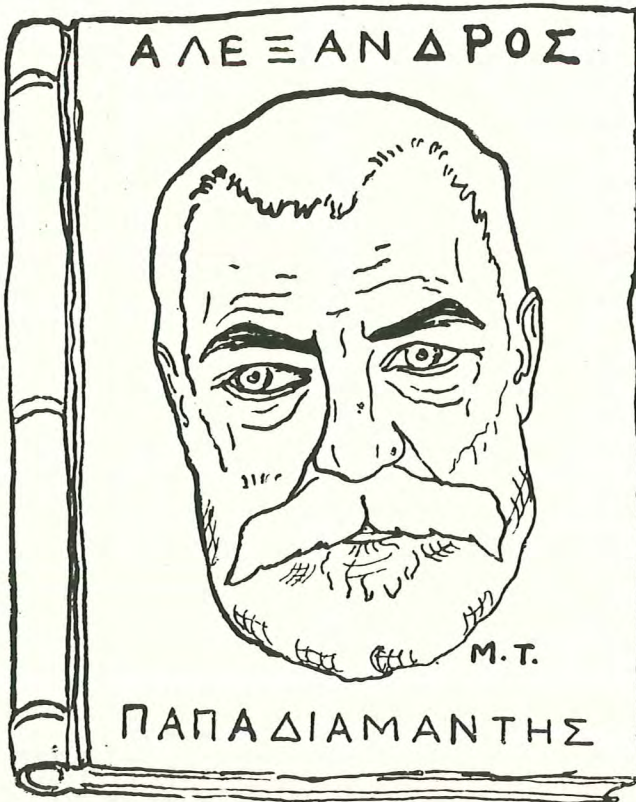
Ἦξερα πὼς δὲν ἤξερε Ἀγγλικά, μόνο τὶς λατινικὲς γλώσσες. Μὲ τὴν κακία τῶν παιδιῶν τόλμησα νὰ τοῦ τὸ πῶ.

— Μὰ διαβάζετε Σαίξπηρ στὸ πρωτότυπο; Ξέρετε Ἀγγλικά;

— Ὁχι, δὲν ξέρω, ἀποκρίθηκε ἥσυχά. Ἀλλὰ εἶναι Σαίξπηρ καὶ τὸν αἰσθάνομαι.

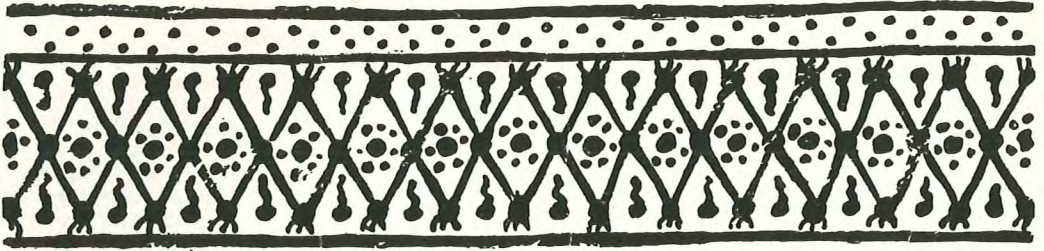
Γιὰ πολὺν καιρὸ εἶχαμε νὰ λέμε μὲ τοὺς συμμαθητές μου τὸ περιστατικὸ ὡς ἀνέκδοτο, καὶ νὰ γελοῦμε. Ἐπρεπε νὰ μεγαλώσω γιὰ νὰ μάθω πὼς μπορεῖς, ἀλήθεια, νὰ αἰσθάνεσαι τὴν ὀμορφιά χωρὶς νὰ τὴν ἔννοεῖς. Πὼς ἴσως-ἴσως ἔτσι τὴν πλησιάζεις πιὸ βαθειὰ καὶ πιὸ γνήσια.

ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ

ΜΙΧ. ΤΟΜΠΡΟΥ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ

ΤΑ ΣΚΙΑΘΙΤΙΚΑ ΜΟΥ

Χρειάζεται τόλμη για να εμφανίση κανείς, ύστερ' από κάπου τριάντα χρόνια, ὅ,τι ἔγραφε ἔφηβος δεκαεφτά χρονῶν. Ἀλλὰ τὰ σώζει, τέτια γραφόμενα, ὁ παιδικός τους, ὁ ἀγνός ἐνθουσιασμός. Ὅχι πῶς μου ἀπόλειψε μέχρι σήμερα ὁ ἐνθουσιασμός ἢ πῶς μου ὑστέρησε ἢ κατάνυξη για τὰ πολύτιμα δῶρα, πού μᾶς ἀφήκε ἡ ψυχὴ τοῦ μοναδικοῦ μας Ἱγιασμένου, τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀλλ' ἀπὸ νόμο φυσικό, ἄλλοι εἶναι οἱ ἐνθουσιασμοὶ τῶν δεκαπέντε καὶ ἄλλοι τῶν σαρανταπέντε χρονῶν. Ὅπως καὶ νὰ τὸ πῶ, ἀλλιῶτικα χτυποῦσαν τὰ νεανικά ἐκείνα φτερά, πού με πῆγαιναν στὰ 13, μόλις ἔκλεισε ἡ εἰρήνη, διψασμένον για πέλαγος καὶ για ἐλευθερία, νὰ περάσω δυὸ μῆνες στὸ μακάριο νησί, αὐτὸ πού εἶχε τὴν ἀγαθὴ μοῖρα νὰ μεστῶση, νὰ γίνῃ κόσμος, νὰ γίνῃ σύμπαν καὶ νὰ κλεισθῇ στὴν ψυχὴ ἐνός μακαρίου. Καὶ πρέπει νὰ ἐξηγήσω πῶς καὶ σύμπτωση καὶ μόνο μ' ἔφερε πρὸς ἐκεῖνο τὸ νησί, ὅπως θὰ μπορούσε νὰ με εἶχε διευθύνει σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλῃ ἐξοχῇ, πρόθεσὴ μδῦ δὲν ἦταν, καθὼς ξεκινούσα, τὸ προσκύνῃμα.

Αὐτὴ ἡ λατρεία πρὸς τὶς νεανικὲς μνημεις μου δίνει σήμερα τὴν τόλμη νὰ βγάλω σὲ ἴφῳς τοὺς ψυχικούς μου στοχασμούς τῶν ἐλεύθερων καὶ φλογερῶν ἐκείνων καιρῶν τῆς χαρᾶς. Ἴσως, ἂν πρόκειται νὰ διατυπῶσῳ σήμερα ὑμνητικά τὴν ἀμετάβλητη ἀπὸ τὰ τότες λατρεία μου πρὸς τὴν ὀλοζώντανη μορφή τοῦ Παπαδιαμάντη, νὰ τὴ συνθέσω με ἀλλιῶτικη σοφία καὶ με σύνεση περισσή ἴσως, για νὰ θυμηθῶ καὶ λόγια τοῦ ἄλλου ἀθάνατου, τοῦ Φλωρεντινοῦ, ἔστω καὶ παρμένα σὲ διαφορετικὴ ἐκδοχή,

con altra voce omai, con altro vello
ritornerò poeta,

(Parad. XXV, 7, 8)

ἀλλὰ τὴ δροσιὰ καὶ τὴ διαφάνεια ἐκείνων τῶν καιρῶν ποῖος ἄλλος θὰ μου τὶς ξαναδῶσῃ σήμερα, ἐξὸν ἀπὸ τὶς μνημεις τους;

Δὲν ξεχνῶ, ὅσο καὶ νὰ τὸν ξανάκανα

ἔκτοτε τόσες φορές, τὸν ὠραῖο μου πρῶτο διάπλου τοῦ Εὐβοϊκοῦ, τὸ δασωμένο Καντῆλι με τὸ μοναστήρι του, τὶς στολισμένες, ἄλλες σὰν παπαδίστικα, ἄλλες σὰν Ταναγραῖες, Τρικεριώτισσες, τὰ ζουμερά καὶ σαρκῶδη πελώρια πηλιορείτικα ροδάκινα πού μούφεραν ἕνα πρωῖνὸ στὸ βατόρι. Τρεῖς ὧρες ὕστερ' ἀπὸ τὸ μεσημέρι ἦταν σὰν πάτησα στὸ νησί τῆς Σκιιάθου. Εἶχανε φτάσει οἱ φίλοι μου στὸ λιμάνι νὰ με δεχτοῦν με ἀγάπη. Χαίρομουν πού τοὺς ἔβλεπα· κάποιον ἀδιατύπωτο βάρος τῆς ψυχῆς, νεφέλωμα ἀκατάρτιστο ἀκόμη, μού ἔφερνε ἀφαίρεση καὶ σάστισμα· ἡ σύμπτωση τοῦ ταξιδιοῦ μου ὠρμάζε σὲ σκοπὸ καὶ σὲ κάποιαν ἐντονὴ ἐπιταγῇ. Κάτι ἄλλο ἔπρεπε νὰ κάνω, πρὶν ἐπικοινωνήσω με τοὺς φίλους· κάπου ἄλλοῦ με ὀδηγοῦσε ἡ παντογνώστis ψυχῇ. Χωρὶς καλὰ-καλὰ νὰ ξέρω πῶς, μισὴν ὥρα μετὰ τὸ ζεμπαρκάρισμα, ἐνῶ κάπνιζε κιάλας τὸ βατόρι πού μεφερε διευθυνόμενο κατὰ τὴ Γλῶσσα τῆς Σκόπελου, βρέθηκα σ' ἕνα ὄχι ἀπόμακρο, ἀλλὰ ἀπόμυρο ὕψωμα, στὸ κοιμητήρι τοῦ νησιοῦ. Τὶ πάμπλουτη φτώχεια· ὅσο συφοριασμένα, κακόμοιρα, ἄθλια ἦσαν τὰ χορταριασμένα μνήματα, τ' ἀξιοδάκρυτά τους καντηλάκια, οἱ μισοσπασμένοι σταυροί, κούτσουρα σκεβρωμένα καὶ στραβά, ὅσο κλαίγανε τὴν ἐρήμωσή τους δυὸ-τρία δεντράκια, μισοξεραμένα καὶ παραδαρμένα ἀπὸ τοὺς ἀέριδες, τὸ κᾶμα καὶ τὴν ἀρμύρα, τόσο τὸ ἀτελειῶτο πέλαγος ἔκανε ἐπίδειξη καὶ φάνταζε με τὴν κυριαρχία του, τόσο τὸ βλέμμα χάνονταν σὲ τὶς κατάχνιες πηχτῶν ὀριζόντων, πού διψοῦσε νὰ τὶς τρυπήσῃ καὶ νὰ φτάσῃ στὸ ἀπειρο. Πέντε φευγαλέα λεπτά τῆς ὥρας μου ἀρκέσαν για νὰ προσκυνῆσω τὸ ἄθλιο μνήμα, πού ἦταν καὶ σχετικὰ «νεοσκαφές», δυὸ χρόνων, καὶ για νὰ ξεσηκῶσῳ τέσσερους ξεθωριασμένους καὶ ἄτεχνα μογιατισμένους στίχους ἐπάνω στὸ σταυρὸ. Μούδωκαν οἱ φίλοι μου δυὸ πληροφορίες: πῶς οἱ στίχοι μπορούσε νάταν τοῦ Μαλακάση· καὶ πῶς ὅπωςδῆποτε θάπρεπε νὰ ξαναβῶ τὸ λόφον ἕνα πρωῖ πρὶν ξημερώσει. Με βρῆκε ἡ ἐπόμενη αὐγὴ πάλι στὸ λόφον, ὄρθρινῶτατο,

σάν τις πασχαλιάτικες Μαρίες. Λίγο πρὶν φέξη ὁ ἥλιος, ἡ ἀσημένια διαφάνεια ἦταν τόση, ποὺ ξέσκιζε τις καταχνιές τῶν μακρυνῶν ὀριζόντων καὶ ἄφηνε νὰ προβάλλη, καθὼς τὸν εἶχε δῆ καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, ἄφραστο θαῦμα, ὁ Κῶνος τοῦ μεγάλου Θεοῦ στὰ μάρκη, πνευματικός, ἀύλωμένος ὁ φοβερὸς Ἄθως. Ἐφθασε νὰ βγῆ σὲ λίγο ὁ ἥλιος, γιὰ νὰ τυλιξοῦν πάλι παρευθὺς ζηλόφθονα τὸ μεταφερόμενο στὴν Ἑλλάδα Θαβῶρ οἱ καταχνιές τοῦ ὀρίζοντα. Δὲν τὸν ἀδικῶ· κ' ἐγὼ νάμουν ὀρίζοντας, ὁμολογῶ πῶς τὸ ἴδιο ζηλόφθονα θὰ τύλιγα τὸ θησαυρὸ μου.

Ἡ δευτέρα νύχτα μου μὲ ἤρρε στὸ φῶς ἑνὸς κериοῦ νὰ χαράζω τὰ δυὸ μου παιδικὰ τραγούδια, ποὺ εἶναι τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς μου στὴ Σκιάθο. Ἐμείνα ἐν τούτοις ἐκεῖ δυὸ μῆνες. Περιδιάβασα τὸ νησί, μέχρι καὶ τὴν πιὸ ἀπόμακρην ἀμμουδιά του, ὅλα του τ' ἀμπέλια, ὅλα του τὰ περβόλια, τοὺς φράχτες μὲ τὰ στιφὰ σκονισμένα βατόμουρα καὶ τοὺς ἀθάνατους, τὰ ξωκκλήσια του, τὶς ράχες καὶ τὰ μονοπάτια τῶν κυνηγῶν, τὸ μοναστήρι. Μόνο τὸ σπῆτι τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ γύρεψα νὰ ἰδῶ, οὔτε νὰ γνωρίσω τὶς ἀδερφές του, εἴτε τὸ σόι του. Γιατὶ σπῆτι τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν ὄλος αὐτὸς ὁ νεραϊδένιος κόσμος, ὁ ἀγκαλιασμένος ἀπὸ τὶς γλαυκότητες τέτιου πελάγους, σόι του

ἦταν ὅλοι οἱ θρύλοι τοῦ μάγου νησιοῦ, ἐνῶ τ' ἀδέρφια του, τὰ ξωκκλήσια μὲ τὸ ψαλτήρι καὶ τὴν ἀγρυπνία τους, καλὰ δεμένον τὸν κρατοῦσαν. Τί θὰ πρόσθετε τὸ ἐγκόσμιο σπῆτι ἑνὸς καλόγερου, νὰ τὸ γνωρίσω, ποὺ θεληματικὰ του ὁ ἴδιος τῶχε παρατήσει, ὅταν τὸν συναντῶ στὸ ἀσκηταριὸ του καὶ θέλωμαι. Καὶ γιατί θάγραφα τάχα ἄλλα, βεβιασμένα θέματα, ὅταν μὲ τις δυὸ μου ἐκείνες ἀναλαμπές (τότες δὲν τόνιωθα, τώρα ὁμως τὸ βλέπω καθαρά), μὲ τὸν Τάφο καὶ μὲ τὸν Ἄθω, ὀδηγημένα ἀπὸ ἀγαθώτατη καὶ ἀλάθητη μοῖρα, ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν ἀγάπη ἑνὸς ἄδολου νέου ἐπάνω στὸ ἴδιο, τὸ αἰώνιο παρατηρητήριο τῆς ψυχῆς τοῦ Ὁσίου μας; ὀλοκληρώνεται πληρέστατα ἡ προσκυνητικὴ μου ἐκείνη διαμονὴ στὸ νησί καὶ ξοφλᾷ ἀρκετὰ καλὰ ἓνα τεράστιο χρέος, ποὺ ἀσυναίσθητα, ἀλλὰ ὑποβλητικὰ καὶ θερμὰ, ἔφερε σὲ μυστικὸ συνταυτισμὸ τὴν ψυχικότητα τοῦ ἀναπαυμένου Παπαδιαμάντη μὲ τὸ σεβάσμιο, τὸ αἰωνόβιο Βουνὸ τῆς ἔλξεώς του, — αὐτὸ πούχα τὴν τύχη, ὅστερ' ἀπὸ κάμποσα χρόνια, νὰ τὸ ἰδῶ ἀπὸ κοντὰ καὶ νὰ τὸ ζῆσω ἔτσι, ὅσο καὶ ὅπως δὲν πιστεῦα. Τὸ ἴδιο ὑποβλητικὰ καὶ θερμὰ, σάν τὴν παράλογη καὶ ἀσύστατη ἐτυμολογία τῆς λέξης Σκιάθος, ποὺ κάποιος ἰδιόρρυθμος ὀπτασιαστής τὴ θέλησε καὶ γραμματικὰ ἀκόμη, ὅπως τὴν εἶδε μὲ τὴν ἀλλόφωνη ψυχὴ του, Σκιά τοῦ Ἄθω!

ΤΟ ΜΝΗΜΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Σὲ ψηλὸ βράχο, ποὺ δεσπόζει
 στὴ μοναξιά τριγύρω καὶ στὴν εἰρήνη
 τῆς δυτικῆς Σκιάθος, ποὺ ἀφήνει
 ἀπ' τὸ ἓνα μέρος τὸ εὐρὺ πέλαγος νὰ κρῶζει
 τὴ νύχτα, ἐνῶ ἀπὸ τ' ἄλλο οἰμῶζει
 πλούσιων βουνῶν ὁ ἄνεμος, — ἀντὶ σὲ κλῖνη,
 ἔστω καὶ καλογερικὰ στρωτή, τὸ σῶμα παραδίνει
 σὲ ἀγκαθόσπαρτο μνήμα (μόλις ποὺ σώζει
 ἓνα σταυρὸν ὡς σήμερα ἀπὸ ξύλο ποὺ ξεβάφει
 καὶ διαβιβρώσκεται) ὁ ἀκατανόητος ἱεροφάντης
 καὶ μυστικός, Ἄλέξαντρος Παπαδιαμάντης.
 Τὸν ἔλεινὸ σταυρὸ τοῦτος ὁ λόγος ἐπιγράφει:
 »Ὁ κάθε στοχασμὸς σου — ἄσμάτων ἄσμα·
 «στὸν κόσμον τὸ δικό σου — κόσμος τὸ κάθε πλάσμα.»

ΦΑΝΕΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΘΩΝΑ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΙΑΘΟ

Σάν τοῦ πηχτοῦ σκότους ἡ αὐγή
 διαλύνοντας τὰ πέπλα, τὰ ἅγια τῶν ἁγίων
 ἄφησε νὰ φανοῦν, εἶδα τῶν μυστηρίων
 ξεσκέπασμα: πολὺ μακρὰ νὰ διαφανῇ
 τὸ Ἄγιονόρος, ἀχνό· οἱ ὑπόλοιποι ἔξη
 μᾶς ξεχωρίζουν ἀπ' αὐτὸ οὐρανοί. ὦ, τί ὄρος ἱερὸν!
 ἔνσάρκωση πνευμάτων! τίμο φῶς κεριῶν
 ἀγνότατων: μελίσσια ἔαρινά, ἀφοῦ βρέξη
 τίς ἔσχατες μπόρες, μὲ μόχθο βάλονται νὰ τὰ ἐργαστοῦνε
 σταλμένα ἀπὸ Ὑψιστο Θεὸ τῆς κρυφῆς Πίστης,
 μετὰ φόβου καὶ τρόμου, καθὼς δουλεύουν τὰ διαμάντια.
 Ἄλλ' ὦ Ἄγιονόρος μυστικό, σάν τοὺς νοτιάδες ποὺ ξεσποῦνε
 ἄγριες βραδυὲς στὸ ξάρμενο, δέξου, πέρα ποὺ ἐκλείστης,
 πιστὸ τροπάρι, ἀντίς ἄλλη κερήθρα ἢ μέλι ἢ κάντια.

(1913 - 1941, Σκιάθο - Ἀθήνα)

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗΣ

★

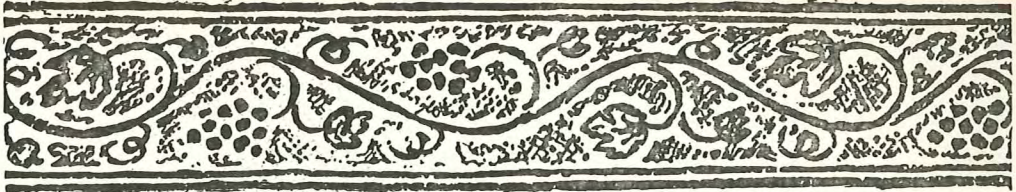
Ἡ ἀκαθαρσία παράγει τὸν φθειρα καὶ ὁ φθειρὸς παράγει τὴν ἀκαθαρσίαν. Τὸ τέρας τὸ καλούμενον ἐπιφανῆς τρέφει τὴν φργοποιίαν, τὴν θεσιθηρίαν, τὸν τραμπουκισμόν, τὸν κουτσαβακισμόν, τὴν εἰς τοὺς νόμους ἀπειθείαν...

*
* *

Ὑπάρχουν γυναῖκες, αἵτινες ἔχουν τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν εἰς τὴν ἄκραν τῆς γλώσσης... Ἐχουν γλώσσαν διὰ νὰ κτυπῶσι τὸν ἀέρα διὰ τῆς φλυαρίας των, ὅπως αἱ ἐκκλησίαι ἔχουν τοὺς κώδωνας. Οὐδέποτε ὁμως ἐκφράζουσι τί διανοοῦνται. Ἄλλ' ἢ ἐπιτηδεῖα γυνὴ κρίνει ἐξ ἑαυτῆς καὶ μαντεύει τί φρονοῦσιν αἱ ἄλλαι. Ἐνῶ ἡ εὐπιστος πλανᾶται καὶ νομίζει, ὅτι τὰ πάντα πέριξ τῆς ἀποπνεύουσιν ἀγιότητα.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΝΕΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Στὸ πέρασμα τοῦ Χάροντα ἢ ὄροσοπηγῆ κι ἂν χάθη,
δὲν ἔσβυσε, δὲ στέρευσε καὶ μήτε ἀποξεχάστη.
Πλούσιαν ἀνάβρα ἀτέλειωτα χύνει ἀπ' τῆς γῆς τὰ βάρθη,
σὺν εὐλογία τοῦ Πλάστη.

Καὶ τ' ἀκατάλυτα δεντρὰ ποὺ ἀνθοστολίζει ἐκείνη
γεννᾶνε, βίος, δλοχρονὶς τὴν πιὸ ἀκριβὴν ὀπώρα.
Καὶ λούζεται στὸν ἴσκιο τους, καθὼς στὴν Ἴπποκρήνη
οἱ Μοῦσες, ὄλη ἡ χώρα.

ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Μὲ τοὺς χλωμοὺς ἀγίους στὸ ἐρημοκκλήσι
μορφὴ γαλήνια ἀργοσαλεύει μόνη . . .
τῶν μυστικῶν τῆ θύρα ξεκλειδώνει,
ποὺ ἡ λησμονιὰ σὲ τάφο τᾶχε κλείσει,

καὶ μὲ τὸ ἀχνὸ τὸ θυμιατὸ μυρώνει
παραμυθένια πλάσματα καὶ φύση,
καὶ σ' ἕναν κόσμο ἀληθινὸ τῆ ζήση
τὴν πιὸ φτωχὴ μὲ τῶναιρο ἀδερφώνει.

Κι' ἀπὸ τῆς ἐκκλησοῦλας τὸ καντήλι
τὸ ἄσβυστο φῶς κάθε του πλάσμα παίρνει
γραμμμένο μὲ τῆς τέχνης τὸ κοντύλι,

γιατί με πόνο ἀπάνωθ' τους γέρονι
καί με καθάρια ἀγάπη, σὰ διαμάντι,
τοῦ αἰσθαντικοῦ ἢ καρδιά Παπαδιαμάντη.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ

Στὸ ἀνέβα τῆς Δεξαμενῆς βιαζόσουν κάθε δεῖλι
νὰ βγεῖς στὸ ξάγναντο. Καί κεῖ — ἄν τὸν πρόφταινες — ὀρθὸς
τὸν ἥλιο, πὸν λαχτάριζες, προβόδαγες... Καθὼς
κάποιο τροπάρι σάλευε τ' ἀγέλαστά Σου χεῖλη,

— θυμᾶμαι — στὴν ἀσκητικὴ μορφή Σου, πὸν ἦταν σάμπως
ἀπὸ ἅγιοκέρι πρόπλασμα, μιὰ ὄχρη λαμποθωρεὰ
χυνόταν — μὴ προσεύχουσουν; μὴ δάκρυζες; — Τ' ἄρειά
τὰ ἱσκιώματα Σὲ τύλιγαν στὸ μενεξένιο θάμπος

κι' ἀγάλια - ἀγάλια, ὡς χάνουνταν οἱ λεῦκες, τὰ πλατάνια
στὸ σούρουπο, ἔσβυνες καὶ Σύ... Ἀπομέναν φωτεινὰ
δυσὸ μάτια... καὶ με τοῦ ἀηδονιοῦ τὶς τρίλιες τὸ «ὠσσανὰ»
πὸν ψαλμωδοῦσε, ἔπαιρνε τὸ δρόμο πρὸς τὰ οὐράνια.

ΚΩΣΤΗΣ ΒΕΛΜΥΡΑΣ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Ἐγραφε ἔψελνε ἔπινε.
(Τὸ λιγοστὸ κρασάκι του.
— Τὸ ταπεινὸ — φτηνὸ μεράκι του.)
— Πένα· ψαλτῆρι· καὶ ποτῆρι.
Γιὰ τῆς Τέχνης τὸ χατῆρι...
Γράφοντας, με τὴ Σκιάθο του,
— Τὸ χῶμα πὸν τὸν γέννησε·
Τὸ χῶμα πὸν τὸν σκέπασε μιλοῦσε.
Ψέλνοντας, τὸ Θεὸ ὑμνοῦσε καὶ παρακαλοῦσε·
(Ποιὸς ξέρει τί νὰ τοῦλεγε· καὶ τί νὰ τοῦ ζητοῦσε...)
Καὶ πίνοντας ξεχνοῦσε...)

Α. ΑΝΑΠΛΙΩΤΗΣ

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Καθὼς ἓνα πλεύμενο ἢ μία κιβωτὸς
ὅπου εἶχε κλείσει ἡ Ἑλλάδα ἐκεῖ τ' ἀτίμητά της,
ἀπ' τὸ γιालὸ τῆς Σκιάθου ἐκίνησε κι ὁ μπάτης
τὸν ἔφερε ὄλο πρὸς τὰ δῶθε, εὐλογητός.

Σωμένος, ἄσαρκος (γιατὶ ἔτσι ὁ οὐρανὸς
θὰ τὸν ἀνέβαζε ἀλαφρότερο στὰ αἰθέρια),
μὲ σταυρωμένα του σεμνόπρεπα τὰ χέρια,
φάνηκε ὁ ἅγιος τῶν φτωχῶν ὁ ταπεινός.

Περίλυπα ἔγεγνε τὴν ὄψη του, καθὼς
ὁ πὸν στὸν κόσμον αὐτὸν τὴν πίκρα ἐγεύτη μόνον,
μὰ φῶς αἶδιο τοῦ καταύγαζε τὸν πόνο,
στέφανος ἀρετῆς καὶ ὑπέρκαιος ἀνθός.

Εἰδύλλια τῶν νησιῶν, σκηνὲς ἐδεμικὲς
ἱστορήσε ἀπαλὰ ὁ θεόπνευστος πρεσβύτες,
σὲ μιὰν εἰκόνα πὸν ἢ μαγεία ἢ μυστικὴ της
θὰ κρατάει ὅσο κι οἱ γενιὲς οἱ ἑλληνικὲς.

Ὡ, τῆς χριστιανωσύνης καύχημα, πυρὸς
τῆς αἰώνιας τέχνης, στὰ σκοτεινιασμένα
τοῦτα μας χρόνια, θανμαστέ, μονάχα ἐσένα
ξανοίγουμε ἄστρο ὁδηγητήριο, μόνον ἐσέ!

Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑΣ

ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ

Τὸ ταξίδι εὐδόωσέ μας στὸν ἱερὸ τῆς Σκέψης Ἄθω,
κύλα μας, σκοπέ μας ἅγιο, μπάτη μου, ἄφρινα ἄτια,
γλυκομούρμουρο τοῦ Αἰγαίου, σίμωνέ μας πρὸς τὴ Σκιάθο,
πρὸς τὴ Σκιάθο πὸν μᾶς γνέφουν τ' ἀβασίλευτά του μάτια.

Μὲ τὰ σύννεφα πὸν φεύγουν ἀρμαθιά κατὰ τὴ δύση,
σὰ λιβανωτὸς πὸν ὑψώνουν οἱ βωμοὶ της,
ταξιδεύουν τὰ πανιά μας κι' ἡ καρδιά μας κι' ἡ ὁρμή της,
κι' ἔτσι πάνω ἀπ' τοὺς ἀφρούς θὰ τραγουδήσει :

Πίσω ἀπὸ τὴ νέα Ἀργώ μας ἢ παλιὰ Κοχλίδα σβύνει
καὶ μιὰ νέα μᾶς περιμένει Μέδινα ἀπὸ γῆ φτωχῆ,

κι' ἕνας ντροπαλὸς ἱεράρχης δίχως ἄμφια κι' ἁγίων σμήνη,
μ' ἕνα σκῆπτρο ἀπ' ἄγριο ξύλο καὶ μιὰ Βίβλο γιά ψυχή.

Τὰ καΐκια, συναγμένα στοῦ Μπουρτζιοῦ τὰ βράχια γύρα,
τοῦ πελάου χελιδόνες μὲ πεσμένα τὰ φτερά,
τῆ γλυκειά σου ἀναθυμιοῦνται πὺν τὰ τραγουδοῦσες λύρα,
καθὼς ἔσκιζαν, σαΐτες, τὰ νερά τ' ἀστραφτερά.

Καὶ τῶν δειλινῶν τὶς ὄρες τὶς κεντοῦσες μὲ ἱστορίες
μὲ τ' ἀπλοϊκὰ γερόντια στὰ σκαμνάκια πὲς καὶ πὲς,
καθισμένοι στὸ προσήλιο στὰ φτωχὰ καφεενδάκια
μὲ τὶς καλαμένιες τὶς σκεπές.

Κι' ὄντας λυπημένα ὁ ἥλιος κύλαε στ' ἀσῆμια μέσα
καὶ φουσκῶναν τὰ καράβια καὶ μισεύανε γι' ἄλλοῦ,
ἔγια μόλα τους ψυχὴ τους καὶ ψυχούλα σου ἔγια λέσα
καὶ σμαράγδια καὶ φεστόνια καὶ μαντήλια τοῦ γιαιοῦ.

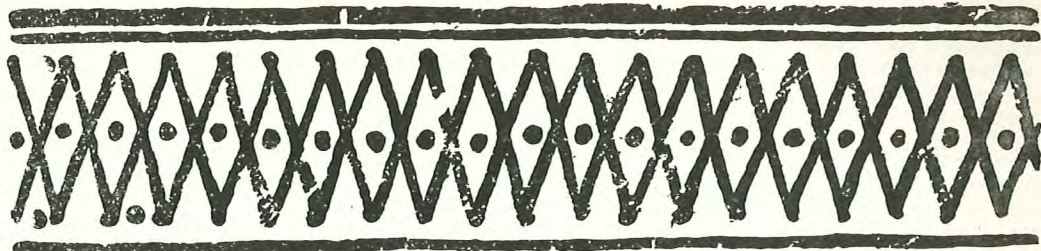
Τώρα πιά ὁ Χριστὸς στὸ Κάστρο δὲν ἀκούει τὴν ψαλμουδιά σου
κι' οὔτε ὁ λόγος σου ἀκούεται ὁ αἰθδιος,
ξεχασμένα στὸ μανάλι ἔχουν σβύσει τὰ κεριά σου,
καὶ σὰν σιγανὴ λαμπάδα ἔσβυσες κι' ὁ ἴδιος.

Πνίγηκε στὰ πένθη ἢ σκέψη, μοίρεται ὁ γιαιλὸς φαιδὸς
στὸ σεπτὸ νηαὶ τῆς Σκιάθου ποῦγινε ναὸς τῆς,
πὺν γεννήθηκε κι' ἐχάθη ἕνας ταπεινὸς θεὸς —
ὁ Θεὸς τῆς!

ΜΕΝΕΛ. ΛΟΥΝΤΕΜΗΣ

Γιὰ τὴ γνώμη πὺν εὐγενικά μου ζήτησε ἡ φίλη «Νέα Ἐστία», μου φαίνεται πὺν δὲν ἔχω (οὔτε καὶ θ' ἀποχτήσω ποτὲ) τὸ ἀνάστημα νὰ τὴ δώσω. Ἀντὶ γι' αὐτὸ, λοιπὸν, συμμετέχω στὸ τεῦχος τοῦτο μὲ τὸ παραπάνω ποίημα καὶ μὲ τὴν παρακάτω ἱστορία: Θάνατι τώρα τρία - τέσσερα χρόνια πὺν μὲ στεφάνια, λόγους καὶ ποιήματα εἶχε ξεκινηθεὶ μιὰ καρabiά νέους γιὰ τὴ Σκιάθο σὲ προσκύνημα. Ἐτυχε νὰ κληθῶ κι' ἐγὼ ἀνεπίσημα νὰ συμμετάσχω, καὶ τὸ τόλμησα χωρὶς δισταγμὸ. Δὲν κουβαλοῦσα βέβαια στεφάνια ἐγὼ, οὔτε σμύρανα καὶ λίβανον. Ἀπ' τὴν τσέπη δὲν ἦταν γιὰ νὰ βγάλω τίποτα. Κι' ἔβγαλα ἀπ' τὴν καρδιά. Ἐγραψα μὲς τὸ καρabi τὸ παραπάνω ποίημα κι' ἀπ' τὴν αὐγὴ τῆς ἄλλης ἔκοβα βόλιες μὲς τὸν περικῶνα τοῦ Μπουρτζιοῦ, ἔγοντας γιὰ καλοναρχητὴ τὸν τοτινὸ καὶ παντοτεινὸ μου φίλο Μῆτσο Κούντρα, καὶ τὸ ἀποστήθιζα. Ἡ ἐπιτροπὴ ὅμως τῆς τελετῆς ἀπόκλεισε τὴν ἀπαγγελία του ἐξαιτίας τοῦ πολὺ φτωχοῦ μου παρουσιαστικοῦ. Φαίνεται ὅτι θὰ ἤμουν πολὺ ἀφελῆς γιὰ νὰ μὴν ξέρω τότε ὅτι ἀκόμη καὶ μπροστὰ ὁ ἕναν ἀσκητὴ δὲν ἔχεις τὸ δικαίωμα νὰ παρουσιαστῆς παρὰ μόνο μὲ κοστοῦμι «ἀνωτέρας κολλικῆς». Δὲν τόξερα ὅτι τὸν ἄνθρωπο πὺν δὲν εἶχε ποτὲ κουμπὶ στὸ σουρτοῦκο του ἔπρεπε νὰ τὸν ἀνικρούσεις μὲ δυὸ συστοιχίες ἀπὸ οὐίλβοντα κουμπιά! Ἄς εἶναι. Εἶχα ἀφάνταστα πικραθεῖ. Ἀπὸ τότε ἡ ταπεινὴ προσφορά μου — τὸ ποίημα αὐτὸ — ἔμεινε παραπεταμένο στὸ σουράρι μου, γιὰ νὰ μου θυμίζει, κάθε φορὰ πὺν θὰ τῶβλεπα, πόσο μὲ εἶχαν τότε πληγώσει. Γι' αὐτὸ σήμερα, δίνοντάς το σὴ δημοσιότητα, τὸ ἀπαγγέλλω νεορὰ σὲ κείνον, μὲ τὸ παρηγορητικὸ συναίσθημα ὅτι κανεὶς τώρα πιά δὲ θὰ διώξει τοὺς στίχους μου γιὰ τὸ μοδάτο τους ἢ ὄχι κοστοῦμι.

Μ.Α.

ΜΕ ΤΟΥΣ ΦΡΑΣΤΙΚΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΕΩΘΙΝΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΚΙΑΘΟΝ

ΔΙΗΓΗΜΑ

Ὅταν ἀπεκοιμήθην, εἰς τὴν λέμβον τὴν μικράν, τὴν τοποθετημένην ἐπάνω στὴν μπουκαπόρταν τοῦ κήτους, ἡ ὥρα ἦτο πολὺ περασμένη. Εἶχομεν περὶ τὴν μεσημβρίαν ἀποπλεύσει ἀπὸ τὴν Λιανάμον, τὸν ὠραιότατον λιμένα τῆς Κύμης, πού γραῖγος φοβερός, ἄνεμος τοῦ Φεβρουαρίου, πνεύσας μετὰ μανίας πρωτοφανοῦς ἐδῶ καὶ πέντε ἔτη — οὔτε οἱ γεροντότεροι ἐθυμοῦντο τέτοιαν θεομηνίαν — ἔθραυσε τὸν ἰσχυρόν, τὸν πλατύν, τὸν ἐκ γρανιτίνων ὀγκολίθων μῶλον του, ὡσάν νὰ ἦτο ἐξ ἄμμου ἄθυρμα παιδιοῦ, κάρφος ἀχύρου.

Ὁ Βόλος ἦτο τὸ τέρμα τοῦ ναύλου μας, ὅπου ὑποθέσεις πεζαὶ καὶ με ἐκάλυτον ἐκεῖ, τὸν δὲ φίλον μου Τάκην περιπέττειται πολὺ ποιητικώτεραι. Ἄς εἶναι. Τὴν τελευταίαν ὅμως στιγμήν, πρὸ τοῦ ἀπόπλου, ἐγένετο ἀλλαγὴ εἰς τὸν πλοῦν μας, τὴν «ρόταν», ὅπως λέγουσιν οἱ ναυτικοί. Θὰ ἐπιánaμεν εἰς Σκόπελον, νὰ ἀποβιβάσωμεν ἐκεῖ μίαν ἐπιβάτιδα, μικράν σκοπελίτισσαν, μαθητεύουσαν εἰς τὸν Γυμνάσιον τῆς Κύμης, πού ἐπέστρεφεν εἰς τὴν πατρίδα τῆς (τὰ μαθήματα τῶν σχολείων εἶχον τελειώσει διὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο).

Ἡ ὥρα ἦτο περασμένη. Ἄλλὰ ἡ νύξ τοῦ Ἰουλίου, ἡ γαληνιαία, ἡ φωτεινὴ (ἡ σεληνὴ εἶχεν ἀνατείλει ὅταν ὁ ἥλιος ἔδυσεν, πρώτην ἡμέραν μετὰ τὸ ὀλογέμισμά τῆς), με ἐκράτησεν ἄγρυπνον ἕως τὸ μεσονύκτιον. Δὲν ἐχόρταινα τῆς σεληνοφεγγοῦς θαλάσσης τὴν ἀπεραντώσῃν τὴν γαληνιαίαν, τοῦ οὐρανοῦ τοῦ διαυγοῦς τὴν εὐμορφίαν τὴν μαγευτικὴν.

Ἡ κόπωση ὅμως καὶ ὁ ὕπνος ἐνίκησαν, εἰς τὸ τέλος, τῶν ὀφθαλμῶν τὴν γοητείαν. Ἔστρωσα βελέντζαν δασεῖαν, παχύμαλλον, εἰς τὸ κῆτος τῆς μικρᾶς λέμβου, ἐκάλυφθην μετὰ τὴν βαρεῖαν *νισσεράδαν* τοῦ καπετὰν Βελιοῦ, παρεκάλεσα τὸν φίλον μου Τάκην νὰ μ' ἐξυπνήσῃ ὅταν θὰ ἐφθάνομεν εἰς Σκόπελον. (αἱ δασόφυτοι κλιτύς τῶν ὀρέων τῆς ἐπρόβαλλον εἰς τὸν ὀρίζοντα

τὸν βορεινόν, μαρμαίρουσαι καὶ ἀσαφεῖς, εἰς τῆς νυκτὸς τὸ διάστημα, τὰ παλγνια τοῦ φεγγαριοῦ), διὰ νὰ γνωρίσω τὴν ὠραίαν καταπράσινον νῆσον, ὅπου ἦτο ὡς παράδεισος φυτευμένος ἀνάμεσα εἰς τέσσαρα πέλαγα, τὰ ὁποῖα τὴν ἔβρεχον ὡς οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τῆς Ἑδέμ. Καὶ ἀπεκοιμήθην βαυκαλιζόμενος ἀπὸ τὸν ἐλαφρὸν τῶν ὑποβρυχίων ρευμάτων σάλον, τῆς μηχανῆς τὸν γδοῦπον τὸν μονότονον.

Ἐκοιμήθην βαθειά, ὥρας πολλὰς, τὶς οἶδε πόσας. Ὅταν ἡ φωνὴ τοῦ φίλου μου Τάκη ἐτάραξε τὸν ὕπνον μου, καὶ μ' ἐξύπνησεν.

— Ξύπνα, ὕπναρᾶ, κ' ἐφθάσαμεν εἰς τὸ Σκόπελον!

Ἦνοιξα τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ ἀντίκρυσά τοὺς ἐλαχίστους ἀστέρας τοῦ σεληνοφεγγοῦς οὐρανοῦ. Ἡ γαλῆνη ἦτο ἀπόλυτος. Οὔτε μικρὸν κύμα, — θαλάσσης ἀνασαμὸς, — οὔτε γδοῦπος μηχανῆς ἐτάρασεν τὴν ἀπόλυτον τοῦ σκάφους ἀκίνησίαν. Μακρυνὴ ὕλακὴ κυνὸς ἐμαρτύρει ὅτι ἡ στερεὰ ἦτο πλησίον. Ἠγέρθην. Καὶ ἀντίκρυσά τὴν ἄγνωστον μου νῆσον.

* *

Εἰς τὸν μυχὸν εὐμεγέθους κυρτοῦ ὄρμου, σχηματίζοντος τρεῖς μικροὺς φυσικοὺς λιμένας, καὶ φραττομένου εἰς τὴν εἴσοδον ἀπὸ τρεῖς μετὰ πρᾶξιαις κλιτύς νησίδας, ἐπὶ λοφίσκου κατερχομένου ὡς συνέχεια ὄρους σκιεροῦ, πρὸς τὴν θάλασσαν τὴν ἀκύμαντον, τὴν νυκτερινὴν, ὑφοῦτο ἡ λευκὴ πολίχνη. Κανεῖς θόρυβος ἡ ἦχος, πλὴν τοῦ σποραδικοῦ γαυγίσματος σκύλου τίνος, μεμφωμένου — Κύριος οἶδε τίνος κρίμασιν — τὴν ὠχρὰν Ἑκάτην τὴν ἐλαύνουσαν διὰ τοῦ οὐρανοῦ θόλου πρὸς τὴν δύσιν (ἦτο τρίτη ὥρα τῆς νυκτὸς), δὲν ἐτάρασσε τὴν βαθειάν γαλῆνην τῆς ἀπανεμένου, τῆς σεληνοφεγγοῦς νυκτὸς. Καὶ ἐκοιμάτο, ἡ μικρὰ κώμη, ἄσπιλος καὶ παρθενικὴ, δεχομένη

κατ' ὄψιν τὸ ὠχρὸν φῶς τῆς σελήνης, τὸ ὁποῖον ἐπέχρειεν ὡς μὲ ἀργυρὰν κόνιν τὰς λευκάς προσόψεις τῶν πτωχικῶν οἰκιῶν τῆς.

Πλησιέστατα τῆς ἀκτῆς, καὶ κολλημένη σχεδὸν εἰς τὴν κεντρικὴν παραθαλάσσιον πλατεῖαν, μικρὰ νῆσος ὠρθοῦτο, σκοτεινὴ ὡς ἕκ τῆς ὀπισθῆν τῆς κλεινούσης σελήνης καὶ τῆς μαντευομένης φυτείας — δάσους πυκνοῦ — ποῦ τὴν ἐσκέπαζεν. Πλησίον τοῦ βρικίου μας μεγάλῃ βρατσέρα σκοτεινὴ ἐλικνίζετο εἰς τὸ ὑποβρύχιον ἐνάλιον ρεῦμα, καὶ διεγράφετο εἰς τὸν φωτεινὸν ὀρίζοντα τὸ ἀκρόπρωρόν τῆς, ἢ ἄλλως « μακεδόνα ». Πρὸς ἀνατολὰς διεφαίνετο χαμηλὸς αἰγιαλός, ἐν συνεχείᾳ πεδιάδος, ἀφηνούσης ἐλεύθερον τὸν ὀρίζοντα μεταξύ δύο ὄρεων, ὅπου αἱ Πλειάδες μετὰ γλυκείας παρθενικῆς σεμνότητος ἐμάραμυρον ἐπάνω ἀπὸ τὸν μαντευόμενον πόντον καὶ εἰς τ' ἀνεξερευνήτα βάθη του, ὡς βολίδες εἰσδύουσαι, ζητῶσαι νὰ μετρήσωσι τὸ βάθος, νὰ εὐρωσι τὸν πυθμένα. Μέλανες ὄγκοι πλοίων ἡμιτελῶν, ὑφούντων τοὺς γυμνοὺς ἄρμους των εἰς τὸ φῶς τὸ μελιχρὸν ὡς σκελετοὶ ἀνεστραμμένοι προκατακλυσμιαίων τεράτων, διεκρίνοντο ἐκεῖ εἰς τὴν ἀκτὴν, ὅπου ἀλλεπάλληλα μετ' ἔλαφροῦ φλοίσβου προσπίπτοντα τὰ κύματα κατεπίοντο ὑπὸ τῆς ἄμμου χωρὶς ν' ἀποκάνωσι ταῦτα ἀπὸ τὸ μονότονον αἰώνιον παιγνίδιον, χωρὶς νὰ χορταίνῃ ἐκεῖνη ἀπὸ τὸ αἰώνιον ἄλμυρον πόντισμα.

Καὶ ἦτο τόσοσ γλυκεῖα ἡ νύξ ἡ προβαινουσα μετὰ τῆς κλινούσης ἡδὴ σελήνης πρὸς τὸ φωτεινὸν τῆς τέρμα, τόσοσ γαληνιαία ἡ θάλασσα, ἡ μιγνύουσα τοὺς φῶσφορισμοὺς τῶν πλαταγισμῶν τῆς μετὰ κυλῶμενα ἐπ' αὐτῆς ἀσήμια τοῦ φεγγαριοῦ, τόσοσ ἄυλος καὶ ὡσεὶ ψευδῆς ἡ κοιμωμένη ὑπὸ τὸ σεληνόφως πολίχνη, καὶ τὸ ὑπερθεν αὐτῆς ὄρος καὶ αἱ νησίδες, καὶ ὁ τριλίμενος ὄρμος, καὶ τὰ κλειοντα αὐτὸν δύο ἀκρωτήρια, ὥστε ἡσθάνθην ἄρρητον εἰς τὴν ψυχὴν ἡδονὴν καὶ γλυκύτητα, καταμαγευθεὶς ἀπὸ τὸ ἐξάισιον θέαμα.

— Σοῦ ἀρέσει, λοιπόν, ἡ Σκόπελος; με ἐρώτησεν ὁ καπετὰν Τάκης, φιλοπαιγμῶως πῶς.

— Ἡ Σκόπελος; ἀνέκραξα, ὡς ἐὰν ἐγένετο φῶς εἰς τὴν ψυχὴν μου καὶ εἶδον καὶ ἐνόησα. Ἡ Σκόπελος; Μὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ εἶναι ἡ Σκόπελος, αὐτὸ τὸ νησί! Εἶναι ἡ Σκίαθος! Ἡ Σκίαθος εἶναι!

— Πῶς τὸ ἐμάντευσε, ἠπόρησεν ὁ συνομηγητῆς μου, ἀφοῦ, καθὼς λέγεις, οὔτε τὸ ἕνα νησί, οὔτε τὸ ἄλλο ἔχεις ἰδῆ ποτὲ στὴν ζωὴν σου;

— Τὴν Σκόπελον ποτὲ δὲν θ' ἀνεγνώριζα. Ἀλλὰ τὴν Σκίαθον! Τὴν Σκίαθον τὴν γνωρίζω ἀπὸ τὰ βιβλία!

— Εἶναι δυνατόν, ἠρώτησε δυσπίστως ὁ καπετὰν Τάκης, ν' ἀναγνωρίσῃ κανεὶς ἕνα τόπον μόνον ἀπὸ περιγραφὰς βιβλίων;

— Ναί! Ὅταν τὰ βιβλία αὐτὰ τὰ ἔχει γράψῃ ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης.

* * *

Ναί. Ἦτο ἡ Σκίαθος. Τὴν ἀνεγνώρισα ὡς ἐὰν εἶχον διέλθει ἐνιαυτοὺς μακρούς, ὡς ἐὰν εἶχον γεννηθῆ εἰς αὐτήν. Ἴδου οἱ τρεῖς Τσοσυγκριάδες, αἱ μικραὶ νῆσοι αἱ κλείουσαι τὸν ἀνεμοδαρμένον ἀπὸ τὸν Νότον ὄρμον τῆς, Ἴδου καὶ τὰ Μυρμήγκια, αἱ ὑφαλοὶ ποῦ προέχουν δειλὰ τὰς μαύρας μικρὰς κεφαλὰς των ἐν ὥρᾳ ἀμπώτιδος παρὰ τὸν κάβον τῆς Πίντας. Ἴδου καὶ ἡ Μαυρομαντηλοῦ, ὁ μονήρης βράχος ὅστις μόλις ἀνέτεινε τὴν κορυφὴν ὑπὲρ τὸν ἄφρον τοῦ κύματος, ὡς κολυμβητῆς κεκμηκῶς καὶ ἀναπαυόμενος ὕπτιος ἐπὶ τῶν κυμάτων, ποῦ νεύει μακρόθεν, νεύει διὰ τῆς κεφαλῆς εἰς τὸν θρασὺν ναυβάτην τὸν ἐπιβαίνοντα οἰκτράς σανίδος καὶ παραδέρνοντα εἰς τὸ πέλαιος, τὸν ἀγωνιῶντα νὰ εὐρῆ εἰς τὸν βυθὸν τοῦ πόντου τροφὴν δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τοὺς φιλάτους. Ἴδου καὶ τὸ Δασκαλιό, τὸ βραχῶδες χθαμαλὸν νησίδιον, καὶ τὸ ἕτερον νησίδιον, τὸ πευκόφυτον Μπουρτζι. Ἴδου καὶ ὁ Ταρσανᾶς, παρὰ τὴν λίμνην τὴν μικράν, μετὰ τῆς ἡμιτελεῖς σκαριά του, ὅπου οἱ μαστόροι — ναυπηγοὶ καὶ καλαφάται — μοχθοῦν δι' ὅλης ἡμέρας νὰ ναυπηγήσουν τὰ ὑπερήφανα σκάφη, βρατσέρας καὶ βρῖκια, καὶ σκούνας καὶ γολετιά. Ἴδου καὶ τὸ κωδωνοστάσιον τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ὡς φρουρὸς ὄρθιος μετὰ τὴν λόγχην του ὑψηλά. Ἴδου καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Θαλασσινός, ἐπὶ τῆς ἐσχατιᾶς τοῦ ἄλλου βραχῶδους λόφου.

Ναί. Εὐρισκόμεθα εἰς Σκίαθον. Ποία δύναμις μυστικῆ, ποία συντυχία ἀγνώστων εἰς ἐμὲ περιστάσεων με ἔφερεν ἐπιπολῆς τοῦ κύματος εἰς τὴν ὠραίαν νῆσον; Ἴσως ἡ φιλόφρων Νηρηὶς τῶν θαλασσιῶν ρευμάτων, ἡ Αὔρα τῶν ἀπογεύων νυκτερινῶν πνοῶν. Ὡς μοῦ ἐξήγησεν ὁ φίλος μου Τάκης, τὴν ὥραν ποῦ ἐγὼ ἐκοιμώμουν, ὁ καπετὰν Βελιὸς ἠλλάξε γνώμην ὡς ἕκ τῆς ἀνεπαρκειᾶς τοῦ πετρελαίου, καὶ ἀντὶ τῆς Σκοπέλου « ἐπίασεν » εἰς Σκίαθον, ἀπὸ ὅπου ἡ μικρὰ νοσταλγὸς εὐκόλως θὰ εὕρισκε πέρασμά τι, λέμβον ἢ σκαμπαβίαν, διὰ νὰ μεταβῆ εἰς τὰς ἀπέναντι ἀκτάς, τὴν ἀντιπέραν νῆσον.

Ἐκάθησα παρὰ τὴν πρύμνην, καὶ ἔβλεπον, καὶ ἐθαύμαζα. Καὶ ἐνεθυμούμην. Καὶ ἀνεπόλου.

Ὅλον αὐτὸν τὸν κόσμον — καὶ ὁ κόσμος εἶναι πέλαιος σάν ἐκεῖνο ποῦ ἀρμενίζαμεν πρὸ ὀλίγου — τῶν ἀπλοϊκῶν νησιωτῶν, τῶν ἀγαθῶν, τῶν ἐν Ἰδρωτὶ προσώπου καὶ δακρύοις ὀφθαλμῶν κερδαινομένων καὶ ποτιζόντων τὸν ἐπιούσιον. Ἐνα κόσμον μικρὸν εἰς μέγεθος ὅσον καὶ ἡ νῆσος ποῦ τὸν περιέκλειεν, μεγάλον εἰς ψυχὴν, εἰς βάσανα, πάθια καὶ καημοὺς, ὅσον καὶ ἡ βασανισμένη

φυλὴ τῶν Ἑλλήνων, τῆς ὁποίας ἦτο μόριον, αἷμα ἐξ αἵματος καὶ σὰρξ ἐκ σαρκός.

Ἀνεπόλησα τοὺς αἰγιατάς καπετανέους, μὲ τὸ ἐκ τσόχας κυανῆς πανωβράκιον, τὸ ἄλικον φέσι καὶ τὰ ὕψηλά ὑποδήματα, τοὺς κυβερνῶντας ὑπερήφανα σκαριά, βρατσέρας, σκοῦνας, μάρκκα τρίστια καὶ λεπτόγραμμά γολετιά, τοὺς πλέοντας εἰς Ποταμὸν καὶ Μασσαλίαν, εἰς μακρυνά, βαθειά μαῦρα πέλαγα, καὶ καταπλέοντας εἰς τὴν γενέθλιον νῆσον παραμονάς τῶν Χριστουγέννων, παρὰ τὴν σύζυγον καὶ τὰ τέκνα, μέχρις οὗ φωτισθοῦν τὰ νερά καὶ συνεχίσουν τὸν πλοῦν εἰς τὸ τέρμα τοῦ ναύλου τῶν. Πόσοι ἐξ αὐτῶν δὲν ἦτο εἰμαρμένον ν' ἀξιώθοῦν οὔτε τῆς ἐσχάτης παραμυθίας, οὔτε τῆς κηδεύσεως, καὶ ἔμελλον νὰ ἴδουν ὄλην τὴν φοβεράν, τὴν δαιμονιώδη πομπὴν ὄλων τῶν στοιχείων τ' οὐρανοῦ, τῶν ἀνέμων, τῶν κυμάτων, τὴν φρικώδη συνοδείαν ὀρχουμένην μανιωδῶς περὶ τὴν γηραιὰν κεφαλὴν τῶν, τὴν ἀκτένιστον κόμην τῶν, κ' ἔμελλον ἐν τριγμῷ ἀλύσσεων καὶ τροχαλιῶν καὶ ἀρμένων νὰ καταποντισθοῦν εἰς τὸ κύμα «ἄψαλτοι, ἀσβάνωτοι, ἄμοιρολόγητοι». Ἐκτός ἐάν τὸ κύμα τὸ φιλόφρον ἔφερε τὸ λείψανόν τοὺς ἀπαλά διὰ τῶν θαλασσίων ἐκτάσεων μέχρι τῶν ἀκτῶν τῆς πατρίδος τῶν, τοῦ χωρίου τῶν, κάτω ἀπὸ τὸν θαλασσοπλήγη βράχον τοῦ κοιμητηρίου, ἀνάμεσα εἰς τὴν Μεγάλην Ἄμμον κ' εἰς τὸν Ταρσανᾶ, εἰς τὰ Μνημούρια, ταξιδιώτας νεκρούς, νοσταλγοὺς τοῦ πατρῶου χώματος.

Τὰς παρθένοὺς ἀνεπόλησα, τὰς λευκάς καὶ ἀσθενεῖς, ὡς τὸ κρίνον λεπτοφυεῖς, πραεῖας καὶ ἀχόλους ὡς ἡ περισσότερά, θηράματα τῆς φθίσεως, λάφυρα τῆς μοναξιάς, ποῦ ἔμεγάλωσαν, ἔγιναν «κοριτωῶνες» κ' ἐκλείσθησαν, ἐμανδαλώθησαν, κατὰ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου (δὲν ἔβγαίνουν πλέον ἀπὸ τὸ σπῆτι, εἰμὴ πέντε φορές τὸν χρόνον: τὴν Μεγάλην Παρασκευὴν, ἅμα ἐνύχτωνεν, διὰ ν' ἀσπασθῶσι τὸν Ἐπιτάφιον, κρυφὰ εἰς τὴν μοναξίαν τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ λυκόφως τῶν κανδηλῶν καὶ τῶν κηρίων, ἐν Σάββατον τῆς Μεγάλης Σαρακοστής, καὶ τρεῖς καθημερινὰς ἐκάστης τῶν ἄλλων σαρακοστῶν, διὰ νὰ πάγουν νὰ μεταλάβουν κρυφὰ εἰς ἐξωκλήσιον), ἀναμένουσαι τὸν εἰς μαῦρα πέλαγα, βαθειά, μακρυνά, πλέοντα καὶ μηδέποτε ἐπιστρέφοντα μνηστῆρα, — μαύρην πέτρα ἔρριξε πίσω του, — κεντῶσαι τὰ προικιὰ τῶν μετὰ τὸ ὁποῖα ἔμελλε νὰ τὰς σβανώσουν, νὰ τὰς νεκροστολίσουν, ὅταν ἀνυμνέοι κατέβαινον εἰς τὸν τάφον. Καὶ ὅταν οἱ μνηστῆρες οἱ ἐπιλήσιμονες ἐπιστρέψουν ἐξ Ἀμερικῆς ἢ Αὐστραλίας, μεσόκοποι πλέον, ἄλλὰ καλοστεκομένοι, με ἐκατοντάδας τινὰς χρυσῶν δολαρίων εἰς τὴν τσέπην, θὰ εὔρουν ἐρειπωμένον τὸν πατρικὸν οἶκον, με μόνην ὀρθὴν τὴν καπνιζομένην ἀπὸ πυρᾶς παλαιῶν ἡμερῶν

ἔστιαν — χαλάσματα μαυρισμένα ὅπου ὁ βορρᾶς συρρίζει ἀνηλεῆς — καὶ τὴν μνηστῆν νεκράν, ἐπάνω, εἰς τὰ Μνημούρια, πλησίον τῶν γονέων τῶν ποῦ ἀπέθανον με τὸν καμὸν τοῦ ξενιτευμένου.

Καὶ αἱ φιλέορτοι γράϊαι, χῆραι ἐξηκοντούτιδες, εὐλαβεῖς, πρόθυμοι νὰ τρέχουν εἰς ὅλας τὰς λειτουργίας καὶ νὰ ὑπηρετοῦν δωρεάν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἐξωκλήσια, ποῦ ἐξεστράτευον ἀνὰ τοὺς δρυμοὺς με ἀνασηκωμένην τὴν μαύρην φουστάναν τοὺς, πρὸς κάποιον ναῖσκον ἐρειπωμένον — τὸν Ἄη Θανάσην, τὴν Παναγίαν Ντομάν, ἢ τὴν Παναγίαν τὴν Κ'νιστριώτισσαν, τὴν Ἅγι' Ἀναστασάν, τὴν Φαρμακολύτριαν, εἰς τῆς Μαμοῦς τὸ ρέμμα ἢ εἰς τὴν Κεχριάν, τὴν ὠραίαν μελαγχολικὴν κοιλάδα με τὰς ἐλαιοφύτους κλιτύς, με τὸν Ἄραδιᾶν, με τὸν πυκνὸν δρυμῶνα τῆς, με τὸ ρεῦμα καὶ τὰς πλατάνους καὶ τοὺς ὑδρομύλους τῆς, διὰ νὰ ἀνάψουν τὰς κανδήλας ὡς πυροφάνια, καὶ νὰ προσευχηθοῦν ὑπὲρ νεκρῶν καὶ ζώντων. Ἐτοίμοι πάντοτε ν' ἀκολουθήσουν τὸν Παπα-Φραγκούλαν εἰς τὰς εὐσεβεῖς ἐκδρομάς του, — ἄρρητον εὐρίσκουσαι ἡδονὴν εἰς πανηγύρια καὶ εἰς ἐξωκλήσια — τὸν σπεύδοντα νὰ λειτουργήσῃ τοὺς αἰπόλους, τοὺς παιμένους, ποῦ ἐκινδύνευον τὸ ἔτος ἐκεῖνο νὰ μείνουν οἱ ἀνθρωποὶ, οἱ χριστιανοί, οἱ ξωμερῖτες, τὴν ἡμέραν τοῦ Πάσχα ἀλειτούργητοι — ὦ, οἱ ἐρειπωμένοι ναῖσκοι, με τὴν πρόθεσιν καλυπτομένην ἀπὸ δύο σπιθαμὰς χώματος καὶ λίθων πεσόντων ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς χιβάδος, με τὰς χασκούσας ἐρήμους θυρίδας τοῦ εἰκονοστασίου, με τὰ παράθυρα τὰ ἄφρακτα, ὅπου ὁ ἄνεμος ἐβόιζεν εἰσπνέων δι' αὐτῶν καὶ ἐκπνέων! Μὲ ποίαν κατάνυξιν, με ποίαν πίστιν ἤκουον οἱ πιστοὶ — γράϊαι ἐκ τῆς πολίχνης φιλέορτοι καὶ ξωμερῖται βοσκοί, «χαλκοδέρες, τσουπλακιές» — τὸν ἱερέα ψάλλοντα τὸ «κύματι θαλάσσης» καὶ ἐνδεδυμένον ἐπιτραχήλιον καὶ χιτῶνιον λευκόν, νὰ καλῆ τὸ ἐκκλησίασμα νὰ λάβῃ τὸ φῶς τὸ ἀναστάσιμον ἔξωθι τοῦ ναοῦ, παρὰ τὴν θύραν τὴν δυτικὴν. Ἐκεῖ ἀνήπτοντο φαῖδραὶ λαμπάδες, ἀνάμεσα εἰς τὰ δένδρα, κάτω ἀπὸ τὰ γλυκὰ λάμποντα ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, πρὶν ἀνατελεῖν ἀκόμη ἡ σελήνη. Καὶ αἱ λαμπραὶ ἀγρυπναί, αἱ λήγουσαι περὶ τὸν ὄρθρον, ὅτε ὁ οὐρανὸς πορφυρός, ἐκεῖ πρὸς ἀνατολάς, ἔσιμγε μετὰ τὴν θάλασσαν κυανῆν, ἀπλουμένην κάτω, ἢ δὲ σελήνη ὠχρία καὶ τὰ ὀλιγα ἄστρα ἀνὰ ἐν ἔσβυον τρέμοντα εἰς τὸν ἀέρα, αἱ ἀκολουθούμεναι ἀπὸ παγνυχίδας πασχαλινὰς, με ἄμυρον εἰς τὴν σοῦβλαν ψημένον ὀλονυκτίως, ἔξωθι τοῦ ναοῦ, ὑπὸ τοῦ Κωσταντῆ τοῦ Κούτρη, ἢ τοῦ Γιάννη τοῦ Σπανοῦ, αἰπόλων ἐχόντων τὸ κατὰμερον τῶν εἰς τὴν Καμπηάν, εἰς τὸν Κουρούπην, εἰς τὸν Χαρημονᾶν. Καὶ ὅταν ἡ φλάσκα, πλήρης οἴνου μοσχάτου, κλώζουσα καὶ φυσῶσα ἀκαταλή-

πτους ἤχους ἔνδοθεν, ἀντιπαρήρητο ἀπὸ χεῖρα εἰς χεῖρα καὶ ἀπὸ στόμα εἰς στόμα!

Καὶ αἱ γυναῖκες, αἱ πτωχαί, αἱ χαροκαμένα, μὲ τὰς μαύρας τῶν μανδήλας, ποῦ ἐργάζονται σκληρὰ μίαν ζῶην ὀλόκληρον διὰ τὰ ἀναστήσουν τὰ ἔναπομειναντα εἰς τὰ χέρια τῶν παιδιὰ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ συζύγου καὶ πατρός, ὅσα δὲν τὰ πῆρε ὁ χάρος, ὅσα δὲν ἔθαψαν εἰς παραθαλάσιον τῆς πολίχνης κοιμητήριον, ἐκεῖ παρὰ τὸν βράχον τὸν ἀλίκτηπον. Αἱ ἀγογγύστας φέρουσαι τὴν σκληρὰν τῆς γυναικὸς φύσιν, τὴν πλήρη ὀδύων καὶ πικριῶν, θλίψεως καὶ πενίας. Νὰ τὰ συλλογίζεται κανεὶς ὄλ' αὐτὰ καὶ «ψηλώνει ὁ νοῦς του» καὶ φθεῖρεται εἰς τὴν δυστυχίαν, καὶ κοίτεται καὶ λυῶναι καὶ γίνεται διακαμὸς ἀνθρώπου. Ἡ Φραγκογιαννοῦ, καὶ ἡ Λιολιώτα, καὶ ἡ Μανβατοῦ, καὶ ἡ Περμάχω, καὶ ἡ Γερακῶ τῆς Σουσανάς, καὶ ἡ Κυρατσούλα τὸ Διοματάρaki. Κόρραι ὑπῆρξαν—ποῦ νὰ μὴν ἔσωναν νὰ γεννηθοῦν—ζωηραὶ καὶ φιλοπαίγμονες, ἀτενίζουσαι μὲ ὀφθαλμοὺς ἀθώους τὴν χαρὰν ποῦ τοὺς ἐπεφύλασσε—ἔτσι ἐνόμιζαν—ἡ ζωή. Ὅποιαν χαρὰν καὶ ὁποῖαν ζῶην; Τὴν ζῶην τῶν πόνων, τῶν μόχθων, τοῦ πάθους καὶ τῶν καημῶν. Πρῶτος ἔφυγεν ὁ σύζυγος—γεμιτζίης μὲ τὰ καράβια—διὰ νὰ μὴν ἐπιστρέψῃ πλέον, ἀφήνων εἰς τὴν σύζυγον πέντε παιδιὰ, τὰ τρία τῶν ὁποίων ἔθαψεν αὐτὴ, τὸ ἕν μετὰ τὸ ἄλλο, εἰς τὰ Μνημοῦρια, τὸ ἄλῳνι ἐκεῖνο τοῦ Χάρου, εἰς τὸν κῆπον ἐκεῖνον τῆς φθορᾶς. Τρία παιδιὰ τῆς εἶχε θερίσει ὁ Χάρος ὁ ἀχόρταστος. Ἀπὸ τὰ ἔναπομειναντα, ὁ υἱὸς τῆς ἔθαλασσοπνίγτο καὶ αὐτὸς εἰς τὰ μαῦρα πέλαγα, ἡ δὲ κόρη τῆς, ὑπανδρευμένη τῶρα, μὲ μοῆθ δωδεκάδα παιδιὰ, ἐπάλευεν καὶ αὐτὴ καθὼς καὶ ἡ μήτηρ τῆς, καθὼς ἡ μάμη τῆς, καθὼς ἔμελλον καὶ αἱ θυγατέρες τῆς νὰ παλέψουν, σάν ὅλες τίς γυναῖκες, ὅλα τὰ θηλυκά, ποῦ νὰ μὴν ἔσωναν νὰ ἐγεννῶντο. Ποῦ νὰ ἀπέθνησκον ἀπὸ τὴν φιλεὺσπλαγγχον χεῖρα κάποιας Φραγκογιαννοῦς, ποῦ νὰ ἐπνίγοντο καθὼς ἡ Ἀκριβοῦλα, ἡ ἐγγόνα τῆς γρηά-Λούκαινας, ποῦ ν' ἀνεπαύοντο εἰς τὸ παραθαλάσιον κοιμητήριον, εἰς τὰ κλίτη τοῦ ὁποίου ἐκυλλοντο ἀνάγκας πρὸς τὴν θάλασσαν τὴν πανδέγμονα τεμάχια ἀπρῶν ξύλων ἀπὸ ξεχώματα, ἤτοι ἀνακομιδὰς ἀνθρωπίνων σκελετῶν, λείψανα ἀπὸ χρυσῆς γόβες ἢ χρυσοκέντητα ὑποκάμισα νεαρῶν γυναικῶν, συνταφέντα ποτὲ μαζί των, βόστρυχα ἀπὸ κόμας ξανθᾶς, καὶ ἄλλα τοῦ θανάτου λάφυρα. Καὶ ἄς μὴν τὰς θρηνησῇ ἀνθρώπου ὄμμα, ἄς μὴν τὰς μοιρολόγησῃ στόμα μητρὸς ἢ μάμμης δάκρυ-

ον. Ἄρκει δι' αὐτὰς τὸ μοιρολόγι τῆς φώκιας, τὸ τόσον εὐγλωττον εἰς τὴν ἄφωνον γλώσσαν τῶν φωκῶν. Ἄς εἶναι φύκια τὰ στεφάνια των, κοχλία τὰ προικιά των. Ἄς ἀπέλθουν εὐτυχεῖς ἀπὸ αὐτὸν τὸν κόσμον, ποῦ τὰ πάθια του καὶ οἱ καημοὶ του δὲν ἔχουν τελειωμῶ...

***

Πέραν, εἰς τὴν ἀνατολήν, ὑπεράνω τῆς χθαμαλῆς παραλίας τοῦ Ταρσανᾶ, ὁ ἐξαπλούμενος ὀρίζων μεταξὺ τῶν λόφων τῆς πολίχνης καὶ τοῦ εἰς ἀκρωτήριον ἀπολήγοντος ὄρους,—φοβερὸς μονοκόματος γρανίτης ἀλίκτηπος, ὅπου γλαυκὲς καὶ λάροι ἤριζον περὶ κατοχῆς, διαφιλονεικοῦντες ποῦ ἀρχίζει ἡ κυριότης τοῦ ἔνός καὶ ποῦ σταματᾷ ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἄλλου,—ἀπαλύνθη τὸ ψυχρὸν φῶς τῆς σεληνοφεγγοῦς νυκτός, καὶ ἡ Ἥως ἐπρόβαλε δειλὴ κατ' ἀρχάς, ἐρυθριῶσα ἐκ παρθενικῆς χαρᾶς κατόπι. Διελύθη ἡ ἀργυρᾶ ἀμμόκονις τῶν ἄστρον, ἡ σελήνη ὠχρίασεν ὑπερθεῖν τῶν δασοφύτων τοῦ Πηλίου κλιτύων, οἱ ἀπατηλοὶ πέπλοι τοῦ νυκτίου φωτός ἀνεσύρθησαν καὶ ἠκολούθησαν τὸ ἀργυρὸν ἔρεβος εἰς τὸν δρόμον τοῦ πρὸς τὴν δύσιν. Ἐξύπνησεν ἡ πολίχνη, καὶ τὰ ὄρη, καὶ ἡ θάλασσα, ἀνταύγεια ῥοδίνη διέλυσε τὰς κυανὰς ἀκτῖνας τῆς Ἑκάτης, λυκαυγὲς ἡδύ, μυστηριῶν, ἕως ὅτου ἔλθῃ τῆς ἡμέρας τὸ φῶς.

Καὶ ἤλθεν καὶ αὐτό. Ὁ ἥλιος ἐπρόβαλε πορφυρὸς, διαστακτικὸς, ὡς ἂν νὰ ἐτοιμάζετο διὰ τὸν ὀλοήμερον ἀνὰ τὸ στερέωμα πανένδοξον δρόμον του. Ἐξηνεμίσησαν τὰ δράματα, ἔφυγον τὰ φαντάσματα, καὶ ἡ ἡμέρα, ἡ σημερινὴ ἡμέρα, ἀνέτειλε γεμάτη φῶς, καὶ φωνάς, καὶ κελαιδισμούς, καὶ θαλάσσης φλοισβίσματα, τῆς φυλάρου καθὼς ἡ γυνή, ποῦ εἶναι ὅσον αὐτὴ ἐχέμυθος καὶ ποτὲ δὲν διηγείται τὸ μυστικόν τῆς. Ἡ ἄγκυρα ἀνεσύρθη... Τὰ ἱστία ἀνεπετάσθησαν εἰς τοὺς ἰστούς, ἐκολπώθησαν ἀπὸ τὸν ἄνεμον τὸν πρῶινόν. Καὶ τὸ πλοῖον ἠκολούθησε τὸν δρόμον του, πρὸς τὸ τέλος τοῦ δρόμου του. Καὶ καθὼς παρηλλάξαμεν τὸ Μπουρτζὶ πλέοντες πλησίον τοῦ κοιμητηρίου, ὅπου τὸ φθαρτὸν σκηνωμά Του ἀναπαύεται ἀπὸ τοὺς μόχθους τῆς μακρᾶς, τῆς πικρᾶς του ζῶης, ἐκκλίνει τὴν κεφαλὴν καὶ ἐδεήθη εἰς τὸν Θεόν ν' ἀναπαύσῃ τὴν μεγάλην, τὴν ἀγαθὴν, τὴν δυστυχισμένην Του ψυχὴν, τὴν παλαίσασαν, ἐν μέσῳ τραγικοῦ μεγαλείου, μεταξὺ ἀρώματος εὐσεβείας καὶ ρύπου ἀμαρτίας, εἰς αὐτὸν τὸν κάτω κόσμον, τὸν κενόν, τὸν μάταιον.

M. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚ. κ. Γ. Α. ΡΗΓΑ

Ὁ σοφὸς λευίτης τῆς Σκιάθου Οἰκογόνος κ. Γεώργιος Α. Ρήγας, μελετητὴς τῆς ἱστορίας καὶ λαογραφίας τοῦ τιμημένου νησιοῦ του, συγγενῆς καὶ γνώστης τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ Μωραϊτίδη, εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ἀνακοινώσῃ τελευταῖα καὶ νὰ θέσῃ στὴ διάθεσή μου τὰ ἀνέκδοτα ἐκκλησιαστικά χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη, πού ἔχει στὰ χέρια του. Μὲ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ μᾶς φανερώνεται μιὰ ἀγνωστη πτυχὴ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ὑμνογραφικὴ του δημιουργία, πολὺ χαρακτηριστικὴ τῆς πηγαίας καὶ βαθειᾶς του θρησκευτικότητος, τῆς ἀπέραντης ἐλληνομάθειας καὶ τῆς βυζαντινῆς του καλλιέργειας. Ἐκτὸς ἀπ' τὴς Ἀκολουθίας καὶ τοῦς Ὕμνους τοῦ Παπαδιαμάντη, ὁ κ. Ρήγας προσπαθεῖ νὰ συγκεντρώσῃ καὶ τὴς *κρυφῆς διορθώσεις* τοῦ Παπαδιαμάντη σὲ πολλὰ κείμενα τροπαρίων καὶ λειτουργικῶν βιβλίων. Καὶ ὁ ὑποφαινόμενος ἔτυχε νὰ δῶ στὴ Σκιάθῳ σὲ παλιὰ λειτουργικά βιβλία (Μηναῖα) μερικὲς διορθώσεις τοῦ Παπαδιαμάντη πολὺ ἐπιτυχημένες καὶ ἀξιοπρόσεχτες. Θεῖα ὄργη τὸν ἔπιανε ὅταν ἄκουε παραδιαβάσματα ἀπὸ ψάλτες καὶ παπάδες, ἢ ὅταν ἔβλεπε παρατυπώματα κανοθεῖες στὰ ἐκκλησιαστικά κείμενα. «Πολὲς διορθώσεις, μοῦ γράφει ὁ κ. Ρήγας, μοῦ τὴς ἀνακοίνωσε μόνον προφορικῶς, ἄλλες πάλιν τὴς ἔχει σημειώσῃ

μὲ μολύβι στὰ Μηναῖα τῆς Ἐκκλησίας μας. Εἶναι ὅλες ἐπιτυχημένες, ἀποτελέσματα βαθειᾶς καὶ ὀρθῆς κρίσεως, καὶ ἀποκαθιστοῦν τὸ κείμενο τῶν τροπαρίων, ὅπως εἶχε τὸ πάλαι. Σκέπτομαι νὰ τὴς καταγράψω ὅλες σὲ ἓνα φυλλάδιο γιὰ νὰ μὴ χαθοῦν.» Ἡ ὑμνογραφικὴ παραγωγή τοῦ Παπαδιαμάντη θὰ γίνῃ ἀργότερα ἀντικείμενο ἰδιαίτερης μελέτης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ποιήματά του καὶ μὲ τὸ ὅλο ἔργο του — ἀπαύγασμα τῆς ἰδίας εὐλάβειας καὶ πίστης πού χαρακτηρίζει τὰ ποιήματά του. «Ὅλα τὰ ὑμνογραφήματα τὰ ἐκκλησιαστικά τοῦ

Παπαδιαμάντη, παρατηρεῖ σ' ἓνα σημεῖο τῆς ἀνακοίνωσής του ὁ κ. Ρήγας, μυρρίζουν ἀρχαιότητα καὶ εἶναι ἐφάμιλλα τῶν καλῶν ὑμνογραφημάτων τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἂν καὶ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἔχουν κάποια πρωτοτυπία, δηλωτικὴ τοῦ χαρακτῆρα τοῦ Παπαδιαμάντη (ὅπως τὰ τρία τροπάρια τῶν Αἰνων στὴν Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἀντύπα). Ἐνας πού δὲν ξέρει τίνος ποιήματα εἶναι, δὲν μπορεῖ νὰ διακρίνῃ ἂν τὰ ποιήματα αὐτὰ τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι νέοι ἢ παλαιοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ἀπ' τοῦς δοκιμώτερου. Καὶ ὁ Μωραϊτίδης ἔχει ἀσχοληθῆ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑμνογραφία πολὺ περισσότερο ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη, μὰ τὰ ὑμνογραφήματα τοῦ Μωραϊτίδη δὲν μποροῦν νὰ φθάσουν τοῦς ὕμνους τοῦ Παπαδια-

μάντη. Πάντως—νομίζω—θὰ ἔπρεπε, παράλληλα μὲ τὴν ἄλλη ἔρευνα γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, νὰ ἐξετασθῆ ὁ συγγραφεὺς τῆς «Φόνισσας» καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς ὑμνογράφος. Γιατὶ θαρρῶ πὼς κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητος οὔτε εἰς ἔμπνευσιν, οὔτε εἰς ὕψος, οὔτε εἰς πρωτοτυπίαν.»

Αὐτὰ μοῦ γράφει ὁ κ. Ρήγας κι ἔχει ἀπόλυτο δίκιο, ἐλπίζω δὲ ὅτι στὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Παπαδιαμάντη εἰδικὸ τόμο θὰ καταλάβουν τὰ ποιήματα καὶ τὰ βυζαντινὰ ὑμνογραφήματά του. Καὶ μιὰ καὶ ἔγινε λόγος γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Παπαδιαμάντη, νομίζω κατάλληλη τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσω στοὺς φίλους καὶ θαυμαστὲς τοῦ ἔργου του, ὅτι κάποιος φιλόμουςος εὐπατριδῆς, Σκιαθίτης καὶ συγγενῆς τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀποτραβηγμένους στὰ ρόδινα ἀκρογιάλια γιὰ ν' ἀναπνέει τὸν ἐλεύθερο ἀέρα τῆς Τσουγκριάς, μαζί μὲ τὰ τιμητικώτερα λόγια, πού ἀφιερώνει στὸ ἔργο τῆς μετριότητάς μου, μοῦ κάνει καὶ τὴ δῆλωση πὼς ἀναλαμβάνει ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὴν ἔκδοση ἔξοδα. «*Ἄν θελήσετε, μοῦ γράφει, νὰ ἐνδιαφερθῆτε γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων του, τὰ ὁποῖα πολὺ σωστὰ κάπου λέτε, ὅτι εἶναι σημάδι πολιτισμοῦ γιὰ τὸν τόπο μας, τίθεμαι εἰς τὴν διάθεσίν Σας καὶ ἀναλαμβάνω κάθε ὑλικὴν δαπάνην*...» Εὐχόμενα νὰ παρακαμφθοῦν ὅλα τὰ τυχόν ὑπάρχοντα ἐμπόδια καὶ νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ ὄνειρο τῆς μεγάλης ἔκδοσης τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀνάλογα μὲ τὴ γενναιότητα τῆς χειρονομίας τοῦ μουσολάτρη χορηγοῦ τῆς.

Τὰ εἰς χεῖρας τοῦ κ. Ρήγα ἀνέκδοτα ὑμνογραφικὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι τὰ ἀκόλουθα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνακοίνωση καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ ἴδιου.

α') *Κανὼν ἐκετήριος εἰς τὴν ὑπεραγίαν Θεοτόκον τὴν Γοργοῦπηκμονον*. Εἶναι αὐτόγραφον τοῦ Παπαδιαμάντη, γραμμένο μὲ μελάνη. Φαίνεται πὼς τὸ ἔγραψε ὅταν εὐρίσκειτο μὲ τὸν Νήφωνα στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ὁ κανὼν εἶναι εἰς ἦχον πλ. δ' πρὸς τὸ: *Ἰγρὰν διδοεύσας, καὶ φέρει ἀκροστιχίδα: «Νήφων Ἀλέξανδρος τε τῆ μσιτορία»*. Συμπεραίνω πὼς γράφτηκε στὸ Ἅγιον Ὄρος, γιατί ἡ εἰκὼν τῆς Γοργοῦπηκκού εὐρίσκειται στὴ Μονὴ Δοχειαρίου καὶ γιατί τὸ δεύτερο τροπάριον τῆς δ' Ὠδῆς του λέγει: «*Ξενιτεύοντα, Πάναγνε, καὶ ξεναγωγῶ σοφοῦ με δεόμενον, ξεναγωγήσον ἡ τέξασα, τὸν ἐπιδημοῦντα πανταχοῦ, Ἀγνή*». Βεβαίως ὁ Νήφων δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ λάβει μέρος στὴ σύνθεση τοῦ κανόνος, πού μόνος του ὁ Παπαδιαμάντης ἐσύνθεσε, καὶ γιὰ τὴ στενὴ φιλία του μὲ τὸν Νήφωνα περιέλαβε καὶ τ' ὄνομά του στὴν ἀκροστιχίδα. Δυστυχῶς δὲν ἐσώθηκε ὀλόκληρο τὸ ἔργο, παρὰ μόνον ἓνα φύλλο του γραμμένο καὶ στίς δύο σελίδες του μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς ε' Ὠδῆς. Δηλαδὴ λείπουν ἀκόμα ἄλλες πέντε Ὠδές, πού θὰ ἔ-

πιαναν ἓνα καὶ μισὸ φύλλο ἀκόμα (δηλ. τρεῖς σελίδες).

β') *Ἀκολούθια τοῦ Ἁγίου Ἀντύπα*. Τὸ ἔργο σῶθηκε ὀλόκληρο. Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ εἶχε γραμμένο μὲ μολύβι. Ἀπὸ τὴν πολυκαιρία ὁμοῦς τὰ γράμματα ἦταν δυσδιάκριτα. Προέρχεται ἀπ' τὶς ἀδερφές τοῦ Παπαδιαμάντη Σοφούλα καὶ Κυρατσούλα καὶ ἡ ἀνάγνωση καὶ ἀντιγραφή του ἔγινε μὲ τὴ βοήθεια φακοῦ. Κατὰ τὴ σχετικὴ πληροφορία τῶν ἀδερφάδων του, ὁ Παπαδιαμάντης τὸ ἔγραψε κατὰ τὸ 1890-1895 ἀπὸ τὴν ἐξῆς αἰτία: Κάποτε τοῦ πονοῦσε τὸ δόντι. Μιὰ νύχτα ὀλόκληρη δὲν κοιμήθηκε ἀπ' τὸν πόνο. Ὁ Ἅγιος Ἀντύπας εἶναι ὁ ἅγιος πού θεραπεύει τὸν πονόδοντο. Παρακάλεσε λοιπὸν ὁ Ἀλέξανδρος τὸν Ἅγιον Ἀντύπα νὰ τοῦ γιατρέψει τὸν πόνο τοῦ δοντιοῦ καὶ τοῦ ἔταξε νὰ τοῦ κάνει ὀλόκληρη ἀσματικὴ ἀκολούθια. Καὶ πιστὸς στὸ τάξιμό του, ἐσύνθεσε τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου. Ἡ πληροφορία αὐτὴ τῶν ἀδερφῶν του φαίνεται σωστή, γιατί τὴ βεβαιώνει καὶ ὁ ἴδιος σ' ἓνα τροπάρι τῆς ἀκολουθίας, τὸ τρίτο ἀπόστιχο τοῦ μεγάλου Ἐσπερινοῦ, πού ψάλλεται εἰς ἦχον β' πρὸς τὸ: «*Ὅτε ἐκ τοῦ ἔθλου σου*... Τὸ τροπάρι αὐτὸ λέει κατὰ λέξη: «*Ἄγιε Ἀντύπα, τῷ Χριστῷ νῦν ὁ παριστάμενος, σπεύσον εὐχὴν ποιήσασθαι ὑπὲρ τοῦ ἱκέτου σου, ἵνα τοῦ ἄλλουσι ρυσθῶ τῶν ὀδόντων ὁ δειλῆσιος*» πρὸς σὲ γὰρ προστρέχω» σὺ γὰρ μόνος, ἄγιε, ὡς παρησίαν πολλὴν πρὸς τὸν Ἰησοῦν κευημένους, δύνασαι καμὲ ἀπαλλάξει τοῦ ὀδονηροῦ τούτου νοσήματος». Τὸ χειρόγραφο τοῦτο τὸ εἶχε δὴ κι ὁ Μωραϊτίδης καὶ βεβαίωσε πὼς εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη, καίτοι γιὰ τὴν πατρότητά του δὲν γεννιέται καμμιὰ ἀμφιβολία.

γ') *Ἀπόστιχα τοῦ μικροῦ Ἐσπερινοῦ εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ*. Εἶναι τρία μικρὰ τροπάρια εἰς ἦχον β' πρὸς τὸ: *Ὀϊκος τοῦ Ἐργαθῶ*... Τὰ σύνθεσε χωρὶς νὰ κοπιᾶσει καθόλου καὶ μέσα σὲ λίγη ὥρα κατὰ τὰ τελευταῖα του χρόνια, ὅταν κάποτε εἶχε πᾶσι τὸ πανηγύρι τοῦ Προφήτου Ἡλίου (1), γιὰ νὰ συμπληρώσει μ' αὐτὰ τὴν παλιὰ ἀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ Προφήτου, ἀπ' τὴν ὁποία λείπει ὁ μικρὸς Ἐσπερινός. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης τιμοῦσε μὲ ξεχωριστὴ τιμὴ τὸν Προφήτη Ἡλία, ὅπως τιμοῦσε κι ὁ Μωραϊτίδης τὸ Μέγα Βασίλειο.

δ') *Κανὼν ἐκετήριος εἰς τὸν Ὅσιον Διονύσιον τὸν ἐν Ὀλύμπῳ*. Ἀπὸ αὐτόγραφον τοῦ Παπαδιαμάντη, γραμμένο μὲ μολύβι. Ἐχει ποιηθῆ σὲ ἦχο πλ. β' πρὸς τὸ: «*Ὡς ἐν ἡπείρῳ πεζεύσας*...». Φέρει ἀκροστιχίδα: «*Ὡδὴν προσάξω κῆρυγος Διονυσίου*». Δυστυχῶς καὶ ἀπὸ τὸ ἔργον αὐτὸ λείπουν τὸ Θεοτόκιον τῆς ἡ' Ὠδῆς καὶ ὀλόκληρη ἡ θ' Ὠδὴ, δηλαδὴ

(1) Τὸ μοναστηράκι αὐτὸ βρίσκεται σὲ μιὰ ἄμορφη ἀγναστερὴ τοποθεσίᾳ, μιὰ ὥρα περίπου μακρὰ ἀπ' τὴν κομόπολη τῆς Σκιαθῶς ἐπάνω στὸ βουνό.

ἐν ὄλῳ τέσσερα τροπάρια. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ἅγιος Διονύσιος ὁ ἐν Ὁλύμπῳ ἑορτάζεται στὴ Σκίαθο, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ σεβάσμια εἰκόνα του στὸ τέμπλο τοῦ καθεδρικοῦ Ναοῦ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Ὁ ἑορτασμός αὐτὸς τῆς μηνῆς τοῦ Ὁσίου Διονυσίου στὴ Σκίαθο (27 Ἰαν.) καθιερώθηκε μὲ τὴν ἐπίμονη προτροπὴ καὶ σύσταση τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Μωραϊτίδη, ἐπειδὴ στὸ βλο τοῦ Ὁσίου Διονυσίου ἀναφέρεται καὶ ἓνα θαῦμα του ποῦ ἐγίγε στὴ Σκίαθο.

Στὰ χέρια τοῦ Οἰκονόμου κ. Γ. Α. Ρήγα βρίσκεται ἀκόμα καὶ ἄλλο ἓνα αὐτόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη, καμωμένο, ὅπως ση-

μειώνει ὁ ἴδιος, στὰ 1908. Ἐπιγράφεται «*Ἀγαγνώσματα εἰς τὰς μηνῆς τῶν Ἁγίων Γυναικῶν*». Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι, κατὰ τὴν παρατήρησιν τοῦ κ. Ρήγα, προσωπικὸ ἔργο του, ὅπως τὰ παραπάνου, ἀλλὰ μόνον ἐκλογή τῶν καταλλήλων περικοπῶν ἀπ' τὴν Παλαιὰ Διαθήκη γιὰ τὶς ἑορτὲς τῶν Ἁγίων Γυναικῶν, καὶ δὲν φανερώνει σχετικὰ μὲ τὸν Παπαδιαμάντη τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνον τὸ γραφικὸ του χαρακτήρα, τὸ ζωντανὸ θρησκευτικὸ του βίωμα καὶ τὴν ἐμπειρία του στὸ ἐκκλησιαστικὸ τυπικόν. Ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ ἔκανε ὁ Παπαδιαμάντης δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμη καλὰ - καλὰ γνωστός.

Γ. ΒΑΛ.

★

Πῶς δύναται τις νὰ γίνῃ ἀνὴρ χωρὶς ν' ἀγαπήσῃ δεκάκις τοῦλάχιστον καὶ δεκάκις ν' ἀπατηθῇ;

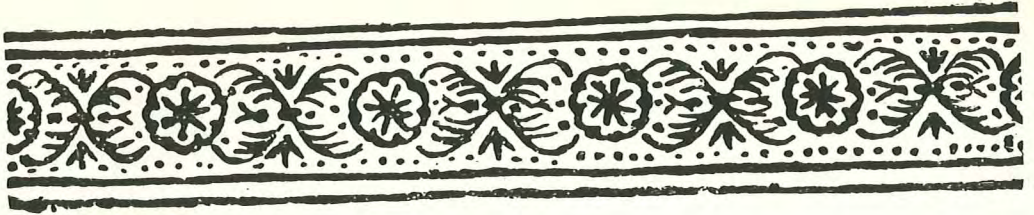
* *

Ὅταν τὸ πονηρὸν πνεῦμα μαστίζει, κατὰ θείαν παραχώρησιν, τοὺς ἐναρέτους τῶν ἀνδρῶν, καίτοι μαινόμενον καὶ λυσσῶν, μετὰ φόβον καὶ ἀκουσίον εὐλαβείας ἐγγωρεῖ εἰς τὸ ἔργον...

* *

Συμβουλεύω πρὸς πάντας τὴν ὑποκρισίαν καὶ ἡ συμβουλή μου εἶναι ὅπως περιττὴ, ὅσον καὶ ἂν σᾶς συνεβούλευον τὴν εὐλικρίνειαν, ἣτις εἶναι ὅπως ἀδύνατος ἐν τῷ κόσμῳ. Ἀλλ' ἡ ὑποκρισία ἡμῶν εἶναι τόσο διαφανής, ὥστε οὐδ' ἐαυτὴν δύναται ν' ἀποκρύψῃ, οὐδὲ τὴν τοῦ ὁμοιοπαθοῦς ὑμῖν ν' ἀντικαταστήσῃ.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΜΙΑ ΣΕΛΙΔΑ ΤΟΥ ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ⁽¹⁾

Δέν δυνάμεθα⁽²⁾ νά μη σημειώσωμεν⁽³⁾

1. Ἀνακοίνωση τοῦ κ. Γ. Βαλέτα. Δικές του καί οἱ σημειώσεις.

2. Ἐξετάζονται εὐρύτατα οἱ πνευματικές καί προσωπικές σχέσεις τῶν δύο Ἀλεξάνδρων τῆς Σκιάθου στό ἔργο μου γιά τόν Παπαδιαμάντη (Μυτιλήνη 1940, σελ. 166 κπ. καί 318 κπ.). Ὁ Ξενόπουλος τοῦς εἶπε «δυσάδικον ἄστρον τῆς Σκιάθου». Μά ὅσοι κι ἄν ἦταν ὁ σύνδεσμός τους, ὄχι ἦρχε πάντα ἀνάμεσά τους κάποια ἀνεκδήλωτη ἀντιζηλία. Τοῦτο μοῦ τὸ βεβαιώνει καί στό τελευταῖο γράμμα τοῦ ὁ σοφός λευτεῖς τῆς Σκιάθου, συγγενῆς τοῦ Παπαδιαμάντη καί τοῦ Μωραϊτίδη καί μελετήτης καί γνώστης ἀπ' τοὺς λίγους τοῦ ἔργου τους, ὁ Οἰκονόμος κ. Γ. Ρήγας, δίνοντάς μου καί τίς ἀκόλουθες συμπληρωματικές πληροφορίες: «Ὅταν στῶ 1897 τὸ Σεπτέμβριο πρωτοπῆγα στήν Ἀ-θήνα γιά νά καταταχθῶ στό γυμνάσιο, ταξίδεμα μέ τή μητέρα τοῦ Μωραϊτίδη, ὁ ὁποῖος μαζί μέ τή μητέρα του μέ πήρε κι ἐμένα στό σπίτι του καί μέ φιλοξένησε 2-3 ἡμέρες, ἴσαμε νά βρῶ δωμάτιο. Ὁ Μωραϊτίδης γιά τόν ἐρχομὸ τῆς μητέρας του κάλεσε τὴν ἐπομένη τῆς ἀφίξεώς μας στό σπίτι του καί τόν Παπαδιαμάντη καί μέσ ἐκάμε τραπέζι. Ἦταν 10 Σεπτεμβρίου, ποῦ ἡ ἐκκλησία ἀγεῖ τὴν μνήμη τῶν ἁγίων Μηνοδώρας, Μητροδώρας καί Νυμφοδώρας. Ἀπάνω στό τραπέζι ὁ Παπαδιαμάντης λογοπαίζοντα λέει στό Μωραϊτίδη: «Ἡ ἁγία Μηνοδόρα, ποῦ γιορτάζει σήμερον, τροδόρα σοῦ χάρισε τὴν μητέρα σου (ποῦ εἶχε ἔλθει μαζί μου ἀπ' τὴ Σκιάθου). Τώρα μένει ἀκόμα καί ἡ ἁγία Νυμφοδόρα νά σοῦ χάρισει μιὰ νύφη». Καί ἐπαλήθευσε τὸ λογοπαίγνιο ἐκεῖνον μετὰ τρία ἔτη, ὅταν παντρεύτηκε ὁ Μωραϊτίδης καί πήρε τὴ Βασιλική—τὴν βραδύτερον γενομένην μοναχὴν καί μετονομασθεῖσαν Ἀθανασίαν ὀλίγας ἡμέρας πρὸ τοῦ θανάτου της... Κάποτε—θυμῶμαι— γιά νά δικαιολογήσει τὸν ἑαυτό του, ἐπειδὴ ἔπιπε κανένα κρασί παραπάνω, καί μάλιστα ἐν καιρῷ νηστείας, ἔλεγε: «Μὴ βλέπης τὸ Μωραϊτίδη. Νηστεύει μὲν, μὰ τρώει μαῦρο χαβιάρι καί κουρμάδες τοῦ κουτιοῦ. Ἐγὼ ὅμως ποῦ τρώω στοῦ Καχραιμάνη ρόζι νερόβραστο, πῶς θέλεις νά βαστάξω, ἀν δὲν πιῶ καί μιῆ ὀκαθίστα;»—Ἄλλοτε πάλιν, ὅταν ὁ Μωραϊτίδης εἶχεν ἀρχίσαι νὰ ἐκδίξει ἔργα τοῦ μεγάλου Βασιλείου μεταφρασμένα εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν, μοῦ εἶπε παραπονετικά: «Διὴ μοῦ ἦταν ἡ ἰδέα νά ἀρχίσουμι νά μεταφράζουμε τὴν Πατρίδα τῆς Ἐκκλησίας. Καί βλέπεις τώρα ἐνῶδες μεταφρασμένο ὁ Μωραϊτίδης τὸν Μ. Βασιλείου, καί ἐμένα δὲν μέ ἀναφέρει καθόλου, πῶς ἐγὼ συνέλαβα πρῶτος τὴν ἰδέα αὐτή». Αὐτὰ τὰ δύο φανερῶνουν πῶς παρ' ὅλη τὴν ἀδελφικὴ τους φιλικὴ ὄχι ἦρχε καί κάποια ἀντιζηλία μεταξὺ τῶν δύο Ἀλεξάνδρων...» παρατηρεῖ τελικὰ ὁ κ. Ρήγας.

3. Ὅλα τὸ ἄρθρο τοῦ Μωραϊτίδη ἀποτελεῖ ὑποσημείωση στό τέλος τοῦ προλόγου τοῦ ἔργου «Ἀκολουθία πανηγυρική τοῦ Ἁγίου ἐνόδου Προφήτου Ἐλισσαίου μετὰ παρακλητικῶν Κανόνων ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Μωραϊτίδου. (Ἐθnikόν Ἀριστέιον 1914). Ἐγκρίσει τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Εἰς τὸ τέλος προστίθεται καί ἡ βιογραφία τοῦ Προφήτου. Βιβλιοφιλίον Ἰωάν. Ν. Σιδέρη. Ἐν Ἀθήναις. 1925», στή σελ. 8-9. Τὸ σχετικὸ μέ τίς ἀκολου-

θῆναι ὄψα⁽⁴⁾ καί ἕνα πολὺ συγκινητικὸν ἐπεισόδιον, ἐπισυμβάν ἡμῖν ἐν Σκιάθῳ ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἱερᾶς ἐργασίας μας ταύτης⁽⁵⁾. Τὸ ἐπεισόδιον αὐτὸ στηρίζεται ἐπὶ ἐνὸς ὥραίου ὄνειρου⁽⁶⁾ ἀλλ' εἶναι πολὺ ἡδέα τὰ ὥραία ὄνειρα πάντοτε. Ὁ δὲ δραματικὸς αἰσθάνεται μιαν τέρψιν νά τὰ διηγῆται, ὅταν μάλιστα τὸ πρόσωπον, περὶ ὃ πλέκεται ἡ ὄπτασια, εἶναι ἀπλῶς γνωστόν, ἀλλὰ πολὺ συμπάσχοντα εἰς τὸ ἀναγνωστικὸν κοινόν.

θες μέρος (χωρὶς τὴν ὑποσημείωση αὐτή) ἀνατυπώθηκε στό ἔργο τοῦ Στ. Ζήση. *Τυπικὸν ὀνουκίου Ἀκολουθίας*. Ἐν Ἀθήναις, τύποις Κ. Ρόκου, 1934. Ἱστορώντας ὁ Μωραϊτίδης στὸν πρόλόγῳ του τὰ κατὰ τὴ σύσταση καί ἐξέλιξη τῶν ἱστορικῶν Ἀκολουθιῶν τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, ἀποσιωπᾷ τελείως τὸν Παπαδιαμάντη καί μόνο στήν ὑποσημείωση τὸν ἀναφέρει. Κι ὅταν, ὅπως διηγοῦμαι στό βιβλίο μου, ὁ Μωραϊτίδης μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη ἔμεινε μόνος κυρίαρχος στίς ἀγρυπνίες τοῦ Ἁγ. Ἐλισσαίου, κατέρχησε μέ πείσμα κάθε συνήθεια ἢ τύπο καθιερωμένῳ ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη. «Πολλάκις ἠκούσαμε τὸν ἀειμνήστον Μωραϊτίδη, μετὰ τοῦ ὁποῦο συνηγρυνόμενον, ἐμποδίζοντα τοὺς ψάλλοντας μασθῆτάς τοῦ Παπαδιαμάντη, λέγων, ὅτι ἐν ὀδευμαίῳ μονῆ τοῦ Ἁγίου Ὅρους συνηθίζεται τὸ τοιοῦτον...». Τὴν τόσο σημαντικὴ αὐτὴ πληροφορία μᾶς τὴ δίνει ὁ Στ. Ζήσης στό ἀνωτέρω ἔργο του καί τὴ βιβλιογραφία ἐν τῷ ἔργῳ μου γιά τὸν Παπαδιαμάντη καί τὴν ἐκμεταλλεύθηκα πολὺ ἐποικοδομητικὰ στήν ψυχολογίαν τῶν σχέσεων τῶν δύο Ἀλεξάνδρων (σελ. 166-167 τοῦ ἔργου).

4. Ἡ ὑποσημείωση ἀναφέρεται σ' ἕνα μέρος, τὸ τέλος τοῦ προλόγου, ὅπου ὁ συγγραφέας κάνει λόγο γιά τὴν ἐξέλιξη τῶν πρώτων ἀθηναϊκῶν Ἀκολουθιῶν καί τὴ μορφή ποῦ πήραν στὸν Ἁγ. Ἐλισσαίῳ, «ἐνθα καί μέχρι σήμερον τελούνται τακτικώτατα, ἐν συρροῇ πολλῶν κόσμου, ἰδίως γυναικείου, ὅπου πρὸς τοῖς ἄλλοις λαμβάνουν ἀφορμὴν νά ἐνασχωνται καὶ οἱ ἱεροψάλται τῶν δειμάτων τῆς πόλεως ἐνοχίῳ, ἐκτελούντες τὰ μελεθώγγα ἐνεῖνα μουσικὰ μελωδήματα, τῶν ὁποίων μόνον ἐν ταῖς ἱεραῖς Ἀγρυπνίαις γίνεται χροῖσις». Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Μωραϊτίδη, μέ τοὺς τόσο ὥραϊους χαρακτηρισμοὺς τοῦ γιά τὸν Παπαδιαμάντη, δὲν τὸ ἔχω χρησιμοποήσει στό σχετικὸ ἔργο μου καί δὲν ἔχει καταχωρηθῆ σὲ καμμιὰ βιβλιογραφία. Μόνον τὸ μέρος τοῦ προλόγου, ποῦ μᾶς δίνει ὁ Στ. Ζήσης μοῦ ἦταν γνωστὸ, καί τὸ ἐχρησιμοποίησα, καθὼς γράφω στήν παραπάνω ὑποσημείωση.

5. Διὴ τῆς Ἀκολουθίας στὸν Ἁγιο Ἐλισσαίῳ. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μωραϊτίδη (Βλ. αὐτ. σημ. 1) τὸ ἐνέκρινε ἡ Ἱερὰ Σύνοδος μετὰ τὰ θερμότερα λόγια. Ἡ Ἀκολουθία ψάλλεται μέχρι σήμερον.

6. Καί τὴν ἱστορία μιᾶς τυρόπητας, ὅπου ἡ ὄψα εἶναι πάλι ὁ Παπαδιαμάντης, χρησιμοποίησε ὁ Μωραϊτίδης στὴ διήγησή του γιά τὸ νηστὸ ὄνειρο,

7. Τοῦ 1923 ἢ 1924.

Ἄφου εἶχον συμπληρώσει πλέον τὴν ἱερὰν ἀκολουθίαν, τὸ θέρος ἐκεῖνο (ῥ) συνέπεσε νὰ τελῆται μία Ἄγρυπνία ἐν τῷ Νατσκῷ τοῦ Νεκροταφείου τῆς Νήσου, κατὰ τὴν 14ην Ἰουνίου, ὅτε ἑορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου. Λαβὼν τὸ χειρόγραφόν μου μετέβην εἰς τὴν Ἄγρυπνίαν καὶ παραδώσας τοῦτο εἰς τὸν σεβαστὸν καὶ φιλόμουσον Οἰκονόμον, τὸν ἀγαπητὸν παπᾶ-Γεώργιον, παρεκάλεσα εἰ δυνατόν νὰ ψαλῆ ἡ Ἄκολουθία. Τοῦτο καὶ ἐγένετο μετὰ πολλῆς χαρᾶς αὐτοῦ.

Ὅ,τι ἔγινεν ἐκεῖ ἦτο δι' ἐμὲ ὡς μία πρόβα. Μία γενικὴ τελευταία δοκιμὴ τοῦ ἔργου μου. Οἱ ὕμνοι ἐπέτυχον θαυμάσια ἐν τῇ ἐκτελέσει. Οἱ ἱεροψάλται ἦσαν μύσται τῆς ἱερᾶς βυζαντινῆς τέχνης ἐκ τῶν ἀρίστων, καὶ μάλιστα ὁ καλὸς παπᾶ - Γεώργιος. Ἦσαν καὶ ζηλωταί.

Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν, ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὴν ἔκτακτον ἐπιτυχίαν, συνάμα δὲ ἔχων τὸν νοῦν μου ἐν Ἀθήναις εἰς τὸν ναὸν τοῦ Προφήτου, καὶ φανταζόμενος τὴν ἐκεῖ πανήγυριν, ἀπεσῦρθη εἰς τὸν οἶκόν μου, ὕψηλά, παρὰ τὴν Παναγίαν τὴν Λημιάν, χωρὶς νὰ προσέξω διόλου εἰς τὰ μελιχρὰ καὶ γλυκύτατα ὄντως χρώματα, μετὰ τὰ ὁποῖα ἐμρανίζεται ἡ Αὐγὴ ἐν τῇ νήσῳ μου, ἐξαπλουμένης (ῥ) ὑπὸ τὰ ἡδονικὰ μινυρίσματα τῶν

πουλιῶν, τὰ ὁποῖα μου ψάλλουν κάθε πρωὶ τὴν ἑωθινὴν προσευχὴν των μέσα εἰς τὸ ἀνθηρὸν περιβολάκι τῆς Παναγίας, ἐξαπλουμένης, λέγω, μῖα ροδίνης ὀθόνης ἐξ οὐρανοῦ πρὸς τὰς ἀνατολικὰς ἀκτὰς τῆς, τὰς ὁποίας *ρόδινα ἀκρογιάλια* ἐκάλεσεν ὁ περιπαθὴς ψάλτης τῆς (ῥ).

Ἄλλοτε, ὅταν ἐτύχαινε τοιαύτην ὥραν, ὄρθρου βαθέος, νὰ ἐπιστρέφω εἰς τὸν οἶ-

κόν μου ἀπὸ καμμίαν Ἄγρυπνίαν, ἐκαθήμεν εἰς τὸ ἀνθοστεφανωμένον χαγιατάκι μου, χωμένους μέσα εἰς τὰ κάτασπρα τριαντάφυλλα, καὶ ἀπελάμβανον τὸ ἀπερίγραπτον ἐκεῖνο ρόδινον παραπέτασμα τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ τότε εἰσῆλθον εἰς τὸν οἶκόν ὡς μετὰ τὰ μάτια μου πρὸς τὸ στήθος, κρυφομιλῶν μετὰ τὰς ὥραιας ἀναμνήσεις μου τῆς νυκτὸς ἐκεῖνης, ἔγυρα εἰς τὸ κλινίδιον μου, εἰς μικρὰν ἄνεσιν ἀπὸ τὸν κόπον τῆς ἀ-

πνίας καὶ ἀπὸ τὸν μόχθον τῶν ἀναμνήσεων.

Καὶ ἐκεῖ ποῦ ἕνας ὕπνος γλυκὸς ἤρχισε γλυκὰ-γλυκὰ νὰ κλειθῆ τὰ βλέφαρά μου, νὰ καὶ ἔρχεται, μοῦ ἐφάνη, ὁ Παπαδιαμάντης, φαιδρὸς, γελαστός, μετὰ μαῦρα τὰ μάτια του γεμάτα χαρὰν, μετὰ τὸν μαῦρον του πώγωνα στιλπνόν, ὅπως ἦτο συνήθως ἐπάνω εἰς τοὺς μεγάλους καὶ ἐξαρτικούς ἐνθουσιασμούς του, καὶ μετὰ τὴν ἄχρουν φωνὴν του μετὰ συναρπάξει, ἢ μᾶλλον μετὰ τὸ ἀρχικόν (ῥ) ἐκεῖνο ὕφος του:

— Σῆκω, Ἀλέκο! Σῆκω νὰ πᾶμε στὸν Προφήτην νὰ ψάλωμεν τὸν Κανόνα...

Σημειώσατε ὅτι τοὺς Κανόνας τῆς ἑορτῆς εἰς τὰς Ἄγρυπνίας ἐψάλλαμεν πάντοτε ἡμεῖς οἱ δύο. Δεξιὰ ἐκεῖνος, ἀριστερὰ ἐγώ. Οἱ ψάλλεται, ὅσον ὑπερφίαλοι καὶ ἂν ἦσαν διὰ τὴν τέχνην των, ὅταν ἤρχετο ἡ σειρὰ τῶν Κανόνων μᾶς παρεχόμενον τὰ στασιδίδια των, καὶ ἴσταγτο παρὰ τὴν εἰσοδὸν ἐνθουσιῶντες μετὰ τὸ χορευτικὸν ἰδίωμα (ῥ) τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅστις ψάλλων τὰ τροπάρια, τὰ ὁποῖα ἤξευρεν ἀπέξω πάντοτε σχεδόν, ἐχόρευεν δλόκληρος μαζί μετὰ τὸ στασιδίδιόν του...

Ἐπετάχθην πάραυτα ἀπὸ τὴν κλίνην μετὰ τὰ μάτια μου γεμάτα δάκρυα, καὶ μετὰ μίαν χαρὰν, ὅτι ἡ Ἀσματικὴ μου σύνθεσις ἐπέτυχε.

Καὶ δὲν ἐψεύσθη.

1925

ΑΛ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ

10. Ὁ Παπαδιαμάντης ὡς προσωπικότης ἐξασκοῦσε μεγάλη ἐπιρροὴ στοὺς φίλους καὶ συνομιλητὰς του. Προκαλοῦσε τὸ σεβασμὸ καὶ τὴν προσοχὴ ὄλων, ἀκόμα καὶ τῶν λαϊκῶν τύπων, μετὰ τοὺς ὁποίους ἐπικοινωνοῦσε στὴν ταβέρνα.

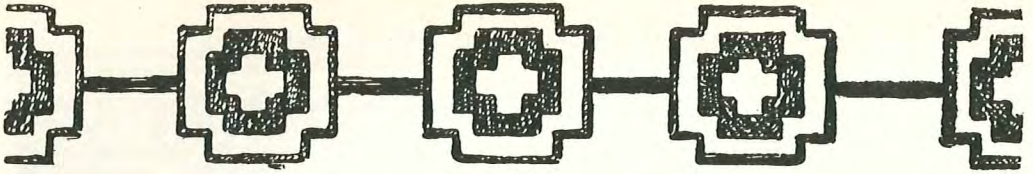
11. Γιὰ τὸ ψάλισμα τοῦ Παπαδιαμάντη βλ. τὸν «Παπαδιαμάντη» (δ. π. σελ. 162), στὸ κεφάλαιον «Ψάλτης καὶ τυπικάρης».

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ
(Φωτογρ. Octave Merlier)

8. Τὸ κείμενο: *ἐξαπλουμένης*. Ἀναφέρεται ὄχι στὸ *Δόγη*, ἀλλὰ στὸ παρακάτω: *ροδίνης ὀθόνης*.

9. Ἐννοεῖ τὸν Παπαδιαμάντη. Τὰ «*Ρόδινα Ἀκρογιάλια*», ὁ τίτλος τοῦ τελευταίου «κοινωνικοῦ μυθιστορημάτος» τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1907-1908 στὴ «*Νέα Ζωὴ*» τῆς Ἀλεξάνδρειας.

ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Τό σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι γω-
νιαιοῦ.

Ἀπέχει περί τὰ ὀγδόντα μέτρα ἀπό τό
μουράγιο τῆς Σκιάθου. Διώροφο σπίτι, οὔ-
τε μικρό οὔτε μεγάλο. Τό ἀνωγί ἔχει χα-
γιαῖτι στήν εἴσοδο καί τρία δωμάτια. Ἐχει
καί τήν κουζίνα πλάι ἀπ' τό χαγιαῖτι.

Τό κάτω εἶναι ἕνα ἀβέρτο διαμέρισμα
χωρίς χώρισμα. Ἐνα πηγάδι στή μέση
τοῦ κατωγίου, ὅπως λέγονται τὰ ἰσό-
γεια στή Σκιάθο, καί ἀπό τήν μιᾶ
πλευρά τοῦ τοίχου τὰ κιοῦπια τοῦ λαδιοῦ
καί τὰ κιοῦπια γιά τίς ἐλίες. Ἀπό τήν
ἄλλη πλευρά τὰ γιουρτέλια, δηλαδή οἱ
κουβάδες γιά τό νερό, κασέλες τοῦ σα-
πουνιοῦ, — ἔκαναν σαποῦνι στοῦ Παπαδια-
μάντη, ὅπως καί οἱ περισσότεροί Σκιαθί-
ται, — τὰ καυσόξυλα, κασόνια γιά τὰ ξερά
σάκα, σχοινιά, ἠλιάστρες τῶν σύκων ἀπό
κληματόβεργες, καί ὅ,τι ἄλλο.

Μπαίνει στήν αὐλή ἀπό μιᾶ διφυλλη
πόρτα. Ἡ αὐλή εἶναι μικρή, πετροστρωμέ-
νη ἀπό ἐγχώριες πλάκες. Εἶχε μιᾶ λε-
μονιά ἀριστερά καθὼς ἔμπαινες. Τώρα δέν
ὑπάρχει. Οἱ γλάστρες τοῦ βασιλικοῦ καί
τῆς μαντζουράνας ποτέ δέν ἔλειπαν. Αὐ-
τές οἱ γλάστρες ἦταν στό χαγιαῖτι ἀρα-
διασμένες. Στό σανίδι δέ τοῦ χαγιατιοῦ,
τρία σταμνιά τοῦ νεροῦ μέ σκέπασμα ἀπό
μιᾶ κοκκουάρα. Διευτερεῖτο τό νερό δρο-
σερό καί εἶχε ἕνα ἐλαφρό ἄρωμα πεύκου
καί ρετινιοῦ.

Τά εἰκονίσματα ἐφαίνοντο μόλις ἔμπαι-
νες στό χαγιαῖτι. Ἦσαν κρεμασμένα ἀρι-
στερά στήν εἴσοδο, κατὰ τό μέρος τῆς
ἀνατολῆς. Μιά Παναγία ἐξεχώριζε, καλῆς
τέχνης. Ἦτο καί ἕνα εἰκόνισμα τοῦ Ἁγίου
Μερκουρίου καί τοῦ Ἁγίου Ἀλεξάνδρου
Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, μέ κα-
τώγραμα « Δαπάνη Ἀδαμαντίου ἱερέως.
Ἐν Σκιάθῳ 1852 ».

Ἀδαμάντιος ἱερεὺς ἦτο ὁ πατέρας τοῦ
διηγηματογράφου. Ἐξ οὗ καί τό ἐπίθετο
Παπαδιαμάντης.

Εἰς τό γένος ὑπῆρχαν τὰ ὀνόματα Ἀλέ-
ξανδρος καί Ἀδαμάντιος. Ὁ διηγηματο-
γράφος κληρονόμησε τήν ἱερατικότητα
τοῦ γένους, ἀλλά δέν εἶχε ἐνδυθῆ τό σχή-
μα. Ὁ ἐξάδελφός του Ἀλέξανδρος Μω-
ραϊτίδης, ὁ ἄλλος Σκιαθίτης διηγηματο-
γράφος, γέρον, εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς
ζωῆς του, περιεβλήθη τὸν μοναχισμόν.

Ἡ χρονολογία 1852 τῆς εἰκόνος καί ἡ εἰ-
κὼν ἔχει σχέσιν μέ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὁ

Ἀλέξανδρος ἐγεννήθη τό 1851. Τότε πα-
ρηγγέλθη, εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν, νο-
μίζω, ἡ εἰκὼν ἡ παριστάνουσα τοὺς δύο
Ἁγίους Ἀλέξανδρον καί Μερκούριον. Ὁ
πατέρας τοῦ νεογέννητου εἶχε τάξει νά
ζήσει τό παιδί του καί νά κάνει τήν εἰκόνα
τοῦ ὀμωνύμου Ἁγίου.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἱστορία τῆς εἰκόνος. Μέχρι
πρὸ πέντε ἐτῶν πού ἀπέθανεν ἡ Κερατσού-
λα, ἡ τελευταία ἀπ' τό σπίτι τοῦ Παπα-
διαμάντη, τό ἐσωτερικὸ διευτερεῖτο μέ θρη-
σκευτικὴν εὐλάβειαν. Δέν ἐθίγετο τίποτε.
Ἀπὸ τότε, καί μάλιστα αὐθωρεῖ μετὰ τὸν
θάνατον τῆς μικροτέρας ἀδελφῆς, τό ἐσω-
τερικὸν ἠλλαξεν ἀπότομα μορφήν, τὰ πε-
ρισσότερα πράγματα ἔλειψαν, τό σπίτι
ἀνεστατώθη. Ἐλέγετο ὅτι θά ἐγίνετο ἕνα
εἶδος μουσεῖο, πού νά ὑπενθυμίξη τήν
ζωὴν τοῦ μεγάλου διηγηματογράφου. Τί-
ποτε ἀπὸ αὐτά. Ἦσαν πολλοὶ οἰκκληρονό-
μοι, ἄλλοι εὐποροὶ καί ἄλλοι ὄχι, καί ἄλ-
λοὶ στήν Σκιάθο, ἄλλοι στὸν Βόλο, ἄλλοι
στάς Ἀθήνας καί ἄλλοι στήν Ἀμερικὴ. Τό
σπίτι εἶχεν ἐκτιμηθῆ ζώσης τῆς Κερατσού-
λας γύρω στάς σαράντα χιλιάδας δρα-
χμάς. Δέν ἔγινε κατορθωτῶν, μέ ὄλον τὸν
δημιουργηθέντα δημοσιογραφικὸν θόρυβον,
νά ἐξευρεθῆ αὐτὸ τό ποσόν, νά ἀγορασθῆ
τό σπίτι καί νά γίνῃ μουσεῖον. Νά μείνῃ
δηλαδή ἀφιερωμένον εἰς τήν μνήμην τοῦ
Παπαδιαμάντη, μέ τό ἐσωτερικόν, τήν ἐπί-
πλωσιν, τὰ πράγματα ἀνέπαφα. Ἐνδιεφέ-
θησαν σύλλογοι, ὄργανώσεις, άτομα. Τό
ποσόν μηδαμινόν, ἀλλά περισσότερα λό-
για παρά ἔργα. Ἀπὸ ὀμίλλας, τὰς ὁποίας
εἶχα κάνει τότε μέ μερικοὺς κληρονόμους,
ἐπληροφορούμην ὅτι αὐτοὶ ἦσαν πρόθυμοι
νά προσφέρουν τό μεριδίον τους διὰ νά
μείνῃ τό σπίτι μουσεῖον. Δέν ἐζήτησαν τί-
ποτε. Προχθές, ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἐτοιμαζο-
μένης ἐκδόσεως τῆς « Νέας Ἐστίας » ἐπὶ
τῆ τριακονταετηρίδι ἀπὸ τοῦ θανάτου
τοῦ μεγάλου Σκιαθίτου, καί ἔπειτα ἀπὸ
μῖαν συνάντησιν πού εἶχαμε μέ τὸν φίλον
Βαλέταν, εἰς τὸν ὁποῖον τόσα ὀφείλει ἡ
βιογραφία καί ἡ βιβλιογραφία τοῦ Παπα-
διαμάντη, ἐσκέφθη νά ἰδῶ τοὺς ἴδιους
κληρονόμους. Μοῦ εἶπαν ὅτι παραχωροῦν
τό μεριδίαν τῶν πολὺ εὐχαριστως δωρεάν.
Τό θεωροῦν καί ντροπὴ νά γίνετα συζη-
τήσις.

Ὡστε ἔχομε κάτι τι εἰς τὰ χέρια μας.
Οἱ ἴδιοι αὐτοὶ οἱ κληρονόμοι θά συνεννοη-
θοῦν καί μέ τοὺς ἐν Ἀμερικῇ, ὅταν γίνῃ

δυνατόν, ὥστε καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα.

*Ατυχῶς τὸ σπίτι τοῦ διηγηματογράφου εἶχεν ὡς τώρα τὴν ἴδιαν ἀτυχία μὲ τὸν Παπαδιαμάντη.

Μία ἠλεκτρικὴ ἐγκατάστασις εἰς διπλανὸ σπίτι ὑπῆρξεν ἡ ἀτυχία του. Τρανταγμὸς μεγάλος καὶ συνεχής. Τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη ἐδονεῖτο ἐκ θεμελίων. Φροντίδες κατεβλήθησαν νὰ μεταφερθῇ ἡ ἠλεκτρικὴ ἐγκατάστασις ἄλλου, γιὰ νὰ μὴ κρημισθῇ τὸ σπίτι. Οἱ ἔχοντες τὴν ἠλεκτρικὴν ἐπιχείρησιν, πρὸ τοῦ κινδύνου νὰ μετατοπισθοῦν ἀπὸ ἐκεῖ, ἐσκέφθησαν πρακτικῶς νὰ μείνουν καὶ νὰ σιγουρευθοῦν. Δὲν ᾄδίκησαν κανένα. Ἐγύρσαν τὰ πωλούμενα μερίδια τοῦ σπιτιοῦ, καὶ ἔτσι ἔγιναν κατὰ ἓνα μέγα μέρος κύριοι. Ποιὸς νὰ φωνάξῃ, λοιπὸν, ἀφοῦ ἡ ἠλεκτρικὴ ἐπιχείρησις, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας κινδυνεύει τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη, ἔγινε καὶ μεριδιούχος τὸ σπιτιοῦ!

*Ἐν τούτοις αὐτὰ τὰ πράγματα ἔχουν πολὺ περισσότερον ἠθικὴν ἀξίαν παρὰ νομικὴν. *Ἀλλὰ εἶναι δυνατόν νὰ πάρουν πάλιν ἄλλην νομικὴν μορφήν.

Νὰ ἀπαλλοτριωθοῦν ἀναγκαστικῶς τὰ πωληθέντα μερίδια, καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ ὀλόκληρος ἡ κυριότης τοῦ σπιτιοῦ πρὸς τὸ σπίτι. Νὰ ἐξευρεθοῦν τὰ ὄλιγα χρηματάκια καὶ νὰ γίνῃ ἀξιοπρεπῶς τὸ μουσεῖον, χωρὶς δὲ χρονοτριβῆν.

Ποῦ θὰ εὔρεθοῦν τὰ χρήματα τῆς ἐπανεξαγορᾶς τῶν πωληθέντων μεριδιῶν;

Τὸ ποσὸν εἶναι ἐλάχιστον. Τὸ Κράτος, κανεὶς πλούσιος, καμμία Τράπεζα, ἔρανος ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνοιχθῇ ἀπὸ τὴν ἀγαπητὴν «Νέα Ἐστία». Ἡ Σκίαθος ἔχει πολλοὺς πλουσίους ἐφοπλιστὰς ποὺ τιμοῦν καὶ ἐτίμησαν τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου πατριώτου των, καὶ ποὺ ἐδαπάνησαν διὰ νὰ γίνῃ ἡ προτομὴ του. Καὶ ἡ Κοινότης μπορεῖ νὰ προσφέρῃ.

*Ἀσήμαντα ποσά, ὅπως εἶπαμε, καὶ ἐπὶ πλέον ὑπάρχουν καὶ τὰ προσφερόμενα μερίδια χωρὶς καμμὴν ἀνάγκην ἀποζημιώσεως.

Τὸ ζήτημα ὅλο εἶναι εὐκόλο νὰ λυθῇ μὲ λίγην ἐνέργειαν. Καὶ πιστεύω ὅτι ἡ ἀγαπητὴ «Νέα Ἐστία» καὶ ὁ φίλος κ. Βαλέτας καὶ ἡ κ. Μερλιέ, καὶ τόσοι ἄλλοι ποὺ ἔδειξαν ζωντανωτάτην τὴν ἀγάπην των, δὲν θὰ τὸ ἀφίσουν εἰς τὸ τέλος χωρὶς νὰ τὸ παρακολουθήσουν.

Μάλιστα μὲ συγκινεῖ νὰ σκέπτομαι ὅτι καὶ τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας σήμερα, εἰς τὰς ἐξαιρετικὰς περιστάσεις τῆς πατρίδος μας, θὰ ἀτενίσῃ πρὸς τὴν μνήμην τοῦ Παπαδιαμάντη μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον. Γιατὶ εἶναι ἔθνικὴ παρηγορία νὰ βλέπωμεν καὶ νὰ αἰσθανώμεθα, μέσα εἰς τὴν παγκόσμιον ζάλην ποὺ τόσον ἔπληξε καὶ τὴν Ἑλλάδα, τὸ Κράτος καὶ τὸ Ἔθνος μὲ πολιτισμὸν νὰ ἀτενίζουσι πρὸς τὰς ἠθι-

κὰς ἀξίας τῆς φυλῆς. Περιέχει δὲ ἠθικὰς ἀξίας τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἓναν Παπαδιαμάντη. Δὲν γίνονται τακτικὰ καὶ οὔτε εἰς πολλοὺς τόπους ἀνάλογοι ὄγκοι. Σμιλευμένος γρανίτης παρουσιάζεται τὸ Παπαδιαμάντειον διήγημα. Καὶ μὰς χαϊδεύει σὰν πούπουλο, καὶ ὁ γρανίτης ἔγινεν εὐπλαστο κερί. Καὶ ἡ φυλὴ, ποὺ βγάζει τέτοιους δημιουργοὺς καὶ σμιλευτὰς τοῦ λόγου καὶ λαξευτὰς τῆς τέχνης, δὲν πεθαίνει, ἂν ὑπάρχῃ ἐπίσημος κατανόησις πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀξίας.

Θεωρῶ λοιπὸν ὡς γεγονός τετελεσμένον ὅτι θὰ γίνῃ κατὰ βέβαιον τρόπον ὅλη ἡ ἐργασία διὰ νὰ περιέλθῃ νομικῶς τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη εἰς μνήμην τοῦ διηγηματογράφου, δηλαδὴ εἰς τὴν ἰδιοκτησίαν τῆς Ἑλληνικῆς ἐθνικῆς σκέψεως. Πῶς θὰ ὀργανωθῇ ὅμως τὸ μουσεῖον;

Θὰ γίνῃ φροντίς νὰ ἐπανέλθουν τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν τους, θὰ φυτευθῇ ἡ λεμονιά πάλι, θὰ μωντὸν οἱ γλάστρες μὲ τὰ βασιλικά καὶ τὶς μαντζουράνες στὸ χαγιάτι, καὶ τὰ σταμνιά ἐκεῖ ποὺ ἦσαν. Καὶ τὰ γιουρτέλια καὶ τὰ κιούπια καὶ τὰ καυσόξυλα καὶ οἱ ἠλιάστρες τῶν σὺκων στὸ κατώγι. Νὰ μὴ λείψῃ τίποτε, γιατί ὅλα ἔχουν τὴν σφραγίδα τους. Τὸ μουσεῖον αὐτὸ θὰ δειχθῇ καὶ μιὰν ἐποχὴ. *Ἀλλάσσουν οἱ ρυθμοὶ τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῶν ἐπιπλώσεων καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τῶν σπιτιῶν. Τὰ μουσεῖα εἶναι ἡ ζωντανὴ φωτογραφία τοῦ παρελθόντος. Ὅποτε ἡ σημασία καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς δὲν εἶναι μικρὴ. Θὰ ἔχουν αἱ μέλλουσαι γενεαὶ εἰς τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη τὴν εἰκόνα τοῦ νησιωτικοῦ σπιτιοῦ ὅπως ἦτο χθὲς καὶ ὅπως δὲν θὰ εἶναι αὔριο. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ διατηρηθῇ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπιτιοῦ αὐτοῦ ὅπως ἦτο μέχρι τοῦ θανάτου τῆς Κερατσούλας, ποὺ τίποτα δὲν εἶχε τροποποιήσει, καὶ ὅπως μπορεῖ πάλι νὰ γίνῃ ὅταν ξεθώμε τις λεπτομέρειες. Καθὼς ἐμπαίνατε εἰς τὸ χαγιάτι, ἐβλέπατε ἀπέναντι εἰς τὴν εἴσοδο τὰ εἰκονίσματα, τοποθετημένα ἀνατολικά. Τὰ εἰκονίσματα τὰ ἔχουν σήμερα οἱ συγγενεῖς καὶ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιστραφοῦν καὶ πάλι. Ἴσως μερικά νὰ τὰ ἔχουν μὴ συγγενεῖς, ἀλλὰ εἶναι εὐκόλο νὰ εὔρεθοῦν. Τὸ καντῆλι ἦτο σ' ἓνα κρεμασμένον φανάρι μὲ τζάμια, ἀπὸ τὰ κοινὰ φανάρια ποὺ κάνουν οἱ φαναρτζῆδες τῶν χωριῶν. *Ἐκαὶ πάντοτε τὸ καντῆλι αὐτὸ μέρα-νόχτα ἀναμμένο, γιατί ἡ θρησκευτικότης καὶ ἡ ἱερατικότης διετηρεῖτο εἰς τὸ σπίτι τῶν Παπαδιαμάντηδων ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, καὶ ἦτο μέσα εἰς τὸ αἶμα των ἡ θρησκεία, ὁ ἱερατισμὸς καὶ ἡ καλογηρικὴ ἀκόμη μόνωσις. *Ἀναβαν τὸ καντῆλι ὄχι μὲ σπέρτο. *Ἐθεωρεῖτο ἀσέβεια αὐτό. Πρῶτα λοιπὸν τὸ κερί μὲ τὸ σπέρτο, καὶ ἀπὸ τὸ κερί τὸ καντῆλι. Καὶ ὅταν ἐχτυποῦσεν ὁ ἔσπερινός, κάθε

δουλειά ἐσταματοῦσεν εἰς αὐτὸ τὸ σπίτι μὲ τὸν αὐτοφυᾶ ἀλλὰ καὶ κατὰ ἱερατικὴν παράδοσιν χριστιανισμόν.

Ἡ Κερατσούλα, ἡ μικροτέρα τῆς οἰκογενείας, ποῦ ἐξετέλει καθήκοντα φροντιστοῦ καὶ οἰκονόμου, ἔλεγε: « Ἐσπερινὸς χτύπησε, ἄστε τα πιά. »

Ἡ ἐργασία ἐσταματοῦσε. Τὸ καντήλι ἄναβε καὶ ἤτοιμάζετο τὸ φαγητό. Ὅταν ἀπέλυεν ὁ ἐσπερινός, ἐστρώνετο τὸ τραπέζι καὶ ἤρχιζε τὸ φαγητό.

Ὁ Παπαδιαμάντης ὑπῆρξε μέγας νοσταλγὸς τοῦ νησιοῦ του. Ἄφινε κάθε τόσο τὰς Ἀθήνας καὶ ἐγύριζεν εἰς τὴν Σκιάθου. Ἀπὸ τὰς τέσσαρας ἀδελφάς, τὴν Οὐρανία, τὴν Χαρίκλεια, τὴν Σοφία καὶ τὴν Κερατσούλα, μόνον ἡ Οὐρανία εἶχε παντρευθῆ. Αἱ ἄλλαι ἔμειναν ἐλεύθεραι, ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιον μοναχικὸν πνεῦμα κινούμεναι. Ἀπὸ τοὺς νεωτέρους Παπαδιαμάντηδες καὶ ἄλλα κορίτσια μένουσιν σήμερα ἐλεύθερα, καὶ ὁ διηγηματογράφος εἶναι γνωστὸν ὅτι εἶχε πάει καὶ εἰς τὸ Ἅγιος Ὅρος γιὰ νὰ μονάσῃ. Χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι πάντοτε ὅτι ὁ ἄλλος Μωραϊτίδης, περιεβλήθη τὸ σχῆμα εἰς τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ ἀπέθανεν ὡς μοναχός. Καὶ εἰς τὴν φωτογραφίαν ποῦ εἶχε σταθῆ τόσῳ τυχερός νὰ τοῦ πάρῃ ὁ ἀλησμόνητος Νιρβάνας, ὁ ἄλλος νησιώτης σμιλευτῆς τοῦ λόγου, ἀπὸ τὴν Σκόπελο τὴν γειτονικὴν τῆς Σκιάθου, ὁ Παπαδιαμάντης παρουσιάζετο μὲ ἐσταυρωμένα τὰ χέρια καὶ γυρτὸ τὸ κεφάλι εἰς στάσιν προσευχῆς ἢ κατανύξεως.

Ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια τοῦ ἐπάνω πατώματος, ὅπου συνεκεντρώνετο ἡ αἰκογένεια, τὸ μικρότερον, τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ, ἦτο τὸ δωμάτιο τοῦ ὑπνου τοῦ διηγηματογράφου. Μέσα ἦσαν καὶ δυὸ κασέλες, ὁ γιοῦκος μὲ τὰ στρωσίματα τοῦ σπιτιοῦ, καὶ ἕνα τραπέζακι καὶ μιὰ καρέκλα. Τὸ κρεβάτι μικρὸ ἀπὸ στρίποδα. Μόλις τὸν ἐχωροῦσε. Εἰς τὸ τραπέζι λίγα βιβλία. Τὰ ἄλλα δύο δωμάτια ἦσαν μεγάλα.

Τὸ ἕνα σάλα καὶ τὸ ἄλλο χειμωνιάτικο, μὲ τζάκι, μὲ στρωσίματα καὶ μαξιλάρια ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά καὶ τὴν ἄλλη τοῦ τζακιοῦ. Τὸ τζάκι μὲ δύο ραφάκια ἐπάνω, πολλὰ κουπάκια τοῦ καφέ καὶ τοῦ ζεστοῦ, ὅπως τὰ βλέπομε εἰς διαφόρους φωτογραφίας. Νὰ συγκεντρωθοῦν καὶ τὰ φυλιτζάνια αὐτὰ ἀπὸ ἐκείνους ποῦ τὰ ἔχουν τώρα.

Ἐνα ντουλάπι, ἀριστερὰ τοῦ τζακιοῦ, εἶχε καλὰ γυαλικά, πιάτα παλαιά, δίσκους, ἀσημένια κουταλάκια. Ἄλλο ντουλάπι, πλάι στὴν πόρτα, χωρισμένο σὲ δύο, εἶχε τὰ μαγειρικά σκευῆ, καὶ τὸ ψωμί, τυρί, ἐλιές, τραπεζομάντηλα στὸ ἐπάνω μέρος. Ἐμαγείρευαν τὸν χειμῶνα στὸ χειμωνιάτικο διαμέρισμα, ἐνῶ τὸ καλοκαίρι στὴν κουζίνα τοῦ χαγιατιοῦ, ποῦ τὴν ἔλεγαν « καλοκαιρινή ».

Στὴ σάλα, καναπές, δώδεκα ἰκαρέκλες κοινές, ἕνα τραπέζι, τοποθετημένο στὴν ἄκρη, ἕνας καθρέφτης μὲ χρυσὴ κορνίζα.

Εἰς τὸ τραπέζι αὐτὸ ἔγραφε συνήθως ὁ Παπαδιαμάντης. Ἐνα τραπεζομάντηλο ὑφαντὸ μεταξωτὸ, ἕνα καλαμάρι, κονδυλόφορος κοινὸς τῆς τότε πεντάρας, πολλὰ μικρὰ μολυβάκια. Κόλλες χαρτί καὶ βιβλία. Τὸ μπαστουνάκι του πλάι στὸ τραπέζι ἀκουμπισμένο. Φωτογραφίες γύρω στὸν καθρέφτη, τῶν συγγενῶν. Ὅταν ἀρρώστησεν ὁ Παπαδιαμάντης, τὸν ἐπῆραν αἱ ἀδελφαὶ τοῦ ἀπὸ τὸ δωμάτιο καὶ τὸν ἔφεραν στὸ χειμωνιάτικο πλάι στὴν παραστιά. Ἐκεῖ ἀπέθανε. Βγῆκεν ἡ ψυχὴ του σὺν πουλάκι ἐνῶ μιλοῦσεν ἀκόμη. Ἐλεγε: — Δὲν ἔχω τίποτα, γιαιτρέ. Δὲν ἔχω τίποτα, ἀδελφέ μου... Τίποτα.

Ἦτο νύχτα. Ἡ παντρεμένη, ἡ Οὐρανία, ἐτοιμάστηκε νὰ πάῃ σπῖτι της καὶ εἶπε:

— Καληνύχτα, Ἀλέξανδρέ μου, φεύγω.

— Καληνύχτα, Οὐρανία μου.

Καὶ ἐγύρισεν ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ καὶ ἐκοιμήθη διαρκῶς.

Μαζὶ μὲ τὸ φθᾶσιμο τῆς παντρεμένης ἀδελφῆς στὸ δικό της σπῖτι, ἦλθε κάποιος καὶ τῆς ἀνήγγειλεν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος εἶχε τελειώσει. Τὰ δύο σπῖτια εἶναι εἰς ὀλίγων μέτρων ἀπόστασις.

K. ΦΑΛΤΑΪΤΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΔΙΗΓΗΜΑ

[Τὸ ἀκόλουθο διήγημα, δημοσιευμένο στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ 1887 (26 τοῦ Δεκεμβρίου) καὶ ἀποκλεισμένο ἀπ' τὴν ἐκδόσει τοῦ Παπαδιαμάντη, μόνο κατ' ἐπίφραση μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ τὸ πρῶτο τῶν διηγήμα. Ὁ συγγραφέας τῆς «Φόνισσας» εἶχε πολὺ πρωτότερα δώσει τὸ «Χρῆστο Μηλιόν», μακρότερο διήγημα ἀπ' τὴν κλέφτικη ζωὴ, — τὸ γεφύρι, ποὺ πέρασε ἀπ' τὸ μυθιστόρημα στὸ διήγημα. Καὶ πάλι ἀρκετοὺς μῆνες (Δεκαπενταύγουστο τοῦ 1887) πρὶν ἀπ' τὸ «Χριστόψωμο», ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε τὸ «Βασιλικὸν Εἰδύλλιον», ποὺ ἀναμφισβήτητα ἦταν μιὰ δειλὴ καὶ συγκαλυμμένη διηγηματογραφικὴ ἀπόπειρα, ποὺ ἀποχαιρετοῦσε πιά τὴν ἐπιφυλλίδα, κρατώντας μόνο ἓνα ξενικὸ ὄνομα καὶ τὸν ξένο τόπο σὰν πρόχωμα καὶ σὰν κατοχύρωση τῆς ἀνωνυμίας του. Ἀλλὰ πυρῆνα διηγήματος (ποὺ ἀργότερα τὸν ἐπεξεργάστηκε καὶ τὸν διαμόρφωσε σὲ δυὸ διηγήματά του) ἀποτελεῖ καὶ τὸ περιγραφικὸ ἐκεῖνο ἄρθρο «Ὁ Ἐπιτάφιος καὶ ἡ Ἀνάστασις εἰς τὰ χωρία» (Ἀπριλίου 1887), ποὺ ὁ διευθυντὴς τῆς «Ἐφημερίδας» ἐλλείπει χώρον τὸ ἔκοψε, ἀν καὶ δὲν ἦταν μεγάλο, σὲ δυὸ συνέχειες, γιὰ νὰ ἰκανοποιήσῃ τὸ σιωπηλὸ μεταφραστὴ του, ποὺ μὲ κάθε ἐπιφύλαξη καὶ μετριοφροσύνῃ προτιμοῦσε τὴν ἀνωνυμία ἢ τὸ ἀρχικὸ Π. Τὸ «Χριστόψωμο» δημοσιεύτηκε μὲ τ' ἀρχικὰ Α. Π. Ἔχει τὸν ὑπότιτλο «Διήγημα πρωτότυπον», πάει νὰ πῆ ὅχι οἱ συνηθισμένες πιά μεταφράσεις τῶν ἐπιφυλλίδων. Πολὺ χαρακτηριστικά! Κι ἐνῶ δόθηκε γιὰ τὸ χριστουγεννιάτικο φύλλο, δημοσιεύτηκε στὸ ἐπόμενο. Ἀλλοίμονο! Ὁ φτωχὸς καὶ γριφώδης μεταφραστὴς δὲν εἶχε γίνει ἀκόμα Παπαδιαμάντης, ποὺ ἀργότερα θὰ γεμίξῃ τὰ πρωτοσέλιδα τῶν πανηγυρικῶν ὄλων τῶν ἐφημερίδων. Ὁ διευθυντὴς τὸ δέχτηκε μὲ κάποιο δισταγμὸ, ἀνάβαλε τὴ δημοσίευσή του, προτίμησε πολιτικὴ ὕλη καὶ εἰδήσεις, καὶ τέλος τῶσπε γιὰ τὸ ἐπόμενο φύλλο, ὅπου μῆκε παράμερα, ἐκεῖ στὴν τρίτη σελίδα, μονόστηλο, παραριγμένο, ἀρχικόνυμο, ἀνώνυμο. Καὶ ὅμως ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ τῆς Χριστουγεννιάτικης Φιλολογίας, ποὺ μὲ πόνο καὶ πίστη ἐδημιούργησε ὁ νοσταλγὸς τῆς ψυχικῆς μας «πατρίδας πέρα» — ἀπ' τὴν τὴν πρῶτες προσπάθειες τοῦ εἶδους, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ του προλόγισμα γιὰ τοὺς νησιώτικους ναυτικὸς τύπους του, τὴν ἐκκλησιά, τὴ γιορτῆ, τὸ σπίτι, τὴ βιοπάλη, τὴς συγκρούσεις, τὰ βάρσανα. Αὐτοὶ εἶναι οἱ «δημόδεις τύποι» ποὺ παρουσιάζει πρὸς μελέτην τοὺς «μέλλοντας διηγηματογράφους μας», τοὺς Ἕλληνες δηλ. μὲ τὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Μὲ τὸ «Χριστόψωμο» ὁ Παπαδιαμάντης ξαναβρίσκει — ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ ἀναζητήσκει καὶ προσάθειες — τὴ Σκιαθὸ του, καὶ ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες, τὸ δρόμο της. Τὸ βλέπεις — ροδοσκάει στὰ βάρη πέρα κάποια χαραυγὴ.]

ΤΟ ΧΡΙΣΤΟΨΩΜΟ⁽¹⁾

(ΔΙΗΓΗΜΑ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΝ)

Μεταξὺ τῶν πολλῶν δημοδῶν τύπων, τοὺς ὁποίους θὰ ἔχωσι νὰ ἐκμεταλλευθῶσιν οἱ μέλλοντες διηγηματογράφοι μας, διαπρεπῆ κατέχει θέσιν ἢ κακὴ πενθερά, ὡς καὶ ἡ κακὴ μητροιά. Περὶ μητροιάς ἄλλοτε θὰ ἀποπειραθῶ νὰ διαλάβω τινὰ πρὸς ἐποικοδόμησιν⁽²⁾ τῶν ἀναγνωστῶν μου.

Περὶ μιᾶς κακῆς πενθερᾶς σήμερον ὁ λόγος.

* *

Εἰς τί ἑπταιεν ἡ ἀτυχῆς νέα Διάλεκτή, ὅπως ὀνομάζετο, θυγάτηρ τοῦ Κασανδρέως⁽³⁾ μπάριμπα - Μανώλη, μεταναστεύ-

(1) Πρὶν ἀπ' τὸ «Χριστόψωμο» ὁ Παπαδιαμάντης δημοσίευσε στὸ χριστουγεννιάτικο φύλλο τῆς «Ἐφημερίδας» τὸ θερησκευικὸ πανηγυρικὸ ἄρθρο «Χριστούγεννα», ποὺ ξαναδημοσιεύεται σὲ τοῦτο τὸ τεῦχος μαζί μὲ ἄλλα δυὸ ἄρθρα του.

(2) Ἐγκαινιάζοντας ὁ Παπαδιαμάντης τὸ πεζογραφικὸ του ἔργο, μαζί μὲ τὴ δημοικὴ περιοχὴ

καὶ τὸ λαϊκὸ περιεχόμενον τῶν διηγημάτων του δρίζει καὶ τὴν κοινωνικὴ τους σκοπιμότητα: τὴν ἠθικὴ καὶ ψυχικὴ ἐποικοδόμησιν τῶν ἀστῶν μὲ τὴ γνωριμία καὶ ἀνύψωσιν τῶν λαϊκῶν ἀξιών καὶ ἰδίως τῆς λαϊκῆς πίστεως (Προβλ. ὅσα σχετικὰ τονίζονται στὸ ἄρθρο: «Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐποχὴ του», ποὺ δημοσιεύεται στὸ τεῦχος αὐτό.)

(3) Ἀπ' τὴν Κασάνδρα τῆς Χαλκιδικῆς.

σαντος κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν εἰς μίαν τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, εἰς τὴν ἑπτὰ μίαν ἦτο στεῖρα καὶ ἄτεκνος; Εἶχε νυμφευθῆ πρόδ ἐπαιτίας, ἔκτοτε δις μετέβη εἰς τὰ λουτρὰ τῆς Αἰδηψοῦ, πεντάκις τῆς ἔδωσαν νὰ πῆ διάφορα τελεσιουργὰ βότανα, εἰς μάτην, ἢ γῆ ἔμενεν ἄγονος. Δύο ἢ τρεῖς γύφτισσαι τῆς ἔδωκαν νὰ φορέσῃ περίαιπα⁽⁴⁾ θαναματοργὰ περὶ τὰς μασχάλας, εἰποῦσαι αὐτῇ, ὅτι τοῦτο ἦτο τὸ μόνον μέσον, ὅπως γεννήσῃ, καὶ μάλιστα υἷόν. Τέλος καλόγηρος τις Σιναιτῆς τῇ ἔδωκε ἡγιασμένον κομβολόγιον, εἰπὼν αὐτῇ νὰ τὸ βαπτίξῃ καὶ νὰ πίνῃ τὸ ὕδωρ. Τὰ πάντα μάταια.

Ἐπὶ τέλους μὲ τὴν ἀπελπισίαν ἦλθε καὶ ἡ ἀνάπαισις τῆς συνειδήσεως καὶ δὲν ἐνόμιζεν ἑαυτὴν ἔνοχον. Τὸ αὐτὸ ὅμως δὲν ἐφρόνει καὶ ἡ γραῖα Καντάκαινα, ἢ πενθερὰ τῆς, ἣτις ἐπέριπτεν εἰς τὴν νύμφην αὐτῆς τὸ σφάλμα τῆς μὴ ἀποκτήσεως ἐγγόνου διὰ τὸ γῆρας τῆς.

Εἶναι ἀληθές ὅτι ὁ σύζυγος τῆς Διαλεχτῆς ἦτο τὸ μόνον τέκνον τῆς γραίας ταύτης, καὶ οὗτος δὲ συνεμερίζετο τὴν πρόληψιν τῆς μητρὸς του ἐναντίον τῆς συμβίας αὐτοῦ. Ἄν δὲν τῶν ἐγέννα ἢ σύζυγός του, ἢ γενεὰ ἐχάνετο. Περιεργον δὲ ὅτι πᾶς Ἑλληνα τῆς ἐποχῆς μας ἱερώτατον θεωρεῖ χρέος καὶ ὑπερτάτην ἀνάγκην τὴν διαιώνισιν τοῦ γένους του⁽⁵⁾.

Ἐκάστοτε, ὁσάκις ὁ υἱὸς τῆς ἐπέστρεφεν ἐκ τοῦ ταξιδίου του, διότι εἶχε βρατσέραν, καὶ ἦτο τολμηρότατος εἰς τὴν ἀκτοπλοῖαν, ἢ γραῖα Καντάκαινα ἤρχετο εἰς προὔπαντησιν αὐτοῦ, τὸν ὠδήγει εἰς τὸν οἰκίσκον τῆς, τὸν ἐδιάβαζε, τὸν ἐκατήχει, τοῦ ἔβαζε μαναφούκια⁽⁶⁾ καὶ οὕτω τὸν προέπεμπε παρὰ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ. Καὶ δὲν ἔλεγε μόνον τὰ ἐλαττώματά τῆς, ἀλλὰ τὰ ἀυγά-

τιζε⁽⁷⁾. Δὲν ἦτο μόνον «μαρμάρ», τουτέστι στεῖρα, ἢ νύμφη τῆς, τοῦτο δὲν ἤρχε, ἀλλ' ἦτο ἀπαστρον, ἀπασσάλωτη⁽⁸⁾, ξεσίπωτη κτλ. «Ὅλα τὰ εἶχεν ἢ «ποῖσα, ἢ δεῖξα, ἢ ἀκκληρον...»⁽⁹⁾.

Ὁ καπετὰν Καντάκης, σφλομομένος⁽¹⁰⁾, θαλασσοπνιγμένος, τὰ ἤκουεν ὅλα αὐτὰ, ἢ φαντασία του ἐφοῦσκωνεν, ἐξερχόμενος εἶτα συνήγαγε τοὺς συναδέλφους του ναυτικούς, ἤρχιζαν τὰ καλῶς ὄρισεες, καλῶς σᾶς ἡ ὕρα, ἔπινεν ἐπὶ ἢ ὀκτὼ ρώμια, καὶ μὲ τριπλῆν σκοτοδίνην, τὴν ἐκ τῆς θαλάσσης, τὴν ἐκ τῆς γυναικείας διαβολῆς καὶ τὴν ἐκ τῶν ποτῶν, εἰσῆρχετο οἴκαδε καὶ βάρβαροι σκηναὶ συνέβαινον τότε μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῆς συζύγου του.

* *

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα μέχρι τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων τοῦ ἔτους 186... Ὁ καπετὰν Καντάκης πρὸ πέντε ἡμερῶν εἶχε πλεύσει μὲ τὴν βρατσέραν του εἰς τὴν ἀπέναντι νῆσον⁽¹¹⁾ μὲ φορτίον ἀμνῶν καὶ ἐρίφων, καὶ ἠλπίζεν ὅτι θὰ ἐώρταζε τὰ Χριστούγεννα εἰς τὴν οἰκίαν του. Ἀλλὰ τὸν λογαριασμόν τὸν ἔκαμνεν ἄνευ τοῦ ξενοδόχου, δηλ. ἄνευ τοῦ Βορρᾶ, ὅστις ἐφύσησεν αἰφνιδίως ἄγριος καὶ ἔκλεισεν ὅλα τὰ πλοῖα εἰς τοὺς ὄρμους, ὅπου εὐρέθησαν. Εἶπομεν ὅμως ὅτι ὁ καπετὰν Καντάκης ἦτο τολμηρὸς περὶ τὴν ἀκτοπλοῖαν.

Περὶ τὴν ἐσπέραν τῆς παραμονῆς τῶν Χριστουγέννων ὁ ἄνεμος ἐμετριάσθη ὀλίγον, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἐξηκολούθει νὰ πνέῃ. Τὸ μεσονύκτιον πάλιν ἐδυνάμωσε.

* *

Τινὲς ναυτικοὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐστοιχημάτιζον, ὅτι, ἀποῦ κατέπεσεν ὁ Βορρᾶς, ὁ καπετὰν Καντάκης θὰ ἐφθανε περὶ τὸ μεσονύκτιον. Ἡ σύζυγός του ὅμως δὲν ἦτο ἐκεῖ νὰ τοὺς ἀκούσῃ καὶ δὲν τὸν ἐπερίμενεν.

(1) Ἀθαγιάζω, αὐξάνω, μεγαλῶνω, μεγαλοποιῶ.

(2) Ἀπειθαρχη, ἀτοσαλη.

(3) Ποῖσα-δεῖξα, μετασηματισμός ἀπ' τὴς συνηθισμένους βροσιῶς καὶ κατάρως.

(4) Σφλομομένος, πιασμένος, ξυλιασμένος, ἀναίσθητος ἀπ' τὴν κούραση καὶ τὸ νερό.

(5) Ἡ ἀπέναντι νῆσος, ἢ Τσονγκριά. Πρὸβλ. καὶ τὸ διήγημα «Υψηρέτρα».

(4) Φυλαχτά, χαϊμαλιά. Ὁ Παπαδιαμάντης προτιμᾷ ἀκόμα τὸ λόγιον τύπον.

(5) Τὶς γνῶμες του γὰρ τὸ γάμο πλατύτερα διατυπωμένες τίς βρῖσκει κανεὶς στὸ διήγημά του «Ὁ Καλόγερος» («Νεκρὸς Ταξιδιώτης», ἐκδ. Ἐλευθεροδάκη).

(6) Μαναφούκια, ἀπ' τὸ τουρκικόν (κατὰ τὴν γνώμην τοῦ κ. Ἀνδριώτη) *münafik* ὑποκριτής, ζιζάνιο, πὸν ἀνακατῶνει ἀνάβοντις τὴν διχόνοια. Ἐδῶ ἢ φράση: τοῦ ἔβαζε μαναφούκια = τὸν ἀνακάτωνε, τοῦ ἔβαζε λόγια ἐναντία στὴ γυναῖκα του.

Αὕτη ἐδέχθη μόνον περὶ τὴν ἐσπέραν τὴν ἐπίσκεψιν τῆς πενθερᾶς της, ἀσυνήθως φιλόφρονος καὶ μειδιώσης, ἣτις τῇ εὐχρήθῃ τὸ ἀπαραίτητον «καλὸ δέξιμο», καὶ διὰ χιλιοστὴν φอรὰν τὸ στερεότυπον «μ' ἔναν καλὸ γυιό».

Καὶ οὐ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ τῇ προσέφερε καὶ ἔν χριστόψωμο.

— Τὸ ζύμωσα μοναχὴ μου, εἶπεν ἡ θειὰ - Καντάκαινα, μὲ γειὰ νὰ τὸ φᾶς.

— Θὰ τὸ φυλάξω ὡς τὰ Φῶτα, διὰ ν' ἀγιασθῇ, παρετήρησεν ἡ νύμφη.

— Ὅχι, ὄχι, εἶπε μετ' ἄλλοκότου σπουδῆς ἡ γραῖα, τὸ δικό της φυλάει ἡ καθεμιὰ νοικοκυρὰ διὰ τὰ Φῶτα, τὸ πεσοῦσι τρώγεται.

— Καλά, ἀπήντησεν ἡρέμα ἡ Διαλεχτή, τοῦ λόγου σου ξέρεις καλλίτερα.

Ἡ Διαλεχτὴ ἦτο ἀγαθωτάτης ψυχῆς νέα, οὐδέποτε ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ ἢ νὰ ὑποπτεύσῃ κακόν τι.

— Πῶς τῶπαθε ἡ πεθερά μου καὶ μοῦ ἔφερε χριστόψωμο, εἶπε μόνον καθ' ἑαυτήν, καὶ ἀφοῦ ἀπῆλθεν ἡ γραῖα, ἐκλείσθη εἰς τὴν οἰκίαν της καὶ ἐκοιμήθη μετὰ τινος δεκαετοῦς παιδίσκῃς γειτονοπούλας, ἣτις τῇ ἔκαμνε συντροφίαν, ὡσάκις ἔλειπεν ὁ σύζυγός της.

Ἡ Διαλεχτὴ ἐκοιμήθη πολλὴ ἔνωρίς, διότι σκοπὸν εἶχε νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν ἐκκλησίαν περὶ τὸ μεσονύκτιον. Ὁ ναὸς δὲ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μόλις ἀπέιχε πεντήκοντα βήματα ἀπὸ τῆς οἰκίας της.

Περὶ τὸ μεσονύκτιον ἐσήμαναν παραεταμένως οἱ κώδωνες. Ἡ Διαλεχτὴ ἠγέρθη, ἐνεδύθη καὶ ἀπῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἡ παρακοιμωμένη αὐτῇ κόρη ἦτο συμπεφωρημένον, ὅτι μόνον μέχρις οὗ σημάνη ὁ ὄρθρος θὰ ἔμενε μετ' αὐτῆς, ὅθεν ἀφυπνίσασα αὐτὴν τὴν ὠδήγησε πλησίον τῶν ἀδελφῶν της. Αἱ δύο οἰκίαι ἐχωρίζοντο διὰ τοίχου κοινού.

* *

Ἡ Διαλεχτὴ ἀνῆλθεν εἰς τὸν γυναικωνίτην τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ μόλις παρήλθεν ἡμίσεια ὥρα, καὶ γυνὴ τις πτωχὴ καὶ χωλὴ δνστυχῆς, ἣτις ὑπηρέτει ὡς νεωκόρος τῆς ἐκκλησίας, ἐλθοῦσα τῇ λέγει εἰς τὸ οὖς:

— Δῶσε μου τὸ κλειδί, ἦλθε ὁ ἄντρας σου.

— Ὁ ἄντρας μου! ἀνεφώνησεν ἡ Διαλεχτὴ ἐκπληκτος.

Καὶ ἀντὶ νὰ δώσῃ τὸ κλειδί, ἔσπευσε νὰ καταβῇ ἢ ἰδίᾳ.

Ἐλθοῦσα εἰς τὴν κλίμακα τῆς οἰκίας, βλέπει τὸν σύζυγόν της κατὰβρεκτον, ἀποστάζοντα ὕδωρ καὶ ἀφρόν.

— Εἶμαι μισοπνιγμένος, εἶπε μουρμουρίζων οὗτος, ἀλλὰ δὲν εἶναι τίποτε. Ἀντὶ νὰ τὸ ρίξωμε ἔξω, τὸ καθήσαμε στὰ ρηγά.

— Πέσατε ἔξω; ἀνέκραξεν ἡ Διαλεχτὴ.

— Ὅχι, δὲν εἶναι, σοῦ λέγω, τίποτε. Ἡ βρασιέρα εἶναι σίγουρη, μὲ δύο ἄγκουρες ἀραγμένη καὶ καθισμένη⁽¹²⁾.

— Θέλεις ν' ἀνάψω φωτιά;

— Ἀναψε καὶ δῶσε μου ν' ἀλλάξω.

Ἡ Διαλεχτὴ ἐξήγαγεν ἐκ τοῦ κιβωτίου ἐνδύματα διὰ τὸν σύζυγόν της καὶ ἦναψε πῦρ.

— Θέλεις κανένα ζεστό;

— Δὲν μ' ὠφελεῖ ἔμμένα τὸ ζεστό, εἶπεν ὁ Καπετὰν Κανάκης. Κρασὶ νὰ βγάλης.

Ἡ Διαλεχτὴ ἐξήγαγεν ἐκ τοῦ βαρελίου οἶνον.

— Πῶς δὲν ἐφρόντισες νὰ μαγειρεύσης τίποτε, εἶπε γογγύζων ὁ ναυτικός.

— Δὲν σ' ἐπερίμενα ἀπόψε, ἀπήντησε μετὰ ταπεινότητος ἡ Διαλεχτὴ. Κρέας ἐπήρα. Θέλεις νὰ σοῦ ψήσω πριζόλα;

— Βάλε στὰ κάρβουνα, καὶ πήγαινε σὺ στὴν ἐκκλησίᾳ σου, εἶπεν ὁ καπετὰν Καντάκης. Θὰ ἔλθω κι ἐγὼ σὲ λίγο.

Ἡ Διαλεχτὴ ἔθεσε τὸ κρέας ἐπὶ τῆς ἀνθρακίᾳς, ἣτις ἐσχηματίσθη ἤδη, καὶ ἤτοιμάζετο νὰ ὑπακούσῃ εἰς τὴν διαταγὴν τοῦ συζύγου της, ἣτις ἦτο καὶ ἰδικὴ της ἐπιθυμία, διότι ἠθέλε νὰ κοινωνήσῃ. Σημειωτέον ὅτι τὴν φράσιν «πήγαινε σὺ στὴν ἐκκλησίᾳ σου» ἔβαψε ὁ Καντάκης διὰ στρυφνῆς χοιρίας.

— Ἡ μάνα μου δὲν θὰ τῶμαθε βέβαια ὅτι ἦλθα, παρετήρησεν αὐτῆς ὁ Καντάκης.

— Ἐκεῖνη εἶναι στὴν ἐνορία της, ἀπήντησεν ἡ Διαλεχτὴ. Θέλεις νὰ τῆς παραγγείλω;

— Παράγγειλέ της νὰ ἔλθῃ τὸ πρωί.

Ἡ Διαλεχτὴ ἐξῆλθεν. Ὁ Καντάκης τὴν ἀνεκάλεσεν αἴφνης.

— Μὰ τώρα εἶναι τρόπος νὰ πᾶς ἐσὺ στὴν ἐκκλησίᾳ, καὶ νὰ μὲ ἀφήσης μόνον.

— Νὰ μεταλάβω κι ἐρχομαι, ἀπήντησε ἡ γυνή.

(12) Ἀσφαλισμένη στὴν ξηρά. Τὸ κἀθισμα σὲ ἀκροθαλάσσι γίνεται συνήθως πάνω σὲ πέτρες ἢ σὲ εἰδικούς πασάλους.

Ὁ Καντάκης δὲν ἐτόλμησε νὰ ἀντεῖπῃ τι, διότι ἡ ἀπάντησις θὰ ἦτο βλασφημία. Οὐχ ἦτιον ὁμως τὴν βλασφημίαν ἐνδιαθέτως τὴν ἐπρόφερον.

Ἡ Διαλεχτὴ ἐφρόντισε νὰ στείλῃ ἀγγελιαφόρον πρὸς τὴν πενθεράν της ἕνα δωδεκαετῆ παιδα τῆς αὐτῆς ἐκείνης γειτονικῆς οἰκογενείας, ἧς ἡ θυγάτηρ ἐκοιμήθη ἀφ' ἐσπέρας πλησίον της, καὶ ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ναόν.

Ὁ Καντάκης, ὅστις ἐπέινα τρομερὰ, ἤρχεισε νὰ καταβροχθίζῃ τὴν πριζόλαν. Καθήμενος ὀκλαδὸν παρὰ τὴν ἐστίαν, ἐβαρύνετο νὰ σηκωθῆ καὶ νὰ ἀνοίξῃ τὸ ἐρμάρι διὰ νὰ λάβῃ ἄρτον, ἀλλ' ἀριστερόθεν αὐτοῦ ὑπεράνω τῆς ἐστίας ἐπὶ μικροῦ σανιδώματος εὗρίσκετο τὸ χριστόψωμον ἐκεῖνο, τὸ δῶρον τῆς μητρὸς του πρὸς τὴν νύμφην αὐτῆς. Τὸ ἔφθασε καὶ τὸ ἔφαγε ὀλόκληρον σχεδὸν μετὰ τοῦ ὀπιοῦ κρέατος.

* *

Περὶ τὴν ἀυγὴν, ἡ Διαλεχτὴ ἐπέστρεψεν ἐκ τοῦ ναοῦ, ἀλλ' εὗρε τὴν πενθεράν της (ε' Εφημερίς, 26 τοῦ Δεκέμβρη 1887, σελ. 3α-γ).

περιβάλλουσιν διὰ τῆς ὠλένης τὸ μέτωπον τοῦ νιοῦ αὐτῆς καὶ γοεῶς θρηνοῦσαν.

Ἐλθοῦσα αὕτη πρὸ ὀλίγων στιγμῶν, τὸν εὗρε κοκκαλωμένον καὶ ἄπνουν. Ἐπάρασα τοὺς ὀφθαλμούς, παρετήρησε τὴν ἀπουσίαν τοῦ χριστοψώμου ἀπὸ τοῦ σανιδώματος τῆς ἐστίας, καὶ ἀμέσως ἐνόησε τὰ πάντα.

Ὁ Καντάκης ἔφαγε τὸ φαρμακωμένο χριστόψωμο, τὸ ὅποιον ἡ γοαῖα στρογγυλῶς εἶχε παρασκευάσει διὰ τὴν νύμφην της.

Ἴατροὶ ἐπιστήμονες δὲν ὑπῆρχον ἐν τῇ μικρᾷ νήσῳ· οὐδεμία νεκροψία ἐνεργήθη. Ἐνομίσθη ὅτι ὁ θάνατος προῆλθεν ἐκ παγώματος, συνεπεία τοῦ ναυαγίου. Μόνη ἡ γοαῖα Καντάκαινα ἤξευρε τὸ αἴτιον τοῦ θανάτου.

Σημειωτέον ὅτι ἡ γοαῖα, συναισθανθεῖσα καὶ αὐτὴ τὸ ἔγκλημά της, δὲν ἐμέμφθη τὴν νύμφην της, ἀλλὰ τὸναντίον τὴν ὑπερήσπισε κατὰ τῆς κακολογίας ἄλλων.

Ἐὰν ἔζησε καὶ ἄλλα κατόπιν Χριστοῦγεννα ἡ ἄστοργος πενθερὰ καὶ ἀκουσία παιδοκτόνος, δὲν θὰ ἦτο βεβαίως πολὺ εὐτυχῆς εἰς τὸ γῆρας της.

Α. Π[ΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ]

Ἡ ἀλήθεια φαίνεται, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει, λέγει ὁ θεῖος Σαικοπῆρος. Τὸ κάλλος λάμπει, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτό. . .

* *

Ἡ πλουτοκρατία ἦτο, εἶναι καὶ θὰ εἶναι ὁ μόνιμος ἄρχων τοῦ κόσμου, ὁ διαρκὴς Ἀντίχριστος. Αὕτη γεννᾷ τὴν ἀδικίαν, αὕτη τρέφει τὴν κακουργίαν, αὕτη φθείρει σώματα καὶ ψυχάς. Αὕτη παράγει τὴν κοινωνικὴν σηπεδόνα. Αὕτη καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγεῖς.

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΤΡΙΑ ΑΓΝΩΣΤΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

(ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ - ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑ - ΦΩΤΑ)

Είχα προχωρήσει αρκετά στην έκδοση του έργου μου για τον Παπαδιαμάντη, όταν με δεύτερες και σοφότερες φροντίδες και ξερυνες βεβαιώθηκα, ότι το ψευδώνυμο *Βυζαντινός*, πού έφεραν αρκετά άρθρα δημοσιευμένα στην « Έφημερίδα » του 1887 και 1888, ανήκει στον Παπαδιαμάντη. Δεν μου μένει πιά καμμία αμφιβολία για τη γνησιότητα των άρθρων αυτών και τὰ προσγράφοω στη βιβλιογραφία του για να περαστούνε μιά μέρα στη λαχταριστά απ' όλους άναμενόμενη και πάντα αναβαλλόμενη και έμποδιζόμενη από άτυχίες και συμφορές και διεκδικήσεις και άδιαφορίες μεγάλη έθνική έκδοση (National-Ausgabe) του Παπαδιαμάντη.

Ως μεταφραστής στην « Έφημερίδα », ο Παπαδιαμάντης δεν περιοριζόταν μόνο στην έπιφυλλίδα, αλλά, όταν με τον καιρό γνωρίστηκε και εκτιμήθηκε κι αγαπήθηκε ανάλογα με τὰ προσόντα και τὸ χαρακτήρα του, έκτελοῦσε και χρῆθ συντάκτη, στην αρχή ελαφρότερα, αργότερα σοβαρότερα, δίνοντας παράπλευρα και τὴ λογοτεχνική του συνεργασία, έφόσον τὸ έπέτρεπε ὁ χώρος και τὸ ζητούσαν οἱ περιστάσεις. Ἡ « Έφημερίδα » απ' τὰ 1888 άλλαξε εμφάνιση ὅλης, έγινε μεγαλύτερη και ποικιλώκερη, κι ἴσα-ἴσα από τότε πρέπει ν' αναζητηθῆ και ν' αναγνωρισθῆ ἡ συνεργασία τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ εργασία αὐτὴ εἶναι δύσκολη βέβαια, αλλά κάποτε ἴθι συμπληρωθῆ, είτε από τὴ γενεά μας είτε απ' τοὺς μεταγενεστέρους μας.

Ἡδη απ' τὰ 1887 ὁ Παπαδιαμάντης εμφανίζεται με πρωτότυπη συνεργασία υπογραμμένη με τὸ αρχικό του Π. ἢ και άνυπόγραφη⁽¹⁾. Ἔτσι, τὸ Πάσχα τοῦ 1887 παρουσιάζεται με ἔξη κατά σειράν άρθρα με τὸ γενικό τίτλο « Ἡ Μεγάλη Ἐβδομάς ἐν Ἀθήναις » και με τοὺς υπότιτλους « Μεγάλη Τρίτη, Μεγάλη Πέμπτη κλπ. . . Ἡ Κυριακή τοῦ Πάσχα ». Τὰ πασαλινά αὐτὰ άρθρα συνεχίστηκαν χωρίς διακοπή, με μιά έπιστολή για τοὺς πυροβολισμοὺς τοῦ Πάσχα (« Έφημερίς », 7 τοῦ Ἀπριλίου 1887, 3 β), μ' ένα περιγραφικό άρθρο « Ὁ Ἐπιτάφιος και ἡ Ἀνάστασις εἰς τὰ χωρία » (για τὸ ὄποιο έγινε σχετικὸς λόγος σὲ ἄλλη συνεργασία μου στὸ τεῦχος αὐτό), χωρισμένο σὲ δυὸ μέρη (« Έφημερίς », 7 και 10 τοῦ Ἀπριλίου 1887, 2 α-β).

Ὅλ' αὐτὰ τὰ άρθρα εἶναι θρησκευτικά και

ἐπίκαιρα⁽²⁾, γραμμένα από τὸ περίσσευμα τῆς πίστεως και τοῦ ζήλου τοῦ Παπαδιαμάντη για νὰ τονώσουν στοὺς ἀναγνώστες τὸ θρησκευτικό αἶσθημα, — κατά τοῦτο ἀληθεύει ἡ παιδική του ἀπάντηση στὴ μητέρα του, πῶς θὰ γινόταν *κοσμοκαλόγερος*, — νὰ ὑποδείξουν τὴ σημασία τῶν ἑορτῶν και τῶν μεγάλων ἀκολουθιῶν, νὰ γνωρίσουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ τάξη και τὸν ἀσματικό πλοῦτο πού τὴ συνοδεύει. Θρησκός και φιλακόλουθος, ὁ Παπαδιαμάντης πάντα εὔρισκε μέσα του, και δὲν τὸν παρωθοῦσε ποτέ, τὸ ρόλο τοῦ κατηχητῆ και ἀπολογητῆ τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Τὴ σειρά αὐτῶν τῶν πασαλινῶν θρησκευτικῶν ἐπικαιρῶν άρθρων ἀκολούθησε σὲ λίγους μῆνες, τὸ δεκαπεντάγουστο τοῦ 1887, ἓνα παρόμοιο άρθρο τοῦ Παπαδιαμάντη: « Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου ». Και σὲ λίγο, όταν ἤρθαν τὰ Χριστούγεννα, ἐκδόθησαν ἀπὸ τὸν ἰδαλό ἔκεινο δυὸ χειρόγραφα μαζί: τὸ ἓνα ἦταν τὸ διήγημά του « *Χριστόψωμο* », με τὴν ὑπογραφή Π., πού δημοσιεύεται σὲ τοῦτο τὸ τεῦχος ὀλόκληρο, και τὸ ἄλλο ἓνα ἀρθριδίδι του ἱστοριοθρησκευτικό, « *Τὰ Χριστούγεννα* », άνυπόγραφο, — και τὰ δυὸ για τὸ χριστουγεννιάτικο φύλλο τῆς « Έφημερίδας » προωρισμένα. Ἄλλ' ὁ Παπαδιαμάντης λογάριαζε χωρὶς τὸν ξενοδόχο! Ὁ ἀοχισυντάκτης ἔδωσε μόνο τὸ ἐπίκαιρο άρθρο και ἄφησε τὸ διήγημα για τὸ ἐπόμενο. Ἄλλὰ τὸ θρησκευτικό άρθρο ἦταν άνυπόγραφο, και ὁ διευθυντῆς σημείωσε ἀποκάτω τὴν ἔνδειξη: (*ὑπογρ.*), και τὸ γύρισε στὸν Παπαδιαμάντη, δὲόποιος ὑπόγραψε τότε με τὸ ψευδώνυμο *Βυζαντινός*⁽³⁾. Τὸ άρθρο τυπώθηκε στην « Έφημερίδα » τὴ χριστουγεννιάτικῆ, με τὴν ἔνδειξη τοῦ διευθυντῆ και με τὸ ψευδώνυμο τοῦ Παπαδιαμάντη.

(2) Ἄνάμεσα σ' αὐτὰ σημειῶνω και τὸ *Πασαλινὸ* άρθρο τοῦ 1888, πού εἶναι σὲ θέση πανηγυρικοῦ-θρησκευτικοῦ δευτέρου κρῖου άρθρου στην « Έφημερίδα ». Τὸ άρθρο αὐτὸ εἶναι άνυπόγραφο, αλλά ανήκει στὸν Παπαδιαμάντη, ἴπως θ' ἀποδείξω ἄλλοτε.

(3) Χαρακτηριστικό και τὸ ψευδώνυμο ἀκόμα, δειχνεῖ τὴ στενὴ σχέση τοῦ Παπαδιαμάντη με τὸ βυζαντινὸ κόσμο. Τότε πού οἱ Ἕλληνες ψευδαττικιστῆς κι ἀρχαιστῆς καταφρόνουσαν τὸ Βυζάντιο, τότε πού ἄλλοι ἀπὸ ἱστορικὴ σκοπία προσπαθοῦσαν νὰ τὸ δικαιώσουν και νὰ τὸ ἀνυψώσουν, ὁ Παπαδιαμάντης τὸ ἐζοῦσε και τὸ ἀνάντες βαθεῖά του, ὅπως ἀκριβῶς τὸ ἔχει μέσα του ὁ νέος ἑλληνιαμός. Πρβλ. και ὅσα γράφει για τὸ Βυζάντιο στὸ « *Λαμπριάτικο Ψάλτη* » (σελ. 19, φέξη) και τὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου μου « *Παπαδιαμάντης* » τὸ ἐπιγραφόμενο *Ἡ Βυζαντινὴ πατρίδα* (σελ. 349-350). Πάνου απ' ὅλα ὅμως ἀξίαν γίνωστο για τὴ βυζαντινὴ σκέψη και τάση (Μεγάλη Ἰδέα) τοῦ

(1) Ἀπ' τὰ ἔξη λ.χ. πασαλινά άρθρα τοῦ 1887 τὸ ἓνα (τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς) εἶναι άνυπόγραφο.

Τὴν Πρωτοχρονιά καὶ τὰ Φῶτα ἀκολούθησαν τὰ ἄλλα δυὸ ἐπίκαιρα θρησκευτικὰ ἄρθρα τοῦ Παπαδιαμάντη μετὰ τὸ ἴδιο ψευδώνυμο, ποῦ πολὺ γρήγορα τὸ παράτησε, ἴσως γιατί ἐγινε γνωστό, καὶ προτίμησε πάλι τὴν ἀνωθυμία. Ἔτσι τὰ μεταγενέστερα ἐπίκαιρα θρησκευτικὰ του ἄρθρα τοῦ 1888 τὰ δημοσιεύει ἄνωθυμα.

Πῶς τ' ἀκόλουθα τρία θρησκευτικὰ ἄρθρα εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀμφιβολία δὲν χωρεῖ καμιά, γιατί φωνάζουν μόνον τους καὶ σὲ κείνον ποῦ πολὺ λίγο γνωρίζει τὸν τρόπο καὶ τὸ ὕφος καὶ τίς προτιμήσεις τοῦ Σκιαθίτη. Τὰ δημοσιευόμενα στὸ δεύτερο ἄρθρο δημοτικὰ κάλαντα εἶναι σκιαθίτικα (4), καὶ ὁ συγγραφέας ὁ ἴδιος

Παπαδιαμάντη εἶναι τὸ ποιητὴ του (1891): «*Ἡ κοιμάμενη Βασιλοπούλα*.

Ἐκεῖνός εἶν' ἡ ἐλπίς μας, ὁ Μεσσίας,
ἐκεῖνός τοῦ Γένους ὁ ἐγδικητής,
ὅπου κοιμάται στὰ ὑπόγεια τῆς
Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας.

(4) Τοὺς δυὸ στίχους ἀπ' τὰ Κάλαντα τοῦ δευτέ-

υποδηλώνει πῶς εἶναι νησιώτης, καὶ γνωρίζει τίς γιορτές καὶ τὰ τροπάρια, καὶ γράφει γιὰ τίς γιορτές καὶ γιὰ τοὺς ὕμνους, συνεχίζοντας τὴν ἐπίκαιρη θρησκευτικὴ εορταστικὴ ἀρθρογραφία του, ποῦ ἀργότερα ἐμελλε νὰ τὴν ἀντικαταστήσει μετὰ τὴ διηγηματογραφία. Πάνω σὲ τέτοια περιστατικά καὶ σὲ παρόμοιες ψυχικὲς τάσεις τοῦ δημιουργοῦ τῆς πῆρε τὴ διαμόρφωσίν της ἡ φιλολογία τῶν εορτῶν.

Γ. ΒΑΛ.

ρου ἄρθρου «*Ἀγιοβασιλειάτικα*»):

*Χριστούγεννα, πρωτούγεννα, πρώτη γιορτὴ τοῦ χρόνου,
ἐβγαῖ ἀκούστε, μάθετε, τώρα Χριστὸς γεννιέται . . .*

καθὼς καὶ τὸ στίχο:

Κυρὰ μ', τὴ θυγατέρα σου, κυρὰ μ', τὴν ἀκριβὴ σου

καὶ τὸν ἄλλον:

Ν' ἀσπίσεις σὰν τὸν Ἑλυμπο, σὰν τ' ἄσπρο περιστέρι,

τοὺς ἀπαναλαμβάνει ὁ Παπαδιαμάντης στὸ διήγημά του «*Ὁ Ἀμερικάνος* (στὸν τόμο *Οἱ Μάγισσοι*, ἐκδ. Φέξη, σελ. 136). Τὸ διήγημα εἶναι μεταγενέστερο ἀπ' τὸ ἄρθρο κατὰ τέσσερα χρόνια.

★

ΧΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ

Ἐὰν τὸ Πάσχα εἶναι ἡ λαμπροτάτη τοῦ Χριστιανισμοῦ εορτὴ (1), τὰ Χριστούγεννα βεβαίως εἶναι ἡ γλυκνυτάτη καὶ συγκινητικωτάτη, καὶ διὰ τοῦτο ἀνεκάθεν ἐθεωρήθη ὡς οἰκογενειακὴ κατ' ἐξοχὴν εορτὴ.

Ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ δὲ τὰ κατ' αὐτὴν ἀνεπτύχθησαν καὶ διετυπώθησαν οὕτως, ὥστε προσέλαβεν ἰδιόρρυθμόν τινα τύπον, καὶ ἦδη, ἔθιμα καὶ παραδόσεις ἰδιαίτεραι πρὸς αὐτὴν συνεκροτήθησαν (2) καὶ ἐπ' αὐτῆς ἀντεπέδρασαν.

Ὅλοκληρον φιλολογίαν ἀποτελοῦσι τὰ λεγόμενα *Copies de Noël*, τὰ Χριστουγεννιάτικα δηλ. παραμῦθια, ὧν τινα ἐξόχων συγγραφέων ἔργα εἶναι ὠραιότατα, βιβλιοθήκην δὲ δλόκληρον δύνανται νὰ γεμίσωσι τὰ κατ' ἔτος ἐκιδιδόμενα *Christmas Numbers*, τὰ ἔκτακτα δηλ. φυλλάδια τῶν εἰκονογραφημένων περιοδικῶν (3), τὰ δημοσιευ-

όμενα ἐπὶ τῇ εορτῇ τῶν Χριστουγέννων, μετὰ καλῶν εἰκόνων καὶ ποικιλιωτάτης τερπνῆς ὕλης.

Οὐδὲν δὲ ἄπορον ἂν ἐν τῇ Δύσει ἰδίως ἀνεπτύχθη ἡ εορτὴ αὕτη, διότι ἐκ τῆς Δύσεως ἔχει ἂν ὄχι τὴν ἀρχὴν, τοῦλάχιστον τὴν τάξιν καὶ τὴν σύστασιν.

Γνωστὸν ὅτι πρῶτος ὁ θεῖος Χρυσόστομος, «*ἐλθόντων τινῶν ἀπὸ τῆς Δύσεως καὶ ἀπαγγειλάντων*», ἐκανόνισε τὴν εορτὴν ταύτην ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅτε, κατ' αὐτὸν τὸν μῆνα Δεκεμβρίου τῆς ἰε', ἐχειροτονήθη πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, περὶ τὰ τέλη τοῦ δ' αἰῶνος.

Διότι, φαίνεται, ἕως τότε ἐπεκράτει σύγχυσις, καὶ ἐωρτάζετο μὲν κατὰ τόπους ἡ Χριστοῦ Γέννησις, ἀλλ' ἐτέλουν τὴν εορτὴν ἄλλοι ἄλλοτε καὶ δὲν συνεφώνουν περὶ τῆς ἡμέρας. Ἡ Ἀντικὴ Ἐκκλησία εἶχεν ὀρίσει ἀπ' ἀρχῆς τὴν κε' τοῦ Δεκεμβρίου καὶ τὴν

(1) Ὁ Παπαδιαμάντης μ' αὐτὴ τὴ φράση ἀναφέρεται στὰ ἄρθρα του γιὰ τὸ Πάσχα, ποῦ δημοσιεύθηκαν τῇ Δευτέρᾳ τοῦ ἴδιου χρόνου στὴν ἴδια ἐφημερίδα μετὰ τ' ἀρχικὸ: Π.

(2) Τὸ κείμενο στὴν «*Ἐφημερίδα*»: *συνεκρήθησαν*.

(3) Τὰ παρακολουθοῦσε καὶ τὰ γνῶριζε ὅλα ὁ Παπαδιαμάντης ἀπ' τὸ Γραφεῖο τῆς «*Ἐφημερίδας*», ὅπου ἐργαζόταν ὡς τακτικὸς συντάκτης καὶ μεταφραστής. Ἀπ' αὐτὰ τὰ τεύχη τοῦ ἔδιναν καὶ με-

τέφραζε πολλὰ — πολιτικὰ καὶ ἱστορικὰ τὸ περισσότερο — ἄρθρα. Ἀπ' τὰ χριστουγεννιάτικα δὲ καὶ πασχάλια τεύχη τῶν περιοδικῶν αὐτῶν παρακολούθησε τίς καλύτερες λογοτεχνικὲς σελίδες τῆς σύρρωπαϊκῆς φιλολογίας, ἰδίως τῆς Ἀγγλικῆς, πρὸς τὴν ὅποιαν ἰδιαίτησιν τὸν κατεῖχε κλίση. Τὰ διαβάσματα καὶ οἱ γνωριμὲς ἐκεῖνες στάθηκαν πολὺ ἐπιοκοδομητικὲς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη.

ἡμέραν ταύτην ἔταξεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὁ ἱερός Χρυσόστομος.

Οὐχ ἦντιν ὁμως ἡ Χριστοῦ Γέννησις ἐτιμᾶτο ἐκπαλαι ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, οἱ μέγιστοι δὲ τῶν Πατέρων, οὔτινες ἔζησαν κατὰ τὴν Δ' ἑκατονταετηρίδα, τὸν χρυσοῦν ἐκεῖνον αἰῶνα τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ὧν πολλοὶ εἶναι κατὰ τι ἀρχαιότεροι τοῦ Χρυσορρήμονος διδασκάλου, συνέθεσαν πανηγυρικοὺς καὶ ἐγκωμιαστικούς λόγους πρὸς τιμὴν τῆς ἡμέρας. Τὸ δημοτικώτατον ἐκεῖνο ᾄσμα, τὸ «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε, Χριστὸς ἐξ οὐρανῶν, ἀπαντήσατε, Χριστὸς ἐπὶ γῆς, ὑψώθητε», εἶναι κατὰ λέξιν ἠρτισμένον ἐκ τοῦ πανηγυρικοῦ τοῦ ἱεροῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ καὶ Θεολόγου ἐπικαλουμένου. Ἐκ πανηγυρικοῦ λόγου ἐλήφθη ἐπίσης καὶ τὸ ἐξ ἀποστειλάριον τῆς εορτῆς. «Ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἐξ ὕψους ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ἀνατολὴ ἀνατολῶν...» Ἡ τελευταία αὕτη φράσις, ἣτις δι' ἀραιῶν γραμμάτων ἐσημειώθη, ἔχει τὸ προνόμιον, ὡς ἤκουσα, νὰ ἐμπνέη μέγαν ἐνθουσιασμόν εἰς τοὺς ἀτυχήσαντας μὲν περὶ τὴν γλῶσσαν, Ἕλληνας δὲ τὴν καρδίαν καὶ τὸ φρόνημα ἀδελφούς ἡμῶν τῆς Καισαρείας καὶ Καππαδοκίας, εὐλόγως καυχωμένους καὶ λέγοντας (*) ὅτι «ἐξ Ἀνατολῆς τὸ φῶς».

Ἐπειδὴ δὲ περὶ πανηγύρεων καὶ ἐγκωμίων ὁ λόγος, δὲν δύναμαι νὰ λησμονήσω τοὺς προσφιλεῖς μοι ᾄσματογράφους, καὶ νὰ μὴ ἀποτείνω τὸν φόρον τοῦ θαυμασμοῦ μου εἰς πάντας μὲν τοὺς ποιητὰς τῶν διαφόρων τῆς εορτῆς ὕμνων, ἀλλ' ἰδίως εἰς τοὺς συνθέτας τῶν δύο αὐτῆς Κανόνων, τὸν ἱερόν, λέγω, Κοσμῆν, ποιητὴν τοῦ α' Κανόνος, οὗ ἡ ἀρχὴ «Χριστὸς γεννᾶται, δοξάσατε...» (β'), καὶ τὸν πολὺν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, ποιητὴν τοῦ β' Κανόνος, οὗ ἡ ἀρχὴ «Ἔσωσε λαόν...» (β'). Ὁ β' οὗτος Κανὼν, συγκείμενος ὅλος ἐκ δωδεκασυλλάβων ἱαμβικῶν στίχων (καθότι τὸ μέλος δὲν ἐπιτρέπει τρίβραχυν οὐδ' ἀνάπαιστον ἐν οὐδεμιᾷ τῶν διποδιῶν χώρᾳ), ἔχει ὡς ἀκροστιχίδα τὸ ἠρωοελεγίον τοῦτο ἐπίγραμμα :

Εὐείπης μελέεσσιν ἐφύμνια ταῦτα λιγαίνει
 Ὑπὸ Θεοῦ, μερόπων εἴνεκα τικτόμενον
 Ἐν χθονί, καὶ λύοντα πολύστονα πῆματα κόσμου
 Ἄλλ' ἄνα, ρητήρας ῥυθο τῶνδε πόνων.

Ἐν μόνον ᾄσμα θὰ παραθέσω ἐκ τοῦ ἱαμβικοῦ τούτου Κανόνος ὡς δεῖγμα τοῦ ὅλου :

Δύμην φυγοῦσα τοῦ θεοῦσθαι τῇ πλάνῃ,
 Ἄλητον ὑμνεῖ τὸν κενούμενον Λόγον
 Νεανικῶς ἅπασα σὺν τρόμῳ κτίσις,
 Ἄδοξον εὐχῶς δειματομένη φέρειν,
 β Ρευστὴ γεγῶσα, κἂν σοφῶς ἐκλιτῆρει.

Καὶ ἐκ τοῦ πρώτου Κανόνος παραθέτω ἐπίσης τρία κατὰ σειρὰν τροπάρια τῆς η' ᾠδῆς. Καὶ τὰ τρία ἀναφέρονται εἰς τὴν προσκύνησιν τῶν Μάρων, ἀλλ' ἐν μὲν τῷ α' καὶ γ' εὐφυνῶς ἀντιπαραβάλλεται αὕτη πρὸς τὴν αἰχμαλωσίαν Βαβυλῶνος, ἐν δὲ τῷ β' γίνεται εὐγλωττος ὑπαινιγμὸς εἰς τὸν ψαλμὸν «Ἐπὶ τῶν ποταμῶν Βαβυλῶνος ἐκαθίσασαμεν...» (β'). Τὰ τρία τροπάρια ἔχουσιν ὡς ἐξῆς :

Ἐλκει Βαβυλῶνος ἡ θυγάτηρ παῖδας δορικτήτους Δαυὶδ, ἐκ Σιών ἐν αὐτῇ δωροφόρους πέμπει δὲ μάγους παῖδας, τὴν τοῦ Δαυὶδ θεοδόχον θυγατέρα λιτανεύσοντας· διὸ ἀνυμνοῦντες ἀναμέλψομεν· εὐλογεῖτω ἡ κτίσις πᾶσα τὸν Κύριον, καὶ ὑπερυψούτω, εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Ὅργανα παρέκλις τὸ πένθος ᾠδῆς, οὐ γὰρ ἦδον ἐν νόθοις οἱ παῖδες Σιών. Βαβυλῶνος ἴλυσι δὲ πλάνην πᾶσαν καὶ μουσικῶν ἀρμονίαν, Βηθλεὲμ ἐξανασίλας Χριστός· δι' ὃ ἀνυμνοῦντες, κτλ.

Σκῦλα Βαβυλῶν τῆς βασιλίδος Σιών καὶ δορικτητοῦ ὄλβου ἐδέξατο· θησαυροὺς Χριστὸς ἐκ Σιών δὲ ταύτης καὶ βασιλεῖς, σὺν ἀστὲρι ὀδηγῶ ἀστροπολοῦντας ἔλκει, κτλ. κτλ.

Καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα ἀποσπάσματα, ἀδιστάκτως φρονῶ, ὅτι εἶναι ἐκ τῶν ὠραιότερων λεκτικῶν καλλιτεχνημάτων πάσης ἐποχῆς, καὶ τὸ λέγω χάριν ἐκεῖνων ἐκ τῶν ἡμετέρων, ὅσοι ἐκ προκαταλήψεως νομίζουσιν ὅτι δὲν ἐγράφοντο Ἑλληνικὰ κατὰ τὸν Ζ' καὶ Η' αἰῶνα, ὑποθέτοντες καλοκάγαθως, ὅτι τὰ παρ' ἡμῶν τῶν σημερινῶν γραφόμενα εἶναι Ἑλληνικὰ, καὶ ὅτι θ' ἀναγνώσθῃσι ποτὲ ὡς Ἑλληνικὰ ὑπὸ τῶν ἐπιγιγνομένων.

(*) Τὸ κείμενον ἐστὶν «Ἐφημερίδα»· λέγοντες.

(β) Τ' ἀποσιωπητικὰ κατὰ δική μου προσθήκη.

(«Ἐφημερίς» τὰρ. 359,
 25 τοῦ Δεκεμβρίου 1887, 2γ.)

ΑΓΙΟΒΑΣΙΛΕΙΑΤΙΚΑ

Δὲν εἰξεύρω ποῖος περιπλανώμενος ρα-
φωδὸς συνέθηκε τὰ νῦν συνήθως ὑπὸ τῶν
παιδῶν ἠδόμενα ἄσματα τῶν Χριστουγέν-
νων, τοῦ Ἁγ. Βασιλείου καὶ τῶν Φώτων,
τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦσι δῆθεν κατὰ γράμμα
τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, βρῆθουσι
ὁμως κακοζήλων στίχων, οἳ οἱ ἐξῆς :

Καὶ ἐπληρώθη τὸ ρηθὲν προφήτου Ἡσαίου
μετὰ τῶν ἄλλων προφητῶν καὶ τοῦ Ἱερεμίου... (1)

ὁ δεῦτερος οὗτος στίχος εἶναι προδήλως
διὰ τὸ κεληρὸς τοῦ ρυθμοῦ

Φωνὴ ἠκούσθη ἐν Ραμᾷ, Ραχὴλ τὰ τέκνα κλαίει,
παραμυθῆν (!) οὐκ ἤθελεν, ὅτι αὐτὰ οὐκ ἔχει (!!).

Ἡ ἐν τῷ ἄσματι τῆς α' τοῦ ἔτους :

Σήμερον εἶν' περιτομὴ καὶ ὕμνεϊ ἡ Ἐκκλησία,
καὶ προσκαλεῖσθε ἄρχοντες, γυναῖκες καὶ παιδία (!)...

Τόσον ἀληθεύει ὅτι ὕμνεϊ ἡ Ἐκκλη-
σία, ὥστε ἓνα ἢ δύο ὕμνους μόνον ἔχει
εἰς μνήμην τῆς Περιτομῆς, τοὺς λοιποὺς
ἀφιεροῖ εἰς τὸν Μ. Βασίλειον.

Ἐννοεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅτι, θέλων ἐνταῦ-
θα νὰ ἐκφράσῃ τὴν λύπην ἐπὶ τῇ ἐκθρο-
νίσῃ τῶν γηγενῶν ἄσμάτων τοῦ λαοῦ, ἣν
κατῶρθωσαν τὰ κακόφωνα ταῦτα ραφω-
δήματα, πολὺ ἀπέχω ἄλλως τοῦ νὰ θαν-
μάσῃ τὰ ἐν Ἀθήναις ἀκουόμενα δημῶδη
ἄσματα :

Ἀρχιμηνιὰ καὶ ἀρχιχροιά
ψηλὴ μου δευρολιβανιὰ (;)
καὶ ἀρχι - καλὸς σὰς χρόνος ;
ἐκκλησιὰ μὲ τ' ἅγιο θρόνος (!!)
Ἁγὸς Βασίλης ἔρχεται
καὶ δὲν μᾶς καταδέχεται (;!) (2)

ἢ τὸ ἠδόμενον τῇ παραμονῇ τῶν Φώτων :

Ἀφέντη μου, πεντάφεντε, πέντε φορὲς ἀφέντη,
ἔχεις καὶ γυιὸ στὰ γράμματα καὶ γυιὸ στὸ ψαλι-
[τήρι (sic)].

Ἄλλ' ὑπάρχουσι, ἰδίως εἰς τὰς νή-
σους (3), ἄλλα κάλλιστα ἄσματα τοῦ λαοῦ

(1) Τ' ἀποσιωπητικὰ δική μου προσθήκη.

(2) Τὰ θανασιτικά καὶ ἐρωτηματικά εἶναι τοῦ
Παπαδιαμάντη.

(3) Ὑπονοεῖ τὴ Σκίαθο, ὅπου στὰ παιδικὰ του

καὶ ἐπ' αὐτῶν θέλω νὰ ἐνδιατρέψω ὀλίγον.
Τινὰ τούτων ἔχουσι ὑπόθεσιν ἀποκλειστι-
κῶς τὴν εορτὴν τῆς ἡμέρας, ἄλλα, χωρὶς
νὰ παρακολοῦθῃσι τὰ ἱερά κείμενα, διε-
ξέρονται τὸ θέμα μὲ ποιητικὰ χρώματα,
καὶ βοηθεῖα τῆς δημῶδους *legende* (4).

Ἐννοεῖται ὅτι τὰ κατωτέρω παρατιθέ-
μενα εἶναι ἁπλᾶ ἀποσπάσματα, διότι τὰ
τοιαῦτα ἄλλως ἀλλαγῇ ἄδονται καὶ πολλα-
χῶς ἀλλοιοῦνται ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἢ
ἔννοια καὶ ἢ λέξις. Τὸ τῆς εορτῆς τῶν Χρι-
στουγέννων ἔχει ὡς ἐξῆς :

Χριστοῦγεννα, πρωτοῦγεννα, πρώτη γιορτὴ τοῦ
[χρόνου,
ἐβγατ' ἀκούστε, μάθετε, τώρα Χριστὸς γεννιέται'
γεννιέται καὶ ἀνατρέφεται στὸ μέλι καὶ στὸ γάλα'
τὸ μέλι τῶν οἱ ἄρχοντες, τὸ γάλα οἱ ἀντρειωμένοι.

Τὸ τῆς εορτῆς τῶν Φώτων :

Σήμερον τὰ φῶτα καὶ ὁ φωτισμὸς
καὶ τοῦ Ἰησοῦ μας ὁ βαπτισμὸς (5).
Σήμερα ἡ κυρά μας ἡ Παναγία
σπάργαντα στὰ τίμια χέρια κρατεῖ
καὶ τὸν Ἁγ. Γιάννη παρακαλεῖ.
« Δύνεσ', Ἁγ. Γιάννη Πρόδρομε,
γιὰ νὰ μοῦ βαπτίσεις Θεὸν παιδί ; »
— Δύνουμαι καὶ σώνω καὶ προσκυνῶ,
γιὰ κοιτοκαρτέρι ὡς τὸ πουρνό,
γιὰ ν' ἀνέβω ἀπάνου στοὺς οὐρανοῦς,
γιὰ νὰ ρίξω δρόσο καὶ λίβανο,
ν' ἀγιαστοῦν (6) οἱ βρῦσες καὶ τὰ νερά,
ν' ἀγιαστῇ (6) καὶ ἀφέντης μὲ τὴν κυρά ».

Ἄλλα τῶν ἄσμάτων ἐκφραζοῦσιν ἐπὶ τῇ
εορτῇ ἐπαίνους καὶ προσορήσεις. Τὸ ἐπόμε-
νον τεμάχιον ἐκρίθη ὑπὸ πολλῶν ἀπαρά-
μιλλον τὸ ὕψος :

Σήκω, κυρά μ', νὰ στολιστῆς (7), νὰ πᾶς ταχιά
[στὰ Φῶτα,

χρόνια, μὲ τοὺς παιδικούς του φίλους καὶ συγγε-
νεῖς, τὸ Σωτήρη Οἰκονόμου, τὸν Ἀλέξανδρο Μω-
ραϊτίδη, τὸν περιφημο πλατωνιστὴ Σπυρίδωνα Μω-
ραῖτη, γυρίζαν τίς γιορτὲς καὶ ἐφωλλαν τὰ κάλλαντα.
(Βλ. σχετικὰ τὰ διηγήματά του « Τῆς Κοκώνας τὸ
Σπίτι » καὶ « Ὁ Σημαδιακὸς » (« Μάγισσες », Φέξης,
σ. 71 κ. ἄ.).

(4) Τῇ λέξει αὐτῇ προτιμᾷ νὰ χρησιμοποιεῖ πολ-
λὲς φορὲς ὁ Παπαδιαμάντης. Προβλ. καὶ τὴν ἀπάν-
τησιν τοῦ Παπαδιαμάντη στὸ Ζερβὸ γιὰ τὰ « Θα-
λασσινὰ Εἰδύλλια » (« Ἄστυς », 28-29 Ἀύγ. 1891).

(5) Ἄντι βαπτισμὸς τοῦ κειμένου

(6) Ἄντι ἀγιαστοῦν καὶ ἀγιασθῆ τοῦ Πηδ.

(7) Ἄντι στολισθῆς τοῦ Πηδ.

στά Φῶτα καὶ στὸν ἄγιασμό καὶ στὸν καλὸ τὸ χρόνο.
Βάλε τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι ἀσθήδι,
καὶ τοῦ κοράκου τὸ φτερό βάλ' το καμαροφύδι.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (τὴν Περιτομὴν ἀγνοεῖ ὁ λαός, καὶ εὐλόγως), παραθέτομεν τὸ κύριον τῆς ἡμέρας ἄσμα :

Ἄης - Βασίλης ἔρχεται ἀπὸ τὴν Καισαρίτσα,
βαστάει κόλλα καὶ χαρτί, χαρτί καὶ καλαμάρι·
— « Βασίλη μ' ποῦθε ἔρχεσαι; καὶ ποῦθε κατε-
[βαίνεις;] »
— Ἀπὸ τῆ μάνα μ' ἔρχουμαι καὶ στὸ σκολεῖο πη-
[γαίνω,
πᾶω νὰ μάθω γράμματα, νὰ πῶ τὴν ἄλφα-βῆτα] ».
Καὶ στὸ ραβδί, ποῦ ἦταν ξερό, χλωρὰ βλαστά-
[ρια πέτα (8)]
καὶ ἀπάνου στὰ ξεβλάσταρα περδίκια κελαῖδοῦσαν,
ὄχι περδίκια μοναχὰ, μόνε καὶ περιστέρια.

Τὸ ἄσμα τοῦτο μᾶς φαίνεται θαναμάσιον ἐν τῇ ἀφελείᾳ αὐτοῦ. Ἡ ἔμφυτος φιλομάθεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἐν μέσῳ τοσοῦτων διωγμῶν καὶ θλίψεων ἐπιζήσασα, μετεχειρίσθη τὴν ἐπὶ παιδείᾳ φήμην τοῦ ἑλληνικωτάτου Ἁγίου ὡς προτροπὴν πρὸς τοὺς νέους πρὸς τὴν σπουδὴν καὶ μάθησιν, οὕτω δὲ καὶ μετὰ πολλοὺς αἰῶνας ὁ μέγας τῆς Καισαρείας φωστὴρ παρίσταται οἰονεὶ συγγράφων δευτέραν « Πρὸς τοὺς νέους Παραινέσιν ».

Τὰ ἄλλα ἄσματα τῆς ἡμέρας, ἀποτελοῦντα ὄρμαθὸν εὐχῶν καὶ ἐγκωμίων διὰ τὰ μέλη ἐκάστης οἰκογενείας, εἶναι οἰονεὶ συνέχεια τοῦ πρώτου, ἐξαερωμένη ἐκ τοῦ ἐν τῷ προτελευταίῳ στίχῳ (9), ὅτι τὰ « περδίκια καὶ κελαῖδοῦσαν » καὶ ἰδοὺ τί κελαῖδοῦσαν :

Γιὰ βάλε τὸ χεράκι σου
τοῦτο ἀποτείνεται πρὸς τὸν οἰκογενειάρχην :
στὴν ἀργυρῇ σου τσέπη
κι ἂν εὖρεις γρόσα δός μας τα, φλουριὰ μὴν τὰ λυ-
[πᾶσαι,
κι ἂν εὖρεις καὶ μισὸ φλουρί, κέρνα τὰ παλληκάρια,
κέρνα τ' ἀφέντη μ', κέρνα τα, νὰ πιῶνε στὴν ὑ-
[γειά σου,
καὶ στὴν ὑγιά σου, ἀφέντη μου, καὶ στὴν καλὴ
[χροιά σου.
Νὰ ζήσεις χρόνια ἐκατό, διακόσα, παραπάνου,
κι ἀπ' τὰ διακόσα κι ὕστερα ν' ἀσπρίσεις νὰ γε-
[ράσεις,
ν' ἀσπρίσεις σὰν τὸν Ὀλυμπο, σὰν τ' ἄσπρο περιστέρι,
σὰν τ' ἀηδονάκι ποῦ λαλεῖ, τὸ Μᾶη, τὸ καλοκαίρι.

(8) Ἀπὸ τοῦ πέταε τοῦ Πηδ.
(9) Τὸ κείμενο τῆς « Ἐφημερίδας » ἔχει στίχον.

Καὶ τί λαλεῖ τὸ ἀηδονάκι τοῦτο ; Ἰδοὺ ἀκούσατε : Λαλεῖ εὐχὰς διὰ τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογενείας :

Κυρά μου, τὸν ὑγιόκα σου, κυρά μ', τὸν ἀκριβό σου, τὸν ἔλουζες, τὸν χτένιζες (10), στὸ δάσκαλο τὸν πᾶινες, κι ὁ δάσκαλος (11) τὸν ἔδερεν μὲ δυὸ κλωνάρια μόσκο, μὲ τέσσαρα βασιλικά, μὲ πέντε μαντζουράνα, κτλ.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ νιοῦ. Ἰδοὺ τώρα καὶ περὶ τῆς θυγατρὸς :

Κυρά μ', τὴ θυγατέρα σου, κυρά μ', τὴν ἀκριβή σου, γραμματικὸς τὴν ἀγαπᾷ, παραμυτευτὴς τὴ θέλει (12), κι ὁ δάσκαλος ἀπ' τὸ σκολεῖο (13) γυρεῦνότης (14) τὴν [στέλνει.

Δὲν ἐνθυμοῦμαι δυστυχῶς τὴν συνέχεια τοῦ ἄσματος τοῦτου (15), τὸ ὁποῖον ἤρχισε νὰ γίνεταί περιεργον, χάρις εἰς τὰ τολμηρὰ διαβήματα τοῦ δασκάλου ἄλλ' εἰς τὸ μέλλον ἴσως δυνηθῶ καὶ συλλέξω πλείονα ἐπὶ τοῦ παρόντος εὐχομαι εἰς τὸν ἀναγνώστην ἐν ὑγείᾳ καὶ εὐτυχίᾳ τὸ Νέον Ἔτος.

(« Ἐφημερίς », 1 τοῦ Γενάρη 1888, σελ. 6 β-γ.) **BYZANTINOS**

(10) Ἀπὸ τοῦ χθένιζες τοῦ Πηδ. (πιθανώτατα τυπογραφ. λάθος).

(11) Ἀπὸ τοῦ δάσκαλος τοῦ Πηδ. Τὸ διπλό σ ἴσως ἠθελημένο γιὰ ν' ἀποδώσει τὴν προφορὰ τοῦ ch.

(12) Τὴν θέλει (τὸ κείμενο).

(13) Σχολεῖο (τὸ κείμενο τῆς Ἐφημ.).

(14) Γυρεῦνότης τὴν στέλλει (ἀδιανόητη γραφὴ στὸ ἴδιο κείμενο).

(15) Τρόπος ὑπερφωνῆς ἐκ μέρους τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ προσπαθοῦσε στὴ ζωὴ καὶ στὴν τέχνη ν' ἀποφεύγει τὴν αἰσχρὴ καὶ πολὺ συνηθισμένη δυστυχῶς στὰ χρόνια μας ἐκμετάλλευση τῆς περιεργίας τοῦ ἀναγνώστη μὲ διάφορα πορογραφικὰ καὶ τραγικὰ καρυκεύματα. « Ἡ ὕλη αὕτη εἶναι ζῶν πῦρ. . . » φωνάζει κάπου, καὶ πετᾷ ἀπότομα τὴν πένη του, σταματώντας τὴ διήγησή του στὴ μέση. Μάθημα καὶ παράδειγμα γιὰ μίμηση, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει καιρὸς.

Στὸ « Σημιαδικὸ » (« Οἱ Μάγισσες », ἔκδ. Φέξη, σελ. 151), ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἰδιαίτην ἐξυμνήσιν κάθε προσώπου τοῦ σπιτιοῦ, μᾶς δίνει ὁ Παπαδιαμάντης κι' ἓνα ὠρατὸ σκιαθίτικο δημοτικὸ τῆς Πρωτοχρονιάς, ποῦ περιλαμβάνει ἑλα τὰ παιδιὰ, τ' ἀγόρια τὰ ξεντεμένα στὸ πέλαος καὶ στὴ βιοπάλη :

Κυρά μου, τὰ παιδάκια σου, κυρά μου, τ' ἀκριβὰ σου, καρὰβι τριοκάτατο στὸ πέλαγο ἀρμενίζων καὶ μὲ τ' ἀφέντη τὴν εὐχὴ γρόσα πολλὰ θὰ φέρουν' κι ὁ κύρ Βορηῆς τὰ κύματα φουσιὰ καὶ τὰ σπρώχνει. Σπρωῶνε, Βορηᾶ, τὰ κύματα, νὰ μῶρθει τὸ παιδί μου, τ' ἀγαπημένο μου πουλί καὶ τὸ ξεπεταροῦδι, ἀνάθεμμα τῆς ἀγκυλιάς, τῆς ξενιτιάς λουλούδι. . .

ΘΕΟΦΑΝΕΙΑ

Σήμερον ἡ Ἐκκλησία ἡμῶν εορτάζει τὴν μεγάλην εορτὴν τῶν Θεοφανείων, καὶ ποιεῖται μνεῖαν τῆς βαπτίσεως τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ Ἰορδάνῃ. Ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ Βαπτιστής, ὅστις ἔμβρον ἐν τῇ μήτρᾳ εἶχεν ἀναγνωρίζει τὸν Ἀντρωτὴν καὶ ἐσκόρτησεν, ἀνὴρ γενόμενος ὑπῆρξε καὶ ὁ πρῶτος πιστεύσας, ὑποδείξας καὶ κηρύξας τὸν Χριστόν. «Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου», εἶπεν διε εἶδε τὸν Ἰησοῦν περιπατοῦντα. «Ἐρχεται ἄλλος ὀπίσω μου, οὗ οὐκ εἰμι ἱκανὸς λύσαι τὸν ἱμάντα τῶν ὑποδημάτων αὐτοῦ», ἔλεγε πρὸς τοὺς μαθητάς του. Τινὲς δὲ τῶν μαθητῶν τούτων, ἐγκαταλιπόντες αὐτὸν, ἠκολούθησαν τὸν Ἰησοῦν, ὅθεν ὁ Ἰωάννης ἐγκατεργῶν καὶ ὑποτασσόμενος ἔλεγεν, «Ἐκεῖνον δεῖ ἀξάνειν, ἐμὲ δὲ ἐλαττοῦσθαι». Ἐκ τῶν μαθητῶν τούτων τοῦ Ἰωάννου λέγεται ὅτι ἦσαν ὁ Ἀνδρέας ὁ πρωτόκλητος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Σίμων Πέτρος, ὅστις καὶ πρῶτος ἐκ τῶν ἄλλων ἀποτόλμων ὡμολόγησε τὸν Χριστόν, «Ραββί, σὺ εἶ ὁ Χριστὸς, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, σὺ εἶ ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραὴλ». Πρὸς τοῦτον λοιπὸν τὸν Ἰωάννην, τὸν κηρύττοντα καὶ βαπτίζοντα βάπτισμα μετανοίας, προσῆλθεν ὁ Χριστὸς ὡς ἄνθρωπος καὶ ἐβαπτίσθη θέλων νὰ δώσῃ τὸ παράδειγμα.

Ἐπειδὴ περὶ βαπτίσματος ὁ λόγος, καλὸν νομίζω ἐνταῦθα νὰ ὑποβάλω πρακτικὰς τινὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν τελεῖται παρ' ἡμῖν τὸ Βάπτισμα.

Οἱ παλαιοὶ πρακτικώτατοι καὶ μεμορφωμένοι ἱερεῖς, καίτοι ἀγράμματοι λεγόμενοι, εἴξεθρον νὰ ἐκτελῶσι κανονικώτατα τὰς τρεῖς καταδύσεις καὶ ἀναδύσεις, κρατοῦντες τὸν βαπτιζόμενον ὄρθιον πρὸς ἀνατολὰς βλέποντα, ἐφαρμόζοντες τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς μασχάλῃς τοῦ βρέφους ἀβρῶς ἅμα καὶ ἀσφαλῶς, φράττοντες δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ στόμα αὐτοῦ. Ἐφρόντιζον περὶ τῆς θερμοκρασίας τοῦ ὕδατος καὶ ἐκάστη κατάδυσις ἐγίνετο ἀκαριαία, τὸ δὲ διάλειμμα μεταξὺ τῶν καταδύσεων ἐγίνετο ἀρκετόν, ὥστε ν' ἀναπνεύσῃ τὸ βρέφος⁽¹⁾.

Τοιοῦτω τρόπῳ οὐδεὶς βαπτιζόμενος ἔπαθε ποτέ τι ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ. Τὸ σημερινὸν ὅμως σμῆνος τῶν ἱερέων, τοὺς ὁποίους ἡ διεφθαρμένη πολιτικὴ ἐπιβάλλει πολλάκις ἀξέστους καὶ ἀκαλλιεργήτους εἰς τοὺς Σ. Σ. ἱεράρχας καὶ τοὺς χειροτονῶνιν, ἀφοῦ κακῶς ἐκτελεῖ, ἢ μᾶλλον κακῶς παραλείπει τοσοῦτους ἄλλους τύπους, ὀφείλει τοῦλάχιστον νὰ σεβασθῇ αὐτὸ τὸ θεμέλιον τῆς πίστεως ἡμῶν, τὸ ἅγιον βάπτισμα.

Γράφομεν ταῦτα, διότι ἔχομεν λόγους νὰ πιστεύωμεν ὅτι πολλοὶ τῶν ἱερέων, χαριζόμενοι εἰς τὴν τυφλὴν καὶ μωρὰν πολλάκις φιλοστοργίαν ἀμαθῶν καὶ προληπτικῶν γονέων, οὔτινες νομίζουν, ὅτι κάτι θὰ πάθῃ τὸ χαϊδευόμενον νεογνὸν τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ κολυμβήθρᾳ, ἐκτελοῦσι σχεδὸν ράντισμα, καὶ ὄχι βάπτισμα.

Οἱ τῆς Ἀντικῆς Ἐκκλησίας εἶναι συγγνωστοί, διότι ἠγνόησαν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑλληνικοῦ ρήματος βαπτίζω, baptizo, ὅτι δηλ. σημαίνει ἴβαπτω, βυθίζω, βουτῶ, οἱ Ἕλληνες ὅμως δὲν πρέπει ποτέ νὰ τὴν ἀγνοήσωσιν.

Εἶναι καιρὸς νὰ φυλαχθῇ ὁ ἱερὸς οὗτος τύπος, διότι ἂν ἐξακολουθήσῃ ἡ ἀμάθεια

πάδες ἀκόμα δὲν καλοξέρον, μᾶς φαίνονται περίεργες ἀπ' τὴν πρώτην ματιὰ. Μὰ ὅσοι ἐδιάβασαν τὴν βιογραφίαν τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὸν παρακολούθησαν στὰ παιδικὰ του χρόνια, θὰ θυμούνται πῶς τὸ παπαδοπαίδι ἐκεῖνο παρακολουθοῦσε βῆμα πρὸς βῆμα τὸν πατέρα του σ' ὅλες τὰς λειτουργίας καὶ τελετές, καὶ τὸν βοηθοῦσε «καὶ συνέψαλλε μετ' αὐτοῦ» καὶ τὸν ρωτοῦσε γὰς θερησκευτικὰς λεπτομέρειας καὶ τύπους, γιὰτὶ ὁ πατέρας του ἦταν ἀρχαιοπρεπὴς παπᾶς, ἀπόγονος καὶ μαθητῆς τῶν κολλυβάδων τῆς Σκιάθου, καὶ γνώριζε κατὰ βάθος τὴν παλαιὰ ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, καὶ τὴν τηροῦσε μὲ φανατισμό. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε καὶ ἄλλα παρόμοια εἰδικὰ λειτουργικὰ ἄρθρα, ὅπου κατήγγελλε ἢ καυτηρίαζε διάφορες παρατυπίαι καὶ παραλείψεις, π.χ. τὰ «Μνημόσυνα καὶ τὸ Καθαριστήριον», «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων» κλπ. Τὸ δὲ διήγημά του «Τὰ τραγούδια τοῦ Θεοῦ» ἔχει τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ἐμπνευσήν του ἀπ' τὸ ἀπλούστατον γεγονός μᾶς ἐκκλησιαστικῆς παρατυπίαι, πού ἤθελε νὰ τὴν καυτηριάσῃ ὁ Παπαδιαμάντης. Καὶ ἡ παρατυπία αὕτη ἦταν ὅτι στὴν κηδεῖα ἐνὸς νηπίου ἐνθάλη ὄχι ἡ εἰδική, μὰ ἡ κοινὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία. Γιὰ ἐκκλησιαστικὰς παρατυπίαις παράβασις καὶ τὸ διήγημα «Ὁ Καλόγερος», ὑπάρχοντες ὅμως καὶ ἄλλα σκόρπια χωρία στὰ διηγήματά του.

(1) Ὅλες αὐτὲς οἱ λεπτομέρειαι, πού καὶ οἱ πα-

τοῦ κλήρον, καὶ πληθυνθῆ ἡ ἀθεΐα καὶ ἡ ἀσέβεια, μετὰ μίαν γενεάν, ὅτε θὰ εἴμεθα μισοβαφτισμένοι ὅλοι, θὰ δεήσῃ νὰ διαταχθῆ γενικὸς ἀναβαπτισμὸς ὅλων τῶν κατοίκων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ἀρρένων καὶ θηλέων. Διότι πρέπει νὰ εἴμεθα συνεπεΐς.

Ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία εἰς μὲν τοὺς προσερχομένους ἐκ τῶν Δυτικῶν εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἐπιβάλλει τὸν ἀναβαπτισμὸν, τοὺς δὲ Ἀρμενίους τοὺς μυρῶνει μόνον, καὶ

τοῦτο διότι οὗτοι μὲν εἶναι κανονικῶς βαπτισμένοι διὰ τριῶν ἀναδύσεων καὶ καταδύσεων, ἐκεῖνοι δὲ ἀτελῶς μόνον διὰ ραντισμοῦ. «Συντηρῶμεθα χάριτι, πιστοί, καὶ σφραγίδι· ὡς γὰρ ὄλεθρον ἔφυγον, Ἑβραῖοι, φλιᾶς πάλαι αἵμαχθείσης, οὕτω καὶ ἡμῖν ἐξόδιον τὸ θεῖον τοῦτο, τῆς παλιγγενεσίας λουτήριον ἔσται ἔνθεν καὶ τῆς Τριάδος, ὁψόμεθα φῶς τὸ ἄδυτον».

(«Ἐφημερίς», 6 τοῦ Γεν. 1888, 3α.)

BYZANTINOS*

★

Ἐἰσῆλθεν ἐν πρώτοις εἰς ἐν ἀρχοντικὸν μέγαρον. Εἶδεν ἐκεῖ τὸ ψεῦδος καὶ τὴν σεμνοτυφίαν, τὴν ἀνίαν καὶ τὸ ἀνωφελὲς τῆς ζωῆς, ζωγραφισμένα εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς καὶ ἤκουε τὰ δύο τέκνα νὰ ψελλίζωσιν εἰς ἄγνωστον γλῶσσαν.

* *

Φρονῶ ὅτι ἡ καλὴ μνήμη ὀφείλει νὰ εἶναι καλὸν χωνευτήριον, ὡς ὁ στόμαχος, ὅστις δέχεται παντοῖα ἐδέσματα, χωρὶς νὰ ἐνθυμῆται τὰ εἶδη αὐτῶν.

* *

Καὶ τὸ τρίτον παιδίον, ὁ Μῆτσος, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἔβλεπα, ἤρχετο εἰς τὸ παντοπωλεῖον καὶ ἐζήτει ἀπὸ τὸν μικρὸν μπακάλην, ὅστις ἦτο ἀκριβῆς εἰς τὰ σταθμά, ἀλλὰ δὲν ἐνόει ἀπὸ ἐλεημοσύνην, ἤρχετο καὶ ἐζήτει νὰ τοῦ στάξῃ «μιά σταξιά λάδι σὺ γυαλί», αὐτὸ τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἄξιον νὰ στάξῃ μιὰν σταγόνα νεροῦ εἰς πολλῶν πλουσίων χεῖλη εἰς τὸν ἄλλον κόσμον!...

Καὶ ἠτιολόγει τὴν αἰτησίαν του, λέγων:

— Δὲν ἔχομε πατέρα σὸ σπίτι!

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΓΝΩΜΕΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥΣ ΤΟΥ

[Στά 1893 ὁ Μῆτσος Χατζόπουλος (Μποέμ), στή σειρά τῶν συνεντεύξεων μέ ὄλους τοὺς λογίους τοῦ καιροῦ, ποὺ δημοσίευσσε στήν ἐφημερίδα « Τὸ Ἄστυ », κατώρθωσε νὰ συμπεριλάβει καὶ τὸν Παπαδιαμάντη. Ἐκτὸς ἀπ' τοὺς γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς, τίς περιγραφὰς καὶ τὰ προσωπογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνει, ὁ Μποέμ κατώρθωσε ν' ἀποσπάσει ἀπ' τὸ στόμα τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ μερικοὺς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τοὺς συγχρόνους του. Σπάνια ἄλλοτε ὁ Παπαδιαμάντης ἔλυσε τὴ σιωπὴ καὶ τὴν ἐπιφυλακτικότητά του γιὰ νὰ μιλήσει γιὰ σύγχρονό του. Ὑπάρχουν ὅμως στὸ σκόρπιο ἔργο του μερικοὶ χαρακτηρισμοὶ γιὰ σύγχρονους λογοτέχνες, κι ὅταν ἀργότερα τοῦ ζητήθηκε ἡ γνώμη, μίλησε ὑπεύθυνα γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Τρικούπη, καὶ πρόθυμα ἔστειλε τὴ γνώμη του στὸ πανηγυρικό τεῦχος τῆς τριακονταετηρίδας τοῦ Μπάμπη Ἀγγινου. Ὅλους αὐτοὺς τοὺς χαρακτηρισμοὺς, συγκεντρωμένους καὶ τακτοποιημένους ἀπὸ εἰδικὸ συνεργάτη μας, ἐθεωρήσαμε σκόπιμο νὰ παρουσιάσουμε στὸ τιμητικὸ αὐτὸ ἐγκόλπιο τῆς ἐποχῆς μας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. — Σημ. τ. «Ν.Ἐ.».]

ΣΟΛΩΜΟΣ - ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ

« Ἀπὸ τὸν Σολωμὸν ἐκτιμᾷ περισσότερο τὸν Βαλαωρίτην καὶ κατόπιν αὐτοῦ τὸν Ζαλοκώσταν. Ὁ Βαλαωρίτης τοῦ ἀρέσει περισσότερο, διότι τὸν θεωρεῖ, ὅτι αὐτὸς μόνον εἰργάσθη ἐθνικῶς, αὐτὸς μόνον εἶχε καρδίαν, αἷμα, αἴσθημα, ἔξεις, ὅλα συγχωνευμένα ἑλληνικὰ καὶ παρήγαγε μακρὰν ἐποποιίαν.

» Ἐνῶ ὁ Σολωμὸς, παρ' ὅλην τὴν ἀτελεῖ καὶ ἄμορφον παραγωγὴν του, φαίνεται κάπως ξένος, ἐν Ἰταλίᾳ ἀνατραφεὶς, οὐχὶ ἀδόλως ἐμπνευσθεὶς, Ἑπανήσιος ὢν.»

ΠΟΛΥΛΑΣ

« Τὸν Πολυλᾶν [θεωρεῖ] σοφόν, ἀλλ' ἰδιότροπον.»

ΚΑΛΟΣΓΟΥΡΟΣ

« Αὐτὸς δὰ δὲν εἶναι γιὰ κουβέντα... »

ΡΟΪΔΗΣ

« Τὸν Ροῖδην τὸν θεωρεῖ ὡς πνευματώδη, ἀλλ' εἰς τὸ παρελθὸν ἀνήκοντα.»

ΠΑΛΑΜΑΣ

« Τὸν Παλαμᾶν [θεωρεῖ] φίλον σεβαστόν, κριτικὸν καλὸν καὶ πολυμαθῆ, ἀλλὰ στρυφνὸν καὶ ἀπαιτητικὸν καὶ αὐτόν.»

ΔΡΟΣΙΝΗΣ

« Τὸν Δροσίην τὸν θεωρεῖ ὡς καλόν.»

ΠΟΛΕΜΗΣ

« Τὸν Πολέμην [θεωρεῖ] ὡς νέον εὐαίσθητον, συμπαθητικόν, ἀλλ' εὐρωπαῖζοντα, συνεσφιγμένον μέ τὸ εὐρωπαϊκὸν πνεῦμα.»

Σ. Μ. Παναγιώτης, 20.8.41
 Ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1941
 Αγαπητέ μου πατέρα,
 Ήθελα να σου πω λίγα λόγια για
 τον εαυτό μου. Είμαι ένας απλός
 άνθρωπος, χωρίς ιδιαίτερες
 ικανότητες, αλλά με μια μεγάλη
 αγάπη για τον Θεό και τον
 πλησίνο. Σήμερα είμαι στην
 ηλικία των 35 ετών, έχω μια
 οικογένεια και εργάζομαι
 ως υπάλληλος. Θέλω να
 σου πω ότι είμαι πάντα
 δίπλα σου, όπως και αν
 είμαστε μακριά. Η αγάπη
 μας ενώνει πάντα.
 Με αγάπη,
 Ο γιος σου,
 Παναγιώτης

ΑΥΤΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ANNINOS

« Τὸν Ἄγγινον [θεωρεῖ] πνευματώδη καὶ αὐτόν, καλλιτεχνικώτερον, ἀλλ' εἰς τὴν παρωδίαν ἀνήκοντα. »

(Συνέντευξη μὲ τὸν Μποῖμ : « Ἄστν », 26-27 Μαρτίου 1893.)

« Μήπως ἐγὼ ἤμην ἀνάξιος
ἢ μὴ τὸ πεπρωμένον ἦτον,
νὰ μὴ σὲ δρέψω, καὶ δὲν σ' ἔδρεψα,
ὦ ῥόδον, ἄνθος τῶν χαρίτων. »

« Ἰδοὺ οἱ στίχοι σου [τοῦ Μπ. Ἄγγινου], τοὺς ὁποίους ἀνέγνωσα εἰς τὴν « Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην » πρὸ 29 ἐτῶν.

« Ἄλλ' ἐνθυμεῖσαι τὴν λαμπρὰν ἐκείνην περίοδον τῆς « Ἐφημερίδος » τοῦ 1883 ; Πόσοι καὶ πῶς εἴμεθα τότε καὶ πόσοι ἐμείναμεν σήμερον ! Ποῦ ὁ καλὸς καὶ εὐγενὴς φίλος, ὁ Παναγιώτης Θωμᾶς ; Καὶ ποῦ ὁ ἐκλεκτὸς καὶ ποιητικὸς ἐκεῖνος νέος, ὁ Πᾶνος Γιαννόπουλος ; Καὶ ποῦ ὁ μεγάλθυμος ἐκεῖνος, ὁ Δημήτριος Κορομηλᾶς, ὁ σκέπων καὶ θάλπων ὄλους ὑπὸ τὰς πτέρυγας του ; Εἶθε νὰ εὐτυχῆς, Μπάμπη, σὺ καὶ τὰ φίλιτάτα σου, αἰσίως δὲ νὰ ἐφορτάσης καὶ τὴν ἐξηκονταετηρίδα σου. »

(« Τριακονταετηρίς Χαρ. Ἄγγινου », Ἀθήναι 1900, σελ. 82.)

ΜΗΤΣΑΚΗΣ

« Τὸν Μητσάκην τὸν ἀγαπᾶ ὡς φίλον καὶ τὸν ἐκτιμᾶ ὡς συγγραφέα. »

ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

« Τὸν Ξενοπούλου τὸν λέγει καλοῦσιτικόν. Αὐτὸς ἔχει καλαισθησίαν, ἐργάζεται, ἀλλὰ δὲν δύναται ν' ἀντιληφθῆ τὰ πρόποντα θέματα, τὸν παρακολουθεῖ δὲ μὲ ἀγάπην του πάντοτε. »

ΕΦΤΑΛΙΩΤΗΣ

« Τὸν Ἐφταλιώτην τὸν θεωρεῖ ὡς καλόν, ἀλλ' ἀπορεῖ διὰ τὴν μακρὰν σιγὴν του. »

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ

« Τὸν Κρυστάλλην τὸν ἀγαπᾶ ὡς κλέφτην καὶ ὡς τσοπάνον, καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς τὸν μόνον ἀγνὸν δημοτικὸν [ποιητὴν], ὅστις ἐκ τοῦ φυσικοῦ μόνον δανεῖζεται τὴν δημώδη γλῶσσαν. »

ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ

« Τὸν Καρκαβίτσαν τὸν φίλον του, τὸν ἀναγνωρίζει ὡς κατέχοντα λαμπρὸν τάλατον ἀναμφισβήτητον, καὶ λέγει ὅτι αὐτὸς εἰργάσθη περισσότερον πολλῶν ἄλλων ἐθνικῶς, ἀλλὰ τελευταίως τὰ μπερδεψε μὲ τὴν ἀπότομον ἀποσκοράκισιν τῆς γλώσσης, εἰς τὴν ὁποίαν ἔγραψε τὰ καλλίτερα ἔγρα του. Ἄλλως τε δὲν εἶναι καθόλου δημοτικὴ ἢ γλῶσσα του, ἀναμιγνύουσα τύπους καθαρευούσης μὲ τύπους δημοτικούς, π.χ. τὸν ὀποῖον, τὴν ὀποίαν, τὸ ὀποῖον. Δὲν λέγει ὁ χριστιανὸς κι αὐτὸς ὀπού, καὶ νὰ τελειώνει. »

ΨΥΧΑΡΗΣ

« Τὸν Ψυχάρην ὡς ποιητὴν καλόν, ὡς γλωσσολόγον καὶ ἐπιβλητὴν τῆς δημώδους γλώσσης, λεβαντινον, ψευδῆ, τεχνητόν . . . Ἡ μονομανία του αὐτῆ, τοῦ νὰ ἀποκτήσῃ ὄνομα εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατέστη δι' αὐτὸν ψύχωσις, τὴν ὁποίαν δυστυχῶς δὲν ἀπέφυγον καὶ παρ' ἡμῖν πλεῖστοι ὅσοι καλοὶ ποιηταὶ καὶ λογογράφοι, οἵτινες, διακαιόμενοι

θερμῶς ὑπὸ τοῦ πόθου τῆς ρεκλάμας τοῦ ὀνόματός των εἰς τὴν Ἐυρώπην ὑπὸ τοῦ ἱεροφάντου Ψυχάρη, προσεκολλήθησαν στεροῶς καὶ τυφλότατα πρὸς αὐτόν. Ἄλλ' ὅλα αὐτὰ θὰ παρέλθουν ταχέως, καὶ ἡ ψυχάρειος δόξα θὰ ἐξατμισθῇ ὡς πομφόλυξ, αὐτὴ ἣτις παίρνει καὶ δίνει εἰς τὴν ὁδὸν Κλωδίον εἰς τὰ Παρίσια! Τὴν δημοτικὴν γλῶσσαν ποῦ τὴν εἶδε, ποῦ τὴν ἔμαθε, ποῦ τὴν ἐσπούδασεν ὁ Ψυχάρης; Αὐτὸς εἶναι Χῖος, σχεδὸν ξένος, ἀριστοκράτης Φαναριώτης, ἐπιχειρῶν μ' ἐν στρεβλωτικὸν ἰδίωμα νὰ ἐπιβληθῇ ὡς δημιουργὸς καὶ διδάσκαλος ὀλοκλήρου ἔθνους. Ὅχι! αἱ γλῶσσαι δὲν ἐπιβάλλονται οὕτω εἰς τὰ καλὰ καθούμενα ὑπὸ τῶν ἀτόμων εἰς τοὺς λαούς!»⁽¹⁾

ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ

«Ὁ Γαβριηλίδης εἶναι δύναμις. Νεωτεριστὴς, πρωτότυπος, ἀνθρόρμητος, ἀνεξάρτητος, ἀναμφισβήτητος ἀξία, γνωρίζουσα νὰ συμβαδίζῃ μὲ τὰς ἀξιώσεις καὶ τὰς κλίσεις τοῦ κοινοῦ.»

(Συνέντευξη Μποέμ, δ. π. 1893.)

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

«Ἐγὼ δ' Ἰωνᾶς ὁ προφήτης γίγνομαι,
δίδωμ' ἔμαντὸν τῆς κοινῆς σωτηρίας,
καίπερ κλύδωνος τυγχάνων ἀναίτιος.»

«Τοὺς στίχους τούτους ἔγραψεν ὁ θεορρήμων Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὅταν ἐθυσίαζε γενναίως ἑαυτόν, παραιτούμενος ἀξίωμα καὶ θρόνον, χαιρεῖν προσειπὼν οὐ μόνον τὸν λαὸν καὶ τὸν ναὸν καὶ τὸ θυσιαστήριον, ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς ἁγίους Ἀγγέλους, τοὺς φύλακας καὶ πρεσβύτας τῆς παροικίας Κωνσταντινουπόλεως.

Ἄρανας ἡμᾶς ῥίψατε, κλήρου φορᾶ,
κῆτός με πόντω δέξεται φιλόξενον. . .

» Καὶ μετὰ δεκαπέντε ἑκατονταετηρίδας, τοὺς στίχους τούτους τοῦ μεγάλου Ἑλληνος ἱεράρχου θὰ ἠδύνατο νὰ τοὺς ἐπαναλάβῃ ὁ ὑπέροχος τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος πολιτικὸς ἀνὴρ, ὁ «εὐξάμενος τὴν ἐναντίαν εὐχὴν τῷ Ἀχιλλεῖ», ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος.

» Εὐτυχῶς οἱ νεκροὶ δὲν τρέφουσιν αἰσθήματα ἰδιοτελείας· ἄλλως, ἡ μεγάλη ψυχὴ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη θὰ εἶχε μέγα δίκαιον νὰ χαιρεκακῆ.»

(«Τὸ Περιοδικὸν μας», Α' 1902, σελ. 218-219.)

(1) Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὁ Μποέμ παραφούσκωσε «ἐπὶ τὸ δριμύτερον» τὸ κατηγορητήριον τοῦ Παπαδιαμάντη κατὰ τοῦ Ψυχάρη. Τὸ γεγονός εἶναι ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης ἦταν ἀντιψυχαριστὴς, ὃχι ὅμως ποτέ του «μαλλιαροφάγος», ἢ τὸ λιγώτερον ἀντιδημοτικιστὴς. Σχετικὰ μὲ τὴν γλωσσικὴν ἀντιλήψιν, βλ. Γ. Βαλέτα «Παπαδιαμάντης» (Μυτιλήνη 1940). Σὲ ἄλλο κεφάλαιον τοῦ ἴδιου βιβλίου γίνεται λόγος γιὰ τὰ περιστατικὰ καὶ τὴν προθέσιν τῆς συνέντευξης τοῦ Μποέμ.

ΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

Ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια ἡμεῖς οἱ νεώτεροι πρωτοδιαβάσαμε τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη — συναγμένοι κύκλο κάτω ἀπὸ τὸν ἠλεκτρικὸ γλόμπο τοῦ «Μαύρου Γάτου», σκυφτοὶ σάν ἐπάνω ἀπὸ κάτι πολῦτιμο καὶ «κρυβό». Τὰ εἶχε φέρει ἀπὸ κάποιο του ταξίδι στὴ Σκιάθου ὁ φίλος κ. Φαλτάιτις, καὶ βρίσκονταν ἐκεῖ μπροστὰ μας, αὐθεντικά, τ' αὐτόγραφα τοῦ διδασκάλου, ἐπάνω σὲ χαρτὶ σχήματος τετραβίου, φτωχό, ἀρρίγωτο, δημοσιογραφικὸ ἴσως, καθαρογραμμένα ὅμως, μὲ τὸ λιλὰ μελάνι τοῦ παλιοῦ καιροῦ, πού ἡμεῖς τὸ εἶχαμε κιάλας ἐγκαταλείψει ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο. Δὲν ἦταν ὅλα ὅσα σήμερα χαρίζει στὴ «Νέα Ἐστία», φιλοδοξώντας — δὲν ἀμφιβάλλω — νὰ παρουσιάσῃ μιὰ μικρὴ, ἀλλ' ἄρτια φιλολογικὴν ἔργασια, ὁ κ. Βαλέτας' ἀλλ' ἦταν ἀρκετά, ἦταν τὰ περισσότερα, ὅλα τουλάχιστον ὅσα ὁ φιλότιμος συλλέκτης τὰ τιτλοφορεῖ «ὕμνογραφικά» του.

Ἄν ἐξαιρέση κανεὶς τὸ Φιλήντα, πού ἔμεινε ἐπιφυλακτικὸς, ὅλοι ἡμεῖς οἱ ἄλλοι τ' ἀκούσαμε — καὶ τὰ διαβάσαμε συγχρόνως — μὲ τὸ χαμόγελο τῆς εὐδαιμονίας. Ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη! Ὁ ἄνθρωπος πιστεύει πάντα στὴν πρόληψη τοῦ «κεκρυμμένου θησαυροῦ...» Ὅ,τι ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἄγνωστο, ἔρχεται ἀπὸ τὸ τέλειο.

Καὶ ὅμως — τί ἐπιπόλαιοι! Κάτι πού εἶχε διαψεύσει αὐτὴ τὴν πρόληψη ἦταν τόσο κοντὰ μας! Ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης, τὸ ἴδιο τὸ ἔργο του. Τὰ Νεοελληνικά Γράμματα δὲν ἐπλούτισαν κανένα' ἀλλ' ὅσο γιὰ τὴ δόξα του, βεβχιότατα τὴν εἶχε! Ὁ μονήρης ἱεροψάλτης δὲν ὑπῆρξε ποτὲ παραγνωρισμένος, ὁ κακοντυμένος κι' ὁ φτωχὸς δὲ θάχε διόλου νὰ παραπονεθῆ πὼς ἔμεινε ἀσήμαντος καὶ ἄγνωστος. Ἀπὸ τὰ πολὺ μικρά μου χρόνια, ὁ μεγάλος πεζογράφος ἦταν καθιερωμένος καὶ θαυμαστός. Δὲν ἔχρειάσθηκε νὰ τὸν ἀνακαλύψουν ἢ νὰ τὸν ἐρμηνεύσουν' καὶ δὲν εὐρέθηκε κανεὶς νὰ τὸν ἐπικρίνῃ. Εἶχεν ἐπιβληθῆ ἀκριβῶς καθὼς ἔνα φυσικὸ φαινόμενο — πού κανεὶς δὲ σκέπτεται νὰ τοῦ ἀμφισβητήσῃ τὴν ὄντοτητα, τὴν ὁμορφίαν καὶ τὴ σημασίαν.

***

Ὅσο προχωρῶ στὰ χρόνια, καὶ μαθαίνω, ὀλοένα καὶ περισσότερο, νὰ ἐκτιμῶ τ' ἀπλὰ πράγματα τοῦ κόσμου, τόσο καὶ προσέχω καὶ πιστεύω στὴν παλιὰν ἐκείνη

καὶ συνοπτικὴ ρῆση τοῦ Σαίκτη: «Ἡ Τέχνη ἀντιγράφει τὴ φύση».

Σήμερα καταλαβαίνω βέβαια βαθύτερα τὸ πρᾶγμα. «Ἀντιγράφω τὴ φύση» δὲν σημαίνει πιά «ἀντιγράφω τὴν Πραγματικότητα». Πραγματικότης εἶναι, συχνά, ὄχι μόνον τὸ τυχαῖο, μὰ καὶ τὸ ἀφύσικο' μόνον μὲ τὴν ἐμβάθυνση στὴν Πραγματικότητα ἀνακαλύπτεται ἡ φύσις' καὶ μόνον ἡ φύσις εἶναι ἡ μεγάλη Πραγματικότης — γιὰ νὰ μὴν πῶ ἢ ἀπόλυτη.

Ὅσο ὁ καλλιτέχνης ἀναζητεῖ τὴ φόρμα τοῦ ἔργου του, τόσο καὶ περισσότερο ἐγγίζει τὴ φύση. Καὶ ἀντιστρόφως — ὅσο ἐγγίζει τὴ φύση, τόσο καὶ αὐτόματα ἡ φόρμα τοῦ ἔργου του σχηματίζεται. Γιατὶ φύσις εἶναι ὁ νόμος τῆς ζωῆς, ὁ νόμος τῆς μορφῆς, ὁ νόμος τοῦ παντός — καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸν εἶναι πλασμένα καὶ τὰ ὀρατὰ καὶ τὰ νοητὰ, τόσο τὰ σχέδια ὅσο καὶ τὰ ὄργανα τῆς τέχνης, εἶναι πλασμένα τὰ κύτταρα, τὰ νεῦρα, ὁ νοῦς.

Ἡ «ἀντιγραφή τῆς φύσεως» εἶναι λοιπὸν αὐτὸ τὸ μέγα — ὅσο καὶ ἄδολο! — θέλημα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς διορατικοὺς — ἀπὸ κείνους πού ξεχώρισαν τὴ φύση μέσα ἀπὸ τὴν Πραγματικότητα.

Κι' ἀληθινὰ, στὰ διηγήματά του βρῆκεται περισσότερη, ἄς τὸ ποῦμε ἔτσι, *φυτική*, παρὰ *ἀνθρώπινη* φύση. Ὅχι μόνον τὰ φυσιολατρικά του περιβάλλοντα εἶναι ἀπαράμιλλα, ἀλλὰ κι' οἱ ἄνθρωποι του, θὰ ἔλεγες, μένουν ἀνάγλυφοι, ἀναπόσπαστοι μαζὶ τους' ζοῦν κι' ἐκείνι τὴ φυτικὴ ζωὴ, καὶ οἱ μεγάλες αὐτοτέλειες, οἱ εὐεθερίες, οἱ ὑπέρτατες ὄρες, τοὺς εἶναι μακρυνές, τοὺς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστες. Ἀλλὰ τέλος πάντων! Ὅ,τι μῦχεσε νὰ συλλάβῃ ὁ Παπαδιαμάντης, εἶχε — χωρὶς ἐξαίρεση — τὴν κρυστάλλινη διαφάνεια τῆς ἀλήθειας.

Ἔτσι, ἂν ἡ κορυφὴ τοῦ ἔργου τοῦ ἀπομένου, καθὼς ἄλλως τε κάθε κορυφῆ, γιὰ τοὺς μνημόνους καὶ τοὺς ὀλίγους, αὐτὴ ὅμως ἢ «μίμησις» τῆς φύσεως τοῦ ἐξασφάλισε τὴν πλατεῖαν βάση γιὰ τὰ θεμέλια. Γι' αὐτὸ ὑπῆρξε τέλειος, ὅσο καὶ γνωστός.

***

Καὶ τὰ ποιήματά του; Τὰ μελετοῦμε τάχα σάν ποιήματα ἢ ἀπλῶς σάν κομμάτια γραμμὰ ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη; Λογοτεχνικά, ἢ ἀπλῶς φιλολογικά;

Γιὰ τὴ γενεὰ μας, πού στάθηκε θρεμμένη ἀπὸ τὸν πεζογράφο, ἢ ἀπάντηση δὲν

είν' εύκολη. Ἀπέναντι στὴν καλλιτεχνικὴν ἀρτιότητα ποὺ ἀποκαλύπτουν τὰ διηγήματά του, φοβοῦμαι ὅτι τὰ περισσότερά του ποιήματα μᾶς φαίνονται περισσότερο σὰ σιχουρήματα — ἐμπνευσμένα βέβαια, καὶ καλλιτεχνημένα, μὰ πάντα σάν ἀσυμπλήρωτα, σὰ σχεδιάσματα, σὰ μισοτελειωμένες δοκιμές. Μᾶς ἔχει τόσο συνηθίσει ὁ πεζογράφος, ὥστε στὰ ποιήματά του νὰ αἰσθανώμαστε ἀμέσως μιὰν ἀδυναμία τῆς συνθέσεως, κάποια ἀτμόσφαιρα θαμπῆ καὶ ὀμιχληρῆ, ἀλλ' ὄχι εὐχάριστη, τέλος κάποια ἐκφραστικὴ βραδυγλωσσία. Τὰ ὑμνογραφικά του, τὸ «Μοιρολόγι τῆς φώκιαις», ἴσως καὶ ἄλλα, ἀπομένουν φαντάσματα ἐκείνων ποὺ ἔδωσε στὰ πεζά του, ἔμμετρα ἐπίμετρα τῶν ἐμπνευσμένων του στιγμῶν.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι γεννημένος πεζογράφος, ὅπως ὁ Σολωμὸς ἦταν γεννημένος ποιητής. Ἀπέναντι στὰ πεζά του, οἱ στίχοι του ἔχουν τὴν ἀντίστοιχη θέση μὲ τοὺς πεζοὺς παραγράφους ποὺ θὰ γίνονταν ἀποσπάσματα ἀπὸ τοὺς «Ἐλευθέρους Πολιτορκημένους» ἢ ἀπὸ τὴ «Γυναίκα τῆς Ζάκυθος».

Ἀλλ' ἔστω κ' ἔτσι, τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι τεκμήρια πολύτιμα γιὰ νὰ συγκροτηθῆ ἡ συνολικὴ φιλολογικὴ του φυσιογνωμία. Ἡ ἰδέα, ἐν πρώτοις, πὼς ὁ Παπαδιαμάντης «ὑπῆρξε «καθαρολόγος», ἐπίμονος μάλιστα καθαρολόγος καὶ μαχητικός, — ποὺ κ' ἐγὼ τὴν εἶχα ὑποστηρίξει, — δὲν φαίνεται πιά πὼς μπορεῖ νὰ σταθῆ. Μὲ τίς χρονολογίες ποὺ παραθέτει ὁ κ. Βαλέτας, τὸ πρᾶγμα εἶναι σαφές. Τὰ ποιήματά του, ἀπότομα, κάθετα, χωρίζονται σὲ δυὸ κατηγορίες: στὰ 1891 τελειώνει μὲ τὴν καθαρεύουσα, κ' ἀρχίζει τὴ δημοτικὴ· τὴν εἶχε ἄλλως τε πρωτοδοκιμάσει κ' ἀπὸ τὰ 1884, γραφοντας τὸ «Τραγοῦδι τοῦ Γύφτου». Σήμερα, πρέπει νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὅτι ἀπέναντι στοῦ Γλωσσικοῦ Ζήτημα ὁ Παπαδιαμάντης στάθηκε ἀναποφασιστός. Πέθανε προτοῦ τελειώσῃ τὴ γλωσσικὴ ἐξελιξή του. Εἶχε ἀρχίσει, φαίνεται, καθὼς οἱ σύγχρονοί του, νὰ γράφῃ «ποιήματα εἰς γλῶσσαν δημώδη». Πίστευε, ἴσως, καθὼς ἐκείνοι, πὼς μόνον ἡ Ποίησις, ἡ γλῶσσα τῆς καρδιάς, μπορεῖ νὰ εἶναι δεκτικὴ τῆς Δημοτικῆς, ἡ Πεζογραφία ὅμως, ἡ γλῶσσα τῆς διάνοιας, χρειάζεται ἀκόμη τὴν καθαρεύουσα.

Ἡ δημοτικὴ του γλῶσσα δὲν εἶναι παρὰ τὸ πρῶτο γνώρισμα τῆς Ποιητικῆς του. Ἀτελέστερος στὴν ἔμμετρη ἀπόδοση, ὑπῆρξεν ὅμως τελειότερος στὴν ποιητικὴ μέθοδο: γιατί σ' αὐτὴν ὀλοκληρώνει τὸν κανόνα τῆς «μιμήσεως». Σ' αὐτὴν, μαζὶ μὲ τὴ γλῶσσα ἔρχεται ὁ ρυθμὸς, μαζὶ μὲ τὸ ρυθμὸ ἔρχεται τὸ θέμα. Καὶ γλῶσσα, οὐθμὸς, βγαίνουν στὰ ποιήματά του ἀπὸ

τὴν ἴδια πηγὴ, ἀπὸ τὴν ἴδια φύση, ἀπὸ τὴ φύση, — ποὺ εἶναι ὁ Λαὸς, ἡ Ἑλλάδα, ἡ Παράδοση. Γλῶσσα τοῦ ἡ Δημοτικῆς, ρυθμοὶ τοῦ οἱ φυσικοὶ ρυθμοὶ τῆς δημοτικῆς ποιήσεως, θέμα τοῦ καὶ εἰκόνα τοῦ τὸ παραμῦθι, ὁ ῥυθμὸς, τὸ ὄνειρο τῆς παλιάς ἑλληνικῆς γενεᾶς.

Δόγος κ' ὄρμαει γύρω στὸ παλάτι
καὶ τὸ φυλᾶν ἄορατα σπαθιά...

Στὴν πεζογραφία τοῦ διηγεῖται τὴ φύση. Στὴν ποίησή του, προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐκφράσῃ. Στὴν πεζογραφία του, μόνον οἱ διάλογοι ἀποτελοῦν ἀμεσα φυσικὰ στοιχεῖα· στὴν ποίησή του ὅλα τὰ στοιχεῖα εἶναι φυσικά.

* * *

Στὸ βάθος καὶ τῶν δυὸ ἐκδηλώσεων τοῦ Παπαδιαμάντη, ὑπάρχει ὁ κοινὸς ἄξων, ὁ συνδυετικὸς κρικός· ἔτσι, ἡ μιὰ του θυμίζει τὴν ἄλλη. Ἐκείνο τὸ ἀόριστο ρίγος ποὺ μνησικιάζει μέσα στοὺς στίχους του, θυμίζει τὸν ἡμερο, τὸ γλυκὸ συναγεμὸ τῆς φαντασίας, ποὺ ἀρχίζει νὰ σωρεύει πρῶτα ἐπάνω στὴν πρῶταση, σάν κύμα πίσω ἀπὸ τὸ κύμα, μέσα στὰ πεζογραφημάτα του.

Ἄλλ' ὅσο διαλεχτά, φυσικά, καλλιτεχνημένα, τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη μένουν πάντα ὑποδεέστερα ἀπὸ τὸ ἰσορροπημένο ὕψος ὅπου ὁ ἴδιος ἔφθασε. Εἶναι μᾶλλον πειράματα. Εἶναι μᾶλλον ἀγγίγματα τοῦ ποιητικοῦ ὄργανου, σάλεμμα τῶν χορδῶν του, μιὰ πρώτη — καὶ πρόχειρη — ἐπαφή. Τὴν ἐγκαταλείπει σιγά-σιγά, μ' ἀπογοήτευση. Τὰ τελευταῖα, τὰ ὑμνογραφικά, εἶναι βέβαια κατώτερα ἀπὸ τὰ πρῶτα Ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ βρίσκεται σ' αὐτὰ καμμιάν ἀπήχηση — τέτοια τουλάχιστον ποὺ νὰ τοῦ ἀξίζει.

Μὰ ὅλ' αὐτὰ δὲν εἶναι βέβαια ραθυμία, οὔτε ἀδιαφορία, οὔτε ἀγνοία. Ἐρεῖ πὼς γράφονται τὰ ὠραῖα ποιήματα ὁ διδάσκαλος, ἀλλὰ δὲν εἶναι ὁ ἴδιος γεννημένος ποιητής. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου μακρὰ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ, τὴν ἀσκητικὴ του φύση, νὰ υποθέσουμε ὅτι κυρίως τοῦ λείπει τὸ λυρικὸ πνεῦμα, τὸ ρομαντικὸ πνεῦμα, μὲ ἄλλους λόγους ὅτι στὸ κέντρο τοῦ καλλιτεχνικοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος δὲ βρίσκεται τὸ δικό του ἐγὼ, μεγάλο, ποικίλο καὶ πολυσήμαντο, ἀλλὰ τὸ Ἐγὼ τῶν ἀνθρώπων, οἱ πόνοι τους, οἱ μὀχθοὶ τους, οἱ ἔρωτές τους, τὰ μίση τους. Ἡ ἀπολλώνια διάθεση, ἡ θεωρία, ἐκτοπίζουν ὀλοένα ἀπὸ μέσα τοῦ τὴ διάθεση γιὰ ἐνδοσκοπὴ καὶ γι' αὐτοανάλυση. Ἡ θρησκευτικὴ εὐπρέπεια τὴν ἀπαγορεύει.

ΤΕΛΛΟΣ ΑΓΡΑΣ

ΤΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΜΕΝΑ ΚΑΙ ΦΡΟΝΤΙΣΜΕΝΑ, ΜΕ ΠΡΟΛΟΓΟ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Γ. ΒΑΛΕΤΑ

«... διότι έγραφε, φεβ΄ και στίχους,
τούς όποιους δέν έδημοσίευε...»

(«'Αποκρ. Νεχιά») ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

Συγκεντρώνονται στο τεύχος τούτο όλα τα ποιήματα του Παπαδιαμάντη — γνωστά και άγνωστα. Μέσα άπ' τó συνολικό έ-
τούτο παρουσίασμά του προβάλλει χτυ-
πητή και άνάγλυφη ή ποιητική μορφή του
Παπαδιαμάντη, που άρχισε κι έκλεισε τó
έργο του με στίχους κι έμεινε ποιητής μέσα
σ' όλο τó έργο του, καταφεύγοντας πολύ
συχνά, άπό τή βουβή και διάχυτη παρου-
σίαση του γεγονότος και του έπεισοδίου
της πεζογραφίας, στή λυρική έκφραση και
συμπύκνωση του στίχου, κερυφώνοντας
πολλές φορές, σέ πολλά του πεζογραφή-
ματα, σέ στίχους τή σύλληψή του. Και
παρουσιάζεται μέσα στή συλλογή αυτή ó
Παπαδιαμάντης δημιουργός και δοκιμα-
σμένος τεχνίτης του στίχου. Μερικά κομ-
μάτια του είναι χωρίς άμφιβολία μοναδικά
μέσα στην άνθολογία μας τή νεοελληνική,
κι είχε δικίο ó Μαλακάσης, που ξεχώρισε
στών Παπαδιαμάντη τó μεγαλύτερο ποιη-
τή μας, — βλέποντάς τον φυσικά και μέσα
στην πεζογραφία του, — όπως έχει δικίο
κι ó καλός μου φίλος 'Ηρακλής 'Απο-
στολίδης, που πολλές φορές τού άρέσει
νά τονίζει πώς τó άριστο τής 'Εκλογής
του κομμάτι είναι εκείνο τó γυρνό και
μακαρισμένο άνθος στο γκρεμό: «*Στήν
Παναγίτσα στο Πυργί*» (άρ. 27).

Τó σπουδαιότερο όμως άπόκρημά μας
άπ' τή συλλογή αυτή είναι που παίρνουμε
μιά κάπως συγκεκριμένη και καθαρή ιδέα
της θρησκευτικής ποίησης του Σκιαθίτη
διηγηματογράφου. Παράλληλα με τήν ά-
νακοίνωση του κ. Ρήγα, που δίνω σχολια-
σμένη στο τεύχος αυτό, και ύστερ' άπό
όσα κείμενα και στοιχειά κατέχουμε, άνά-
γλυφα κι όλοκάθαρα άνυψώνεται εμπρός
μας ó μελωδός Παπαδιαμάντης. Λέγω μελω-
δός (κι όχι ύμνωδός) και ύπογραμμίζω Ι.
διαίτερα τó χαρακτηρισμό του, γιατί ό-
πως κι ó Φαλτάιτς («'Ελλ. Γράμμ.» Ε',
316) στα 1929 έτόνισε, ó Παπαδιαμάντης
έργαζόταν και έμπνεόταν με τó ρυθμό και
τό μέλος, δηλ..σά βυζαντινός ποιητής. Και
τά μόν καθορά του μελωδήματα, τά ύμνο-
γραφικά του βυζαντινά κείμενα, μάς έ-
χουν διασωθή άκρες μέσες, και άρκετά μάς
τά γνωρίζει ή ανακοίνωση του σεβαστού

μου φίλου κ. Γ. Α. Ρήγα. Τί γλώσσα, τί
έμπνευση — συνδυασμένη με ώραιες με-
λωδικές συλλήψεις — ύπάρχει σέ πολλά
τροπάρια τών *Ακολουθιών* του Παπαδια-
μάντη. Κι έχει δικίο ó κ. Ρήγας, που τόν
θεωρεί ξεχωριστό στο είδος αυτό και ά-
νώτερο άπ' τó Μωραϊτίδη, γιατί ó Παπα-
διαμάντης ήταν δημιουργός κι έγραφε με
αίμα. Πολλές φορές νομίζεις πώς διαβά-
ζεις ή μάλλον άκούς Κοσμά ή Ρωμανό!

'Αργότερα άπλώθηκε. Παρουσίασε
μελωδήματα με δυό μορφές. Τή μία, τή
δική του, τήν προσωπική, που τó ποίημα
είχε ρυθμό και μουσική τροπαιού. Τήν
άλλη, τήν έπιφανειακή, τήν κοινή και έξω-
τερική. Μ' αυτήν τó ποίημα παρουσιάζό-
ταν σαν ένα κοινό σέ έλεύθερο στίχο θρη-
σκευτικό ποίημα, προσωρισμένο νά διαβα-
σθή άπ' τούς άμουσικούς και άγεωμέτρη-
τους. 'Αλλά κι έτσι, σαν προσέξει κανείς,
άκούει, κάτω άπ' τούς άταχτους κι άφρόν-
τιστους στίχους του, ένα μυστικό ρυθμό,
που κυλάει σέ μακρυνό βάθος, σαν άπό-
κοσμη μελωδία. Τó άπλωμα του τεχνίτη
άπ' τά βυζαντινής μορφής και μέτρου με-
λωδήματα στα ποιήματα του είδους αυ-
τού, που προσπαθήσαμε νά χαρακτηρίσου-
με έδώ, έγινε με τή σειρά εκείνη — τó κύ-
κνειο ξεχείλισμα της πίστης του — τών
θσομητορικών σκιαθίτικων ύμνογραφημά-
των, που τέσσερα (σέ τέσσερις Παναγι-
τσες της Σκιάθου: τήν Κουνίστρα, τήν Κε-
χριά, τήν Πυργιώτιστα και τήν Ντομάν)
δημοσιεύονται έδώ. Αυτά τά κομμάτια μ'
άιθρώπινα κοινά μέτρα δέν κρινονται, κι
ούτε ύπάρχουν σέ καμμία γλώσσα, όπως
δέν ύπάρχει κι ένας Παπαδιαμάντης σέ
καμμία φιλολογία, κι άς μόν παρεξηγηθώ,
στο βιβλίο μου τó έξήγησα, δέν ένωθώ
μόνο τó έργο. μά και τήν προσωπικότητα
μαζί, σέ στενή συνάφεια κι άνταπόκριση
παρμένα, όπως άκριβώς μάς παρουσιάζον-
ται. Αυτά είναι, γιά νά χρησιμοποιήσω τó
χαρακτηρισμό του ίδιου του Παπαδιαμάν-
τη, *τραγούδια του Θεού*, προωρισμένα ν' άνα-
κουφίζουν και νά σκορπίζουν τó θείο γλυ-
κασμό στις στραγγισμένες κι άδρόσιστες
ψυχές. Και θά τó θεωρήσω μεγάλη άπό-
λεια, ισότιμη με τή σολωμική, άν τά φτώ-

χά μας γράμματα δὲν εὐτυχίσουν νὰ ἀποκτήσουν πλήρη τὴ σειρά τῶν *θεομητορικῶν* αὐτῶν ποιημάτων, ποὺ ἀποτελεῖται, κατὰ τὴν καταγραφή τοῦ Ἄγγ. Δόξα («Ἑλλην. Ἐπιθ.» ΙΔ', σελ. 7), ἀπὸ ἑννέα κομμάτια, ἀπ' τὰ ὁποῖα τὰ πέντε ἀνέκδοτα. Οἱ ἐνέργειές μου νὰ περιλάβω τὰ κομμάτια αὐτὰ στὴ σειρά τῆς συλλογῆς μου εὐοδόθηκαν εὐτυχῶς σὲ ἱκανοποιητικὸ σημεῖο, ὥστε ἐλπίζω πολὺ σύντομα νὰ δοῦν τὸ φῶς. Πρὸς τὸ παρόν, μνημονεύω τοὺς τίτλους μόνον τῶν κομματιῶν αὐτῶν, ποὺ εὐτυχῶς φυλάγονται σὲ καλὰ χεῖρα: 1) *Στὴν Εὐαγγελίστριαν τῆς Ἀγαλλιανῶς*, 2) *Στὴν Παναγία τὴν Πρόπυλη*, 3) *Στὸν Πρόδρομο τοῦ Καστροῦ*, 4) *Στὸ ἅγιοσμα τοῦ Ταξιάρχου*, 5) *Στὴν Παναγίτσα τῶν Τιρῶν*. Τὴ χρονολόγησι τῶν κομματιῶν αὐτῶν τὴν ἕξω δώσει στὸ *κριτικὸ* μέρος τοῦ ἔργου μου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (σελ. 56), καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἦρθε νὰ τὴ βεβαιώσῃ μετὰ τὶς πληροφορίες τοῦ ὁ Ρήγας. Ἔτσι, ὅπως εἶχα ὑπολογίσει τότε, τὰ *θεομητορικά* αὐτὰ κομμάτια γράφθηκαν μετὰ τὶς ταραχὰς τῆς Κουνίστρας, καὶ μετὰ τὴν ἐπίδρασή τους γράφτηκε τὸ πρῶτο (*Στὴν Παναγία τὴν Κουνίστρα*) καὶ ὕστερα (1909-1910) ἀκολούθησαν, τὸ ἕνα ὕστερ' ἀπὸ τ' ἄλλο, τὰ ὑπόλοιπα.

Τὰ κομμάτια αὐτὰ τῆς θεομητορικῆς σειρᾶς, παραχωρημένα ἀπὸ εὐγνωμοσύνη στὸν κ. Κ. Φαλτάιτς, ἀπ' τὶς ἀδερφές τοῦ Παπαδιαμάντη, φυλάχθηκαν μ' ἐπιμέλεια ἀπ' τὸν ἀφιλόδοξο καὶ φιλόχραιο λογοτέχνη, καὶ δημοσιεύθηκαν κατὰ περιόδους σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ, καθὼς ἀναφέρω στὶς σχετικὰς σημειώσεις μου στὸ τέλος. Τὸ πρῶτο, *Στὴν Παναγία τὴν Κουνίστρα*, δημοσιεύτηκε ἀπ' τὸν ποιητὴ Ἄγγελο Δόξα, ὁ ὁποῖος εἶχε δι' ἡ λάβει γνώση καὶ ἄλλων κομματιῶν τῆς σειρᾶς, ὥστε καὶ εἰδικὸ ἄρθρο νὰ γράψῃ μετὰ τὴν «Τὰ Τραγοῦδια τοῦ Παπαδιαμάντη» («Ἑλλ. Ἐπιθ.» ΙΔ', 1919, 7-8). Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Δόξας, μ' ὄλη τὴν ἐκτίμησι ποὺ δειχνεὶ στὰ συνθέματα αὐτὰ, εἶχε, μελετώντας καὶ δημοσιεύοντας τα, δισταγμοὺς ἂν ἀξίζε νὰ δημοσιεῦτοῦν: «Ἰσως, τονίζει σ' ἕνα σημεῖο τῆς μελέτης του, νὰ μὴ μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ κάνουμε καμμιά κριτικὴ μνεῖα γι' αὐτὰ [τὰ ἀνέκδοτα ὀκτώ, μετὰ τὸ σχεδιάσμα τῆς *Κουνίστρας* ἑννέα], καὶ ἴσως ὁ ἴδιος δημιουργὸς τους νὰ δυσανασχετεῖ στὸν ἄγνωστο τάφο του γιὰ τὴν *ἱερουσιλία* αὐτῆ» [δηλαδὴ τὴ δημοσίευσή τῶν ποιημάτων]. Σὲ ἴλιγο (στὰ 1920), ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Φαλτάιτς δημοσίευσεν τὸ ὑπέροχο ἐκεῖνο *Στὴν Παναγία τὴν Κεχιά*, γνωστὸς κριτικὸς ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα «Πρωτεύουσα», ἂν θυμοῦμαι καλά, εἶχε μετὰ συγκατάβαση διαβάσει τοὺς στίχους ἐκείνους τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ εἶχε ἐκφράσει μάλιστα — τόσο τοῦ ξενοφρονικὰν — ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητά τους, ψέγοντας τοὺς ἐκδότες, ποὺ προσγράφουν στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη πρόχειρα αὐτο-

σχεδιάσματά τους. Ἔτσι σκορπίστηκαν τὰ μαργαριτάρια τῆς σειρᾶς αὐτῆς, καὶ ξεχάστηκαν πεταμένα σὲ σελίδες περιοδικῶν καὶ σὲ παράμερες στῆλες ἐφημερίδων, σὲ σημεῖο ποὺ νὰ μένουν ἀγνώστα καὶ σὲ εἰδικὸ ἀκόμα μελετητὴ καὶ γραμματολόγο, τὸ μακαρίτη Ἡλ. Π. Βουτιερῖδη. Ὁ πολὺκλαυστος φίλος πρῶτος μίλησε εἰδικὰ γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ προσπάθησε μετὰ τὸν τρόπο του νὰ χαρακτηρίσει τὸν Παπαδιαμάντη ὡς στιχοῦργό, ποιητὴ κλπ., παρ' ἄλλα μετὰ τὸ Μωραϊτίδη. Ἄν καὶ πιστεύει ὅτι ἀπ' τὴ μεριά τῆς ἀξίας τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη συγκεντρῶμένα δὲν ἔχουν νὰ προσθέσουν τίποτα, παρὰ μόνον γιὰ νὰ γίνουν γνωστὰ, συγκεντρώνει⁽¹⁾ μερικὰ κομμάτια τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπὸ ἀνθολογίες κυρίως παρμένα, ἀγνωστὰς τελεως, μαζί με ἄλλα, καὶ τὰ τέσσαρα θεομητορικά κομμάτια, ποὺ στὰ 1931 εἶχαν ἦδη δημοσιευθῆ πολλὰ χρόνια πρὶν. Γι' αὐτὸ κι ἡ κρίσις του γιὰ τὰ ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ἔχει βάση, καὶ εἶναι λειψή, στηριγμένη μόνον στὰ δύο-τρία γνωστότερα ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη (= *Κοιμώμενη Βασιλοπούλα*, *Μία ψυχὴ*, *Δέηση*, *Στίχοι*). Τὴ θρησκευτικὴ ὑμνογραφικὴ ποιήσι τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν τὴν ξεχωρίζει, ἐνῶ τὸ κέντρο βρίσκεται ἐδῶ. Ὁ Παπαδιαμάντης σὲ μιὰ περίοδο κρίσεων καὶ ἀναζητήσεων (1879-1883), εἶχε τραβηχθῆ καὶ ἀφοσιωθῆ ὀλόψυχα στὴν *ἱερατικὴ ὑμνογραφία*, κι ἐκτός ἀπ' τὶς μεταφράσεις τῶν Παλμῶν, ἔγραψε κι' ἄλλα πολλὰ θρησκευτικὰ ποιήματα μετὰ μεταφυσικὴ πνοή, μετ' ἐμπνεύσεις ἀπ' τὶς Γραφές, σὲ καθαρῶς ἄγνωστα γλῶσσα ρωμαντικῆ. Ἄπ' αὐτὰ ἔχουμε τὴ *Δέηση*, τὴν *Ἐκπαινοτο Ψυχὴ*, τὴ *Νοσταλγὸ Ψυχὴ*, ποὺ δημοσιεύτηκε ἐπεξεργασμένη στὸ 1891. Καὶ τὰ ἴλια αὐτὰ ἀπομεινάρια ἦρθε νὰ τὰ συμπληρώσει ὁ θαυμασιὸς ἀστερισμὸς τῶν *θεομητορικῶν*, ποὺ φῶτοβόλησε τὰ τελευταῖα χρόνια του στὴ Σκιάθο. Αὐτὰ τὰ αἰθέρια συνθέματα σιγοψέλνοντας μέσα του ἀποχαίρετσε τὰ ἐγκόσμια ὁ νοσταλγός.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ *Θρησκευτικὰ*, κάποιο σύνολο δύνουν καὶ τὰ *Ἐρωτικά* του, κόσμημα ὅμως τῆς Ἀνθολογίας μας εἶναι ἡ *Κοιμώμενη Βα-*

(1) Ἡλ. Π. Βουτιερῖδη Ἄλ. Παπαδιαμάντης — Ἄλ. Μωραϊτίδης. Ἡ Ζωὴ τους καὶ τὸ ἔργο τους [Ἀθήναι] Ζηκάκης, 1931, σελ. 45 κπ. Τὰ ποιήματα ἀποτελοῦν ἐπίμειρο στὴ μελέτη τοῦ Βουτιερῖδη. Ἡ συλλογὴ τοῦ Βουτιερῖδη περιλαμβάνει τὰ ἑξῆς κομμάτια μετὰ τοὺς τίτλους μου τίτλους δηλωμένα:

1) *Δέηση*, 2) *Ψαλιός*, 3) *Νοσταλγός*, 4) *Στίχοι*, 5) *Ἡ Κοιμώμενη Βασιλοπούλα*, 6) *Ἀγάπες ταξιδιάρης*, 7) *Τὸ τραγοῦδι τοῦ γύφτου*, 8) *Τὸ μοιρολόγι τῆς Φώκας*, 9) *Παλιὰ Πατινάδα*, 10) *Τὸ σπιτάκι τοῦ λιβάδι*, 11) *Ἀγάπη στὸ γρημὸ*, 12) *Μετὰφρασι τοῦ τετραστίχου τοῦ Βύρωνος*. Ὁ Βουτιερῖδης ἀνθολογεῖ κι ἕνα δημοτικὸ δίστιχο στὸ διήγημα «Τὰ Μαῦρα Κούτσουρα» καὶ τὸ παρουσιάζει ὡς προσωπικὸ τοῦ Παπαδιαμάντη. Δὲν τὸ πιστεύω, ἀλλῶστε εἶναι πολὺ κοινὸ καὶ διαδεδομένον:

Στὴν Ἀφροδίτῃ εἶν' ἕνα νερό, καινούριο συντριβάνι, ποῖός ἔχει ἀγάπη στὴν καρδιά ὡς πᾶ νὰ πῆ νὰ γιάνει.

σιλοπούλα,—ρυθμὸς καὶ πνοὴ καὶ ἀνάταση καὶ τέχνη,—μερικοί του πάλι στίχοι ἢ στροφές ἔχουν συμπύκνωση καὶ οὐσία ἐσωτερική, συγγενική μὲ κείνη τῶν σολωμικῶν ἀποσπασμάτων, ὅπως ὑπέροχο εἶναι καὶ τὸ ἔλεγείο στὸ Νῶντα Δεληγιώργη, μὲ τὴ λυρική του ἀνάταση. Καὶ περισσότερο ἀπ' τὸ φευγάτο ἐκεῖνο καὶ λαχταριστὸ δίστιχο, ποῦ μέσα στίς δύο του στενές σειροῦλες ἀνοιξε καὶ βάρησε καὶ πλάτυνε τόσο, ὥστε νὰ χωρέσει θάλασσες καὶ ταξίδια καὶ δράματα καὶ καῦμοὺς καὶ χαμοῦς,—τὸ στυφὸ καταστάλαγμα τῆς ζωῆς:

*Ἄγapes ταξιδιάρες στὸ κῆμα τὸ θολό
κι ἐβούλιαξε ἡ βαρκούλα κι ἐπέσαν στὸ γιολό,*

μ' ἀρέσει νὰ σιγοψιθυρίζω μέσα μου τὸ στίχο ποῦ εἶναι ραντισμένος μὲ μιὰ σταγόνα αἶμα ἀπ' τὴν καρδιά τοῦ ποιητῆ, καθὼς πήγαινε νὰ τὴν ἀνοίξει στοὺς σκλάβους τῆς βιοπάλης γιὰ νὰ τοὺς κλείσει μέσα της:

Καλὸ σας κατενόδιο, φτωχοὶ τυραγνισμένοι!...

στίχος ποῦ δὲν ἔχει ἀρχὴ καὶ τέλος, κι ὅσο τὸν λές καὶ τὸν ξαναλές μέσα σου, τόσο τὸν βρίσκεις ἀνεξάντλητο σὲ περιεχόμενο καὶ σὲ ἀλήθεια, κι ἔρχεται ὥρα ποῦ σ' ἀνυψώνει στὰ φτερά του καὶ σὲ γυρίζει πά-

νου ἀπ' ὄλο τὸν κόσμο, ὅπου ἀκοὺς ν' ἀντηχεῖ ἀκατάπαυτο τὸ αἰώνιο μοιρολόγι τῆς Φώκιας:

*σὰ νᾶχαν ποτὲ τελειωμὸ
τὰ πάθη κι οἱ_καῦμοὶ τοῦ κόσμου...*

Κι ἀπ' τὸ λαὸ καὶ τὸ δρᾶμα του καθὼς ἔρχόταν ὁ Παπαδιαμάντης, εἶχε φυσικά μέσα του ζωντανὴ τὴ συνείδηση τῆς λαϊκῆς του καταγωγῆς, κι ἦταν θρεμμένος μὲ τὴ ζωὴ καὶ τίς ἐκδηλώσεις τοῦ λαοῦ αὐτοῦ σὲ τέτοιο βαθμὸ, ποῦ μέσα στὰ διηγήματά του νὰ παρουσιάζει στίχους μὲ δημοτικὰ μοτίβα τόσο ἐπιτυχημένους, ποῦ νὰ δυσκολεύεσαι νὰ τοὺς ξεχωρίσεις ἀπ' τοὺς δημοτικούς. Τέτοιοι εἶναι τὸ *Σπιτάκι στὸ λιβάδι*, κλπ. Ἀλλά, γιὰ νὰ μὴ σταθῶ στ' ἄλλα, τὸ ὠμὸ ἐκεῖνο καὶ ρεαλιστικὸ κομμάτι *Ἡ ἐπωδὴ τοῦ παπᾶ στὴ χολέρα*, ποῦ γιὰ πρώτη φορὰ γνωστοποιεῖται στὴν ἐργογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, χαρακτηρίζει τὸ μέτρο τῆς δημιουργικῆς δυναμικότητος τοῦ μεγάλου Σκιαθίτη πεζογράφου, καὶ κρύβει στὸ βάθος του ἕνα πηγαῖο σαιξπηρικό ταλέντο, ποῦ ἔρμαιο τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν περιστάσεων κατάρθωσε νὰ ἐκδηλωθῆ, ὅχι ὁμως δυστυχῶς ὅσο θὰ μπορούσε κι ὅσο ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε πὼς ἤθελε. Νὰ τί ἐπίδραση καὶ σχέση ἔχει ἡ ἐποχὴ καὶ τὰ βιωτικά μὲ τὸ συγγραφέα!

Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ

ΛΥΡΙΚΑ

1. ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

*Μάνα μου, ἐγὼμαι τ' ἄμοιρο, τὸ σκοτεινὸ τρυγόνι,
ὅπου τὸ δέρονει ὁ ἄνεμος, βροχὴ ποῦ τὸ πληγώνει.
Τὸ δόλιο! ὅπου κι ἂν στραφῆ κι ἀπ' ὅπου κι ἂν περάσει,
δὲ βρίσκει πέτρα νὰ σταθῆ, κλωνάρι νὰ πλαγιαίσει.*

5 *Ἐγὼ βαρκούλα μοναχὴ, βαρκούλ' ἀποδαρμένη
μέσα σὲ πέλαγο ἀνοιχτό, σὲ θάλασσ' ἀφρισμένη,
παλαίβω μὲ τὰ κύματα χωρὶς πανί, τιμόνι
κι ἄλλη δὲν ἔχω ἄγκουρα πλὴν τὴν εὐχὴ σου μόνη.*

10 *Στὴν ἀγκαλιά σου τὴ γλυκειά, μανούλα μου, ν' ἀράξω,
μὲς στὸ βαθὺν τὸ πέλαγο αὐτὸ πριχὸν βουλιάζω.*

*Μανούλα μου, ἤθελα νὰ πάω, νὰ φύγω, νὰ μισέψω
τοῦ ριζικοῦ μου ἀπὸ μακρὰ τὴ θύρα ν' ἀγναντέψω.
Στὸ θλιβερὸ βασίλειο τῆς Μοῖρας νὰ πατήσω,
κι ἐκεῖ νὰ βρῶ τὴ μοῖρα μου καὶ νὰ τὴν ἐρωτήσω.*

15. *Νὰ τῆς εἰπῶ· εἶναι πολλά, σκληρὰ τὰ βάσανά μου,
ὡσὰν τὸ δίχτυ πὸν σφαλνᾶ θάλασσα φύκια κι ἄμμο·
εἶναι κι ἡ τύχη μου σκληρὴ, σὰν τὴν ψυχὴ τῆ μαύρη,
π' ἀργήθηκε τὴν Παναγιὰ κι δῶλεος δὲν θαῦρει.*

20. *Κι ἐκείνη μ' ἀποκρίθηκε κι ἐκείνη ἀπελογήθη·
«ἤτον ἀνήλιαστη, ἄτυχε, ἡ μέρα πὸν γεννήθης·
ἄλλοι ἐπῆραν τὸν ἀνθὸ και σὺ τῆ ρίζα πῆρες·
ὄντας σὲ ἐπλᾶσ' ὁ Θεὸς δὲν εἶχεν ἄλλες μοῖρες».*
1874

ΑΠΟ ΠΑΛΙΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ

2. ΠΟΘΟΣ ΕΡΑΣΤΗ

- Εἷς ἓνα μνημ' ἀγνώριστο μικροῦ κοιμητηρίου
δὲν θέλω νὰ τὸ βλέπωσιν ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου,
μηδὲ κυπάρισσος σκαιά, μὴδ' ἀπεχθὴς ἰτέα,
ναὶ τὸ σκιάζῃ· καταιγὶς ἄς τὸ κτυπᾷ βιαία!*
5 *καὶ δὲν ποθῶ θυμίαμα, δὲν θέλω ψαλμωδία·
νὰ ἔλθῃς μόνον σὲ ζητῶ, μίαν θαμβὴν πρῶϊαν,
νὰ βρέξῃς μ' ἓνα δάκρυ σου τὸ διψασμένον χῶμα,
κι ἄς σβύσῃ μὲ τὸ δάκρυ σου και τ' ὄνομά μου ἀκόμα...*
1876

3. ΑΠΟΚΑΡΤΕΡΗΣΗ

- Δὲν ἔχω πλειὰ παράπονο σ' ἐσέ, δὲν ἔχω, κόρη·
10 τὸν πόνον, πὸν τὸ στήθος μου ἐξέτρα, δὲν ἐχώρει·
θὰ τὸν χωρέσ' ἡ ἄβυσσος, ἡ γῆ θὰ τὸν χωρέσῃ·
εἶναι βαθὺ τὸ πέσιμο, πὸν ἡ φτέρνα μου θὰ πέσῃ.*
1876

4. ΔΙΣΤΙΧΟ ΑΠ' ΤΟΝ ΥΜΝΟ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ

- Σύ, πὸν θάμπωσες τὸν ἥλιο, πὸν σ' ἐξήλεψ' ἡ αὐγὴ,
σπέρμα οὐράνιο, ριχμένο, πὸν ἐβλάστησες στὴ γῆ...*
1876

5. ΡΩΜΑΝΤΙΚΟΙ ΣΤΙΧΟΙ

- Τὴν νύκτα ὄλην ἄγρυπνος, νύκτα μακρὰν χειμῶνος,
ὁ ναύτης πρὸ τοῦ κύματος σιωπηλὸς και μόνος
τηρεῖ τὸν οὐρανόν, ἐνῶ ἄβύσσους διαβαίνει,
και τὴν χρυσὴν ἀνατολὴν ἀνήσυχος προσμένει.*
5 *Ὅμοίως σ' ἐπερίμενα νὰ ἔλθῃς χθές, ὁμοίως!...
Μακρὰν σου εἶναι ἔρημος και ἀφεγγὴς ὁ βίος.*

*Ὅπoταν νέος ἐκ μακροῦς προκύπτων ἀσθενείας,
σκιῶδες φάσμα και ὠχρὸν ἐκ τῆς ἀδυναμίας,*

- 10 τὸν κόσμον, τὴν μελλοντικὴν γωνίαν τοῦ ἀπειροῦ,
ἦν ἐστερήθη, θεωρεῖ διὰ τοῦ παραθύρου,
πόσους τῷ πέμπει ἀσπασμούς καὶ πόθους· ἀδελφὴ μου,
ὁμοίως σ' ἐπεθύμησεν, ὁμοίως ἢ ψυχὴ μου.

- 12 Πρὸ τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ὁ εὐσεβὴς ὁ κύπτιον
καὶ ἁμαρτίας λογισμούς ἐντὸς τοῦ στήθους κρύπτων,
μὲ ποταμούς τοὺς πόδας του δακρύων καταβρέχει
καὶ ἡ ψυχὴ του σπαραγμὸν καὶ πόνον πολλὸν ἔχει.
Ὅμοίως ἢ καρδία μου θερμῶς σ' ἐπικαλεῖται
καὶ διὰ σὲ πᾶσαν χαρὰν τοῦ κόσμου ἀπαρνεῖται.
1877

6. ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΓΥΦΤΟΥ

Μὲ τὸ βαρεῖό, μὲ τὸ βαρεῖό
ξυπνᾷ ὁ γύφτος τὸ χωριό.
Τὸ χωριό, τὸ χωριό,
Τραλαλά, λαρό, λαρό...

5 Γιὰ τὸ σφυρί, γιὰ τὸ σφυρί,
τρελαίνεται κι ἡ λυγερή.
Λυγερή, λυγερή,
Τραλαλά, λαρή, λαρή...

Μὲς στὴ φωτιά, μὲς στὴ φωτιά
10 παίζει ὁ γύφτος τὴ ματιά.
Τὴ ματιά, τὴ ματιά,
Τραλαλά, λατρά, λατά...

1884

7. Η ΚΟΙΜΑΜΕΝΗ ΒΑΣΙΛΟΠΟΥΛΑ

Λόγγος κι ὀρμάνι γύρω στὸ παλάτι,
καὶ τὸ φυλᾶν ἀόρατα σπαδιά.
Κι ἐκείνη ἀποκοιμήθηκε βαθεῖα
καὶ δὲν τ'ὴ βλέπει ἀνθρώπου μάτι.

Ἐκεῖδς εἶν' ἡ ἐλπὶς μας, ὁ Μεσσίας,
Ἐκεῖδς τοῦ Γένους ὁ ἐγδικητής,
ὅπου κοιμᾶται στὰ ὑπόγεια τῆς
Ἁγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας.

5 Μάγια κακὰ τῆς εἶχαν καμωμένα
νὰ μὴν ξυπνήσει χρόνους ἑκατό,
πρὶν ἓνα βασιλόπ'λο ξακουστὸ
ἔρθει νὰ τὴν εὐρεῖ ἀπὸ τὰ ξένα.

25 Καὶ θὰ ξυπνήσει νὰ χαροῦν σιμά του
κι οἱ ὄσιοι μὲ τὰ πρόσωπα χλωμά,
κι οἱ μάρτυρες στὰ στήθια, τὰ θερμὰ
ἀπ' τὴν πορφύρα τοῦ αἵματου.

10 Σ' εἶσ' ἡ Κοιμᾶμενη Βασιλοπούλα,
ποὺ ὄλ' ἡ Ἑλλάς, νανούρισμα γλυκό,
σοῦ στέλνει ἓνα τραγοῦδι μυστικὸ
καὶ μιὰ χρυσόχλωρη μυρτιούλα.

30 Καὶ σὲ ἄμποτε, μὲ τόσους πονεμένους,
στὴν ὕστερη ὥρα, πρὶν ἀναστηθῆς,
νὰ σ' ἀξιώσ' ἡ Χάρις νὰ βρεθῆς
στὴ μυστικὴ χαρὰ τοῦ Γένους.

15 Σ' εἶσ' ἡ Κοιμᾶμενη Βασιλοπούλα·
μὰ δὲν κοιμᾶσαι μοναχὴ σου σύ.
Κι ἄλλος ἐκεῖ δεξιὰ σου τὴ χρυσοῦ
τοῦ Ἐθνους καρτερεῖ αὐγοῦλα.

35 Ἐκεῖ κοιμᾶτ', ἐκεῖ, καιροὺς καὶ χρόνια
κι ἡ συντροφιά του θελὰ γίνεις σύ,
μὰ ἡ ἀγνότης του εἶναι περισσὴ
καὶ πρῶτα κι ὕστερα κι αἰώνια.

20 Σταυρὸς ἀστράφτει καὶ σπαθὶ σιμά του,
ψυχῶν κοπάδι φτερουγίζει ἐκεῖ,
Ἁγίων μελίσσι γύρω κατοικεῖ
Κι Ἀγγέλοι ἀμώνουν σι' ὄνομά του.

40 Καὶ σέ, Βασιλοπούλα, θὰ σ' ἀγνίσει
Μαρτύρων αἶμα κι ἀγνή καὶ φωτιά,
κι ἡ πρώτη τοῦ πολέμαρχου ματιὰ
πρῶτη γλυκὰ θὰ σὲ ξυπνήσει.

Παρηγοριά στή φτώχεια μας νὰ στείλει,
τὸ δουλωμένο Γένος νὰ χαρῆ,
ποῦ ἀπ' τὴ ματιὰ τοῦ ἡλίου καρτερεῖ,
ὄρα τὴν ὄρα ν' ἀνατείλει.

1891

8. ΑΓΑΠΕΣ ΤΑΞΙΔΙΑΡΕΣ...

Ἀγάπες ταξιδιάρεις στὸ κῦμα τὸ θολό·
κι ἐβούλιαξε ἡ βαρκούλα κι ἐπέσαν στὸ γιало.

1891

9. Η ΝΟΣΤΑΛΓΟΣ ΨΥΧΗ

Ὁ ἄγγελος, ὡς λέγουν, τῆς ὑστάτης
πορείας ξεναγός, ἐπαναφέρει
τὴν φεύγουσαν ψυχὴν εἰς τὰ γνωστά της
καὶ εἰς τὰ προσφιλή τῆς μνήμης μέρη...

5 « Ἀπηύδησα νὰ κυλινδῶ μοιραίως
τοῦ βίου μου τὸ ἄχθος πρὸς τὸ μνήμα,
κατάδικος, ὡς ἡ ψυχὴ φονέως
ἡ σύρουσα ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ τὸ θῦμα.

Ποία σκληρὰ τὴν θύραν μου χεῖρ κρούει ;
10 Ὅστων ὡς θρανομένων εἶν' ὁ κρότος·
Τοιοῦτον κρότον πῶς τὸ οὖς ἀκούει ;
Τοιοῦτο πῶς τὸ ὄμμα πλήττει σκότος ;

Τὰ ἔτη μου ἠσώτευσα εἰς μάτην·
παρείδον τὴν στιγμὴν μου τὴν ὑστάτην·
15 εἰς μάτην τὰς φαιδράς, τὰς γλυκντέρας,
ἠρίθμῃσα τοῦ βίου μου ἡμέρας . . .

Καὶ ἂν μαζί σου ὑπερβῶ τὰ νέφη,
κι εἰς τοῦ Θεοῦ ἡ χεῖρ σου ἂν μὲ φέρῃ,
τὸ πνεῦμά μου ὀπίσω ἐπιστρέφει
20 καὶ θεατῆς τῆς γῆς νὰ μείνῃ χαίρει.

Ὡς ξένος ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐρήμου
ζητεῖ τὸν πρὸ πολλοῦ ταφέντα οἶκον,
τῆς προσφιλοῦς ζητεῖ καὶ ἡ ψυχὴ μου
ἀλύσεώς της τὸν κοπέντα κρῖνον.»

1891

10. ΣΤΙΧΟΙ

Εἰκόν' ἀχειροποίητη, ποῦ στὴν καρδιά μου σ' εἶχα,
κι εἶχα γιὰ μόνο φυλαχτὸ μιὰ τῆς κορφῆς σου τρεῖχα,

ὀνείρατα στὸν ὑπνὸ μου μαυροφτερουγιασμένα,
σὰν περιστέρι στὴ σπηλιὰ μ' ἐτάραξαν γιὰ σένα.

- 5 *Κίνδυνο, μαῦρο σύγγεφο, οἱ μάγισσες μοῦ λένε·
τ' ἀηθρόνια αὐτὰ πὺν κελαδοῦν μοῦ φαίνονται νὰ κλαῖνε.*

*Νὰ σὲ χαρῆ κι ἡ ἄνοιξη μαζί μὲ τὰ λουλούδια,
δοῦ' ναι σὰν ἀμέτρητα, ζωγραφιστὰ τραγούδια.*

- 10 *Σὺ στὸ σκολεῖο δὲν ἔμαθες νὰ γράφεις ραβασάκια.
Στὰ χεῖλή σου τὰ ρόδινα ποῦ ταῦρες τὰ φαρμάκια;*

*Στὰ μάτια τὰ ψιχालιστὰ πῶχει ἔρωτας καρτέρι,
πόσο μεθύσι μέθυσσα ἕνας θεὸς τὸ ξέρει.*

*Τὰ μάτια τὰ ψιχालιστὰ γύρνα σ' ἐμέ, πουλί μου,
ἀγάπη μου περήφανη, ἀγάπη διαλεχτή μου.*

- 15 *Κι αὐτὸ τὸ μορφοδούλικο, τὸ τιμημένο χέρι,
ἂν ἔσφιξε ἢ τῶσφιξαν, ἕνας Θεὸς τὸ ξέρει.*

*Τὴ χάρη σου τὴ σπλαχνικὴ μὴ μ' ἀρνησητῆς, ἀρνί μου...
Ἀγάπη μου αἰώνια, ἀγάπη μου στερνὴ μου.*

1891

11. ΤΟ ΩΡΑΙΟΝ ΦΑΣΜΑ

(ΣΤΙΧΟΙ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑΣ)

*Ἀγάπης καὶ χαρᾶς ἀνέτειλ' ὦρα·
ἀνθούς μοσκοβολᾷ καὶ δρόσο στάζει
ἢ φύσις, σιὴ μορφοῖα τῆς ὄλη τῶρα,
πὺν νιότης καὶ ζωῆς γιορτὴ γιορτάζει.*

- 5 *Λαλοῦνε τὰ πουλάκια στὰ κλωνάρια·
νεράϊδες φανερὲς στεφάνια πλέκουν·
καὶ τρέχουν κοπελιὲς καὶ παλληκάρια,
κι οἱ ἔρωτες σιμά τους παραστέκουν.
Δὲν μένει σ' ὄλο αὐτὸ τὸ θεῖον ἄσμα,
10 σιὴν ἁρμονία ὄλη ἕνα χάσμα.*

- Ἀγάπης καὶ χαρᾶς ἀνέτειλ' ὦρα·
καὶ σύ, χλωμή, ξανθὴ καὶ μαυροφόρα,
τὸ πρόσωπό σου, νεκρικὴ λαμπάδα,
μ' ἐπιταφίου μαρμάρου τὴν ἀσπράδα,
15 τὸ πρόσωπό σου, κοῖνο μαραμένο,
πῶς ἔφεξε κι ἐσώθη τὸ θλιμμένο!
Τὰ μάτια σου, μελανογυρισμένα,
βαθειὰ στὸ βοῦρκο λάμπουν βουτημένα.
Δὲν εἶσαι πλιά τὸ θεῖο ἐκεῖνο πλάσμα,
20 κι ἀπόμεινες γλυκὴ κι ὠραῖο φάσμα.*

*Ἀγάπης καὶ χαρᾶς ἀνέτειλ' ὦρα·
νεράϊδες φανερὲς στεφάνια πλέκουν·
γιὰ σὲ ἢ Πρωτομαγιά ναι μαυροφόρα*

- καὶ τὰ λουλούδια λυπημένα στέκουν.
 25 Γιὰ σέβαν' ἢ ζωὴ φέτος δὲ λάμπει
 ὁ οὐρανὸς ἀπάνω 'ναὶ μολύβι,
 θλιμμέν' ἢ γῆ κι ἐρημικοὶ οἱ κάμποι
 κι ἢ ἀνοιξίς τοὺς θησαυροὺς της κρύβει.
 Βορῆς φυσάει σὰ θλιμμένο ἄσμα,
 30 τῆ νιότη σου θρηγεῖ, ὦραϊο φάσμα.
 Ἀγάπης καὶ χαρᾶς γλυκεῖα ὄρα·
 σ' ἐπόνεσ' ἢ ψυχὴ μου, ὦ μαυροφόρα!
 μὴ μὲ κοιτάξεις πλειά, μὴ μὲ πειράξεις,
 μὲ τῆ ματιὰ σου πάψε νὰ μὲ σφάζεις.
 35 Κάλλιο εἶχα σκλάβος νᾶμουνα σιμά σου
 παρὰ νὰ ἐβασίλευα μακρονά σου·
 δίπλα σου κάλλιο νᾶπεφτα στὸ χῶμα
 παρὰ ν' ἀνέβω σι' οὐρανοῦ τὸ δῶμα.
 Ἀχ! ναί, γλυκύ μου μαραμένο πλάσμα,
 40 σ' ἐπόνεσ' ἢ ψυχὴ μου, ὦραϊο φάσμα.
 1892

12. ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟΥΣ ΣΚΛΑΒΟΥΣ ΤΗΣ ΒΙΟΠΑΛΗΣ

· · · · ·
 Καλὸ σας κατευόδιο, φτωχοὶ τυραγνισμένοι . . .
 · · · · ·
 1895

13. ΑΥΤΟΣΧΕΔΙΟ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙ

Πῶς θὰ σὲ φέρουν, γυιόκα μου, πνιμμένον μὲς στὸ ρέμμα!
 Πῶς θὰ σὲ δῶ . . .
 1896

14. ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΑΝΑΜΕΛΟΥ

Βρέχει ὁ οὐρανός, καὶ βρέχουμαι, ξενάκ' εἶμαι καὶ ντρέπουμαι.	Ἔλα βαριά, σιγὰ καὶ ταπεινὰ μὴν πάρον τ' ἄρματα φωτιὰ καὶ κάψουνε τῆ γειτονιά.
Ἔρχουμαι, κυρά μ', δὲν ἔρχουμαι, ἔξω στήν πόρτα στέκουμαι,	Ἔρχουμαι, καλέ μ', δὲν ἔρχουμαι, 10 ὄξω στήν πόρτα στέκουμαι, ξενάκ' εἶμαι καὶ ντρέπουμαι.
5 βρέχει οὐρανὸς καὶ βρέχουμαι. 1896	

15. ΠΑΛΙΑ ΠΑΤΙΝΑΔΑ

Ἀπὸ τὸ Κάστιρο ὡς τῆ Βλαχιά, στῆς Ἀναγκιᾶς τὸν τόπο δὲν εἶναι χῶρες καὶ χωριά, ὄρη, βουνὰ καὶ τόποι.	Γιὰ σὲ πονεῖ ἢ καρδοῦλα μου, καὶ στὸ Μισήρι μὴ διαβῆς, κι ὁ νοῦς σου ἐδῶ νὰ μένει, ψυχὴ λησμονημένη.
10 Στὴν Ἀφρική εἶν' ἕνα νερό, καινούριο συντριβάνι· ποιοὺς ἔχει ἀγάπη στήν καρδιά ἄς πᾶ νὰ πιεῖ νὰ γιάνει. 1903	

16. ΝΥΧΤΑ ΒΑΣΑΝΟΥ

Πότε, μάτια μου καϊμένα,
θὰ κλειστήτε στή σιγή,
νὰ χαρίσετε σ' ἐμένα
ὕπνο, ἀνάπαψη πικρή;

5 Ἐφουγκράσου! πῶς τ' ἀηδόνι
λούφαξε στήν ἐρημιά.
Ἄκουσ' ἄκουσε τὸν γκιόνη,
παύει νὰ μοιρολογᾷ. . .

10 Καὶ τ' ἀστέρια, μαραμένα
λουλουδάκια τοῦ Θεοῦ,
σβνόνται, πέφτουν ὀλοένα
ἀπ' τὸν κάμπο τ' οὐρανοῦ.

15 Καὶ τὸ πυροφάνι ἐχάθη,
ποῦ στήν ἐρημὴ ἀκρογιαλιά
φέγγει τοῦ γυαλοῦ τὰ βάθη
κι ἀντιλάμπει στή στεριά.
(1878) 1903

Κι ἡ Δαλιῶ πὸν τ' ἀγναντεύει
μὲ λαχτάρα ἢ λυγερή,
σφάλησε τὸ τζάμι, φεύγει·
20 Ἄχ! τί ὄνειρο θὰ ἰδεῖ. . .

Μοναχὸς ἐγὼ ἀγρουπνάω,
νυχτερεύω μοναχός·
λεημοσύνη σὰς ζητάω
νύχτα, δόλι' ἀγάπη, φῶς!

25 Ναί, μὰ τὸ ἱερὸ σκοτάδι,
ναί, μὰ τ' ἄστρο τῆς αὐγῆς,
οὔτε ὕπνος, γιὰ σημάδι,
σὴ γαλήνη αὐτὴ τῆς γῆς!

30 Γίγε, νύχτα, συντροφιά μου,
σὴ βαθειά, ἀπειρη σιγή·
ἔλα μὲς στήν ἀγκαλιά μου,
δός μου ἀνάπαψη πικρή.

17. ΑΓΑΠΕΣ ΣΤΟ ΓΚΡΕΜΝΟ

Ἐύπνα, τὰ ρυάκια σέρονουν
τὸ νερὸ μουρμουριστά·
καὶ τὰ δένδρα σείονται, γέρονουν·
κι ἡ ψυχὴ μου πῶς βαστά;
1904

18. ΣΕΡΕΝΑΤΑ

Τὸ σῶμα αὐτὸ τὸ αἰθέριο στή γῆ νὰ μὴ λυγίσει
καὶ τὸ χαμόγελο ποτὲ στὰ χεῖλει νὰ μὴ σβῆσει·
νὰ μὴ φανῆ τὸ κάλλος σου πῶς εἶν' ἀπὸ τὸ χῶμα.
Ἦ, χαῖρε τοῦ θανάτου, πὸν μ' ἐπότισες τὸ πῶμα.
1907

19. Εἰς τὴν μνημὴν τοῦ ἐπαμεινῶνδα δεληγιῶργη

Γυρτὴ εἶμ' ἀπ' τὸ βορρᾶ ἀγριελιά καὶ χιονοφορτωμένη·
νὰ βλέπω τὸ χειμῶνανθο τὸν πολυζηλεμένο,
χλωμὸς νὰ πέφτει ἀντίκρον μου!.. Ἦ κάλλιο νὰ μὴν ἦμουν.
1908

20. ΤΟ ΜΟΙΡΟΛΟΓΙ ΤΗΣ ΦΩΚΙΑΣ

Αὐτὴ ἦταν ἡ Ἀκριβοῦλα
 ἡ ἐγγόνα τῆς γρηᾶ - Λούκαινας.
 Φύκια εἶναι τὰ στεφάνια τῆς,
 κοχύλια τὰ προικιά τῆς . . .
 5 Κι ἡ γρηᾶ ἀκόμη μοιρολογᾷ
 τὰ γεννοβόλια τῆς τὰ παλιά.
 Σὰ νᾶχαν ποτὲ τελειωμὸ
 τὰ πάθια κι οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου
 1908

ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΑ

21. ΔΕΗΣΙΣ

(ΕΡΑΝΙΣΜΑ ΕΚ ΤΩΝ ΨΑΛΜΩΝ)

- Πρὸς σὲ τὰς χεῖράς μου, πρὸς σὲ τοὺς ὀφθαλμούς μου αἶρω,
 τὰ φλέγοντά μου δάκρυα θυσίαν σοὶ προσφέρω·
 ἐτάκη ἡ καρδία μου, ὡσεὶ κηρός, ἐντὸς μου·
 ἐλέησόν με, ὁ Θεός, σπλαγνίσου, ὁ Θεός μου.
- 5 Εἶναι πολὺ τὸ πέλαγος, πολὺ, τῶν οἰκιρμῶν σου·
 ἡ προσευχή μου εἰς ναὸν φοιτᾷ τὸν ἅγιόν σου·
 εἰς κρίσιν μὲ τὸν δοῦλόν σου μὴ θέλῃς νὰ εἰσέλθῃς,
 πρὶν ἢ μὲ τὰ ἐλέη σου ἐπὶ τῆς γῆς κατέλθῃς.
- 10 Ἡ δόξα σου ὡς οὐρανὸς ἀτέραμτος ἀπλοῦται·
 ἐνώπιόν σου, ὁ Θεός, θνητὸς δὲν δικαιούται·
 τὸ ὄνομά σου ἄπειρον πληροῖ τὴν οἰκουμένην·
 σὺ τὴν ψυχὴν μου οἴκτειρον τὴν καταβεβλημένην·
- 15 Ἡ ὑπαρξίς μου εἰς φθορὰν καὶ σκοτασμὸν κατέβη·
 κατέστην τῶν μισούντων με καὶ τῶν ἐχθρῶν μου χλεύη·
 οἱ συγγενεῖς μου μ' ὕβριζον, μ' ἐνέπαιζον οἱ φίλοι,
 τὰς κεφαλὰς των σείοντες, λαλοῦντες μὲ τὰ χεῖλη.
- 20 Καὶ πάντες οἱ θεώμενοι σκληρῶς μὲ κατηρῶντο,
 καὶ τόσα βέλη κατ' ἐμοῦ καὶ ξίφη ἡμιλλῶντο·
 ὦ πότε, πότε, Κύριε, θὰ παύσῃς τὴν ὀργὴν σου;
 πᾶσαν αὐγὴν τὸ στόμα μου λαλεῖ τὴν αἰνεσίαν σου.
- Ἄνωφελὴς ὁ βίος μου ἐνώπιόν σου ρέει·
 πᾶσα πνοὴ καὶ ὑπαρξίς τὸ πρόσκαιρόν τῆς κλαίει·
 εἷς λίθος εἰς οἰκοδομὴν ὡς ἡμῖν τοῦ ναοῦ σου
 καὶ ὡς ἡμῖν καιούσα λαμπὰς πρὸ τοῦ σεπτοῦ βώμοῦ σου.
- 25 Οἱ οὐρανοὶ τὴν δόξαν σου σιγῶντες διηγῶνται·
 πρὸς αἰνὸν σου τὰ χεῖλη μου τὰ τρέμοντα κινεῶνται·
 πῶς ῥαγισμένη βάρβιτος θὰ βάλῃ ἁρμονίαν;
 καὶ πῶς ψυχὴ βαρναλγῆς θὰ εἴπῃ μελωδίαν;

- 30 Τὸ πνεῦμά μου ἰλιγγιᾷ, ὦ Κτίστα τῶν αἰώνων,
δὲν ἔχω ἄλλ' ἢ δάκρυα νὰ σοὶ προσφέρω μόνον·
ὡς τοῦ ἡλίου ἢ ἀκτῖς τὴν δρόσον καταπίνει,
τὸ ἔλεός σου ἐκπεμφθὲν τὰ δάκρυά μου σβύνει.

- 35 Πρὸς σὲ τὸν Πλάστην ἔκραξα ἐν συνοχῇ καρδίας,
σκώληξ τῆς γῆς οἰκτρὸς ἐγὼ καὶ τέκνον ἀσθενείας·
μὴ ἀποβάλης προσευχὴν ἐκ βάνθους πεμπομένην
καὶ μὴ ἀπόση, ὁ Θεός, ψυχὴν συντετριμμένην.

- 40 ὦ, Κύριε, τίς ἐν Θεοῖς ὑπάρχει ὁμοίός σοι ;
καὶ τίς τὸ πλάσμα δύναται τῶν σῶν χειρῶν νὰ σώσῃ ;
ἂν παρὰ σοὶ εὐπρόσδεκτος δὲν εἶν' ἡ προσευχή μου,
ἄς ἀναλύσῃ εἰς πηγὰς δακρῶν ἡ ψυχὴ μου.

Πρὸς σὲ τὰς χεῖράς μου, πρὸς σὲ τοὺς ὀφθαλμούς μου αἴρω,
τὰ φλέγοντά μου δάκρυα θυσίαν σοὶ προσφέρω·
ἐτάκη ἡ καρδία μου, ὡσεὶ κηρός, ἐντός μου·
ἐλέησόν με, ὁ Θεός, σπλαγχνίσου, ὁ Θεός μου.
1881

22. Η ΕΚΠΩΤΟΣ ΨΥΧΗ

Καὶ εἶπες· πότε θ' ἀναβῶ ἐπάνω τῶν αἰθέρων !
Πότε, ὡς εἰς τῶν φαινῶν τοῦ οὐρανοῦ ἀστέρων,
εἰς τὸν ἐν σκότει πλέοντα πλανήτην θ' ἀνατείλω
καὶ δωρεὰν εἰς τοὺς θνητοὺς τὴν αἴγλην μου θὰ στείλω.

- 5 Δὲν ἔφθασας νὰ συνειδῆς, νὰ γνῶς ὅ,τι ἐπόθεις,
καὶ ὑπὸ τῆς γαστρὸς εὐθύς τοῦ Ἄδου κατεπόθης·
τὸ χῶμα, ἐφ' οὗ ἔβαινες, ἐκ βάνθους ἀνεσκάφη,
ἡ δόξα του κατέπεσεν ἐντὸς αὐτοῦ κι ἐτάφη.

- 10 Καὶ ὕψωσας τὸ μέτωπον, ὠχρόν, ἀκτινοβόλον,
ζητοῦσα τὸν οὐράνιον ν' ἀναμετρήσης θόλον·
κι ἐξαίφνης ἔπεσες πρηγῆς, τελείως ἐβυθίσθης
καὶ εἰς τὰ βάνθη τῆς φρικτῆς ἀβύσσου ἐκρημνίσθης.

- 15 Ἔτεινας χεῖρα τὴν Ἡῶ νὰ περιβάλῃς ὄλην,
κι ἐνηγκαλίσθης ἀντ' αὐτῆς τοῦ σκότους τὴν ἀσβόλην·
ὁ πρὺς σου ἐπὶ νεφελῶν ἐπόθεις νὰ πατήσῃ
κι ἐπέπρωτ' εἰς τὸν τάρταρον οἰκτρῶς νὰ ὀλισθήσῃ.

- 20 Ἄ, εὖρες ἦδη τὸ καλόν, τὸ πρόπον εἰς σὲ δῶμα,
ὑπάρχει πῦρ τι πυρπολοῦν σφοδρότερον ἀκόμα
ἢ ὅσον σ' ἔκαιε ποτὲ ἡ τῶν παθῶν σου λάβα,
κατάβα εἰς τὸν τάφον σου, ἀπόβλητε, κατάβα.

Τῆς πτώσεώς σου ἄξιον τίς θὰ ἐγείρῃ μνήμα ;
ἐκ τῆς παρόδου σου μικρὸν δὲν ἀπελείφθη θρούμμα·
δὲν ἔζησεν ἡ δόξα σου οὐδ' ἡ ἀνάμνησίς σου,
ἦτις θὰ σ' ἐβανκάλιζε ἐπάδουσα : κοιμήσου.

- 25 *Τίς εἶν' ὁ χῶρος τῆς μιᾶς θρανίδος εἰς τὸ κῦμα ;
τώρα σ' ἐδέχθη τ' ἀχανές ἀντάξιόν σου μνήμα·
ἐκ τῶν βλαστῶν τοῦ ἀχανοῦς τὸ ἄπειρον ἐζήτεις,
δὲν σοὶ ἐδόθη ἐξ αὐτοῦ, ἀπόκληρε, στιγμή τις.*
- 30 *ᾠ, ποῦ τῆς ἀγωνίας σου τὸ μέλος ἀνεκρούσθη ;
ἐνταῦθα οὔτε στεναγμὸς οὔτε φωνὴ ἠκούσθη·
φεῦ, ποῖος χάριν σου θνητὸς θὰ στέρξῃ νὰ δανείσῃ,
ἐν δάκρυ εἰς ἓνα ὀφθαλμὸν διὰ νὰ σὲ θρηνήσῃ !*
- Βωβὴ ἀπέμειν' ἢ Ἥχώ, εἰσίγησεν ἡ αὔρα·
τὰ πολλαπλᾶ τῆς ἄσματα, τὰ σκοτεινὰ καὶ μαῦρα*
- 35 *πρώτως ἐλησμόνησεν ἢ Μοῦσα τῶν μνημάτων ;
ᾠ, ὕπαγε, σοὶ ἔλαχεν ὁ κλῆρος τῶν θυμάτων.*
- 1881

23. ΨΑΛΜΟΣ

(ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ)

*Καὶ πάλι κίνησα νάρθη, Χριστέ μου, στήν ἀλλή σου,
νὰ σκύψω στὰ κατώφλια σου τὰ τρισαραπημένα,
ὅπου μὲ πόθο ἀχόρταγο τὸ λαχταρεῖ ἡ ψυχὴ μου.*

- 5 *Ἡ σάρκα μου ἀναγάλλισε σιμά σου κι ἡ καρδιά μου.
Τὸ χελιδόνι ἤρξε φωλιά καὶ τὸ τρυγόνι σκέπη,
νὰ βάλουν τὰ πουλάκια τους τὰ δόλια νὰ πλαγιάσουν,
στὸν ἱερό σου τὸ βωμό, ἀθάνατε Χριστέ μου.*

- Κάλλιο μιὰ μέρα στὴ δική σου ἀλλή, παρὰ χιλιάδες.
Στὸν ἴσκιό ἃς εἶμαι τοῦ ναοῦ σὰν παραπεταμένους
10 καλλίτερα, παρὰ νὰ ζῶ σ' ἀμαρτωλῶν λημέρια.*
- 1894

24. ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΥΝΙΣΤΡΑ

- Εἰς ὅλην τὴν Χριστιανοσύνη
μιὰ εἶναι μόνη Παναγία ἀγνή,
Κόρη παιδίσκη, ἄσμα τῶν ἄσμάτων,
χωρὶς Χριστόν, θεῖο παιδί, στὰ χέρια,*
- 5 *καὶ τρεφομένη μὲ Ἀγγέλων ἄρτον.*

- Ἐσὺ ᾄσαι ἢ μόνη Παναγία Κουνίστρα,
ποῦ ἐφανερώθης στῆς Σκιάθου τὸ νησί,
εἰς δένδρον πεύκου ἐπάνω καθημένη,
κι αἰωρουμένη εἰς τερπνὴν αἰώραν,*
- 10 *ὅπως αἱ κορασίδες συνηθίζουν.*

- Ἐφανερώθης, κι ὅλος ὁ λαὸς
μετὰ θυμιαμάτων καὶ λαμπάδων
ἐν θεῖα λιτανεία σὲ παρέπεμψε
κι ἐσήκωσεν ὠραῖον λευκὸν ναόν,*
- 15 *ποῦ μὲ πιατάκια Ἑλληνικὰ σοῦ στόλισε.*

Κι ὅλος ὁ ἥλιος ἔλαμπεν εἰς τὸν ναόν σου
καὶ φῶς τὸν πλημμυροῦσε μαργαρώδες,
ὅλα τ' ἀστέρια ἐφεγγοβολοῦσαν,
καὶ ἡ Σελήνη ἐχάϊδενε γλυκὰ
20 τὰ ἀπλᾶ τῆς Ἐκκλησίας σου καντηλάκια.

Κι εἶδες, ἡ Κόρη, τοῦ λαοῦ τὴν πίστιν,
εἶδες καὶ τὴν πτωχείαν κι εὐσπλαχνίσθης,
ὅπως, τὸ πάλαι, εἶχε σπλαχνισθῆ ὁ Υἱός σου
τοὺς προγόνους τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ,
25 ὡς πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα.

Κι ἄρχισες νὰ γιατρεύεις τοὺς ἀρρώστους
καὶ νὰ γιατρεύεις τοὺς δαιμονισμένους,
(ποῦ ἤρχετο ὦρα κι εἰς τοὺς τοίχους ἐχτυπῶντο
μὲ φοβερὸν συγκλονισμόν),
30 κι ἄρχισες, θεία, νὰ θαυματουργεῖς.

Κι ἡ χάρις σου ξαπλώθηκε ὡς τὰ πέρατα
τοῦ εἰρηνικοῦ νησιοῦ τῆς Σκιάθου,
ὦ Παναγία μου, κόρη πάναγνη, καλή.
Κι ἴσως νὰ φτάσει κι ὡς ἐμένα καὶ ν' ἀπλώσει
35 γαλήνη στὴν ψυχὴ μου τὴν ἁμαρτωλή.
1909

25. ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΝ ΚΕΧΡΙΑ

Γλυκειὰ Παρθέν', ἀξίωσέ με
νᾶρθω καὶ πάλι στὸ ναό σου,
ὅπου φουᾶ γλυκὰ ἡ αὔρα
στὰ πλατάνια τὰ θεόρατα
5 κάτω στὸ ρέμμα, ποῦ ἡ πηγὴ κελαροῦζει
κι ἐπάνω θροῖζει ἡ αὔρα μαλακά.

Ὅλος ὁ ἥλιος λάμπει στὸ θόλο
τοῦ ὠραίου ναοῦ σου μὲ τὰ πιατάκια τὰ ποικιλμένα
κι εὐωδιάζ' ἡ μύρτος κι ἡ δάφνη
10 ὀλόγυρα, κι ἡ βρύση κελαδεῖ
στὴν αὐλή, ποῦ ἀνθεῖ ὁ λιβανωτὸς κι [ἡ μύρτος].

Στὰ νεαήμερα τ' ἀγαπημένα
τῆς δοξασμένης μεταστάσεώς σου
ἤθελα νᾶμαι νὰ ψάλω τὸ « Πειποικιλμένη . . . »
15 στὸ πανηγύρι τὸ σεμνό.

Νὰ βλέπω νὰ θαμάζω τὴ μορφή σου
μὲ τὰ ματάκια τὰ κλειστά,
μὲ τὰ χεράκια σταυρωμένα,
κι ὁ Υἱός σου νὰ κρατεῖ τὴν ἄμωμη ψυχὴ σου,
20 ὡς τρυγὸνα στὰ χεράκια.

κι Ἄπόστολοι ἐκ περάτων
 στὰ σύννεφα ἐπάνω πετώντας,
 κι Ἄγγελοι μὲ σταυρωμένα χέρια
 βλέπουν τὸ θᾶμμα τὸ φοιχτό!

- 25 Ψηλὰ ἀπάνω ἀπ' τὸ δῶμα, ἀπὸ δυὸ παραθυράκια,
 μὲ τὶς κοκούλες δυὸ καλογεράκια
 προβάλλουν καὶ τείνουν ἀπὸ ἕναν τόμον ἀνοιχτό!

κι ὁ ἕνας γράφει «Θνητὴ γυναίκα τοῦ Θεοῦ μητέρα»
 κι ὁ ἄλλος· «τ' οὐρανοῦ εἶσαι πλατυτέρα,
 ὡς ἔμψυχος ναὸς καὶ θρόνος τοῦ Θεοῦ...»

Γλυκειὰ Παρθέν' ἀξίωσε με
 νῦρθω καὶ πάλι στὸ ναό σου,
 ὅπου φουᾶ γλυκὰ ἢ αὔρα
 στὸ ρέμμα στὰ πλατάνια μυστικά!
 1909

26. ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΝΤΟΜΑΝ

- Πηγὴ μου ζωηφόρος, ποὺ δροσίξεις
 μὲ τὸ βαιθὸ ποιάμι, μὲ τὸ νάμα σου
 τόσες ψυχές, καὶ μένα τὴν ψυχὴ μου·
 ὁ κρότος τῶν νερῶν σου μέσ' στὰ ρέμματα
 5 κι ἀνάμεσα στοὺς βράχους, στὰ βουνά,
 κι ὡς κάτω, ἕως τὸ κῦμα τῆς θαλάσσης·
 ὁ ρόχθος τῶν ὑδάτων σου ἀκούεται.
 Καὶ εἶσαι σὺ ἡ Πόλις τοῦ Θεοῦ.
 Κι ἀκόμα τὸ ἁγιασμένο σκῆνωμα,
 10 ποὺ εὐφραίνεται τὰ ρεῦματα
 κυλῶντος ποταμοῦ.

- Εἶναι μικρό, φτωχὸ τὸ κλησιδάκι σου,
 μὰ ἡ χάρις σου εἶναι ἄπειρη κι ἀτέλειωτη.
 Ἀτέλειωτη, ὡς τὸ ρεῦμα τῆς πηγῆς σου,
 15 ποὺ χύνεται καὶ χύνεται,
 καὶ ἀπὸ κοντὰ ἀθόρυβα
 παράδοξα τὸ ρεῦμα σου πληθύνεται.

Εἶθε καὶ στήν καρδιά μου, ποὺ ἔχει στραγγιχτῆ,
 νὰ δώσει ζωὴ καὶ δύναμιν ἡ χάρις σου.

- 20 Ἄν εἶναι ξεχασμένη κι ἔρημη
 ὅμως στὸ βράχο ἡ ἐκκλησιά σου εἶναι στημένη
 κι αὐτὸς ὁ βράχος μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι
 κτισμένος ἀπ' τὰ χέρια καὶ τὸ αἷμα σου·
 «Καὶ πύλαι Ἰδου οὐ κατισχύουσιν αὐτοῦ».
 1910

27. ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ ΣΤΟ ΠΥΡΓΙ

Ἄφες μοι ἵνα ἀναγύξω πρὸ τοῦ
 με ἀπελθεῖν καὶ οὐκέτι οὐ μὴ
 ὑπάρξω.

Ψαλμὸς τοῦ Δαυΐδ.

Χαίρει ὁ Ἰωακείμ κι ἡ Ἄννα,
 ποὺ γέννησαν χαριτωμένη κόρη
 στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί!
 Χαίρεται ὄλ' ἡ ἔρημη ἀκρογιαλιά
 5 κι ὁ βράχος κι ὁ γκρεμὸς ἀντίκρου τοῦ πελάγους,
 ποὺ τὸν χτυποῦν ἄγρια τὰ κύματα,
 χαίρεται ἀπ' τὴν ἐκκλησίτσα,
 ποὺ μοσχοβολᾷ πάνω στὴ ράχη.

Χαίρεται τ' ἄγριο δέντρο, ποὺ γέρονι
 10 τὸ μισὸ ἀπάνω στὸν βράχο, τὸ μισὸ στὸν γκρεμὸ.
 χαίρει ὁ βοσκὸς, ποὺ φουᾷ τὸν ἀλό του,
 χαίρει ἡ γίδα του, ποὺ τρέχει στὰ βράχια,
 χαίρεται τὸ ἐρίφιο, ποὺ πηδᾷ χαρμόсуна.

Κι ἡ πλάση ὄλη ἀναγαλλιᾷζει
 15 καὶ τὸ φθινόπωρο ξανανοιώνει ἡ γῆς,
 σὰ σεμνὴ κόρη, ποὺ περίμενε χρόνια
 τὸν ἀρραβωνιαστικὸ της ἀπ' τὰ ξένα
 καὶ τέλος τὸν ἀπόλαιε πρὶν εἶναι πολὺ ἀργά.
 20 καὶ σὰν τὴ στείρα γραῖα, ποὺ γέννησε θεόπαιδο
 κι εὐφράνθη στὰ γεράματά της!

Δὸς μου κι ἐμένα ἄνεση, Παναγιά μου,
 πρὶν ν' ἀπέλθω καὶ πλέον δὲν θὰ ὑπάρχω.
 1910

ΣΑΤΥΡΙΚΑ

28. ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΝΔΡΙΑΝΤΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ

[Ἐν τῆς Πεντέλης παγερὸν τεμάχιον μαρμάρου
 λαβῶν, κυλίσθητι καὶ σὺ στὸν δρόμον τοῦ χειμάρρου...]
 1877

29. ΕΠΩΔΗ ΠΑΠΑ ΣΤΗ ΧΟΛΕΡΑ

Αἶ σὺ, ὅ,τι καὶ ἂν εἶσαι,
 φάντασμα, πέτρα, δαίμονας,
 ἐγὼ δὲν σὲ φοβοῦμαι.
 5 εἶναι σκληρότερη ἀπὸ σέ,
 σκληρότερη ἢ καρδιά μου!...
 Στῆς Παναγιᾶς τὴν ἐκκλησιά,
 πενήντα χρόνια τώρα,
 τὸ σήμαντρο τῆς προσευχῆς
 βαρῶ πρῶι καὶ βράδι.

10 Πενήντα χρόνια ἀπ' τὸ λαιμὸ
 κρεμῶ τὸ πετραχήλι.
 ὅσους καλοὺς χριστιανοὺς
 ἀπὸ πενήντα χρόνια
 τὸ χῶμα τοῦτο δέχθηκεν,
 15 ἐγὼ τοὺς ἔχω θάψει...
 Καὶ μὲ γνωρίζει ἡ γῆς αὐτὴ
 καθὼς γνωρίζει ἡ σκύλα
 τὸ χέρι, ποὺ ἕνα κόκκαλο
 καθημερῶν τῆς ρίχνει!

20 Ἐλπίζω, σὺν μὲ καταπιῆ,
τῇ χάρι τὴν μὲ κάμει
ὀγλήγορα τῇ σάρκα μου
τὴν λυώσει, τὴν χωνέψει...

1879

30. ΕΠΩΔΗ ΓΙΑΤΡΟΥ ΣΤΗ ΧΟΛΕΡΑ

Ἐμὲ πανούκλα καὶ ἀστρακιά,
ἐμὲ εὐλογία φοβᾶται·
ἐμὲν ἄρρώστιες τρέμουνε
καὶ ὄσες κακὲς ἀνάγκες.

1879

31. ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΗΣ ΚΑΤΙΝΑΣ

Εἶπέ μου, τί τοὺς ἔκαμε, Κατίνα ρημασμένη;
Πῶς κάθε ὄμμα βάσκανον ἐσένα μόνον βλέπει,
καὶ κάθε γλῶσσα διὰ σὲ λαλεῖ φαρμακωμένη;
Ἄ! ὄχι τοῦτο διὰ σέ, Κατίνα μου, δὲν πρέπει...

5 Ἄν ὑπανδρεύθης, ἔκαμες κακόν; Θεὸς φυλάξει!
Ὅμοίως ὑπανδρεύονται ὅλοι οἱ φτωχοί, Κατίνα,
καὶ οἱ μαῦρες σου γειτόνισσες, ἢ τύχη σὺν ἀλλάξει,
ποὺ λέγουν τόσα διὰ σὲ καὶ ἐβούιξ' ἢ Ἀθήνα.

10 Τὴν συμφορὰ, ποὺ πέρασες, καὶ τὴν ζωὴν, ποὺ ζοῦσες,
τὴν μέτρησες μὲ βάσανα, τὴν πλήρωσες μὲ μίση,
σκυμμένη πάντα πρὸς τὴν γῆν, ὡς τὴν παρακαλοῦσες
τὴν Μοῖραν τὴν σὲ σπλαχνισθῆ καὶ τὴν σὲ βοηθήσει.

15 Στὸν δρόμον χθὲς τῆς μάμμης μου μὲ ἐντάμωσεν ἢ φίλη
μὲ μιὰ καλὴν οἰκοκυρά, καὶ ἐτάνυσε τὸ στόμα
καὶ διὰ σέν' ἀγλύκαντα καὶ διαστρεμμένα ὠμίλει.
Χαίρει Κατίνα, καὶ οἱ γρηῆς σ' ἐζήλεσαν ἀκόμα...

1892

32. Εἰς ἰππεύουσαν Παναγυριώτισσαν

Ἄσπροκολοβοῦσα μου καὶ ἄσπρη σὺν τὸ γάλα,
σένα σοῦ πρέπει λεβεντιά, σοῦ πρέπει καὶ καβάλλα.

1907

33. ΕΡΩΤΕΣ ΣΤΑ ΚΟΠΡΙΑ

*Μὲς στοῦ Νταντοῦ τῆ γειτονιά,
κοντὰ σὶς Μπαλαλίνες,
ἐκεῖ κοιμᾶται ὁ Ἔρωτας
μέσα σὶς γκαβαλίνες.*

1907

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝΟΣ

34. ΧΑΙΡΕ ΜΑΡΙΑ

*Τοῦ ἴνγγος ὁ γογγυσμὸς ὁ πένθιμος ἠκούσθη,
ὁ κώδων ὁ ἐρημικὸς τῆς προσευχῆς ἐκρούσθη
Χαῖρε Μαρία! ἔρωτος καὶ προσευχῆς ἡ ὥρα.
Χαῖρε Μαρία! δέχθητι τὰ δάκρυα ὡς δῶρα.*

1884

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1

Πρὸς τὴν μητέρα μου. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὰ 1934 ἀπὸ τὸν Octave Merlier (*Α. Παπαδιαμάντη Γράμματα*, Ἀθῆναι 1934, σελ. 30-31) ἀπὸ αὐτόγραφο τοῦ ποιητῆ. Ἔστι δὲ ὁμοίως παλιὸ ποίημα τοῦ Παπαδιαμάντη, γραμμένο πίσω ἀπὸ ἓνα γράμμα του πρὸς τὸν πατέρα του (τῆς 18 Ἀπρ. 1874), ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους του, ἀπαύγασμα τῆς αἰσθηματικότητας καὶ τῆς νοσταλγίας του γιὰ τὸ σπίτι καὶ τὴν μητέρα του μέσα στὶς δυσκολίες πού περνοῦσε, πρωτοβήματος ἀκόμα καὶ ἄπειρος στὴν ἀξενή πολιτεία. Τὸν στ. 11-14, καθὼς παρατηρεῖ κι ὁ Merlier, τοὺς θυμήθηκε καὶ τοὺς πέρασε ὁ Παπαδιαμάντης στὴ «Φόνισσα». Στὴν πρώτη ἔκδοσή της («Παναθήναια», 1903, σελ. 470α) ἡ στροφή εἶναι ἴδια κι ἀπαράλλαχτη μὲ τὴ μορφή τοῦ χειρογράφου, στὶς ἐκδόσεις ὅμως Φέξη κι Ἐλευθεροδάκη τὸ πᾶν τοῦ στ. 11 ἐπαναλήφθηκε ἀπὸ ἐκδοτικὴ ἀμέλεια. Ἐρμηνεῖα τοῦ κομματιοῦ ἔχω δώσει στὸ ἔργο μου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (Μυτιλήνη 1940, σελ. 121).

2

Πόθος ἔραστή. Ἄτιτλο κομμάτι. Αὐτὸ καὶ τ' ἀκόλουθα δυὸ (3 καὶ 4) εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ παλιὰ ἀδημοσιευμένα ποιήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, τῆς φοιτητικῆς ρωμαντικῆς περιόδου τῆς ζωῆς του. Τὰ πέρασε ὁ ἴδιος στὸ κοινωνικὸ του μυθιστόρημα «Ρόδια Ἀκρογᾶλια», πού πρωτοδημοσιεύθηκε στὴ «Νέα Ζωή» τῆς Ἀλεξάνδρειας στὰ 1907-1908. «Τὸν καιρὸν, τοῦ λέγει ὁ φίλος του, πού ἔγραφε στίχους... Ὅταν ἐκατοικούσαμε μαζὶ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, στὸ Ριζόκαστρο... Ὅταν ἐγὼ εἶχα τρεῖς χρόνια εἰς τὴν πρώτῃν τοῦ Γυμνασίου. Ἐγὼ ἔκλεισα τοὺς ὀφθαλμούς κι εἰσώπησα.— Ἐνθυμούμαι, συνεχίζει ὁ φίλος του, κάτι στίχους σου. Μὰ πολὺ ρομαντικούς. Μήπως ἐμμεῖσο τὸν Ἀχιλλέα Παράσχον τότε; Ἄκουσε:...» Καὶ τοῦ ἀπαγγέλλει τὸν «Πόθο ἔραστή».

3-4

Ἀποκαρτέρηση. Ἄτιτλα κι αὐτὰ τὰ κομμάτια, πρωτοδημοσιεύθηκαν μαζὶ μὲ τὸ προηγούμενο (βλ. τὴν παραπάνω σημείωση). Ἔστι τῆς ἴδιας περιόδου. Τὸ ἀδιανόητο τοῦ στ. 13: πὺν σ' ἐβλάστησε στὴ γῆ τὸ ἔκαμα: πὺν ἐβλάστησε στὴ γῆ... Ὁ φίλος συνεχίζει «Τοὺς θυμᾶσαι αὐτοὺς τοὺς στίχους, ἠρώτησεν ὁ Σταμάτης— Δὲν ξέρω! ἀπαντᾷ ὁ Παπαδιαμάντης.— Ἐτσι ἐτελεῖωνε ἓνα ποίημά σου. Ἐν ἄλλο ἄρχιζεν ὡς ἐξῆς:...». Καὶ τοῦ ἀπαγγέλλει τὴν «Ἀποκαρτέρηση». «Κι' αὐτὸν τὸν ἐξέλασες;— Βέβαια, εἶπα.— Ἐνθυμῶμαι τοῦ λάστον τὴν συνέχειαν αὐτῶν τῶν στίχων, πὺν ἔγραφε ἓνα καιρὸν;...». Καὶ τοῦ θυμίζει τὸ διστιχίδιον τὸν «Ἕμνο τῆς

Κόρης». Ἐνθυμῶμαι; τὸν ξαναρωτᾷ.— Ὅχι, ἀπαντᾷ ὁ Παπαδιαμάντης συλλογισμένος καὶ μὲ τὸ ὄχι αὐτὸ τελειώνει καὶ τὸ μυθιστόρημα. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ποιητῆς, ἀλλὰ τὸ τέλος αὐτὸ μόνον ὁ Παπαδιαμάντης μποροῦσε νὰ τὸ κάνει.

5

Ρωμαντικοὶ στίχοι. Πρωτοδημοσιευμένο χωρὶς τίτλο στὸ πρῶτο μυθιστόρημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Ἡ Μετανάστις» (κεφ. Γ', μέρος Β', Ἡ ἐνέδρα), στὴν ἐφημερίδα «Νεολόγος» τῆς Πόλης, 2/14 τοῦ Νοέμβρου 1879, βαλμένο σὰ σερβνάτα στὸ στόμα τῶν δυὸ ἡρώων. Τὸ κομμάτι αὐτὸ τὸ εἰσάγει ὁ Παπαδιαμάντης μὲ τὴν ἀκόλουθη πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὶς φιλολογικῆς, γλωσσικῆς καὶ αἰσθητικῆς του ἀντιλήψεις, ὅταν μάλιστα ἦταν ἀκόμα τόσο νέος, φράση. «Ἡ ἔνοια, γράφει, τῶν στίχων, οὐς ἔφαλλον, μεταφραζομένη κατὰ τὸ ἐν χρήσει σήμερον ὕφος, ἔχει ὡς ἐξῆς...». Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ποίημα τοῦτο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπως δὰ καὶ ὁλόκληρο τὸ μυθιστόρημά του, ἔμεινε ὡς τώρα ἀναδημοσιευτο, καὶ ἀβιβλιογράφητο, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ὑπενθυμίζεται καὶ ἀνατυπῶνται ἐδῶ.

6

Τὸ τραγούδι τοῦ γύφτου. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις» (Ἀπρίλιος 1884) στὸ μυθιστόρημα «Ἡ Γυφτοπούλα». Ἀνατυπώθηκε στὴν ἔκδοση σὲ τόμο τοῦ μυθιστορήματος αὐτοῦ (ἐν Ἀθήναις, ἐκδότης Γ. Φέξης 1912, σελ. 24-25). Οἱ Γύφτοι «ἔθετον τὸν σίδηρον εἰς τὸ πῦρ καὶ ἐτραγοῦδον...» τοὺς στίχους αὐτούς.

7

Ἡ Κοιμᾶμενη Βασιλοπούλα. Στὸ θάνατο τῆς βασιλοπούλας Ἀλεξάνδρας, πὺν τὴν συγκίνηση προκάλεσε στὸ λαὸ καὶ στὸν ποιητικὸ κόσμον τῆς ἐποχῆς. Ἄλλοῦ ἀπέδειξα οὖν καὶ τοῦ Βιζυνοῦ οἱ περίφημοι στίχοι τοῦ Φρενοκομείου εἶναι ἐλεγεῖο τῆς Βασιλοπούλας Ἀλεξάνδρας. Ἀπὸ τὸ πένθος ἐκείνο δὲν ἔμεινε ἀσυγκίνητος κι ὁ σιωπηλὸς Παπαδιαμάντης καὶ δημοσίευσεν τὴν «Ἐφημερίδα» (21 Σεπτ. 1891, σελ. 1ε) τὸ ἐλεγεῖο αὐτὸ, πὺν ἔκανε ἐξαιρετικὴ ἐντύπωση καὶ καθιέρωσε δίπλα στὸ θανμαστὸ διηγηματογράφο καὶ τὸ θανμαστὸ ποιητῆ. Ἡ «Ἐφημερίς» συνώδευσε τὸ ποίημα μὲ τὴν ἐξῆς σύντομη ἀλλὰ πολὺ χαρακτηριστικὴ εἰσαγωγή: «Κατὰ μοναδικὴν ἐξαιρεσιν καταχωρίζομεν τοὺς παρὰ πόδας στίχους τοῦ συγγραφέως τῶν «Θαλασσιῶν Ἐιδυλλίων», τοῦ διηγηματογράφου καὶ ἀρχαίου ἡμῶν συνεργάτου κ. Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, καθ' ὅσον διὰ τῆς πρωτοτυπίας τῆς συλλήψως αὐτῶν διακρίνονται τοῦ συρφετοῦ τῶν γραφῶν καὶ χυδαίων μοιρολογίων, ἅτινα κατέκλυσαν κατ' αὐτὰς τὸν τύπον. Τὸ σιχουρῆγμα τοῦ κ. Παπαδιαμάντη, οὐτινος ἡ ποιητικὴ πεζογραφία διὰ τὸ ἔκτακτον τῆς περιστά-

σεως μετρεσιώθη αἴφνης εἰς μεγαλοιδεαίτιδα ποιησιν, θὰ τὸ ἐχαρακτηρίζαμεν ὡς προῖον ἀληθινῆς ἐμπνεύσεως ἐθνικῆς, ἂν ἡ λέξις δὲν εἶχεν ἀπολέσει πρὸ πολλοῦ τὴν σημασίαν της.» Τὸ ἔλεγχο τοῦ Παπαδιαμάντη ἀφῆσε ἐποχὴ. Ὁ μετρητὴ κωλὸς στίχος 7 ἀποκαταστάθηκε κατὰ τὴν πρώτῃ ἐκδοσὴ « Πρὶν ἓνα βασιλόπλο ξακουστό », ἀντὶ « βασιλόπουλο » πού εἶχαν οἱ μεταγενέστεροι. Ἐπίσης ἀποκαταστάθηκε ὁ ἄρρυθμος δεκασύλλαβος τοῦ στ. 8 « ἔρθει νὰ τὴν εὔρει ἀπ' τὰ ξένα » μὲ τὸν κανονικὸ λαμβικὸ ἑνδεκασύλλαβο, πού ζητᾶ τὸ μέτρο κι ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ ρυθμοῦ. Ἄς σημειωθῇ ὅτι ὁ ἑνδεκασύλλαβος πού κλείνει κάθε στροφὴ ἐναλλάσσεται ἢ μᾶλλον γίνεται στὶς ἐπόμενες στροφές ἐννεασύλλαβος λαμβικός, πού ἀντὶ νὰ διασπᾶ, τὼνγει τὸ ρυθμὸ, γιατί εἶναι κατακλειδὰ τῆς στροφῆς.

Στοὺς στ. 27-28 τὸ νόημα δὲν εἶναι καθαρὸ καὶ ἡ πρώτη ἐντύπωση εἶναι πὼς χρειάζεται ἀντὶ « στὰ στήθια » : « μὲ τὰ στήθια », κατὰ τὸ « μὲ τὰ πρόσωπα » τοῦ προηγούμενου στίχου, ἀλλὰ πάει στὸ χαροῦν τοῦ 25 στίχου δηλ. ὁ νοῦς τῆς στροφῆς εἶναι ὅτι θὰ ξεπνήσει ὁ ἐκδικητὴς τοῦ Γένους καὶ θὰ χαροῦν οἱ ὄσιοι (μὲ τὰ χλωμὰ πρόσωπα) καὶ θὰ χαροῦν κι οἱ μάστιγες βαθιὰ στὰ στήθια, πού εἶναι θερμὰ ἀπ' τὴν αἰμάτινη πορφύρα.

Στὸ στ. 34 τὸ θενὰ τῶν ἄλλων ἐκδόσεων ἀντικαταστάθηκε μὲ τὸ θελὰ τῆς πρώτης.

8

Ἄγαπες ταξιδιάρες. Τὸ δίστιχο αὐτὸ κατὰ τὸν ὑπαινιγμὸ τοῦ Παπαδιαμάντη δημοσιεύθηκε παρενθετικῶς σὲ ὁμώνυμο ἄγνωστὸ μας ὡς τὴν ἀρχὴν διήγημα (βλ. τὸ σχετικὸ μὲ τὸν Παπαδ. ἔργο μου σελ. 43). Σώθηκε ἀνατυπωμένον στὰ « Ρόδινα Ἀκρογιάλια » (ἐκδ. Φέξη, σελ. 22), ἀλλὰ πρωτίτερα τὸ εἶχε περιλάβει στὴν Ἀνθολογία του (Ἀθ. 1899) ὁ Κοκκινιάκης. Στὰ « Ρόδινα Ἀκρογιάλια » ὁ Παπαδιαμάντης εἰσάγει τὸ δίστιχο ὡς ἐξῆς : « Πλὴν ὄλ' αὐτὰ μ' ἐνθυμίζουν τὸ δίστιχο, ὅπου εἶχα διαβάσει ἓνα καιρὸν εἰς ἐπιφυλλίδα τῆς « Ἐφημερίδος ». Μήπως εἶχε περάσει ἀπὸ τὴν πέναν σου; Μετὰ φρασὶς ἦτον; Τί ἦτον; — Τὸ ποῖον (ἐρωτᾷ ὁ Παπαδιαμάντης). Ἴδου πὼς ἔλεγε... ». Καὶ παραθέτει τὸ δίστιχο.

Ἡ νοσταλγὸς ψυχὴ. Τὸ κομμάτι αὐτὸ αἴτιλο πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ διήγημα « Μία ψυχὴ », πού πρωτοτυπώθηκε στὰ 1891 στὸ περιοδικὸ « Παρνασσός » (τόμ. 14', σελ. 53 = ἀνατύπωση στὴν ἐκδοσὴ Φέξη (Ἀθήναι 1912) σὸν τόμο « Οἱ Μάγισσες », σελ. 10-11). Ἀπὸ ἰδιαιτέρου ὁμοῦ χειρογράφο, προερχόμενον ἀπὸ τὸν κ. Κ. Φαλτάιτς, τὸ ἀνατύπωσε στὸ περιοδικὸ « Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις » (14', Γενάρης 1921, σελ. 8α) ὁ ποιητὴς κ. Δόξας σ' ἓνα ὥραϊο ἄρθρον του γιὰ τὰ τραγούδια τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸ πρῶτο δημοσίευμα, πού μᾶς παρουσιάζει τὸν Παπαδιαμάντη ὡς στιχογράφο. Ἡ ἐκδοσὴ μάλιστα τοῦ κ. Δόξα παρουσιάζει μιὰ ὠραιότερη γραφὴ στὸ στίχο 13:

τὰ ἔτη μου ἡ σὺ τ ε υ σ α εἰς μάτην

ἀντὶ τῆς γραφῆς στὶς προγενέστερες ἐκδόσεις καὶ ἀνατυπώσεις:

τὰ ἔτη μου ἀ π ὄ λ ε σ α εἰς μάτην,
καὶ τὸ τ ο ι ο ὕ τ ο ν (σ τ . 12) τ ὶ ν ἄ λ λ ο ν ἐ κ δ ὴ σ ε ω ν σ τ ῆ ν ἐ κ δ ο σ ῆ τ ο ῦ Δ ὄ ξ α πα ρ ο υ σ ι ᾶ ζ ε ἰ τὸ σ ω σ τ ὸ τ ῦ π ο τ ο ι ο ὕ τ ο . Μ ὶ ν ο ἓ ν α λ ᾶ θ ο ς ὑ π ᾶ ρ χ ε ἰ , ὀ φ ε ἰ λ ὴ μ ε ν ο σ ῆ πα ρ α δ ῖ ᾱ β α σ μ α π ῖ θ α ν ὴ ς . Σ τ ὸ σ τ ῖ χ ο 18 ἀ ν τ ῖ τ ῆ ς ὀ ρ θ ὴ τ ῆ ς γρα φ ῆ ς « εἰ ς τὸ Ἐ σ ὸ ν », ὁ Δ ὄ ξ α ς τ υ π ὴ ν ε ἰ « εἰ ς τὸν Ἐ σ ὸ ν », ἀ λ λ ' αὐ τὸ εἶ ν α ἄ σ ῆ μ α ν τ ο . Τ ῆ σ τ ῖ ξ ῆ σ υ μ π λ ῆ ρ ω σ α ἀ π ' τ ῖ ς δ ῖ ᾱ φ ο ρ ε ς ἐ κ δ ὴ σ ε ἰ ς , βα σ ι ζ ὴ μ ε ν ο ς σ τ ῖ ς ὀ ρ θ ὴ τ ῆ ς πε ρ ι π τ ὴ σ ε ἰ ς .

10

Στίχοι. Ἄιτιλο στιχοῦργημα παρενθετικῶς στὸ διήγημα « Θέρος-Ἔρω » (« Ἀκρόπολις », 2 Μαῖου 1891, σελ. 1 ἐπιφ. Ἡ πρώτη καὶ μόνη ἐκδοσὴ τοῦ διηγήματος καὶ τοῦ ποιήματος). Εἰσάγει τὸ κομμάτι ὁ Παπαδιαμάντης χαρακτηρίζοντάς το μὲ τ' ἀκόλουθα: « Ἴσως νὰ ἦσαν σύγγραμμα τοῦ ἰδίου ἐπιστολογράφου, πιθανὸν νὰ ἦσαν συγκολλημένοι ἢ παραποιημένοι ἀλλαχθῶν », « στίχοι ἀρχαίον », σταλμένοι στὴν ἡρωίδα τοῦ διηγήματος Ματῆ « ἐν ἐρωτικῷ ἐπιστολίῳ ». Τὸ ποιῆμα ἀνατυπώθηκε πολλές φορές στὶς Ἀνθολογίες, ἐγὼ ὁμοῦ ἀκολουθήσα, ὅπως δὰ ἔκαμα καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ποιήματα τῆς συλλογῆς, τὴν πρώτην ἐκδοσὴν του, πού παρουσιάζει στὸ στίχο 17 τὴν παραλλαγὴν « ἀρνὶ μου » ἀντὶ « πουλί μου » τῶν ἄλλων ἐκδόσεων. Ἐπίσης ὁ 2ος στίχος δὲ θέλει τελεία, ὅπως ἔχουν ὅλες οἱ ἐκδόσεις, καὶ στὸ στίχο 11 ἀπὸ τὸ « πῶχ' ὁ ἔρωτας » προτιμῶσα τὸ « πῶχ' ἔρωτας » γιὰ λόγους μετρικούς ἀλλὰ καὶ ἑσωτερικούς. Γιὰ λόγους τεχνικὸν φωνικὰ τὸ ποιῆμα δημοσιεύθηκε χωρισμένον σὲ τετράστιχα, ἐνῶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δίστιχα δεκαπεντασύλλαβων.

11

Τὸ ὥραϊον φάσμα. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν « Ἀκρόπολη » τῆς 1ης τοῦ Μᾶη 1895 σελ. 3δ μὲ τὴν ὑπογραφήν « Α. Πιδμ. », καὶ ξαναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸ Γ. Κατσιμπαλι στὴ « Νέα Ἐστία » (14', 1933, σελ. 1019-1020). Στὸν 3ο στίχο, τό: « σὴ μορφιά της ὅλα τώρα » τῶκανα: « σὴ μορφιά της ὅλη τώρα » γιατί ἔτσι ἀπατεῖ τὸ νόημα. Στὸν προτελευταῖο στίχο ἀντὶ ἄνω στιγμῆς ἔβαλα κόμμα.

12

Χαιρετισμὸς στοὺς σκλάβους τῆς βιοπάλης. Παρενθετικῶς σ' ἓνα ἄρθρον τοῦ « Ταξιδι-Βαπόρι-Ρωμέϊκο » δημοσιευμένον στὴν « Ἀκρόπολη », 12 Δεκεμβρίου 1895. Τὸ εἰσάγει μὲ τ' ἀκόλουθα, πού πλαισιώνουν τὸ στίχο θαυμάσια καὶ ἀποτελοῦν καὶ μόνον τοὺς ἓνα θαυμασιώτατο ποιήματα — ἀπ' τὰ καλλίτερα ἴσως τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ ποιητὴς ταξιθεύει. Θαλασσοταραχὴ, ναυτία, κακοπέραση. Ἀπ' τὴν καμπίνα παρακολοῦθεῖ τοὺς θαλασσομάχους: « Ἀνθρώποι ἠγωνίων καὶ ἐπάλειον εἰς τὸ καραντί των, εἰς τὴν χιονιάν, εἰς τὴν φουσκοθαλασσιάν κι εἰς τὴν μύραν διὰ νὰ κερδίσουν δχι τὸν ἄρτον, ἀλλὰ τὸ δίπυρον τὸ καθημερινόν.

Καλὸ σας κατευόδιο, φτωχοὶ τυραγισμένοι

εἶπεν ἡ καρδιά μου ἀνθρώπους εἰς τοὺς ἀγνώστους τούτους. «*Ἦτο ἡ ἐπιφθόσ ἡσματος ἐπιθαλασίου καὶ αἰθερίου ποιήματος κοινοτοπιακοῦ, ὑψηλοῦ, παθητικοῦ, ἀναροῦ καὶ σαρακατικοῦ, τὸ ὅποιον δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καὶ τὸ ὅποιον ποτὲ δὲν ἔπαυσε νὰ ὑπάρχη, ἄς μὴ εὐρέθη ποιητὴς νὰ τὸ συνθέσῃ, μήτε μουσικὸς νὰ τὸ τονίσῃ.*»

13

Ἀυτοσχέδιο μοιρολόγι. Μέσα στὸ διήγημα «*Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι*» (Ἀκρόπολις 24 τοῦ Νοέμβριου 1896 = Πρωτοχρονιάτικα διηγήματα, ἔκδ. Φέξη, Ἀθήναι 1912, σελ. 74). Ἴσως νὰ εἶναι καὶ δημοτικὸς στίχος, πού ἄκουσε ὁ Παπαδιαμάντης, ἀλλὰ συνήθως ταίριαζε στὰ θέματά του καὶ ἀνάλογα τραγούδια.

14

Τὸ τραγούδι τοῦ ἀνάμελου. Μέσα στὸ διήγημα «*Τὸ σπιτάκι στὸ λιβάδι*» (δ. π. βλ. σημ. 13). Τὸ κομμάτι ἀνθολογημένο ἀπ' τὸ Βουτιερίδη (στὴ Συλλογὴ τῶν ποιημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη) καὶ ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη (στὴν «*Ἀνθολογία*» του). Οἱ πρῶτοι δύο στίχοι λείπουν ἀπ' τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ἀποστολίδη. Τὸ κομμάτι τὸ τραγουδᾷ μὲ ἄκραν ἀδιαφορία καὶ ἀναμελία σὲ στιγμὲς κινδύνου ἀπ' τὴν νεροποντὴ ὁ κηπουρὸς τοῦ διηγῆματος, ἐνῶ ὅλοι εἶναι παρικόβλητοι καὶ οἱ γυναικες μοιρολογοῦν (βλ. σημ. 13 δ. π.). Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁλόκληρο τὸ κομμάτι εἶναι σὲ δημοτικὸ μοτίβο καὶ μοιάζει πολὺ μὲ δημοτικὸ τραγούδι.

15

Παλιὰ πατινάδα. Περρασμένη στὸ διήγημα (τοῦ 1903 πιθανῶς) «*Τὰ μαῦρα κούτσουρα*» («*Ἡ Χολεριασμένη*», ἔκδ. Φέξη, Ἀθήναι 1914, σελ. 76 καὶ 77).

16

Νύχτα βασάνου. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ τοῦ κ. Θωμᾶ Ἐπιφανειάδη «*Ἡ Μοῦσα*» (Δ' 1903, σελ. 17), ἀπ' ὅπου ἀναδημοσιεύθηκε στὰ «*Νέα Γράμματα*» (Δ' 1938, σελ. 698). Παραβολὴ τῶν δύο ἐκδόσεων δὲν πρόσφτασε νὰ κάνω. Ὁ ποιητὴς γιὰ λόγους σκοπιμότητος καὶ συγκάλυψης ἔδωσε ἀναδρομικὴ χρονολογία στὸ ποιήμα του, σημειώνοντας πὼς εἶναι τοῦ 1876, ἐνῶ εἶναι τοῦ 1902-1903, τότε δηλαδὴ πού πρωτοδημοσιεύτηκε. Ψυχαναλυτικὴ τοποθέτηση τοῦ κομματιοῦ βλ. στὸ ἔργο μου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (Μυτιλήνη 1940, σελ. 180).

17

Ἀγάπη στὸν γκρεμνὸ. Τὸ τετράστιχο, ἀπόσπασμα παλαιότερου ποιήματος τοῦ Παπαδιαμάντη, παρενίθεται στὸ ὁμώνυμο διήγημα, γραμμένο γύρω στὰ 1905, καί, χωρὶς νὰ εἶναι γνωστὴ ἡ πρώτη του δημοσίευση, τυπωμένο ἀπ' τὰ κατάλοιπα τοῦ Παπαδιαμάντη στὸ «*Ἡμερολόγιο Σκόζκου*»

1913, σελ. 37-44, ἀπ' ὅπου στὸν τόμο «*Νεκρὸς ταξιδιώτης καὶ ἄλλα διηγήματα*» (ἔκδ. Ἐλευθερουδάκη 1925, σελ. 69). Ὁ Παπαδιαμάντης τὸ εἰσάγει μὲ τὴν ἀκόλουθη φράση: «*Μοῦ ἐνθύμιζε παλαιούς τινες ἀγνώστους στίχους...*».

18

Σερενάτα. Ἄτιτλο πρωτοδημοσιεύτηκε στὰ 1907 μέσα στὰ «*Ρόδινα Ἀκρογιάλια*» (ἔκδ. Φέξη 1913, σελ. γ', ἀνατυπωμένο ἀπ' τὴ «*Νέα Ζωὴ*» τοῦ 1907-1908). Τὸ συνοδεύει μ' ἓνα λυρικότατο πεζοτραγούδο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου.

19

Στὸ θάνατο τοῦ Νώντα Δεληγιώργη. Τὸ τρίστιχο πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «*Ἐστία*» (27 τοῦ Νοέμβριου 1908, σελ. 2α), τὸ πέρασε δὲ καὶ ὁ Merlier στὰ «*Γράμματα*» τοῦ Παπαδιαμάντη (δ. π. σελ. 211). Μιὰ ἰδιαίτερη συμπάθεια καὶ ἀγάπη γιὰ τὸ νέο καὶ εὐγενικό ποιητὴ, τὸ Νώντα Δεληγιώργη, πού μελετοῦσε ἰδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφερόθηκε γιὰ τὴν ἔλική καὶ ἠθική ἐνίσχυσή του, εἶχε μείνει στὸν Παπαδιαμάντη, πού ἀποτραβηγμένος πιά καὶ ἀποκαρμωμένος στὸ νησί ἔμαθε μὲ συντριβὴ τὸν ἀέλιπτο χαμὸ τοῦ νεαροῦ φίλου καὶ θανουαστῆ του, καὶ ἔστειλε τοὺς θρηνητικούς στίχους στὸ Μαλακάση. Ἡ «*Ἐστία*» δημοσιεύοντας τὴν πρώτη τους ἔκδοση. Ἡ «*Ἐστία*» δημοσιεύοντας τὸ ἔλεγχο, τὸ συνώδευε μὲ τ' ἀκόλουθο σημεῖωμα: «*Ὑστερα ἀπὸ ἓνα θανάσιον ἔλεγτον πρὸς τὴν ἀλησμόνητον βασιλοπούλαν Ἀλεξάνδραν, ἰδοὺ πάλιν ὁ Παπαδιαμάντης ἐμπνεόμενος στίχους ἀπὸ τὸν θάνατον τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγιώργη. Τὸ κατωτέρω τρίστιχον, τιλοποροῦμενον ὅπως δημοσιεύεται [Εἰς τὴν μνήμην τοῦ Ἐπαμεινώνδα Δεληγιώργη] ἀπεστάλη πρὸς τὸν κ. Μ. Μαλακάσην ἀπὸ τὴν Σκιάθον, ὅπου μένει τώρα ὁ ἔξοχος διηγηματογράφος, μέσα εἰς ἓνα γράμμα του, γεμάτο ἀπὸ ὀλιγόλογον, ὡσεὶ χριστιανομάρτυρος, πόνον.*»

Καλλίτερο ἔλεγχο, ὅπως τονίζω καὶ στὸν πρόλογό μου, δὲν ἔχει γραφῆ στὰ νηοελληνικά. Ξαφνιάζει ἡ λυρική πύκνωση τοῦ αἰσθηματος καὶ ἡ συνταύτισή του μὲ τὴν ἀδρῆ καὶ φρέσκη εἰκόνα.

20

Τὸ μοιρολόγι τῆς φώκιας. Τὸ μοιρολόγι αὐτό, ἀπ' ὅπου καὶ οἱ περιφημοὶ, σκαλιμένοι στὴν προτομή του στὴ Σκιάθου, στίχοι:

Σὰν νάχαν ποτὲ τελειωμὸ
τὰ πάθια καὶ οἱ καῖμοι τοῦ κόσμου,

δημοσιεύτηκε στὸ ὁμώνυμο διήγημα στὰ 1908 («*Πατρίς*» 13 τοῦ Μάρτιου 1908) καὶ ἀνατυπώθηκε στὸν τόμο «*Πασχαλινὰ Διηγήματα*» (ἔκδ. Φέξη 1912, σ. 54).

21

Δέσις. Πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ θρησκευτικὸ περιοδικὸ «*Σωτήρ*» (Ε' 1881, σελ. 31-32). Πε-

ράστηκε ἀργότερα σὲ μερικές ἀνθολογίες. Ἔχει βαθύ θρησκευτικό αἶσθημα καὶ λυρική πνοή. Ἀτομικοψυχολογική τοποθέτηση καὶ ἐρμηνεῖα του ἔχω δώσει στὸν «Παπαδιαμάντη» μου (σλ. 144). Στὸ στ. 19 τὸ «ὡς ποίε» τῶκανα: «ὦ ποίε».

22

Ἡ ἔκπτωτος ψυχὴ. Προωτδημοσιεύτηκε στὸ ἴδιο περιοδικό «Σωτήρ» (Ε' 1881, σελ. 128), ἀλλ' ἀγονήθηκε τελείως καὶ δὲν ἔγινε καμιὰ ἀναδημοσίευσή του σὲ ἀνθολογία ἢ περιοδικό.

23

Ψαλμός. Παρενθετιμένο στὸ διήγημα ἢ «Γλυκοφιλοῦσα» τοῦ 1894 («Ἀκρόπολις» 25 Δεκέμβρη 1894 = «Χριστογεννιάτικα» διηγήματα, ἐκδ. Φέξη 1912, σελ. 29-30), περάστηκε καὶ σὲ μερικές ἀνθολογίες. Κατὰ τὴ σχετική στοὺς στίχους αὐτοὺς ὑποσημείωση τοῦ Παπαδιαμάντη, «ὅλοι οἱ στίχοι εἶναι παράφρασις ἐκ τοῦ ΠΓ' ψαλμοῦ, οὗ ἡ ἀρχὴ «Ὡς ἀγαπητὰ τὰ σκηνώματά σου, Κύριε τῶν δυνάμεων, ἐπιποθεὶ καὶ ἐκλείπει ἡ ψυχὴ μου εἰς τὰς ἀυλὰς τοῦ Κυρίου». Δίνω τὴ συνείδησιν τοῦ ψαλμοῦ γιὰ νὰ φανῇ καλλιτέρα ἢ προσπάθεια τοῦ Παπαδιαμάντη. «... Ἡ καρδιά μου καὶ ἡ σὰρξ μου ἠγαλλιάσαντο ἐπὶ Θεὸν ζῶντα. Καὶ γὰρ στρουθίον εὗρεν ἑαυτῷ οἰκίαν, καὶ τρυγὼν νοσσιὰν ἑαυτῆς, οὗ θήσει τὰ νοσσία ἑαυτῆς· τὰ θνυσιαστήριά σου, Κύριε τῶν δυνάμεων, ὁ βασιλεύς μου καὶ ὁ Θεός μου... Ὅτι κρείσσον ἡμέρα μία ἐν ταῖς ἀυλαῖς σου ὑπὲρ χιλιάδας» ἐξελεξάμενην παραρρίπτεισθαι ἐν τῷ ὄγκῳ τοῦ Θεοῦ μου μᾶλλον ἢ οἰκεῖν ἐν σκηνώμασιν ἀμαρτωλῶν...». Μόνο αὐτοὺς τοὺς στίχους τοῦ ψαλμοῦ μεταφράζει ὁ Παπαδιαμάντης.

24

Στὴν Παναγία τὴν Κουνίστρα. Τὸ ποίημα ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο κομμάτι μιᾶς σειρᾶς ἐμπνευσμένων θρημητορικῶν ποιημάτων, πού ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια (1909-1910) στὴ Σκίαθο, γιὰ νὰ ἐξυμνήσει τ' ἀγαπημένα του προσκηνήματα, πού ἡ παρουσία καὶ ἡ χάρις τους τοῦ χάρισε τὴ μόνη ψυχική ἀνεση στὴ ζωὴ του. Τὸ ποίημα, καθὼς καὶ τ' ἀκόλουθα τέσσερα, μαζί μὲ μερικά ἀνέκδοτα, πού δὲν τὰ εἶχε πρόχειρα ὁ εὐγενικός φίλος, διασώθηκε ἀπ' τὸν Κ. Φαλτάιτς καὶ παραχωρημένο ἀπ' αὐτὸν δημοσιεύτηκε ἀπ' τὸν Ἄγγελο Δόξα στὸ περιοδικό «Ἑλληνική Ἐπιθεώρησις» (δ. π., σμ. 9), παρενθετιμένο στὴ μνημονευμένη μελέτη του (αὐτ.). Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ ἀναδημοσίευσή του κομματιοῦ στὸ πανηγυρικό τεύχος τῆς «Πολιτείας» (13 τοῦ Σεπτεμβρίου 1925, σελ. 3δ), ὅπου μάλιστα οἱ στίχοι 28-29 παρουσιάζουν τὴν ἐξῆς μορφή, πού δὲν ἀκολούθησεν στὴν ἔκδοσή μας γιὰ ρυθμικούς λόγους:

Ποῦ ἤρχετο ὦρα καὶ εἰς τοὺς τοίχους
ἐχτυπᾶντο, μὲ φοβερὸν συγκλονισμόν.

Ὁ ἄγνωστος ἐκδότης τῆς «Πολιτείας» εἶδε, φαίνεται, ὅτι ὁ 28ος στίχος ἦταν λίγο μεγάλος καὶ τὸν φαλλίδισε γιὰ νὰ τὸν ἰσώσει μὲ τὸν ἐπόμενον στίχο.

Τοῦ ἴδιου ποιήματος τὸ Σχεδιάσμα, τὴν πρώτη μορφή, διέσωσε καὶ δημοσίευσεν προσεκτικὰ ὁ ἴδιος κ. Κ. Φαλτάιτς στὰ «Ἑλληνικά Γράμματα» (τόμ. Ε', ἀριθμ. 58, 27 Ἰουλ. 1929, σελ. 315-316), πού τὸ ἀναδημοσιεύω ἐδώ, γιὰτὶ ἡ σύγκριση εἶναι πολὺ ἐνδεικτικὴ τοῦ τρόπου πού ἔγραψε ὁ Παπαδιαμάντης.

ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑΝ ΤΗΝ ΚΟΥΝΙΣΤΡΑ

Εἰς ὄλην τὴν Χριστιανοσύνη
μία εἶναι μόνη Παναγία, ἀγνή:
Κόρη παιδίσκη, Ἁγία τῶν Ἀγίων,
χωρὶς Χριστὸν παιδί στα χέρια
5 καὶ τρεφομένη μὲ ἀγγέλων ἄρτον.
Κι ἐσὺ, ἴσως μόνη σὺ, ἡ Παναγία ἢ Κουνίστρα,
ἢ Κουνίστρα σὺ
ἐφανερώθη σιτῆς Σκιάθου τὸ νησί,
εἰς δένδρον πενκὺν ἐπάνω καθισμένη
10 καὶ ἐκινεῖτο ἀπὸ αἰῶρον τερπνήν,
ὅπως αἱ κορασιδὲς συνηθίζουν,
καὶ ἐμπρός της ἔκαιεν ἀκοίμητος κανδήλα.
Κι ἐφανερώθη, καὶ ὅλος ὁ λαὸς
μετὰ θνυμαμάτων καὶ λαμπάδων
15 ἐν θεῖα λιτανεῖα τὴν προέπεμψε,
καὶ ἐκτίσθη τότε ὠραῖος ναῖσκος λευκός
μὲ μάρμαρα, καὶ ἐστολίσθη μὲ πιατάκια,
ὠραῖα ἑλληνικὰ πιατάκια, τοῦ ἔθνους τοῦ ἐκλε-
καὶ ὅλος ὁ ἥλιος ἔλαμπε τὸν ναόν της [κιοῦ
20 καὶ ὅλα τὰ ἀστέρια τὴν ἐφεγγαβόλουν
καὶ ἡ οὐρανὸν τὴν ἔλαμπε γλυκά.

Κι εἶδεν ἡ Κόρη τοῦ λαοῦ τὴν πίστιν,
εἶδε καὶ τὴν πτωχίαν καὶ ἐσπλαχνίσθη,
ὅπως τὸ πάλαι ὁ Υἱός της τοὺς εἶχε σπλαχνισθῆ,
25 ὡς πρόβατα μὴ ἔχοντα ποιμένα.
Κι ἤρχισεν γιὰ τοὺς ἀρρώστους,
ιάτρεισε καὶ τοὺς δαιμονισμένους,
πού ἐταράττοντο φοβερά, ἅμα ἐπλησίαζον αὐτήν.
Εἰς δύο χονδροὺς κρῖκους, εἰς τὸν τοῖχον ἐμ-
30 τοὺς ἔδεναν μὲ ἀλυσίδες διπλῆς. [πρηγμένους,

Καὶ ἔφηναν τὰ δαιμόνια μὲ τρόμον
στὴν χάριν τῆς πανάγνου Κόρης
μὲ τὴν νηστεῖαν καὶ τὴν προσευχήν.
Κι ἕνα δαιμόνιον πείσμον, ὀργίλον,
35 καθὼς ἐφυγάδεν ἡ μὲ κράτον πλύν,
ἔσπασε δύο κυπαρισσιῶν τὰς κορυφὰς,
ἔξω τοῦ ναοῦ, ἐπειδὴ δὲν εἶχε παραχώρησιν
νὰ κάμει ἄλλο μεγαλύτερον κακόν.
Ἡ χάρις σου, τοῦ ἱεροῦ σου ἢ εἰρήνην,
40 ὦ Παναγία, Κουνίστρα μου καλή,
αὐτὴ νὰ διανέμει τὴν γαλήνην *
εἰς τὴν ψυχὴ μου τὴν ἀμαρτωλήν.

Στὸν ἀστερίσκο τοῦ στίχου 41 ὑποσημειώνει ὁ ἴδιος ποιητὴς τὰ ἐξῆς: «Ἡ ἐκφρασις ἐδανείσθη ἐκ τοῦ τελευταίου τροπαρίου τοῦ εἰς τὰ Εἰσόδια Κανόνος (ἡχος δ'), οὗ ἡ ἀρχή: «διανέμοις τῶν χαρισμάτων τὴν σὴν γαλήνην, Θεοτόκε».

τῆ ψυχῆ μου...». Κάτω ἀπὸ τὸ ποίημα ὑπάρχει ἄλλη σημείωση τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅπου τονίζει τοὺς οἰκογενειακοὺς καὶ ψυχικοὺς δεσμούς του μετὰ τὴν Παναγία τὴν Κουνίστρα, γιὰ τὴ σωτηρία τῆς Εἰκόνας τῆς ὁποίας ὁ Παπαδιαμάντης, ὅπως θὰ ἀναπτύξω ἄλλοτε σὲ σχετικὸ δημοσιευμὰ μου, ἔγινε σωστός ἀντάρτης καὶ δημεγέρτης.

«Εἰς τὸ μονύδριον τῆς Παναγίας τῆς Κουνίστρας κατὰ τὸ μεσομυθροδοτικὸν παράλιον τῆς νήσου Σκιάθου, εὐρίσκειται ἡ παλαιὰ καὶ πάνσοπος θανατουργὸς εἰκὼν τῆς Παναγίας τῆς Κουνίστρας, ζωγραφισμένη ὡς κόρη ἀνήλικος ἀκόμη πρὸ τοῦ θείου Εὐαγγελισμοῦ. Εἰς τὸ μονύδριον τοῦτο ἐξήσαν κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἑξ' πλάγιοι ἀνιόντες συγγενεῖς μου ὄλοι ἱερομόναχοι. Δύο μὲν μεγάλοι θεῖοί μου τετάρτης γενεᾶς, Ἰάκωβος καὶ Εὐγένιος, ἔτρησι τρεῖς μεγάλοι θεοὶ μου, τρίτης γενεᾶς, Καλλίνικος, Ἰωσήφ καὶ Εὐγένιος, καὶ τελευταῖος πρὸς πατρὸς ἀπλοῦς θεῖός μου Ἰωαννίκιος.»

25

Στὴν Παναγία τὴν Κεχριά. Πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπ' τὸν Κ. Φαλτάιτς, ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη, σὲ περιωδικὸ «Ἑλληνικὴ Ζωή» (τεύχος 1, 23 Νοεμβρίου 1920, σελ. 13). Στὸ στίχο 11 ἡ συμπλήρωση μέσα σ' ἀγκύλη εἶναι δική μου.

26

Στὴν Παναγία τὸν Ντομάν. Πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἐλεύθερος Τύπος» (15 Σεπτεμβρίου 1925, σελ. 2). Ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Π. Νικήτα στὴν «Ἐφημερίδα Λεσβίων» (23 Ἰουλίου 1938) μὲ σημείωμα γιὰ τὴν ἔκδοση καὶ τῶν ἄλλων ἀνεκδότων ποιημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη.

27

Στὴν Παναγίτσα στὸ Πυργί. Τὸ ποίημα αὐτό, πὸν κατὰ τὸν κ. Ἡρακλῆ Ἀποστολίδη εἶναι τὸ καλλίτερο νεοελληνικὸ ποίημα, παραχωρημένο ἀπ' τὸν Κ. Φαλτάιτς, πρωτοδημοσιεύθηκε σὲ «Ἡμερολόγιον τοῦ Πασαγιάννη «Πανδώρα» (1923, σελ. 258-259), ἐπρόκειτο μάλιστα νὰ τυπωθῆ καὶ ἡ φωτοτυπία τοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ τὸ κλισὲ ἀπέτυχε, καθὼς σημειώνει ὁ Πασαγιάννης. Τὸ δημοσίευσσε καὶ ὁ Ἡρ. Ἀποστολίδης στὴν «Ἀνθολογία».

28

Εἰς τὸν ἀνδριάντα τοῦ Κοραῆ. Στὸ διήγημα «Τὰ Καλαμπουρία ἐνὸς δασκάλου» («Παναθήναια» 15' 15' Ἀπριλίου 1908, σελ. 7 = «Οἱ Μάγισσες», ἔκδ. Φέξη, 1913, σελ. 95). Δὲν εἶμαι ἀπόλυτα βέβαιος, πὼς εἶναι τοῦ Παπαδιαμάντη, γι' αὐτὸ τὸ ἔβαλα μέσα σ' ἀγκύλες. Ἐλπίζω νὰ ἐπανέλθω ἀργότερα γιὰ τὴ γνησιότητά του.

29-30

Ἐπωδὴ παπᾶ στὴ χολέρα. Τὸ ὁμόματα ρεα-

λιστικὸ αὐτὸ κομμάτι, πὸν θυμίζει τὴ σκηνὴ τοῦ νεκροταφείου στὸν Ἀμπέτο, εἶναι τοποθετημένο αἰτίλο στὸ πρῶτο μυθιστόρημα τοῦ Παπαδιαμάντη «Ἡ Μετανάστις» («Νεολόγος» Πόλης, 3/15 τοῦ Ὀχτώβριου 1879 ἔφρ.), στὸ κεφάλαιο «Τὰ ἀπομνημονεύματα τῆς πανόλους», γεμᾶτο ἀπὸ ζωντανὰς σκηνὰς καὶ περιγραφὰς. Ἀποσπᾶ τὸ εἰσαγωγικὸ μέρος, πὸν πλαισιώνει τὸ ποίημα: [Τὸ θανατικὸ] «...μᾶς ἐπεσκέφθη ἐν τοσοῦτῳ. Ὁλοὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπῆραν τὰ βουνά. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ βουνὰ ἀκόμη ἠκούοντο θάνατοι... Εἰς τὴν πόλιν δὲν ἔμειναν ἢ δῖο πρόσωπα ἑζῶντα καὶ κινουόμενα, ὁ παπᾶς καὶ ὁ ἱατρός. Ὁ ἱερεὺς ἐλησμόνησε πρὸ πολλοῦ τὰς προσφορὰς του καὶ δὲν ἐζήτει πλέον οὔτε παραλείτουρα οὔτε ψυχικὸ ἄγιος ἄνθρωπος! Ὁσον διὰ τὸν ἱατρόν, ἀντὶ νὰ ζητηῖ πληρωμὴν, εὐχαρίστως θὰ ἐπλήρωνεν αὐτὸς τοῦναντίον, ἂν ἠδύνατο νὰ σώσῃ ἕνα μόνον ἄνθρωπον. Τοῦ ἱερέως μάλιστα τοῦ ἔβγαλαν καὶ τραγούδι, τὸ ὁποῖον ἔλεγε:». Καὶ ἀκολουθοῦν οἱ στίχοι τῆς ἐπὶ τῆς τοῦ παπᾶ. Ὑστερ' ἀπ' αὐτὴν ἀκολουθεῖ τὸ τετράστιχο τοῦ γιατροῦ (ἀρ. 30). «Ἀπὸ δὲ τὸ ἔσσμα, γράφει, τὸ ὁποῖον ἐτραγώδει ὁ λαὸς διὰ τὸν ἱατρόν, ἐνθυμοῦμαι τοὺς ἐπομένους στίχους...».

31

Τὸ τραγούδι τῆς Κατίνας. Αἰτίλο κομμάτι στὸ διήγημα «Ἀποκεράτικη νυχτιά» («Ἐφημερίς» 17 τοῦ Φλεβάρη 1892). Εἶναι τὸ ἐρωτικὸ τραγούδι τοῦ Μπάρμπ' Ἀντόνη γιὰ τὴ νεαρὰ καὶ πεταχτὴ γειτονοπούλα Κατίνα, πὸν εἰς τοὺς στίχους τοὺς ὁποίους ἔγραψε δι' αὐτὴν (διότι ἔγραψε φεῦ! καὶ στίχους, τοὺς ὁποίους δὲν ἐδημοσίευσε) τὴν ὠνόμαζε, καλῆ τῆ πίστει, Κατίνα...». Ὁ Παπαδιαμάντης συνεχίζοντας ἐπεξηγεῖ πὼς σὺ τρίτο τετράστιχο «ὑπαινίσσεται τὸ ἐπάγγελμα τῆς κόρης, βοηθούσης εἰς τὴν πλῆσιν τὴν ἀδελφὴν τῆς. Εἰς τὸ τελευταῖον ἀπόσπασμα (δηλ. τετράστιχον) ἡ γραφαὶ περὶ ἧς γίνεται λόγος ἦτο αὐτὴ ἴσως ἡ Βαγγελίη ἢ Λεμονοῦ...». Τὸ «ρημαί» τοῦ τελευταίου στίχου τῶκακα «γῆρας».

32

Εἰς ἐσπεύουσαν παναγοιώτισσαν. Σατυρικό, αἰτίλο στὸ διήγημα «Ἄσπρη σὰν τὸ χιόνι» («Ἀλήθεια», 14' Ἰαν. 1907). Ψυχαναλυτικὴ τοποθέτηση τοῦ κομματιοῦ βλ. στὸ ἔργο μου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (δ' π. σελ. 184). Τὸ εἰσάγει δὲ ὁ Παπαδιαμάντης ὡς ἐξῆς: [Στὸ δρόμο, πὸν πήγαιναν γιὰ τὸ πανηγύρι τοῦ Προδρόμου] «συνητήσαμεν τὴν λαμπρὰν παρέαν τοῦ καλετᾶν-Κωνσταντῆ, τοῦ Μυτιληνοῦ, δλην ἔφιππον. Αὐτός, ἡ συμβία του, τὰ τέσσαρα παιδιὰ του καὶ δυὸ παραγιοῖ. Σαναμμένος καθὼς ἤμην ἐγὼ, ὀχούμενος ἐπάνω εἰς τὸ Κοκκινέλι [ἄλογο, μαζὶ καὶ κρασί], μοῦ ἦλθε νὰ εἶπον

εἰς τὸν καπετὰν Κωνσταντῆν: — Μοῦ δίδεις τὴν ἄδειαν γὰ πῶ ἕνα τραγούδι τῆς κυρίας; — Εὐχαρίστως! Καὶ τότε ἀπήγγειλα... (ἀκολουθεῖ τὸ δί-στυχο). Ἐρμηνεύει δὲ ὁ Παπαδιαμάντης σὲ ὑποσημειώσῃ του καὶ τὴ λέξη ἀ σ π ρ ο κ ο λ ο β ο ὡ σ α = « ἡ φέρουσα λευκὸν κολόβιον ἢ φουσιάνι ἄνευ χειρῶν (χωρὶς δύσσημον σημασίαν) ».

33

Ἐρωτας στὰ κόπρια. Κι ὁ τίτλος τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ τετράστιχο στὰ « Ρόδινα Ἀκρογιάλια » (σελ. 21), ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης, μιᾶ γιὰ τὸν ἔρωτα τοῦ πεζοδρομίου. Οἱ λέξεις Ν τ α ν τ ο ὺ καὶ Μ π α λ α λ ῖ ν ε ς εἶναι ὀνόματα ἀπὸ γειτονιῆς τῆς παλιᾶς Σκιάθου.

34

Χαῖρε, Μαρία. Εἶναι ἀπόσπασμα ἀπὸ μεγάλυ-τερη μετάφραση τοῦ 1884 μέσα στὴ « Γυφτοπούλα » (ἐκδ. Φέξη, σελ. 139).

Γ. ΒΑΛ.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Σατυρικά ἰδιόμела. Τὰ λαϊκώτερα σατυρικά τοῦ Παπαδιαμάντη, πού τὰ ξέρουν καὶ τὰ φέρονουν καὶ σήμερα πολλοὶ Σκιαθῖτες. Πρωτοδημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ « Ὁ Εἰκονογραφημένος Παρνασσός » (14 Ἀπρ. 1911, σελ. 3), ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ χειρόγραφο στὴν ἐφημερίδα « Πολιτεία » (13 Σεπτ. 1925, σελ. 3ε) καὶ πάλι ἀπὸ χειρόγραφο στὴν « Πρόοδος » (Ἀλμυροῦ, 22 Σεπτ. 1937, σελ. 2 β-γ). Ὅλες οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς ἐλαχιστες παρουσιάζουν παραλλαγές, ἀπ' τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ σημειωθῇ μόνον ἡ σὺν τελευταῖο στίχο τοῦ « Εἰς Δημητράκην » κομματιοῦ ἀντὶ μὲ τὴ γ λ ὡ κ α τῆς « Πολιτείας », γρ. ἀ π' τὴ γ λ ὡ κ α τῶν ἄλλων ἐκδόσεων. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀφορμὴ πού γράφτηκαν τὰ σατυρικά αὐτὰ τροπάρια, ὁ σεβαστὸς Οἰκονόμος κ. Γ. Α. Ρήγας μοῦ γράφει τ' ἀκόλουθα: « Στὴν ἀγρουπνία τοῦ πρώτου ἔορτασμοῦ (γιὰ τὴ διάσωση τῆς Κουνίστρας ἀπ' τὴ βέβηλη ἀρπαγὴ) πού ἔγινε στὴ Σκιάθου, ἔλαβον μέρος ὅλοι οἱ τότε ἱερεῖς τῆς Σκιάθου, πλὴν τοῦ παπᾶ Ἀνδρέα (ἀρχιμανδρίτου Ἀνδρέα Μπούρα). Ὁ ἀρχιμανδρίτης αὐτός, πού ἦταν ἕνας ἀπ' τοὺς πιὸ στενοῦς φίλους τοῦ Παπαδιαμάντη, δὲν θῆλῃσε νὰ λάβει μέρος στὴν ἀγρουπνία, γιατί ἀπλούστατα ἡ ἀγρουπνία ἐκεῖνη σιρφετόταν ἐναντίον τοῦ προσώπου τοῦ δεσπότη Δημητριάδος, πού ἦταν ὁ ἄμεσος προϊστάμενος τοῦ ἱερατείου τῆς Σκιάθου. Ἡ ἀποχὴ ὁμῶς αὐτὴ ἀπ' τὴν ἔορτὴ ἐχόλωσε τὸν Παπαδιαμάντη καὶ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ τὰ χαλάσει μὲ τὸν Παπᾶ Ἀνδρέα. Καὶ γιὰ νὰ κεντηθῆσαι τὴ στάση τοῦ Παπᾶ Ἀνδρέα, σύνθεσε τὸ σατυρικὸ τροπάρι « Τί

σε νῦν, Ἀνδρέα, καλέσωμεν; » Θυμᾶμαι καλά, συνεχίζει ὁ κ. Ρήγας, πὼς τότε, κάποια ἡμέρα, ἐνῶ καθόμουν στὸ καφενεῖο, μὲ πλησιάζει ξαφνικὰ ὁ Παπαδιαμάντης καὶ μοῦ λέγει: — Τώμαθες, Γιωργάκη, ἕνα καινούργιο τροπάρι; — Ποιό, κύρ - Ἀλέξαντρε, τοῦ λέω. Κι ἐκεῖνος ἀμέσως ἄρχισε νὰ μοῦ ψάλλει σιγανὰ τὸ τροπάρι τοῦ Παπανδρέα: « Τί σε νῦν, Ἀνδρέα, καλέσωμεν; » Μὰ Παπαδιαμάντης καὶ Παπᾶ Ἀνδρέας δὲν μπορούσαν νὰ τᾶχουν πάντα χαλασμένα. Σὲ λίγες ἡμέρες πάλι φιλιώθηκαν. Τὸ σατυρικὸ ὅμως τροπάρι εἶχε πλέον γίνεи γνωστὸ σ' ὅλη τὴν κοινωρία μας. Τότε ὁ Παπαδιαμάντης, μετανωμένος, γιὰ νὰ μετριάσει τὸ κακό, πού εἶχε κάμει στὸν ἀχώριστο φίλο του, τὸν Παπᾶ Ἀνδρέα, σύνθεσε καὶ γιὰ τοὺς δυὸ ἄλλους ἱερεῖς τῆς κάτω ἐνορίας (τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τὸν Γρηγόριον, γιὰ τὸν ψάλλτη τῆς ἰδίας ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὸν ἐπίτροπό της ἀπὸ ἕνα ὁμοιο τροπάρι, πού σατυρίζει ἀνεξίληστα τὸν καθένα!... » Ὁ κ. Ρήγας τὰ σατυρικά τὰ βγάξει ἔξη. Σὲ μᾶς διασώθηκαν τέσσερα. Νομίζω ὅμως ὅτι μόνον γιὰ τὸν ἕνα παπᾶ τῆς κάτω ἐνορίας ἔγραψε σατυρικὸ τροπάρι (τὸ ἕνα ἀναφέρεται ἴσως στὸν ἐπίτροπο) ».

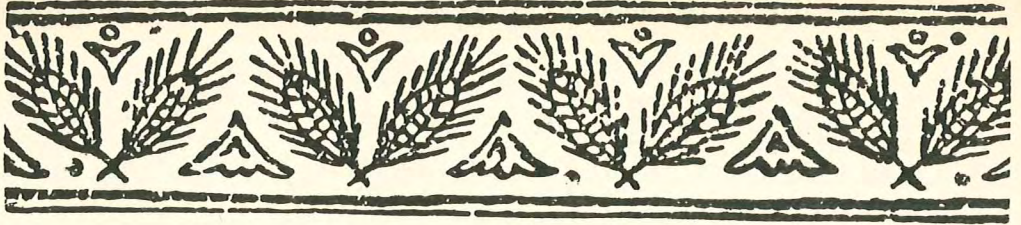
Τί σε, Κωνσταντῖνε, καλέσωμεν; κληρονόμον χαμαλικας, τῶν βαστάζων ἀρχηγόν, ἀλλιακτῆν τοῦ Ἀνανία, ἀηδέστατον μωρόν' φωστήρα τῆς Καλκούτας διαλάμποντα, χαμάην τῶν παπάδων προσεξάροντα, τῶν ἀχθοφόρων συνόμιλον' χαμαλμπασὴν ἀπαράμιλλον. Ἐγέμισες ἀηδίας τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Τί σε νῦν, Ἀνδρέα, καλέσωμεν; τῶν παιδίων χαῖδευτῆν ἢ ἀταλόγλωσσον αἰσχρόν, τῆς μοτιλλίας ἀδειαστῆν ἢ ραδιοῦργον φοβερόν' ματήλαν [τὴν] κεφαλὴν σου ἀμπεχόμενον, τσαντήλαν διαρρέουσαν ὡς κόσκιον' ἐσφυρολόγον ἀνάλατον καὶ βωμολόχον ξεστρίπατον. Ἀλλοίμονον, θά κολάσης τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Τί σε ὀνομάσω, Γρηγόριε; προβατίνες ἐμπολοῦντα μὲ κομμένες τίς οὐδές, γαῖδουράκια κουβαλοῦντα, κότιες φέροντα πεσκές' σουφράδες καὶ οκαφίδες ἐμπορευόντα, βδομάδες, μέρες, νύκτες ταξιδεύοντα' ρεκλαματζῆν ἀξιέραστον καὶ χαμπατζῆν προθυμώτατον. Ἡσύχασε, μὴ ταράσσης τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Τί σε, Δημητράκη, καλέσωμεν; μονοικόν τῆς καρβάνας, ψάλλτην τοῦ γλυκοῦ κερου, πού κοιτάζεις στὸ βιβλίον καὶ τὰ λὲς κουτουροῦ' ἰμάμην τῶν χοτζάδων προσεξάροντα, χαμάμην τῶν μοχόρηδων ἐξάροντα' ἀμαγετζῆν ἠχηρότατον καὶ μετακτοῆν ὀχληρότατον. Μᾶς λύγωσες ἀπ' τὴ γλῶσσα τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Γ. Β.

ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ

ΜΙΑ γενική εντύπωσίς μου είναι ότι ο Παπαδιαμάντης ως πεζογράφος και ό Σολωμός ως ποιητής, *δύο κορυφαίοι*, είναι διπλοί άνθρωποι.

Άλλως δέν δύναμαι νά εξηγήσω διατί του αυτού προσώπου έργα άλλοτε τά διαβάξεις και μένεις έκθαμβος πρό της δύναμewς της αντίληψewς και της τελειότητος της διατυπώσεως, και άλλοτε χασμουριέσαι.

Παρετήρησα δέ και άλλο τι ανάλογον, ότι και εις τών δύο τά έργα δύναται νά διακρίνη κανείς τί έγράφη έκ φυσικής εμπνεύσεως και τί έκ προκληθείσης.

Δ. ΓΡ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ
της 'Ακαδημίας 'Αθηνών

ΕΝΑΣ αντιπροσωπευτικός τύπος πού θα μείνη για πάντα στα έλληνικά γράμματα. Ψυχή γεμάτη από έναν κόσμο πού ήταν δικός του όχι μονάχα από όλη παρατήρηση, αλλά πού ζούσε μέσα του σαν ένα κομμάτι του είναι του κ' έτσι τόν είχε πλουτίσει και με δικές του ιδέες, με δικές του προοπτικές, με δικά του όράματα. Μά ό κόσμος αυτός δέν έπαυε ποτέ νά είναι μαζί και ανεξάρτητος, αυτότελής, ζωντανός. Γι' αυτό, διαβάζοντας τόν Παπαδιαμάντη νιώθεις πώς όλοι αυτοί οι άνθρωποι ζούν και αναπνέουν σε μιάν ατμόσφαιρα δική τους, γνώριμη και οικεία, και ξετυλίγουν τό είναι τους άνετα και φυσικά, πού χαίρεσαι νά τους άκοϋς νά μιλάν και νά μαλώνουν, νά προσεύχωνται και ν' άγαποϋν, νά θαλασσοπνίγωνται και νά υποφέρουν, νά συζητοϋν και νά φιλοσοφοϋν για τά εγκόσμια και τά υπερκόσμια. Κι' όλα, κοινά γεγονότα πού ύφαινουν την καθημερινή ζωή, αλλά γεμάτα χάρη και άπλόητητα και νοσταλγία. Γιατί τόν Παπαδιαμάντη δέν τόν άπασχολοϋν πολύπλοκα ψυχολογικά προβλήματα, περίεργες ψυχολογικές καταστάσεις, ούτε κοίταζε ν' ανακαλύψη τά πιό βαθιά μυστικά της ψυχής πού συγκλονίζουν σύρριζα τόν άνθρωπο και πλάθουν τραγική τη ζωή και τη μοίρα του. "Ενας έλεγειακός άέρας κυκλοφορεί στην ατμόσφαιρα πού αναπνέουν όλα του τά πρόσωπα, ναυτικοί και ξωμάχοι, κληρικοί και υπάλληλοι, γυναικούλες και χήρες και παιδιά, ύποψήφιοι και κομματάρχες,

και μιá έλαφρή νοσταλγία χρωματίζει τη γύρω φύση, πού περιγράφει με άγάπη κάθε της λεπτομέρεια σα φιλικό πρόσωπο, τό μώλο, τό λιμάνι, τη θάλασσα, την προκυμαία, τά καφενεΐα, τά σπίτια, τους λόφους έναν-έναν, τις πλαγιές, τις ρεματιές, τις λίμνες, τους βράχους, τις πέτρες, τά ζωκλήσια, προπάντων αυτά, όλα μ' ένα ρεαλισμό άκριβή και περίτεχνο, αλλά πάντα άρωματισμένο με μιá κρύφια ρωμαντική διάθεση πού δέν της λείπει πολλές φορές ή άληθινή ποίηση. Κι' αυτή ίσα-ίσα ή ποίηση είναι τό θέλγητρο τών Ιστοριών του Παπαδιαμάντη. Αυτή ζωντανεύει την άνετη και εύχάριστη έκείνη διήγηση με τ' άνέκδοτα, τις παρεκβάσεις, τους έπιγραμματικούς χαρακτηρισμούς, τό άνεξάντλητο χιούμορ, πού κινούν τό ένδιαφέρον, γοητεύουν, παρασύρουν και κρατούν τόν άναγνώστη μαγεμένο.

Και σαν τό συγγραφέα ήταν κι' ό άνθρωπος, ένας ποιητής. Κατώρθωσε νά ζήσει πάντα με τόν έαυτό του, άκολουθώντας τις ιδέες πού τόν έθρεφαν και άποτελοϋσαν την ιδιοσυγκρασία του. "Αν κυριαρχούσε μέσα του ό θρησκευτικός τύπος, δέ σημαίνει αυτό ότι ήταν ένας παραστρατημένος ή άπογοητευμένος της ζωής, γιατί κι' αυτήν την ήξερε, και πολλές χαρές της ήταν ικανός νά νιώθη και νά έπιθυμή. "Ετσι δέν μου φαίνεται πώς στέκει ή ψυχαναλυτική έρμηνεία της προσωπικότητάς του, όπως τελευταία θέλησαν νά υποστηρίξουν. "Ηταν κι' αυτός ένα μέλος της κοινωνίας, και σ' αυτήν είχε τόν κύκλο του, πού μέσα σ' αυτόν εύρισκε τη συνεννόηση και άνταπόκριση. "Η λαϊκή ταβέρνα και τό άπόμερο έκκλησιάκι ήταν ό τόπος της ταπεινής γήινης ζωής του, όπως τό νησί του, ή Σκιάθo, ό τόπος τών όνειρων του, της πραγματικής πνευματικής ζωής του.

Τά λίγα αυτά λόγια άς είναι εύλαβική προσφορά θαυμασμού στο μεγάλο συγγραφέα. Με την εύκαιρία όμως αυτή θα εύχόμευς τό πανηγυρικό τουτο τεϋχος της « Νέας 'Εστίας » νά γίνη άφορμή και άφετηρία νά μελετηθί ό Παπαδιαμάντης πιατύτερα και βαθύτερα. Τό στύλ του, ή γλώσσα του, πού πολλοί νομίζουν ότι δήθεν ταιριάζει τόσο πολύ στην ατμόσφαιρα πού θέλει νά δημιουργήση στο έργο του, οι

διάφοροι τρόποι τῆς διηγῆσεως, τὰ θέματα, οἱ περιγραφές, ἡ ψυχολογία, οἱ τύποι, ἡ ἱκανότητά του νὰ συνθέτῃ καὶ γενικώτερες μορφές ὄπως ἡ Φραγκογιαννοῦ στὴ «Φόνισσα», καὶ συνολικὰ ἡ τέχνη του, τὸ πρόβλημα καὶ ἡ γραμμὴ τῆς ἐξελιξεῶς τῆς κτλ., νὰ ἔνα πλήθος ζητήματα ποῦ δείχνουν πόσο πρέπει ἀκόμη νὰ μοχθήσῃ ἡ φιλολογία μας γιὰ νὰ μπορῇ νὰ ὀλοκληρώσῃ κάπως τὴ μελέτη τῶν φιλολογικῶν μορφῶν τοῦ τόπου.

Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ
Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ! Σκέπτομαι τί ἀντιπροσωπεύει καὶ δέχομαι τὸν πνευματικὸ αὐτὸν ἀπόστολο—ὅπως δέχομαι τὸν Κάλβο καὶ τὸν Σολωμό.

Τὸ ἔργο του, διάφορο, εἰρηνικὸ, θρησκευτικὸ, πολὺπλευρο γιὰ τοὺς νομομαθεῖς, σπουδαῖο κεφάλαιο γιὰ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα καὶ γιὰ τοὺς ἀναγνώστες φίλους τῶν τέλους, διάχυτο στὶς πλούσιες, μὲ λογοτεχνικὴ καὶ λαογραφικὴ σύνθεση, καθοδηγήσεις του, ἀνοιξε, ἔπειτα ἀπὸ τὰ τροπία τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων, τὴν αὐλαία τοῦ θεάματος ποῦ λέγεται ζωὴ, καὶ δημιούργησε ἕνα μέρος τῆς, μιά ἔρευνα διδακτικὴ γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τὴν τέχνην.

Σκέπτομαι ἀκόμα μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη τὴν παλιὰ ἐποχὴ τῆς Δεξαμενῆς, τὴ δική του ζωὴ καὶ τοὺς τρόπους του κοντὰ μας,—στὴν πόλιν τῆς Ἀθηνῶν,—τὸ στέκι του αὐτὸ καὶ παρατηρητήριον του, μὲ βάθος του τὸ Σαρωνικόν, τοὺς ἀνόμιους τέλους συντρόφους του, διανοομένους κι' ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ.—Ποιὸς δὲ θυμᾶται τὸν ἀχώριστο φίλον του, τὸν ἐπίσημα ντυμένον ἀμαξᾶ—μὲ τὴ στολή του καὶ τὶς μεγάλες μουστάκες σὰν τὸν Καραϊσκάκη, ἢ τὶς λίγες φαβορίτες του;

Τὸν ἀμαξᾶ ἐκεῖνο, μὲ τὸν τίτλον του! Ὁ Κύρ-Πρόεδρος. Μ' αὐτὸν λοιπόν, ἐκλεκτοῦ μου, συνήθιζε, ἰδιαιτέρα σὰν ἔμνε οὗ Παπαδιαμάντης (ὁ κύριος Ἀλέξανδρος γιὰ τὸν Πρόεδρον), βλέποντας πάντοτε πρὸς τὸ Σαρωνικόν, νὰ ψέλνῃ τὰ ἀγαπητὰ του ἐκκλησιαστικὰ τροπάρια. Ἀπὸ τὴ θέσιν τῆς Δεξαμενῆς σὰν τοποθεσίας ἀθηναϊκῆς, οἱ ὄραματισμοὶ τοῦ ἀντιφέγγιζαν στοὺς ὀρίζοντες τῆς Σκιάθου, ὅπου κάπου γυρμένος, ὅπως εἰπώθηκε, ἄφησε τὴ στερνὴν του τὴν πνοήν.

Μ. ΤΟΜΠΡΟΣ
Καθηγητὴς τῆς Ἀνωτάτης
Σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν

ΓΙΑ τὸν Παπαδιαμάντη ἔχουν τόσα ὡς τώρα γραφτῆ, δίκαια ἀλλωστε, ὥστε βρῶσκω ἄδικα χαμένον τὸν καιρὸ γιὰ ἕνα σύντομο προχειρολόγημα γύρω ἀπὸ τ' ὄνομά του.

Ἐκεῖνο ποῦ χρειάζεται, στοχαζομαι, εἶναι, χάρις ἀπὸ μιὰ ὁμοίωσιν καὶ εὐκόλοξ ὀδευτὴ ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του.—μ' ἕνα γερὸ προλογικὸ ξεκαθάρισμά του,—καὶ μιὰ *ψυχογραφικὴ* προτομή του, σ' ἕνα σύμφωνο μὲ τὸν ἑαυτὸ του περιβάλλον, ποῦ νὰ ξαναζῆ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ λογοτεχνικὸ πέρασμα τῆς ζωῆς του.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔγραψε μόνον γιὰ τὴ Σκιάθον, τὴ μικρὴν πατρίδα του, ποῦ τὸν τιμᾶ συγγενικὰ στὴν ἀγκαλιά τῆς μὲ τὴ νησιώτικὴ ταπεινοσύνη τῆς.

Ἐγραψε γιὰ ὅλη τὴ μεγάλη Ἑλλάδα, ποῦ πρέπει νὰ τὸν τιμῆσῃ στὴν καρδιά τῆς—τὴν Ἀθῆνα—μεγαλόπρεπα.

ΜΙΧ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ
Πρόεδρος τῆς Ἑταιρίας
τῶν Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν.

Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῆματά του ὁ Μπω-ντελαίρ κηρύσσει μιὰ μεγάλην ἀλήθειαν. Λέει:

Χαρὰ σ' ἐκεῖνον ποῦ μπορεῖ μὲ τὸν ἑαυτὸ του μόνον σ' ὀλόλαμπρους καὶ εἰρηνικοὺς κάμπους νὰ πεταχθῇ.

Αὐτὸς νὰ νιώσῃ εἰν' μπορετὸ μ' ἀληθινὴ συμπῶνια τῶν λουλουδιῶν τὸ μίλημα καὶ τὴ βουβὴ ὁμορφίαν.

Νὰ ὁ Παπαδιαμάντης. Ὁ ἄνθρωπος ποῦ πέτυχε μὲ τὸν ἑαυτὸ του μόνον νὰ ξανοιχθῇ σ' ὀλόλαμπρους καὶ εἰρηνικοὺς κάμπους καὶ νὰ νιώσῃ τὸ μίλημα τῶν λουλουδιῶν καὶ τὴ βουβὴ ὁμορφίαν τοὺς. Μ' ἄλλους λόγους, νὰ βρεθῇ δίπλα στοὺς ἀπόλυτο Ὁρατοῦ, ποῦ εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ μὲ τὸ Θεόν.

Ὁ Παπαδιαμάντης, σὰν ἀληθινὸς ποιητῆς, πίστευε ἀπόλυτα στοὺς Θεοὺς, ὅπως καὶ οἱ Μωραϊτίδης καὶ Καρκαβίτσας. Στὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Βλάση Γαβριηλίδου βρέθηκε κ' ἕνα μικρὸ σημεῖωμα γραμμένον σὲ δημοσιογραφικὸ χαρτί, ποῦ κατὰ ἀπὸ μιὰ λιγύλογον εὐχὴ ὑπάρχουν τρεῖς μεγάλες ὑπογραφές. Τοῦ Παπαδιαμάντη, τοῦ Μωραϊτίδη καὶ τοῦ Καρκαβίτσα. Καὶ ἡ λιγύλογον εὐχὴ, ποῦ μέσα τῆς κλείνει τοὺς μεγάλους ψυχικοὺς κόσμους τῶν τριῶν ξεχωριστῶν ἐργατῶν τοῦ λόγου, γράφηκε καὶ στάλθηκε στὸν Γαβριηλίδην μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς γιορτῆς του. «Ὁ Ἅγιος Βλάσης βοήθειά μας.» Αὐτὴ εἶναι ἡ λιγύλογον εὐχὴ, ποῦ ὅμως πόσα δὲ λέει.

Σὰ λουλούδια, ποῦ τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ εἶχε τὴ δική του ὁμορφίαν, τὸ δικὸ του χρῶμα καὶ σχῆμα καὶ τὸ δικὸ του ἄρωμα, εἶδε τοὺς ἀνθρώπους ὁ Παπαδιαμάντης. Καὶ σὰν ποιητῆς ποῦ εἶχε ξανοιχθῇ σ' ὀλόλαμπρους καὶ εἰρηνικοὺς κάμπους, τοὺς ἀντίκρουσε μ' ἀγάπην καὶ συμπῶνια. Ὁ ποιητῆς τῆς «Φόνισσας» ἀγάπησε τὸν ἄνθρωπον, γιὰτὶ πρῶτα πίστεψε στοὺς Θεοὺς. Καὶ αὐτὸς εἰν' ὁ λόγος ποῦ ὄλοι οἱ ἥρωες τῶν διηγημάτων του εἶναι ὀλοκληρωμένοι. Κι' ὀλοκληρωμένο εἶναι ὅτι εἶναι «ὠραῖον».

Και τὸ «ὠραῖο» μονάχα ἀπὸ τὴν ψυχὴ ἑνὸς ἀληθινοῦ ποιητῆ μπορεῖ ν' ἀναπηδήσει.

Θ. Ν. ΣΥΝΑΔΙΝΟΣ

Πρόεδρος τῆς Ἑταιρείας
τῶν Ἑλληνῶν Θεατρικῶν Συγγραφέων

Η ΙΣΤΟΡΙΑ τῶν Νεοελληνικῶν Γραμμάτων, ἱστορία ἀνωμάτων κυματισμῶν καὶ ἐκδηλώσεων, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς δουλείας στὸ λαό, ποὺ μολταυτὰ συνεχίζονταν μέσα του οἱ ἀρχαῖες καὶ νεώτερες θρησκευτικὲς πλῆξεις, παρουσιάζει σποραδικὰ μερικὲς μορφές ὑποδειγματικὲς ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἠθικῶν προσόντων καὶ τῆς ψυχικῆς ἀντοχῆς στὶς ἀντίξοες περιστάσεις τοῦ βίου. Ἦταν, δηλαδή, προπαντὸς ἄνθρωποι ἐκεῖνοι οἱ τεχνίτες. Ἴσως ὅμως νὰ μὴν ὑπάρχει, στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἀναφέραμε, ἄλλος ἐργάτης τοῦ πνεύματος ποὺ νὰ στερήθηκε τὰ ὕλικά ἀγαθὰ μὲ τὴν ἐπιεικότητα, μὲ τὴν ἀδιαφορία γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, καὶ στὰ ἐμβλήματα τῆς ταπεινῆς ζωῆς νὰ ἔδωκε τὴ λαμπρότητα ποὺ ἔδωκε αὐτός. Τὰ τίμησε, τὰ ἀξιοποίησε, τὰ ἔκαμε νὰ γίνουν ἀρχεὲς καὶ νόμοι. Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ποὺ ὁ καθημερινὸς μόχθος του γιὰ τὸν ἐπιούσιο καὶ τὸ ἔργο του εἶχαν πάντα ἀμείση σχέση καὶ ἐνότητα, ὁ μόνος ἀξιαγάπητος κόσμος ἦταν ὁ δικός του, τὸ περιβάλλον του, χωρικό καὶ μικροαστικό, κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη καὶ μὲ τὴ σύμπραξη τῆς ἐκκλησίας, καὶ ποτὲ δὲν ἀποζήτησε κάτι ἄλλο ἀπὸ κείνο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχη. Ὅχι ἀπὸ ἔλλειψη τῶν ἐλατηρίων ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ ἐπιθυμῆ κανεὶς, οὔτε ἀπὸ ἀγνοία τῶν ἀνωτέρων, διῆθεν, πνευματικῶν κύκλων ποὺ ἀριστοκρατίζουν, θεωρώντας ἀπὸ ψηλά τὰ αιματηρὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς καὶ γενικά τῆς ζωῆς τοῦ κόσμου. Εἶχε τὴν πείρα ὅτι στοὺς λογίους κύκλους ποὺ παρουσιάζονται κάθε τόσο στὴ δημοσιότητα μὲ τὴν ἀφελῆ πρόθεση νὰ λύσουν θεωρητικὰ τέτοια προβλήματα, ἀνήκουν συνήθως οἱ φυγόπονοι τοῦ πνεύματος, τὰ παράσιτά του, καὶ ὅτι ὁ θόρυβος ποὺ κάνουν δὲν εἶναι ἄλλο παρά ἓνα εἶδος προσχεδιασμένης τακτικῆς γιὰ νὰ συντομεύσουν τὰ στάδια τῆς δύσκολης πορείας πού, σὰν πνευματικοὶ ἄνθρωποι, ἔχουν χρέος νὰ διανύσουν. Μὰ φιλόσοφος καθὼς ἦταν ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ ἀδιάφορος γιὰ κάθε τι ποὺ συνέβαινε γύρω του, ὡς τὸ σημεῖο ποὺ νὰ μὴ μαθαίνῃ τίποτε τὸ κοσμικόν, — τόσο μακριὰ περνοῦσε ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἢ τροχιά του, — ἔμενε κλεισμένος στὸν ἀσκητικὸ αὐλόγυρό του, πῶς καὶ κυριολεκτικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ κοῦμε ἓνα φαινόμενον πληρότητας μέσα στὴν ἐποχὴ, ἀκατανόητο καὶ ἀνεξήγητο. Ἡ ἰσορροπία ποὺ τὸν χαρακτήριζε καὶ ποὺ φαινόταν ἀπ' ὅλη τὴ στάση του στὴ ζωὴ, ὡς καὶ ὅταν ἀκόμα δινόταν στὶς φθο-

ροποιεῖς διαθέσεις του, δὲν ἦταν, βέβαια, ἔργο μόνου τῆς θέλησός του, ὅσο κυριαρχικὴ καὶ ἂν ὑποθέσουμε πὼς ὑπῆρξε. Θὰ τὴν κατατάξουμε στὰ βασικά ἀποτελέσματα κάποιου γενικωτέρου συντονισμοῦ τῶν ὀργανικῶν καὶ ψυχοπνευματικῶν ιδιοτήτων του, ποὺ ὀρίμασαν ταυτόχρονα καὶ ἀνάλογα καὶ συγκλίνουν πρὸς τὸν ἴδιο σκοπόν. Ὅμως, εἶχε σκοπὸ ὁ Παπαδιαμάντης ἄλλον ἀπὸ τοῦ δέντρου, ποὺ εἶναι νὰ ἀναπνέῃ, καὶ ποιόν; Γιὰ κείνον, νὰ σηκωθῆ ἀχάραγα, νὰ κἀνῃ τὴν προσευχὴ του, καὶ νὰ καθίσῃ στὴ δουλειά, ποὺ τὴν ἔπιανε ὅπως καὶ ὁ ξωμάχος τῆ δικῆς του. Βαρὺ ἔργο νὰ περιγράψῃ κανεὶς τὰ ὄραματα τῆς εἰδωλοχριστιανικῆς ψυχῆς του, ποὺ ζεῖ χιλιάδες χρόνια, καὶ νὰ κατεργάζεται τὸ λόγο. Τὸ ἤξερε, ἂν καὶ ἡ μόνη φορὰ ποὺ εἶχε βρεθῆ σὲ δύσκολη θέση σχετικὰ μὲ τὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ ἔργου του, ἦταν ὅταν ἐπήρξε τὴν ἀπόφαση νὰ μεταχειρίζεται τὴν καθαρεύουσα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ γλῶσσα τῶν τροπαρίων. Γιὰ μᾶς ὅμως, ποὺ στὰ πελαγία ἔργα τῶν μεγάλων ζητοῦμε τοὺς κλειστοὺς δρόμους τῶν ὄγκων ἢ τῶν φτερῶν ποὺ τὰ διέπλευσαν καὶ ἀποφαινόμαστε ἐκ τῶν ὑστέρων, τὸ μέλημα τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀσυνείδω ὡς τὴν τελευταία του στιγμὴ, ἦταν νὰ ξελαφρώσῃ ἀπὸ τὴ θρησκευτικότητα ποὺ εἶχε μέσα του καὶ ποὺ τὴν ἐβλεπε νὰ περιχύνῃ τὸν κόσμον. Νὰ πῆ ὅτι ζοῦσε, καὶ ἄς ἦταν τόσο δυστυχῆς. Μέλημα ἐπιτακτικόν, ὅπου ἀναβαπτίζόταν καὶ δυνάμωνε ἀπὸ τὴν τρισυπόστατη πίστη του στὴ φύση, στὸ Θεὸ καὶ στὸν ταπεινὸ ἔρμη ἀνθρώπου, ὅπως τὰ ἀντίκρυζε μὲ τὴν ἑλληνική, τὴν καθαρὴ καὶ σὰν πρωτόπλαστη συνείδησή του. Καὶ μίλησε γι' αὐτὲς τίς ἔννοιες παρουσιάζοντάς τες ὄχι ξεμοναχιασμένη τὴν κάθε μιά, μὲ ἐξωτερικὲς ἐπαφῆς τῶν διαγραμματίων τους, ὅπως στὰ τρίπτυχα, ἀλλὰ ἐνοποιώντας τες θαυμαστά, ὅπως γίνεται στὸν ἄνθρωπο ποὺ ἀκριβοπλήρωσε τὴ ζωὴ.

Τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἑλληνικὸ ἀπὸ κάθε ἀποψη. Δίνει τὴ φυσιολατρεία τοῦ κλασικοῦ Ἑλληνα, ποὺ ἦταν μαθημένος νὰ ζῆ μὲ τοὺς θεοὺς καὶ μὲ τὰ πνεύματα. Αὐτὴ ἡ ἴδια ψυχὴ, σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ἔργου, πὼς συγκεντρώνεται σὲ μυστικὴ λατρεία στὸν ἓνα Θεόν, κάτω ἀπὸ τὴ χρυσοποικιλίη καὶ χαμηλόφωτῆ βυζαντινῆ ἐκκλησία. Σὲ κάποιες ἄλλες πάλι σελίδες τὴ συναντοῦμε ὅπως διαχύθηκε πᾶμπλουτη, μὲ ὅλα τὰ περασμένα βιώματά της, στὸ θρόλο καὶ στὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ παραμῦθι. Μὰ ὁ συγγραφεὺς, περισσότερο ἀπ' ὅλα, εἶναι ἓνας σύγχρονος ἄνθρωπος, βαθύτατα χριστιανός, ποὺ πονεῖ τὸν ὄμοιο του καὶ θέλει νὰ τὸν βοηθήσῃ. Παραμερίζοντας τὴν ἱστορικὴ πολυτέλεια ποὺ ἔριξε στὴ φυλὴ σὰν περιπνευμα ἢ μακρυνὴ προέλευσής της καὶ ὁ καιρὸς, ἢ καλύτερα, κρατώντας τὴν γιὰ

διακόσμηση τῶν μύθων του, πηγαίνει στο ἄτομο, στο φτωχό, ἄρρωστο καὶ μοναχό ἄτομο, πού πεθαίνει στή γωνιά του, ὅπως τόσοί δικοί του, καὶ σκῦβει κοντά του, μέ τὴν εὐλάβεια πού θά τὸ ἔκανε ἂν βρισκόταν μπροστά στοῦ ἄλυωτο σῶμα ἐνός ἀγίου.

Τὸν Παπαδιαμάντη κανένas νεώτερος διηγηματογράφος δὲν τὸν ἔφτασε ἀκόμα στοῦ δράμα, στή σύλληψη, στή σύνθεση καὶ στήν ποικιλία τῶν μεταπτώσεών του, πού ἀπὸ ποιητῆς τῶν Χριστουγέννων γινόταν ἀναχωρητῆς τῆς ζωῆς, ἄγριος στὰ κατάβathά του σάν κυνηγημένος ἀπὸ ὄτι ἀγαποῦσε, ἢ μυστικιστῆς καλόγερος τυλιγμένος στοῦ πάθος του μέ ὄλο τὸ ὑπόκωφο βράσιμο τῶν συγκρατημένων ὀρμῶν. Γιατί κανεὶς δὲν εἰσχώρησε στοῦ μυστήριου πού ζοῦμε μέ τὸ σταθερό, δικό του τρόπο. Πλάστης τοῦ λόγου καὶ τοῦ ὕφους, κατάλυσε κάθε συμβατικὴ ἀξία πού θά μπορούσε νὰ ἔχη τὸ ὕλικό πού μεταχειριζόταν, καὶ κἄθε ἀπὸ ἀνόγκη προσαρμογῆ. Ἐγραφε ἀκολουθώντας τὴν αἰσθητικὴ του, πού ἦταν ἀσφαλτῆ. Τοῦ τὸ ἀποδείκνυε ἡ ἀναγνώριση τῶσων ἀγνώστων φίλων του, ἀπὸ τὴν τάξη τοῦ λαοῦ, πού μαζεῦονταν γύρω ἀπὸ τὸ λυχνάρι γιὰ νὰ τὸν διαβάσουν. Πίστευε σὲ ὅτι ἔκανε, πίστευε φανατικά, ὅπως στὴν ὑπαρξη τῆς Παναγίας καὶ στὴν ἄλλη ζωῆ. Εἶχε βρεῖ τις ἀκατάλυτες οχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μέ τὰ ἐπίγεια καὶ μέ τὸ θάνατο. Ὁ κόσμος πού ξεχύνεται στοῦ ἔργου του δίνει ἀδιάκοπα τὴ βεβαίωση τῆς πικρῆς καὶ χαρούμενης αὐτῆς ἐπαφῆς. Ἄλλα μέ τί μέσα καὶ τρόπους. Ἄν καὶ ἡ ἔμπνευση τοῦ Παπαδιαμάντη ἔηγαζε, πάντα σχεδόν, ἀπὸ τὴν πιὸ ὠμὴ πραγματικότητα, ποτὲ δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὸν τόνο τῆς εὐπρέπειας, ὅταν παρουσιαζε πρόσωπα καὶ περιβάλλοντα. Σὰ μεγάλος τεχνίτης πού ἦταν, ἤξερε πῶς δὲ χαρακτηρίζουν τὰ λόγια, ἀλλὰ οἱ ἀτμόσφαιρες. Σεβόταν τὸν ἀνθρώπου. Καὶ ἐνῶ ὁ λαός του ζεῖ στὴν ἀθλιότητα, ἐλάχιστες εἶναι οἱ ἐξαιρέσεις, διαφαίνεται καὶ ὅλη ἡ κρυφὴ χάρη πού ἔχει ἀπὸ τὴ γέννησή του. Μὰ τὴ χάρη τοῦ ἀνθρώπου ὁ Παπαδιαμάντης δὲν τὴν εἶδε ἀπέξω, δὲν τὴν ἐσηκώσε, τὴν ἀνακάλυψε στοῦς δυστυχισμένους πού γνώρισε, στὰ ἄλλα ἐγῶ του, καὶ τὴν ἔκανε δική του. Σ' αὐτὴ τὴ μαγική, τὴ σὰ δαιμονικὴ ἱκανότητα πού εἶχε, βρίσκεται ἡ ἀξία τοῦ ἔργου του. ἤξερε νὰ μετουσιώσῃ τὴ ζωῆ. Μόνο πού δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ μᾶς νὰ τὸ μπορούμε, εἶναι « ἀπὸ τὸ Θεό », ὅπως θά ἔλεγε ὁ ἴδιος, ἂν ἀποφάσιζε ποτὲ νὰ μᾶς μιλήσῃ.

ΕΙΡΗΝΗ Η ΑΘΗΝΑΙΑ

ΑΜΑ γίνεται λόγος γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔρχεται στοῦ νοῦ μου ἡ εἰκόνα του, ὅπως μᾶς τὴν ἔδωσε ὁ κ.

Μαλακάσης. Μαζεμένος, λιγομίλητος, κλεισμένος στὸν ἑαυτό του, μέ τὴν παλιωμένη του φορεσιά καὶ τὸ τριμμένο του πουκάμισο δεμένο μπρὸς μ' ἕνα σπαγάκι. Ὑστερα θυμάμαι τὰ γράμματά του στοῦ στίπτι του. Τοὺς λείει τις οἰκονομικές του στενοχώριες. Τοὺς ἀναφέρει ἕνα-ἕνα τὰ μικροῦξοδά του, τόσο ἀσήμαντα καὶ τιποτένια, πού σαστίζει κανεὶς, καὶ τέλος τοὺς παρακαλεῖ γιὰ κάτι μικροποσά... Ζοῦσε δηλαδὴ πολυβασανισμένος, στερημένος ἀπ' ὅλα. Τὸ δίχως ἄλλο, ὅσο γνώρισε αὐτὸς τὴν ἀνέχεια, πολὺ λίγοι θά τὴν ἔχουν γνωρίσει. Παράλληλα, στὴν τέχνη του τίποτα ἀπ' αὐτὰ δὲν ἀντανακλᾷ. Οἱ τύποι του εἶναι ἀπλοῖκοι ἀγαθοὶ ἀνθρώποι τοῦ λαοῦ, πού τοὺς κοιτάζει, καὶ στίς πονηριές τους ἀκόμη, μέ καλωσυνάτη εἰρωνεία. Τ' ἀκρογιάλια του, οἱ λαγκαδιές του, τὰ βράχια, τὰ ἐρημοκκλήσια του, εἶναι τοπία εἰδύλλιακά γεμάτα ποίηση. Φαίνεται πῶς ὁ Παπαδιαμάντης τὴν πραγματικὴ του ζωῆ τὴν εἶχε βάλει στοῦ περιθώριου, ἔτσι ἐξηγιέται τὸ πῶς δὲ φανατίστηκε καὶ στὰ λογῆς ἄλλα ζητήματα τῆς ἐποχῆς του: γλωσσικό κλπ. Πῆγαινε ὅμως στίς ἐξοχές, ἔψελνε στὴ λιγούχναστη ἐκκλησίτσα κάτω ἀπ' τὸ Λυκαβηττό, ζοῦσε τὸν κόσμο τῆς τέχνης του. Γι' αὐτὸ ἡ τέχνη του, μέ τὸ νὰ βγαίνει κατ' εὐθείαν ἀπὸ μέσα του, ἔχει τόση γλύκα καὶ τόση ζεστασιά.

ΕΛΛΗ ΑΛΕΞΙΟΥ

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ εἶν' ὁ ἐξαιρετος ποιητῆς τῆς πεζογραφίας μας. Στὸ ἔργο του — πλεγμένο τις περισσότερες φορές γύρω ἀπ' τις ἔγνιες καὶ τοὺς καημούς τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων — μπορεῖ νὰ νῆαι βέβαιο πῶς δὲ συναντοῦμε τὸ μεγάλο ψυχογράφο ἢ τὸ συγκλονιστικὸν ἀφηγητῆ πῶς ἀπ' τὰ διηγήματά του λείπει συχνὰ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ κ' ἡ ἀπαιτούμενη πληρότητα πλοκῆς τέλος, πῶς ἡ γλώσσα του, μ' ὅλη τὴν ἰδιοτυπία τῆς καὶ τὸν πλουτισμό της μέ βιβλικές καὶ λαϊκές ἐκφράσεις, ἐξακολουθεῖ, γιὰ τὴ σημερινὴ τουλάχιστο γλωσσικὴν ἀντίληψη, νὰ νῆαι ἡ καθαρῆουσα, πού δὲ φημίζεται καὶ πολὺ γιὰ τὴ θερμότητά της. Καὶ ὅμως κανεὶς δὲ μπορεῖ ν' ἀρνηθεῖ τὴν ἀγνότητα καὶ τὴ θαυμαστὴν ἀφέλεια τῶν συλλήψεών του, τὸ βαθὺ λυρισμὸ πού διατρέχει τις σελίδες του, καὶ — πρὸ παντὸς αὐτοῦ — τὴ γοητεία πού σκορποῦν καὶ τὴ λύτρωση πού χαρίζουν οἱ περιγραφές του. Οἱ τελευταῖες, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται γιὰ τοποθεσίες τοῦ νησιοῦ του, ὅπου ὁ Παπαδιαμάντης ἔζησε τὰ παιδικὰ του χρόνια, καὶ εἶναι φυσικό τὸ περισσότερο νὰ τις ἀγαπᾷ καὶ νὰ γνωρίζει τοὺς σχετικὸς μ' αὐτὰς θρούλους καὶ παραδόσεις, εἶναι καθ'αυτὸ ἀριστουργηματικές.

Τώρα καταλαβαίνω καλύτερα γιὰ τὸν Καρκαβίτσα, ὁ διαλεχτός φίλος κι' ὁ ὁμό-

τεχνός του, όταν επισκεφθήκε τὸν πεζογράφου στὴ Σκιάθου, σημείωσε στὸ σημειωματάριό του:

« Ἡ φύση ἐδῶ εἶναι κομψή, λεπτοκαμωμένη. Τίποτα μεγάλο, φοβερό ἢ ἐκπληκτικό. Βουναλάκια, ρεματιές, ξωκκλήσια, βρυσούλες καὶ γιοφύρια. Οἱ ἐλιές, οἱ συκιές, ὅλα τὰ φύλλα καὶ τὰ φύτρα σὰν γιαιωνέζικα κομψοτεχνήματα. Ὡμορφη ποῦνα ἢ Σκιάθος τοῦ Θεοῦ! Μὴ ἢ Σκιάθος τοῦ Παπαδιαμάντη μοῦ φαίνεται ὁμορφότερη! »

Κι' εἶχε δίκιο, γιατί ἡ τελευταία, ντυμένη με τὸν πέπλο τῆς τέχνης τοῦ μοναδικοῦ πεζογράφου μας, δοσμένη με σπάνια ἠθογραφικὴ δύναμη ἀπὸ τὸ πλοῦσιο ταλέντο του, ἀποκτὰ πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅσην θὰ τῆς ἀπέδιδε κανεὶς, κρίνοντάς τὴν ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς ἀπλότητα καὶ γαλήνη. Ἄν ἤθελε κανεὶς νὰ συγκρίνει τὸν Παπαδιαμάντη με ἄλλες φυσιογνωμίες τῆς Λογοτεχνίας μας, νομίζω πὼς μόνο με τοὺς ποιητὲς Κάλβου καὶ Πορφύρα θὰ μπορούσε νὰ τὸν παρομοιάσει. Με τὸν πρῶτο γιατί, ὅπως ἐκεῖνος εἶναι θερμῆς με τὸ κλασικὸ πνεῦμα, αὐτὸς εἶν' ἐμποτισμένος ἀπ' τὰ ρήματα τῆς Ἐκκλησίας. Με τὸν δεύτερο γιατί τοὺς διακρίνει ἡ ἴδια μετριοφροσύνη, ἡ ἴδια ἀγάπη γιὰ τοὺς ἀπλοϊκοὺς ἀνθρώπους, τῆς στεριᾶς καὶ τῆς θάλασσας, ἡ ἴδια πικρὴ ἐγκαρτέρηση καὶ ρεμβαστικὴ διάθεση.

Ὁ Πορφύρας ἀγαπᾷ νὰ ρεμβάζει, βλέποντας τὰ κύματα, πὺ ἀπαλὸ μαϊστράλι τὰ τραβᾷ καὶ σέρνονται καὶ σκορποῦν μακρὰ, — ὁ Παπαδιαμάντης, στὸ « Ρεμβασμὸ τοῦ Δεκαπενταύγουστου », βάζοντας τὸν φιλήρημο γέροντα Φραγκοῦλα νὰ καπνίζει μελαγχολικὰ τὸ τσιμποῦκι του με τὸ ἠλέκτρινο ἐπιστόμιο, στὸ πεζούλι τοῦ ναῖσκου τῆς Παναγίας τῆς Πρέκλας, καὶ νὰ μελωδεῖ πρὸς τὴ Θεοτόκον ἔτσι: « *Ἐκύκλωσαν αἱ τοῦ βίου μου ζάλαι, ὡσερ μέλισσαι κηρίον, Παρθένε!* »

Ὁπως ὅποτε ὁ Παπαδιαμάντης, ὅσο κι' ἂν εἶναι μονότροπος, καὶ ἔλλειπτικός, χωρὶς οὔτε καὶ τὸν ἐλάχιστο διονυσιασμό, παραμένει πρότυπο λαμπρὸ καὶ ἀμίμητο μέσα στὴ λογοτεχνία μας, κι' ἀντὶ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου κι' ἡ μεταβολὴ τῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς νὰ ξεφτιλίζει τὴν ἀξία του, ἀπεναντίας τὴ στερεώνει ὄλο καὶ περισσότερο, καὶ μάλιστα στὴ συνείδηση τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, ὅπως γίνεται γιὰ ὅλους τοὺς ἀληθινούς καλλιτέχνες· κι' ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι πρὸ παντὸς ἕνας ἀληθινὸς καλλιτέχνης.

ΚΟΥΛΗΣ ΑΛΕΠΗΣ

Ὁ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ἀπεικόνισε τὴν ἀλήθεια με τὰ μέσα ποὺ γνῶριζε καὶ ἀγαποῦσε: τὸ νησί καὶ τοὺς χωριανούς του. Ὅπως ἡ κατάσταση τοῦ χωριάτη εἶναι τὸ παιδικὸ στάδιο στὴν ἐξέλιξη ἑνὸς λαοῦ ποὺ φάνει στὴν ὀριμότητα με τὴν ἀνοδο τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔτσι καὶ ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ παιδικὴ φάση τῆς

νεοελληνικῆς πεζογραφίας. Ὁ ἀστὸς ὁ ἐλαδίτης δὲν εἶχε ἀκόμα φτάσει στὴν πλήρη του ὀριμότητα, τὴν ὁποῖαν ἔφτασε με τοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους, τὸ πρῶτο του ὀργανωμένο κατόρθωμα. Τοὺς ψαρᾶδες του καὶ τοὺς χωριάτες του ὁ Παπαδιαμάντης τοὺς ἐνίωσε εὐλικρινά, ἀγάπησε αὐτοὺς καὶ τὸ περιβάλλον τους, καὶ με τὸ ὕλικό αὐτὸ ἔπλασε τοὺς μύθους του, μένοντας πάντα μετριόφρων ὅσο καὶ καλὸς τεχνίτης. Τὰ προτερήματα τῆς ψυχῆς του ἀκτινοβολοῦνε μέσα στὸ ἔργο του καὶ τὸ κάνουν ἀγαπητὸ.

Ἐν τούτους, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα, οἱ ὀπαδοὶ του παρέσυραν τὴ Λογοτεχνία στὴν ὑπερβολὴ καὶ τὸ ψέμμα. Γιατὶ τί ἄλλο παρὰ ὑπερβολὴ ἦταν ἡ χωριατομανία ποὺ κατὰτρεχε ὡς πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια τὴν ἐλληνικὴ τέχνη, καὶ τί ἄλλο παρὰ ψέμμα ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι πρέπει νὰ ψάξεις στὸ χωριάτη καὶ τὸν ψαρᾶ γιὰ νὰ βρῆς τὸ ὠραῖο, τὸ τίμιο, τὸ ὑπέροχο, τὸ ἀληθινὸ, τὸ εὐθὺ, τὸ ἀγνὸ, τὴ θαυμαστὴν ἀμάθεια, πηγὴ πάσης ἀρετῆς. Ὁ χωριάτης μόνο ἦταν ἡ ψυχὴ τοῦ ἔθνους, ἔλεγαν: Ἐκεῖ εἶναι ἡ ἀλήθεια! Ἐλεγαν ἀνοησίες, καὶ ἦταν κάκιστοι συγγραφεῖς ὅσοι τὰ ἔλεγαν αὐτά... Ὁ συγγραφεὺς, ὅπως ὁ ἐπιστήμων, πρέπει νὰ ἀναζητῆ καὶ νὰ βρῆσκῃ τὴν ἀλήθεια ὅπου θελήσῃ καὶ νὰ βρῆσκῃ τὴν ἀλήθεια ὅπου θελήσῃ αὐτός. Ὅταν τὴ βρῆ, λέγεται καλὸς συγγραφεὺς, καὶ ὅταν δὲν τὴν βρῆ καὶ γράφῃ ἀνοησίες, λέγεται κακὸς συγγραφεὺς. Ὅλα τὰ ὕλικά εἶναι καλὰ στὰ χέρια τοῦ καλοῦ συγγραφέα, καὶ στείρα στὰ χέρια τοῦ κακοῦ... Ὁ Παπαδιαμάντης ἀπεικόνισε τὴν ἀλήθεια με τὸ χωριάτη, τὸν ψαρᾶ, τὴ γυναικούλα τοῦ μαχαλά, τὰ παλιόπαιδα, τὶς ταβέρνες τοῦ νησιοῦ του, καὶ τὸν πλοῦτο τῆς ψυχῆς του. Ἄν εἶχε γνωρίσει ἄλλα περιβάλλοντα, ἂν δὲν τρόμαξε μπροστὰ σὶς ἄλλες μορφὲς τῆς ζωῆς, θάβρισκε τὸ ὕλικό του στὰ γραφεῖα, στὰ σαλόνια, στὰ μέγαρα, καὶ θὰ γνῶριζε καὶ θ' ἀπεικόνιζε πάλι τὴν ἀλήθεια. Κι' ὅσα θάγραφε, θὰ ἦταν ἐπίσης ὠραῖα, γιατί παντοῦ στὸν κόσμον ὑπάρχει τὸ ὠραῖο καὶ τὸ μεγαλειῶδες, ἀρκεῖ νὰ τὸ ψάξῃ κανεὶς.

Τὰ προτερήματα καὶ τὰ ἐλαττώματα ὄλων τῶν τάξεων εἶναι προτερήματα καὶ ἐλαττώματα τοῦ ἔθνους. Ἐθνος εἶναι τὸ σύνολο τῶν δυνάμεων ποὺ κινοῦν, διαφυλάττουν, σώζουν, καὶ σπρώχνουν στὸν ἀνήφορο τῆς ἀνόδοῦ τῆ φυλῆ. Ὅλες οἱ τάξεις ἐργάζονται γι' αὐτὸ, ὅλες ἔχουν τὸ μεγαλεῖο τους· οἱ ἐπιδόσεις, τὰ κατορθώματα ὄλων τῶν τάξεων, εἶναι ἐπιδόσεις καὶ κατορθώματα τῆς φυλῆς. Ὁ ναῦτης, ὁ χωριάτης, ὁ ψαρᾶς, ἡ γυναικούλα, εἶναι ἔθνος καὶ λαὸς, ὅπως ἔθνος καὶ λαὸς εἶναι ὁ ἐφοπλιστὴς ποὺ κατοικεῖ στὸ μέγαρο τῆς Λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας, ὁ διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς, ὁ τμηματάρχης τοῦ Ὑπουργείου καὶ ἡ δεσποινὶς

του σαλονιού που ἐργάζεται στο Νοσοκομείο. Ἔθνος εἶναι οἱ Ἀδελφοὶ Ράλλη, ἔθνος οἱ Ἀδελφοὶ Ἀδαμόπουλοι τῆς Μανίλλας, ἔθνος καὶ λαὸς οἱ παροικίες τοῦ Σουδάν, τῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Ὅταν ὁ πρόεδρος κάποιας κοινότητος χαμένης μέσα σὲ ξένη μεγαλόπολη σηκώνει τὸ ποτήρι του, στὰ ἐγκαίνια τῆς Ἐκκλησίας ἢ στὸ ἐτήσιο γεῦμα τοῦ Συλλόγου, ἢ πρόποσή του στὴν προκοπὴ καὶ στὴν πρόοδο εἶναι ἡ φωνὴ τοῦ ἔθνους. Καμιά τάξη δὲν ἔχει τὸ μονοπώλιο τοῦ πατριωτισμοῦ, καμιά δὲν εἶναι πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Χωρὶς νὰ τὸ ξέρουν, ἄλλες ἐργάζονται γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους, τὴν πρόοδο, τὸν πλοῦτο, τὴ μόνωση, τὴν ἀξιοπρέπεια. Ἐκεῖ ἂς βροῦν τὰ θέματά τους οἱ συγγραφεῖς.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἕνας καλὸς δασκαλὸς τεχνικῆς. Τὰ διηγήματά του εἶναι μικρὰ ἀριστουργήματα τέχνης. Εἶναι δασκαλὸς πολῦτιμος, καὶ ἂν καὶ δὲν ὑπῆρξε μεγάλος συγγραφεὺς, κανένας δὲ θὰ τοῦ ἀφαιρέσει ποτὲ τὴ θέση ποῦ κατέχει, θέση προδρόμου τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας.

Γ. - Ν. ΑΜΠΟΤ

ΤΟΝ Παπαδιαμάντη ὡς συγγραφεὴ τὸν γνώρισα ὅταν ἀκόμα εἶμουν μαθητῆς τοῦ Γυμνασίου, τὴν ἐποχὴ ποῦ δημοσίευσε τὴ «Γυφτοπούλα» τοῦ στὴν πρωτόβγαλτὴ «Ἀκρόπολη» τοῦ Γαβριηλίδου. Ἀπὸ τότε παρακολούθησα τὰ διηγήματά του. Ἐπειτα συναντηθῆκαμε ὡς συνεργάτες στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλά, ποῦ τὴ διεύθυνε ὁ Ἄριστ. Ρούκης. Τὸ φιλολογικὸ του ἔργο περιοριζόταν στὴ ζωὴ τῆς Σκιάθου, τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Ἀπ' αὐτὴν οἱ τύποι τῶν ἡρωϊδῶν του, ἀπ' ἐκεῖ οἱ χαρακτήρες τῶν ναυτικῶν του. Καμμιά φιλοσοφικὴ σκέψη δὲν ἐπικρατεῖ στὰ ἔργα του. Κι ἂν ὑπάρχη σὲ κανένα κάποια τέτοια σκέψη, εἶνε δειλὴ, ἀθῶα καὶ σεμνὴ, σὰ νὰ φοβᾶται ὁ συγγραφεὴς μήπως ἀμαρτήσῃ ἂν τὴν ἐκφράσῃ καθαρά, καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέψῃ ὁ παπᾶς νὰ μεταλάβῃ. Ἡ ζωὴ του, ἂν καὶ φαίνεται σὰ νὰ στηρίζεται στὴ θεωρίαν τοῦ διποτισμοῦ, διακρίνεται σὲ τρία στοιχειώδη σημεῖα: Στὸ γράψιμο, στὸ ψάλσιμο καὶ στὸ πιετό. Σ' αὐτὰ τὰ τρία εἶχε ἀφιέρωσει τὴν ἄθλια ζωὴ του ὁ λιγὸς ἄνθρωπος, ὁ διπλωμένος στὸ λυγδιασμένο παλτό του, ποῦ τὸ κρατοῦσε πάντα μὲ τ' ἀριστερὸ του χέρι σφιχτὰ στὸ στήθος, σὰ νὰ μὴν εἶχε κουμπιά, καὶ περπατοῦσε πάντα σιωπηλός, σὰ νὰ φοβότανε καὶ σὰ νὰ ντρεπότανε. Δὲν ἐγνώρισε ἄλλους τόπους ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σκιάθου, καὶ δὲ σύχναζε παρὰ στίς ἐφημερίδες γιὰ νὰ γράφῃ, στὸν Ἅγιον Ἐλισσαῖο γιὰ νὰ ψέλῃ καὶ στίς παράμερες ταβέρνες γιὰ νὰ πίνῃ.

«Νέα Ἑστία» — Χριστούγεννα 1941

Ἔτσι τὸν γνώρισα ὡς ἄνθρωπο καὶ ὡς συγγραφεὴ.

ΛΑΜΠΡΟΣ ΑΣΤΕΡΗΣ

Ἡ ΑΝΑΔΡΟΜΗ, μέσα ἀπὸ τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια, πρὸς τὴν ἁγία μέρα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, ὑποθέτω πὼς δὲν πρόκειται νὰ γιορτασθῇ σὰν ἕνα ἀπλὸ φιλολογικὸ ἰωβηλαῖο, παρὰ σὰ συμβολικὴ ἔκφραση ἐπιστροφῆς πρὸς μιὰ μεγάλη πηγὴ πνεύματος καὶ ἤθους.

Ἀπὸ τὴν πηγὴ τούτῃ ἡ αἰμάσσουσα ἐθνικὴ ψυχὴ θ' ἀντλήσῃ κουράγιο, δύναμη καὶ ἐλπίδα γιὰ ἕνα καινούριο ἀνέβασμα. Τὸ ἠθικὸ χάος, ὅπου σκουντοφυλᾷ καὶ παραδέρνει ἀνεργάτιστῃ ἡ ψυχὴ τῆς Ἑλλάδας, εἶναι ἡ φυσικὴ συνέπεια τῆς ἀπουσίας πνεύματος ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν νέων Ἑλλήνων. Μὲ τὴν ἠθικὴ μας πτώση, ποῦ εἶναι ἄμεσο ἐπακολούθημα τῆς ἐθνικῆς μας συντριβῆς, πληρώνουμε σήμερα, μ' αἶμα καὶ ντροπὴ, τὴν περιφρόνησίν μας πρὸς τὴ μόνη πηγὴ κάθε ἀλήθειας: τὸ πνεῦμα.

Σήμερα, ποῦ «ὄλα εἶναι σκουπίδια, καὶ ὄλα εἶναι πτώματα ἄθραφα ποῦ πνίγουν τὴ θεῖα πνοὴ τοῦ ἀνασασμοῦ», τὸ βλέμμα μας ζητεῖ μ' ἀπόγνωση ν' ἀδράξῃ τὸ «ἀσπρο σημάδι» τοῦ ποιητῆ, σὰν ὑπόσχεση καὶ ἐλπίδα ἀναστάσιμη.

Ἡ θολωμένη μας ὄραση εἶναι ἀνίσχυρη τάχα ν' ἀναγαλλιάσῃ στὴ λάμψη τοῦ «ἄσπρου σημαδιοῦ»; Ἀπὸ τὸ θεῖο νησί τῶν Σποράδων ξεπετιέται ἡ λάμψη τῆς ἐλπίδας καὶ τῆς ὑπόσχεσης: Τὸ πνεῦμα τοῦ Παπαδιαμάντη φωσφορίζει, ἀδελφοὶ Πανελλήνες. Ἄς ἀποβάλουμε τὸν χιτῶνα τοῦ ρύπου καὶ ἄς βαπτισθοῦμε σὲ κολυμβήθρα πνεύματος. Φῶς ἀνέσπερον, ἀνατολὴ γλυκεῖα, στὸν ὀρίζοντα τῆς ἁγίας Ἑλλάδας τὸ πνεῦμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη. Δεῦτε λάβετε φῶς.

Γ. Θ. ΒΑΦΟΠΟΥΛΟΣ

ἈΠ' ΟΤΑΝ, πρὶν πολλὰ χρόνια, πρωτοδιάβασα διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, φέρνω βαθειὰ στὴν ψυχὴ τὸ θέλητρο τῆς ὁμορφιάς τους.

Θεωρῶ τὸ μεγάλο αὐτὸ Δάσκαλο ὡς μιὰν ἀπὸ τίς ἀντιπροσωπευτικότερες μορφές τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος. Ἰδιόρρυθμος πεζογράφος, μὰ συγχρόνως καὶ τρυφερώτατος ποιητῆς. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ λεπτότητα τῶν αἰσθημάτων του, τὸ ἀτομικώτατο ὕφος, δίνουν ἰδιαίτερη σφραγίδα στὸ ἔργο του. Τὰ διηγήματά του μοροῦν νὰ ξεχωριστοῦν ἀνάμεσα σὲ χιλιάδες.

Μοναδικὸς μέσα στὴ λογοτεχνία, ἀπελπίζει τοὺς μιμητές.

Γνήσιος Ἑλληνας συγγραφεὴς, μπορεῖ νὰ λογαριαστῆ καὶ ὡς ἀξιολογώτατος εὐρωπαϊκὸς τῶν τελευταίων ἐτῶν τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα καὶ τῶν πρώτων τοῦ εἰκο-

στοῦ, γιατί δὲν πιστεύω νὰ ὑπάρχει κανένας ἀπ' ὅσους μελέτησαν τὴ «Φόνισσα», πού νὰ μὴν τὴ θεωρεῖ ὡς κάλλιστο πανευρωπαϊκὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς πού προαναφέρα.

Τὸ συνολικὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ ἀντικρίζω σὰ μιᾶς εὐρείας συνθέσεως βυζαντινῆ ἀγιογραφία, ὅπου ὁ Σκιαθίτης Δάσκαλος σκόρπισε σὲ ἀδρὲς πινελιὲς ὅλα τ' ἀγαπημένα τῶν παλιῶν ζωγράφων χρώματα, ὅλα τὰ μετριόφρονα ἐκεῖνα βαθεῖα ἰώδη τῆς φτερούγας τοῦ γερανοῦ, τὰ πράσινα τοῦ πελάγους, τ' ἀλουργὰ τῆς θαλασσινῆς πορφύρας, τὰ κίτρινα τῆς τρυφερῆς φλούδας τοῦ λεμονιοῦ, ὄχι σπάνια τὸ ἀγνὸ μαῦρο, μὰ προπάντων τὸ καθαρὸ χρυσαφί.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

Η ΣΤΟΧΑΣΤΙΚΗ «Νέα Ἔστια» ζητεῖ καὶ τὴ γνώμη ἀνθρώπων ριζοσπαστῶν γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη. Αὐτοὶ ὅμως δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἔχουν γνώμη ξεκαθαρισμένη γιὰ τὸ σεμνὸ κι' ἀγνὸ, ἀλλὰ καὶ θρησκώληπτο λαϊκὸ συγγραφέα τοῦ καφενεῖου τῆς Δεξαμενῆς: Γνώμη ὄχι τόσο εὐνοϊκή.

Εἶναι βέβαια ὁ Παπαδιαμάντης ποιητῆς, καλλιτέχνης, ἀριστοτέχνης, χειριστῆς τῆς καθαρῆς ὕψους ὅσο καὶ τῆς δημοτικῆς. Μὰ ἐμεῖς ζητοῦμε, σύμφωνοι σ' αὐτὸ μὲ τὸν Τολστόϊ καὶ τὸν Guyau, ἢ Τέχνη νᾶχη συγχρονισμένον ἠθικὸ σκοπὸ, ὀρισμένον ἰδεολογικὸ περιεχόμενον, νὰ μὴν εἶναι μοναχὰ φόρμα ἢ Τέχνη γιὰ τὴν Τέχνη (κι' ὁ μακαρίτης καὶ καλὸς ἄνθρωπος Μάρκος Τσιριμῶκος ἔγραφε ποιήματα σύμφωνα μ' ὅλους τοὺς νόμους τῆς Τεχνικῆς, πού δὲν εἶχαν «ποιητικὸν ἐνθουσιασμό», — ὅπως θᾶλεγε ὁ Νίτσε, — κι' ἄρα δὲν εἶτανε ἔργα Τέχνης. Ἐν τούτοις ὁ Τσιριμῶκος ἤθελε τὸν ποιητὴ «μορφωμένον» ἄνθρωπο, ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ποιητικὸ ἔλαπ χωρὶς νᾶχη μόρφωση).

Σὲ ποιούς, ἀλήθεια, πνευματικὸς ὀρίζοντες θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσει τὸ ἔθνος του ἢ τὴν ἀνθρωπότητα ἕνας Παπαδιαμάντης, πού οἱ πνευματικὰ του ὀρίζοντες δὲν εἶτανε εὐρύτεροι ἀπὸ τὸ θόλο τοῦ συνοικιακοῦ παρεκκλησιοῦ ὅπου ἔψελνε μὲ τόσο φανατισμὸ καὶ κατάνυξη; Ποιὸν εὐρωπαϊκὸ λαὸ θὰ μπορούσε νὰ συγκινήσει; Γι' αὐτὸ ἀπορῶ πῶς διανοοῦμενοι ἄνθρωποι, μορφωμένοι, προοδευτικοί, μὲ διαλεχτὸ γοῦστο, σὰν τὸν κ. Merlier, δὲ βρῆκαν νὰ μεταφράσουν, στὰ γαλλικά, παρά τὸ μυστικοπαθῆ Παπαδιαμάντη μας.

Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζονται ἀπὸ συγγραφεῖς σὰν τὸν Παπαδιαμάντη. Στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει ἄκομα ἀρκετὸς Μεσαίωας καὶ Βυζάντιο, δηλαδὴ καντάρια βιολογικῆς καὶ μού-

χλας, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ἔργο ἔθνικὸ καὶ ἀνθρωπιστικὸ κάθε ὀπισθοχώρηση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας.

Ἐχει βέβαια κι' ὁ Παπαδιαμάντης τὴ μεγάλη ἀξία του. Αὐτὴ ὅμως ἔγκειται προπάντως στὸ ὅτι κι' ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ σὰν κι' αὐτὸν μπορούνε νὰ νιώσουν ἀπὸ «ἀχτίδα Τέχνης» (λέξεις τοῦ ἀριστοκρατικοῦ Μαβίλη, πού φαίνεται νὰ νόμιζε τὸ λαὸ ἀνίκανο νὰ νιώσει ἀπὸ Τέχνη), κι' ἀκόμη στὸ ὅτι μπορούν νὰ ὑποφέρουν ὅλες τὶς δυστυχίες, παρά νὰ δεχτοῦν νὰ χάσουν τὴν ὑπερῆφάνειά τους, σὰν τόσοι καὶ τόσοι διανοούμενοί μας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς «συνδικαλιστικά» ὀργανωμένους.

Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε φλέβα καλλιτέχνη, εἶτανε ταλέντο, μὰ δὲν εἶχε συγχρονισμένη μόρφωση. Ἐτσι θὰ μείνει στὴ φιλολογία μας σὰν ἕνας καλὸς φωτογράφος ἢ ἠθογράφος τῆς νησιώτικης ζωῆς μας, σὰν ἕνας ἐξαιρετικὸς στυλίστας, μὰ ὄχι καὶ σὰ νεοἑλληνας συγγραφέας πού θὰ μπορούσε νὰ ξεπεράσει τὰ ἑλληνικὰ σύνορα.

Ν. ΓΙΑΝΝΙΟΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὁ Παπαδιαμάντης μένει ἀξέχαστος στὴν πεζογραφία μας. Πού τάχα μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ μέσα στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας; Νομίζω πῶς τὸ ἔργο του, στὸ σύνολό του, ἀποτελεῖ τὴ γέφυρα πού πέρασε ἢ ψυχρότητα τοῦ λογικισμοῦ στὴν ἀναζήτηση καὶ τὴ θέρμη ἐνὸς κόσμου πραγματικοῦ.

Ἡ ἀξία τοῦ Παπαδιαμάντη βρίσκεται, νομίζω ἀκόμα, στὴν εἰλικρίνεια καὶ τὴ φυσικότητά του, καὶ στὸ ὅτι ποτὲ δὲ στοχάστηκε νὰ καθῆσθαι ἐπίτηδες νὰ γράψῃ «μεγάλα» πράματα. Ὅ,τι διηγήθηκε, βγήκε αὐτόχυτα μέσα ἀπὸ τὴν πλούσια ψυχὴ καὶ τὸν ἰδιαιτέρου χαραχτῆρα του. Ἐξομολόγηση καὶ αὐτοπαρηγορία, μακριὰ ἀπὸ κάθε δογματισμὸ, αὐτοεξήγηση στὶς ἐναντιότητες τοῦ βίου, πού μολαταῦτα ὁ ἴδιος ἔτσι τὸν θέλησε, φυγὴ καὶ περιδιάβασμα σ' ἕναν κόσμον ἰδεατὸ πλάσμενον ἀπὸ θύμης καὶ ὄνειρα. Θύμης τῆς παιδιτικῆς ζωῆς στὸ νησί του, πού εἶχε τριγυρῆσει τ' ἀκρογιάλια καὶ τὰ ἐρημοκλήσια του, παπαδοπαῖδι αὐτός, συνοδεύοντας τὸ χριστιανικὸ λειτούργημα τοῦ πατέρα του, — καὶ ὄνειρα πού ὕφαινε καθισμένος ἀκίνητος ὄρες ὀλάκερες, συχνὰ μοναχικὸς καὶ ἀταίριαστος, ἀποτραβηγμένος στὸ καφενεδάκι τῆς Δεξαμενῆς, κάτω ἀπὸ τὸ Λυκαβηττό, τρέμοντας μήπως τοῦ τάραξει κανεὶς τὴν ἀγαθὴ του ἡσυχία.

Τὸ περίεργον εἶναι, πῶς ἐνῶ γιὰ τοὺς πολλοὺς ὁ Παπαδιαμάντης φαίνεται ἀπλὸς καὶ ἥμερος, ἀπέριττος καὶ γαλήνιος, στὸ βαθύτερον μελετητῆ του δειχναται πολὺ-

πλευρος και πολυπρόσωπος, όσο πολυσύνθετος και αντιφατικός, απαρτάλλαχτα καθώς πλάθεται ο άνθρωπος μέσα στη ζωή. "Ετσι, στις σελίδες του ανάμεσα, θα τον απαντήσουμε από τη μια μεριά προσεχτικό και δυνατό παρατηρητή, κι' από την άλλη μυστικόπαθο ζωγράφο. "Υμνητή της λαϊκής ζωής, μά και μαστιγωτή της λαϊκής ιδεολογίας. "Αλλόκοτο και όμως, μά και γοητευτικό μαζί. Συγκινητικό και ειρωνικό. "Αλλού θα τον ιδούμε ν' αφήνει τον εαυτό του παιγνίδι της μοίρας, και όμως να στενοχωριέται γι' αυτό και να πασικίζει ν' αντιδράσει. Ν' αγαπά το θυμίαμα όσο και το κρασί. Βυζαντινός καλόγερος, Διογένης, μυθογράφος του άλεξαντρινού καιρού, με την αυστηρότητα και τη θρησκευτικότητα του άφοσιωμένου στα παραδομένα, μά και με του Λουκιανού τη χάρη. Φιλόσοφος ειδωλολάτρης, μά πιστός κι' εὐλαβικός χριστιανός. Ταπεινός μέσα στην υπερηφάνεια του. Ντροπαλός έραστής της δημοτικής παράδοσης, πού η ιερατική του άνατροφή σέ άπόσταση τον κρατούσε. Και όμως πόσα δέ χρωστά σ' αυτή την παράδοση!

Μη κάνοντας τέχνη, δημιούργησε πρωτοτυπία, και μη προσέχοντας στα θέσφατα του δασκαλισμού, μαλάκωσε την καθαρεύουσα. Βρέθηκε στη μεταβατική εκείνη έποχή πού στράφηκε η λογοτεχνία μας στο δημοτικισμό. Αυτός έμεινε άσυγκίνητος. Νά πούμε πως έτσι άδίκησε το έργο του; "Οχι. Γιατί τότε δέ θα είτανε τέτοιο πού είναι. "Ο Παπαδιαμάντης είταν από τους τελευταίους πού, κατά τη φράση του Παλαμά (« Τέχνη » 1899), μ' ευχαρίστηση έξακολούθησε να χτυπά τη ραγισμένη παλιά καμπάνα της καθαρεύουσας.

ΡΗΓΑΣ ΓΚΟΛΦΗΣ

ΤΟ ΒΑΘΥΤΕΡΟ κίνητρο στην πλούσια λογοτεχνική δημιουργία του "Αλ. Παπαδιαμάντη είναι το αίσθημα της θρησκευτικότητας, δίχως, μολοντούτο, το αίσθημα αυτό να μπορεί να συνδυασθεί με μία πλατύτερη πνευματική κίνηση. "Αλήθεια: ο Παπαδιαμάντης, όσο κανένας άλλος, έγκαιδρυσε στα διηγήματά του την εὐλάβεια του χριστιανού. Τον παρακολουθεί με μία ταύτιση του ένστικτου, έτσι σαν ίσος προς ίσους, ή καλύτερα, σά να μάς καλεί σέ μία φυσική συμμετοχή σέ ό,τι πιό μόνιμο θα είχαμε κι' οι ίδιοι ν' αντικρύσουμε στη γύρω μας πραγματικότητα: Τη θεοσέβεια. Γαλήνιος, πρῶτος και χριστιανικός στην ψυχή, γεμάτος πίστη προς το Θεό, δέ σκέφτηκε να μεταβάλει τίποτα, ούτε να μεταρρυθμίσει, και προπάντων ούτε ν' αντιδράσει. Με μέσο την ψυχολογία, πού μαρτυρεί βαθύτερη κατανόηση της πνευματικής στάθμης της μέσης συνθήκης της ζωής, ζήτησε κι' επέβαλε στο έργο του την

ισορροπία με μία διάθεση άληθινά προφητική.

Τοποθετημένος στην άτμόσφαιρα της ιδιαίτερης πατρίδας του, σέ μιάν έποχή πού του έδωσε τις άγνότερες συγκινήσεις, περιγράφει τους ανθρώπους όχι μ' εκείνη την ξηρή πιστότητα του ήθογράφου, παρά με τη διάθεση της μεταφοράς στη σφαίρα του ποιητικού, ή ακριβέστερα με τη διάθεση της μαγειρίας και της ύποβολής. Τα πρόσωπα πού κινούνται στα διηγήματά του, τα χαρακτηρίζει συχνά μιά άπλη δραματικότητα πού δέν τη δονεί το μεγάλο, το βαθύ πάθος: μάς αναγκάζουν όμως να τα παραδεχτούμε όπως μάς προσφέρονται, σταθερά, γήϊνα, αυτόνομα, στιγμιαία δημιουργήματα του αϋθόρμητου καλλιτεχνικού αίσθητηριου του έμψυχωτου των. Μέσ' από την άφθονία των προσωποποιήσεων με τον άπαραμίλλο ψυχολογικό ρεαλισμό, με τη γραφικότητα και τη ζωντάνια των πραγμάτων, αναπηδάει ένας διακοσμος πού βρίσκεται σέ μιάν οργανική συνάρτηση με το μύθο και το φυσικό περιβάλλον. "Η περιγραφή στον Παπαδιαμάντη άποτελεί ένα μέσο για να ολοκληρώσει τις προθέσεις του, να ζητήσει, σαν ποιητής πιά, σ' έναν τόνο λυρικό, την άλήθεια σέ κάθε κατεύθυνση, από το βίωμα ως το όνειρο κι' ως τη φύση. Συναντούμε εκείνο το μοναδικό και θαυμάσιο σύμπλεγμα, μέσα στο όποιο άναγνωρίζουμε πόσο σέ κάθε σελίδα βρίσκεται σέ άμιλλα ή ποιητική φαντασία με το ρεαλιστικό στοιχείο, για να φέρουν μπροστά στα μάτια μας εικόνες σπαρταριστής ζωής.

Μ' έναν οίστρο πηγαίο, ο Παπαδιαμάντης οικοδόμησε έναν κόσμο λογοτεχνικό, πλούσιο σέ ψυχολογικά θησαυρίσματα, σέ τόνους καθαρά ποιητικούς, και μένει στην αίσθησή μας ο μεγάλος συγγραφέας πού στάθηκε πιό κοντά στην ιδιοσυγκρασία και την καρδιά μας. Μεγάλος γιατί με τα λιγώτερα μέσα της τέχνης έδωσε πνοή και ύπόσταση σ' έναν κόσμο δικό του, όργανωσε και σύνθεσε κι' άποτύπωσε με τα στοιχεία της ψυχικότητας μιάν εικόνα της έλληνικής ζωής, πού την άπαλύνουν τα γλυκύτερα χρώματα της συμπάθειας και της καλωσύνης.

"Από το θάνατό του πέρασαν τριάντα χρόνια. Μπορεί στο μεταξύ το διήγημα και το μυθιστόρημα να χάραξαν καινούργιους δρόμους, ή να σημείωσαν πρόοδο στην έμφάνιση, στην άνάλυση, στην έκλέπτυνση του φυσικού και του ψυχολογικού φαινομένου. "Η γλώσσα έλαβε μιά σταθερή μορφή, κι' ένδεχόμενο να μάς αφήνει κάποτε έπιφυλαχτικούς το λεκτικό του Παπαδιαμάντη. "Αναμφισβήτητο όμως είναι πως ως τώρα ο "Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης παραμένει ο πιό μεγάλος, ο έθνικός μας πεζογράφος.

ΓΙΩΡΓ. ΔΕΛΙΟΣ

ΕΙΝΑΙ σπάνιες οι περιπτώσεις που ο συγγραφέας δεν έρμηνεύει στο έργο του το τοπίο του έξωτερου του κόσμου φωτισμένο από την άτομική του ψυχοσύνθεση. Ο Παπαδιαμάντης δεν έκανε εξαίρεση στον κανόνα αυτόν, άλλ' αντίθετως, τον ένισχυσε.

Έγκαρτερητής της ζωής, θυμόσοφος και μοιρολάτρης, παρατηρητής και αναλυτής των φαινομένων και των γεγονότων, φυσιολάτρης και συνάμα μουσικοπαθής, άπλωσε δλάκερο τον άτομισμό του μέσα στις σελίδες των χειρογράφων του και διαμόρφωσε την πεζογραφική του όντοτητα στο πλαίσιο της ήθογραφίας των νησιώτικων δραμάτων και της θρησκευτικής κατανύξεως.

Από άπόψεως καθαρής τεχνικής, ο Παπαδιαμάντης έχει να επιδείξει άρετές προσωπικότητας δλότελα λαμπικαρισμένες. Έγκρατης στο ύφος, άπλος και σεμνός κι' άλλου χιουμορίστας και σαρκαστής, ξέρει καλά την τέχνη του μυθοποιού, είναι προικισμένος με τη γερή διαίσθηση του ψυχαναλυτοϋ, συλλαμβάνει με ασφάλεια τις βασικές γραμμές μιās εικόνας, και κυρίως κατέχει την τέχνη της μετουσιώσεως του όμου ρεαλισμού.

Ο Παπαδιαμάντης δημιουργεί τύπους καλοχτισμένους, που άντέχουν στο πέρασμα του χρόνου όπως οι φόρμες που δημιουργούσε στο έργαστήρι του ο Χαλεπάς. Δέ στηρίζεται σε μανιέρες θεωρητικές, αλλά χρησιμοποιεί τον άναλλοίωτο παλμό της ζωής. Και καθώς άνασταίνει τον τύπο του, τον φωτίζει παράλληλα, κατά τό κέφι του, ή με τον προβολέα της σατυρικής διαθέσεως, ή με τη διάφανη όμίχλη του θυμιατηρίου της θρησκευτικής καλωσύνης.

Αλλά είτε έτσι είτε άλλιώς, ή προσωπική του σφραγίδα, ένισχυμένη από της άρετές των Έλλήνων κλασικών, διακρίνεται σ' όλα του τά έργα. Κι' ή σφραγίδα αυτή είναι έννας λυρισμός γεμάτος χρώμα.

Τά στοιχεία τούτα, που χαρακτηρίζουν την τέχνη του Παπαδιαμάντη, τά βρίσκει κανείς ένταργέστερα στη «Φόνισσα», στο «Όνειρο στο Κύμα» και στην «Τύχη από την Αμέρικα», τά τρία αυτά έργα που, κατά τη γνώμη μου, τον αντιπροσωπεύουν χαρακτηριστικά.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΟΞΑΣ

ΑΤΡΑΠΟΣ που οδηγεί προς την άρχαία λεωφόρο της Έλληνικής Γραμματείας, — ίδιος την Έκκλησιαστική, που τη γνωρίζει εκ στήθους, — όσο κι αν αυτή είναι χλοϊσμένη από τά δάκρυα και τά καθέκαστα της καθημερινής ζωής που τόσο εύλαβικά μάς παριστάνει, χωρίς να έχει, έν τέλει, σχέση παρά με τό νεώτερο φλοιό της, — αν

και σ' αυτόν έπιζούν τά ίχνη που άφησαν οι προγενέστερες ιστορικές ζωές του τόπου, — άτραπός λέω, και νησιδα ξεμοναχιασμένη, που τη χτυπούν από παντού τά κύματα κι' οι θαλασσινοί άνέμοι, κι αυτή άκούει καταμόναχη τη βουή και τό θρυμματισμό της θάλασσας: τον πόνο της καθημερινής ζωής. Άκούει τό καρδιοχτύπημά της, και γράφει κι άναπολεί. Κυρίως αυτό. Είναι ή μνήμη που τον συνδέει με τον έξω κόσμο, κι όχι τό ύποσυνείδητο: τηρεί μια στάση παθητική άπέναντί του, κι' ή δραστηριότητά του έξαντλείται σε άναμνήσεις έξονυχιστικές. Και διατηρεί μια θεσπεσία μνήμη, συγκεντρωτική, γιά ό,τι έζησε και παρατήρησε κι άποθησαύρισε από την κοινωνία του νησιού του. Διασώζει την παράδοση, ζωογονημένη με τό χρώμα της έποχής του.

Έκεί, κοντά στους άνθρώπους του νησιού του, με την άρρενωπή, άπλοϊκή κι άπέριττη κοψιά, έξακολουθεί, μέχρι τέλους, να ζεί, — ύμνωδός και λάτρης και νοσταλγός! Άν και ξεριζωμένος απ' τό νησί του, — σά θαλασσόχορτο που τβγαλε ή φουρτούνα της θάλασσας απ' τό βυθό του, — ζώντας άνάμεσα Ψυρρή και Άγ. Φίλιππα — όπου συναθροίζεται ή έδω Σκιαθίτικη παροικία και κατοικεί — και στη λοιπή περιοχή της παλιάς Άθήνας, — είτε στη Δεξαμενή, που θά έκδράμει, ύστερ' από τό γράψιμο τό κουραστικό της έφημερίδας που τον άπασχολεί ως βιοπορισμός — αυτό συκρατεί στη μνήμη του — τό τοπικό του χρώμα — και παραμένει με την άνάμνηση ριζωμένος μαζί του. Κι' αυτό, ως άνταμοιβή, του προσφέρει καταφόγιο και θαλαπωρή στη μοναξιά του. Η Σκίαθος και ή Έκκλησία! Όράματα που τά λατρεύει, τά υπηρετεί — άφοσιωμένος έραστής άπόκοσμος, μοναχικός — και συνδέεται μαζί του όπως τό φυτό με τό χρώμα.

Θαλασσογράφος με δική του πινελιά, ύπαιθριστής που διατήρησε στην παλικότητα της πινελιάς του και τη μικρότερη λεπτομέρεια, άποδίδει, μ' ένα γράψιμο παρελθοντικό όσο και δημώδες, τον άνθρωπο και τό τοπίο. Άνθρωποι και τοπίο άναπνέουν στή ίδιο γενέθλιο κλίμα. Είναι αυτοί οι γνώριμοι θαλασσινοί με την κοψιά τη δική μας: κι' ή θάλασσά του ή έλληνική άρμυρίζει τους κάβους και τις φωτόχαρες άμμουδιές που γνώρισε παιδί! Κ' οι ένζενες έπιρροές, και τά έννα πρότυπα, και τ' άρχαία κείμενα, κι' ή θαυμαστή άγγλομάθειά του, δέν του νοθεύουν τη γεύση που έχει γι' αυτό που θά γράφει. Κι' αυτό που θά γράψει βγαίνει από τά σπλάχνα του. Και τά σπλάχνα του δονούντα απ' τον κρουστάλλινον άγέρα τό δικό μας.

Η ένζην φιλολογία του στάθηκε προγεφύρωμα, γιά να συγκεντρωθεί ακόμη περισσότερο, και με σιγουριά να δεί ό,τι γνήσιο δικό μας. Φιλοσοφία, ποίηση, θρη-

σκεία, ἦθη, ἔθιμα, ζώη, ἔχουν ἀναλυθεῖ σέ γεγονότα, ἀκόμη, μπορῶ νά πῶ, σ' ἐπεισόδια οἰκογενειακά, πού ἐνῶ τὸ καθένα διατηρεῖ τὴν περιοχὴ του, ἔχει ὥστόσο ἐνδιαφέρον πού ἀφορᾶ καὶ μᾶς, — διηγημένα μ' ἀκρίβεια καὶ φροντίδα καὶ παρατήρηση θετική, χωρὶς αὐτὸς νὰ φαίνεται πουθενὰ καὶ καμμιὰ ξένη φιλολογία. Πόση ἀξιοπρέπεια ἀλλὰ καὶ πόση οὐσιαστικότητα περιέχει τὸ γράψιμό του, ἐνῶ μιλάει γιὰ τὰ πιὸ ἀπλά συμβάντα τῆς ζωῆς! Εἶναι ἀκόμη αὐτοῦσια, νωπά, σὰ νὰ τὰ βλέπει ἐκεῖνη τὴν ὥρα πού γράφει, ἀποτραβηγμένος στὴ γωνιά του. Κ' ἡ γωνιά του ἦταν πάντα ἔξω στὸ ὑπαιθρο, στὴν πεζότητά τῆς ζωῆς, πού τῆς ἀκούει τὸ καρδιοχτύπημα, κοντὰ στὸ λαὸ πού τὸν δέχεται μὲ συντριβὴ κ' ἔγκαρτέρηση, στὴν ταβέρνα πού θὰ πάει νὰ ζεσταθεῖ, στὸ φῶς καὶ στὸν ἀγέρα. Κι ὁ κόσμος του ἔχει τὸ φάρδος καὶ τὴν ἀρχοντιά τοῦ ἀνθρώπου πού δημιουργεῖ: τὸ ρίγος μιᾶς ἀδολῆς ποίησης, ἀληθινῆς.

Ἡ ἀνεκδοτογραφία, νομίζω, τὸν ἔχει παραμορφώσει, μιλώντας γιὰ τὴν ἐδῶ μοναστική ζωὴ του. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς δὲν ὑπῆρξε καθόλου διακονία, ἀκόμη καὶ τὰ τελευταῖα χρόνια πού εἶχε πιά γεράσει κ' εἶχε ἀποκτήσει ἐκεῖνο τὸ μούδιασμα τὸ χαρακτηριστικὸ ἀπ' τὸ κρασί, ἀν κ' ἡ ἐμφάνισή του τὸν ἔδειχνε πάντα ρυπαρὸ καὶ καταφρονεμένο, ἐπειδὴ δὲν εἶχε τὴν εὐχέρεια καὶ τὰ μέσα τῆς καλῆς συντήρησης. Ἐξ ἄλλου, ἀπορροφημένος, ἦ ταμμένος νὰ ζεῖ ἀσκητικά, δὲν εἶχε τὴ συνήθεια οὔτε τὸν καιρὸ γιὰ ἐκδηλώσεις ἐξωτερικές. Καὶ τίς περιφρονούσε.

Τέλος, ἀγοραφοβία καὶ καθημερινότητα, ἐκκλησίασμα καὶ ταβέρνα, ἴδου οἱ κόσμοι, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη, τοῦ κύρ Ἀλέξανδρου, ὅπως συνήθιζε νὰ τὸν λέει ὁ λαός. Ἀναχωρητῆς καὶ μαζί φυλακισμένος. Ὑπῆρξε «μιά μεγάλη ψυχὴ, ἕνα κλεισμένο στόμα».

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΔΡΙΒΑΣ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν εὐσεβῶν συγγραφέων. Εἶναι ἕνας χριστιανός, πού μᾶς φέρνει κάτι ἀπὸ τὸ θάμβος καὶ τὴν ἔμφαση τῆς βυζαντινῆς θρησκευτικῆς τυπολατρίας. Ἡ λεπτὴ μυστικοπάθεια τοῦ συγγραφέα τῆς «Φωνισσας», πού περιρρέει κατὰ μέγα μέρος τὸ ἔργο του, δὲν προέρχεται, βέβαια, ἀπὸ μιαν ἐνσυνείδητη ἀτομικὴ ἀσκηση, ἀπὸ μιὰ φιλοσοφικὴ ἐνατένιση, ἀλλ' ἀπὸ λόγους κληρονομικῆς προδιαθέσεως.

Ἡ βαθύτατη θρησκευτικὴ του συνείδηση, πού τοῦ ἐπιβάλλει μιὰ στάση ἀπεριόριστης ἐπιείκειας καὶ συγκατάθεσης ἀπέναντι τῶν ἀνθρώπων, — καὶ τῶν σκληρότερων, καὶ τῶν συγγόνων ἀκόμη, — καὶ διαχύνει παντοῦ ἀτμόσφαιρα θάλπους

καὶ τρυφερότητας, συστέλλει, ἐν τούτοις, κατὰ τρόπο μονότονο τὸν κύκλο τῆς ἐμπνεύσεώς του, καὶ στερεῖ γενικῶς τὸ ἔργο του ἀπὸ κάθε κίνηση καὶ πολυμορφία στὴ σύλληψη κ' ἐνοργάνωση τῶν τύπων του καὶ τῶν ἡρώων του.

Ὁ Παπαδιαμάντης, πεζογράφος περιωρισμένου ψυχολογικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ βραχείας προοπτικῆς, χωρὶς νὰ εἶναι συγγραφέας βαθύς, οὔτε εὐρύς, δὲν παύει, ἐν τούτοις, νὰ παραμένῃ ἕνας θελκτικὸς ἠθογράφος μὲ ἀσφαλῆ παρατήρηση κι ἀξιοσημείωτη παραστατικὴν ἱκανότητα, πού — μολοντί ἀνεπτυγμένος σὲ μιὰ κατώτερη καὶ συγκεχυμένη πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα, ὅπου ἡ πεζογραφία μας, αἰχμάλωτος ἀκόμη τοῦ ἐδάφους τῆς, δὲν εἶχε ἀποκτήσει καμμιὰν ἐνσυνείδητη καὶ γονιμοποιὸ ἐπαφή μὲ τὴν πεζογραφία τῆς Δύσεως — κατάρθωσε νὰ μᾶς δώσῃ μερικοὺς συμμετρικοὺς καὶ ἀρτιωμένους τύπους, οἱ ὅποιοι, διαφεύγοντας ἀπὸ τὰ στενά πλαίσια τῆς ἠθογραφίας, ἀποκτοῦν μιαν εὐρύτερη ψυχολογικὴ σημασία.

Οἱ γλωσσικὲς προτιμήσεις τοῦ Παπαδιαμάντη μᾶς τὸν παρουσιάζουν, ἀπὸ μιαν ἄλλη πλευρά, ὡς ἕναν ἀνεπτυγμένο καλλιτέχνη, δοθέντος ὅτι, σὲ μιαν ἐποχὴ ὅπου ἡ ὀργανωμένη ψυχαρικὴ βαρβαρότης εἶχεν ἐπιβληθῆ ὡς ἀδιάσειστο δόγμα στὸν πεζὸ καὶ ποιητικὸ λόγο, ὑπῆρξεν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους πεζογράφους τῆς ἐποχῆς του, πού διέκριναν τὴν αἰσθητικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πλάνη τῆς καινοφανοῦς γλωσσικῆς αἰρέσεως καὶ ἀντέδρασαν μὲ σύνεση καὶ κοσμιότητα. Φρονῶ ὅτι στὸν Παπαδιαμάντη, καθὼς καὶ σ' ἕναν ἄλλο πεζογράφο, τὸν Ροῖδη, ἡ καθαρεύουσα ἐξαντλεῖ ὀλόκληρα τὰ ὅρια τῶν καλλιτεχνικῶν τῆς δυνατοτήτων.

ΚΑΙΣΑΡ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΚΑΘΩΣ ὅλες ἐκεῖνες οἱ πνευματικὲς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου πού ζοῦν πέρα ἀπ' τὸ ἐφήμερο, εἶναι ἀπλές, ὅμοια καὶ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου Σκιαθίτη ὑπῆρξεν ἀπλό. Μέσα σ' αὐτὸ, κινεῖται ὅτι πιὸ ἀληθινὸ καὶ πιὸ γνήσια ἑλληνικὸ διατήρησεν ὁ τόπος μας. Ὅλοι οἱ ἥρωές του, στοὺς ὁποίους ἔδωσε τίς τιμὲς τῆς ἀθανασίας, προέρχονται ἀπὸ τίς τάξεις τῶν ἀσημάντων καὶ καταφρονεμένων ἀνθρώπων, πού ἂν καὶ κάνουν τὴ ζωὴ τους στὸ κοινωνικὸ περιθώριο, ὥστόσο ξέρουν, αὐτοὶ μόνο, ν' ἀγαποῦν, νὰ μισοῦν, νὰ ἐκδικοῦνται καὶ νὰ λησμονοῦν! Οἱ ὀλοζώντανοι τύποι τοῦ Παπαδιαμάντη πηγαινοέρχονται ἀνάμεσα στὴν ἀχυρένια καλύβα, τὴ σκοτεινὴ ταβέρνα, τὴν ἐρημικὴ ἐκκλησιὰ καὶ τὴν ἀνήλιαγη φυλακὴ — καὶ ὅμως κανέναν ἄλλο πεζογράφο μας, ὅσον αὐτὸς, δὲ βρῖσκεται πλησιέστερα στὴν ψυχροσύνησέ μας. Καὶ βρῖσκεται σιμωτέρά μας (μολοντί πέρρασαν ἀπὸ τότε τόσα χρόνια. καὶ ἡλο-

νότι, προπάντων, μεσολάβησαν στο μεταξὺ τόσο μεγάλες και βασικές κοινωνικές αλλαγές), γιατί άγγιξε, άγκάλιασε, αίσθανθήκε και πόνεσε τόν πλαινό του. Αυτό όφείλεται, κυρίως, στο ότι είχεν άδιάκοπα στραμμένο τó ήρεμο βλέμμα του προς τ' άγια χώματα τής γής άπ' τήν όποία προήλθε — γεγονός που έδωσε τή σπάνιαν ευκαιρία σ' αυτόν, που είχε τις ρίζες τής προσωπικότητάς του βυθισμένες ώς μέσα βαθειά στην έθνική μας συνείδηση, νά μετρήσει με άσφάλεια κ' έπιτυχία τó σφυγμό τής ψυχής μας. Η συνέπεια έξ άλλου που ύφίσταται άνάμεσα στις γοητευτικές σελίδες τής γόνιμης φαντασίας του και στην άπερίγραπτα ταπεινή ζωή που έκαμεν ό πρώος έρημίτης τής Δεξαμενής, είναι (τουλάχιστον για τά νεοελληνικά γράμματα) άπόλυτα μοναδική. Άλλ' άν και πέρασεν άθόρυβα, καθώς ένας διακριτικώτατος έπισκέπτης, άπό τó προσκήνιο τής ζωής, ώστόσο τά ίχνη που άφησε πίσω του είναι τóσον έντονα συρμένα, ώστε για πολύν καιρό (ποιός ξέρει για πόσο πολύ!) νά τά αισθανόμαστε.

ΗΛΙΑΣ ΖΙΩΓΑΣ

ΞΕΚΙΝΩΝΤΑΣ άπ' τή μετάφραση ξένων μυθιστοριογράφων, τών όποιων στά πρώτα βήματά του αίστάνθηκε τήν επίδραση, ό Παπαδιαμάντης πολύ γρήγορα έξελίχθηκε στόν κατ' έξοχήν έθνικο-τοπικιστικό συγγραφέα που όλοι μας γνωρίζουμε. Τό ήθογραφικό του διήγημα, που συχνά τó συνοδεύει μια βαθειά — μερικές φορές λανθάνουσα — ψυχολογική άνάλυση, και όχι σπάνια μια καθαρώς λυρική διάθεση, είχε σπουδαία σημασία στην έξέλιξη τής ελληνικής διηγηματογραφίας, ή όποία, μετά τόν Παπαδιαμάντη, στην άρχή μάλλον διστακτικά κι' ύστερα πιό σταθερά και με πιό γοργό ρυθμό, προχώρησε προς νέες κατακτήσεις. Ο Παπαδιαμάντης όμως μένει πάντα όδηγός και πρότυπο. Παρ' όλη τήν κάπως άκατάστατη γλώσσα του, παρ' όλο τó κάπως βιαστικό — έπαγγελματικό — έπιφυλλιδικό χαρακτήρα μερικών διηγημάτων του, διαβάζεται πάντα με ένδιαφέρον και αισθητική συγκίνηση, κατορθώνοντας νά χαρίση στόν άναννώστη ένα αισθημα γαλήνης και δροσιάς, άκόμη και στις πιό δραματικές εικόνες. Η μυστικοπάθεια, ή τέλεια γνώση τής ελληνικής ψυχής, ή ψυχολογική εύαισθησία, τó άπαράμιλλο θέλητρο τής περιγραφής και ή άπλότης τής άφηγήσεως, κάνουν τó Σκιαθίτη συγγραφέα τής «Φόνισσας» και τού «Άμερικάνου», μαζί με τόν άλλο μεγάλο σύγχρονό του διηγηματογράφο, τόν Βιζυηνό, έναν άπ' τούς κυριώτερους έκπρόσωπους και θεμελιωτές τής νεώτερης ελληνικής διηγηματογραφίας. Ο Παπαδιαμάντης άποτελεί σταθμό κι' άφετηρία στην

ίστορία του ελληνικού διηγήματος, και έναν άπό τούς βασικούς στύλους τής νέας πεζογραφίας μας. Είναι και θά παραμένει ένας άπ' τούς μεγάλους δασκάλους μας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΖΩΡΑΣ

Η ΒΑΘΥΤΕΡΗ άξια του έργου τού Παπαδιαμάντη, πίσω άπ' τήν καλλιτεχνική μορφή, τήν ελληνικότητα, τήν πρωτοτυπία, είναι ή γνησιότητα, τó ότι στέκεται ή κατ' ευθειαν έκφραση ενός άνθρώπου. Είναι ή συνισταμένη όπου ταυτίζεται ό άνθρωπος και ό λογοτέχνης.

Στό έργο τού Παπαδιαμάντη, ή καλλιτεχνική ειλικρίνεια άνταποκρίνεται σέ μιá στάση ζωής: «Έγώ θά μείνω καλόγηρος και μέσα στόν κόσμο», είχε γράψει στή μητέρα του νέος άπό τó "Άγιον" Όρος. Έπιστρέφοντας στόν κόσμο, έξησε στό περιώριο τής ζωής. Άπλός, ταπεινός, ρακένδυτος, κλεισμένος στή σκήτη τής μοναξιάς του, ξμοιαζε περαστικός, βιαστικός διαβάτης που δέν έχει καιρό, δέν αξίζει τόν κόπο νά τακτοποιηθή, νά βολευτή όπωσδήποτε στό πλαίσιο τών κοινωνικών άπαιτήσεων, «ού τι οίκοφθορία και πένιαν φοβούμενος...». Άλλ' ό Σωκράτης είχε τή συναίσθηση μιás ύψηλης άποστολής, ένω ό χριστιανός Παπαδιαμάντης ζή τήν άπαξία του έαυτού του, τή μηδαιμινότητα τού άνθρώπου, και πιό πέρα τήν άρνηση τού κόσμου τούτου. Τό ύψος του είναι ή ταπεινοφροσύνη, ή έσχατη ταπεινοφροσύνη. Φέρνει μέσα του τήν άγωνία τής έκπτώσης, τήν όδύνη τού χαμένου παραδείσου, στραμμένος όλόψυχα προς τόν ιδεατό κόσμο τής χριστιανικής έπαγγελίας.

Καταφυγή, παρηγοριά τής συντετριμμένης καρδιάς του, ό ρεμβασμός και ή μνήμη. "Ένα είδος ξυπνόνειρο μέσα στό όποίο ζή σχεδόν διαρκώς τήν καθημερινή ζωή, ό ρεμβασμός, με τó λικνιστικό σιγοψαλμό βυζαντινών μελωδιών. Η μνήμη, ένταση τής ψυχής πιό ενεργητική, τόν μεταφέρει άλλου, στά περασμένα. Τό όδυνηρό παρόν έξαφανίζεται, άγνοείται, και άνασταίνεται μπρός του τó όραμα τών παιδικών άναμνήσεων. Ο Παπαδιαμάντης νοσταλγει. Ανακαλεί τόν αιώνα τού χρυσού, τότε, όταν ήταν παιδί στό νησί του, που ή γνώση τού καλού και τού κακού δέν είχε άκόμα σχίσει τó μαγικό πέπλο που τυλίγει τά πράγματα. "Όλα λάμπουν στά μάτια του, τοπία και πρόσωπα, σά νά βγήκαν μόλις άπό τά χέρια τού δημιουργού. Τό όραμα τούτο άποτυπώνει στό έργο του.

Ο Παπαδιαμάντης είναι μιá μορφή' ένα παράδειγμα: Ως στάση ζωής και καλλιτεχνική ειλικρίνεια, ως άνθρωπος και ως λογοτέχνης, άπό τά λιγοστά, μοναδικά έσως μέσα στά Νεοελληνικά Γράμματα, όπου δέ λείπει ό έρασιτεχνισμός και ή οίηση, τά κούφια λόγια και ή ψευτιά. Αύ-

τούσιος μᾶς θυμίζει τὸ βαρὺ νόμο τῆς πληρωμῆς τῶν ἀγαθῶν. Τὸ ἔργο του ζῆ καὶ θὰ ζήση, γιατί εἶναι ἀκριβῶς πληρωμένο, εἶναι τὸ ἀντίτιμο τῆς ζωῆς του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

ΘΥΜΟΥΜΑΙ πάντα με συγκίνηση τὴν βραδυὰ πού ἦρθε σπῆτι με, στὰ 1910, θαρῶ, ὁ Παπαδιαμάντης. Τὸν ἔφερε ὁ Ἀλέκος Μαυρουδῆς, ἀφοῦ τὸν ἔπεισε πὼς δὲ θὰ βρισκόταν σὲ κοσμικὴ συγκέντρωση, ἀλλὰ σὲ κύκλο καλλιτεχνικῶν. Κάναμε μουσικὴ, κάτι ἔπαιξα στὸ πιάνο, θαρῶ Μπετόβεν. Φάνηκε νὰ εὐχαριστήθηκε.

«Μοῦ ἀρέσει αὐτὴ ἡ μουσικὴ, κι' ἄς μὴ τὴν καταλαβαίνω, εἶπε. Ἐγὼ ἔχω τὴ δική μου μουσικὴ, τὴν ψαλτικὴ. Ὅ,τι εἶναι γιὰ σᾶς αὐτὸ ἐδῶ, — κι' ἔδειξε τὸ πιάνο, — εἶναι γιὰ μένα ἡ ἐκκλησία.»

Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἡ θρησκεία δὲν ἦταν μονάχα πίστη, ἐκκλησία, ὀρθοδοξία. Ἦταν *τέχνη*. Τὴν ἔνιωθε σὰν καλλιτέχνης. Ἡ θρησκεία ἦταν γι' αὐτὸν ὁ ψυχικός του λυτρωμός, ἡ ὁμορφιά, ἡ γλύκα, ἡ θαλπωρή. Δὲν ἦταν τόσο τὸ δόγμα, ὅσο ὅλα τὰ καλλιτεχνικὰ φανερῶματα τῆς θρησκείας, τὰ ἀπόμειρα ἐκκλησιακία, οἱ ὀλονυχτίες μέσα στοὺς καπνοὺς τοῦ λιβανιοῦ καὶ τίς κατανυκτικὲς ψαλμωδίες. Αὐτὴ τὴν καλλιτεχνικὴ κατάνυξη τὴ βρίσκουμε στὰ «Ρόδινα ἀκρογιάλια», στὴ «Φόνισσα», σ' ὅλα του τὰ διηγήματα, πού μᾶς γοητεύουν με τὴν ἀπλότητα καὶ τὴν εἰλικρίνεια πού χαρακτηρίζει τὸ ὄφος τοῦ Παπαδιαμάντη.

ΛΥΡΑ Σ. ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ εὐκολο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη ὑπερ' ἀπὸ τόση κριτικὴ ἐργασία πού ἔγινε ἀπάνω στὸ ἔργο του. Θὰ χρειάζονταν ἴσως κατὰ πρῶτο λόγο νὰ κάνει κανεὶς τὴν κριτικὴ τῆς κριτικῆς, νὰ ξεχωρίσει τὴ χρησίμη δουλειὰ ἀπὸ τὴ σαβούρα, καὶ νὰ ξεκαθαρίσει τὰ δύο ἢ τρία ἢ καὶ περισσότερα συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου πού φαίνονται ἀναμφισβήτητα καὶ πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσουν τὴ βάση τῶν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα μελετῶν. Ἐνα τέτοιο στοιχεῖο εἶναι βέβαια ἡ τόσο πολὺ σχολιασμένη «ἐλληνικότητα» τοῦ Παπαδιαμάντη, πού συνδυάζει τὴ μεγάλη γλυκύτητα τῆς νησιώτικης ἀτμόσφαιρας τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ φωτεινὸ αἰσθησιασμὸ τῶν τοπίων του μετὰ τὸ βάθος καὶ τὴν περιπάθεια τῶν παραδόσεων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι παρούσα σ' αὐτὸ τὸ ἔργο περισσότερο παρὰ σὲ ὅποιοδήποτε ἄλλο τῆς νεώτερης λογοτεχνίας μας, ἀλλὰ ὅχι μόνο μετὰ τὴ γραφικότητα τῶν πανηγυρισμῶν της, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ πνεῦμα της, μετὰ τὸ λογοτεχνικὸ της ὄφος, μετὰ τὴ μουσικὴ της. Ἐνα ἄλλο τέτοιο στοιχεῖο εἶναι ἡ παιγνιδιάρικη καὶ

καλόβολη καὶ τόσο λεπτὴ εἰρωνεία τοῦ Παπαδιαμάντη, πού δίνει στὸ ἔργο του μιὰ χάρη μοναδικὴ στὴ λογοτεχνία μας, εἰρωνεία ἀρωματισμένη με μυρωδιὲς ἐλληνικῆς θάλασσας, ἐλληνικοῦ βουνοῦ, ἐλληνικοῦ κρασιοῦ κ' ἐλληνικῶν θρησκευτικῶν τελετῶν. Ἐνα τρίτο τέτοιο στοιχεῖο μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι μιὰ κάποια νεανικὴ καλλιτεχνικὴ ἀκαταστασία στὴ σύλληψη καὶ στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου αὐτοῦ, κάτι τὸ ἄστατο, τὸ ἄταχτο, τὸ τσαπατσούλικο, τὸ «ὄπως λάχει», πού ἀξάνει ὅμως τὴ γοητεία τοῦ ἔργου, γιατί συνδυάζεται με πολλὴ δροσιὰ πνεύματος καὶ ψυχῆς, με σίγουρο καλλιτεχνικὸ ἔνστικτο καὶ μ' ἐξαιρετο ὄφος, καὶ γιατί κάνει τὸν Παπαδιαμάντη νὰ φαντάζει στὰ μάτια μας σὰν ἕνα μεγάλο, θαυμάσιο παιδί, πού δὲν ἀκούει τίποτα, πού δὲν παραδέχεται κανέναν κανόνα καὶ καμμιά πειθαρχία, καὶ πού ἔχει κάποια μουσικὴ συνεννόηση με τὸν καλὸ Θεὸ (κάτι πού μᾶς θυμίζει ἀόριστα τὸ σύγχρονο τοῦ Γάλλο Βερλαίν, πού τοῦ ἔμοιαζε κάπως στὸ πρόσωπο καὶ πού ἀγαποῦσε ἐξίσου τὸ κρασί).

Τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη δυστυχῶς δὲν τυπώθηκε ποτὲ μετὰ τὴν πρεπούμενη φροντίδα. Σήμερα, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, δὲν τὸ βρίσκει κανεὶς πουθενά, κ' ὀπολογίζεται ὅτι περισσότερα ἀπὸ τὰ μισὰ διηγήματά του, πού εἶναι σκορπισμένα σὲ περιοδικὰ κ' ἐφημερίδες, δὲ βγήκανε ποτὲ σὲ βιβλίο. Ἡ ἐποχὴ βέβαια δὲν εἶναι κατάλληλη γιὰ ἐκδοτικὰ σχέδια. Μόλις ὅμως τελειώσει ὁ πόλεμος, πρέπει νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι θὰ δοῦμε μιὰ περίοδο μεγάλου ἐκδοτικοῦ ὄργασμοῦ. Τοῦτο ἔγινε καὶ στὰ 1922-23, καὶ σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέψει θετικὰ ὅτι ὁ ὄργασμος θὰ εἶναι πολὺ μεγαλύτερος. Εὐχομαί λοιπὸν νὰ βρεθῆι τότε ἡ εὐκαιρία νὰ γίνῃ ἐπιτέλους μιὰ σοβαρὴ καὶ ολοκληρωτικὴ ἐκδοσιῶν Ἀπάντων τοῦ Παπαδιαμάντη, μετὰ τὴ χρονολογικὴ τους σειρά, φροντισμένη ἀπὸ εἰδικούς μελετητῆς πού ἔδωσαν δείγματα τῆς εὐσυνειδησίας τους καὶ τῆς ἀρμοδιότητάς τους. Κι ἂν δὲν ὑπάρχει μιὰ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση πρόθυμη γι' αὐτὴ τὴν ἐργασία, θὰ πρέπει νὰ φροντίσουμε νὰ πείσουμε τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος νὰ γίνῃ ἐκδοτῆς τοῦ Παπαδιαμάντη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

ΘΥΜΑΜΑΙ τὸ 1901 ἢ 1902, — ἄρχισαν οἱ ἀναμνήσεις, ἀλλοίμονο! Νεαρὸς τότε, ἦμουν γραμματεὺς τῆς συντάξεως τῶν «Παναθηναίων», τοῦ ἀλησμόνητου ἐκείνου λογοτεχνικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κίμωνος Μιχαηλῆ, μετὰ ὀνομαστικὸν ἀρχισυντάκτη τὸν Ἀριστ. Κουρτίδη. Ἐστὶ πρωτογνώρισα τὸν Παπαδιαμάντη. Σκαρφάζωντας στὴν πλατεία τῆς Δεξαμενῆς, εὑρίσκα τὸ Δάσκαλο στὸ μικρὸ καφενεδᾶ-

κι, άλλοτε μονάχο, άλλοτε με τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη, τὸν ἀλησμόνητο.

Κάθε τόσο, ἔπειτα ἀπὸ δυὸ-τρεῖς συναντήσεις, κατ'ῶρθωνα μὲ δυσκολία νὰ τοῦ παίρνω τὰ κακογραμμένα χειρόγραφα του γιὰ τὸ περιοδικό. Κάμποσα μικρὰ διηγήματα, — μικρὰ ἀριστουργήματα, — τὸ «Ὁνειρο στὸ κῦμα» ποῦ δημοσιεύθηκε στὸ πρῶτο τεῦχος, «Τὸ νησί τῆς Οὐρανίτσας», τὴ «Στρίγλα μάνα», τὸ «Ὑπὸ τὴν βασιλικὴν δρῶν», τὸ «Ἡ τύχη ἀπ' τὴν Ἀμερική», κι' ἄλλα, καθὼς καὶ τὴ νουβέλλα του, τὸ ἀριστούργημά του, τὴ «Φόνισσα».

Μὲ τίς συνομιλίες μας, σιγὰ-σιγὰ, ἔμπαινα στὸ μέσα βάθος τοῦ στοχασμοῦ του, τοῦ ἀπλοῦ ἀλλὰ καὶ μυστηριακοῦ καὶ μυστικόπαθου. Κι' ἔτσι μὲ προσκάλεσε μιὰ νύχτα στὸν Ἅγιο Ἐλισσαῖο, ἀντικρῦ στὴ Στοὰ τῶν Γιγάντων, σὲ μιὰν ὄλονυχτία ἀληθινὰ «κατανυκτικὴ», ὅπου, σὰ θεόπνευστος, ἔψαλλε ὄλονυχτὶς ἀκούραστα. Ἦταν τόσο ὑποβλητικὰ ὅλα ἐκεῖ μέσα! Οἱ γυναικοῦλες, τὰ γεροντάκια, κάποιος καλόγερος φανατικὸς θαυμαστῆς τῆς ψαλμωδίας του, τὰ κεράκια, τὸ σκοτάδι, — ὅλα μᾶς γοήτευαν καὶ μᾶς συγκινοῦσαν...

Ἐνα χαρακτηριστικὸ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν τὸ ὅτι δὲν καταλάβαινε τίποτα ἀπὸ χρηματικὰ ζητήματα· ἦταν ἄπραγος στὴ ζωὴ. Ὁ μακαρτὴς Μιχαηλίδης, Χιώτης καὶ τραπεζίτης, συνήθιζε νὰ πληρώνῃ καὶ τὸ ἐλάχιστο μὲ τσέκ ἐπὶ τῆς Τραπεζῆς Ἐμπεδοκλή. Ἐβγαζε τὸ τσέκ-μποῦχ καὶ μ' εὐγενικὴ μεγαλοπρέπεια πλήρωνε τοὺς συνεργάτες, ὅλους ἀνεξαιρέτως. Ὁ Παπαδιαμάντης, ὅταν δοκίμασα νὰ τοῦ δώσω τὸ πρῶτο του τσέκ, δελίασε καὶ κάπως κοκκίνισε. Καὶ μὲ πολλὴν εὐγένεια καὶ δειλία μοῦ εἶπε: «Γιατὶ αὐτά; Μά...». Ἐπειτα μοῦ εἶπε: «Δὲν εἶμαι γιὰ τέτοια». Ἐνόμισα πὼς δὲν ἤθελε νὰ πληρωθῇ· ἀλλὰ σὲ λίγο κατὰλαβα πὼς τὸ τσέκ τὸν δυσκόλευε. Κι' ἔτσι τοῦ πήγαινα σὲ φάκελλο χαρτονομίσματα κάθε φορά. Καὶ πάλι τοὺς φακέλλους τοὺς ἔπαιρνε φοβισμένα, καὶ σὰ νὰ ἦταν ἄμαρτια αὐτὸ ποῦ ἔκανε.

Ἄλλὰ τὸ μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν ἡ ἀπλότης καὶ ἡ ἀγνότης κι ἡ ἀπειρὴ ἀγαθοσύνη του.

ΑΓΙΣ ΘΕΡΟΣ

Μ'ΟΛΗ τὴν ἔξοχη ἀνάπτυξη ποῦ πήρε τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ πεζὸς μας λόγος, τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης σάν ἓνα μνημεῖο ἀσύγκριτο· μὰ παράλληλα μὲ τὸ ἔργο του, ἀσύγκριτη θὰ μένει καὶ ἡ ζωὴ του.

Γι' αὐτὸ, τοῦτες τῆς ὄρες τίς θολές καὶ τυραγνισμένες ποῦ περνᾶμε, καὶ ποῦ ἀποτελοῦνε τὸ αὐστηρὸ κριτήριό γιὰ τοὺς γνήσιους ἀνθρώπους καὶ τοὺς ὀλοκληρωμένους χαραχτήρες, ἡ σκέψη μου σταματᾷ

μὲ νοσταλγία στὸ φαινόμενο τοῦ Ἀνθρώπου καὶ τοῦ Συγγραφέα, καὶ τὸ ἀτενίζει σάν κάτι φεγγόβολο καὶ ἱερό ποῦ μοῦ ἐπιβάλλει νὰ γονατίσω εὐλαβικά.

Στοχάζομαι πόσο ἀλύγιστος καὶ ἀκέραιος θὰ περνοῦσε καὶ σήμερα ὁ Παπαδιαμάντης ἀνάμεσά μας, ὀπλισμένος μὲ τὴν περηφάνεια του καὶ μὲ τὴ φτώχεια του!

Ὁ κόσμος ἐπλούτισε ἀπὸ ἔργα. Ὁ κόσμος δὲν μπορούσε παρὰ νὰ πλουτίσει ἀπὸ ἔργα. Ἐφτώχηνε ὅμως ἀπὸ Παπαδιαμάντηδες! Τέτοιες προσωπικότητες δὲ θὰ μπορέσουνε εὐκόλα νὰ δημιουργηθοῦν, ἂν δὲν ξαναγυρῶσουμε στοὺς ἑαυτοὺς μας — ἂν ἴσως καὶ παραστρατήσαμε — καὶ ἂν δὲν πιστέψουμε μὲ φανατισμὸ σ' αὐτούς...

Ἡ ζωὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος, στάθηκε στερεὰ θεμελιωμένη στὴν Ποίηση καὶ τὸ Ἰδανικό. Καμιὰ νοθεῖα, κανένας συμβιβασμός, καμιὰ ὑποχώρηση.

Ἐξῆσε γαλήνια κλεισμένος στὸν ἑαυτοῦ του: στὸν κόσμο του. Τίποτα δὲν ξεγέλασε τὴν πίστη του, τὴν ἡρεμία του, καμιὰ δύναμη δὲν ἐγονάτισε τὴν ἀσκλάβωτη ψυχὴ του.

Ὅ,τι ἄγγιζε ἢ σκέψη του, τὸ θέρμαινε ἢ ψυχὴ του καὶ τὸ ἀγίαζε ἢ τέχνη του. Νοῦς, καρδιὰ καὶ αἰσθήσεις, ὅλα θρησκευτικὰ ἐπιστρατευμένα στὸν ἱερό του σκοπό.

Ἀκλόνητη πίστη, ἀπομόνωση, ἀδιάκοπη δουλειὰ, δημιουργία. Τὸ ἓνα συνέπεια τοῦ ἄλλου.

Ἀδιάφορος προσπέρασε μπρὸς στὶς κοσμικὲς χαρές, μὲ πάθος προσφέρθηκε στὴν τέχνη του, τὸν καθαυτὸ προορισμὸ του. Ἡ βαθύτερη οὐσία τῆς ζωῆς ὑπῆρχε ἐκεῖ ὅπου τὸν ὀδηγοῦσε ἢ ἐξέλειγε ἀπὸ πίστη καὶ ποίηση ψυχῆ του. Μέσα στὰ μάτια του ἀντιφέγγιζε τὸ μυστήριο κάποιου ἄλλου κόσμου, καὶ καθρεφτιζόταν ἡ λαχτάρια καὶ ἡ νοσταλγία μιᾶς ἄλλης ζωῆς. Ὡστόσο οἱ ἄχνοι τοῦ μοσκολίσανου καὶ οἱ παθητικοὶ ρεμβασμοὶ τοῦ γεννοῦσε ἢ μυστικοπάθειά του δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰ μᾶς δώσει κομμάτια τραγικῆς καὶ ἄγριας φρίκης.

Ὁ Παπαδιαμάντης δὲ στάθηκε ὁ ἄγονος νοσταλγὸς τοῦ χτές. Μέσα στὶς σελίδες του περνᾷ ὅλη ἡ πνιγμένη στά δάκρυα ἀνθρώπινη ζωὴ, μὲ τίς ἀδυναμίες, τοὺς σπαραγμούς, τὰ πάθη, τίς στερήσεις, τίς ματαιότητες, τίς εἰρωνεῖες καὶ τίς ἀθλιότητες.

Εἶδε μὲ μάτι γερὸ καὶ τίς πρὸ λεπτὲς ψυχικὲς καταστάσεις, καὶ ξεχώρισε τίς διάφορες ἀνθρώπινες ἀποχρώσεις, καὶ ὄλ' αὐτὰ μὲ μιὰ δύναμη θαυμαστὰ ὑποβλητικὴ, γιὰ τὸ βάθος ὁ Παπαδιαμάντης ἦτανε Ποιητής. Κάθε φορά ποῦ ἡ φράση του μᾶς ὑποβάλλει μιὰ βαθεῖα συγκίνηση, ἀθελά του γίνεται ποίηση. Ὑπάρχουν πεζογράφοι ποῦ ὁ λόγος τους εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο μέταλλο τοῦ στίχου, κάποτε ἀπὸ σφιχτότερο ἄκόμα. Ἀπὸ τέτοιο ὄλοκο ἦτανε κι' ὁ Πα-

παδιαμάντης. Και είναι τόσο το ξεχειλι-
σμα, τόσο η γοητεία της ποίησής του, που
και σ' αυτήν άκόμα την άψυχη και άλύγι-
στη καθαρεύουσα κατόρθωσε να φυσήξει
μιά κάποια ζωή και να της δώσει μιά ζω-
τικοφανή όψη.

Όσο τó έργο του Παπαδιαμάντη έχει
τη σφραγίδα της άθάνατης και μεγάλης
Τέχνης και κερδίζει τόν άνεπιφύλαχτο
θαυμασμό, άλλο τόσο και ή ζωή του. Κι'
άν θέλαμε να σφραγίσουμε τó μέτωπό του
με μιá λέξη που να μάς ξυπνάει άκέραιο
όλο τó νόημα της σεβάσμιας αυτής μορ-
φής, καμιά λέξη, νομίζω, δέ θά ταίριαζε
πιό πολύ και πιό πλέρια από τή λέξη
«Άγιος».

ΛΙΛΗ ΙΑΚΩΒΙΔΗ - ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ

ΕΧΟΥΝ τήν ιδιαίζουσα ύπομονή — ένα
ένσυχτο της εύρύτερης άσθησης της ζωής —
του Νεοέλληνα Χριστιανού τά διαφορετικά
του πρόσωπα που μοιάζουα.

Καθαρά πρόσωπα, άκόμα κι' όταν τά τυ-
ραννεί ή δυστυχία της κακίας. Η άμαρτία
δέν είναι σκοτεινή στά δικά του πρόσωπα.
Μπορεί να διαβλέπει κανείς τόν πόθο, τόν
πόνο της ζωής. Είναι ένας, ίδιος για ό-
λους τούς ανθρώπους. Λαχταρούν να ζή-
σουν ήμερα κι' εύχαριστημένα τά πλά-
σματά του, και νοσταλγούν πάντα τήν ά-
νανέωση της ζωής. Αισθάνονται τή ζωή,
τήν καταλαβαίνουν, τήν άκοούν, όπως ό
Νεοελληνικός λαός άκούει γοητευμένος
τους θρησκευτικούς ψαλλμούς, τά λόγια της
θρησκείας στά ειδυλλιακά παρεκκλήσια,
και χαιρείται τή μελωδία των θείων λό-
γων, κι' ή τραγική αντίληψη της σύνθετης
χορίας του ανθρώπου διαλύεται γι' αυτόν.
Τόν κατέχει ήμερη ή άγάπη της ζωής, ή
άγάπη για τής ζωής τήν άγνότερη όμορφιά.

Ό σκληρός του άγώνας χάνει τήν άπάν-
θρωπη δέξυτητα. Τά έλαττώματα άμβλύ-
νονται.

Τό έγκλημα, που τó όρμηνεύει ή σκλη-
ρότατη άπελπισία, χάνει τή φοβερή του
μορφή.

Η φόνισσα πιστεύει πώς μπορεί να ξα-
ναρχίσει τή ζωή της, κι' άς έχει τά χέρια
μαυρισμένα από τó θανάτωμα των άθώων.

Η έγκαρτέρηση των στερημένων, των
πικραμένων, των κακών, που έχουν δυστυ-
χισμένη ψυχή γιατί δέ μπορούν άλλιώς,
γίνεται άρετή χριστιανική στά πρόσω-
πά του.

Είναι μιá έκφραση της χριστιανικής ά-
γάπης ή τέλεια παραδοχή του άγώνα στή
ζωή.

Ό πόθος, ή τυραννία του έρωτευμένου
σώματος, έξαυλώνεται. Υπάρχει και γίνε-
ται άγνός.

Η δοκιμασία της άνικανοποίησης από
τόν ίδιο τόν έαυτό τους δέν παιδεύει τούς
άνθρώπους του, που δέχονται τή ζωή, γιατί

πρέπει, με τή βοήθεια του Θεού, να ζή-
σουν.

ΖΩΗ ΚΑΡΕΛΛΗ

ΓΙΑ τον Αλέξαντρο Παπαδιαμάντη έχουν
ώς τώρα ειπωθεί και γραφτεί πολλά και
αξιόλογα από πολλούς και άξιους στοχα-
στές, κριτικούς και λογοτέχνες. Έτσι που
σήμερα, ύστερα μάλιστα από τις σπουδαίες
εργασίες του κ. Κατσιμπαλή και του κ. Βα-
λέτα, μόνο ένας που θα έχει τον καιρό, τη
μπόρεση και τον ενθουσιασμό να αφιερώ-
σει ένα μεγάλο μέρος της ζωής του στην
πλατύτερη και βαθύτερη, και πιό ολοκλη-
ρωμένη μελέτη αυτού του κατ' εξοχήν έλ-
ληνα συγγραφέα, θα είχε να προσφέρει
κάτι πιό πλέριο και πιό άκέραιο και πιό
χρήσιμο για μάς όλους.

Ωστόσο επαινετή βρίσκω τήν ιδέα ν' α-
φιερώσει στο Σκιαθίτη συγγραφέα η «Νέα
Εστία» ολάκερο το φετεινό χριστουγεννιά-
τικο τεύχος της με τήν ευκαιρία που κλεί-
νουν φέτος τα τριάντα χρόνια από τó θά-
νατό του, και μάλιστα (όπως τονίζει ο δι-
ευθυντής της στην πρόσκλησή του) σε τού-
τη «τήν κρίσιμη για τó έθνος εποχή» που
περνάμε.

Δυστυχώς για μένα η πρόσκληση αυτή
με βρίσκει άνέτοιμο και, μαζί, απασχολη-
μένο με πολλά πράγματα που δεν παύ-
νουν αναβολή. Γιατι θα ήθελα, προτού
γράψω γι' αυτό τó θέμα έστω και μιá
γραμμή, να ξαναδιαβάζα ένα μέρος τουλά-
χιστο από τó έργο του, για να τó ξανα-
φρεσκάρω στη θύμησή μου, και για να τó
δώ τώρα με μάτι πιό γυμνασμένο και πιό
στοχαστικό. Γιατι έχουνε περάσει πολλά
χρόνια από τότε που δέχτηκα τήν πρώτη
εντύπωση από τó έργο του. Ωστόσο είμαι
βέβαιος πως άλλοι, πιό κατάλληλοι γι'
αυτή τή δουλιά, πιό έτοιμοι από μένα, και
πιό έγκαιρα ειδοποιημένοι, θ' άπάντησου-
νε στες «Νέας Εστίας» τήν πρόσκληση
κατά τρόπο πιό ικανοποιητικό.

Για μένα ο Παπαδιαμάντης είτανε πάν-
τα ένας σημαντικός Έλληνας συγγραφέας,
προπάντων γιατί με τó έργο του, τέλεια
αρμονισμένο με τή ζωή του, καθρεφτίζει
τον αληθινό τίμιο και σταθερό τρόπο με
τον οποίο έβλεπε τή ζωή και τή φύση. Και
γιατι τον κόσμο των απλών ανθρώπων τον
ζωγραφίζει με μιá γνήσια λυρική συγκίνηση
που χύνεται μέσα στο έργο του και του δίνει
εκείνη τήν ιδιαίτερη προσωπική ατμόσφαι-
ρα που μόνο οι γνήσιοι (μεγαλύτεροι ή
μικρότεροι) τεχνίτες ξέρον να δίνουν. Μου
είναι επίσης σεβαστός για τον ανυπόκριτο
και ατόφουο χριστιανικό ελληγισμό του.
Πρέπει όμως να ομολογήσω πως (χωρίς
ν' αμφισβητήσω ποτέ πως η θέση του εί-
ναι μιá από τις πρώτες μέσα στη νεότερη
πνευματική ζωή του τόπου μας) τó έργο-
του δέ με άφησε πάντα να τó δεχτώ με-

σα-μου έτσι ολάκερο, χωρίς επιφύλαξη. Η έλλειψη από αρχιτεχτονική στη σύνθεση και από πρωτοτυπία στο ύφος, η μιχτή και ανόμοια στα διάφορα μέρη-της, κακή για μένα, γλώσσα-του, η δυσανάλογη πολλές φορές μακρολογία σε μερικές περιγραφές, κάποια ρηγά και κοινοτοπικά αστεία, η όχι πολύ πνευματική μορφή του χριστιανισμού-του: όλα αυτά είναι και είναι ιδιότητες ξένες για την ιδιοσυγκρασία-μου, που γυρεύει τη χαρά της μορφής και του ρυθμού, την όσο γίνεται τέλεια έκφραση και μαζί την εσωτερική ανησυχία του ανθρώπου μπροστά στα αιώνια προβλήματα που όλο καινούργια μας τα φέρνει στα μάτια-μας η ζωή. Έτσι δέν πρόρεσα ποτέ να τον δεχτώ μέσα-μου με τον ενθουσιασμό ή με την κατάνυξη που μ' έχουν κάνει να νιώσω οι μεγάλοι συγγραφείς.

Πάντως, ο Παπαδιαμάντης είναι για μένα, το ξαναλέω, ένας από τους καλύτερους και χαρακτηριστικότερους συγγραφείς-μας, που θα τον διαβάζουν και πρέπει να τον διαβάζουμε με ξεχωριστή φροντίδα και προσοχή οι μελετητές των νεοελληνικών γραμμάτων και με την ίδια φροντίδα και προσοχή οι Έλληνες λογοτέχνες. Νομίζω όμως πως, από τώρα κιόλας, το έργο-του δέν μπορεί πιά να έχει την απήχηση και την εξακολουθητική επίδραση που πρέπει να έχει ένα γνήσιο και σπουδαίο λογοτεχνικό έργο στο αναγνωστικό κοινό ενός τόπου. Και σ' αυτό, χωρίς άλλο, μιά από τις σοβαρότερες αιτίες θα είναι και η γλώσσα-του. Θα είναι όμως το έργο του Παπαδιαμάντη πάντοτε μιά πολύτιμη πηγή για τους πνευματικούς ανθρώπους, που θα γυρεύουν τις σπάνιες αρετές που αναφέρω πιά πάνω και που θα θέλουν να λούσουν και να δροσίουν και να ζωογονήσουν μέσα σ' έναν καθάριο και τίμιο ελληνισμό το από τα τόσα αντίθετα ρεύματα της νεότερης ζωής ταργαμένο ευρωπαϊκό πνεύμα-τους.

K. ΚΑΡΘΑΙΟΣ

ΜΑΚΑΡΙ νά γελιέμαι, αλλά φοβούμαι πώς ό τρόπος που μιλούμε για τον Παπαδιαμάντη ως σήμερα ακόμη, κάθε φορά που δίνεται αφορμή, δέν είναι ούτε ανάλογος με τό μέγεθος της σημασίας του, ούτε ωφέλιμος για την πνευματική μας πελοκοπή. Έκείνο που είχε τονίσει στα 1911 κιόλας ό Ξενόπουλος, ότι τό έργο του Παπαδιαμάντη έγνώρισε μόνο πρωτόγονο θαυμασμό και όχι άληθινή κριτική, και ότι για την κριτική αυτή έλειπε ή κυριώτερη προϋπόθεση, δηλαδή και τό έξωτερικά ακόμη στοιχεία για την κατανόηση της έσωτερικής του εξέλιξης, φοβούμαι πως εξακολουθεί και σήμερα να είναι σωστό. Γιατί ναί μόν σήμερα πάρα πολλά από τά στοιχεία αυτά έγιναν γνωστά, χάρη στις

βιβλιογραφικές εργασίες των τελευταίων χρόνων, τά στοιχεία όμως αυτά μένουν ακόμη άχρησιμοποίητα, ιδιωτική υπόθεση λίγων έρευνητών· ενώ είναι βέβαιο ότι, στην πνευματική προπάντων ζωή, για την παρουσία ενός πράγματος σημασία έχει όχι μόνο ή αντικειμενική του ύπαρξη, αλλά και τό άν έμεις τό βλέπουμε. Άπ' αυτή την άποψη λοιπόν φοβούμαι ότι δλόκληρος ό Παπαδιαμάντης για τόν πνευματικό μας κόσμο είναι ακόμη άπών.

Δέν είναι μόνο που δέν βρίσκονται πιά τά έργα του. Καί όσες έκδοσες έγιναν άλλοτε, ήταν οι περισσότερες κακά μαζέματα, χωρίς καμιά λογική (δηλαδή, στο βάθος, χρονολογική) τάξη, ή με φαινομενική μονάχα φροντίδα. Ούτε, φοβούμαι, στάθηκε ακόμη κανένας ικανός να χρησιμοποιήσει τά πολλά στοιχεία που έγιναν γνωστά και να ιστορήσει την πνευματική φυσιογνωμία του Παπαδιαμάντη, όχι με τό να την ταυτίζει (λίγο ή πολύ αυθαίρετα) με τουτό ή εκείνο από τά καλύτερα διηγήματά του, αλλά με τό να τη συλλάβει και σά σύμβολο όρισμένης έποχής της νεοελληνικής ιστορίας, και σάν έργο που ξεμακραίνει σιγά σιγά από τους όρους της γέννησής του, αντικειμενικοποιείται και άποχτάει καινούργια ιδική του ιστορία. Φαίνεται πως, ότι έχει γραφτεί για τόν Παπαδιαμάντη, μικρό ή μεγάλο, δέν έχει και σήμερα ακόμη ξεπεράσει τό αλλόκοτο είδος του λυρικοφιλοσοφικού πεζοτράγουδου· και δέν είναι γνωστό πόσον καιρό ακόμη θα τόν φυλάξει ή τύχη του από την «ανάθεώρηση» που έπαθαν τελευταία ό Μαβίλης και ό Πολυλάς.

Ό υπογραφόμενος δέν είναι σε θέση να προσφέρει στη μνήμη του Παπαδιαμάντη άλλο από τους φόβους αυτούς· είναι ή άτομική έκφραση· μιάς όχι ατομικής ανάγκης: να μην άδυνατίσει μέσα στην πνευματική μας ζωή ή τίμια ζωή του και γίνει «συμβατικό παραμύθι» (fable convenue).

X. I. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

ΜΕΓΑΛΟΣ τύπος, μέσα σ' ένα μικρό τόπο και μέσα σε μιά φυτοζωούσα έποχή. Δυσανάλογος με τό περιβάλλον του, όπως όλοι οι έξαιρέτοι δημιουργοί. Ήταν ό μόνος που έφερε την πρόζα του καιρού του στο έπίπεδο της περίφημης λυρικής μας ποίησης— που κι' αυτή δέ χωρούσε στα τότε πνευματικά και γεωγραφικά μας όρια. Παρ' όσα κι' άν ειπαν οι διάφοροι σχολιαστές του, δέν ήταν καθόλου έπαρχιώτης. Ξεπερνούσε τους κανόνες και τη μόδα της «γραφικότητας». Αίσθητικά, έβλεπε παραπέρα από τά τότε πολιτικά μας σύνορα. Δέν τόν έπηρεάζε ό ελάχιστος ζωτικός μας χώρος! Μπορεί να μη βρίσκουν-

ταν στο ρυθμό και στη ζύμωση της Εύρωπης, ώστόσο εργάζονταν και πίστευε στην έγγραφια του σαν Εύρωπαίος συγγραφέας.

Σε μία εποχή όπου η πεζογραφία μας ανακλαδίζονταν όκνη μέσα στα φωτογραφικά πλαίσια, αυτός πραγματοποιούσε στο έργο του τους σκοπούς του άληθινού δημιουργού:

Ζούσε τους διπλανούς του όσο τον έαυτο του και περισσότερο από τον έαυτό του.

*Εκτελούσε τις συλλήψεις του με πλήρεις τις δυνάμεις που διέθετε, με τὰ μέτρα και με τὰ σταθμά του κεφιάου του.

Αυτό που είχε να δώσει, τὸ έδινε, χωρίς να ρωτιέται τί θὰ έκανε αν ζούσε σε χώρα μεγαλύτερη. Δέν έθετε έρωτήσεις που δικαιολογούν τους ρατέδικους οίστρους, ούτε (εϋτυχώς) είχε τὴ μόρφωση που προηγορεί τους όμφαλοσκόπους. *Ό,τι είχε να πεί, τὸ έλεγε. Και είπε πολλά.

Πολλά του χρωστούμε. Και χρόνο με τὸ χρόνο θὰ βλέπουμε πώς τὰ χρέη μας περισσεύουν απέναντί του.

Μᾶς προβίβασε, μᾶς ένηλικίωσε, και για τούτο θὰ έχει λαμβάνειν από τὸν προβιβασμό και τὴν ένηλικίωσή μας.

Είναί συνδεδεμένος, όσο καινες, με τὸ ξεκίνημα, με τις ἀρετές, τις ἀδυναμίες, με τὰ όλικά, με τὴ σκληρὴ πορεία, με τὰ κολυβογράμματα, μ' όλόκληρη τὴ μοίρα τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας.

Τέλος, ὁ κύρ *Αλέξανδρος τῆς Σκιάθος και τῆς Δεξαμενῆς, που μέσα στην ἀνυπατάκη ἀστοργία τῆς ἐποχῆς του «πέθανε από τὴ γρίπη», λίγες μέρες πριν πεθάνει από τὴν πείνα», έδωσε τροφή και ζήση στὴν πεζογραφία μας, πδὺ ζεῖ από τότες, κι' αὐξάνει, και τὸν ξεπερνᾶ, ἴσα-ἴσα γιατί ήταν μεγάλος κ' ήταν πολὺ δυνατὴ ἡ σπρωξιά του πρὸς τὸ μέλλον.

ΘΡΑΣΟΣ ΚΑΣΤΑΝΑΚΗΣ

ΓΙΑ τὸν Παπαδιαμάντη έχουν γραφτὴ πολλά κι' έχουν ἀκουστὴ ἕνα σωρὸ γνώμες. *Όσες κι' αν έχουν όμως διαφωνίες οἱ κριτικοὶ του πάνω στο ζήτημα τῆς τέτοιας ἢ τέτοιας ἀξίας του έργου του, ὅλοι σχεδόν παραδέχονται πὸς ὁ Σκιαθίτης λόγιος είχε ταλέντο. *Αν μάλιστα βρίσκονταν κάτω από διαφορετικὸ κοινωνικὸ περίγυρο, και ἡ βιοπάλη δέν τὸν ἐγονάτιζε, μπορούσε να μᾶς έδινε ἀρτίωτερα και ρωμαλεώτερα σε σύνθεση ρομάντσα. *Όστόσο, κι' αὐτὸ τὸ έργο που άφησε έχει τὴν ἀξία του, και για πολὺν ἀκόμα καιρὸ θὰ διαβάζεται. *Όποιοι διαβάση απ' τὰ διηγήματά του τὸ «*Όνειρο στο κύμα», καθὼς και τὸ «Ρεμβαζμό του Δεκαπενταγούστου» και τὸ «*Όλόγουρα στὴ λίμνη», καταλαβαίνει πὸς ὁ Παπαδιαμάντης ήξερε να γράφη, ὅπως ήξερε και να ψυχολογή, να ζωγραφίσει και να σκιτσάρη τὴ γύρω του πραγματικότητα. Μπορεῖ βέβαια τὸ ταλέντο του

μερικὲς φορές να παρουσιάζη ἀδυναμίες και ἀτέλειες. Μπορεῖ ἀκόμα μερικὰ από τὰ διηγήματά του να εἶναι ἀπλές ἠθογραφικὲς εἰκόνες. *Όπως κι' αν εἶναι όμως, ὁ Παπαδιαμάντης παίρνει ἐξαιρετικὴ θέση μέσα στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, και μαζί με τὸ Βιζυηνὸ στάθηκε ὁ μαίτρ στους ὕστερα απ' αὐτὸν διηγηματογράφους μας. Πότε ἄμεσα και πότε ἔμμεσα, ἄλλος πῶ λίγο, ἄλλος πῶ πολὺ, ὅλοι τους ἐπηρεάστηκαν από τὸν Παπαδιαμάντη.

Γεννιέται όμως ἕνα ζήτημα, που όσο ξέρω, δέν τὸ πρόσεξαν ἢ δέν τὸ εξέτασαν οἱ κριτικοὶ του. *Εγράψαν πολλά τὸ τολέντο του και για τὴ ροπή του στὴν ἠθογραφία, — του βρήκανε μάλιστα ψευγάδι τὴν τέτοια του τάση, — χωρίς όμως και να μᾶς πούνε ποιὰ ἦταν ἡ βασικὴ αἰτία που δέν άφησε τὸ δυνατὸ ταλέντο του Παπαδιαμάντη να ξεπεράση τὸν κύκλο τῆς ἠθογραφικῆς ἀπεικόνισης τῆς σκιαθίτικῆς ζωῆς. Θαρῶ πὸς τὸ ζήτημα αὐτὸ δέν εἶν' ἀπλὸ ὅπως τὸ βλέπουν οἱ κριτικοὶ. *Ο Παπαδιαμάντης έζησε πολλά χρόνια στὴν Ἀθήνα και στὴ Χαλκίδα, ὅταν ἦταν μαθητῆς στο ἐκεῖ γυμνάσιο, ὡστόσο ἡ πλούσια λογοτεχνικὴ παραγωγή του ξεκινάει και βρίσκειται πάντα μέσα στὸν περίγυρο τῆς Σκιάθου. Τὸ να λέμε πὸς ἀγαπούσε και νοσταλγοῦσε τὸ νησί του, δέ μᾶς ἐξηγεῖ τὴν ἀπορία μας. Τὸ να λέμε πάλι πὸς ὁ Παπαδιαμάντης δέν μπόρεσε να ξεπεράση τὴν ἠθογραφία, και γι' αὐτὸ περιγράφει και ζωγραφίζει πάντα τὴ σκιαθίτικὴ ζωῆ, δειχνει ἀδυναμία στο να ἐμβαθύνωμε στα πράματα.

Γιὰ μένα, τὸ ζήτημα αὐτὸ έχει ἄλλη, πολὺ βαθύτερη αἰτία. *Ο Παπαδιαμάντης, ἄμα ἦρθε στὴν Ἀθήνα να σπουδάση, βρέθηκε στὴν περίοδο που ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξη ἀνέβαινε. *Εζησε λοιπὸν σε μιὰν ἐποχὴ ἀνήσυχη, που οἱ κοινωνικὲς διαφοροποιήσεις που συντελοῦνταν γύρω του, και οἱ ἀντινομίες και ἀντιφάσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, του ἔκαμαν μεγάλην ἐντύπωση. Τὸ παπαδοπαίδι όμως τῆς Σκιάθου δέν ήταν φτιαγμένο για μεγάλους ἀγῶνες. *Ἦταν χαραχτήρας ἀνήμπορος, τύπος κλειστός και δειλός. Γι' αὐτὸ, αν και διάβαζε πολὺ, δέ στάθηκε ἱκανὸς να καταλάβη ποιὸ ἦταν τὸ δημιουργικὸ και ποιὸ τὸ ἀντιδραστικὸ απ' ὅ,τι ἔβλεπε να γίνεται γύρω του. *Εξ ἄλλου, με τὸ να μὴν μορῆ να κερδίση τὸ ψαμί του, και να βλέπη ἄλλους κατώτερούς του στίς γνώσεις να καλοπερνῶν και να πετυχαίνουν, αὐτὸ τὸν έκανε ἀρνητὴ του πολιτισμοῦ και τὸν πότισε με πίκρα, ὡς που τὸ τέλος τὸν έσπρωξε στο καπηλιό, γιατί στο πιὸτὸ θέλησε να βρῆ ἀνακούφιση. Πίνοντας ξεχνούσε τὰ φαρμάκια τῆς ζωῆς.

Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος που ὁ Παπαδιαμάντης σπατάλησε τὸ μεγάλο ταλέντο του στο να σκιτσάρη τὴν περιορισμένη και μικρὴ σκιαθίτικὴ κοινωνία. Και ὁ μ-

στικισμός του και η προσήλωσή του στις παραδόσεις της έκκλησιαστικής λατρείας αυτή την αίτια έχουν. Βρίσκονταν σε διάσταση με την «καλή» κοινωνία της εποχής του. Κι' αλήθεια, ή «καλή» κοινωνία της εποχής του τον άγνόησε. Μόνο ύστερ' από το θάνατό του έγινε πολὺς λόγος για τὸ Σκιαθίτη λογοτέχνη, καὶ μόνο τότε τοῦ ἀναγνωρίστηκε ἡ μεγάλη του συμβολὴ στὰ νεοελληνικά γράμματα. Ὅσο ζοῦσε, ἀντίκριζε τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν ἄγνοια, γι' αὐτὸ καὶ πάντα σύντροφοὶ του ἦταν οἱ στερήσεις καὶ ἡ ἀνέχεια. Βλέποντας δὺα γύρω του νὰ γίνονται ἀντίθετα ἀπὸ τὶς ἠθικὲς ἀρχές, πού εἶχε βάλει σὰν κανόνα τῆς ζωῆς του, καὶ μὴ μπορώντας νὰ δώση τὶς πρεπούμενες ἐξηγήσεις, κλείστηκε μέσα στὸν κόσμον τῶν παιδικῶν του ἀναμνήσεων. Μόνο ἡ παλιὰ ζωὴ τοῦ χωριοῦ του εἶχε γι' αὐτὸν κάποια ἀξία, πού ὅσο καὶ ἂν κι' αὐτὴ εἶχε τὶς ἀναποδιὲς καὶ τὶς κακίες της, πάντα ἦταν καλύτερη καὶ ἀγνόητερη ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας.

Ἐχοντας λοιπὸν τέτοιες διαθέσεις, ἦταν ἐπιόμενο ὄχι μόνο νάρθη σὲ διάσταση, ὅπως εἴπαμε, μετὴν «καλή» κοινωνία τῆς εποχής του, μὰ καὶ νὰ δανειστῆ τὰ ἰδανικά του ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία. Νὰ τώρα κι' ὁ ἄλλος λόγος πού τὰ πὸ πολλὰ διηγήματά του ξετυλίγονται μέσα σ' ἐκκλησιᾶς ἢ γύρω σὲ ξωκκλήσια. Ὁ Παπαδιαμάντης, μισώντας τὴν ἀθηναϊκὴν κοινωνία, διάλεγε τοὺς ἥρωές του ἀπὸ τὸν περίγυρον τοῦ νησιοῦ του. Εἶχαν κι' αὐτοὶ τὶς κακίες τους, μὰ δὲν ἦταν τόσο ἄσπλαχνοι, μιανοὶ καὶ ψεῦτες, ὅσο οἱ ἀνθρώποι πού ζοῦν στὶς πόλεις, Στους ψαράδες καὶ στοὺς χωριάτες καὶ χωριάτισσες τῆς Σκιάθου, στὴ φτωχὴ κοινωνία τοῦ νησιοῦ του, ὑπῆρχαν καὶ ἄγνοὶ καὶ καλοὶ, πού καὶ πονετικοὶ ἦταν καὶ σπλαχνικοὶ καὶ τίμιοι.

Θαρδὸς ἦρθε ἡ ὥρα νὰ μελετηθῆ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ ἀπὸ τὴ μεριά αὐτῆ. Μιὰ τέτοια ἔρευνα θὰ μᾶς διαφωτίση πολλές πλευρὲς τῆς πολυβασανισμένης ζωῆς του, καὶ θὰ μᾶς ἐξηγήσῃ πολλές «ἀτέλειες» τῆς λογοτεχνικῆς του παραγωγῆς.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΡΔΑΤΟΣ

ΟΠΩΣ καὶ νᾶχει τὸ πρᾶγμα, ὁ Παπαδιαμάντης στέκει φυσιολογικῶς ἐπιβλητικῶς στὰ νεοελληνικά γράμματα. Σ' ὄλους ἐκείνους πού γυρεύουν δασκαλέματα εἴτε σηρίγματα γιὰ νὰ πιαστοῦν εἴτε ἱστορικούς δεσμούς ἀπὸ ὀργανικὴ ἀνάγκη τους μετὰ τὰ περασμένα, ὁ Παπαδιαμάντης μπορεῖ νὰ σταθεῖ γιὰ δάσκαλος κι' ὀδηγός. Εἶνε ἡ δυναμικώτερη μορφή στὸν κόσμον τῆς τέχνης, ἡ πλουσιώτερη σ' ἑσωτερικούς χυμούς καὶ ἡ ἀγνόητερη σὲ πάστρα ψυχῆς.

Ἀλλὰ προσοχὴ: εἰπώθησαν τόσα πολλὰ γι' αὐτὸν καὶ τὸ ἔργο του ἀπὸ Ρωμιούς ὑ-

μνωδούς, πρόχειρους κ' εὐκολούς, τόσο λιβάνι μοσκομύρισε τὴν ἀγιωσύνη του καὶ τὴ δόξα του, ὥστε κινδυνεύει κανεὶς καὶ σήμερ' ἀκόμη, μ' ὅλη τὴν ἀπόσταση τοῦ χρόνου, νὰ τὸν ἰδεῖ θαμπὰ μέσα στοὺς τόσους καπνοὺς πού τύλιξαν τὴν εἰκόνα του — ἀληθινὰ εἶχε ἀπάνω της κάτι ἀπὸ τὸ γλυκὸ μυστήριο τῶν Βυζαντινῶν εἰκόνων ἢ μορφή του — καὶ νὰ τὸν κρίνει ἄλλο τόσο πρόχειρα κ' εὐκόλα, χωρὶς νὰ τὸν ἔχει καλοῖδεϊ.

Ὁ Παπαδιαμάντης ἀνήκει στὴ γενιὰ τῶν Νεοελλήνων πεζογράφων πού ἦρθε κανονικά, σὰν ἀντίδραση καὶ πορεία νέα, ὕστερ' ἀπὸ τὴν κακὴν ἐποχὴ τοῦ στεροῦ φορμαλισμοῦ πού σκλάβωσε τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου μετὰ τὸ φαναρισμὸ καὶ τὶς ξενικὲς ρωμαντικὲς ἐπιδράσεις, ὅταν ἡ ἀναγέννηση τοῦ Εἰκοσιένα ἀνοίγει τοὺς δρόμους τῆς ἐθνικῆς προκοπῆς. Ἡ στροφή πού σημειώθηκε μετὰ τὸ Ν. Πολίτη πρῶτα καὶ τὸν Ψυχάρη ὕστερα, ἀπόστρεψε τὰ μάτια σημαντικῆς μερίδας πνευματικῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ βυζαντισμὸ, γιὰ νὰ φέρει στὸ προσκήνιο τὴ νέα Ἑλλάδα μετὰ τὸ ζωντανὸ δράμα της. Ἀλλὰ φτωχὴ καὶ μίζερη καθὼς ἦταν, δὲν εἶχε τὴν πόρεση νὰ θρέψει τίποτ' ἄλλο παρὰ τοὺς τεχνίτες πού ζωγράφισαν, ἀπλὰ καὶ μετὰ θέρμη, τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ λαογραφία γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες κ' ἡ ἠθογραφία γιὰ τοὺς τεχνίτες τοῦ λόγου, στὴ μάταιη προσπάθεια νὰ βρεθοῦν τὰ νήματα πού ἔδεναν τὰ παλιὰ μετὰ τὰ νέα, τὰ κλασικὰ χρόνια μετὰ τὰ νεώτερα, ἀποτέλεσαν τὰ νέα ἰδανικά καὶ, ἀλλοίμονο, τὰ μοναχικά ἀποχτήματα τῶν φλογερῶν ἀγώνων.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ σ' αὐτὴ τὴ γενιὰ τῶν Νεοελλήνων ἠθογράφων, πλάϊ στὸν Καρκαβίτσα, τὸ Βιζυηνὸ καὶ τοὺς ἄλλους, στέκει καμαρωτὸς κ' ἐπιβλητικὸς ὁ Παπαδιαμάντης. Εἶνε ἡ κυριαρχικὴ μορφή μέσα στὸν κύκλο τους. Ἐσκυψε κι' ἀφουγκράστηκε τοῦ λαοῦ μας τὴ λαλιὰ καὶ τοὺς πόνους. Ζωγράφησε τοὺς λαϊκοὺς ἀνθρώπους τοῦ καιροῦ του μετὰ τὰ βάσανα, τὴ στέρηση καὶ τοὺς καύμούς τους — μὰ με πόση τέχνη! Οἱ ζωγραφιὲς του εἶν' ἕνα ποίημα καὶ μιὰ λυρική μέθη.

Οἱ ὕμνοδοὶ τὸν ἀνέβασαν στὸν οὐρανὸ. Ἦταν μεγάλος; Ὁχι! Ἦταν ἀπλὸς ἠθογράφος; Οὐτε! Ἦταν ὅτι καλύτερο, ἀγνόητο, τεχνικώτερο μπορούσε νὰ δώσει ἢ ἠθογραφία, σὰν κατάσταση μετὰ πηγὲς κ' ἰδανικά καὶ σὰν εἶδος τέχνης, στὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ πού εἶχε καὶ μπορούσε νὰ δώσει, τὸ δῶσε μετὰ τὸ Σκιαθίτη διηγηματογράφο.

Τὸ ἔργο του εἶν' ἕνας πολὺχρωμος πίνακας μετὰ τὴ ζωὴ τῶν ταπεινῶν καὶ τῶν καταφρονεμένων. Μὰ ἂν εἶνε ἕνας πόνος βαθύς, εἶνε κ' ἕνας πόθος ρηχός. Δὲν εἶχανε πόθος οἱ ταπεινοὶ, ἢ δὲν τοὺς πῆρε

τὸ μάτι του; Ἔτσι ἢ ἀλλιῶς, ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴ ζωὴ ἦτανε παρόμοια: ταπεινὴ καὶ καταφρονημένη. Ποτισμένος βαθεῖα ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ του πίστη, ἔμεινε στὴ ζωὴ καὶ στὸ ἔργο του ὁ τύπος τοῦ ἀναχωρητῆ, μακριὰ ἀπὸ τοὺς γήινους πόθους, μὲ τὸ βλέμμα στραμμένο πρὸς τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὅπου πάσχιζε νὰ βρεῖ τὴν ἀνθρώπινη λύτρωση. Ἄν μποροῦσε ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ καιροῦ του νὰ γενεῖ ἔν' ἀπέραντο Ἄγιονόρος, μὲ τοὺς καλογέρους, τὰ μοναστήρια καὶ τὶς ψαλμοῦδές του, ὁ κόσμος τῶν ἰδανικῶν του θὰ τέλειωνε ἐκεῖδ'α.

Αὐτὴ ἡ σκλαβιά τῆς ψυχῆς του σ' ἀπόκομα τοῦτα ὁράματα τοῦ θόλωσε τὴν κρίση, κι' ἀκόμη δὲν τὸν ἄφισε νὰ πάρει μιὰ στάση στὰ ζωντανὰ ρεύματα τῆς ἐποχῆς του. Στὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν ποὺ εἶχε στήσει μέσα του, ἔβαζε πολὺ πιὸ κάτω τὸ Σολωμὸ ἀπὸ τὸ Βαλαωρίτη, κι' ἀπέναντι στὸν Ψυχάρη καὶ τὸ δημοτικισμὸ πῆρε ἀντιδραστικὴ θέση.

Ἄλλὰ μ' ὄλ' αὐτὰ στέκει ὁ λαμπρότερος τεχνίτης τῆς γενιᾶς του, κ' ἕνας ἀπὸ τοὺς πολὺ λιγιστοὺς σημαντικοὺς τῆς νεοελληνικῆς πέζογραφίας. Ἀκόμη πιὸ πάνω, πολὺ πιὸ ψηλά, στὴν παρούσα ὥρα, προβάλλει ἡ ἑλληνικὴ μορφή του, ἀγνή κι' ἀμόλυντη, σοβαρὴ καὶ γαλήνια, μὲ τὰ ἐθνικὰ τῆς χρώματα, μὲ τὸν καθαρὸ λαϊκισμὸ τῆς, μὲ τὰ ἠθικὰ τῆς παραγγέλματα, σὰ νὰ θέλει νὰ μᾶς θυμίσει κάποιον χρέος.

Γ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ χρόνια ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατό του, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ζεῖ ἀνάμεσά μας, καὶ ζεῖ μάλιστα ἔντονα, τόσο ἔντονα ποὺ δεσπόζει στὴ σκέψη μας. Ρωτιέται κανεὶς, ποῦθε πηγάζει αὐτὴ ἡ πολὺ σπάνια γιὰ τὸ νεοελληνικὸ πεζὸ λόγο «μακροζωΐα»; Νάχει ἄραγε τὴ βάση τῆς στὸ ἔργο του, γυμνὸ, κατάγυμνο, ἢ στὸ θρόλο καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ δημιούργησε γύρω ἀπ' αὐτὸ καὶ τὴν προσωπικότητά του ἢ παράδοση; Νὰ ζεῖ ἀκόμα ὁ Παπαδιαμάντης γιὰτὶ ἔγινε «σημαία» καὶ «σύμβολο» (ξέρουμε δὰ μὲ ποῖο πάθος, σὰ θέλουμε, ἀνασταίνουμε νεκροὺς γιὰ νὰ θάψουμε συγχρόνως μας), ἢ, ἀληθινά, γιὰτὶ εἶναι ἕνας μεγάλος τεχνίτης ποὺ μένει γεφυρωμένος μὲ τὴν ἐποχὴ μας;

Πιστεύω πὼς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶν' ἀδύνατο νὰ μὴν ἀπασχόλησε τὸ πνεῦμα κάθε ἀνθρώπου μεμημένου στὴ λογοτεχνία μας. Κι' εἶναι δικαιολογημένο, γιὰτὶ σύγχρονοι πεζογράφοι ποὺ μεσουρανοῦσαν μόλις χετὲς στὸ στερέωμα τοῦ νεοελληνικοῦ πεζοῦ λόγου, σήμερα φαίνονται στὰ μάτια μας σὰν ἄστρα ποῦχασαν τὸ φῶς τους. Νομίζει κανεὶς πὼς ἡ ἐποχὴ μας—ἡ τωρινή, αὐτὴ ποὺ ζοῦμε—χτύπησε τὸ ραβδί τῆς καὶ μᾶς χάρισε ἀπ' αὐτοὺς. Πῶς τοὺς ἄφησε πίσω,

πολὺ πίσω, σὰν δρομεῖς ποὺ καθυστέρησαν στὸν ἀγῶνα.

Ποῖο νάναί, λοιπόν, τὸ «μυστικὸ» τοῦ Παπαδιαμάντη;

Μοῦ φαίνεται πὼς δὲ χωράει ἀμφιβολία: Ὁ μεγάλος Σκιαθίτης διηγηματογράφος ζεῖ. Ζεῖ εἴτε τὸ θέλουμε, εἴτε δὲν τὸ θέλουμε. Ζεῖ γιὰτὶ ἡ τέχνη του εἶναι ἐδραιωμένη μέσα μας. Μέσα στὴν ψυχὴ τὴν ἑλληνικὴ.

Ἕλληνας πέρα γιὰ πέρα, δεμένος ἀναπόσπαστα μὲ τὸν τόπο του, ἔδωσε στὸ ἔργο του ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἔδωσαν οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς νεώτερους: Τὰ μυστικά μας ρίγη. Τὴ φυλή του!

Τὸ βαθεῖα καλλιεργημένο πνεῦμα του δὲν τὸν βόηθησε παρά γιὰ νὰ τ' ἀνεβάσει καλύτερα. Νὰ τὰ ἐκφράσῃ μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς αἰωνιότητος. Τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν ἀλήθεια. Καὶ ξέρουμε ἀπ' τὴ ζωὴ του πόσο ἀληθινὸς στάθηκε. Ὑπῆρξε καὶ μένει σπάνιο παράδειγμα ἠθικῆς συνέπειας καλλιτέχνη. Ἐνα παράδειγμα ποὺ θάπρεπε νὰ τὸ προσέχαμε ὅλοι. Ὅσοι νομίζουμε πὼς ὁ γραφτὸς δημιουργικὸς λόγος δὲν παραλλάζει ἀπ' τὴν τέχνη τοῦ ἠθοποιοῦ.

Εἶδε τὸν ἀνθρωπο μὲσ' ἀπ' τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸ περιβάλλον του. Ἔτσι, ἡ τέχνη του δὲν εἶναι «φλοιός», ἀλλὰ βάθος. Οἱ ρίζες τῆς βρίσκονται «ἐντός» μας. Ἡ ποιήσῃ τῆς στὴ φυλετικὴ μας εὐαισθησία, στὸν πλούσιο συναισθηματισμὸ καὶ τὸ ἠθικὸ τῆς νόημα, στὸ ὄνειρο: ὅσῃν προέκταση τοῦ ἑαυτοῦ μας!

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΕΒΑΝΤΑΣ

ΠΑΝΕ πολλὰ χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ πρωτοδιάβασα Παπαδιαμάντη. Τὴν ἐποχὴν ἐκείνη, ἡ καθαρεύουσα του μποροῦσε νὰ μὲ συγκινή βαθέτερα, κι' ἀκόμα περισσότερο ἢ ἀπαλὴ «θρησκευτικότητα» ποὺ ἀναδιδόταν ἀπὸ τὸ ἔργο του. Ἀργότερα, σὰν οἱ ρωμαντικὲς κι' εὐτυχισμένες ὄρες τῶν πρώτων νεανικῶν μου χρόνων παραχωροῦσαν τὴ θέση τους στὶς ἀδυσώπητες στιγμὲς τῆς βιοπάλης, ἕνα διήγημά του, ἀγνά φυσιολατρικὸ, τὸ «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη», μὲ ξαναγύρισε γιὰ λίγο στὴν ἄδολη γοητευτικὴ περιοχὴ τῶν λογισμῶν, ποὺ εἶχα ἀποχωριστῆ μὲ τὸσον πῆνο... Πιὸ ἔπειτα διάβασα... ξαναδιάβασα τὴ «Φόνισσα». Καὶ κάτω ἀπ' τὴν ἰδιότητα, τὴν τόσο ἀτομικὴ γλῶσσα—τὴν καθαρεύουσα—ποὺ χειριζόταν ὁ Παπαδιαμάντης, μπόρεσα ν' ἀγαπήσω τὴν ψυχολογικὴν του ἰκανότητα, τὴ δύναμή του: νὰ συνθέτῃ ὑπέροχες δραματικὲς—καὶ σύγκαιρα ἠθογραφικὲς—εἰκόνας ἀπ' τὴ ζωὴ ἀνθρώπων ἄσημων ἐπιφανειακά, λιτῶν στὴ θεωρία, ὅπως ὁ ἴδιος ὁ δημιουργὸς τους. Κι' ὅταν ἀθέλητά μου ἔκανα κάποτε τὴ σύγκριση τῆς ψυχολογικῆς δεινότητος τοῦ Σκιαθίτη πεζογράφου μὲ τὴν ἀπόδοση κάποιων νεω-

τέρων που ζήτησαν να «βελτιώσουν» το είδος του (μέ λογοτεχνικές άκροβασίες που δέν πηγάζανε ειλικρινά από δονήσεις ψυχικές, μά φανερώσανε, άναμφίβολα, πάνω άπ' όλα την έκζήτηση), τότε ένιωσα βαθύτατα ποιά ήταν ή αξία και ποιά άπομένει άκόμα ή θέση του Παπαδιαμάντη στα Γράμματα τής χώρας μας.

ΑΛΕΚΟΣ Μ. ΛΙΔΩΡΙΚΗΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ χρόνια ύστερ' από τó θάνατό του, ó Παπαδιαμάντης άπλώνει τó τριαντάχρονο φιλολογικό του έργο μπροστά μας μεγάλο και ζωντανό. Τó έργο αυτό έκρίθηκε όσο κανενός άλλου νεοέλληνα διηγηματογράφου, και στό βιβλιογραφικό τόμο που ó φίλος κ. Γ. Κασιόπαλης μάς πρόσφερε έδω και όχτώ χρόνια, καθρεφτίζεται όλη ή έργασία του και ή άφθονη κριτική που έγινε πάνω σ' αυτήν, ευνοική έδω, μετρημένη άλλου, επιφυλακτική κάποτε, πρόχειρη τίς πιό πολλές φορές. "Όλ' αυτά είναι τρανό δείγμα τής άντοχής που ός τά τώρα δείχνει στό χρόνο ή φιλολογική έργασία του Σκιαθίτη διηγηματογράφου. "Αλλά είμαστε τάχα άκόμη κοντά σ' αυτόν, και ή σύγχρονη έλληνική διάνοηση του δίνει τή θέση στην κορφή που τον έβαλε, ή τó έργο του συνηθίσαμε να τ' άκούμε έτσι και φοβηθήκαμε τήν παραφωνία;

Είναι περίεργη ή ψυχολογία του συγγραφέα τής «Φόνισσας» και των «Χαλασοχώρηδων». Είναι άληθινά μιá δισυπόστατη ψυχή, που φανερώθηκε σ' έποχή που πραγματοποιείταν ή φιλολογική άναγέννηση τής μικρής έλεύθερης Έλλάδας. Ταπεινός και άπόκοσμος, μακριά από τήν κοινωνική ζωή που ζετυλιόταν γοργά δίπλα του, κλεισμένος στον έαυτό του, δούλευε τó έργο του μέ τήν ευσυνειδησία του μεγάλου καλλιτέχνη και τήν ελόαβεια του άσκητη. Ψυχολόγος, παρατηρητικός, πιστός ζωγράφος τής έλληνικής ζωής, του νησιού και τής θάλασσας που αγάπησε, έβγαλε μέσα από τήν ψυχή του μαργαρίτάρια που στολίζουν τή νεοελληνική λογοτεχνία. "Αλλά μέσα σ' όλην αυτή τή λαμπρή του πνευματική έκδήλωση, μένει σαν κάτι δυσαρμονικό και σα μεγάλο ελάττωμα τó γλωσσικό του όργανο.

Ό Παπαδιαμάντης έγραφε και φανερόνταν τόν καιρό που φούντωνεν ή γλωσσική άπολύτρωση τής γλώσσας που ζητούσε τó Έθνος. Τήν έποχή που ποίηση και πεζογραφία τίναν: έδω τή μούχλα τής καθαρεύουσας, καί υπώντας τόν έτοιμοθάνατο ρομανισμό στρεφόταν κατά τήν έλληνική φύση και ζωή και δημιουργούσε τήν έλληνική ήθογραφία, που ίσα-ίσα από τούς πρώτους ó Παπαδιαμάντης τή δούλεψε σα μαγικός τεχνίτης. Αυτή τή νέα γνώη τήν άγνόησε ó Σκιαθίτης "Αλέξαν-

δρος, και ός τó θάνατό του δέν άφησε τή γλώσσα που από τήν αρχή μεταχειρίστηκε, μιá γλώσσα καθαρεύουσα, βυζαντινίζουσα, έκκλησιαστική, που τήν άντίσκοβαν μόνο οι διάλογοι των ταπεινών ανθρώπων του έργου του. Αυτό είναι τó σύννεφο που θα σκεπάξει πάντα τήν ώραία δημιουργία του. Κι' αυτό είναι τó περίεργο του δυαδισμού του. Ποιητής στο πεζό του έργο και καθαρευουσιάνος σε μιάν έποχή που ή δημοτική πεντοβλοούσε στη λογοτεχνία τής έποχής του. Λαϊκός και ταπεινός που αγάπησε και λάτρεψε τó λαό των ξωμάχων και των θαλασσινών, των άφελών και των φτωχών ανθρώπων, δέ δέχτηκε και τή ζωντανή γλώσσα του λαού. Ήταν ή λογία παράδοση που φλόιαζε στην ψυχή του, ήταν ή θρησκευτικότητα που τον έκανε να διαβάξει τά Συναξάρια και να ψέλνει τούς ψαλμούς των Προφητών στον "Άγιο Έλισσαίο, όπως τον ειχε σπρώξει στην άπόπειρα να καλογερευτεί στο "Άγιονόρος, ή ήταν ένα δεύτερο *έγώ*, που τον κρατούσε τεληματώμένο κι' άπόκοσμο σε μιá ζωή γεμάτη άθλιότητα σωματική, ένω ή ψυχή του μεγάλου καλλιτέχνη ήταν γεμάτη ευρωατία και φώς; "Ετσι, σ' όλη τήν πνευματική παραγωγή του κυριάρχησε μιá γλωσσική άκαταστασία, κ' είναι μεγάλο κρίμα που κράτησε ός τó τέλος τó προσωπικό του αυτό ύφος τόσο άσυγχρόνιστο κ' ένάντιο σε κάθε νόμο γλωσσικής προόδου. Πόσο μεγαλύτερο, πόσο πιό άθάνατο θα ήταν τó έργο του Παπαδιαμάντη, και πόσο πιό βέβαιο θα είμαστε για τή διάρκειά του μπροστά στον καταλύτη χρόνο, αν ειχε σκαλιστεί στο λευκό και σκληρό μάρμαρο τής γλώσσας του λαού μας.

ΔΗΜ. ΜΑΡΓΑΡΗΣ

ΧΡΟΝΙΑ τώρα που διδάσκω Παπαδιαμάντη, άναρωτιέμαι ποιά είναι ή μυστική δύναμη που κάνει τó συγγραφέα τής «Φόνισσας», παρά τή δυσνόητη γλώσσα του και τά σχεδόν χωρίς περιπέτειες θέματά του, να είναι τόσο αγαπητός στα παιδιά, και πώς κατορθώνουν οι μικροί άναγνώστες να μπαίνουν, χωρίς πολλή δυσκολία, στις μύχιες όμορφές τής τόσο προσωπικής τέχνης του και να νιώθουν τó θέλητρο τής άφήγησής του.

Κι' όχι μόνο διαβάζουν τά έργα του στο πρωτότυπο τά παιδιά, μά και ζωντανεύουν, σε σχολικές έορτές, σκηνές διασκευασμένες από τά ίδια για τó μαθητικό θέατρό τους.

Μέ ποιάν άπ' όλες τις άπειρες λογοτεχνικές ικανότητές του να έπιδρά λοιπόν ó Παπαδιαμάντης στην τόσο άνήσυχη αυτή ήλικία, χωρίς να χορταίνει τήν άμετρη περιέργειά τής;

Μέ τó γνώριμο ίσως ήθογραφικό φόντο που δίνεται μέ τήν πιό έλληνική γραφικό-

τητα; Μὲ τὴ μεγαλόπρεπη σκηνογραφία τῶν ἔργων του, ποὺ ντύνεται πάντα τὴν ὀνειρική ἐκστασητὴς νοσταλγικῆς ψυχῆς του; Μὲ τὴ δραματικότητα ποὺ ξεχειλὰ ἀσυγκράτητη κι' ἀπὸ τὴν ἀπλούστερη ἱστορία του; Ἡ μὲ τὴν ἄφθονη ποίηση ποὺ μεταμορφώνει καὶ προεκτείνει τὴ φράση κι' ἐνώνει τὴν αἴγλη τῆς φαντασίας μὲ τὸν παλμὸ τῆς ζωῆς στὸ πρωτότυπο καὶ τόσο ἀνθρώπινο αὐτὸ ἔργο;

Ὅλ' αὐτὰ ἔχουν βέβαια τὴν ἐπίδρασή τους στὴν παιδικὴ ψυχὴ, γιατί ἡ τέχνη ἔχει τὴ διεισδυτικὴ δύναμη μαγικῶν ἀκτίνων καὶ βρίσκει τὸ δρόμο τῆς καρδιάς πολὺ πρὶν συλλάβει ὁ νοῦς τὴν οὐσία της. Μὰ τὸ κυριώτερο θέλημα τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὸν ἀνήλικο ἀναγνώστη εἶναι, θαρῶ, ἡ ζωντανία τοῦ ἔργου, ποὺ κάνει τὴν κάθε ἀφήγηση πραγματικὴ εἰκόνα ζωῆς, καὶ ντύνει, μὲ σάρκα καὶ ὀστά, καὶ τὸ πιὸ φευγαλέο φανταστικὸ πλάσμα.

Παίξανε κάποτε τὰ παιδιά του στὸ σχολικὸ θέατρο τὴν «Παιδικὴ Πασχαλιά». Τὴ μικρὴ ἥρωίδα, τὴ Μόρφω, ἦταν πολὺ φυσικὸ βέβαια νὰ τὴν ἐνσαρκώσει μ' ἐπιτυχία μιὰ συνομήλική της παιδοῦλα. Μὰ τὴ γριά Κομνιανάκαινα μὲ τὸν ἐγκεντρικὸ χαρακτήρα; Κι' ὅμως τὴν ἔδωσε, μ' ἐξαιρετικὴ τέχνη κι' ἐκείνην, ἓνα κορίτσι δεκατέσσερω χρονῶν. Γιατὶ τὴν εἶδε ἀνάγλυφον μὲς τὸ ἔργον σὰ νὰ τὴ γνώρισε στὴ ζωὴ. Κι' ἔτσι εἶναι. Τὰ πρόσωπα τοῦ Παπαδιαμάντη δὲ σοῦ περνᾶ ποτὲ σκέψη πὼς εἶναι ἀπλὰ ἐφευρήματα τέχνης, παρὰ θαρεῖς πὼς τὰ γνώρισες κάπου καὶ πὼς, ταξιδεύοντας κάποιαν μέρα στὴ Σκίαθο, δὲ γίνεται, θὰ τ' ἀπαντήσεις στὸ δρόμον σου ἐπὶ ὅπως τ' ἀγάπησες, συμπαθητικὰ, ταπεινὰ, φιλόξενα, μὲ τίς χίλιες δυὸ ἰδιαιτερές λεπτομέρειες ποῦ σοῦ ἄφησε ἡ γνωριμιὰ τους. Κι' αὐτὸ γίνεται γιατί τάχει πολὺ ἀγαπήσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας. Κι' ἡ ἀγάπη εἶναι τὸ πιὸ πολῦτιμο ὄρωρον ἀπ' ὅσα χαρίζει ἡ φύση σ' ἓνα δημιουργό. Καὶ τὸ παιδί μὲ καμμιάν ἄλλη γλῶσσα δὲν ἐννοεῖ τὴ ζωὴ ποὺ ἀνοίγεται νέα μπροστά του, παρὰ μόνο μὲ τὴν ἀγάπη. Γι' αὐτὸ ἡ μαθητικὴ ψυχὴ γοητεύεται τόσο ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ συγγραφέα τῆς «Φόνισσας», ποὺ στὴν ἀπλὴ φυσικὴ του διήγηση καὶ στὴ θερμὴ φαντασία του ξαναβρίσκει λίγο τὸ θέλημα τοῦ Ὁμήρου.

ΣΟΦΙΑ ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

ΕΚΕΙΝΗ ἡ κλίνουσα ἡμερὰ πρὸς τὸν ὄμο κεφαλὴ του ἀνυπόταχτα, σχεδὸν ὀρθία τ' ἀραιὰ μαλλιά, καὶ ἡ πυκνὴ γενειάδα κοντὰ κομμένη. Τῆς ρέμβης τὸ βλέμμα αὐτὸ, μ' ἓνα ὑποπτο, περίπλο, σπινθηροβόλημα, ὅταν δὲν εἶναι ἀργὸ καὶ χαμένο πάντοτε σὲ ρόδινοὺς αἰγιαλοὺς, ἢ σὲ χλῶρης ἐκτάσεις καὶ — σὲ ποιά τῆς ψυχῆς του μυστικά; Καί, ἀκόμη, ἐκεῖνα τά, μεταξύ ἔντονων ρυτίδων, χεῖλη, ὅπου διακρίνεις νὰ

λανθάνη ἓνα μειδιάμα, ποὺ ἔμελλε ἴσως ν' ἀνατελεῖ — γλυκὺ, βέβαια ὄχι: ἔστω, ἐκφράστικό· ἀλλὰ μετανοεῖ καὶ γίνεται σχεδὸν πικρὴ σφραγιδα τοῦ μοιραίου. Τὸ ὄλο ὕφος ἀσκητικό· ἡ σκυφτὴ στάση, γενικὰ, ἄτονη, συνεσταλμένη μὲ φόβο ἀναποφάσιστο, ἀπροσποίητα τυπικὴ, μὲ πλεγμένα ἐμπρὸς τὰ δάχτυλα· καί, ἀναμέσο τῶν γονάτων μιὰ «δεσποτικὴ» ράβδος, νομίζω, σύμβολο τῆς ἐγκατάλειψής του μᾶλλον παρὰ τοῦ σώματός του στήριγμα... Αὐτὴ εἶναι ἡ φυσιογνωμία του — ἀνάπλαση μοναδικῆς, πιθανό, φωτογραφίας, ὅπως ἐκοπίασε ὥσπου νὰ μᾶς τὴν περισώσει μὲ τὸ φακό του ὁ ἀλυσμόνητος Παῦλος Νιρβάνας.

Γλυπτό μαρμάρου ἑλληνικὸ, ἀρχαίου βωμοῦ λείψανο, ποὺ ἔτυχε νὰ χριστὴ σὲ νάρθηκα χριστιανικὸ, νὰ γίνῃ βάθρο ἁγίας τραπέζης· κ' ἓνας κισσός, γύρω πλεκόμενος δασύς, ν' ἀδελφῶνῃ σ' ἐνιαῖο λατρείας συμβολισμὸ τὸ διττὸ πνεῦμα τῶν θρησκειῶν. Πρὸς τὴν εἰκόνα αὐτὴν, ὑποθέτω, ὁμοιώνεται χαραχτηριστικώτερα ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ἡ βαθύτερή του ὑπόσταση. Ἡ βυζαντινὴ ψυχὴ τὸν ἔταξε ψάλλη στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, ἐξίσου εὐνόητα, κατὰ συνειρμὸν λόγον, ὅπως τὸ διονυσιακὸ πνεῦμα θὰ τὸν ὠρίζεν ἐξάγγελον σ' ἑορτασμοὺς τοῦ Λήνου, ἂν ἐξοῦσε τὸν Ἐαῖωνα π.Χ. Τῆς πρώτης κληρονομία τοῦ ἔλαχε τὸ θρησκευτικὸ θέος τῆς ζωῆς, καὶ τοῦ δευτέρου ἡ ποιητικὴ *λατρεία* τῆς φύσης· σ' ἓνα δὲ συγκερασμὸ τούτων, μὲ μαγικὸ — ποιό; — τέλοςμα ἐσώψυχά του, ἀναβλύζει, ἀντίδραση ἀγαθῆ, ὁ ἄδολος *λυρισμός*, ποὺ διαποτίζει καὶ τῆς τέχνης του τὰ βᾶθη. Τῆς θείας αὐτῆς ἐμπνοῆς οὐσίωμα εἶναι μιὰ ἰσχυρὴ, ἀναπόφευχτη *νοσταλγία*, διαρκῶς μέσα του στραμμένη — πρὸς τοὺς οὐρανοὺς... Ἀπὸ τὸ βιωμὸν τοῦτο αἰσθημα ἄς μὴ ζητηθῇ καμμιά ἄλλη πρόθεση καὶ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου του· τὸ ὁποῖον εἶναι συνέπεια ποὺ ἀκριβῶς ἀποτιμᾶ τὴν ἀναγκασιότητα μιᾶς «φυγῆς» ἀπὸ τὸν ἴδιον ἑαυτό του, εἶναι συνείδηση τοῦ ἠθικοῦ του χρέους, τελειωτικὰ εἰν' ἐκφραση τοῦ ἀνθρώπινου δράματος.

Τῆς βιοσοφίας του πρώτος πόλος εἶναι ἡ ἀντίληψη τῆς μοιραίας παραδόχης· τὸ συναίσθημα τοῦ οἴχτου εἶναι ὁ ἄλλος. Καὶ ἀναμέσο τους στήριζεται ὁ ἄξονας τῆς πνευματικῆς του δημιουργίας, ὅπου, γύρω του, στρέφονται οἱ συνιστώσες τῆς δυνάμεις: ἡ μεστὴ ψυχογράφηση τῶν ἠρώων του, ἡ ἐναργῆς συναγωγή τῶν ἐκδηλώσεών τους, ἡ ἔκτυπη ἀπόδοση τῆς στάσης ἢ τῆς ἀντίθεσής τους, ἡ ἀδρῆς αἰσθητικῆς ζωγραφιὰ τοῦ περιβάλλοντος. Αὐτὴ ἡ μόρφωση τοῦ ἔργου του, ἡ ἐρμηνεία τῆς διάθεσής του, συχνὰ μᾶς πλησιάζουν πρὸς τὸν ἀριστοτελικὸν ὄρον: «Φρίττειν καὶ ἔλεειν ἐκ τῶν συμβαινόντων». Ἀλλὰ εἶναι, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ἓνας τραγικός, κατὰ βάθος; Ὅπωςδῆποτε, σὲ σύνολο, τὸ ἐπι-

τευγμά του μένει ασφαλῶς σπουδαῖο, καὶ *καλλιτεχνικά*, ἔστω καὶ ἄν, τεχνολογικά θεωρούμενο τὸ ἔργο του, περιλαμβάνει δείγματα ἀνισότητος, σφάλματα «ἐπὶ μέρους», στοιχεῖα περιττά. Ἡθογραφικὴ ἢ τέχνη του; Γιατὶ ὄχι: Ἡ γαλλικὴ πεζογραφία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, μὲ τὰ λαμπρὰ ὀνόματά της, δὲν εἶναι, βασικά, *ἡθῶν ἰσότηση*;

Νὰ ἐρευνηθῆ, τώρα, τὸ μυστικὸ τῆς λογοτεχνικῆς ἀξίας του; Τοῦτο, πέρα ἀπὸ τὸν πάντοτε ἐνδιαφέροντα πλεκόμενον μῦθο — ποῦ γι' αὐτὸν εἶναι φαντασίωση μᾶλλον τοῦ πραγματικοῦ, ἀποδημία τοῦ φαινόμενου πρὸς τὸν κόσμον τοῦ νοούμενου καὶ, συχνά, τοῦ ὑπεραισθητοῦ — καὶ ξεχωριστὰ ἀπὸ τὸ ἰδιόρρυθμον ὕφος — ποῦ δὲν εἶναι γι' αὐτὸν ἐπιτήδευση καὶ... προδοσία κόπου, ἀλλὰ ὡς διάχυτη ἀσκεῖται ἐνέργεια, ὅπως μιᾶς δύναμης φυσικῆς — εἶναι ἢ *εἰλικρινεία* του, ζῶσα τῆς τέχνης του ἔκφανση. Ὅχι αὐτὴ τοῦ νεκροῦ κρύσταλλου, ποῦ ἄμεσα πιστὰ ἀποδίνει τὰ πράγματα, μὲ ξηρότητα ἀκρίβειας· ἀλλὰ ἢ ἄλλη ἐκείνη, ἢ ἀγνή, κ' εὐπαθῆς εἰλικρινεία τοῦ αἵθριου νεροῦ, ὅταν ἔξαφνα ριγεῖ, σχεδὸν ψυχούμενο ἀπὸ πόθο, νὰ πιῇ καὶ ν' ἀναδώσῃ σ' αἰωνιότητα μνήμης τὸ εὐτυχές νόημα τῆς στιγμῆς, νὰ συνθέσῃ τὸ μυστικὸ αἶσθημα τῆς μορφῆς, τὴν *clarté* τῆς ὑποκειμενικῆς συγκίνησης. Αὐτὴ ἢ *εἰλικρινεία* εἶναι μεγάλη δικαίωση τοῦ ἔργου του, ὅπως μεγάλῃ τῆς ζωῆς του ἀρετῇ ἢ *ἀπλότης*: Δυὸ — *ἐλληνικῆς* καθαρὰ ἀνθησης — κλῶνι,

σὲ χῶμα ριζωμένοι εὐαγγελικῆς πραότητος, ὅπου ἔχουν αὐτόματα διασταυρωθῆ ἢ ἐπίγνωση τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ὠραίου ἢ αἴσθησις, κλασικά.

Ὁμόκεντροι, ἐδῶ, κύκλοι ἢ τέχνη του καὶ ἡ ζωὴ του, ἀπλούμενοι σὲ χαρακτῆρα παράδοσης, προβάλλουν συνάμα γιὰ τὰ Ἑλληνικά γράμματα ἓνα *δίδαγμα* μεγάλο. Ἀναδεχόμενος πρωθόρμητα τὸ ἱερό του χρόος ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ν' ἀγαπᾷ τὸν Ἄνθρωπον καὶ σεβαστὰ νὰ νοῆ τὸν ἀληθινὸ τοῦ Ἐθνους του χαρακτῆρα, εὐτύχησε ν' ἀπλώσῃ τὸ ἔργο του — ζωντανὸ καὶ νέο πάντοτε, καί, σήμερα, 30 χρόνους μετὰ τὸ θάνατό του — πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα μιᾶς νήσου, περιβάλλοντας τὴν Ἑλλάδα, καὶ νὰ φωτίσῃ θερμὰ τὰ ταπεινόφρονα βᾶθη τῆς συνείδησης τῆς φυλῆς του· προπάντων τῆς ψυχῆς αὐτῆς, γιὰ τὴν ὅποσον ἄν εἶναι συχνὰ ἄβληση βαρεῖα ἢ ζωὴ, ὅμως ἀληθινὸ ζῆ τὸ ἀπλὸ τῆς φύσης τῆς μεγαλειῶ. Ἀπὸ τοῦτο δὲ καὶ ὁ ταπεινὸς τῆς Σκιάθου κατάρτισε τὸν ἀσίγαστον τῆς μνήμης του αἶνον, κ' ἐκέϊθε περιβάλλεται τῆς ἀξίας του τὸ φωτοστέφανο, *ἄγιος* αὐτὸς *τῆς λογοτεχνίας μας*, ποῦ δὲν θὰ λησμονῆ βέβαια νὰ εὐχεται κρυφά, πάντοτε, τὸν ἴδιον τοῦ ἐκεῖνον εἰρμό:

Ἄμποτε νὰ εἶχαν τελειωμό,
τὰ πάθη καὶ οἱ καημοὶ τοῦ κόσμου!

ΚΛΕΑΡΧΟΣ ΣΤ. ΜΙΜΙΚΟΣ

ΣΤΗΝ ΚΟΠΕΛΙΑ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΣ

*Γλυκεῖα τῆς Σκιάθος κοπελιὰ μ' ἐκεῖνὸ τὸ χαμογέλιο,
μὲ τὴν πλισσάτη φούστα σου καὶ τὸ χρυσὸ τῆς γῦρο,
τ' ἀσημοκλειδωτάρια σου, τὸ βελουδι κοντέσι
ποῦ τῶβαφες στὸ βύσσινο ὅπως καὶ τὸ φουστάνι,
ὅπως καὶ τὸ πουνκάμισο τὸ χρυσοκεντημένο
μὲ τὸ στηθοῦρι ποῦ χρυσὸς μπιμπίλες τὸ στολιίζουν,
Μοιάζεις μὲ λούλουδο ἀνοιχτὸ κάτω ἀπ' τὸ φῶς τοῦ ἡλίου,
μέσ' στὴν κροκάτη μπόλια σου, τὴ μεταξοῦφασμένη.
Δάμπεις σὰν τὸν ἀγγελινὸ κ' ἀστράφεις σὰν τὴν πούλια,
ὁ Μᾶης σὲ λυμπίζεται κ' ἢ ἀνοιξὴ σὲ λέει
γλυκαδερφή στὴν ὁμορφιά καὶ ὄριο τῆς καμάρι·
κ' οἱ γιοὶ βαρνασιενάζουνε κ' οἱ γιοὶ ἀγαρωτιοῦνται
ποῖς θὰ σὲ κάνει ταῖρι του, ποῖς ἀρχοντοκυρὰ του.*

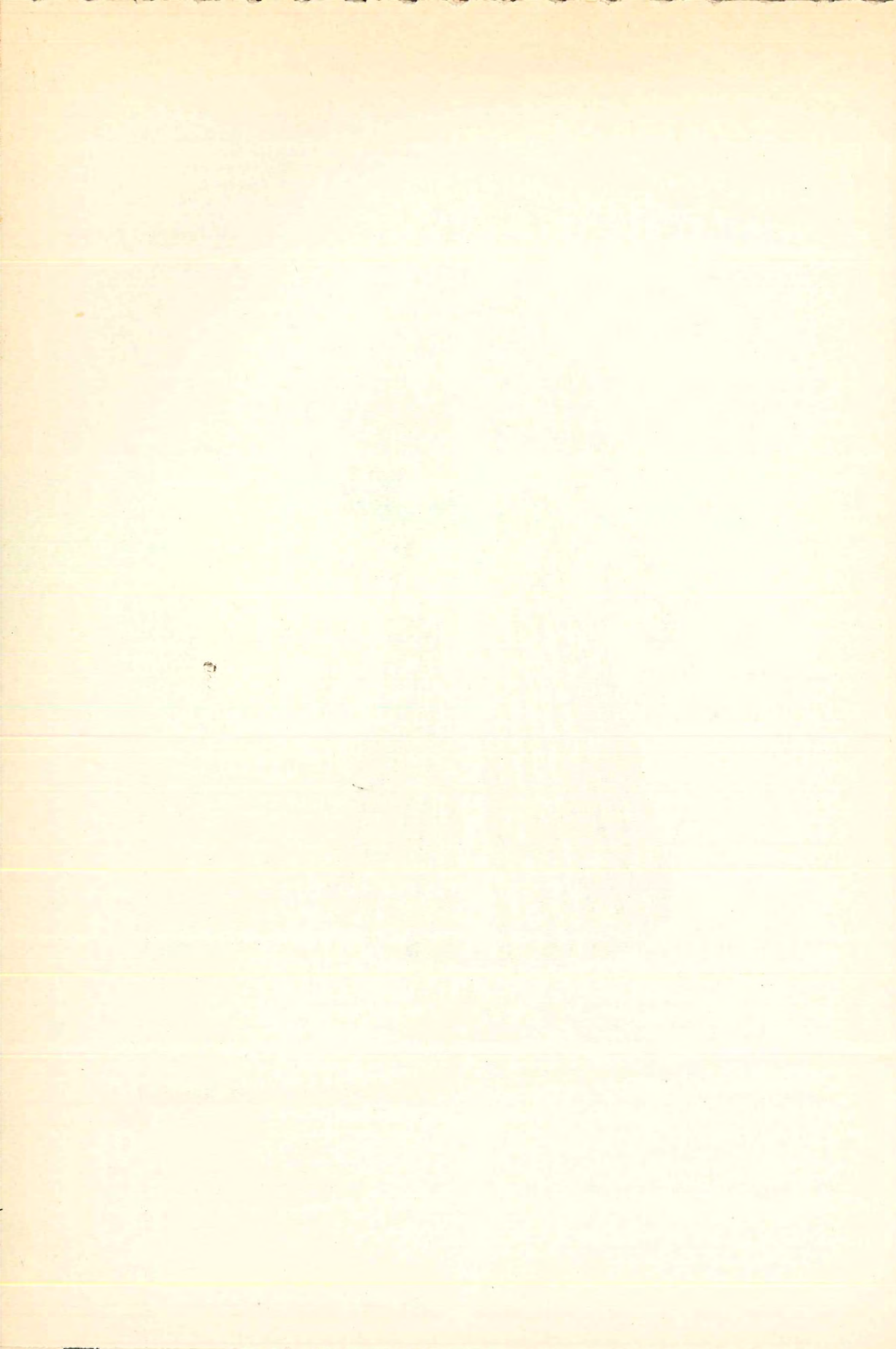
ΑΘΗΝΑ ΤΑΡΣΟΥΛΗ

ΑΘΗΝΑ ΤΑΡΣΟΥΛΗ

ΚΟΠΕΛΛΑ ΤΗΣ ΣΚΙΑΘΟΥ

“Νέα Έστία”, — Χριστούγεννα 1941

ΠΟΛΛΑ γράφθηκαν για τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Εγὼ ἄλλοτε ἀφιέρωσα τὴν πρώτη συστηματικὴ μονογραφία στὴν ἐξαιρετικὴ καὶ ἰδιόρρυθμῃ ἰδιοφυΐα του (Φ. Μιχαλοπούλου: Παπαδιμάντης, ἕνα ψυχολογικὸ Σημείωμα, 1921). Μὰ τοῦτο δὲν πρόσεξα, οὐτ' ἐγὼ οὔτε κανεῖς ἄλλος ἀπὸ τοὺς κριτικούς του, καὶ μόλις τώρα τὸ ἀναφέρω, ὅστερ' ἀπὸ μακροχρόνια ἐπικρινὴν μ' ὄλες τίς πνευματικὲς ἀξίες τοῦ Ἔθνους: Στὴ μετὰφραστικὴ μανία τῶν λογογράφων μας ἀπὸ τὴν ἔπονη τῆς ἀνεξαρτησίας μέχρι σχεδὸν τὸ 1878, ὁ Παπαδιαμάντης ἀντέταξε τὴν ἑλληνικότητά του, τὴ δική του προσωπικότητα καὶ τὴν πρωτοτυπία του, σὺν ἀντίδραση: "Ἐτσι *ἔδημιούργησε* ἐκεῖ πού οἱ ἄλλοι *μετέφραζαν* ἢ ἔκαναν μέτριες δουλικὲς ἀπομιμήσεις παρμένες ἀπὸ ξένα ἔργα. Εἶναι δηλαδὴ ὁ πρῶτος πού ἐπανεστάτησε ἐνόντιον τῆς ξενομανίας τῆς φιλολογίας μας, καὶ ξετύλιξε μπρὸς στὰ μάτια μας τὴν ἑλληνικὴ ὑπαιθρο, τὸ δρᾶμα καὶ τὸ θαῦμα τῶν θαλασσῶν μας, καὶ κυρίως τὴν ψυχολογία τοῦ λαοῦ μας. Καὶ πρέπει νὰ τὸν εὐγνωμονοῦμε: Ἀπὸ τότε ἄρχισε κάποια ἀνεξαρτησία στὴ φιλολογία μας, καὶ στράφηκε ἡ προσοχή μας στὸν πονεμένο, στὸν ἡρωϊκὸ καὶ μεγάλο λαὸ μας.

Κι ἡ γλῶσσα του; Τί δὲν ἔχουμε πεῖ καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα του! Κι' ὅμως ἡ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶνε ἡ μόνη πού ταιριάζει στὰ ἔργα του. Ἄλλοτε θρησκευτικὴ καὶ τῶν συναξαρίων, ἀνάλογα μὲ τὸ θέμα, ἄλλοτε κοινωνικὴ καθαρεύουσα, κι' ἄλλοτε δημοτικὴ, ἐφ' ὅσον τὸ ἐπιτρέπει τὸ περιεχόμενο. Δογματικὸς, ὡς δημοτικιστὴς, θὰ τὴν ἐπέκριναν, ἀλλ' ὡς κοινωνιολόγος καὶ ἱστορικὸς τῆ δικαιολογῶ. Τὸ μόνο του ἐλάττωμα εἶνε ἡ μακρογορία καὶ πολλὰς φορὲς ἡ ἀσυνδέσια καὶ ἀσυνέπεια τῆς ἀφηγήσεως. Ἄλλὰ ποιὸς δὲν ἔχει ἐλαττώματα;

Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝ ΘΘΕΛΕ νὰ δώσει κανεῖς ἕναν ἐπιγραμματικὸν χαρακτηρισμὸν στὸν Παπαδιαμάντη, νομίζω πὼς τοῦτος θὰ ἦταν ὁ καλύτερος: Ὁ δημοφιλέστερος συγγραφέας τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Κι' ἄν, συμπληρώνοντας τὴν εἰκόνα, πρόσθετε: Κι' ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ποιητὲς της, — δὲ θὰ ἔπεφτε καθόλου ἔξω. Ἀπεναντίας, θὰ εὐχαριστοῦσε τὸ σεβαστὸ μου μαῖτρ, τὸν κ. Μιλτ. Μαλακῶση, πού ἐπανειλημμένα ἔχει διακηρύξει πὼς ὁ ἀγαπημένος του «κύριος Ἀλέξανδρος» εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους Νεοέλληνες ποιητὰς.

Μὰ θὰ ρωτοῦσε, δίκαια, κανεῖς: Καὶ ὁ Σολωμός; Ὡ, μὴν ἀνησυχεῖτε. Ὁ ἔθνικός μας ποιητὴς δὲν μετακινεῖται εὐκολὰ ἀπὸ τὸ βᾶθρο ὅπου ἡ κοινὴ συνείδησι καὶ ἡ πνευματικὴ μας παράδοσι τὸν ἔχουν ὑψώσει. Μὰ τὸ περιεργὸ εἶναι τοῦτο: Ἐνῶ

γιὰ τὸ Σολωμὸ ἔχουν γραφτεῖ βιβλιοθηκὲς ὀλόκληρες, ἐνῶ ἔχει ἐξουχιστεῖ καὶ ὁ πιὸ παραριγμένος καὶ ἡμιτελής στίχος του, ἐνῶ εἰδικοί μελετητὲς ἔχουν ἐγκύψει καὶ στὴν πιὸ παραμικρὴ λεπτομέρεια τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ ἔργου του, γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἀξίες λόγου ἐργασίες, — ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ξεχωρίζουν ἡ βιβλιογραφία τοῦ κ. Κασιμπάλη καὶ μιὰ μελέτη τοῦ κ. Ἄγρα, — δὲν ἔχει γίνεαι ἀκόμα σχεδὸν τίποτα γιὰ τὴν πλατύτερη γνωριμιὰ του στὸ Ἑλληνικὸ κοινόν.

Καὶ ὅμως ὁ Παπαδιαμάντης ἐξακολουθεῖ νὰ μένει ὁ δημοφιλέστερος συγγραφέας — καὶ ποιητὴς — τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Κι' ἐδῶ εἶναι τὸ δέξυμωρο: Ὁ ἕνας γράφει: «... Ἐκεῖ παρὰ τὸν ἀπορρώγα βράχον...» Ἡ: «...» Ἡμῖν πτωχὸν βοσκόπουλον...». Ἐνῶ ὁ ἄλλος σμιλεῖται τοὺς στίχους του στὴν πιὸ ἀγνή καὶ καθάρια γλῶσσα τοῦ λαοῦ. Ὁ πρῶτος περιορίζει τίς ἐμπνεύσεις του στὸν κόσμον τῶν ταπεινῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, ἐνῶ ὁ δεύτερος ἀγκαλιάζει τὸ σύνολον τῶν πόθων καὶ τῶν πεπρωμένων τοῦ ἔθνους. Τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι μονομερές, — ἡθογραφικόν, — τοῦ Σολωμοῦ καθολικόν. Ὁ ἔθνικός μας ποιητὴς ἠγήθηκε στὴ δημιουργία μιᾶς πνευματικῆς παράδοσις στὴ νεώτερη λογοτεχνία μας, ἐπήρθε συνειδῆσεις καὶ δημιουργίες, ἐνῶ ὁ ταπεινὸς ἐρημίτης τῆς Σκιάθου δὲν ἄφησε οὔτε μιμητὲς οὔτε μαθητὲς.

Πὼς λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης μένει πάντα ὁ δημοφιλέστερος; Πὼς ἐξακολουθεῖ νὰ διαβάζεται ὅσο περνάει ὁ καιρὸς ἀκόμα περισσότερο, ἐνῶ πολὺ λίγοι — εἰνὴ ἡ μικρὴ ἀλήθεια — ἀνοίγουν τὰ ποιήματα τοῦ Σολωμοῦ; Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀνεξήγητο. Εὐγενὴς ὁ ἕνας, σπουδασμένος στὸ ἐξωτερικόν, ζώντας σ' ἕνα περιβάλλον ὅπου ὁ λαὸς κρατιόταν ἐπίμονα — καὶ σκόπιμα — σὲ κατώτερο ἐπίπεδο ὄχι μόνον ἀπὸ μορφωτικὴ πλευρά, δὲν κατόρθωσε, παρ' ὅλο πού τὸ ἐπέδιωσε καὶ κόπιασε γι' αὐτό, νὰ ἐκφράσει καθάρια τὴ λαϊκὴ ψυχὴ μέσα στὸ ἔργο του. Εἶναι γνωστὸ πὼς σπούδαζε προσεχτικὰ καὶ συστηματικὰ τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμά του, ἐπιδιώκοντας νὰ ἐμφυσῆσει στὰ ποιήματά του τὴν πνοὴ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς. Μὰ σ' αὐτὰ τὰ πράγματα δὲ φτάνει ἡ καλὴ θέλησι μονάχα. Ὁ Σολωμὸς ἐξέφρασε τὴ συνείδησι τοῦ ἔθνους, μὰ ὄχι καὶ τοῦ λαοῦ.

Ἐνῶ στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν ὑπάρχει παρὰ μονάχα αὐτό. Ἡ ψυχὴ τοῦ λαοῦ ξεχύνεται μέσα του, κάθε του σελίδα πάλεται, ἀπὸ τοὺς πόθους καὶ τίς λαχτᾶρες τῆς ταπεινῆς καὶ ἀνώδυμης μάζας, ὅλοι του οἱ ἥρωες ἀνήκουν στὴν παραμερισμένη καὶ περιφρονημένη τάξι τῶν πτωχῶν ἀνθρώπων τῆς κοινωνίας μας, ἐκφρασμένην μὲ τόση ζωντάνια κι' ἀλήθεια, πού μονάχα ἕνας συγγραφέας ἀπὸ τὴν ἴδια

τάξη μπορούσε να νιώσει. *Εκφράζοντας τη λαϊκή ψυχή, ο Παπαδιαμάντης δέν ξανακαμμιάν ιδιαίτερη προσπάθεια. Δέν έσπευδασε, όπως ο Σολωμός, τους τύπους του. Καί η ψυχή του λαού, κυρίαρχη πάντα στην τέχνη όπως και στη ζωή, βρίσκοντας τη δικαίωση της μέσα στο έργο του, του χάρισε τη σπάνια ανταμοιβή, να τον έχει πάντα στο προσκέφαλό της, όπως οι ταπεινοί κι' οι καταδιωγμένοι έχουν το Ευαγγέλιο επειδή ακριβώς εκφράζει την ουσία της βασιανισμένης τους ζωής...

Γ. Μ. ΜΥΛΩΝΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ — δηλαδή τὸ ἔργο του — τὸν γνώρισα μιὰ ἐποχὴ πού κλεισμένη σ' ἓνα βουνὸ τῆς Ἑλβετίας, εἶχα στὴ διάθεσή μου μιὰν ἀπὸ τὶς καλύτερες βιβλιοθήκες πού ἕνας φιλαναγνώστης μπορεῖ νὰ δνειρευθῆ. Μετὰ τοὺς κολοσσούς πού εἶχα διαβάσει, μετὰ τὸ ἀθάνατο ἔργο τοῦ Θερβάντες, τὸν « Δὸν Κιχώτη », μετὰ τοὺς « Δαιμονισμένους » τοῦ Δοστογιέβσκη, ἄλλο ἔργο κολοσσαίου τῆς ἐν γένει φιλολογίας, μετὰ ἀκόμα τὸ νεώτερο ἀριστοῦργημα, πού θὰ μείνη ἀπ' ὅλη τούτη τὴν ἐποχὴ πού ζοῦμε (λέω γιὰ τὸν Γάλλο Σελὶν καὶ τὸ ἔργο του, τὸ « Ταξίδι ἀνάμεσα στὴ Νύχτα », τὸν Σελὶν, τὸν νεώτερο Ραμπελαί καὶ μαζὶ τὸν Δοστογιέβσκη τῆς Γαλλίας, ὅπως καὶ ὁ Ζιντ τὸν ὀνόμασε), ὁ καὶ μόνος ὁ Παπαδιαμάντης, βέβαια, ὅσο καὶ νὰ τὸν ἀγαπᾶμε καὶ νάνα σπουδαῖος γιὰ μᾶς, φαίνεται ὠχρὸς καὶ συμπαθητικὸς, ἔξω ἀπὸ τὴ « Φόνισσά του », πού ἡ φλέβα της συγγενεὺι μὲ τὰ μεγάλα ἀριστουργήματα ὅλης τῆς ξένης φιλολογίας!

Ἡ « Φόνισσα »!... Ἐργο καταπληκτικὸ, πανανθρώπινο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι κάθε ἄνθρωπος διαβάζοντάς το βρίσκει ὅτι συγγενεὺι... Καὶ λέω « συγγενεὺι » μὲ τὴν ἔννοια, ἀκόμα, ὅτι τὸν κάνει νὰ σκεφθῆ θεμελιώδη πράγματα γιὰ τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο τοῦ ἀνθρώπου. Τί εἶναι προτιμότερο, νὰ γεννηθῆ ἢ νὰ μὴ γεννηθῆ κανεὶς; Νὰ ζῆση, ἢ νὰ πεθάνῃ μικρός; Ποιὰ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ τούτη τὴ γῆ, ἂν τύχη κ' ἔχη βάσανα καὶ στεναγμούς; Νὰ τὸ πρῶτο ρῶτημα πού θέτει ὁ Παπαδιαμάντης στὴ « Φόνισσα », τὸ σπουδαιότερό του ἔργο γιὰ μένα.

*Ἐπειτα, ἡ « Φόνισσα » βάζει καὶ δεῦτερο ρῶτημα στὸν ἀναγνώστη. Ἡ γριά Φόνισσα εἶναι ὁ παθολογικὸς τύπος τοῦ ἐγκληματολογικοῦ κόσμου, ἢ, ἀλλοίμονο, δημιούργημα τῆς ἐλληνικῆς δυστυχίας πού μαστίζει τὸν ἐλληνικὸ λαό, καὶ περισσότερο τὶς γυναῖκες τοῦ λαοῦ; Ποιὸς σκέφθηκε ποτέ του, ἀπὸ τοὺς μεγάλους, τὴ δύστυχη ζωὴ τους, τὴ δίχως χαρὰ; Ἡ γυναίκα ἡ λαϊκὴ λὲς καὶ γεννιέται στὰ χωριὰ γιὰ νὰ ὑποφέρει διαρκῶς καὶ νὰ ὑπηρετῆ. Αὐτὴ στὸ

χωράφι, αὐτὴ στὸ σπίτι, αὐτὴ στὰ μωρὰ αὐτὴ ἀκόμα νὰ σταθῆ καὶ ἀφέντης στὸ σπίτι σὺν ξενιτεῦται χρόνια ὁ ἄντρας της καὶ τὴν παρατᾶ στὰ νησιά ἢ καὶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Τί καλὸ ἔχει; Μόχθος, κόπος, βάσανο ἢ ζωὴ της. Μποροῦσε νὰ μὴ βγῆ καὶ μιὰ φόνισσα μέσ' ἀπ' αὐτὲς τὶς γυναῖκες, — μιὰ γυναίκα πὸ ζυπνὴ, πού νάχη καταραστὴ τὴν ὥρα πού γεννιέθηκε καὶ νὰ μὴ θέλῃ κι' ἄλλη γυναίκα νὰ βασανιστῆ ἔτσι στὸν ἔρημο βράχο ὅπου μοχθεῖ ὁ βασανισμένος τοῦτος λαός; Ἡ Φόνισσα εἶναι, λοιπόν, νὰ ποῦμε, προϊόν τῆς ἐλληνικῆς γῆς, μὰ καὶ μαζὶ ἀνθρώπινη, μιὰ πού, ὅπως εἶπαμε, θέτει στὸν ἀναγνώστη, τέτοια βασικά ἐρωτήματα τὸ διάβασμα τοῦ ἔργου.

*Ὁ Παπαδιαμάντης ὁ ἴδιος, μέσα στὴ σημερινὴ σύγχρονη ἐλληνικὴ ζωὴ, μοιάζει σὺν ἅγιος βυζαντινὸς πού ἔζησε ἀκόμα ὡς τὰ προχθές, καὶ ἡ ζωὴ του, ἀπλή, χριστιανικὴ, σεμνὴ, ἀσκητικὴ, κρέπει νὰ φωτίζει ὅλους μας, καὶ πρὸ παντὸς ἑμᾶς ὀσους πιάνουμε τὴν πέννα. « Τιμὰ τὴν πέννα πού ἔγραψε », ἔλεγε ὁ μακαρῖτης ὁ Παπαντωνίου, μιλώντας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη μιὰ μέρα σὲ μένα. Θυμᾶμαι τότε, στὴ συζήτηση πού εἶχαμε μὲ τὸν Παπαντωνίου γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, τοῦ ἔλεγα τὶς ἀντιρρήσεις μου γιὰ τὴ γλῶσσα. « Ἡ οὐσία εἶναι, παιδί μου, τὸ πᾶν!... Ἡ οὐσία! Ἡ γλῶσσα εἶναι δεῦτερο πρᾶγμα... » Θυμᾶμαι ἀκόμα πόσο εἶχα ἐκπλαγῆ ν' ἀκούω τέτοια κουβέντα καὶ ἀπὸ τὸν Παπαντωνίου! Μὰ τὸ διόρθωσε κατόπι εὐθύς: « Ἐννοῶ γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη », μου εἶπε.

Βέβαια, ἡ οὐσία εἶναι τὸ πᾶν!... Καὶ (ἔξω ἀπὸ τὴ « Φόνισσα », πού εἶναι ἔργο ψυχολογικὸ καὶ πλατυτέρης ἀκόμα σημασίας), τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ποιητικὸ. Ὅταν ἓνα διήγημα, ἓνα μυθιστόρημα, δέν ἔχει ἀτμόσφαιρα ποιητικὴ, τί νὰ τὸ κάνης; Καὶ ὁ Παπαδιαμάντης, γιὰ μένα τουλάχιστο, εἶναι ἀκόμα ἓνας μεγάλος ποιητὴς τοῦ πεζοῦ λόγου, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους μέσα στὰ γράμματά μας, μιὰ μορφή — ὁ ἴδιος — κατ' ἐξοχὴν ἐλληνικὴ, ἔχοντας ὅλα τὰ καλύτερα σημάδια τῆς ράτσας μας, μ' αὐτὴ τὴν ἀγιότητα καὶ τὴ σεμνότητα στὴ ζωὴ του, πού τόσο σήμερα μᾶς συγκινεῖ. Εἶναι, νὰ ποῦμε, ὁ Ἅγιος τῆς φιλολογίας μας. Τὰ κύματα τῆς ρωμείκης μπαγαμποντιᾶς καὶ τῆς μοχθηρίας δέν τὸν ἔβριζαν.

*Ἐμεινε σὺν ἓνα νησι ἀνέπαφο μέσα σὲ μιὰ θάλασσα ρωμείκη, πού, ἀλλοίμονο, βγάζει καὶ πολλὲς σαβοῦρες χαρακτήρων!..

Ναί, τώρα, ὅσο πάει, τόσο μοῦ φαίνεται πὼς πρέπει καὶ μεῖς νάχουμε ἓναν Ἅγιο στὰ ἐλληνικὰ γράμματα, κι' αὐτὸς ὁ Ἅγιος πρέπει σίγουρα νὰ εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης, καὶ νὰ μᾶς κυτᾶ ἑμᾶς μὲ τὸ μελαγχολικὸ του ὕφος, — ὅπως τὸν βλέπομε στὶς σπάνιες φωτογραφίες του, — ἴσως καὶ σὰ νὰ μᾶς συμπονή ἀκόμα, ἑμᾶς πού ἔτυ-

χε να ζούμε και να γράφουμε μέσα σ' ένα τέτοιο σάλο!

Ναι, ο Παπαδιαμάντης είναι ο "Άγιος των έλληνολατρίων γραμμάτων, και η σεμνή ζωή του, όπως και η έλληνικότητά του, πρέπει να μ'αξέμπνέει και να γλυκαίνει τη δύσκολη σύγχρονη τούτη ζωή μας.

A. ΝΑΚΟΥ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ είναι, πριν απ' όλα, Ποιητής. "Ένας βαθύς, ζεστός και δυνατός παλμός λυρισμού διαπερνά και δονεί ολόκληρο το έργο του. Οι θαυμάσιες φυσιολατρικές περιγραφές του, που η καλύτερη έκφρασή τους βρίσκεται στη διονυσιακή κραυγή του: «Όλα εκείνα ήταν *ιδικά μου*: οι λόγγοι, αι φάραγγες, αι κοιλάδες, όλος ο αϊγιαλός και τ'ά βουνά» οι λιτές κι' υποβλητικές εικόνες ζωής που μ'αξέδινει, γεμάτες από θρύλους, παραδόσεις και συναξάρια' οι άπλοι και μυστικόπαθοι άνθρωποι του, που ζούν με τις αναμνήσεις τους, με τ'ά όνειρά τους και με τ'ά λεπτά, άπαλά κι' έγκαρτερημένα αισθήματά τους' ο ύπεροχος συνδυασμός του φανταστικού και του πραγματικού, του παράδοξου και του άληθινού, που χαρακτηρίζει και τον ζωντανεύει τις λαμπρές συνθέσεις ζωής και ψυχών που άποκαλύπτει' η άπαλή, γλυκειά και σταθερή θρησκευτική πνοή που διαπνέει ολόκληρο το έργο του' ό'λα αυτά αναδίνουν και έκφράζουν τη βαθεία, ηγαία και γνήσια ποιητική διάθεσή του, την ώρα και άγνη ποιητική ψυχή του.

Μά ο Παπαδιαμάντης δέν είναι μόνο Ποιητής στη γενική, στην πλατειά σημασία. Είναι συγχρόνως — και γι'αυτόν άκριβώς το λόγο — και ένας έθνικός ποιητής. "Όλες εκείνες οι φυσικές όμορφιές που ζωγραφίζει, δέν περιγράφουν παρά το μικρό νησί του' οι εικόνες ζωής που συνθέτει, δέν ίστορούν παρά τη στενή και περιορισμένη ζωή του' κι' οι άπλοι εκείνοι άνθρωποι που ζωντανεύει, δέν είναι άλλοι παρά οι φτωχοί και ταπεινοί ψαράδες του. Και όμως, κάτω από τη μαγική επίδραση της ποιητικής πνοής του, τ'ά κλειστά εκείνα όρια του μικρού νησιού, οι στενές εκείνες εικόνες της ζωής του, ο περιορισμένος ψυχικός κύκλος των ανθρώπων του, όλα μεγαλώνουν, πλαταιίνουν και άπλώνονται γύρω και βαθεία, ως πολύ μακρυσά. Και τ'ό μικρό νησάκι γίνεται ολόκληρη ή "Ελλάδα' η στενή ζωή του σμίγεται και συνταυτίζεται μ' ολόκληρη την έθνική ζωή μας' και μέσα στους φτωχούς ψαράδες του άποκαλύπτεται ολόκληρη η ψυχή του λαού μας, με τ'ά πιό βασικά και φυλετικά γνωρίσματα και χαρακτηριστικά της.

Κι' αυτό άκριβώς είναι η μεγάλη δύναμη κι' η μεγάλη γοητεία του Παπαδιαμάντη: η άθόρμητη και φυσιολογική άφομοίωση της λαϊκής ψυχής μέσα στη δική

του, ή ηγαία και γνήσια, έπομένως και ποιητική, έκφρασή της με την τέχνη του. Γι' αυτό, ενώ έγραψε ήθογραφία, δημιούργησε άνώτερη τέχνη' ενώ χρησιμοποίησε μιá νεκρή γλώσσα, έπλάσε μ' αυτήν τ'ά πιό ζωντανά έκφραστικά μέσα' κι' ενώ δέν έγραψε στίχους, — ή μάλλον τ'ό αντίθετο: ενώ έγραψε κακούς στίχους, — έγινε ποιητής, έμεινε ποιητής και θά ζήσει ως ποιητής, ένας γνήσιος έθνικός ποιητής, ένας άληθινός Ποιητής.

ΜΕΛΗΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ

Ο ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΣ άγαπά τον κόσμο περισσότερο απ' τον έαυτό του, ή άγαπάει τ'ό δικό του κόσμο περισσότερο απ' τον άλλο κόσμο, τ'ό δικό του άνθρωπο περισσότερο απ' τους άλλους ανθρώπους, ή τους άλλους ανθρώπους περισσότερο απ' τον έαυτό του. Βλέπει τον κόσμο μέσα απ' τ'ό δράμα του, κ' είναι ο κόσμος που γεμίζει απ' τ'ό δράμα του. Υπάρχει πάντα μιá τραγική έπαφή του έαυτού του και του κόσμου. "Ο Παπαδιαμάντης δέν είναι ένας τυραννισμένος άσκητής, ένας χριστιανός που έγκαταλείπεται ολόκληρος στην πίστη του. Είναι ο δημιουργός που ξαναπλάθει τον κόσμο, που άντικρύζει την πραγματικότητα μέσα απ' τ'ό όνειρο. "Ο κόσμος που δημιουργεί έχει πολύ ρόδινο φως, την έπιθυμία της χαράς των αισθήσεων που δέ δοκίμασαν τίποτα και δισούν. Η μοναξιά του, ή άπομόνωσή του, ή μελαγχολία του, δέ φτάνουν στ'ό τραγικό, στ'ό σκληρό, είναι άπαλά χρωματισμένες. Κι' οι άνθρωποι του, όσο κι' άν σκύβουν κάτω απ' τ'ό βάρος της ταπεινώσης, δέ μ'αξέφέρουν μπροστά στην άβυσσο των ήρώων του Ντοστογιέφσκι, που τους πλημμυρίζει ο ούρανός και η κόλαση. Καμμιά μεταφυσική άγωνία, τίποτε τ'ό χαλασμένο, τ'ό σακατεμένο, τ'ό δαιμονικό. Νομίζεις ότι περπατάς ανάμεσα σε φάτα ρόδινα, σε χρώματα τριανταφυλλένια, που σιγά-σιγά ξεθωριάζουν, γίνονται θαμπά, και πέρα απ' αυτά, γύρω απ' αυτά, πλανιέται μιá έλαφριά όμίχλη μελαγχολίας, μιá σκιά σχεδόν διάφανη, "Ένα πάθος που σκοτώνεται μόνο του μόλις κραυγάσει, ένας έρωτισμός που δέν τολμά να φωνάξει, μιá ψυχή γεμάτη όρμης που τρομαγμένη αναδιπλώνεται στ'όν έαυτό της, δίνουν τ'ό δράμα του πρώτου "Ελληνα πεζογράφου που είδε τον κόσμο μέσα απ' τ'ό όνειρο.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΞΕΦΛΟΥΔΑΣ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, ο μεγαλύτερος άναντίρρητα πεζογράφος στη νεοελληνική λογοτεχνία, είναι ή ξεχωριστή φυσιογνωμία που σμίγει την έλληνολατρεία με τη χριστιανική φιλοσοφία, όπως αυτή έκφράζεται στη βυζαντινή έκκλησιαστική παράδοση, ή όποία κυριότερα συνέχει την ψυ-

χή του. Ίδιότυπος στή γλώσσα, πού είναι κρᾶμα ὄλων τῶν περιόδων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, μονότροπος στῶν περιοχῶν τῆς μουσικοπάθειας, παρατηρητῆς βαθύτατος, ἀναλύει τ' ἀνθρώπινα μὲ ὄλη τὴν ἠθογραφικὴ δύναμη πού ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν καταδεκτικὴ συναναστροφή μὲ τὴ στενωτέρη πατριδα του, γιὰ νὰ ὑψωθεῖ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀνάτασή του σ' ἕνα πνευματοποιημένον ἠθικὸ κύκλω. Παντοῦ, σὲ ὄλη τὴν εὐλαβητικὴ αὐτὴ ἀναζήτησή του, πού, ἐξευγενίζει καὶ ἐξωραϊζει τὸ καθεστῆ, ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν ζωντανῶν ἀναμνήσεων ὡς τὸν ἀνέφικτο χῶρον τῆς ἰδεοληψίας, ἐκδηλώνεται ὁ Παπαδιαμάντης διαρκῶς σάν ἕνας ποιητῆς πού συμβιβάζει τὸ φυσιολατρικὸ ρεμβασμὸ μὲ τὴ μεταφυσικὴ μακαριότητα.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΞΥΔΗΣ

ΗΘΟΓΡΑΦΟΣ, χαρακτηριστῆς ἀπαράμιλλος, μὰ καὶ ἀνθρωποπλάστης, ὁ Ἄλεξανδρος Παπαδιαμάντης κατάφερε ν' ἀπλώσῃ, μὲ τὴ γόνιμη καὶ πλούσια φύση του, τὸ γενέθλιο νησί του, σὲ μιὰν ἀπέραντη κοσμοπολι. Ὁ Παπαδιαμάντης ἦτανε ὁ γεννημένος διηγηματογράφος. Ἄλλ' ὅταν τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1910 ἢ Ἰνφλουέντζα τὸν ἐκρεβάτωσε καὶ στὶς 3 Ἰανουαρίου τοῦ 1911 ὁ μεγάλος Σκιαθίτης ἄφησε τὴν στερνὴ πνοή του σιγοψάλλοντας τὸ τροπᾶρι τῆς Ἐνάτης ὥρας τῶν Θεοφανείων: «Τὴν χεῖρα Σου τὴν ἀψαμένην», τὸ ἑλληνικὸ βιβλιοεμπόριο τὸν ἀγνοοῦσε τελείως — αὐτὸν, ἕναν ἀπὸ τοὺς πολυγραφωτέρους λογοτέχνες τῆς γενεᾶς του.

Ἡ ἀσκητικὴ του φύση τὸν ἔκανε, παρ' ὄλες τὶς στερήσεις τῆς παράμερης ζωῆς του, νὰ στοχάζεται πῶς ὁ θάνατος εἶναι τὸ μοιραῖο τέλος ἑνὸς ταξιδιοῦ, καὶ νὰ μὴ βρῖσκη στὸ ταξεῖδι αὐτὸ τὸ ἐλάττωμα πού βρῖσκουνε τόσοι ἄλλοι: πῶς εἶναι πολὺ βραχύ.

Σοφᾶ ὁ Παλαμᾶς χαρακτήρισε τὴ μέθοδο τῆς ἔργασίας τοῦ Παπαδιαμάντη «πρωτεϊκῆ», καὶ ἄδικα ὁ Κώστας Χατζόπουλος, σάν ἀπολογητῆς τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, φάνηκε κάποτε σκληρὸς στὸ μεγάλο Σκιαθίτη, παραγνωρίζοντας πῶς ὁ Παπαδιαμάντης ἦτανε αὐτοφυῆς καὶ διηγότανε «πρὸς ἴδιαν του τέρψιν», χωρὶς νὰ γράφῃ διηγήματα «ἐκ προμελέτης».

Σὰ γνήσιο ποιητὴ τὸν ἐμάγευε τὸν Παπαδιαμάντη τὸ μυστήριον τῆς φύσης: γι' αὐτὸ καὶ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς ἀβίαστες περιγραφές του, δίνει τὴν ἐντύπωση ἑνὸς ἀνιχνευτῆ πού ἀναζητεῖ τὶς πολλαπλὰς ἰδιότητες τοῦ μυστηρίου αὐτοῦ. Ἡ ἐπικουρικὴ του διάθεση καθρεφτίζεται στὸν ἀπραγματοποίητο γιὰ τὴ λεπτὴ αἰσθηματικὴ φύση του πόθο νὰ γευθῆ ἀπὸ τὸ δέντρο τῆς Γνώσης ὄλους τοὺς καρπούς τῆς Ζωῆς.

Τὸ ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη θὰ μὲν πάντα στὴν κορυφῇ τῆς ἑλληνικῆς πεζο-

γραφίας, γιατί εἶναι τὸ πολύμορφον ἔργον ἑνὸς ἀληθινοῦ Ἑλληνοχριστιανοῦ συγγραφέα, πού μπορεῖ νὰ μαθήτεψε σὲ ξένα πρότυπα, μὰ πού ἡ ἐπήρειά του στάθηκε γι' αὐτὸν παροδική, ὀλότελα συμπτωματικὴ κι' ἐξωτερικὴ.

«Ἐγὼ γράφω ὅπως μοῦ κατεβαίνει», εἶπε κάποτε ὁ Παπαδιαμάντης. Κι' οἱ βιογράφοι του διασαφίζουνε πῶς ὁ μεγάλος Σκιαθίτης ἔγραφε πότε σ' ἕνα καφενεῖο τῆς Δεξαμενῆς ἢ στὸ Μοναστηράκι, ἀνάμεσα στὸν «συμμιγῆ θόρυβον τῶν καφενιζομένων, στὸν ὀρυμαγδὸν τῶν σφαιριστηρίων, στοὺς κρότους τοῦ σκακιοῦ καὶ στὶς στεντόρειες διαλαλήσεις τῶν παραγωγελῶν ἀπὸ τὰ γκαρσόνια».

Στὴ λεπτομέρεια αὐτὴ θάπρεπε ν' ἀναζητηθοῦν οἱ μορφολογικὲς ἀτέλειες τοῦ ἔργου του. Ἡ ἴδια ὅμως λεπτομέρεια διατρανώνει τὴν πεποίθησιν πῶς τὸ ἔργον αὐτὸ τὸ γέννησε μιὰ πληθώρα ψυχικῆς ζωῆς, πού ἀναβαφτιζόταν καὶ ἀνανεωνόταν ἀπὸ μιὰ ζωντανὴ καὶ ἄσβουτη πίστη.

Θερμοὶ ἔπαινοι ὀφείλονται στὴν ὥραια πρωτοβουλία τῆς «Νέας Ἑστίας», ἀφοῦ στὴν κρίσιμη αὐτὴ γιὰ τὸ Ἔθνος ἐποχὴ δὲ λησμόνησε μιὰ τόσο μεγάλη γιὰ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐπέτειο. Χάριν τῆς ἱστορίας, ἄς προστεθῆ πῶς τὸ πρῶτον δεκάχρονον φιλολογικὸν μνημόσυνον τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ ἔκαμε στὸ θέατρο «Κοτοπούλη», τὸ Γενάρη τοῦ 1921, ἡ νεοσύστατη τότε καὶ λιγόζωη, λόγῳ τῆς ἐπιστρατεύσεως πού ἐπακολούθησε, «Καλλιτεχνικὴ Συντροφία», — ὀργανωμένον ἀπὸ τοὺς κ. κ. Φ. Μιχαλόπουλο, Γ. Σταυρόπουλο, Κ. Φαλτάιτε, Γ. Κυριακίδη, τὸν ὑποφαινόμενον κ.ά.

Τιμῶνας σήμερα ἀπὸ τὶς στήλες τῆς «Νέας Ἑστίας» τὴ μνήμη τοῦ ἀνθρωπογράφου τῆς «Φόνισσας», τοῦ ἀσύγκριτου ἱστορητῆ τῶν ταπεινῶν, ξαναζοῦμε γιὰ λίγες στιγμὰς τὴν ἀγνήν ποίησιν τῶν «Ρόδιων ἀκρογιαλιῶν», τοῦ «Ρεμβασμοῦ τοῦ Δεκαπενταυγούστου», τὴν ποίησιν, πού ἂν ἦτανε κόσμημα θὰ ἦταν ἀπὸ ἀτόφιο χρυσάφι, τὴν ποίησιν πού ἀναβρῦζει σάν κρυσταλλένια πηγῆ, τὴν πιὸ τρυφερὴν κι' ἀπὸ τὰ ὑγρά μαργαριτάρια πού λάμπουν στὸν κάλυκα τῶν λουλουδιῶν.

ΑΔ. Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΑΣ

Η ΓΝΩΜΗ τῶν συγκαιρινῶν εἶναι πολὺ ταπεινὸ μνημόσυνον στὸν Παπαδιαμάντη, ἂν καὶ τιμᾶ ὄλους μας. Τὸν Παπαδιαμάντη θὰ τὸν στήσει ὁ χρόνος κεῖ πού πρέπει, ὅταν ἀμερόληπτα θὰ τὸν ἀπολαβαίνουν οἱ νέες γενεές, καὶ τὰ διηγήματά του θὰ χρησιμεύουν γιὰ κείμενα ὄχι μόνον γιὰ καλλιτεχνικὴ ἀπόλαυση, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὑποδείγματα διδαχτικὰ τεμαχίων στὰ σχολεῖα, ὅπου τὰ παιδιὰ θὰ σπουδάζουν ἀπὸ τὰ κείμενά του τοὺς νόμους τοῦ καλοῦ ὕφους καὶ τὶς ἰδιότητές του.

Ἐγώ, πού τόσο συγγενεύω ψυχικά μέ τό μεγάλο καλλιτέχνη τοῦ λόγου, σάν παπαδοπαίδι, καί εἶμαι μυημένος ἀπό μωρό στήν ἐκκλησιαστική κατάνυξη πού τόν συν-ἐπαιρνε δταν ἔγραφε Χριστουγεννιάτικα καί Πασχαλινά διηγήματα τοῦ νησιοῦ του, — ὅπως ἔγραψα κι' ἐγώ, ὀδηγημένος ἀπό τήν ἴδια κατάνυξη, « Τά Χριστούγεννα στή Θράκη », τήν « Πασχαλιά στή Θράκη », « Τά περασμένα στή Θράκη », « Τοῦς χαμένους κόσμους » κλπ, πού ὅλα ἀναφέρονται στή ζωή καί ζωγραφιά τῆς δύσμοιρης Θράκης τῶν ἡμερῶν αὐτῶν, — ἐγώ μπορῶ νά βεβαιώσω καί σά δάσκαλος ἀκόμα πῶς τό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη θά ζήσει αἰώνια καί θά χρησιμέψει πολὺ στήν καλλιτεχνική ἀνάψωση τοῦ λαοῦ μας, πού διαβάζει εἴτε αὐθόρμητα ἀπό καλλιτεχνική διάθεση, εἴτε διδάσκειτα στά σχολεῖα τὰ καλλιτεχνικά του.

ΠΟΛΥΔ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ὅσο κανεῖς ἴσως ἄλλος Ἕλληνας πεζογράφος, ἀληθεύει τό λόγο τοῦ Νίτσε : « Δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι οἱ μεγάλοι δάσκαλοι τῆς πρόζας ὑπῆρξαν πάντα σχεδόν ποιητές, εἴτε δημόσια, εἴτε μονάχα στά κρυφά καί γιά λιγοστούς γνώριμους ». Ὁ Παπαδιαμάντης, ἀπ' ὅπου κι ἄν τόν κυτᾶμε, εἶναι ποιητής. Ὅλα, ἡ εὐαισθησίᾳ του, ἡ συχνότερη καί πιό κυρίαρχη διάθεσί του, τό μυστικό θρησκευτικό βάθος του, ἡ ὄραματική του ἰκανότητα, ἐκεῖνο τό καλοκάγαθο χασμόγελο μέ τό ὁποῖο λούζει ἔμπνευχα κι ἄψυχα, τὰ πάντα, ἡ ἴδια ἡ σύσταση τῆς τέχνης του, τό ὅτι στά καλλίτερα διηγήματά του σχεδόν δέ βλέπουμε « θέμα », τό ὕφος του, τέλος, ὅλα δείχνουν τόν ποιητή. Τό ὕφος του πλάθει διαρκῶς, μεταμορφῶναι καί μετασυνάει, πραγματώνει μιά μεταφορά ἀπό τόν κοινό ἐμπειρικό κόσμο σ' ἕναν κόσμο δικό του, ποιητικό. (Μιλῶ ἰδίως γιά τὰ δεκαπέντε-εἴκοσι καλλίτερα διηγήματά του.) Κι αὐτό γίνεται ὄχι μόνο βέβαια γιάτ' ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει ἕξοχες καλλιτεχνικές ἰκανότητες, ἀλλά κι ἐπειδὴ διηγεῖται μιά πολὺ βαθειά κι ἐντελῶς αὐθεντική ἱστορία, τήν ἱστορία τῆς ψυχῆς του. Τό ὕφος του βγαίνει ἀπ' τίς πιό κρυφές ρίζες τῆς ὑπάρξεώς του, εἶναι — δέ μποροῦμε νά μὴ θυμηθοῦμε τόν ὄρισμό τοῦ Buffon, ἐξακολουθεῖ νά προβάλλη σάν ὁ σωστότερος — ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ἡ σεμνότητά, ἡ διακριτικότητά, ἡ ταπεινοσύνη, ἡ καλοκαγαθία καί ἡ γλυκυθυμία του, ἡ ἀκακία, ἡ τρυφερότητά του εἰρηνία, ὅ,τι ἀποτελοῦσε τήν ἀνθρώπινη ὑπόστασή του, βρίσκεται αὐτοῦσιο σ' ὁ ἔργο του, εἶναι ὅ,τι πιό γνήσιο καί πιό καλλιτεχνικό, ὅ,τι πιό πολύτιμο ἔχει τό ἔργο του. Ἀνάμεσα ἀνθρώπου καί ἔργου, δέν ὑπάρχει ἡ παραμικρότερη λύση συνέχειας, ἄνθρωπος

κι' ἔργο ἤχοῦν ἀπολύτως ὁμότονα, πράμα πού ἐμένα τουλάχιστον εἶναι ἀδύνατον νά πῶ πόσο μ' ἀνακουφίζει, τί βαθειά καί διαρκῶς πληγωνόμενη λαχτάρα τῆς ψυχῆς μου ἱκανοποιεῖ. Καί ἄλλο τόσο δυσκολεύομαι νά πῶ ἡ ταπεινοσύνη τοῦ ἀνθρώπου αὐτοῦ τί ὄση εὐφραντική μοῦ φαίνεται μέσ σ' ἕνα κόσμο λογοτεχνικό πού τίποτε δέν ἐξάσσε τόσο, ὅσο τήν ταπεινοσύνη καί τή σεμνότητα.

Ὁ Παπαδιαμάντης δέν εἶναι μόνο ἕνας ἕξοχος καλλιτέχνης· εἶναι κι' ἕνας ἕξοχος τύπος ἀνθρώπου.

ΚΛΕΩΝ ΠΑΡΑΣΧΟΣ

ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ τοῦτο θάπρεπε νά τό γράψει σήμερα μέ τό δάκρυ καί τό αἷμα του, τῆ συγκρατημένη ἀνάσα του καί τ' ἀναφυλλητά του, τό μεγάλο ἀνώδυμο κι' ἀταχτοποιητό ἀκόμη πλήθος τῶν ἀφανῶν καί φερέλπιδων πονεμένων τῆς ἑλληνικῆς γῆς, αὐτῶν πού τίς θλιμμένες τοῦς μᾶς εἶπεν ἱστορίες ὁ Παπαδιαμάντης. Μά καί τοῦτοι οἱ διανοοῦμενοι λογοτέχνες συνάδελφοι τοῦ κορυφαίου μας πεζογράφου, πού συντάσσουν τίς σελίδες αὐτές, τιμοῦν ἐπάξια τήν ἀγέραστη κι' ἔνδοξη μνήμη του, γιάτ' νιώθουν πῶς, ἄν ὁ μοναστής ἐκεῖνος τοῦ λόγου στάθηκεν ἀγνός, ἐμπνευσμένος καί τεχνίτης, κι' ἄν δημιούργησε ἔργο ἐξαιρετά ἠθογραφικό, εἶταν ἐπειδὴ στήν ψυχῆ του καί σ' ὁ νοῦ του ἀντιβοοῦσε ὁ λαός μας ὀλάκαιρος μέ τήν προαιώνια κι' ἀδιάκοπη ἱστορική, κοινωνική καί βιωτική ζωή του. Κι' ἄν ὕστερ' ἀπό τόν Παπαδιαμάντη εὐτυχίσαμε νάχομε πληρέστερη, εὐχυμώτερη κι' εὐσομώτερη ἀνῆση συναισθηματικῆς καί πνευματικῆς καλλιέργειας κι' αἰσθητικῆς παραγωγῆς, ἦταν γιάτ' ἡ σύγχρονη ἑλληνική διανόηση καί λογοτεχνία εἶδε πιό σταθερά, κατανόησε πιό ὀρατά ἀπό κείνον τό παρεχόμενο ἀπό τήν ἐποπτεία καί τήν ἔρευνα τῆς ζωῆς μας ὕλικό, κι' ἔφερε σ' ἐπαφή στενότερη ἀπ' ὅ,τι ἐκεῖνος μπόρεσε, τ' ἀντικείμενα, τήν ψυχολογία καί τήν κίνηση τῶν ἰδεῶν μέ τοῦς ἀσφαλέστερους κι' ἀποδοτικώτερους ρυθμούς τῆς πεζογραφίας.

Ὡστόσο ὅμως, ὁ Παπαδιαμάντης, μέ τῆ « Φόνισσα », τό « Ὀλόγυρα στή λίμνη », τό « Μοιρολόι τῆς φώκιας », τό « Ὀνειρο σ' ὁ κῦμα » καί τήν ἄλλη διαμαντένια καί φωσφοριστή σειρά τῶν δημιουργημάτων του, μένει πάντοτε ὁ φωτεινός καί μεγαλειώδης συμπαραπλευρός τοῦ Σολωμοῦ πού ἔγραψε τόν « Ὑμνο εἰς τήν Ἐλευθερία », τὰ « Σχεδιάσματα τῶν Ἐλευθερῶν Πολιορκημένων » καί τῆ « Γυναίκα τῆς Ζάκυθος ». Κι' ἀποτελοῦν ἀληθινά ὁ αἰγαιοπελαγίτης κι' ὁ ἑπτανήσιος μαζί τό ὑπέραμμο διδυμο ἀστέρι σ' ὁν πνευματικό οὐρανό μας, καί συμβολίζουν γιά πάντα τό παρόν καί τό ἐξαισιο λογοτεχνικό μέλλον τῆς φυλῆς.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΠΑΥΛΙΔΗΣ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ είναι καθιερωμένος μέσα στη νεοελληνική εποχή. Ἄρθρα, μελέτες, διαλέξεις, σύμφωνα με την τυπωμένη βιβλιογραφία του, τὸν διδάσκουν, παρ' ὅλο πὸς τὸ ἔργο του ἴσως δὲν εἶναι προσιτὸ ὅσο θάπρεπε καὶ πρέπει. Γιὰ τὸ γιὸ τοῦ Ἱερέα, τὸ σπουδαστὴ πὸς δὲν πῆρε πυχλο, τὸν ἰδιωτικὸ διδάσκαλο, τὸ φτωχὸ πὸς ζεῖ μ' ἐγκαρτέρηση στὸν Ἥλιο ὅπου ὁ πλούσιος τυχαίνει ἀπὸ παρεξήγηση νὰ τοῦ δώσει ἐλεημοσύνη, τὸν ἀγωνιζόμενο νὰ πορίζεται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, τὸν ἔχοντα οἰκογενειακὰ βάρη, τὸ συνεργάτη σ' ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ, τὸ μεταφραστὴ (ἰδίως ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ), τὸ λογοτέχνη πὸς ἐγκαταλείπει τὸ ρωμανισμὸ ἀπὸ τὸ πρῶτο του ξεκίνημα, παραδιόμενος σ' ἕναν πραγματισμὸ, ρεαλισμὸ, νατουραλισμὸ, τὸ γραφικὸ διηγηματογράφου χαρακτηρηστικῶν καὶ ἡθῶν, τύπων ἀπλοϊκῶν, μικροαστῶν, μικρονοικοκύρηδων, νησιωτῶν, χωριατῶν, τῆς ἰδιαίτηρς του πατρίδας, τὸ συνθέτη ἕμνων καὶ τροπαρίων ἐκκλησιαστικῶν, τὸ μανιώδη ψάλτη τῶν ἑορτῶν πὸς ἐκπνέει ἐπαναλαμβάνοντας σιγανὰ ἐκκλησιαστικὸ ἄσμα, βρίσκουμε χαρακτηρισμοὺς καὶ ἐπίθετα ὅπως τὰ ἀκόλουθα: διαπνέεται ἀπὸ βαθειὰ εὐλάβεια, εἶναι ταπεινός, μετριόφρων, ἄκακος, ἀγαπητὸς, ἀγαθός, γεμάτος ἀφοσίωση, λατρεία, συμπάθεια, ἡμεράδα, γλυκύτητα, νοσταλγία, ἀγάπη πρὸς τὴ φύση, γνήσιος, πρωτότυπος, ἔθνικός, ἀρνιέται τὸ ἐρωτικὸ πάθος, ἀγαπᾷ τὸν τόπο του, συντηρητικὸς, ἀρνιέται τὴν ἀνησυχία τῆς γνώσης, ψυχὴ καλογερικὴ, πιστός, ὀρθόδοξος, μεταβυζαντινός. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς πὸς νικῆθηκε, ἔχασε κι' ἀρνήθηκε τὴ φαινομενικὴ ζωὴ (ὅπως κάθε ἀληθινὸς ἐργάτης τοῦ πνεύματος) καὶ δούλεψε γιὰ νὰ δημιουργήσει, νὰ προβάλλει ἀπὸ τὰ ἔσω ἔσω τὴν ἀληθινὴν ζωὴ τῆς ὑπόστασής του, αὐτὸ τὸ πνευματικὸ τοπίο παρουσιάζει περίπου. Ἡ σχετικὴ ἐπιφύλαξη γιὰ μᾶς σήμερα πὸς ζοῦμε τὴν κατάλυση τῆς ἀτομικῆς θεωρίας, ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπίτευξη τῆς διάσπασης τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν ψυχανάλυση, ἔγκειται κυρίως στὸ ὅτι δὲν πειθάρχησε γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ πνευματικοῦ του τοπίου οὔτε στὸ φῶς, οὔτε στὸν ἄνεμο, πὸς ἐπηρεάζουν τὰ χρώματα καὶ ἀλλοιώνουν τὰ σχήματα μέσα στὴν αἰώνια τους κίνηση, γεμίζοντας τὸ χάος μὲ συνειδηση, καὶ εἶδε στατικά, μ' ἐμπιστοσύνη στὸ ἀνάστημα, στὴν ἡλικία του, σὲ ὅσα ὀρίζουν τὰ ἀτομικὰ μας αἰσθήματα, ἐπηρεασμένος κατὰ τοῦτο, ἀθελά του, ἀπὸ τὴν Εὐρώπη, ὥστε ἐμεῖς, πὸς φαινόμεστε ὡς δῆθεν ἄπιστοι καὶ ὀλιστές, κι' ὅταν ἀκόμα παραδινομάστε στὴ ροή, γιὰ νὰ μᾶς λάβει ἀλλοιωμένους ἐκ τοῦ πραγματικοῦ καὶ καθαρῶς ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων, νὰ νιώθουμε κοντινὰ μᾶς ὄχι μόνο τῖς μεσαιωνικὲς ψυχῆς τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ τὴν

ἔμφοβη συντηρητικὴ ἄρνηση κάθε κίνησης τοῦ γνήσιου μεταβυζαντινοῦ Νικοδήμου, ἀπ' ὅτι μποροῦμε νὰ νιώσουμε νὰ πλέει στὸ ἴδιο ρεῦμα μὲ μᾶς τὸν Παπαδιαμάντη.

ΝΙΚΟΣ ΓΑΒΡΙΗΛ ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ χρόνια πέρασαν ἀπὸ τότε πὸς ἔκλεισε τὰ μάτια του, κι' ἀκόμη οὔτε τὸ ἔργο του μᾶς χαρίστηκε σὲ μιὰν ἀντάξιαν ἔκδοση, οὔτε μιὰ προτομὴ του στήθηκε σὲ μιὰ γωνιά, νὰ μᾶς θυμίζει τὴν ἀσκητικὴ καὶ σεμνὴ μορφή του. Καὶ ὅμως εἶναι ὁ μέγας καὶ ὁ ἀφθαστος ὡς τὰ τώρα. Πηγὴ κατάρια, ἑλληνικὴ, πὸς ἀνάβρυσε καὶ ἀφθονῶς ξεχείλισε σὲ ρυακία, σὲ καταρράχτες ὀρητικούς, σὲ ἥρεμα ποταμάκια, ὥσπου ἐνωμένα ὅλα σχημάτισαν τὸ μεγάλο ποταμὸ μὲ τὰ λαμπικαρισμένα νερά...

Δὲν μπορῶ νὰ καθορίσω πὸς βρίσκω τὴ γοητεία πὸς μὲ κυριεῖται σὰν ἀνοίγω τῖς σελίδες του καὶ διαβάζω γιὰ ἑκατοστὴ φορὰ τὰ ἴδια πράματα. Γιὰ ἕνα ποίημα, γιὰ μιὰ μουσικὴ σύνθεση, ἐννοεῖται ἡ ἐπανάληψη, καὶ τὸ θέλγητρο βρίσκεται περισσότερο στὸν ἦχο καὶ στὴν ἀνάταση τῆς ψυχῆς πρὸς στοὺς ὀρίζοντας πὸς ἀνοίγονται μπροστά μας μὲ τὴν ὑποβολὴ ἀπὸ μιὰ κατάσταση πὸς εἶναι ἡ μυστικοπάθεια.

Ὅσοι φορὲς διαβάζω Παπαδιαμάντη, λέγω: «Μήπως ἄραγε καὶ τὸ ἔργο του εἶναι κάτι τέτοιο; Δὲν προσέγω οὔτε τὴν ὑπερκαθαρεύουσά του κάμ. Δὲν ἐξετάζω οὔτε τὴν πλοκή, οὔτε τὸ μῦθο, οὔτε τὸ δέσιμο καὶ τὴν ὑπόθεση. Λικνίζομαι μέσα στὴν ἀφήγηση» μὲ ἀφαρπάξει ἡ μαγεία τῆς περιγραφῆς γίνομαι κι' ἐγὼ ἕνας ταπεινός καὶ ἀπλοϊκὸς μαζί μὲ τοὺς ἄλλους ἀκολουθῶ τοὺς παπᾶδες στὰ ἐξωκλήσια, καὶ τῖς γυναῖκες στῖς λειτουργίες, καὶ τοὺς ξωμάχους καὶ τοὺς βοσκούς στὰ πανηγύρια, καὶ γίνομαι φυσιολάτρης καὶ πανθεϊστής, ἀλλὰ καὶ θρησκὸς μαζί. Ἄκούω τὸ ψιθύρισμα τῶν πεύκων, τὴ βοή τῶν κυμάτων, βλέπω τὸ ὄνειρο στὸ κῆμα, ἀλλὰ καρφῶν τὰ μάτια μου καὶ στὸ γλωμὸ πρόσωπο μιᾶς Παναγίας τοῦ τέμπλου ἑνὸς ρημοκλησιοῦ.

Ἡ κριτικὴ δοκίμασε νὰ τὸν ἀναλύσει, νὰ τὸν ἐξετάσει, νὰ τὸν κατατάξει. Δὲν τὸ μπόρεσε, οὔτε καὶ θὰ τὸ μπορέσει. Ξεγλυστράει καὶ ξεφεύγει. Ἄλλοι εἶναι πιθανὰ τεχνικώτεροι, γενικώτεροι σὲ θέματα καὶ ἰδέες, ὁμαλῶτεροι σὲ μορφή καὶ σὲ σχηματισμὸ γλώσσας. Αὐτὸς μένει ξεχωριστός, μόνος καὶ ἀμίμητος. Κανένας δὲν τόλμησε νὰ τὸν ἀντιγράψει, γιὰτὶ θὰ γίνεαι ἀμέσως καταγέλαστος.

Πῶς ἔγραφε; «Ἔτσι ὅπως τοῦ ἐρχόταν καὶ ὅπως τὸ κατέβαινε», — εἶναι δικές του φράσεις αὐτές. Ἐπανερχομαι στὴν κριτικὴ. Κάνει ἕνα μεγάλο σφάλμα. Τὸν ἐξετάζει σὰ διηγηματογράφου, ἐνῶ αὐτὸς εἶναι

καί μένει ένας μεγάλος, πολύ μεγάλος και πηγαίος ποιητής.

ΠΕΤΙΜΕΖΑΣ - ΛΑΥΡΑΣ

ΔΕΝ ΞΑΝΑΝΟΙΩΓΩ σήμερα τὰ βιβλία του, ν' ἀντλήσω μιά πιό νωπή ἐντύπωση. Κι' ὅμως ἔχω πάνω ἀπὸ χρόνο νὰ διαβάσω καὶ μιά του σελίδα ἀκόμα. Ξεπότηδες ἀφῆνω τὸν ἑαυτὸ μου ἐλεύθερο, νὰ στοχαστεῖ καὶ ν' ἀναπολήσει, νὰ ξαναφέρει στὴν ἐπιφάνεια τὴν ἐντύπωση ποὺ ἔχει μείνει καιρὸ μέσα μου, ἀπ' ὅλο τὸ προηγούμενο διάβασμα τῶν βιβλίων του. Θαρῶ πὼς ἔτσι θὰ ζωντανέψει καλύτερα ἐντὸς μου ἡ ψυχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, ἡ ἀτμόσφαιρά του, τὸ κλίμα του, τὸ νησί καὶ οἱ ἄνθρωποι του. Γιατὶ αὐτὸ εἶναι ποὺ ξεχωρίζει τὸν Παπαδιαμάντη. Δὲν εἶναι ὁ στοχαστὴς ὁ πλατύς, δὲν εἶναι ὁ ἀνήσυχος διανοητὴς, ὁ φιλοσοφημένος μελετητὴς τῆς κοινωνίας. Μόνο εἶναι ἡ καρδιά ἡ μεγάλη, εἶναι τὸ μάτι ποὺ παρατηρεῖ τέλεια, κι' εἶναι ἡ ψυχὴ ποὺ αἰσθάνεται καὶ διαισθάνεται, ἡ ψυχὴ ποὺ καταλαβαίνει καὶ ἀναλύει καὶ ἐμβαθύνει. Μιά μεγάλη καρδιά σ' ἕναν κόσμο ταπεινὸ.

Ἀλήθεια, ταπεινός, στενός, ἀπλοϊκὸς κόσμος ὁ κόσμος τοῦ Παπαδιαμάντη, εἶτε στὸ νησί εἶναι, εἶτε στὴν Ἀθήνα. Περιορισμένοι ὀρίζοντες, τιποτένιες φιλοδοξίες, μικρά τὰ πάθη. Κι' ὅμως ὁ κόσμος αὐτὸς εἶναι μιά ὀλόκληρη κοινωνία. Ὁλοκληρωμένη μικρογραφία μιᾶς κάποιας κοινωνίας. Ζεῖ ἕνα ὀλόκληρο νησί στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, καὶ θὰ ζεῖ, χάρις σ' αὐτόν, ἀθάνατα.

Μπορεῖ οἱ ἥρωές του νὰ μοιάζουν λίγο-πολύ ἀναμεταξύ τους, μπορεῖ ἴσως νὰ παραεῖναι κλεισμένοι μέσ' στὸ μικρὸ νησί τους, μπορεῖ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι του ἀκόμα νὰ εἶναι λίγο-πολύ ἐπαρχιωτὲς. Τί μ' αὐτό. Οἱ τύποι του εἶναι ἄρτιοι, οἱ ἄνθρωποι ὀλοζώντανοι. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει ζήσει τίς ζωές τους, ἔχει μπεῖ στὴν ψυχὴ τους, κι' ἔχει αἰστανθεῖ ἀγάπη γι' αὐτοὺς καὶ συμπόνια. Πότε-πότε ζυπνάει, ὡστόσο, μιά τόσο λεπτὴ εἰρωνεία, ποὺ θυμᾶσαι ἄθελα τὸν Anatole France, ὅταν λέει πὼς ἡ εἰρωνεία εἶναι τὸ «κατ' ἐξοχήν» ἄνθος τοῦ πνεύματος.

Κι' ἔπειτα, εἶναι ἡ φυσιολατρεία τοῦ Παπαδιαμάντη. Τ' ἀκρογιάλια, οἱ ρεματιές, οἱ ραχοῦλες, οἱ βουνοκορφές, οἱ κόρφοι, τὰ λιμανάκια, ἡ θάλασσα. Ἡ θάλασσα ἡ πικροκουματοῦσα, ποὺ δένει τὸ νησί μὲ τὸν ἕξω κόσμο. Εἶναι οἱ μόνες φορές ποὺ σ' ἀπόμακρα, σὰν πίσω ἀπὸ ὀμίχλες, μαντεύεται ὁ ἕξω κόσμος, ὁ μεγάλος. Εἶναι ἀκόμα τὰ νερά, τὰ σύννεφα, τὰ χαμόδεντρα, τὰ βράχια. Κι' εἶναι οἱ χωριὸ μὲ τὰ φτωχικά του, ὁ ταρσανᾶς, τὸ καφενεῖο, ἡ ἐκκλησία.

Ἡ ἐκκλησία ἔχει γεμίσει τὴν ψυχὴ τοῦ

Παπαδιαμάντη. Ἡ βυζαντινὴ του ψυχὴ ξεσπάει παντοῦ. Στὸ ὕφος, στὴ γλῶσσα, στὴν ἀφθονία τῶν εὐαγγελικῶν φράσεων ποὺ διανθίζουν τίς σελίδες του, στὴ θρησκευτικότητα τῶν ἡρώων του.

Κι' ἐδῶ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸν φέρνουν κοντὰ σ' ὅλο τὸ λαὸ τὸν ἑλληνικό. Κάτι ποὺ κάνει τὸν Παπαδιαμάντη ἀπὸ μιὰν ἀποψη «ἐθνικό». Στους ἥρωές του, ἄρα καὶ στὴν ψυχὴ του, συγκεντρώνονται ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ ποὺ τὰ βρίσκουμε σ' ὅλους τοὺς ἀγνοὺς Ἑλληνες, νησιώτες, βουνήσιους, καμπήσιους: ἡ εὐγένεια τῆς ψυχῆς, ἡ καλωσύνη, ἡ πίστη στὸ Θεό, ἡ φτώχεια σχεδὸν πάντα, καὶ ἡ ἐπιμονὴ στὴν πάλη τους γιὰ νὰ ζήσουν.

Θ. ΠΙΕΣΑΛΗΣ

Η ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ τῆς «Νέας Ἑστίας», ν' ἀφιέρωση τὸ πολυθρῦλοτο Χριστουγεννιάτικο τεῦχος τῆς στῆ μνήμη τοῦ Παπαδιαμάντη, εἶναι πέρα-πέρα συγκινητικὴ. Τὰ τριάντα χρόνια ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου ἀσκητῆ διηγηματογράφου, δείχνουν πόσο φωτεινὸ καὶ πόσο ἀγέραστο εἶναι τὸ πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ ἔργο του. Μελέτες καὶ βιβλία, δικὼν μας καὶ ξένων, ἔκαμαν γνωστὴν εὐρύτερα, πλατύτερα, βαθύτερα, γενικώτερα, τὴν ἀξία τῆς χριστιανικῆς καὶ ἀνθρωπιστικῆς πνευματικῆς δημιουργίας του. Τὰ παρχαλινὰ του διηγήματα, τὸ «Ὀνειρο στὸ κύμα», ἡ περίφημη καὶ τραγικὴ «Φόνισσα», τὰ ναυτικά του μὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, εἶναι κείμενα στερεὰ καὶ πνευματικὰ μνημεῖα πανένδοξα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ὁ Σκιαθίτης λογοτέχνης Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης στέκεται σὰ σύμβολο καὶ σὰν πνευματικὸς γίγαντας ἀνάμεσα στὴν ἱστορία τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Μὲ τὸ πολυσύνθετο καὶ τὸ πολύψυχο ἔργο του, ἐγεφύρωσε τὴν παράδοση τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου. Γνήσιος ἄνθρωπος, σὲ ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, — ἕνας ἄνθρωπος, ἕνας κόσμος, — περιφρόνησε τὸν ὕλικὸ πλοῦτο καὶ ὑπηρέτησε θρησκευτικὰ καὶ ἀσκητικὰ τὰ γράμματα. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του Ἀλ. Παπαδιαμάντη εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λαμπρότερους σταθμοὺς τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Καὶ πιστεύω ὅτι θάρρη μιά ἐποχὴ ποὺ θὰ διδάσκειται στὰ πανεπιστήμια μας ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ἔδρα τῆς λογοτεχνίας τοῦ νεωτέρου Ἑθνους. Ἡθογράφος τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, μὲ τὴν εὐρύτερη σημασία της, ἔδωσε τὸ ἀνθρώπινο δράμα μὲ τοὺς εὐγενέστερους τόνους. Τὰ χρόνια ποὺ μᾶς χωρίζουν ἀπὸ τὸ θάνατό του μεγαλύνουν τὴ φυσιογνωμία του. Ὁ χριστιανὸς τοῦ ἑλληνικοῦ διηγήματος γίνεται καὶ πνευματικὴ θρησκεία τοῦ λαοῦ. Καὶ ἡ Σκιαθος, τὸ ἡρεμο νησί ὅπου γεννήθηκε καὶ θάφτηκε, θὰ εἶναι πάντα τὸ προσκύνημα τῶν νεωτέρων

Ἑλλήνων, ἐκείνων ποὺ πιστεύουν στὶς μεγάλες καὶ αἰωνόβιες ἀρετὲς τοῦ πνεύματος.

MIX. ΡΟΔΑΣ

ΕΥΤΥΧΗΜΑ ποὺ βρέθηκε ἡ «Νέα Ἐστία» νὰ μᾶς θυμίση τὸν Σκιαθίτη ποιητῆ. Γιατὶ μπορεῖ στὴν κυριολεξία νὰ μὴ τὸν εἶχαμε λησμονήσει, — νὰ τὸν ἀναφέραμε μάλιστα συχνά, σὲ γραφτὰ καὶ σὲ ὀμιλίες μας, — ὅμως ἡ μαύρη ἀλήθεια εἶναι πὼς τὸν διαβάζαμε ἐλάχιστα, καὶ μερικοὶ ἀπὸ μᾶς δὲν τὸν διαβάζανε διόλου. Ἦταν ὁ «σπουδαῖος», ἀλλὰ ὁ «ξεπερασμένος» ποὺ δὲν μπορούσε νὰ δώσῃ τίποτα, — ἴσως ἐπειδὴ τοῦ ζητούσαμε ἐκεῖνα ἀκριβῶς ποὺ τοῦ ἔλειπαν. Ὅμως ἐπρόσφερε τόσα ἄλλα, μᾶς ἔδινε προπάντων αὐτὴ τὴν ποιητικὴ, ἄλλοτε ἐλεγειακὴ, ἄλλοτε ἀνάλαφα χιουμοριστικὴ πεζογραφία, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ἀδυναμία βέβαια, κάποτε-κάποτε, ἀλλὰ προπάντων καὶ σχεδὸν πάντα τὴν δύναμη τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴ γοητεία τοῦ λόγου του, τὸ συναρπαστικὸ τῆς ἀφήγησής του.

Ξεπερασμένος θεωρήθηκε ὁ διηγηματογράφος μας κυρίως ἀπὸ τὴ γενιά ποὺ ἀνδρώθηκε γύρω ἀπ' τὰ 1930. Μᾶς ἔμαθαν νὰ λέμε πὼς ἦταν ἐκεῖνη αὐτὴ, σὰ μεταπολεμικὴ ποὺ ἦτανε, ἔκρυβε μέσα τῆς ὀλόκληρα καζάνια ἀπὸ κοχλάζουσες ἀνησυχίες, καὶ πὼς τὸ εἶχε βάλει μεράκι νὰ σπάσῃ τὰ στενά πλαίσια, — νὰ τσακίσῃ τὰ πλευρὰ τῆς κακομοίρας τῆς ἠθογραφίας, ἐπειδὴ τοὺς ἔπεφτε ἴλη, δὲν τοὺς χωροῦσε τέλος πάντων, ἢ κι' ἐπειδὴ, καθὼς ἔμυκτῆριζαν οἱ ἔρασταὶ τοῦ παλαιοῦ, αὐτὴ ἡ ἴδια δὲν τοὺς ἐχώνευε καὶ τοὺς ἔκρυβε τὶς ὁμορφιές τῆς. Καὶ ἔγινε, πράγματι, ἀπὸ πολλοὺς ἡ δοκιμὴ, μόνον ποῦ, ὅπως φαίνεται καθαρώτερα σήμερα, — θὰ τὸ δεῖτε σ' ὅλα τὰ διηγήματα ποὺ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸ 1930 κι' ἔδω, — τὸ ἀποτέλεσμα ἦρθε ἀντίθετο. Τὰ πλευρὰ τῆς ἠθογραφίας φάνηκαν πῶς γερά ἀπ' τὰ πλευρὰ αὐτῶν ποὺ τόλμησαν τὸ πείραμα.

Κι' ὅμως πόσα δὲ θὰ μπορούσε νὰ προσφέρῃ ὁ Παπαδιαμάντης σ' αὐτὴ τὴ γενιά, τὴν παραπαίουσα, τὴν ἀνερμάτιστη, τὴν παραδέρνοσα μέρα καὶ νύχτα ἀνάμεσα ἀπ' τὶς συμπληγάδες τῆς φιλολογικῆς μεταπολεμικῆς Εὐρώπης. Θὰ τῆς ἐπρόσφερε προπάντων ἔρμα ψυχικὸ, ποὺ τόσο τὸ στερηθῆκαμε. Θὰ μᾶς μάθαινε πὼς χωρὶς πίστη, ὁποιαδῆποτε πίστη, — ἔκτός βέβαια ἀπ' τὴν πίστη στὸ «ταλέντο» μας, — δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ δώσουμε οὔτε δυὸ ἀράδες ποὺ νῆσαι ἄξιος νὰ παλέψουν ἔστω καὶ μὴ μέρη μὲ τὸν καταλυτὴ χρόνον, θὰ μᾶς δασκάλευε ὅσο κανένας ἄλλος πεζογράφος μας πόσῃ ἦταν — καὶ εἶναι ἀκόμα — ἡ ἀνάγκη νὰ φράξουμε τ' αὐτίκα μας σ' αὐτοὺς τοὺς χαβιάδες τῶν φιλολογικῶν τζάζ μπᾶντ ποὺ μᾶς ἐρχόντανε ἀπ' ἔξω, καὶ ν' ἀνοίξουμε διάπλατα τὰ παραθύρια τῆς ψυχῆς μας

σ' αὐτὸ τὸ δικό μας κόσμον, ποὺ μᾶς ἀποκάλυψε τὸ ἔνστικτό τοῦ δημιουργοῦ τῆς Φραγκογιαννοῦς.

Ἄς μὴ γελιόμαστε. Μόνον ἐκεῖνος ποὺ θὰ μπορέσῃ — ὄχι νὰ μιμηθῇ, γιὰ τὸ Θεό, οὔτε νὰ κοπιάρῃ, οὔτε νὰ μεταγλωττίσῃ τὸν Παπαδιαμάντη — ἀλλὰ νὰ πάρῃ τὸ νῆμα ποὺ μᾶς ἄφησε ἐκεῖνος καὶ νὰ συνεχίσῃ τὸ γνέσιμον, μὲ περισσότερους κλώνους τώρα, μὲ πῶς τελειοποιημένες ἀνέμες κι' ἀδράχτια, αὐτός, μονάχα αὐτός θὰ μπορέσῃ νὰ γράψῃ ρωμέϊκα, συνεπῶς βιώσιμα. Καὶ λέμε «ρωμέϊκα ἄρα βιώσιμα», γιὰτὶ ὑπάρχει πιά κανεὶς ποὺ νὰ μὴν ἔχη πεισθῆ ὅτι ὁ δῆθεν κανόνας «περὶ καθολικότητος καὶ παγκοσμιότητος τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς» εἶναι ἀπλοῦστατα ἐξάφραση ποὺ συναντᾶται πάντοτε στοὺς μεγαλοφρεῖς καὶ ποτὲ στοὺς μέτριους συγγραφεῖς;

Στὸ χέρσο χωράφι τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας, ὁ Παπαδιαμάντης ἔκανε τὸ πρῶτο ζευγάρισμα. Ἄν μᾶς λείπει τὸ ἀλέτρι, μπορούμε μὲ τὸ ἀξινάκι ἔστω νὰ συνεχίσουμε τὸ σκάψιμον, τοῦ ἴδιου ὅμως χωραφιοῦ, ἀφοῦ εἶναι βέβαιο πὼς κάπου, βαθειά, στὸ χῶμα του, βρίσκεται κρυμμένος ὁ θησαυρός — ὁ ἀναμενόμενος μεγάλος μας, ποὺ γιὰ χάρη του δούλεψαν καὶ δουλεύουν ὅλοι οἱ πεζογράφοι μας, ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη ὡς τὸν κ. Βενέζη.

Ὅσο γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ὁνειρου στὸ κῦμα», τὸ βάρος του, τὸ πλάτος του, τὰ στοιχεῖα ποὺ τὸ κάνουν νὰ ἐπιζῇ, χρειάζεται κουράγιο ἢ νὰ πιστέψῃ κανεὶς ὅτι μπορεῖ νὰ προσθέσῃ δυὸ λόγια τῆς προκοπῆς σ' ὅσα γράφτηκαν καὶ θὰ γραφτοῦν πάλι γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη. Καὶ τέτοιο κουράγιο δὲν ὑπάρχει...

Γ. ΡΟΥΣΣΟΣ

ΤΟ ΕΡΓΟ τοῦ Παπαδιαμάντη ἀπο τὴν ἀποψη τῆς τεχνικῆς ξεπερνᾷ καθὲ προηγούμενον στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία κ' ἴσως καὶ καθὲ προηγούμενον-του ὡς τα σήμερα, τόσο εἶναι ὠραίο, συγκινητικό, ἀληθινὸ καὶ πλερίο. Πλοῦσιο σ' ἐκφραστικὰ μέσα, εχει τοση δύναμη καὶ ζωντανία, που φαίνεται ἀπλο καὶ αὐθορμητο. Ὅσο κι' ἀν βυθίζεται στα καθεκαστα των ηρωων και των τοπιων - του, κρατει παντα, σαν ηλιος, μιαν ανωτεροτητα καλοβολη, μιαν ανθρωπια θεια, γι' αυτο και διαπνεεται ολο απο μιαν εγκαρδια διαθεση, ενα χιουμορ, οπως τα εργα των αληθινα μεγαλων.

Ὁ Παπαδιαμάντης καθρεφτίζει πραγματικὰ τὴ νεοελληνικὴ ζωὴ, τὴ λαϊκὴ καὶ μαλιστα τὴ χωριατικὴ, οχι ἠθογραφικὰ — ὡπως θελήσαν μερικοὶ νὰ πουν — παραρραλιστικὰ, καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη ξεπερνᾷ τὰ ὄρια τῆς Νέας Ἑλλάδας, ἀνηκόντας στὴν παρεὰ τοῦ Ντικένς: εἶνε ὁ πρῶτος ὀλοκληρωμένος ευρωπαϊὸς συγγραφεὺς-μας.

Ο Παπαδιαμαντής έχει δυο μονον ελαττώματα στο έργο του, που του στερούν το στεφανί του μεγαλού. Του λείπει το συνθετικό μεγαλείο και η Εθνική γλώσσα. Ενώ ξεπερνάει και το Σολωμο και τον Καλβο σε μέγεθος και πληροτητα, μνει πίσω τους σε μεγαλείο. Με την ιδιοτυπή καθαρευουσατου, — την καλύτερη αληθίνα καθαρευουσα που έχουμε, — απομεινε εξω απο την τροχία και τους παλμους της Νεοελληνικής προσπάθειας, και θυμίζει σημερα μαλλον παλαιους συναξαριστες ή αγιογραφους. Ο Παπαδιαμαντής εινε εγινος οπως ο Καλβος, οχι προγονος οπως ο Σολωμος. Ομως στεκει πλαί σ' αυτους τους δυο, κανοντας μαζί τους τη φωτεινότερη τριαδα στα νεοελληνικά γραμματα.

B. ΡΩΤΑΣ

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ άπλως ό γλυκός άγιογράφος, ό σκιτισογράφος του νησιού του με τόν έλαφρό και θελεκτικό χρωστήρα, ούτε άπλως ό ήθογράφος όπως τόν ώνόμασαν μερικοί κριτικοί. Τό μυθιστόρημά του, τό διήγημά του, δέν είναι μόνο πιστά αντίγραφα της ζωής και του περιβάλλοντός του, άλλ' έχουν κάτι άπ' τό γλυκό προσωπικό του χρώμα, τήν άνταύγεια μιός ψυχής που είσέδουσε βαθύτατα στα πράγματα. Μερικές σελλίδες του, που περιστρέφονται γύρω άπό τή χριστιανική του πίστη, βγαίνουν άπό τήν άτμόσφαιρα τών συλλήψεων του Γκρέκο. Ψυχή άσκητική, που μ' άρέσει νά τή φαντάζομαι με τό ράσο μέσα στο φτωχικό της κελλί, δίνει ένα τέτοιο χρώμα στα πρόσωπα της Χριστιανικής παραδόσεως, που τό διακρίνουμε ως θείο δώρο κερδισμένο ύστερ' άπό σκληρή άσκηση, άπό πνεύμα εύλαβικό και βαθύ. Με τήν περιγραφή του δέν μάς παραρτηρητής, άλλά ρίχνει σι' άντικείμενα τό φώς μιός άνώτερης καλλιτεχνικής ψυχής. Αυτά τά σύντομα γιά τή χροιά του καλλιτεχνικού του έργου.

Τό ξαναδιάβασμά του σημερα μάς δίνει τήν έντύπωση ότι μέσα στο έργο του βρίσκεται κατά τό πλείστον ό,τι έχουμε δικό μας, Ιδιότυπο, Έθνικό. Είναι πολλά τά στοιχειά που έθρεψαν τήν ψυχή του. Στο φτωχικό κελλί του άσκητικού καλλιτέχνη, κοντά στα ίερά β βλία και τούς Βυζαντινούς ρήτορες, θάβρισκε κανείς άσφαλώς τόν Πλούταρχο και τούς Έλληνες φιλοσόφους. Γι' αυτό άπό τό έργο του δέν βγαίνει μόνο μία θερμή καλλιτεχνική συγκίνηση, άλλά και μία αντίληψη της ζωής που τή διακρίνουμε σά μία γνήσια χριστιανικής και Στωϊκής φιλοσοφίας.

Έκείνο που γοητεύει άκόμα, είναι ό Ιδιαίτερος καλλιτεχνικός τόπος που παρουσιάζει, ό άπλους και βαθύς. Ούτε περιεργες έπιδεικτικές γραφικότητες, ούτε βολ-

ταιρισμοί τών τριδών. Έμφάνιση σχεδόν λαϊκή, έκφραση άπλή και επικοινωνία άνυπόκριτη με τά πλήθη. Μέσα στις άπλοϊκές συναναστροφές έρριχνε τό ψυχικό του φώς και άνύψωνε τούς ανθρώπους με τήν έπαφή του. Νά προσορισμός καλλιτέχνη! Και ποιός μπορεί νά ύποστηρίξει ότι ή άγάπη του προς τούς άπλους ανθρώπους δέν ήταν άπό έπίγνωση άνωτέρου πνευματικού καθήκοντος, άλλά άπό μία ξένη προς τήν πραγματικότητα αντίληψη της ψυχής του λαού; Μπορεί νά στηριχθί μία τέτοια γνώμη γι' αυτόν που έγραψε τήν « Τύχη άπ' τήν Άμερική ». μέσα στην όποία, όπως και σ' άλλα του διηγήματα, ξεσκεπάσει με τόση δύναμη τήν άηδιαστική δυσσομία της άνθρώπινης ψυχής;

Με τόν ήθικό του όγκο επέδρασε στην τέχνη μας και στη ζωή μας άκόμα. Τό τελευταίο ός μη φανή παράξενο. Κάτω άπό γόνιμες πράξεις ανθρώπων της δράσεως στα χρόνια μας διακρίναμε κάποτε τήν επίδρασή του, και μέσα στην ψυχική του άίγλη γνωρίσαμε τό φώς που περιέβαλλε τή δική του ψυχή. Έτσι παίρνει τή σημασία Έθνικού παιδαγωγού, που πρέπει να διδαχθί πρό παντός σημερα εύρύτατα, όχι σά διδασκαλία Νεοελληνικής τέχνης, άλλά και σά μάθημα που θά συντελέσει στην διάπλαση χαρακτήρων, έτσι πλαί στον Πλούταρχο, ός πουίμε.

Γ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΡΙΑΝΤΑ χρόνια άπ' τή χρονιά που πέθανε ό Παπαδιαμαντής. Τριάντα χρόνια άπ' τήν ήμέρα που τό χέρι ένός πρόωρου άνατου έρριξε άπό τή « βασιλική δρυ » της ελληνικής ράτσας τόν κορυφαίο κλώνο της. Κορυφαίο, ναί, χωρίς τήν έλάχιση δόση ρωμαντικής ύπερβολής. Ο Παπαδιαμαντής υπήρξε μεγάλος ως άνθρώπινη μορφή και ως συγγραφική δυναμικότητα. Μεγάλος κι' ως άνθρωπος κι' ως δημιουργός του λόγου. Άπό τά γράμματά του, άπό τίς πράξεις και τίς εκδηλώσεις της ζωής του, άπό τό βίο του έν γένει, πρώτα προβάλλει ένα γιγάντιο άνάστημα ψυχής και ήθους, που άν τά κουρέλια της πενιχρής « άνάβολής » του τόκρυναν άπό τούς συγχρόνους του, όσο όμως περνούν τά χρόνια και ό καιρός παραμερίζει τά κουρέλια, δείχνεται πιό ψηλό, άνάστημα ύπέροχου οδηγού ψυχών και γενεών. Περιφρόνηση της ρουτίνας, άποφυγή της βαρβαρωτικής κοσμικότητας, θεληματικός έγκλωβισμός στον κύκλο μιός περήφανης φτώχειας, φιλοσοφική προσάτension τών ανθρωπίνων γεμάτη πνευματική άπολύτρωση και πνευματική διαύγεια, είναι τά μάρμαρα του άντράνταχτου βάθρου όπου προβάλλει άφθαστος ό Παπαδιαμαντής - άνθρωπος...

Έπειτα ως δημιουργός. Μεγάλος άναμφισβήτητα είναι ό Παπαδιαμαντής κι' ως

συγγραφέας. Ός ηθογράφος τόν είδεν ή εποχή του (κριτική και κοινόν), τό συγγραφέα τής «Φόνισσας», τής «Νοσταλγού», τών «Ρόδιων Άκρογιαλιών». Τί παραγνώριση! Καί δέν όφείλεται άλλου, παρά στό γεγονός ότι κριτική και κοινόν τής εποχής του, όταν εκείνος έδινε τ' άθάνατά του άριστουργήματα, βρίσκονταν από άπόψεως άισθητικής ένηλικίωσης στη βαθμίδα τής κριτικής κι' άισθητικής ήθογραφίας.

Έλαφρυντικό κριτικής και κοινού τής εποχής εκείνης μένει ότι άν δέν κατάλαβαν τόν Παπαδιαμάντη πού τούς έλειπε, τόν μάντεψαν όμως με τό ένστικτο, χάρηκαν τή γοητεία του έργου του και τών ήρώων του και τόν τιμήσαν (κριτική και κοινόν, ή εποχή του ολάκαιρη) σά μεγάλο. Έτσι έξηγεΐται ή δημοτικότητα πού είχε κι' όσο ζούσε ακόμα, έτσι έξηγεΐται πώς κι' ώς άνθρωπος κι' ώς συγγραφέας ήταν ένας θρύλος...

Μέσα στά τριάντα χρόνια πού πέρασαν, ή τέφρα τής πλάνης σκόρπισε, κι' ήρθε σιγά-σιγά ή άναγνώριση. Ό Παπαδιαμάντης είναι μεγάλος. Άλλά θάπρεπε νάταν πρό πολλού και κάτι άλλο άκόμη. Ένας γενάρχης τών γραμμάτων μας. Γιατί είχεν όλα τά έφόδια ένός μεγάλου οδηγού. Σ' εποχή πού ένας Ροΐδης έπηραζόταν από τά ρεύματα του παρισινοϋ βουλευβάρτου, αυτός στράφηκε στις φύτρες τής φυλής του. Πολύ θάχε νά ώφεληθ ή πνευματική ζωή μας από τή ζείδωρη πνοή του. Ό ταπεινός θαμώνας τών ταβερνείων του Ψυρρή και τών καφενειών τής Δεξαμενής, ό έμπνευσμένος ψάλτης του 'Αγίου Έλισσαίου, πού κάτω από τό τριμμένο σουρτουκό του ζητιάνου κυοφόρησε τις πιο πλούσιες δημιουργίες, είχε κι' έχει πάντα τόσα νά μας προσφέρη. Ό ζητιάνος του Συγγρού ήταν και είναι για μας ένας κροΐσος...

ΓΙΑΝ. ΤΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΚΑΘΕ φορά—τά εύτυχημένα εκείνα προπολεμικά χρόνια—πού με τό άεροπλάνο πετούσα πάνω από τις Σποράδες, και τό μαγεμένο μάτι μου δέν πρόφταινε πού νά πρωτοκοιτάξει, τί νά πρωταγκαλιάσει, ένιωθα ζωντανή, συγκινητική, έπίμονη τήν παρουσία του Παπαδιαμάντη. Βιαστικά έπρεπε νά προσανατολιστώ, ν' άναγνωρίσω ανάμεσα στά νησιά τή Σκίαθο. Ένα από τά εκατόν τόσα νησιά τής Έλλάδας. Με τούς βράχους του, τις άδουρές άκρογιαλιές του, τις σπάνιες, όλοπράσινες κοιλάδες, σωστές όσσεις, σχεδόν άπίθανες άνάμεσα σέ ξεροβούνια, τούς άνεμομύλους του, τά λευκά σπιτάκια, τούς ξεροπόταμους του, και τέλος με τούς άνέμους, πού βουρλίζουν τις κορφές, κατρακυλούν σφυρίζοντας στις πλαγιές, και μεταδίνουν στο

νησιώτη εκείνο τό ιδιότυπο άίσθημα του ζαλισμένου αύτιου, του μισόκλειστου βλέφαρου, πού είναι τό μεθύσι του ναυτικού, τόν δένει με τό νερό, και—ας πάει νά μήν τΰχει κουνήσει από τό Αιγαίο—με τό διάστημα του ώκεανού, με τούς ξένους τόπους, τούς ξένους ανθρώπους, κάνοντάς τον άνθρωπογιώστη, πού μπροστά του δέν πιάνει χαρτωσιά ό στεριανός. Ένα από τά εκατόν τόσα έλληνικά νησιά, όμοιο με τ' άλλα, έτσι καθώς τό παίρνει από τά ύψη το μάτι σου ζωσμένο τή λευκότητα του άφρου και τών άκρογιαλιών του, και περιμένει από λεπτό σέ λεπτό νά τό δει ν' άρμενίζει σαν πλεούμενο άνάμεσα στις άτέλειωτες σειρές τών κυμάτων. Όμοιο με τ' άλλα κι' όμως πόσο γνώριμο, πολυσήμαντο, μεγάλο, άφου πρέπει νά χωρέσει τόσα πλάσματα του Θεού και τόσες μοΐρες, τόσες τύχες. Ένας μικρόκοσμος πού κλείνει μέσα του τό μεγάλο κόσμο τής ανθρώπινης ψυχής, τόν άνθρωπο σέ όλες τις μικρότητες, τούς ήρωισμούς, τά πάθη, τις λότητες, τις άγωνίες, τις επιδιώξεις, τά όνειρα, τις άδικίες, τις μεγαλομανίες, τις πονηρίες, τις αυτοθυσίες, τις στραβομάρες, και τις έξάρσεις του. Ένας μικρόκοσμος, πού χωρεί τό πανανθρώπινο φανέρωμα' ένας ολόκληρος κόσμος.

Πόσο μικρή, κοκκίστικη σχεδόν, από ψηλά, ή κάθε τοποθεσία του νησιου, τά λιμανάκια, οί ρεματιές, οί παιχνιδιάρικοι όρμιοι, τά ψηλώματα, οί εκκλησοϋλες και τά χωριοϋδάκια. Μά πόσο πολυσήμαντη σέ ανθρώπινες τύχες, πόση ποικιλία χωρεί. Δέν έχεις παρά ν' άνοΐξεις στην τύχη έναν τόμο Παπαδιαμάντη, για νά χαιρείς τό άνθρώπινο φαινόμενο στο πολυμορφο φανέρωμά του. Νά συγκινηθείς μαθαίνοντας πώς ή «γαλαζοαιματη» Γκλεζώ, «ώχρά, διαφάνης, φαφουρένια, μεταξωτή», κρυολόγησε γιατί, «έπιθυμεί φιλοτιμία, θελήσε νά βοηθήσει τις εργατίνες στο μάζεμα τών έλιών και πέθανε τήν ήμέρα πού ό άρραβωνιαστικός της, έπειτ' από πέντε χρόνων μισεμό, ξαναγύρισε νά τή στεφανωθεί. Νά περιμένεις του κάκου νά ιδείς τό πιστό αυτό παλληκάρι, τόν Άγάλλο, νά βρει άλλη κοπέλλα νά θεμελιώσει σπιτικό, νά τούρχονται όλα άνάποδα τήν τελευταία στιγμή, και στο τέλος νά φορεΐ τό μοναχικό σήμα. Νά γνωρίσεις τήν άκούραστη προσάθεια όσον άναζητούν τό θησαυρό, τά βενέτικα φλουριά, στο ίδιο μέρος όπου τόσοι και τόσοι άλλοι, πριν άπ' αυτούς, είχαν άποτύχει: «έπιθυμεί άνδρας κτενοϋσι». Νά συμπονέσεις τόν πλούσιο καπετάνιο, πού παιδεύτηκε για νά χαιρεί, φτασμένος πιά, πλούτη και καλοφογία, και μαραζώνει από τή δίαιτα, πού αυτός, ό πληθωρικός «γίγαντας», αναγκάζεται ν' άκολουθήσει έξ αίτίας μις πάθησης, ώπου, τέλος, άφου κάψει τά όμόλογα και χαιρεί τά χρέη στους φτωχούς χρεώστες του, ζη-

τᾶ παρηγοριᾶ στὰ θεῖα καὶ ἀγγελιάζε-
ται, βλέπει δηλαδὴ τὸ χάρο ἢ τὸν ἄγγελο
πούρχειται νὰ τὸν πάρει. (Γιὰ τὴ «Φόνισ-
σα» δὲ μιλῶ, εἶναι ἀσύγκριτη.)

Ἄνάγλυψη ἔκφραση, ζωντανός, ἀπέριττος
διάλογος, εὐλαβικὸ ἀντίκρουσμα τῶν ἀνθρώ-
πων ἀδυναμιῶν, λεπτὴ, ἄκακη εἰρωνεία
καὶ θυμοσοφία, βαθὺ αἶσθημα τῆς φύσης
καὶ γνώση τῆς ἀνθρώπινης τραγικότητος,
ἔμφυτη ἀνθρωπογνωσία, σεμνὴ κι ὄχι ἐπι-
δειχτικὴ, ἐπιπασμένη: ὄλ' αὐτὰ μέσα σὲ μιὰν
ἀτμόσφαιρα στωικῆς καρτερίας, ποὺ δὲν ἔ-
χει τίποτα τὸ τυπολατρικὰ στενοκέφαλο ἢ
τὸ προσποιητό, νὰ τ' ἀναδίνεται ἀπὸ τὸ ἔργο
τοῦ Παπαδιαμάντη. Καὶ πρέπει νὰ εἶναι
δυνατὴ ἡ προσωπικότητά του, ἀφοῦ οὔτε
ἡ καθαρρεύουσα, οὔτε τὸ ἡθρογραφικὸ ἢ λαο-
γραφικὸ παραγέμισμα, στοιχεῖα ἐξωκαλ-
λιτεχνικά, κατορθῶνουν νὰ μειώσουν τὴ
γοητεία τοῦ ἔργου του· ἂν κάποτε σοῦ
φαίνεται πὼς τραβᾷ σὲ μᾶκρος ἢ ἀφήγη-
ση, εἶναι δέκα φορές, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά,
πιο συχνὴ ἢ περίπτωση τῆς στιβαρῆς συν-
θετικότητος. Σὲ συγκινεῖ, σὲ τέρπει καὶ
σοῦ δείχνει τὸν καθρέφτη σου μὲ τόση
διόκριση, καλωσύνη, ἔτσι ποὺ νὰ χαμογε-
λάσεις κ' ἐσὺ καθὼς κ' ὁ ἴδιος θὰ χαμογε-
λοῦσε ὅταν ἔγραφε γιὰ τὸν παπα· Ζαχα-
ρία καὶ τὸν ὀνόμαζε «ἰσοπεδωτικὸν ἐργα-
λεῖον» (μιστρί), ἐπεὶδὴ πάσχιζε πάντα νὰ
συμβιβάζει τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις· γιὰ τοὺς
προεστούς, ποὺ «συνήθως ἦσαν βραχύλο-
γοι» καὶ «δὲν ἐξεφράζοντο ποτὲ ἀρκετὰ
σαφῶς διὰ πᾶν ζήτημα» (ποῖος δὲν γνώ-
ρισε τέτοιους προεστούς «ποῦ ἔμεναν
πάντοτε ἀμφίτροποι»);

Ἄν πείρῃ ὁ διάλογός του. Μὲ μιὰ φράση,
εἰπωμένη στὴν κατάλληλη περίσταση, ζω-
γραφίζει ὀλόκληρο τὸν ἥρωά του. Λακωνι-
κότητα πολυσημαντὴ, δυναμικὴ, ἕνα ἀπὸ
τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα τῆς Τέχνης. Δια-
βάζοντας Παπαδιαμάντη, εἶναι σὰ νὰ χαί-
ρεσαι, ἀναγεμεμένος σὲ μαλακὴ, λουλουδι-
στὴ πλαγιά, τὸ ποταμάκι ποὺ «στρώνεται
εἰς μαλακὸν ρεῖθρον ὡς ἔλαιον ἐπὶ τῆς ἄμ-
μου καὶ τῶν χαλίκων».

Ὁ δημιουργὸς τῆς «Φόνισσας» μένει
τόσο κοντὰ μας γιὰ τὴν ἀπλούστατα — ἔ-
μεινε πάντοτε κοντὰ στὸ Θεό.

ΠΑΥΛΟΣ ΦΛΩΡΟΣ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ εἶναι πρῶτ' ἀπ'
ὄλα ποιητῆς. Ἔτσι τουλάχιστον τὸν νιώθω
ἐγώ. Κάθε φράση του, κάθε εἰκόνα ποὺ μᾶς
παρουσιάζει, κάθε χαρακτηρισμός του, εἶ-
ναι γεμᾶτος λυρισμός. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ ὅλα
τὰ δημιουργήματα τῆς φαντασίας του, ὅλοι
οἱ ὁραματισμοὶ του, κρῖβουν μέσα τους
τὴν ὁμορφιὰ τῆς ἀγάπης.

Ἀγαπᾷ κάθε ἥρωά του ὁ Παπαδιαμάν-
της, σκύβει στοργικὰ πάνω ἀπὸ κάθε πλά-
σμα ποὺ δημιουργεῖ, ὅσο ταπεινὸ κι ἂν εἴ-
ναι! Ἔτσι, τοῦ χαρίζει κάτι ἀπὸ τὴν

ψυχὴ του. Ἄλλὰ καὶ τ' ἄψυχα ἀκόμη, σὰν
τὰ περιγράφει, μὲ πόση ἀγάπη τὰ περι-
βάλλει... Μὲ συμπόνια κυττάζει κάθε ἀ-
τέλεια τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ χαμόγελο καλο-
σύνης, ποὺ δικαιολογεῖ, ποὺ ἐξηγεῖ καὶ
ποὺ εἶν' ἔτοιμο νὰ συγχωρήσῃ κάθε ἀδυ-
ναμία του.

Ἔτσι, κάθε φράση τοῦ Παπαδιαμάντη
γίνεται ἕνας στίχος, κάθε διήγημά του ἕνα
ποίημα.

Αὐτὸ εἶναι τὸ μεγάλο Μυστικὸ τῆς Τέ-
χνης του: ἡ Ἀγάπη, ἡ Καλωσύνη. Καὶ γι'
αὐτὸ ἡ Τέχνη αὐτὴ θὰ ᾤ αἰῶνια.

Ὁ Παπαδιαμάντης κοιτάζει τὰ πάντα
μ' ἕνα βλέμμα χριστιανικόν. Ἄλλὰ μήπως ὁ
Χριστιανισμός δὲν εἶναι ἡ λυρικώτερη ἀπὸ
τὶς θρησκείες;

Ν. ΧΑΓΕΡ ΜΠΟΥΦΙΔΗΣ

ΗΤΑΝΕ γιομάτος ἀπὸ ὁμορφιᾶς τῆς φύ-
σης, δεμένες πάντα μὲ διάφορες στιγμὲς
τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Βλέπουμε τὴ συγκί-
νησή του. Αὐτὸ εἶναι τὸ καλύτερο χαρα-
κτηριστικὸ ἐνὸς γεννημένου καλλιτέχνη.
Μὰ ὅταν κατορθῶναι καὶ νὰ μᾶς μετα-
δώσει τὴ συγκίνησή του, γίνεται μεγάλος
καλλιτέχνης. Τέτοιος εἶναι λ.χ. στὸ διή-
γημα «Ὀλόγυρα στὴ λίμνη», ὅπου πρωτό-
γονες ὁμορφιᾶς τῆς φύσης στολίζουν, τὸ
ἴδιο καὶ τώρα, τὴ νέα ζωὴ.

Καλλιτέχνης ἀκόμα ἦταν κ' ἐκεῖ ποῦ,
παραστρατισμένος ἀπὸ τὴ φύση του, βρέ-
θηκε κ' ἔζησε στὴν Ἀθήνα. Σὰν κρυμμένος
μέσα στὸν ἑαυτό του, παρακολουθοῦσε τὴ
ζωὴ μὲ περιέργεια, μὲ κάποιο χαμόγελο
εἰρωνείας, μὲ συμπόνια, χωρὶς ν' ἀφήνῃ
ἔξω καὶ τὸν ἑαυτό του. Ἐδῶ μοῦ εἶναι
ἀπλὰ συμπαθητικὸς.

Ἀπὸ τὸ βίον ἐνὸς καλλιτέχνη ξεχωρίζω
τὸ ἔργο του. Δὲ θέλω νὰ ματιῶ τὸ ἔργο
μὲ μπαλῶματα ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ δημιουρ-
γοῦ του.

Ν. Ι. ΧΑΝΤΖΑΡΑΣ

ΤΟ ἜΡΓΟ τοῦ Παπαδιαμάντη καθρεφτίζει
τὴν ἠθικὴ εὐπρέπεια καὶ πνευματικὴ ὑπό-
σταση τοῦ νησιώτη. Πλούσιώτατα ἑλληνι-
κῶ, γεμᾶτο εὐσυνειδησία, ἐπιμέλεια, αὐτο-
σεβασμὸ, θρησκευτικὴ εὐλάβεια καὶ πίστη,
ἀντανακλᾷ τὶς γνήσιες ἑλληνικὲς ψυχικὲς
ιδιότητες καὶ συγκεντρώνει ὅλες τὶς δημι-
ουργικὲς δυναμικότητες τῆς τέλειας ἑλλη-
νικῆς ἠθογραφίας.

Ἀντιμετωπίζοντας μὲ πόνο, ποὺ σκορ-
πιέται ἀνάλαφρα σὲ ὄλο τὸ ἔργο του, τὶς
παλιὰς κοινωνικὲς συνθήκες, ποὺ τὶς ἐνίω-
θε σὰν οὐσιώδη προβλήματα, ὁ Παπαδια-
μάντης αἰσθάνθηκε τὶς ἐπιβαρύνσεις τους
καὶ τὴν μελλοντικὴ ἀνατρεπτικὴ τους ἐπί-
δραση στὸν παλιὸ ἥρεμο βίον. Κρούει σὰν
πρωτοπόρος ἔντεχνα «τὸν κώδωνα τοῦ

κινδύνου», και τάξει για διδασκαλία τὸν ὕψη-
λὸ προορισμὸ τῆς ζωῆς.

Περιγράφει καὶ ψάλλει τὴν προγονικὴ καὶ σύγχρονη Ἑλλάδα, τοὺς καινῶνικοθρη-
σκευτικὸς θεσμοὺς καὶ παραδόσεις, σὰν
ἀδιάσπαστο ζωντανὸ καὶ ἐνιαῖο σύνολο,
σὰν τὸν κυριώτερο παράγοντα στὶς ἐκδη-
λώσεις τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς. Στὶς διηγήσεις
τοῦ δὲν ὑπάρχουν παλιά καὶ ξεχασμένα
στοιχεῖα ποὺ νὰ μὴν κινῶν τὸ ἐνδιαφέρον
τοῦ ἀναγνώστη. Ὅλα τοποθετοῦνται μὲ
βαθύτητα νόημα καὶ ἐκφράζονται μὲ θερμὸ
συναίσθημα ποὺ ἐπηρεάζει καὶ ἐπιβάλλει-
ται. Ἡ ἀγάπη καὶ ἡ θυσία ἀπὸ τοὺς πιὸ
λεπτοὺς τόνους καὶ διαβαθμίσεις τοὺς κυ-
ριαρχοῦν, ἀλλὰ καὶ ὅλα τ' ἄλλα ἀνθρώπι-
να συναίσθηματά σὲ ὅλες τὶς μορφές καὶ
ἀποχρώσεις τοὺς.

Οἱ λυρικές ἢ οἱ δραματικές περιγραφές
τοῦ, λιτές, οἱ ψυχολογικές, σὰν τὴν ἀπέ-
ριττη ἐλληνικὴ ψυχὴ, συνυφασμένες εἴτε
μὲ ἀκραϊφνῆ χριστιανικὴ πίστη, εἴτε μὲ
πανθεϊστικὸ ἀίσθημα, τὰ θρησκευτικὰ σύμ-
βολα καὶ θεσπίσματα, τὰ καιρικὰ καὶ φυ-
σικὰ φαινόμενα, ὀλόκληρο τὸ φυσικοπνευ-
ματικὸ περιβάλλον τοῦ νησιοῦ, τὰ διάφορα
ἐπεισόδια τῆς καθημερινῆς, γιορτινῆς καὶ
θρησκευτικῆς ζωῆς, τὰ σφιχτοδεμένα μὲ
τὶς τέχνες, τὶς συνήθειες, τὰ ἥθη, τὰ ἔθιμα,
τὶς δοξασίες, τὶς δεισιδαιμονίες, τοὺς θρύ-
λους, τὶς παραδόσεις, τὶς παροιμίες, εἶναι
δεμένα μὲ τὴν ἐποχὴ τους, κινῶνται γύρω
στὰ στοιχεῖα τῆς καὶ τῆς γενιάς τῆς. Τὸ κλη-
ροδοτημένο παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν παίρ-
νουν μορφή ζωντανῆ καὶ δημιουργοῦν τὴν
ἀναγκαῖα γαλήνη καὶ συγκίνηση ποὺ ἀπο-
τελοῦν τὸν πιστὸ καθρέφτη τοῦ φυσικοῦ
κοινωνικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ πλαισίου, μὲσα
στὸ ὁποῖο γεννήθηκαν καὶ στάθηκαν ἢ ἀ-
στερευτὴ πηγὴ τῆς ἔμπνευσης τοῦ πρα-
γματικοῦ τεχνίτη. Στὸ ἔργο του βλέπει κάθε
Ἕλληνα τὸν ἐαυτὸ του. Θὰ ἐπιζήσει καὶ θὰ
παραμείνει ἀναλλοίωτο ἀπὸ τὸ χρόνο, σὰν
τὴν ἀγνὰ ἀληθινῆ, τὴν πραγματικὴ ψυχὴ
τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. «Μὲ ὅλους τῆς τέ-
χνης τοὺς ἠχούς, μὲ τ' οὐρανοῦ τὰ φῶτα».

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ μοῦ ἐπιβάλλεται
ὡς *ἠθικὴ προσωποποίηση*, ποὺ ἐκφράζεται στὴν
καλλιτεχνικὴ του δημιουργία μὲ τὸν πιὸ
ἄμεσο κι' ἀνόθευτο τρόπο. Ὁ Παπαδιαμάν-
της τρέφει στὴν τέχνη του τὴ μυστικὴ καὶ
βαθύτατα ἐσωτερικὴ ἐκείνη προσήλωση,
ποὺ ἔχει μεγαλύτερη συγγένεια πρὸς τὴν
ψυχικὴν ἀφομοίωση τοῦ ἐξωτερικοῦ γεγο-
νότος παρά πρὸς τὴν ἀνάγκη τῆς λογοτε-
χνικῆς μορφοποίησης τῶν οἰωνόδηποτε συν-
αίσθημάτων. Ἡ καλλιτεχνικὴ αὐτὴ ἀ-
φιλοκέρδεια, δεῖγμα ἀσφαλτοῦ τῆς γόνιμης
πίστης του πρὸς τὴν ἀδιάσπαστη συνοχὴ
τῆς ψυχικότητας τοῦ τεχνίτη μὲ τὸ δημιούρ-
γημά του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἄλλον

παράγοντα, ξένον πρὸς τὸν κύκλο ποὺ δια-
γράφουν τὰ δυὸ αὐτὰ ἀναλλοίωτα μεγέθη:
ἀτομικότητα καὶ αἰσθητικὴ ἔκφραση τῆς
ἀτομικότητας, εἶναι ἡ εὐγλωττότερη δι-
καίωση τῆς γνήσιας καλλιτεχνικῆς του ἰ-
διοσυγκρασίας. Γι' αὐτὸ ἡ ἠθικὴ προσωπι-
κότητα τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπιβάλλεται μὲ
τὸ ἀπρόσιτο γιὰ τὰ κοινὰ μέτρα ὕψος τῆς.

Ὁ Παπαδιαμάντης μοῦ ἐπιβάλλεται ὡς
ἠγετικὴ φύση, ποὺ ἐκδηλώνεται στὴν ἀπο-
πεοίηση τῆς διαγραφῆς τοῦ δρόμου του.
Ὁ Παπαδιαμάντης δοκίμασε ν' ἀκολουθή-
σῃ. Ὁ ἀνοιχτὸς ὅμως δρόμος ἦταν κουρα-
στικώτερος ἀπ' τὸ ἀχάρακτο μονοπάτι. Το-
ποθετημένος σὲ μιὰν ἐποχὴ ποὺ σήκωνε
τὸ ἀσῆκωτο βάρος τοῦ ξένου ρομαντισμοῦ,
δοκίμασε στὰ πρῶτα του βήματα νὰ μιμη-
θῇ. Τὸ ἔργο ὅμως ἦταν ἀνάξιο καὶ ἄχαρι.
Ἄνοιξε δρόμο δικό του. Δὲν χρειαζόταν
κάν νὰ ὀπλισθῇ μὲ παρωπίδες. Εἶχε τὴ δύ-
ναμη νὰ βλέπῃ καὶ νὰ περιφρονῇ. Εἶχε τὸ
θάρος νὰ εἶναι μόνος... Καὶ ὅταν πίσω
του ἀκολουθοῦσαν πολλοί, χωρὶς νὰ μπο-
ρῇ νὰ τὸν μιμηθῇ κανεὶς, ὁ Παπαδιαμάν-
της ἔμεινε μόνος. Εἶχε τὴν ὥρακα μοῖρα
τοῦ Ἀρχηγοῦ ποὺ ἐγνώριζε πὼς θὰ ἔμεινε
μόνος...

Ὁ Παπαδιαμάντης μοῦ ἐπιβάλλεται ὡς *καί-
λιτεχνικὴ φυσιογνωμία*, ποὺ πραγματώνει στὸν
ἀνώτατο βαθμὸ, γιὰ τὴν ἀδιάπλαστη λο-
γοτεχνικὰ ἐποχὴ του, τὶς ἀνεκμετάλλευτες
αἰσθητικὲς ἀξίες τοῦ τριχόχοντος γραπτοῦ
λόγου σὲ μιὰ τέλειαν ἑναρμόνιση περιεχο-
μένου καὶ μορφῆς. Ὁ Παπαδιαμάντης ὑπό-
ταξε, ἀληθινά, τὸ ἀκατέργαστο καὶ σχο-
λαστικὸ λεκτικὸ ὕλικό σὲ μιὰ πλαστικὴ
μορφή λόγου ποὺ καὶ σήμερ' ἀκόμη, παρ'
ὅλη τὴν κυριαρχία τῆς δημοτικῆς, εἶναι ἱ-
κανὸ νὰ δημιουργῆσει αἰσθητικὴ συγκίνηση.
Συμπίπτουν ὅλοι σήμερα στὴν ἀντίλη-
ψη πὼς ἡ γλῶσσα τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι
ἀναφαίρετο προνόμιό του (ὅπως περὶ τοῦ
συμβαίνει μὲ τὸν Καβάφη). Δὲν σκέπτεται
κανεὶς νὰ τὴ μιμηθῇ, ὅπως δὲν σκέπτεται
κανεὶς νὰ τὴν καταδικάσῃ ὅσο ἡ γλῶσσα
τοῦ Παπαδιαμάντη πῆρε ὅλα τὰ ὕλι-
κά της ἀπὸ τὴν τρέχουσα γλῶσσα τῆς δη-
μοσιογραφίας— ἄς μὴ λησμονοῦμε πὼς
στὶς ἐφημερίδες δημοσίεψε τὰ περισσότε-
ρά του διηγήματα— κι' ἀπὸ τὴν καθημερι-
νὴ γλῶσσα τοῦ νησιοῦ, τοῦ λιμανιοῦ καὶ
τοῦ δρόμου. Τὸ κράμα τῆς εἶναι ἀνυπέρ-
βλητο— τὸ τονίζουμε: γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς.
Τὸ καλλιτεχνικὸ αἰσθητήριό τοῦ Παπαδια-
μάντη εἶναι ὁ δημιουργὸς τοῦ κράματος
αὐτοῦ.

Ὁ Παπαδιαμάντης μοῦ ἐπιβάλλεται ἀκό-
μη ὡς *λυρικός ἠθογράφος*, ποὺ κατορθώνει νὰ
ἐμψυχῶν τὴ στεγνὴ παρατήρηση μὲ τὸ λυ-
ρικό στοιχεῖο καὶ νὰ συνθέτῃ ποίημα ἐκεῖ
ὅπου ἄλλος ἴσως θὰ περιοριζόταν σὲ ἡ-
θογραφικὸ πῖνακα. Ὁ Παπαδιαμάντης ζω-
γραφίζει τραγουδώντας. Ἀργὰ, μυστικά,
βιβλικά. Κάποτε τὸ τραγοῦδι του εἶναι μυ-

στηριακή ψαλμωδία πίσω ἀπὸ κεριά που τρεμοσβύνουν στὸ ἀπρόσιτο βῦθος κάποιου ἀδύτου. Ὁ ἀναγνώστης του συγκρατεῖ τὰς ἤχους, γεύεται τὴν ἁρμονία καὶ νιώθει τὴν ψυχὴ του νὰ ὑψώνεται — *νὰ ἐξαιρεταί* στὰ θαυμάσια ἐποπτικά ὕψη ἀπ' ὅπου ὁ μύστης θεᾶται τ' ἀνθρώπινα.

Λένε πὼς ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ πατέρας τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι, νομίζω, ὁ *διηγηματογράφος τοῦ 19ου ἑλληνικοῦ αἰώνα*. Ἄς τὸν ἀφίσουμε στὴν τιμητικώτατη θέση πού τοῦ προσήκει. Σήμερα προχωροῦμε μὲ βήματα πυρετικά καὶ προσπαθοῦμε νὰ συλλάβουμε τὴν ἐφιαλτικὴ στιγμή πού διαρρέει ἀνάμεσ' ἀπ' τὰ δάχτυλά μας. Μὰ ὅταν ἡ ψυχικὴ κούραση μᾶς ταλανίζει καὶ μᾶς ἀναγκάζει νὰ ζητήσουμε στὰ περασμένα μιὰ πηγὴ δρόσου γιὰ τὰ φλογισμένα μας μέτωπα, ἄς σταματοῦμε πάντα στὸν Παπαδιαμάντη. Εἶναι ἡ πηγὴ.

ΑΙΜ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΟΣ

Ο ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ δὲν στάθηκε ὁ Προφήτης τοῦ Λαοῦ του: Τὸ ἠθικὸ καὶ συναισθηματικὸ κλίμα τοῦ ἔργου του — ὑπέροχο στὴ μονομέρειά του — δὲν ὀλοκληρώνει καὶ δὲν προεκτείνει μιὰν ἐποχὴ, πού ἀρχίζει ἢ κρινωνικὴ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ τόπου μας. Ὁ λόγος του δὲν ὑψώθηκε σὲ σύνθημα.

Ὁ Σκιαθίτης πεζογράφος θὰ παραμείνῃ ὁ μοναδικὸς μας «Ἀναχωρητής». Ἀκολουθώντας τ' ἀχνάρια τῶν νεανικῶν του ἐντυπώσεων ξανάπλασε ἕναν ταπεινὸ κόσμον πού ἔσβυνε, καὶ τοῦ ὕψωσε ἕνα τρυφερό, ἰδιόρρυθμον κι' ἄνισον, πολλὰς φορές, ψαλμὸ, γιὰ νὰ τὸν ἐμπιστευθῇ στὴ φύλαξη τοῦ φτωχοῦ Ἁγίου, — τοῦ Θεοῦ του...

ΛΟΥΚΗΣ ΑΚΡΙΤΑΣ (*)

(*) Ἡ « Σύντομη κρίση » τοῦ κ. Λουκῆ Ἀκρίτα δὲν πῆρε τὴν ἀλφαβητικὴν τῆς σειράς, γιὰτὶ ἔφτασε ἄργα, ὅταν πιά οἱ προηγούμενες σελίδες μας ἦταν ἤδη τυπωμένες. (Σημ. τῆς « Ν. Ἐ. »)

★

Δὲν ἦσαν δικολάβοι τότε . . . διὰ νὰ κάμνουν εἰκονικὰ ἔγγραφα καὶ στρεψοδικίας, οὔτε διαιτηταὶ διὰ νὰ « σὺβαστῆς » [σὺμβιβασθῆς], οὔτε ψευδομάρτυρες διὰ νὰ ἀθωωθῆς.

* * *

Σέβομαι ἄλλωστε τοὺς νόμους καὶ τὸ πολίτευμα τῆς πατρίδος μου καὶ δὲν θέλω νὰ ὁμολογήσω ὅτι εἶμαι ἀπολυταρχικὸς καὶ ὅτι δὲν πρεσβεύω τὴν καθολικὴν ψηφοφορίαν.

* * *

Φεῦ, ὀψέ, λίαν ὀψέ ἐμερίμων πρὸς ἐκπλήρωσιν τῆς ἱερᾶς ταύτης ὀφειλῆς (πρὸς διάσωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως).

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ*

(ΕΚΛΟΓΗ ΑΠ' ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ)

«... πολλά ἔγραφοτο καὶ ἠκούοντο...»

ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΣ

Εἶχε ζήσει μὲ τοὺς ταπεινοὺς καὶ εἶχε τὴν σιωπὴν του δι' ὅλα, τὸν θησαυρὸν τῶν ταπεινῶν... Ἦξευρε τὴν γλῶσσαν τοῦ φλοίσβου καὶ τὴν ἀπέδωκεν εἰς τὶς χαρὰς καὶ τὶς λύπες τῆς...

(*«Ἐλεύθερον Βῆμα», 28.5.1925.*)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΒΑΡΛΕΝΤΗΣ

Ὁ Κάλβος στὴν ποίηση καὶ ὁ Παπαδιαμάντης στὸν πεζὸ λόγο μού φαίνεται πῶς ἔχουν πολλὰ κοινὰ γνωρίσματα. Καὶ οἱ δύο τοὺς μεγάλοι καὶ ξεχωριστοί, ὁ ἕνας θρεμμένος μὲ τοὺς ἀρχαίους μας κλασσικούς, ὁ ἄλλος ἀφοσιωμένος στὰ ἱερά γράμματα τῆς ἐκκλησίας καὶ δδηγημένος πάντα ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ψυχασώστρας πίστεως.

(*«Ὁ Καλλιτέχνης» Α', 1911, Σελ. 336 β'.*)

ΚΩΣΤΑΣ ΒΑΡΝΑΛΗΣ

Τέσσερα χρόνια ζήσαμε δίπλα στὸ μεγαλύτερο Ἑλληνα διηγηματογράφου καὶ, κατὰ τὴ δίκαιη παραδοξολογία τοῦ Μαλακάση, δίπλα στὸ μεγαλύτερο Ἑλληνα Ποιητῆ, τὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη.

(*) Ἡ ἐκλογή αὐτὴ ἀπ' τὴ γύρω στὸν Παπαδιαμάντη παλαιότερη καὶ νεώτερη φιλολογία ἔχει σκοπὸ νὰ δείξει ἢ μᾶλλον νὰ ὑπογραμμίσαι καὶ νὰ παραπέμψαι σὲ μερικές ἀπόψεις τῶν συγχρόνων καὶ μεταγενεστέρων γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ ἐκδότης, ἐκλέγοντας καὶ προτιμώντας τούτη ἢ ἐκείνη τὴ γνώμη, εἶχε ὡς ἀρχὴ του νὰ παρουσιάσει ὅσο γινόταν περισσότερες ἀπόψεις καὶ διαφορητικὰ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς κοιτάγματα καὶ στοχασμοὺς γύρω στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη, ὥστε ἀπ' τὴν ἐκλογή νὰ βγαίνει κάποιο σύνολο. Φυσικὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ τεθεῖ ζήτημα. Ἄν ὁ ἐκδότης ἀσπάζεται ἢ ὄχι τὶς ἀνθολογούμενες καὶ συγκεντρωνόμενες ἐδῶ γνώμες. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε καμιά ἐσωτερικὴ ἀπαίτηση χρονολογικῆς κατάταξης, προτιμήθηκε ἡ ἀλφαβητικὴ. Ἐπίσης περισσότερο ἀπ' τὰ ὀνόματα προτιμήθηκε τὸ ἀξιολογικὸ περιεχόμενον τῶν γνωμῶν. Τὴν παρακολούθησιν τῆς ἐξέλιξιν τῆς κριτικῆς τοῦ Παπαδιαμάντη τὴ βρίσκει κανεὶς στὸ σχετικὸ ἔργο μου, (στὸ κεφάλαιον τὸ ἐπιγραφόμενον: «Ἱστορικοκριτικά»). Γ. ΒΑΛ.

Φτωχοντυμένος καὶ συμμαζεμένος μὲ τὰ γένια του καὶ τὴν ἀνθρωποφοβία του... ἀπομονωμένος σταύρωνε τὰ χέρια του, ἔγερνε δίπλα τὸ ἱερατικὸ του κεφάλι καὶ βυθιζότανε στὰ δημιουργικὰ του ὄνειροπολήματα: στὴν πραγματικὴ του ζωὴ. Ἀπόφευγε καὶ νὰ κοιτάει τὸν κόσμον. Τονὲ φοβότανε; Ἴσως. Περισσότερο ὅμως τὸν περιφρονούσε, αὐτός, ὁ «πτωχαλαζών... ὁ τρέφων ἄλλοκότους ἰδέας... καὶ ἀσχολούμενος εἰς ἔργα μὴ παραδεδεγμένης χρησιμότητος» πού εἶχε γιὰ βιωτικὸ του ἀζίωμα τὸ «λάθε βιώσας»... Αὐτὸς λοιπὸν ὁ φτωχικός, ὁ φοβισμένος, ὁ ἀμίλητος ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ, μᾶς εἶχε ἐπιβάλλει τὸ σεβασμὸ χωρὶς νὰ τὸ καταλαβαίνομε. Ὅταν αὐτὸς καθότανε πέρα ἡ διάβαζε, ἡ φωνακλάδικη κι ἀσεβέστατη παρέα μας χαμήλωνε τὸν τόνο γιὰ νὰ μὴν τὸν ἀνησυχῆσει.

(*«Ζωντανοὶ Ἄνθρωποι», 1939, σελ. 7-8.*)

ΝΙΚ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

Ἄλλ' εἰς τὸ διήγημα ὁ Παπαδιαμάντης συνεχίζει καὶ προάγει εἰς μέγα πλάτος τὸ ἔργον τοῦ Βιζυηνοῦ. Ἐγγραψε δὲ τόσα πολλὰ μὲ θετικισμὸν ἀπὸ τὸ ἄρωμα τῆς ἐλληνικῆς γῆς, μὲ τὸ χρῶμα τοῦ ἐλληνικοῦ οὐρανοῦ καὶ μὲ τὰ μυστήρια τῆς ἐλληνικῆς συγχρόνου ψυχῆς, ὥστε εἰμπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν ὀνομάσῃ ἀρχηγὸν τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος. Καὶ τὰ ἀληθινὰ αὐτὰ τῆς ζωῆς μας ἴχνη ἀνέλαβε σήμερον νὰ ζωγραφίσῃ ὀλόκληρος σειρὰ λογογράφων, οἱ ὅποιοι ἀνεβίβασαν τὸ ἐλληνικὸν διήγημα εἰς περιωπὴν ἀληθινὰ μεγάλην.

(*«Εἰκόνες Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀθηνῶν», Ἀθῆναι, Ἐστία, 1910, σελ. 144.*)

ΘΕΟΔ. ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ

Ὁ Σκιαθίτης διηγηματογράφος, ὁ ζωγραφίσας εἰς ὅλον του τὸ ἔργον τὴν ἀνίαν τῆς μονοτόνου ἐλληνικῆς ζωῆς καὶ τὴν θλίψιν τῶν πτωχῶν ἀνθρώπων τῶν ἐλλη-

νικῶν χωρίων καὶ τῶν χαριεστάτων νήσων τοῦ Αἰγαίου, εἶναι ἀναντιρρήτως ὁ Ἑλληὺν συγγραφεὺς, ὅστις ἤνοιξεν ἕνα ὀπωσιδήποτε εὐρύτερον δρόμον εἰς τὴν λογοτεχνίαν μας καὶ ὁ ὁποῖος ἀπεκάλυψε τὴν πραγματικότητα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς... Ὁ Παπαδιαμάντης ἐγνώρισε νὰ ζῆσθι ὡς ἐλεύθερος. Οὐδέποτε ἠθέλησε νὰ συμβιβασθῆ μετὰ τὴν ἰσχύουσαν κοινωνικὴν κατάστασιν... Ὁ ἄνθρωπος ἦτο καλλίτερος ἀπὸ τὸν συγγραφέα.

(*« Ἀθήναι », 19 Μαρτίου 1917, 2γ-δ.*)

ΠΕΤΡΟΣ ΒΛΑΣΤΟΣ

... Κι ὁ Παπαδιαμάντης⁽¹⁾ ἔχει τοὺς λιβανιστάδες του, μὰ ἡ ἀξία του εἶναι πολὺ μικρὴ, θὰ ἔλεγα μάλιστα μηδαμινὴ. Χωριάτικο μυαλό, ψυχὴ στενὴ καὶ μουδιασμένη. Τὰ χέρια του πασπατεύουσι, μὰ δὲ χουφτώνουν τὴ ζωὴ. Τὸ μισομαντεὺς πῶς ἡ Τέχνη εἶναι ἀγριοκόριτσο ζουμερό τὴν ὀσμίζεται καὶ τρέμουν τὰ ρουθούνια του. Πιὸ κοντὰ δὲν τολμᾷ νὰ ζυγῶσει. Ἐτυχε νὰ ξαναδιαβάζω μερικὰ τὸν διηγήματα τὸν περασμένο μῆνα, κι ὅμως τὰ ἔχω κιόλας ξεχάσει ὀλότελα. Τὸ βαρετὸ καὶ τὸ ἄνοστο, τὸ παρακατιανὸ καὶ τὸ ἀδούλευτο, δὲν μποροῦν ποτὲ ν' ἀγκυστρώσουν τὸ μνημονικῶμας... (*« Νέα Ἑστία », II, 1933, σελ. 552*). Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ὅλοι αὐτοὶ οἱ βουρκολάκοι τοῦ βυζαντιμοῦ θυμιατίζουνε στιχοπλόκουσι σάν τὸν Κάλβο καὶ τὸν Καβάφη καὶ πεζογράφους σάν τὸν ἔλεεινὸ τὸν Παπαδιαμάντη, πού κανένας τους δὲν ἤξερε τί θὰ πῆ γλῶσσα καὶ τί δεμένο ὕφος. Ἡ προαιώνια κουταμάρα μᾶς ξανάφερε στὴ γιαγλίδικη μακαρουνάδα...

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ

Ὁ λογοτέχνης δὲν κρίνει τὰ ἔργα τῶν ἄλλων. Παρακολουθεῖ τὸ δικὸ του ὄνειρο. Γιὰ νὰ φέρω ἕνα παράδειγμα, νομίζω πῶς ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Παπαδιαμάντης ποτὲ δὲν θὰ δεχόντουσαν νὰ μιλήσουν καὶ νὰ κρίνουν τὸ ἔργο τῶν ἄλλων (*« Ἠχώ τῆς Ἑλλάδος », 1935*). Ὁ Παπαδιαμάντης, ἄνθρωπος σρβαρός καὶ συγκρατημένος καὶ μετὰ χριστιανικὴ ἀνοχή, ἔβραζε μ' ὅλ' αὐτὰ ἀπὸ μέσα του ἐνάντια τῶν δημοτικιστῶν ἢ μαλλιαρῶν, ἂν θέλετε νὰ τοὺς πῆτε. Σάν ἄνθρωπος πνευματικὸς, πού εἶχε μεγάλη ιδέα γιὰ τὸν ἑαυτό του, — ἦταν φοβερός ἐγωιστής, κι ἂς κρυβότανε, — πρόσεχε πολὺ νὰ μὴν πειράξει κανένα, νὰ μὴ δείξει τὴν ἀποστροφή του στοὺς φίλους του... δημοτικιστὲς, ἂν καὶ δὲν ἦταν πολλοὶ αὐτοὶ οἱ φίλοι του... Ἦταν ὅμως μερικοὶ ἀπ' αὐ-

(1) Σημείωση τοῦ ἐκδότη. — Δὲν κρατήσαμε τὸ ὀρθογραφικὸ σύστημα τοῦ Βλαστοῦ. Ἀνθολογήσαμε τίς γνώμες του γιὰ νὰ δούν οἱ σημερινοί, πῶς κοντὰ στοὺς ἀμετρούς θαυμαστὲς ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει καὶ μερικοὺς ἀρνητὲς ἀλλὰ καὶ ὕβριστὲς.

τοὺς τόσο ἐνοχλητικοὶ στὸν Παπαδιαμάντη, τὸν κοιτάζανε σάν περίεργο τέρας, τοῦ μιλοῦσαν ἐρωτηματικά καὶ ἀδιάκριτα, ἄνθρωπο πού ζοῦσε σάν ἀγρίμι μετὰ στὸν ἑαυτό του, ἀγριοπὸς κι' ἀδέξιος — καὶ μαζί ὅσο μπορεῖτε νὰ φανταστῆτε ὑπερήφανος κι ἐγωιστής (*« Νέα Ἑστία », ΚΑ', 1938, σελ. 1634*). Ὁ Παπαδιαμάντης ποτὲ δὲ διάβαζε ἔργα φιλολογικὰ γνωρίμων ἢ φίλων του καὶ ποτὲ δὲ συζητοῦσε γιὰ τὰ φιλολογικὰ ζητήματα τὰ συγχρονὰ του, κι' ἀργότερα μισοῦσε τὸν ψυχარიισμό, κι' ἄμα τολμοῦσε νὰ τοὺ ἀνοίξεις κουβέντα γλωσσική, συγχυζότανε τόσο, παραιτοῦσε καὶ τὸ φαί κι' ἔφευγε τρέμοντας ἀπ' τὸ θυμὸ του... Κράμα χριστιανικοῦ ἀσκητῆ καὶ διανοητικοῦ καλοπεραστῆ. Ὅμως ποτὲ δὲν κατάφερε νὰ μεθύσει ἢ μεθυσμένος νὰ φανεῖ... Ἡ συντροφία του ἦτανε μάθημα σοφοῦ δασκάλου, πού ποτὲ δὲ γυρεύει νὰ δείξει τὴ σοφία του... Οἱ γνώμες του, στολισμένες μετὰ παρέκβασες πότε στὰ ἀρχαῖα γράμματα, πότε στὰ ἐκκλησιαστικά, μετὰ κομμάτια ἢ στίχους ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, τὸν Ὀράτιο καὶ τὴν Παλαίαι Γραφή ἢ τὸ Συναξαριστῆ... Ἀνέγγιχτος σ' ὅλα του. Ἄν ἔπαιρνε μαζί του θάρρος, ἀσκημα τελείωνες. Ἀπότομα τὸν ἔχανες... Στὰ παλιά του χρόνια, τὰ χρόνια τῆς πνευματικῆς του ἀκμῆς ἦταν αὐτὸς τέλει ἀπλησαστος... ἀζύγωτος βράχος...

(*« Πολιτεία », 13 Σεπτ. 1925*).

ΗΛ. Π. ΒΟΥΤΙΕΡΙΑΝΗΣ

Ὅ,τι ὁ Λύτρας γιὰ τὴ ζωγραφικὴ, ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ τὴ φιλολογία. Τὸ ἔργο του ὅλο πιστότατη ζωγραφιὰ τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ ζωῆς. Ὅχι ἀντιγραφή ἀπλῆ ζωγραφιὰ μετὰ βαθὺ δικὸ του αἰσθημα. Στὴν ψυχὴ του μίλησε δυνατὰ ἡ ψυχὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ ἡ τέχνη του ἔγινε καθρέφτης καὶ τῶν δύο γι' αὐτὸ δὲ μοιάζει μετὰ κανένα δικόνε μας, μήτε καὶ ξένο. Πέθανε παίρνοντας μαζί του τὸ μυστικὸ τῆς τέχνης του. (*« Ὁ Καλλιτέχνης », Α', 1911, σελ. 337, α' - β'*). Γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη κάποιος ἀπ' τοὺς κριτικούς του εἶπε ὅτι μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μετὰ τὸ Ρῶσο μυθιστοριογράφου Μάξιμου Γκόρκου ὑπάρχουν ὁμοιότητες μερικῶν χαρακτηριστικῶν ἀνάμεσα στὸ βορεινὸ καὶ στὸ μεσημβρινὸ συγγραφέα. Νομίζω πῶς ἡ σύγκριση αὐτὴ εἶναι κάπως ἄτυχη. Ἐπειδὴ τὰ χαρακτηριστικὰ πού βρίσκει ὁμοια ἀνάμεσα στοὺς δύο ὑπάρχουν καὶ σὲ ἀμέτρητους ἄλλους. Ἐτσι μοιάζουν, ἀναμεταξύ τους ὅλοι οἱ διηγηματογράφοι καὶ μυθιστοριογράφοι, ὅσοι τουλάχιστο παίρουν τὰ θέματά τους ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τῆς ζωῆς καὶ ζωγραφίζουνε χαρακτηριστῆς ἀνθρώπων, τύπους, ψυχικὲς κατάστασεις. Κυριώτερο γνώρισμα τοῦ Γκόρκου εἶναι τὸ ἐπαναστατικὸ. Ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης, ὅσο κι' ὁ Μωραϊτίδης, δὲν

ἔχουνε σὲ καμιὰ στιγμή, σὲ καμιὰ περίσταση, τίποτα τὸ ἐπαναστατικό, εἶναι συντηρητικοὶ παραπολύ.

(« Παπαδιαμάντης - Μωραϊτίδης. Ἡ ζωὴ τους καὶ τὸ ἔργο τους ». Ἀθήνα, Ζηκάκης, 1931, σελ. 34-35).

ΓΕΡ. ΒΩΚΟΣ

... ἐνῶ φαίνεται ἡ εὐσπλαχνία του, ὁ ὀκτος του, ἀκόμη ἴσως καὶ ἡ ἀγάπη του πρὸς τὰ δυστυχέστερα τῶν πλασμάτων του, παραμένει πάντοτε ὁ ἴδιος ἔντρομος χριστιανός. Ἡ ρεαλιστική του τέχνη, παρ' ὅλας τὰς ἀναφερομένας μέσῳ τῶν γραμμῶν παραδόξους ἐκφράσεις καὶ γνώμας του, καταπνίγει πολλακίς τὰ πλάσματά του, τὰ κάμνει ταπεινά καὶ σκιερόφωτα, καὶ μᾶς ἀφήνει ἴσως ἀδιαφόρους τὸ δράμα του, ὡς ἀπλοῦν ἐπεισόδιον ζωῆς παρερχομένης, πού ὅσον καὶ ἂν τὸ γνωρίσωμεν πρὸς στιγμήν, δὲν ὑπάρχει ἐλπίς ἐν μᾶς συγκινήσει βαθύτερον. Δι' αὐτῶν βλέπομεν ἀκόμη ἐκτὸς ἡμῶν. Δὲν εἶναι ὁ διδάσκαλος, ὁ ὁποῖος ἤμποροῦσε νὰ μᾶς κάμῃ νὰ ἴδωμεν ἐντὸς ἡμῶν. Καὶ αἱ διαφεύγουσαι κάποτε ἀπὸ τὰ χεῖλη του αὐστηραὶ κραυγαί, ὡς ἀντιπροσώπου μιᾶς Χριστιανικῆς Νεμέσεως, μᾶς διαθέτουν δυσμενῶς, ὅταν ἀναλογιζώμεθα τὰ γενικώτερα αἷτια τῆς ἀνθρωπίνης δυστυχίας. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν περίοδον ταύτην, τὴν ὅποιαν προῶρως ἀνέκοψεν ὁ θάνατος, ἔχει ὑποθέσεις, πού μᾶς δίδουν τὴν ὅλην καλλιτεχνικὴν συγκίνησιν. Ἡ δὲ συνθετικὴ του δύναμις εἶναι συνολικὴ. Καὶ ἂν ἕνα μόνον πρόσωπον ἀφαίρεισεν ἀπὸ τοὺς πίνακάς του, δὲν ὑπολείπονται εἰς αὐθῦπαρκτον ζωὴν αὐτάρκτους καλλιτεχνικοῦ δημιουργήματος ἕνας ἦρωσ τὸν ἢ μίαν τοῦ ἡρώως...

(« Καλλιτέχνης », Α', 1911, σελ. 331-332).

ΒΛΑΣΗΣ ΓΑΒΡΙΗΛΙΔΗΣ

Ὁ κ. Παπαδιαμάντης εἶναι γνωστός.. Τὰ διηγήματά του ἐκρίθησαν πάντοτε ὡς ὑψίστης πρωτοτυπίας, δυνατῆς γραφικότητος καὶ ἐξόχου φυσικότητος... Τύποι καὶ ἦθη καὶ τρόποι καὶ ἰδέαι ἀποτυπῶνται πιστότατα. Ὁ κ. Παπαδιαμάντης εἶναι συγγραφεὺς τῆς νεωτάτης ζωγραφικῆς σχολῆς, τῆς λεγομένης *ὑπαιθρίου*, χωρὶς ἐννοεῖται νὰ χωρῆ εἰς τὰ ἄκρα αὐτῆς, ἀφοῦ τὸση ποίησις μετὰ τῆς φυσικότητος ρεεὶ ἐκ τῆς γραφίδος του, ὥστε πολλαὶ σελίδες του τὸν ἀναβιβάζουν μᾶλλον εἰς τὸν ὀρίζοντα τῆς Ὀλλανδικῆς σχολῆς ἐν τῇ γραφικῇ τέχνῃ. Ἐν εἶδος Στέεν.

Ὁ κ. Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι ἀπλοῦς διηγηματογράφος, εἶναι πνευματικὸς καὶ ἠθικός ἐργάτης, ἀγωνιστὴς τῆς προόδου, τῆς ἡμερώσεως, τῆς δικαιοσύνης· τὸ αἰσθημα τοῦ λαϊκίσμου πάλλει ἐν αὐτῷ καὶ θὰ ἴδῃτε [στοὺς « Χαλασοχώρηδες »] πῶς εἰς τὸ ἐκλογικὸν ἵπποδρόμιον ὁ λαός, ὁ *χαμάλης*

λαός, τὸ θῦμα τῆς ὀλιγαρχίας, σκιαγραφεῖται ἐν τῷ πόνῳ του, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ὑπερηφανεῖᾳ του, ἐν τῇ συμφορᾷ του, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀνανήψει του...

(« Ἀκρόπολις », 12 Ἀύγ. 1892).

ΑΝΤΩΝΗΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

Περιφρονῶν τὴν κοινωνίαν, δὲν ἔγραψε κοινωνικὰ ἔργα κατὰ τὴν κοινὴν σημασίαν τῆς λέξεως, ἤρεμος καὶ ἡσυχος δὲν ἀπασχολήθη κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ ἔργα τραγικῶν ὑποθέσεων... Ἐγραφεν ἐπεισόδια ἀφελῆ καὶ ἀπλᾶ, ἀληθινά, τῆς λαϊκῆς ζωῆς. Εἰς ὅλον τὸν βίον του οὐδέποτε ἀπέσυρε τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν του ἀπὸ τὴν προσφιλεῖ νῆσον, τὴν πατρίδα του, καὶ εἶδε μέσα εἰς ἐκείνην τὴν μικρὰν ἑλληνικὴν ξηρὰν, τὴν ψυχὴν ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

(« Νέον Πνεῦμα » Κωνσταντινουπόλεως, Γ', 1911, σελ. 136).

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΔΑΦΝΗΣ

Τὸ ἔργο του Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη σπάνια εἶναι « σκοτεινὸς θάλαμος » καὶ σχεδὸν πάντα του εἶναι ἕνα τοπίο ἀνοικτὸ στὸ φῶς, ἢ φτωχικὸ μὰ καὶ φωτοπερίχυτο δῶμα ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ, γεμάτο μὲ τὴ δική του τὴν εὐτυχία, μὴν εὐτυχία πού ἀναβρῶζει ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ ὀλιγάρχεια τοῦ λαϊκοῦ κόσμου. Τίς περισσότερες φορὲς ἡ ψυχὴ του εἶναι τὸ ἀμέριμνον πουλάκι σ' ἕνα χαμόδεντρο τῆς Σκιάθου... Ἐνα χιουμορ ἀβίαστο καὶ ἀληθινὸ σπιθοβολαεὶ σὲ πολλὰ του διηγήματα. Ὁ Παπαδιαμάντης ξέρει νὰ βάζει στὸ μεταξὺ μὲ ἀριστοτεχνικὴ λεπτότητα ἕνα ζωντανὸ ἀνέκδοτο, μὴ καριμίαια, ἀκόμα καὶ ἕνα λογοπαίγνιο, καὶ νὰ κόβει τὴ μονοτονία τῆς περιγραφῆς ἢ τοῦ διαλόγου μὲ τὸ σπιθισμα ἑνὸς ἔξυπνου ἀστείου. Σπάνια ἀπανταεὶ κανεὶς τὴν ἐναλλαγὴν τοῦ δραματικοῦ μὲ τὸ εὐθυμο, ὅπως σὲ μερικές ἀφηγήσεις του, πού βέβαια δὲν εἶναι πλάσματα τῆς φαντασίας του, μὰ ἀληθινὲς ἱστορίες, βγαλμένες ἀπὸ τὴν πολυτάραχην ζωὴ τῶν ἡρώων του...

Τὸ εὐθυμο Πνεῦμα λοιπὸν εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς τέχνης τοῦ Παπαδιαμάντη, σύμφωνα μὲ τὴν κλασσικὴν ἀπλότητα πού διαφεντεύει ὅλο του τὸ ἔργο, κι' ἡ εὐεργετικὴ δροσιά τοῦ πνεύματος αὐτοῦ φεγγουστάζει ἀπάνω στὰ λουλούδια τοῦ μαγευτικοῦ περβολιοῦ, πού μὲ τὴν στοργὴν τὸ φρόντισεν ὁ νησιώτης ὀνειροπλέχτης.

(« Ἑλληνικὴ Ἐπιθεώρησις », ΙΔ', 1921, ἀριθ. 159, σελ. 2-3).

ΝΩΝΤΑΣ ΔΕΛΗΓΩΡΓΗΣ

Δὲν γνωρίζω κανένα Ἑλληνα ἢ ξένον, ὅστις δὲν ἔγραψε μὲ ἀπλοῦστερον τρόπον ἀπλοῦστερα πράγματα. Ἡ φορτωτικὴ προσ-

ποίησις τῶν naturistes εἶναι ἀντίθεσις διὰ τὸν Παπαδιαμάντην... Ἄμα ἐπλησίασα τὸν Παπαδιαμάντην μοῦ ἐφάνη τόσον μυστικὰ κλεισμένος εἰς τὸ ὄνειρόν του ἢ ἂν θέλετε εἰς τὴν προσωπικὴν του ἀντίληψιν τῆς ζωῆς, ὥστε κάθε παρεῖσθους εἰς τὴν ἀτομικότητά του, ὅσον διακριτικὸς καὶ ἀθόρυβος καὶ ἂν ἦτο, θὰ ἐλάμβανε διαστάσεις ἐκβιασμοῦ... Αὐτὴ ἡ ἴδια ταπεινότης τὴν ὅποιον μεταφέρει εἰς τὰ διηγήματά του, ἢ ἀπλοϊκότης, ἦτις καὶ μὲ αὐτὸν ἀκόμη τὸν ἀγνωστικισμόν του παραμένει βιβλική, προσδίδει νομίζω εἰς τὸν Παπαδιαμάντην τὴν ἀμίμητον αὐτὴν ποιότητα.

(*«Νέον Ἄστυ»*, 13 Μαρτ. 1908).

Γ. ΔΡΟΣΙΝΗΣ

Ἡ Ἑλλάδα κλειστικὴ μέσα μου, ἔγινε κόσμος τῆς ψυχῆς μου, πρὶν ἀκόμα γράψω ποιήματα. Ἐγραψα ἀφοῦ προηγουμένως ἔγινα Ἑλληνας... Καὶ τὸν ἴδιο χαρακτήρα βλέπω ἰδιαιτέρως στὸν Παπαδιαμάντη καὶ Μωραϊτίδη. Σὲ ἄλλους λιγώτερο. Στους νέους καθόλου...

(*«Ἡχώ τῆς Ἑλλάδος»*, 14 Μαρτ. 1935).

Ε. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ

Γιὰ τὰ γράμματά μας ἦτον τὸ καμάρι τους ἦτον ὁ ἀπλοϊκὸς ὁ βασιληᾶς μὲ τὰ φτωχικὰ τὰ ρούχα, τὴν ἤθελε νὰ κρύβει τὴν πορφύρα του καὶ νὰ κοιτάζει χάμω: νὰ μὴν βλέπει τὴν ματαιότητα, νὰ μὴν ἀκούει τίς μεταιοφροσύνες.

(*«Καλλιτέχνης»*, Α', 1911, σ. 338α).

Ι. ΖΕΡΒΟΣ

... Ἑλληνας εἰκονογράφος καὶ ἠθογράφος, ζωγραφίζων μερικῶς καὶ μετριοφρόνως μεμονωμένας τινὰς σκηνὰς καὶ ζωγραφίας τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων νήσων... μετ' ἀγαστῆς τῷ ὄντι ἀφελείας, χάριτος, ἀπλότητος καὶ φυσικότητος.

(*«Ἐφημερίς»*, 24 Αὐγ. 1891).

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ

... ἡ σοφία τοῦ μύθου τὸ σπανιότατον αὐτὸ προσὸν τῶν μεγάλων συγγραφέων ὑπάρχει εἰς ὅλα τὰ διηγήματα τῆς ἀκμῆς τοῦ Παπαδιαμάντη. Μία ἀτμηλὴς τοῦ ὕφους ὄχι τυχαία, ὅπως δυνατὸν ἴσως νὰ φανῆ ἐκ πρώτης ἀντιλήψεως, ἀλλ' ἐπιδικωμένη ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὡς προϊόν ἰδικῶν του — ἀληθῶς ἴσως — ἀντιλήψεων περὶ τέχνης, παρέχει ἰδιότυπον μορφήν εἰς τὰ ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀριστοτεχνικὸς δὲ εἶναι συνήθως ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιον ἤρχιζε τὴν διήγησιν, ὡσὰν συνέχειαν τῆς ζωῆς, καὶ θαυμάσιον πάντοτε εἶναι τὸ τέλος αὐτῆς, πέραν τοῦ ὁποίου ἐπίσης ὑποφαίνεται ἡ συνέχεια τῶν συμβάντων καὶ τῶν πλείστων προσώπων ἐκάστης διηγήσεως. Ἐνας ἐλαφρὸς τόνος μελαγχολίας

ἀρμονίζεται μὲ ὅλας τὰς διηγήσεις του καὶ ὡς ἡρεμικὸς ἀντίλαλος τῆς ἐσωτέρας του σκέψεως εἶναι ἡ θλίψις τῆς ζωῆς, πού τὴν πικρίαν αὐτῆςπραῦνει ἢ πίστις καὶ ἡ ἐγκαρτέρησις ἢ Χριστιανικὴ.

(*Πρόλογος* στὰ «Παοχαλινὰ Διηγήματα». Ἐν Ἀθήναις. Ἐκδ. Φέξη 1912, σελ. 1δ-1ε).

ΠΕΤΡΟΣ ΖΗΤΟΥΝΙΑΤΗΣ

... Εἶναι ἕνας ἡρεμος συνεχιστὴς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ψυχῆς. Τώρα ἂν ὁ ἐλληνισμὸς κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἀποτελεῖται ἀπὸ βαρβάρους — καὶ βάρβαρος εἶναι κάθε περιφρονητῆς τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων... — δι' αὐτὸ βέβαια δὲν εὐθύνεται ὁ Παπαδιαμάντης, οὔτε τὸ ἔργον του εἶναι ὀλιγώτερον ἀξίον θαυμασμοῦ...

(*«Νέον Πνεῦμα»* Κωνσταντινουπόλεως, Γ', 1911, σελ. 114).

ΘΩΜΑΣ ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης ὄχι μόνον γιὰ τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἀνθρωπότητα γενικῶς εἶναι ὁ καλὸς ποιμὴν. Εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρωπος πού ἐνῶ κανεὶς ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του δὲν ἔχει τὴν δυνάμιν του, τὴν πίστιν του καὶ τὴν εὐλικρινεῖάν του, γιὰ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ σ' ἕναν ὠραιότερον κόσμον, αὐτὸς ἀντιθέτως μὲ τὴν ἀγνότητά του μᾶς ὀδηγεῖ ὡς ὁ καλὸς ποιμὴν εἰς τὸν ἐσωτερικὸν του κόσμον, ἕνα κόσμον εἰς τὸν ὅποιον δὲν βασιλεύει ἀπλῶς ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ, ἀλλὰ μιὰ ζωὴ ἀνώτερη ἀπὸ τὰ ταπεινά πάθη τῶν ἀνθρώπων.

(*«Ὁ Καλλιτέχνης»*, Β', 1911, σελ. 336 β).

Κ. ΚΑΒΑΦΗΣ

Εἰς ὅσα ἔργα του ἐδιάβασα μ' ἔκαμην ἐντύπωνσιν ἢ περιγραφικὴν του δύναμιν. Μὲ φαίνεται ὅτι εἶναι λαμπρὰ ἀσκημένος στῆς περιγραφῆς τὴν τριπλὴν ἰκανότητα — τὸ ποῖα πρέπει νὰ λεχθοῦν, τὸ ποῖα πρέπει νὰ παραλειφθοῦν, καὶ εἰς ποῖα πρέπει νὰ σταματηθῇ ἡ προσοχή. Στὰ «Ρόδιν' Ἀκρογιαλία» του... εἶναι ἔκτακτα ἐπιτυχημένος ὁ γύρος του στὴν παραλία. Τὸ καφενεῖον τοῦ γέρου Γατζίνου πρῶτα, κι ἔπειτα τὰ σπίτια τῶν νοικοκυραίων, πού ξυπνοῦν ἕνα-ἕνα μὲς στὸ χάραγμα εἶναι παρουσιασμένα μὲ τέχνην ἀσφαλῆ καὶ τί καλὰ περιγραμμένες στὴ «Φόνισσα» εἶναι οἱ νύχτες πού περνᾶ ἄγρυπνη ἢ Φραγκογιαννοῦ, κοντὰ στὸ ἐγγόνι τῆς μὲς στὸ σπῆτι τῆς Δελχαροῦς· καὶ ἐπίσης ἡ πρωϊνὴ τῆς μετάβαση στὸν ἐλαιῶνα, μὲ τὴν εἴσοδο στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀη-Γιάννη τοῦ Κρυφοῦ, ὡς τὴν μοιραίαν ἐπίσκεψιν στὸν μπακτσὲ τοῦ Γιάννη τοῦ περιβολᾶ καὶ οἱ σκηνὲς στὸ πλουσταριὸ τοῦ κύρ Ροσμαῆ.

(*«Νέα Ζωή»*, Ἀλεξανδρείας, Δ' 1908, σελ. 822α).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΟΣ

“Όλα εἰς αὐτὸν ἄλλως εἶναι αὐτόματα, φυσικά καὶ ἄκοπα, ὅπως τὸ ἀνάβλυσμα πηγῆς ἐλευθέρας ἢ τὸ θάλας θάμνου τοῦ ἀγροῦ... Τὸν διακρίνει φυσικότης καὶ ἀφέλεια, τὴν ὁποῖαν ἐξαίρει ἀτιτικίζουσα χάρις, ἀπαλὴ μελαγχολία, τῆς ὁποίας τὰ ἐλαφρὰ σύγνεφα φωτίζει ὁ ἥλιος φιλομειδοῦς εἰρωνίας, ὀξύ παρατηρητικόν, τὸ ὁποῖον πεπλῶνει κάποτε ἀβρός, κάποτε βαθὺς ὁ συμβολισμὸς ποιήσεως ὑπερτέρας, περιγραφαὶ σύντομοι... λιτὴ καὶ σεμνὴ συγκίνησις, λέξεις ἐξεικονίζουσαι ζωηρῶς τὰ πρόσωπα, τέλος τὸ αἶσθημα μιᾶς ἐσωτέρας ψυχικῆς ζωῆς, ἐξικνουμένης ἐνίοτε μέχρι μυστικισμοῦ... Τὸ ἔργον του στολιζει ἡ χάρις — ἡ χάρις ἢ ὁποῖα ἐνίοτε εἶναι πλέον εὐμορφῆ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν εὐμορφίαν. Τὸ εἶπε καὶ ὁ ποιητής.

(«*Νέον Πνεῦμα*» *Κωνσταντίνουλόεως*, Γ', 1911, σελ. 116).

Δ. Ι. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

*Ἄλλ' ὅτι κυρίως διακρίνει αὐτὸν εἶναι ἡ ἑλληνικότης του. Τὰ διηγήματά του ἀποδεικνύουν τὸν συγγραφέα λάτρην ποιητικὸν τῆς ἑλληνικῆς φύσεως καὶ μελετητὴν βαθὺν τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς... Ἀφωσιωμένος εἰς τὰ νησιώτικα ἤθη καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς παραδόσεις κατέστη ἡ προσωποποίησις τῆς γνησιότητος τοῦ ἑλληνικοῦ διηγήματος.

(«*Νέον Πνεῦμα*» *Κωνσταντίνουλόεως*, Γ', 1911, σελ. 114).

ΑΡΙΣΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΗΣ

“Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ περισσότερο εἰσελθὼν εἰς τὸ νόημα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, ὁ περισσότερο αὐθόρμητος, ἀληθινὰ «ἐκ τοῦ περισσεύματος τῆς καρδίας του γράφων» καθὼς ὁ Ἄγιος Παῦλος κάπου λέγει. Καὶ εἶναι ζήτημα, ἂν ὑπάρχη Ἕλληνας πεζογράφος ἀπὸ τοὺς ζωντανοὺς παρομοίως ἐχθρὸς τοῦ λογοτεχνικοῦ ψεύδους, ὡς ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης... οἱ ἄλλοι διηγηματογράφοι μας ὀλίγον διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἀναγνωσματογράφους τῶν ἐφημερίδων... Τὸ ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη συνθέτουν ἡ Ἐπικουρεῖα θερμότης καὶ ἡ Βυζαντινὴ κατάνυξις... («*Γράμματα*» *Ἀλεξανδρείας* Α' 1911, σελ. 50)... Πολλὰς φορὰς τὰ διηγήματά του τελειώνουν κακὰ. Μὰ καὶ σὲ χεῖρότερο διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη ὑπάρχει κάτι πού θά προσέξεις: Τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Καὶ ὄχι σπανίως ὁ λυρισμὸς. Ἡ ποιητικὴ οὐσία. Καὶ τὸ θρησκευτικὸ δέος.

(«*Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας*», Ἀθῆναι 1933, σελ. 187).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ

Πᾶσα πεπολιτισμένη φιλολογικὴ χώρα

θὰ ἐθεώρει ἐαυτὴν εὐτυχῆ ἀνακαλύπτουσα μεταξὺ τῶν συγγραφέων τῆς δύο τοιούτους ἀστέρας εἰδικότητος [τὸν Παπαδιαμάντην καὶ Μωραϊτίδην], οἱ ὁποῖοι ἐνισχυόμενοι καὶ εἰδικῶς, δύναται ν' ἀποβῶσι καύχημά της, ἐὰν συναθροισθῶσι τὰ ἔργα τῶν, διεσκορπισμένα νῦν τῆδε κάκεισε, καὶ θεθῶσιν εἰς τὴν ἀρμόζουσαν αὐτοῖς περιφανῆ θέσιν. Τοιαῦται ἰδιοφυαὶ δὲν βγαίνουν ὡς μανιτάρια καθ' ἐκάστην καὶ μάλιστα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ τόσα πού μᾶς δηλητηριάζουν ἀπὸ τινῶν χρόνων διαφημιζόμενα ἐντέχνως. Αὐτὰ εἶναι ἔργα Ἄνδερσεν, μὲ τὰ ὁποῖα ἡμπορεῖ, ἐνῶ τοσοῦτον τέρπεσθε, καὶ νὰ διαπλάσσετε ἐν καλαισθησίᾳ γενεᾶς Ἑλληνίδας.

“Ὁ Παπαδιαμάντης [εἶναι διηγηματογράφος] λεπτολόγος, ὅλων τῶν πλέον παραδόξων παρατηρητής, ἐρευνητὴς βαθύς καὶ εἰς τὴν γλῶσσαν ἰδιόρρυθμος...

(«*Νέα Ἐφημερίς*», 24 Ἀπρ. 1891).

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΜΠΥΣΗΣ

... ἡ Τέχνη δὲν εἶναι λαογραφία· κι ὅπως οἱ κάποιοι ἄλλοι τὴ μολύνουν τὴν Τέχνην μὲ τοὺς φιλολογισμοὺς τοὺς φιλοσοφικοὺς ἢ ἐπιστημονικοὺς, τόσο καὶ οἱ τοῦτοι μὲ τὸ λαογραφισμὸν τους. Καὶ δὲν ἀπορῶ ποτέ γιὰ τὸ ξάφνισμα, πού μοῦ δίνουν κάποτες κάτι. Τὸ κάτι ἐκεῖνο εἶναι τὸ εἰλικρινέστερον αἶσθημα. Ὁ κ. Κρυστάλλης (*), ὁ κ. Παλαμάς, ὁ κ. Ἐπαχτίτης (παλαιὸ ψευδώνυμο τοῦ κ. Ι. Βλαχογιάννη), ὁ κ. Παπαδιαμάντης. Νιώθει τὴν εἰλικρινεῖά τους γνησιότερη, ὅταν πλησιέστεροι στὸ αἶσθημα, μακραίνουν ἀπὸ τὸ μόλυσμα [τοῦ λαογραφισμοῦ καὶ τοῦ γλωσσικοῦ].

(«*Τὸ Περιοδικὸν μας*», Α', 1900, σελ. 206).

ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΒΟΥΝΗΣ

“Ὁ Παπαδιαμάντης, ἀληθινὸς πνευματικὸς δημιουργὸς, ὁμοιάζει, ὅπως ὄλοι οἱ ἀληθινοὶ εὐγενικοὶ δημιουργοί, μὲ τὰ δένδρα τὰ πολύχυμα καὶ καρπερά, τὰ ὁποῖα δίδουν τὸν καρπὸν τῶν πλούσιον ἰσπάρωχα καὶ τὸν ἀφήνουν νὰ πέση εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τὸ μεσουράνημα τοῦ καλοκαιριώτικο ἡλίου, ἀδιάφορον ἂν ὁ διαβάτης θὰ σκύψη νὰ τὸν σηκῶσιν, διὰ νὰ δροσίη τὰ διψασμένα του χεῖλη μὲ τὸ γλυκὺν του χυμὸν... Ἡ γλῶσσα του, ἡ μορφή του, τὸ ὕφος του ἦσαν ἰδιορρυθμῶς ἰδικὰ του, καὶ δὲν ἔπρεπε, οὔτε ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι διαφορετικά... («*Ἔστια*», 5 Ἰανουαρίου 1911.)

ΑΝΤΡΕΑΣ ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ

*Ὁμορφὴ εἶναι ἡ Σκίαθος τοῦ Θεοῦ· μὰ

(*) *Σημείωση τοῦ ἐκδότη*. Ὁ Κρυστάλλης ἦταν τότε πεθαμένος καὶ τὸ «κύριος» φαίνεται τυπογραφικὸ λάθος.

ἡ Σκίαθος τοῦ Παπαδιαμάντη μοῦ φαίνεται ὠραιότερη...

(«*Καλλιτέχνης*», Α', 1911, σελ. 355β)

Ὅταν διαβάζω τὸν Παπαδιαμάντη, μὴ ἰδέα μοῦ ἔρχεται πάντα στὸ νοῦ: Πῶς ὁ ἀληθινὸς ποιητὴς, ὅπως κι ἂν τὴν εὔρει τὴ ζωὴ, πάντα ποιητὴς θὰ μείνει. Νάτος αὐτός. Ὅλα γύρω του ἄθλια καὶ λερωμένα. Καὶ ὅμως κάθε τι, πού θὰ γεννήσει ἢ ψυχὴ του εἶναι γεμάτο ἀγνότη καὶ λαμπρότη καὶ ποίηση. Ὅπως κι ἀπὸ κάτι γλάστρες πῆλινες βλέπουμε νὰ πετιέται τὸ ἀγνόλευκο κρίνο.»

(«*Νέα Ζωή*» Ἀλεξανδρείας, Α', 1908, σελ. 822.)

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

Αὐτὸς ὁ ἴδιος ὑπῆρχεν εἰς ὄλα του τὰ διηγήματα σὲ κάποια γωνιά, εἰς τὴν τριτεύουσαν μορφήν ἐνὸς χωρικοῦ, εἰς τὰ λόγια ἐνὸς παπᾶ, στὸ τραπέζι, ὅπου σιγοπίνουν θαλασσοδαρμένοι καὶ λένε τοὺς καὶ μούς των. Ἐχρηιάζετο καταλλήλον ἔνδυμα καὶ ἀρμόζον ὕφους διὰ νὰ βρῆσκαται κανεὶς κοντά του εἰς τὰς σπουδαίας αὐτὰς ὥρας. Τὸ ἔνδυμα καὶ τὸ ὕφος καὶ ἡ ψυχὴ τῶν προσώπων τῆς γοητευτικῆς φιλολογίας του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἔζησε πραγματικὴν ζωὴν. Ἀλλὰ δὲν ἦτο μόνον λογοτέχνης... Ἦτο μαζὺ ἀναπόσπαστος καὶ ὡς ἄνθρωπος. Ἐκεῖνος, ἀπὸ τὴν ψυχὴν τοῦ ὁποίου ἀνέβλυζαν αὐτοὶ οἱ μυθογραφικοὶ ὕμνοι τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ πόνου τῶν ταπεινῶν. Ὁ ποιητικὸς μυστικισμὸς, πού διέπνεε τὸν ἰδιότυπον πεζὸν του λόγον προσεῖλκυε σὰν μὴ μαγνητικὴ δύναμις, πού δὲν τῆς ἀνθίσταντο ὅσοι ἐπλησίαζαν.

(«*Πολιτεία*», 13 Σεπτεμβρίου 1925)»

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΔΥΛΑΚΗΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης διηγηματογράφος ἔλην δυναμειὸς καὶ συγκριθῆ πρὸς τοὺς ἐπιφανεστέρους συγγραφεῖς ἄλλων χωρῶν... ἡ καλλιτεχνικὴ του ἐργασία εἰς οἰανδήποτε φιλολογίαν θὰ εἶχε τὴν τιμητικώτεραν θέσιν. («*Ἐμπρός* 13 Μαρτ. 1908, σελ. 1γ)»... διὰ τῶν χριστιανικῶν του πεποιθήσεων διετήρησε καθ' ὄλον του τὸν βίον τὴν παιδικὴν τῆς ψυχῆς του ἀγνότητα. Ὡς μέγα σκάνδαλον τῆς ζωῆς του μοῦ ἐξωμολογήθη μίαν ἡμέραν ὅτι συνέβη ποτὲ νὰ ἴδῃ μίαν κόρην, εἰς ὑπερβολικὰ ἀτημέλητον κατάστασιν. Ὅτι τὰ ἔργα του ἔμνον ἀνέκδοτα δὲν τὸν ἐλύπει καθ' ὑπερβολὴν. Δὲν τὰ ἔγραφε διὰ νὰ κατασκευάζῃ βιβλία, ἀλλὰ διὰ νὰ τὰ γράφῃ, διὰ νὰ διδῇ μορφήν εἰς τὰ ὄνειρά του. Καὶ ἦτο ἀρκετὸν ὅτι ἐδημοσιεύοντο εἰς ἐφημερίδας καὶ περιοδικά.

(«*Ἐμπρός*», 8 Ἰαν. 1911, σελ. 2β).

ΑΔΩΝΙΣ ΚΥΡΟΣ

Ὁ χριστιανικώτατος Παπαδιαμάντης μὲ

ἀπεκάλεσεν ἐναγῆ καὶ ἔκαμε νὰ μοῦ ὀμιλήσῃ ἐπὶ ὀλόκληρον ἔτος... [διότι ἀνέλαβον τὴν μετάφρασιν τῆς δίκης τοῦ Ὄσκαρ Οὐάιλντ, τὴν ὅποιαν ἀπεποιήθη καὶ μάλιστα ἠπειλήσεν τὸν Γαβριηλίδην, ὅτι θὰ τὸν καταγγεῖλῃ ἂν τὴν ἐδημοσίευσεν]. Ἐδέησε δὲ νὰ ἔλθῃ ἡ ἑβδομάς τῶν Παθῶν διὰ νὰ ἀξιῶσω νὰ μὲ συγχωρήσῃ ὡς καλὸς χριστιανός.

(«*Νέα Ζωή*», Α' 1928, σελ. 823β).

Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ χωρὶς διαταγῶν ὅτι εἶναι ὁ Βαλαωρίτης τοῦ ἑλληνικοῦ διηγῆματος. Τὸ ἴδιο σφιχταγκάλισμα τοῦ κύματος καὶ τοῦ βουνοῦ μὲ τὸν παλμὸ τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, τὸ ἴδιο ἀκτινοβόλημα τῆς ἀγνότητος ἐπάνω στὴν ὁμορφίαν τῆς ἑλληνικῆς παρθενοῦς!

(«*Νέα Ζωή*» Ἀλεξανδρείας, Α', 1908, σελ. 823.)

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΓΝΗΣ

[...ἔργον] ἐκλεκτὸν καὶ κάτι πιὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸ κοινὸν καὶ τετριμμένον...

(«*Νέα Ζωή*» Ἀλεξανδρείας, Α', 1908, σελ. 824α.)

ΜΙΛΤ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης! Αὐτὸς εἶναι ὁ μεγαλύτερος ποιητὴς μας. Τὸ τονίζω αὐτὸ γιὰ νὰ διαλύσω τὴν ἀπορία, πού γεννᾶ στὸ πρῶτο ἄκουσμα ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ «*ποιητοῦ*», πού δίνω στὸν Παπαδιαμάντη. Τὸ κάνω ὅμως σύμφωνα μὲ ὅσα εἶπα γιὰ τὴν ποίηση, ἐπειδὴ εἶναι ὁ μόνος, πού κατώρθωσε νὰ δώσῃ ἐπιβολὴν στὸν πεζὸ λόγο. Ἔτσι κι' ἂν δὲν ἔγραψε στίχους, εἶναι περισσότερο ποιητὴς ἀπὸ ὄλους μας — ἐμὰς τοὺς ἄλλους ποιητὰς. Χάος μὰς χωρίζει ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη.

(«*Ἡχὸ τῆς Ἑλλάδος*», 1935).

ΣΠ. ΜΕΛΑΣ

«*Ἐθνισμὸς ἢ διεθνισμὸς* εἰς τὴν πνευματικὴν ἡμῶν κίνησιν;» Ἡ ἀνησυχία, ἡ θέτουσα τὸ ἐρώτημα τοῦτο, δὲν εἶναι νέα. Πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ἤδη ἔβαλλεν ἐναντίον αὐτοῦ τοῦ κέντρου τῶν πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν καθεστώτων: τῆς θρησκευτικῆς πίστεως καὶ ἀνάγκαζε τὸν Ἀλέξανδρον Παπαδιαμάντην νὰ γράφῃ ὅτι οἱ Ἄγγλοι, οἱ Γερμανοὶ, οἱ Γάλλοι, δύναται νὰ εἶναι κοσμοπολίται, ἀναρχικοὶ, ἄθεοι, ὅτι θέλουν, ἀφοῦ ἐθεμελίωσαν τὸ πατριωτικὸν των καθῆκον, θεμελιώσαντες πατρίδα μεγάλην ἄλλ' ὅτι ὁ σημερινὸς Γραικύλος, ὅστις ἀποπειρᾶται δημοσίᾳ νὰ κάμῃ τὸν ἄθεον καὶ τὸν κοσμοπολίτην, ὁμοιάζει πρὸς νάνον, ἀνυψοῦμενον εἰς τὰς ἄκρας τῶν ποδῶν του, διὰ νὰ τὸν ἐκλάβουν ὡς γίγαντα. Ὁ Ἑλληνισμὸς — συνεπέριεν ὁ

Παπαδιαμάντης — ὁ ὑπόδουλος ἀκόμη, ὁ-
πότε ἀλλοστε καὶ ὁ ἐλευθερος, ἔχει καὶ
θὰ ἔχη πάντοτε ἀνάγκην, τῆς θρησκείας του.

«*Ἀθηναϊκά Νέα*» 17/5/36, σ. 4 α. (*Δεξιωτικὸς
Λόγος εἰς τὴν Ἀκαδημίαν*).

ΜΙΧΑΗΛ ΜΗΤΣΑΚΗΣ

... ὁ γράψας τὴν «*Μαυρομαντηλοῦ*», τὸ
«*Χριστόψωμο*», τὸν «*Φτωχὸν Ἅγιον*» καὶ
τόσα ἄλλα διηγηματικὰ χρυσοτεχνήματα,
τινὰ ἐκ τῶν ὁποίων, τὰ ὠραιότερα ἴσως,
ἐφιλοξενήθησαν καὶ ἐν ταῖς στήλαις τῆς
«*Ἐφημερίδος*», εἶναι ποιητῆς πρωτότυπος,
διαβλέπων καὶ ἀναπαριστῶν τὴν φύσιν ὑπὸ
τὸ πρίσμα τῆς πλήρους πίστεως καὶ συμ-
παθείας τῆς καρδίας του, πιστὸς παρατη-
ρητῆς τοῦ περὶ ἡμᾶς βίου, τοῦ βίου πρὸ
πάντων ἀνθρώπων, ὡς αὐτὸς, μὲ ταπεινω-
σιν, ἀφέλειαν καὶ χαρακτῆρα, καὶ τῶν πα-
τρῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων εἰκονογράφος ἄ-
ριστος, ἰδιόρρυθμος δὲ τοῦ ὕφους καλλιτέ-
χνης. Τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη με-
ταφέρουν ἡμᾶς εἰς τὰ «*χλωρὰ μσοχοβο-
λοῦντα νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους*»,
κατὰ τὸν ποιητὴν, ὁσφραϊνόμεθα δ' ἐν αὐ-
τοῖς τὰ ἄνθη τῆς πατρίδος ἀποσταλαγμέ-
να ὡς ἐντὸς εὐπεριγράφων μυροδόχων...

(«*Ἐφημερίς*», 16 Ἀπρ. 1891).

ΚΙΜΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

... Συχνὰ διαπνέει τὰς σελίδας τοῦ Πα-
παδιαμάντη ἡ ὁμορφιὰ τῶν βουνῶν μας καὶ
τοῦ ἑλληνικοῦ θρόλου ἢ χάρις καὶ τῆς ἑλ-
ληνικῆς ζωῆς ἢ ἀφέλεια καὶ ἡ ποιησις (*Πα-
ναθήναια τόμ. Δ' 1902, 29 α*).

Τὰ διηγήματά του εἶναι γραμμένα μὲ
ὕφος ἀφελές καὶ γλῶσσαν ἐλευθέραν. Ἐμ-
πνευσμένα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν ζωὴν, τὴν
ὅποιαν σπουδάζει ὁ συγγραφεὺς καὶ ἀγα-
πᾶ, εἶναι εἰκόνες ὠραῖαι καὶ ζωνταναί, ζω-
γραφισμένοι πολλᾶκις μέσα εἰς βάθος αὐ-
γῆς ὄνειρευμένης· ἐνίοτε εἶναι παραδόσεις
ἀκουόμεναι ἀφελέστατα ἀπὸ στόμα γραίας·
ἄλλοτε σκίτσας, πού τὰ περιβάλλει μί-
σικιὰ πεισιμσοῦ καὶ ἡχοῦν γύρω τόνοι μα-
κρυνῆς ἀγνώστου εὐτυχίας. Ἡ ἀφέλεια τῆς
φράσεως, ἡ ἀπλότης τῶν συναισθημάτων
καὶ τῶν σκηνῶν, πού περιγράφει, καὶ ἡ ἀ-
πλότης ἐν τῇ τέχνῃ, μὲ πινελιές ἐδῶ κι' ἐ-
κεῖ μεγάλου ζωγράφου, χαρακτηρίζουν τὸ
ἔργον τοῦ Παπαδιαμάντη, τὸ ὁποῖον πλού-
σιον εἰς ἔμπνευσιν κατέχει μίαν τῶν πρώ-
των θέσεων εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν
φιλολογίαν.

(«*Παναθήναια*», Δ', 1902, 222 β.)

Α. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ

Ἄσ Παπαδιαμάντης ἀπέθανεν. Καὶ ἦτον
ἀληθινόν. Ἐπλημμύρισαν τὰ δάκρυά μου
καὶ ἀπὸ τότε δὲν ἔπαυσαν. Ἀγωνιῶ νὰ
συλλογισθῶ τὴν μακρὰν ζωὴν ὅπου ἔπερά-
σαμεν μαζί τρώγοντες πάντοτε μαζί· ἄδύ-
νατον νὰ παρηγορήσω τὴν θλίψίν μου. Δὲν

θὰ τὸν ἶδω πλέον, λέγω. Δὲν θὰ ψάλωμεν
εἰς τὴν ἀγρυπνίαν... Περί τῶν ἐγκωμίων
τῶν ἐφημερίδων ὄλων δὲν σᾶς γράφω. Θρη-
νεῖ ὄλος ὁ τύπος τὴν ἀπώλειαν μιᾶς με-
γάλης δόξης τῆς Ἑλλάδος. Ἐπεθύμουν νὰ
ἐμάνθανον τὰ τῆς ἀσθενείας, τοῦ θανάτου
καὶ τῆς κηδείας καὶ τί εἶπε τελευταῖον...».

(Ἐκ γράμματος τοῦ σὺν ἀδελφῆς τοῦ Παπαδια-
μάντη (28/1/1911). Δημοσιεύτηκε στοῦ Ο. Merlier
«*Γράμματα Α. Παπαδιαμάντη*», σελ. 224-225).

ΠΑΥΛΟΣ ΝΙΡΒΑΝΑΣ

Ἄσ μεγαλειότερος τεχνίτης, πού μαζί μὲ
τὸ Σολωμὸ καὶ τὸν Γκύζη ἀποτελεῖ τὴν
καλλιτεχνικὴν τριάδα τῆς νέας μας ζωῆς...
Ἄσ ἄνθρωπος, πού μοίρασε τὴ ζωὴ του με-
ταξὺ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ὑπαίθρου, μαζί
μὲ τὸν ἀσκητισμὸ του ἐνώνει μιά βαθύτατη
φυσιολατρεῖα ἢ ἕναν θεολογικὸν ἡδονισμὸ.
Ἄσ αὐτὴ τὴν ἔνωση... γεννήθηκε σὰ σπά-
νιο ἄνθος τὸ ἐξαιρετικὸ τάλαντο τοῦ με-
γάλου διηγηματογράφου, ἢ μαγευτικὴ του
ζωγραφικὴ, ἢ ὠραία του φιλοσοφία, ὁ ὑπο-
μονετικὸς του πασιμσομὸς, ἢ ἀβρότητα εἰ-
ρωνεία, πού διαπνέει ὄλο του τὸ ἔργο. Δυὸ
ἄνθρωποι ζοῦν μέσα στὸν Παπαδιαμάντη.
Καὶ ὅταν ὁ παράξενος αὐτὸς μάγος γύρη
ν' ἀναπαύση τὸ κουρασμένο του σῶμα καὶ
νὰ κοιμηθῆ στὴν εἰρηνικὴ αὐλὴ κάποιου
μοναστηριοῦ τῆς πατρίδος του, θὰ φθάνουν
πάντα ὡς τὰ βάθη τῆς κλίνης του οἱ κα-
μπάνες τοῦ ἔσπερινοῦ καὶ ὁ φλοῖστος τῶν
κυμάτων ἀπ' τὰ Σκιαθίτικα ἄκρογιαλῖα.
Δυὸ παράδεισοι θὰ διεκδικήσουν τὸν Πα-
παδιαμάντη. Καὶ δυὸ θεότητες θὰ τοῦ ἀ-
πλώσουν τὰ χέρια στὸ ἀντικρινὸ ἄκρο-
γιαλὶ τῆς ζωῆς. Ἡ Παναγία καὶ ἡ Περσε-
φόνη.

(«*Νέα Ζωή*», Δ', 1908, σελ. 811).

ΓΡΗΓ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

Μεγάλος δὲν ἦτο, ὄχι μόνον διότι δὲν
εἶχε τὴν δύναμιν νὰ προτρέξη τῆς ἐποχῆς
του, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλα πολλὰ. Δὲν πιστεύω
ν' ἀπέκτησεν ἀκόμη ἢ νεοελληνικὴ φιλολο-
γία ἕνα ἀληθινὰ μέγαλον διηγηματογράφον
— ὅσον ὁ Δοστογιέφσκου ἐννοῶ, — καὶ ἂν
δὲν ἦτο ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν εἶναι ὅμως
καὶ ἄλλος κανεῖς. Ἄλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμ-
φιβολία ὅτι εἰς τὴν ἐκπνεύσαν Σχολὴν
τῶν Ἀθηνῶν αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ μεγαλύτε-
ρος συγγραφεὺς, τὸ ἰσχυρότερον, τὸ ση-
μαντικώτερον τάλαντον ἀπολύτως δὲ ὁ
Ἄλέξανδρος Παπαδιαμάντης, καὶ ἂν ἀκόμη
δὲν εἶναι βεβαιωμένον ὅτι δὲν ἔχει τὸν
ἀνώτερον του εἰς τὴν φιλολογίαν μας,
εἶναι διηγηματογράφος δυνατός, ἰδιόρρυθ-
μος, πρωτότυπος, κατ' ἐξοχὴν ἐθνικός, τὸν
ὅποιον τὰ μέγαρα του προτερήματα θὰ κα-
τέτασσαν μεταξὺ τῶν πρώτων, εἰς οἰανδή-
ποτε φιλολογίαν καὶ ἂν ἀνῆκε...

(«*Παναθήναια*», ΚΑ', 1911, σελ. 217).

ΣΠ. ΠΑΓΑΝΕΛΛΗΣ

Ἔνας, ὅπου γράφει λιαν καλῶς, ὅστις ὄμως θέλει νὰ διατελῆ ἄγνωστος, εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης. Τὰ διηγήματά του ἀνέγνωσα εἰς τὴν Ἑφημερίδα, μοῦ ἐφάνησαν φυσικώτατα, καλά. Οἱ χαρακτήρες του εἶναι ψηλαφητοί, γνήσιοι, τυπικώτατοι.

(« Τὸ Ἄστυ », 30/31 Μαρτ. 1893, σελ. 1γ).

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Καὶ « διηγηματογράφος » ἀκόμη, μολοντί κάπου ἔτσι αὐτοβαφτίζεται, δύσκολα συγκατανεύει νὰ φανερωθῆ πῶς εἶναι. Δὲ θυμοῦμαι ἀλλοῦ ν' ἀπάντησα τεχνίτη σὰν αὐτόν, πού ὄχι μόνο νὰ μὴν ἔχη τῆς τέχνης του τὴν αὐταρέσκειαν, ἀλλὰ νὰ κοιτάζῃ πῶς νὰ κρύψῃ κάθε τεχνητὴ πόζα καὶ κάθε σκέψη σὰ ματαιότητα. Ἡ τέχνη του εἶναι νὰ μὴ δείχνῃ καμιά τέχνη, ὄχι μόνο στὰ λόγια του, ἀλλὰ καὶ στὴ σύνθεση πολλῆς φορῆς τῶν ἔργων του. Συχνὰ κόβει τὴν ἱστορία γιὰ νὰ μᾶς θυμίσῃ, πῶς αὐτὰ πού γράφει εἶναι ἀγνή ἀλήθεια, πῶς αὐτὸς δὲν ἐπινοεῖ, πῶς δὲν μαγερεύει ρομάντσα, πῶς μόνο τίς ἀναμνήσεις του συντάσσει καὶ τίς ἐντυπώσεις του μᾶς ἐμπιστεύεται· κι ἄλλοτε ὑποσημειώνει με ψιλὰ, γιὰ νὰ διαμαρτυρηθῆ ἐναντίον ἐκείνων πού πιστεύουν πρόθυμοι τὰ παραμύθια, καὶ τόσο δυσπιστοῦν πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ἡ φροντίδα αὐτῆ τοῦ δίνει μιὰ ἐξαιρετικὴν ὄψιν ἀνάμεσα καὶ στοὺς ἀποκλειστικούς τεχνίτες τῆς πραγματολογικῆς σχολῆς· θαρρεῖς πῶς τοῦ ἔγινε μανία. Καὶ κανεὶς ἐπιτόλαιος ἀναγνώστης θὰ μπορούσε καὶ μ' αὐτά, σιμὰ στὴ μεγάλη ὁμοιοπαλίθεια πού ἀπλώνεται σ' ὅλα τὰ ἱστορήματα τοῦ Παπαδιαμάντη, νὰ συμπεράνῃ πῶς ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς μνήμη μόνον ἔχει, καὶ φαντασία σπειρὶ δὲν ἔχει. Καὶ ὅμως δὲν πιστεύω νὰ βρισκεται ὡς τὴν ὥρα στῆ φιλολογία μας τεχνίτης κατέχοντας τόσο ζωηρὰ τὴ δύναμη πού οἱ ψυχολόγοι ὀνομάζουν συμπαιθητικὴ φαντασία...

Μέσα στὰ « Θαλασσινὰ Εἰδύλλια » τοῦ Παπαδιαμάντη — τὰ σκόρπια ἀκόμα καὶ ἀτύπωτα σὲ βιβλίον, καὶ νομαδικὰ καὶ ἄστεγα, πρὸς δόξαν μας — ἡ παρατηρητικότης πρῶτα καὶ ἡ θρησκευτικότης ὕστερα, γέννησαν μιὰ ζωὴ πού μετὰ ὅλη τῆς τῆ γερῆ στρογγυλοπρόσωπη ροδοκοκκινάδα δειχνεὶ μιὰ ψυχὴ στοχαστικὴ. Καὶ φτάνει αὐτό. Ὁ πεζογράφος εἶναι στὸ στοιχεῖο του. Μᾶς ἱστορεῖ τὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα, καὶ τὰ πλέον ταπεινὰ καὶ τὰ πλέον πεζὰ. μετὰ τὴ σαφήνεια καὶ μετὰ τὴν καθαρότητα, καὶ μετὰ ὅλα τὰ καθέκαστα, ὄχι πρόχειρα βέβαια καὶ δημοσιογραφικὰ, ἀλλὰ σὰν παρατηρητής. Μέσα στὸν παρατηρητὴν εἶναι κ' ἕνας ποιητής. Ἀνάμεσα στὰ καθαρὰ καὶ στὰ εὐκολοξήγητα τὸ « μυστηριώδες θέλητρον τῆς σελινοφεγγοῦς νυκτός » γίνεται ἀκόμα μυστηριώδεςτερο. Δύο τρία λατρευτὰ ὄραματα γυναικῶν, σὰν τὴν Πολυμυρία τοῦ « Ὀλόγουρα στὴ λίμνη », σὰν τὴ Λιαλιώ τῆς « Νοσταλγοῦ », σὰν τὸ λευκὸ πλάσμα τῆς « Μιάς ψυχῆς », μετὰ μιὰ ψυχολογία βελουδένιας ἀπαλότητος, μετὰ μιὰν ἀλήθεια πού δὲν ἔχει τίποτε ρωμαντικό, τίποτε μελοδραματικό, τίποτε φρασεολογικὸ καὶ φορτωμένο, καὶ σκορπάει τὴν εὐωδία μιᾶς μενεξεδένιας ποιήσεως... Καὶ κάτι ἀκουαρέλλες τοῦ ποιητικοῦ καὶ κάτι ἐλαιογραφίες τοῦ πραγματικοῦ. Καὶ ὅλα σφιχτοδεμένα, ἀχώριστα. Ὁ Θεόκριτος μετὰ τὸ Συναξαριστὴ. Ἡ Μοῦσα τοῦ Παπαδιαμάντη μᾶς ὀδηγεῖ στὸ γνῶριμο χῶμα, πού ἐμαρτύρησεν ὁ φτωχὸς ἄγιος· ἀλλὰ τὸ χῶμα αὐτὸ μοσχοβολᾷ. Ἡ Μοῦσα αὐτὴ εἶναι σὰν τὴ Λαλιώ, τὴν νοσταλγόν. Παντρεμένη μετὰ τὸν πεζότατο μισόκοπο κυρ Μοναχάκη, ζῆ τὸν περσώτερο καιρὸν σὰ βυθισμένη στὸ ὄνειρο τῆς παιδείας πέρα ».

(« Ἡ Τέχνη », Α', 1899, σελ. 140 - 142).

ΙΩ. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐπεστήριξα κάποτε πῶς ἡ θρησκευτικότης τοῦ Παπαδιαμάντη ἔχει εἰδυλλιακὸ καὶ τυποχρωστικὸ χαρακτήρα, πῶς εἶναι μιὰ βέβαιη καὶ ἀνυποψίαστη εὐλάβεια. Δὲ συμπεραίνω τίποτε διοφορητικὸ καὶ ἀπὸ τὴν πρόσφατη βιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη*. Δὲ βλέπω τὸ δρᾶμα τῆς ἀμφιβολίας, πού εἶναι ὁ βαθὺς, καταλυτικὸς, ἐσωτερικὸς, ἀκαταπόνητος ἀγώνας τῆς ἐσωτερικῆς ὑπάρξεως — ὡς πού νὰ κατασταλάξῃ ἡ ὑπαρξὴ τούτη στὴν ἀσήμαντη βεβαιότητα, τὴν ἐπώδυνα κατακτημένη, ὅτε τὸ πρόβλημα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ βλέπω δραματικὰ παρουσιασμένον στὸν Παπαδιαμάντη. Καὶ πιστεύω ἀκόμα, πῶς τὸ πραγματικὸ τοῦ δρᾶμα περιορίζεται στὴν ἀσυμφωνία τῆ χτυπητῆ, τὴν ὀλοφάνερη, τὴ χεροπιστή, ἀνάμεσα στὸ ἰδεῶδες του καὶ στὴν ἐξωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ βίου — μιὰν ἀσυμφωνία πού περιέχει, βέβαια, γόνιμα στοιχεῖα ἠρωϊσμοῦ καὶ πού ἀποτελεῖ ἀστείρευτη πηγὴ προεκτάσεων καὶ πολλὰ πλῶν ἀπηχίσεων, μὰ πού, ἄς σημειωθῆ καὶ τοῦτο, παθητικὰ τὸ περισσότερο παρὰ ἐνεργητικὰ διαγράφεται στὴν ὅλη πορεία τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη.

(« Πρωΐα », 1 Ἰουλίου 1940, 2 στ).

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΝΑ

...ἔζησε μέχρι καὶ τῶν τελευταίων στιγμῶν του ἀληθινὸς ἀσκητικὸς περιφρονητὴς τῶν κοσμικῶν ματαιοτήτων, γνήσιος βυζαντινὸς ὁμολογητὴς καὶ στυλιτῆς μετὰ μιὰν μυστικὴν ἀκτινοβολίαν ψυχῆς μικροῦ παιδιοῦ, ἀκακος καὶ ἀφιλοκερδῆς καὶ ἀφιλό-

* Γ. Βαλέα, Παπαδιαμάντης. Ἡ Ζωὴ, τὸ ἔργο, ἡ ἐποχὴ του. Μυτιλήνη 1940. 80 Σελ. 420.

δοξος... ἀγέλαστος, με κλειστήν αἰσθηματικότητα. Ὀλόκληρον τὸν ἑσωτερικὸν τὸν κόσμον προβαλὼν εἰς τὴν λογοτεχνικὴν του δημιουργίαν, ἐνεφανίσθη οὐ μόνον ὡς σμιλευτὴς τοῦ λόγου με ἴδιον προσωπικὸν ὄψος, ὡς ποιητὴς ἄμα καὶ ζωγράφος καὶ γλύπτης καὶ αὐτόχρημα μουσουργὸς τοῦ συναισθήματος, ἀλλ' ἐν ταύτῳ καὶ ὡς διηγηματογράφος γησιῶς ἐθνικός, Ἕλλην με καθαρῶς ἑλληνικὴν ψυχὴν, ὡς Σολωμὸς τοῦ μετεπαναστατικοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ πεζοῦ λόγου, οἰκοδόμος ἐθνικῶν ρυθμῶν καὶ ἰδανικῶν, διδάσκαλος μοχθῶν πρὸς ἠθικὴν ἀνύψωσιν τῆς ἐποχῆς του. «Ἡ ἑλληνικὴ ψυχὴ, καθὼς ἐκφραστικῶς τοιζεῖ ὁ κ. Γ. Βαλέτας, στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἀναδύεται ἀπ' τὰ μυστικὰ κέντρα τῆς σκλαβωμένης ἐθνικότητος με τὴν πίστη καὶ τὴν κρυφὴ ἐλπίδα τοῦ ραγιά...

(«*Ἐλεύθερον Βῆμα*», 29 Ἰουνίου 1940).

ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

Δὲν εἶναι πανελλήνιος, μάλλον θὰ μείνῃ ὁ διηγηματογράφος τῶν ὀλίγων. Με ὄλην τὴν ἐκκλησιαστικὴν του καθαρεύουσαν, τὴν ὅποιαν ἔφερεν εἰς τὸ ἀπροχώρητον τῆς μουσικότητος καὶ τὰ τόσα στοιχεῖα ποῦ εἶχε γιὰ νὰ εἶναι δημοτικὸς (συντηρητικότης, εὐλάβεια, ἀπόλυτος σεβασμὸς πρὸς τὴν κρατοῦσαν τάξιν) ἢ λοξὴ γραμμὴ τοῦ διηγήματός του, ἢ ἐχθρότης του πρὸς τὸ περίγραμμα καὶ ἢ ἐντελῶς προσωπικὴ του τέχνη θὰ τὸν κρατοῦν πάντοτε σὲ ἀπόστασιν ἀπὸ τὸ πολὺ ἑλληνικὸν κοινόν. Δύσκολα τὸ κοινὸν θὰ καταλάβῃ ἐκεῖνο ποῦ ἦταν ἡ μεγάλη του πρωτοτυπία καὶ ἡ εὐγένεια εἰς τοὺς ἀνθρώπους του. Οἱ ἀνθρωποὶ αὐτοί, τοὺς ὁποίους με περιφρόνησιν ἀπέρριπταν οἱ παλαιότεροι συγγραφεῖς, ἦρθαν στὸν ἑλληνικὸν κόσμον με τὸν Παπαδιαμάντη. Κανένας δὲν τοὺς ἔβλεπε πρὸ τοῦ Παπαδιαμάντη—κανένας δὲν βλέπει τὰ πράγματα προτοῦ ἢ τῆς τῆς δώσει... Ἐκήρυξε τὴν παραίτησιν ἀπὸ τοῦ κόσμου, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἐπίσης μεγάλον σύγχρονόν του Καρκαβίτσαν... Ἡ εὐλάβειά του ἦτο ρηχὴ, ὅπως τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ... Ἦτο εὐλαβὴς ἀπλῶς ὅσο κι' ἕνας ψάλτης ἀριστερός. Θεωροῦσε τὰ πάντα ὡς ἀπὸ μιᾶς ἀλανθάστως τακτοποιημένα. Μιὰ ἐπανάστασιν ἔκαμε κατὰ τῆς ζωῆς με τὴν «Φόνισσα»—καὶ τοῦτο ὡς ἔκφρασι ἀπλῶς τῆς περιφρονησεῶς του γιὰ τὸν κόσμον. Διότι ἤξευρεν ὅτι ἡ ἐπανάστασις αὐτὴ δὲν γίνεται. Καὶ σὲ τοῦτο ὑπῆρξε ποιητὴς. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἦτο τὸσον ἀπατημένος, ὥστε νὰ μὴ τὸ ὁμολογεῖ. Ἐπρόκειτο κάποτε γιὰ ἕναν μεγάλον Ἀγγλοσάξωνα συγγραφέα, ὅταν ἐγόρρισε καὶ μοῦ εἶπε:—*Αὐτὸν ὁμολογῶ γιὰ ἀνώτερόν μου.* Τὴν στιγμὴν, ποῦ αἱ ἄλλοι λέγουν τί φρονοῦν

περὶ αὐτοῦ, ἐνδιαφέρον εἶναι ν' ἀκούσωμεν τὴν γνώμην τοῦ Παπαδιαμάντη γιὰ τὸν ἑαυτὸν του. Ἴδου ἡ γνώμη του! Καὶ ἦτο σωστή!...

(«*Πολιτεία*», 13 Σεπτ. 1925).

ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

...Κατώρθωσε νὰ ζωγραφίσῃ καὶ νὰ ἀναλύσῃ τὸ συναίσθημα εἰς γραμμὰς ἀμιμήτου τελειότητος, διὰ σκηνῶν καταπλησσοῦσης δραματικότητος διὰ μέσου ὄλων τῶν ἀδιεξόδων περιστροφῶν του. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ψυχογράφος, ὁ κατ' ἐξοχὴν συναισθηματογράφος, ὁ αἰσθητικὸς τῆς καρδίας... ὁ μόνος μετὰ τὸν Ὀμηρον ἀναπαραστήσας με κλασσικὴν τελειότητα τὴν ἑλληνικὴν φύσιν καὶ ζωὴν.

(«*Καιροί*», 5 Ἰαν. 1911).

ΦΩΤΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Τὰ δημιουργήματα τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἔχουν ἐπεισοδιακὸν ὀλότελα χαρακτήρα. Μονάχα δυὸ ὀνόματα ξεχωρίζουν, γιὰ τὰ δυὸ αὐτὰ ὀνόματα εἶναι κόσμοι κλειστοί: Ὁ Σολωμὸς καὶ ὁ Παπαδιαμάντης. Ἡ δημιουργικὴ ἐργασία τῶν δυὸ αὐτῶν ποιητῶν εἶναι λυτρωμένη ἀπὸ τὸ τυχαῖο κι ἀπὸ τὸ ἐπεισοδιακόν. Βγαίνει ἀπὸ συνολικὴ σύλληψη ζωῆς... Ὁ Παπαδιαμάντης παράδερνε στὴν ἀρχὴ δῶθε κείθε, μὴν καταφέροντας νὰ ἐξοικονομήσῃ τὸ πηγαῖο ταλέντο του. Ὡσπου ἡ πικρα τῆς βάνουσης, τῆς ἄσκοπης, τῆς πνιγερῆς ζωῆς μιᾶς πρωτεύουσας δὶχως χαρακτήρα, ὅπου ὑποχρεώθηκε νὰ παλεύει σκληρὰ γιὰ τὸ ψωμί του, ἔκαμε νὰ φωντῶσῃ πανίσχυρη μέσα του ἡ νοσταλγία γιὰ τοὺς γλαυκοὺς κώνους τῶν βουνῶν τοῦ μακρυνοῦ νησιοῦ του, γιὰ τοὺς ψαρᾶδες καὶ τοὺς θαλασσομάχους, γιὰ τὰ μοναστήρια ἢ τὰ ξωκλήσια τοῦ παλαιοῦ τοῦ Κάστρου, γιὰ τίς νησιωτοπούλες... Ἀπὸ τὸ «πάθος» βγήκε «μάθος». Μέσα ἀπὸ τὸν πόνο ξεκαθάρισε ἡ τέχνη του. Τέτοιοι τάχα εἶναι οἱ Σκιαθίτες ἢ κι ὄλοι οἱ νησιῶτες; Τέτοιοι, ὅπως τοὺς περιγράφει ὁ Παπαδιαμάντης; Μπορεῖ βέβαια σὲ κάθε νησί ν' ἀπαντήσουμε τύπους πολλοὺς, ποῦ νὰ μᾶς τοὺς θυμίζουν. Ὅμως ἡ πραγματικότης τῶν διηγημάτων τοῦ Σκιαθίτη ποιητῆ ὑπάρχει ἀπάνω ἀπ' ὅλα μέσα του. Οἱ τύποι του εἶναι λουσιμένοι σὲ χρυσοῦν ἀτμόσφαιρα νοσταλγίας κι ἔτσι ἔχει στομάσι σ' αὐτοὺς ἡ τραχύτητα κι ἡ σκληρότα τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος. Ἐνας τόνος μουσικὸς ὑψώνεται τώρα ἀπὸ τὴν ψυχὴ τοῦ καθενός, τόνος ποῦ συμβάλλει στὴ σύνθεσιν μιᾶς ζωικῆς ἀρμονίας. Ἡ δημιουργικὴ νοσταλγία τοῦ Παπαδιαμάντη συνέλαβε συνολικὰ ἕνα ὄραμα ζωῆς, ποῦ μέσα του, δικαιωμένες, φωτισμένες ἀπὸ τὴ χάρι τῆς τέχνης, κινοῦνται οἱ φυσιογνωμίαι τῶν ἀ-

γαπημένων του νησιωτῶν... Ἔτσι μονάχα καλλιεργεῖται σ' ἕνα ἔθνος ἡ λογοτεχνία (*).

(« Πρωΐα », 17 Ἰουν. 1931 = « Ἐκλογὴ ἀπ' τὸ ἔργο του », Β', σελ. 127 - 128).

ΛΑΜΠΡΟΣ ΠΟΡΦΥΡΑΣ

...Ὁ καυμένος ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ ἀγνός αὐτὸς τεχνίτης...

(« Νέα Ἐστία » ΚΒ', 1938, σελ. 1751).

ΑΝΤΩΝΗΣ ΠΡΩΤΟΠΑΤΗΣ

Ἄν ἡ κρίση καὶ τὸ γοῦστο παρ' ὄλο τὸ φαινομενικὸ τους ἀναβρασμό, δὲν ἦταν στὸν τόπο μας ὀλότελα ὑποτυπώδη, θ' ἀρκοῦσε νὰ προφέρει καὶ μόνο κανεὶς τ' ὄνομα τοῦ Παπαδιαμάντη, σὰν ἐξορκισμό, χωρὶς ἄλλες ἐξηγήσεις γιὰ ν' ἀποστομαθοῦν ὀριστικὰ οἱ ἐπικριτὲς τῆς ἠθογραφίας. Μέσα στὴ σημερινὴ δὴ σὺγχυση τῶν ἀξιῶν ὁ Παπαδιαμάντης περνᾷ γιὰ ἀπλὸς « ἠθογράφος » (προφέρετε τὴ λέξη μὲ συγκαταβατικὸ μορφασμό), ἕνας ἠθογράφος κι αὐτὸς μέσα στοὺς πολλούς...

(« Ἐφημερὶς Λεσβίων », 20 Δεκ. 1936).

ΚΛΕΩΝ ΡΑΓΚΑΒΗΣ

Διατελῶ μετὰ τῆς πλειονότητος τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τῶν θαυμαστῶν τοῦ Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, θεωρῶν ὅτι κέκτηται τὰ κύρια προσόντα τοῦ ἀληθοῦς διηγηματογράφου, ἦτοι τὴν φαντασίαν, τὴν λεπτότητα τοῦ αἰσθήματος, τὴν ἔντεχνον πλοκήν, τὴν συνδουλιζούσαν τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν χάριν τῆς ἐκφράσεως. Τὸ «Ὀνειρο στὸ κῦμα» ἐξέλαβον ἀεὶποτε ὡς ἐν τῶν ἀρίστων αὐτοῦ ἔργων, ὑπὸ μίαν δὲ μόνον ἀποψιν πρὸς αὐτὸν διαφωνῶν, τὴν τῆς γλώσσης, περὶ ἧς πᾶς λόγος περιτετεῖ ἐνταῦθα, καθόσον ἐξακολουθῶ φρονῶν, ὅτι ἡ θεσπεσία ἡμῶν φωνή, ἡ καλλίστη, ἥτις ἦνθησέ ποτε εἰς ἀνθρώπινα χεῖλη, τυγχάνει ἀξία ὅπως θεραπευόμεν αὐτὴν ὡς περιβλεπτον Ἄνασσαν καὶ οὐχὶ ὡς ἀξέστον χωριατοπούλαν... (1908)

(« Γράμματα » Ἀλεξανδρείας, Α', 1911, σελ. 31)

ΕΜΜ. ΡΟΥΓΔΗΣ

Τὰ ἔργα τῶν σημερινῶν μας διηγηματογράφων, τὰ κάλλιστα τοῦλάχιστον τούτων καὶ τὰ μόνα δυναμένα νὰ ἔχωσιν εὐλόγους ἀξιῶσεις πρωτοτυπίας, τὰ τοῦ κ. Καρκαβίτσα, τοῦ μακαρίτου Κρυστάλλη, τοῦ Παπαδιαμάντη, Μωραϊτίδη, Χατζοπούλου, Χρηστοβασίλη καὶ τῶν ἄλλων, πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι εἶναι κατὰ τὴν ὑπό-

(*) Σημείωση τοῦ ἐκδότη. Λυποῦμαι πολὺ πού δὲν μπορῶ νὰ δώσω περισσότερες ἐκλογὲς ἀπ' τὸν Φ. Πολίτη σὲ ὅσα ἔγραψε γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, παραπέμπω δὴμος τοὺς ἐνδιαφερομένους καὶ τοὺς συνιστῶ νὰ διαβάσουν ὀλόκληρο τὸ ἄρθρο τοῦ βαθυστόχαστου κριτικοῦ. Ἔχουν πολὺ νὰ ὠφεληθοῦν!

θεσιν κάπως μονότονα, ἀσχολούμενα ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ βίου καὶ τῶν ἐθίμων μόνον τῶν ἀγροτῶν, τῶν ποιμένων, τῶν ὄρεσιβίων καὶ τῶν θαλασσινῶν Ἑλλήνων... Δὲν παρατηροῦμεν βεβαίως τοῦτο μεμφόμενοι τὴν προτίμησιν αὐτῶν ὡς ἡρώων τῆς συγχρόνου ἡμῶν διηγηματογραφίας. Ἀπ' ἐναντίας μάλιστα προθύμως ἀναγνωρίζομεν, ὅτι πολὺ μᾶλλον παρὰ εἰς τὰς πόλεις εἶναι δυνατὴ εἰς τὰ λειβάδια καὶ τὰ βουνὰ τῆς Ἑλλάδος ἡ ἀνεύρεσις εἰκόνων, ἡθῶν καὶ χαρακτήρων ἀξίων τῆς μελέτης καὶ τῆς εὐνοίας τοῦ ἠθογράφου καὶ ψυχολόγου. Ὁ ζευγολάτης, ὁ βοσκὸς καὶ ὁ ψαρᾶς εἶναι ὁ μόνος ἴσως ἀπομένων σήμερον γνήσιος Ἑλληνας...

(Προλόγος εἰς τὰ διηγήματα « Σκηναὶ τῆς Ἐρήμου » τοῦ Ι. Μεταξᾶ - Βοσπορίτου, Ἀθ. 1899, = Ἔργα, V, 1913, σελ. 93).

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΗΜΗΡΩΤΗΣ

«...κατὰ τὴν ταπεινὴν μου γνώμην ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, ἐκεῖνη ἀκριβῶς πού τὸ κάμνει καὶ φαίνεται ἀριστοκρατικόν, τὸ ἐμπόδισε καὶ δὲν θὰ τὸ ἀφήσῃ ποτὲ νὰ γίνῃ λαϊκόν, πρὸς μεγάλην ζημίαν καὶ τοῦ λαοῦ μας καὶ τοῦ συγγραφέως.

(« Ἀνατολή » Σμύρνης, Α', 1911, 180).

Δ. Π. ΤΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ

« Οἱ ἀθηναϊκὲς φημερίδες περισσότερο ἀπὸ τὴ συγγραφικὴ του ἀξία μᾶς παίνεψαν τὸ ὅτι τὰ κατάφερε νὰ μὴν ἀνακατωθῇ σὲ κανένα ἀγῶνα, εἴτε φιλολογικὸ εἴτε γλωσσικὸ, νὰ μὴν ἀνήκει δηλ. σὲ καμιά μερίδα φιλολογικὴ καὶ γιὰ τίποτε νὰ μὴν ἐνδιαφέρεται. Ἡ ταπεινὴ μου γνώμη εἶναι πὼς σ' ἕναν πόλεμο περισσότερη ἀξία καὶ σημασία ἔχει ὁ τελευταῖος πολεμιστὴς ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν ἄρχοντα, πού κάθεται σὲ ψηλὸ καμπαναριὸ καὶ καμαρώνει ἀπὸ μακρὰ μὲ τὸ κανοκιάλι του τὸν κόσμον ν' ἀλληλοσπαράζεται. »

(« Νέον Πνεῦμα » Κωνσταντινουπόλεως, Γ', 1911, σελ. 116).

Γ. ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης ἔμεινε ὁ ἀγαθὸς χριστιανικώτατος ζωγράφος. Οἱ μικροὶ καὶ ταπεινοὶ παίρνουν τὴν ἀθανασίαν εἰς τὰς σελίδας του. Εἰς τὸ χρῶμα του ὑπάρχουν ἀπαλαῖ ἑλληνικαὶ σκιαὶ, αἱ σκέψεις εἶναι ἀφελεῖς καὶ πλημμυρισμένα ἀπὸ αἴσθημα. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ὁ Τάτσιο Μαράνι τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας.

(« Νέα Ζωή », Α', 1908, σελ. 8133).

ΡΩΜΟΣ ΦΙΛΥΡΑΣ

«... ὅτι παραμένει ἀκόμη καλλίτερο

στὸν πεζὸ μας λόγο εἶναι τὰ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη.

(«*Ἠχὼ τῆς Ἑλλάδος*», 27 Ἰουνίου 1935).

Δ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ (ΜΠΟΕΜ)

... ὁ κ. Παπαδιαμάντης, ὁ ἰδιόρρυθμος, ὁ ἐκκεντρικός, ὁ Μποσέμ, ὁ Μένιπος φιλόσοφος, ὁ ἄνθρωπος τῶν καπηλείων καὶ τῶν τρωγλῶν, ὁ θαυμασίος τύπος, ὁ εἰλικρινῆς χαρακτήρ... ὁ πνευματώδης Λουκιανός, ἡ χάρις αὐτῆ τοῦ Θεοκρίτου, ὁ ἀναλυτικός ψυχολόγος Τουργένιεφ, ὁ παρατηρητικός Δίκενς, ὁ μελαγχολικός Κοππέ, ὁ γλαφυρός καὶ φυσικώτατος αὐτὸς Πλούταρχος. Τὰ διηγήματά του τὰ διακρίνει βαθεῖα ἔμπνευσις, φυσικότης ἀπαράμιλλος, ἀνθρότης ὕφους συναρπάζουσα. Τὰ θέματα τοῦ συνήθως ἀναστρέφονται εἰς θαλασσινάς παραδόσεις, εἰς τὴν ποιμενικὴν ζωὴν, εἰς εἰδυλλιακὰς σκηνὰς, ὄλων τῶν ἔμπνευσεῶν τοῦ ἐκπηγαζουσῶν ἐκ τοῦ ἀγροτικοῦ ἐπαρχιακοῦ βίου...

(«*Τὸ Ἄστυ*», 26/27 Μαγτίου 1893).

Κ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Παπαδιαμάντης μέσα στὸ σωρὸ τῶν τόμων του μοῦ εἶναι βαρετός, μοῦ κατα-

τὰ ἀδιάβαστος. Ἀδιάβαστος μὲ ὄλο τὸ φῶς, ποῦ ἀναδίνει ἐδῶ κι ἐκεῖ, ἀδιάβαστος μὲ ὄλη τὴν παρατήρηση καὶ τοὺς ἠθογραφικοὺς χαρακτηρισμοὺς, ἀδιάβαστος μὲ ὄλη τὴν ψυχικὴ του νότα κάποτε... Καὶ δὲν εἶναι μόνο τὸ σχολαστικὸ τῆς γλώσσας—στὸν «*Ἐρωτα στὰ χιόνια*» συμβιβάζομαι μ' αὐτὴ—, δὲν εἶναι μόνο ἡ κοινοτοπία τῆς φράσης, ἡ μονοτονία τοῦ ὕφους, τοῦ τρόπου τῆς διήγησης, ποῦ μοῦ τὸν κάνουνε βαρετό, μὰ εἶναι μαζὶ καὶ τὸ ἀπλαιο τῆς μορφῆς καὶ γλώσσας καὶ ἡ μονοτονία ἀνθρώπων, διαθέσεων καὶ περιστάτικῶν... Ὁ Παπαδιαμάντης δύσκολα βρίσκει τὴν ἀπλότητα καὶ στίς εὐτυχέστερες στιγμῆς, δύσκολα χαρακτηρίζει μὲ λίγα, δύσκολα μπορεῖ νὰ συγκεντρώσει, νὰ συνθέσει, νὰ δώσει μιὰ μορφή, νὰ βρῆ μιὰν ἔκφραση ἔξω ἀπὸ τὴν τριμμένη. Δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ἀναγνωρίσει σ' αὐτὸν κανεὶς τὸ γεννημένο διηγηματογράφο, κι ὡστόσο σπάνια ξέρει νὰ διηγηθῆ δίχως νὰ κουράσει... τοῦ λείπει ἡ βαθύτητα στὴν παρατήρηση, ἡ φαντασία, ἡ δύναμη κι ἡ καλλιτεχνικὴ συνείδηση...

(«*Νέα Ζωή*» Ἀλεξανδρείας, IX, 1914, σελ. 174-176).

ΟΙ ΞΕΝΟΙ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

D. HESSELING

... sa langue n'a rien de mort; on sent que les expressions qu'il doit à ses nombreuses lectures font partie intégrante de sa pensée. Il possède une tournure d'esprit remarquablement originale et il est resté parfaitement indemne de toute influence soit ancienne, soit occidentale...

(«*Histoire de la littérature grecque moderne*», Paris 1924, σελ. 137).

PH. LEBÈSGUE

Parmi ceux qui se tiennent un peu à l'écart des luttes d'école et qui font uniquement selon leur propre sentiment esthétique individuel, Al. Papadiamandis occupe assurément la première place. Nul artiste n'est plus sincère; nuls récits ne sont plus vivants, plus colorés, plus palpitants d'ardent naturisme que les siens...

(«*La Grèce littéraire d'aujourd'hui*», Paris, MCMVI, σελ. 74).

OCTAVE MERLIER

...Ἡ Σκίαθος μπορεῖ νὰ εἶναι περήφανε, ποῦ ἔδωσε στὴν ἑλληνικὴ νεολαία ἕναν ὠραῖο ἀνθρώπινο τύπο...

(«*Γράμματα Α. Παπαδιαμάντη*», Ἀθήναι, (Σιδέρης), 1934, σελ. λα').

Ποιητῆς ἔμπνευσμένος ἀπ' αὐτοῦς, ποῦ

στὸ καθετὶ τοὺς ἀποκαλύπτεται ἡ ψυχὴ τοῦ τόπου τους, ὁ Παπαδιαμάντης ἀντιπροσωπεύει σήμερα μὰ ἀπ' τίς ἀγνότερες καὶ σεμνότερες μορφῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ...

(*Περιοδικὸ «Βιβλία»*, Α', 1934, σ. 9).

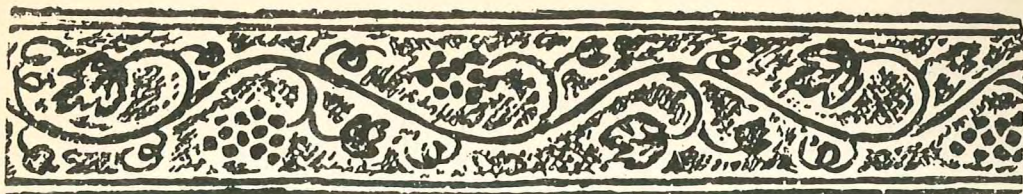
D. SCHISCHMANOFF

...τὰ ἔργα του Σκιαθίτη ἀσκητῆ μεταφέρουν τόσο ἔντονα τὸν ἀναγνώστη στὴν καρδιά ὄχι μόνο τῶν νησιῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλης τῆς Ἑλλάδας, γι' αὐτὸ τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ διακρίνει μέσα ἀπὸ τὸ πρῖσμα ὄλων τῶν ἀπλῶν ἡρώων τοῦ συγγραφέα, ἐκείνον τὸν εὐμετάβλητο, συχνὰ ἀντιφατικό, κι ὅμως πάντοτε συναρπαστικό καὶ ζωντανὸ ἀνθρωπισμὸ τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνα.

Ἄλλ' ὁ Παπαδιαμάντης διαγράφεται πλατύτατα καὶ ὡς καλλιτέχνης καὶ ὡς ἄνθρωπος στὸ πλῆθος τῶν διηγημάτων του, μεταξύ τῶν ὁποίων ἕνα ἀπ' τὰ ὠραιότερα εἶναι τὸ «*Ὀνειρο στὸ κῆμα*». Αὐτὸ ἰδιαιτέρως δίνει τὸν τύπο τοῦ συγγραφέα, γιὰτὶ περιέχει αὐτοβιογραφικὰς γραμμὰς καὶ γιὰτὶ μὲ μεγάλη κι ἀπλή τέχνη, παρουσιάζει τὴν παιδικὴν του ἀφέλεια, τὴ βαθεῖα του θρησκευτικότητος, ἀνάμικτη μὲ τὴν εἰδωλολατρικὴν του κλίση πρὸς τὴ φύση καὶ τὸ ἀκάλυπτο γυναικεῖο σῶμα.

(«*Ζηλοτορὸν*» περιοδ. Σόφιας Δεκέμβρης 1934, «*Ν. Ἐοῖα*» ΚΑ', 294).

ΕΠΕΙΤ' ΑΠΟ ΤΡΙΑΝΤΑ ΧΡΟΝΙΑ

Οί γραμματολογίες χωρίζουν τούς λογοτέχνες σὲ πολλές καί, κάποτε, σὲ ἀπροσδόκητες κατηγορίες. Ἡ ἑλληνική γραμματολογία, πού εἶναι ὑποχρεωμένη νά παρακολουθῆ καί τῆ μεγάλη ποικιλία τῶν νεοελληνικῶν γλωσσῶν, τούς χωρίζει σὲ περισσότερες ἀκόμη. Ὑπάρχει ὅμως καί μιὰ κατηγορία πού τὴν ἀγνοοῦν ὅλες οἱ γραμματολογίες, — καί ἡ ἑλληνική. Οἱ ἱστορικοί καί οἱ κριτικοὶ εἶδαν τούς λογοτέχνες σὲ γενικότητες καί σὲ λεπτομέρειες, σὲ μεγάλες ἐπιδιώξεις καί σὲ ἀσήμαντες ιδιοτροπίες. Ἐβαλαν τ' αὐτὶ τούς πολὺ κοντὰ στὴν καρδιά τους, κούρασαν τὰ μάτια τους μέσα στὰ σκοτάδια τῶν κόσμων τους, βασάνισαν τὴν ὄσφρησή τους γιὰ νά οδηγηθοῦν στοὺς μυστικούς ἐκείνους χώρους πού γίνονται οἱ εἰλικρινέστερες ἐξομολογήσεις. Ἀλλὰ κανεὶς δὲ μᾶς εἰδοποίησε: οἱ λογοτέχνες χωρίζονται σ' ἐκείνους πού προσφέρουν καί σ' ἐκείνους πού ἀφαιροῦν δικαιώματα. Σὲ ποιόν; Μὰ σὲ ποιόν ἄλλον! Ἐπειτ' ἀπὸ τὸν ἐαυτό του, ἔπειτ' ἀπὸ τὴ βαθύτατη, συχνὰ ἔνοχη καί πάντα τυραννική ἀνάγκη νά ἐκφρασθῆ καί νά πραγματοποιηθῆ μιὰν ἀπὸ τίς πολλὰς μορφές τῆς ἐσωτερικῆς του ἰσορροπίας, τῆς λυτρώσεως, ὅπως προτίμησαν νά τὴν ποῦν μερικοὶ θεωρητικοί, ἔπειτ' ἀπὸ τὴν ἐνωϊστική, τὴν ὑπεροπτική κάποτε προσταγὴ τοῦ κρανίου του, ὑπάρχει γιὰ τὸν ποιητὴ ἢ τὸν πεζογράφο τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη; Αὐτὸς δὲν εἶναι ποτὲ ἕνας καί δὲν εἶναι ποτὲ ὁ ἴδιος. Ἐδιάφορο. Κ' ἐκεῖνος πού προσφέρει κ' ἐκεῖνος πού ἀφαιρεῖ δικαιώματα μένει μὲ τὴ διάθεσή του, μὲ τίς συνήθειές του, μὲ τὴ μέθοδό του, εἴτε ἀπάνω ἀπὸ τίς σελίδες του βρίσκεται ἡ ὄραση καί ἡ ἀναπνοὴ ἐνὸς ἀναγνώστη, εἴτε πέφτει βαρεῖα ἢ ἀπαιτητικότηα ὀλόκληρου λαοῦ ἢ καί ὀλόκληρης ἐποχῆς. Διαβάζεις ἕνα μυθιστόρημα κι' ἀπὸ τὸ πρῶτο του κεφάλαιο καταλοβαίνεις καί κανονίζεις τὴ στάση σου. Ὁ ἀφηγητὴς καί συνομιλητὴς σου σπεύδει νά σοῦ πῆ: γύρισε τὴ σελίδα, ἔλα πιὸ κοντά μου, ζήτησε ὅ,τι θέλεις, θά τῶχης, θά ὑποχωρήσω σὲ κάθε ἀξίωσή σου, θά φροντίσω μάλιστα νάχης περισσότερ' ἀπ' αὐτὰ πού ἀπαιτεῖς, διασκεδαστικότερα καταλλήλοτερα γιὰ σένα. Ἀνοίγεις ὅμως ἄλλο πεζο-

γράφημα καί δέχεσαι ἀμέσως μιὰ πρόκληση πού σοῦ λείει καθαρὰ καί ξάστερα: ἐδῶ πού ἦρθες, ἐσὺ θ' ἀκούσης ἐμένα κι' ὄχι ἐγὼ ἐσένα: ἐδῶ, δὲν ἔχεις ἐσὺ δικαιώματα, ἀλλὰ ἐγὼ κ' ἐκεῖνα πού ἔχεις, καί τὰ πιὸ ἀναφαίρετα καί ἀπαραβίαστα, σοῦ τὰ παίρνω· θέλεις, μ' ἀκοῦς· δὲ θέλεις, ὦρα σου καλή. Εἶναι ὁ λογοτέχνης πού ἀφαιρεῖ, ὁ ἀσυμβίβαστος, ὁ ἀδιάλλαχτος, ὁ ἀρχοντας τοῦ κόσμου του κι' ὁ ρυθμιστὴς τῆς ζωῆς του, ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος πού ἔχει χαράξει σὲ ἀναλλοίωτη ὕλη, δικό του ἀλφάβητο, καί δὲν ξέρει ἄλλο καί δὲ θέλει νά ξέρῃ ἄλλο, καί δὲ μπορεῖ νά χρησιμοποιήσῃ ἄλλο στὶς συνεννοήσεις του, καί καλεῖ ὅλους τούς ἄλλους νά τὸ μάθουν, νά τὸ συνηθίσουν καί μ' αὐτὸ νά συνεννοηθοῦν μαζί του.

Ἐνας ἀπ' αὐτούς πού ἀφαιροῦν δικαιώματα κι' ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Ὅχι ὁ μοναδικὸς στὴ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία. Ἀλλὰ ἐκεῖνος πού χάραξε τὸ ἀλφάβητό του στὴν πιὸ σκληρὴ ὕλη καί δὲν μποροῦσε πιά οὔτε ὁ ἴδιος νά τοῦ κἀνῃ μικρὴς ἢ μεγάλες ἀλλοιώσεις. Οἱ ἀδιάλλαχτοι, οἱ αὐτόνομοι, θά ἔλεγαν, ἑλληνες λογοτέχνες εἶναι σὲ κάθε γενιά πότε δύο, πότε τρεῖς, κάποτε καί περισσότεροι. Δυὸ αὐτόνομοι λίγο πρὶν καί λίγο ἔπειτ' ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση: ὁ Σολωμὸς καί ὁ Κάλβος. Λίγο ἀργότερα, ἀλλὰ μὲ μικρότερη ἀντίσταση στὴν πίεση τῆς ἐποχῆς, ὁ Βιζυηνὸς τοῦ «Ἀμαρτήματος τῆς μητρὸς μου». Ἐπειτα ὁ Ψυχάρης, — μόνον ὁ γλωσσικὸς ἐπαναστάτης ὁ Καβάφης, ὁ Χατζόπουλος τοῦ 1917 (τοῦ «Φθινόπωρου»), ὁ Καρυωτάκης. Πλάϊ τους, γύρω τους, σὲ μικρὴς ἢ μεγάλες χρονικὲς ἀποστάσεις, ἰσότιμοι, κατώτεροι, σημαντικώτεροι, κάποτε συνολικώτεροι καί αντιπροσωπικώτεροι, ὄχι ὅμως συνάδελφοί τους, συνοδοιπόροι. Μιὰ κατηγορία λογοτεχνῶν τέλος πάντων. Ἐκεῖνοι πού ἀφαιροῦν ὅλα τὰ δικαιώματά μας. Κι' ὁ Παπαδιαμάντης ὄχι ἰδρυτὴς τῆς, ἀλλὰ φανατικὸς πιστὸς, ὁ γνησιώτερος ἀντιπρόσωπός τῆς, φοβερός ἐξουσιαστὴς καί ὑπερασπιστὴς τῆς. Μὰ καί θαυμαστὸς στὸν προσηλυτισμὸ του. Ὁ αὐτόνομος αὐτὸς δὲν εἶναι κλειδαμπαρωμένος σὲ φιλντισένιο πύργο. Δὲ μένει μακριὰ ἀπὸ τούς ἀνθρώπους κι'

ἀπὸ τὴν ἐποχὴ του. Καὶ δὲν εἶναι θρόλος. Συχνὰ ἀκούω ὅτι, γιὰ νὰ πλησιάσης καὶ νὰ ἐκτιμήσης μὲ περισσώτερη ἀσφάλεια τὴν ἐργασία ἑνὸς λογοτέχνη, πρέπει νὰ ἔχῃς κάνει τὴν προετοιμασία σου. Ἄν εἶσαι ἀμόρφωτος, νὰ φροντίσης γιὰ τὴν πνευματικὴ σου καλλιέργεια, τουλάχιστον ὡς ἓνα σημεῖο. Ἄν εἶσαι καρφωμένος στὴν πιὸ ὁρατὴ καὶ στέρεη πραγματικότητα, νὰ βγάλῃς μερικὰ ἀπὸ τὰ καρφιά καὶ νὰ ἐτοιμαστῆς γιὰ μιὰ αἱματηρὴ ἔστω ἀπόσπαση. Ἄν συνηθίσης νὰ κάνῃς δυὸ βήματα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ὅταν ἔχῃς ἐξασφαλίσει ἄλλα δυὸ, ν' ἀλλάξῃς συνήθειες καὶ νὰ πηδᾷς κ' ἐκεῖ πού δὲν ξέρεις ἂν θὰ βρῆς ἄμμο ἢ στουρνάρωπετρες. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἀπατεῖ καμμιά προετοιμασία. Σὲ δέχεται ὅπως πῆγες. Ἀλλὰ σὲ δέχεται καὶ μὲ τὸν τρόπο του, πού ἔχει τὰ μυστικά του κ' ἔχει ἄμεσα τ' ἀποτελέσματά του. Κι' αὐτὰ τὰ μυστικά θὰ προσπαθῆσω νὰ καθορίσω καὶ νὰ ἐξηγήσω, νὰ τὰ δῶ τουλάχιστον ξεχωρισμένα ἀπὸ ἓνα πλῆθος παρανοήσεις καὶ παρεξηγήσεις πού τοποθετοῦν τὸν Παπαδιαμάντη στὸ ἐπικίνδυνον σκαλοπάτι πού ὑψώνεται ἀπάνω ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ καὶ περιμένει τοὺς ἄκριτους καὶ τοὺς φωνασκοὺς. Καιρὸς εἶναι, ἔπειτ' ἀπὸ κριτικὴ ἐργασία κ' ἔρευνες τριάντα χρόνων, καιρὸς καὶ χρέος μας νὰ ἐξακριβώσουμε τί ἦταν αὐτὸς ὁ «αὐτόνομος» καὶ πῶς ἐξακολουθεῖ ν' ἀντιμετωπίζει τὸ χρόνο, τὸν Ἕλληνα, τὸν Εὐρωπαϊκόν, καὶ γενικώτερα τὸν ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς μας. Ὑπάρχει τάχα ὁ Παπαδιαμάντης γιὰ ἄλλον ἀναγνώστη ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἕλληνα. Καὶ μένει πάντα «αὐτόνομος»; Κι' ἂς μὴ νομίσῃ κανεὶς πῶς τὸ ζήτημα περισσότερ' ἀπ' ὅσα διεκδικοῦσε ὁ ἴδιος. Στὰ 1891, σὲ μιὰ ἀπάντησή του στὸν ἐπιστολογράφον τῆς «Ἐφημερίδος» Ζ... (Ι. Ζερβό), πού τὸ ἔκανε ἔμμεση ἐπιθεση ἐλέγχοντας μερικοὺς ἐνθουσιασμοὺς γιὰ τὰ διηγήματα πού θ' ἀποτελοῦσαν τὰ «Θαλασσιὰν Εἰδύλλια», — βιβλίον πού φαίνεται πῶς δὲν τυπώθηκε, — ὁ Παπαδιαμάντης δὲ δυσκολεύεται καθόλου νὰ γράψῃ μερικὲς φράσεις πού θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι τὶς χαρκτηρίζει κάποια αὐτοπεποίθησι, ἂν ὄχι ὑπεροψία: «Ἄλλ' ἐγὼ σοὶ λέγω ὅτι δὲν ὁμοιάζω οὔτε μὲ τὸν Πόε, οὔτε μὲ τὸν Δίκην, οὔτε μὲ τὸν Σαίξπηρ, οὔτε μὲ τὸν Βερνάντζε. Ὅμοιάζω μὲ τὸν ἑαυτὸν μου. Τοῦτο δὲν ἀρκεῖ;» (!). Ἄν ἀρ-

κεῖ! Ὁ Παπαδιαμάντης ἔδωσε ἴτην ἀπάντησι αὐτὴ σὲ ἡλικία πού δὲ σηκώνει καυχσιολογίες. Ἦταν πιά σαράντα χρόνων, Καὶ ἡ φράσι του, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, εἶναι γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ ἔργου του βέλος καθοδηγητικόν. «Ὅμοιάζω μὲ τὸν ἑαυτὸν μου», δηλ. δὲν εἶμαι παρὰ ὁ ἑαυτὸς μου. Καὶ ὁ «ἑαυτὸς» πού στηρίζεται σὲ τὴν ἐμπιστοσύνη, κυκλώνεται σιγά-σιγά ἀπὸ τεῖχη, ὠριμάζει στὸν ἀέρα τους, γίνεται αὐτόνομος. Πόσοι ἄλλοι Ἕλληνες λογοτέχνες μπορούσαν, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, νὰ ποῦν τὸν ἴδιον λόγον; Μήπως εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ τὸν πῆ κι' αὐτὸς ὁ Παπαδιαμάντης πρὶν ἀπὸ πέντε-ἕξι μόλις χρόνια;

* * *

Ἄν υἷαλιστα εἶχε ἐκδηλώσει τὴν ὑπεροψία αὐτὴ, τόσο ἐνοχλητικὴ, προπάντων στὴν ἐποχὴ του, ἀλλὰ καὶ τόσο γνήσια καλλιτεχνικὴ, πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια, ὅταν καὶ τότε ἄκουγε θερμοὺς ἐπαίνους, θὰ ἔμοιαζε μὲ τοὺς λογοτέχνες πού καὶ ὠριμοὶ ἀκόμα παιδίαρίζουν. Τὰ δέκα αὐτὰ χρόνια μᾶς γυρίζουν στοὺς «Ἐμπόρους τῶν Ἐθνῶν». Εἶναι τὸ δεύτερον «μυθιστόρημα» τοῦ Παπαδιαμάντη. Τὸ πρῶτον, «Ἡ Μετανάστις», δημοσιεύτηκε τὸ 1879 στὸ «Νεολόγον» τῆς Πόλης, δὲν τυπώθηκε σὲ βιβλίον, δὲν τὸ ξέραν, δὲν μπορῶ νὰ μιλήσω γιὰ τὴν ἀξία του. Ἄλλ' ἀπὸ τὸν τίτλον του, καὶ περισσότερο ἀπὸ τὰ τρία μυθιστορήματα πού ἀκολουθοῦν, — «Ἐμποροὶ τῶν Ἐθνῶν», «Ἡ Γυφτοπούλα», «Χρῆστος Μηλιόνης», — δὲν πρέπει νὰ λυπᾶμαι πού δὲν τὸ βρῆκα καὶ δὲν τὸ διάβασα. Τὰ τρία αὐτὰ ἀφηγήματα θὰ τὰ δοῦμε ἕνα ἕνα χωριστά. Ἄλλ' ἀπὸ τώρα μπορούμε νὰ πούμε ὅτι κι' ἀπὸ τὰ τρία λείπει ὁ περίφημος «ἑαυτὸς». Ὁ Παπαδιαμάντης, αὐτὸς πού ξέρουν ὅλοι ἀπὸ τὰ διηγήματά του, — καὶ ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι μόνον διηγηματογράφος, — ἀπουσιάζει. Καὶ θὰ ἔλεγα πῶς ἀπουσιάζει ὀλωσδιόλου, ἂν δὲν ἤθελα νὰ σταθῶ σὲ κάποιες συλλήψεις καὶ σὲ κάποια θέματα πού ξαναγυρίζουν ἀργότερα, ἔστω μὲ ἄλλη μορφή καὶ μὲ ἄλλο πλαίσιο. Ἀπουσιάζει, ὅπως ὀδηγοῦν, ὁ ὑπεροπτικὸς «ἑαυτὸς» καὶ στὴ θέσι του μιλοῦν, στοχαζόνται, ρεμβάζουν, ἐρωτεύονται, μάχονται, θαλασσοπνίγονται πολλοὶ ἄλλοι, Ἕλληνες, Βενετσιᾶνοι, ἀραπάδες, στεριανοὶ καὶ θαλασσινοί. Ἀλλὰ Σκιαθίτης οὔτε ἕνας. Ὁ πεζογράφος ἀργεῖ νὰ ὠριάνσῃ. Ἀλλὰ ὁ Παπαδιαμάντης, σχεδὸν τριανταπεντάρης καὶ μὲ φήμη, δὲν εἶχε βρεῖ ἀκόμα τὸν «ἑαυτὸν» του. Αὐτὸ μᾶς λένε οἱ βιβλιογραφίες καὶ οἱ ἡμερομηνίες.

(!) Οἱ περισσώτερες ἀπὸ τίς παραπομπές μου εἰς κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη γίνονται μὲ βάση τίς πληροφορίες πού δίνουν οἱ κ.κ. Γ. Κ. Κατσιμπαλῆς καὶ Γ. Βαλέτας στὰ βιβλία τους «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης», «Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας Ἀ Παπαδιαμάντη» καὶ «Παπαδιαμάντης». Ὁ πρῶτος ἔκαμε τὴν ἀρχὴν στὴν ἀναζήτησι τῶν ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τὴν πολυτίμη βιβλιογραφίαν τους· ὁ δεῦτερος ἔδωσε συνθετικὴν ἐργασίαν κ' ἔγραψε ἓνα βιβλίον πού θὰ φέρῃ πάντα πολὺ κοντὰ στὸν Παπαδιαμάντη, ἀκόμη καὶ τὸν πιὸ ἀπλη-

ροφόρητον ἀναγνώστη, καὶ θὰ κατεβύθη τίς κρίσεις καὶ τοὺς ἐνθουσιασμοὺς του. Εὐχαριστῶ καὶ τοὺς δύο. Οἱ ἐργασίες τους, καθεμιά μὲ τὴν χρησιμότητά της, κάνουν πιὸ σίγουρον καὶ ἀνετό τὸ περπάτημα τοῦ κριτικοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη.

Κι' αὐτὸ μᾶς λένε τὰ κείμενα. Τρία βιβλία χωριστά: «Οἱ ἔμποροι τῶν ἔθνῶν», «Ἡ Γυφτοπούλα», «Χρήστος Μηλιόνης». Τρία βιβλία, μία περίοδος. Ἡ πρώτη περίοδος τῆς λογοτεχνικῆς ἐργασίας τοῦ Παπαδιαμάντη. Μαζὶ μ' αὐτὰ καὶ «Ἡ Μετανάστις». Κ' ἔπειτα τὸ πλῆθος τῶν διηγημάτων. Ἐκατὸν ὀγδόντα ἕνα μέτρησε ὁ κ. Γ. Βαλέτας. Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ περισσότερα. Ἐκατὸν ὀγδόντα ἕνα διηγήματα μεγάλα, μικρά, μερικὰ γαμένια κ' ἄγνωστα. Ἄλλη μιά περίοδος. Ὁ διηγηματογράφος Παπαδιαμάντης. Ὁ γνήσιος Παπαδιαμάντης. Καὶ δὲν τὸ κρύβω: ἂν ὁ ἔρευνητὴς ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ βασιζεταί, γιὰ ὠρισμένες σελίδες τοῦ, σὲ μαρτυρίες ποῦ δὲν τοῦ προκαλοῦν τὴν παραμικρότερη ἀμφιβολία, θὰπραβιάζα μὲν ἀρχὴ τῶν μαθηματικῶν, στέρεη καὶ ἀπρόσβλητη σὰν τοὺς φυσικοὺς νόμους. Θὰ ἔλενα: 192, 288 καὶ 103 δὲν μᾶς κάνουν 583, ἀλλὰ 1, μόνον 1. Ἐκατὸν ἐνενήντα δύο εἶναι οἱ σελίδες τῶν «Ἐμπόρων τῶν ἔθνῶν», διακόσιες ὀγδόντα ὀχτώ τῆς «Γυφτοπούλας» καὶ ἑκατὸν τρεῖς τοῦ «Χρήστου Μηλιόνη». Ὅλες ὅμως αὐτὲς οἱ σελίδες μποροῦσαν νὰ εἶναι μία καὶ μόνον: ἐκεῖνη ποῦ θὰ συγκέντρωνε κρίσεις γιὰ τὰ τρία αὐτὰ βιβλία, ἀλλὰ κρίσεις ποῦ θὰ τὰ βαθμολογοῦσαν μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, θὰ ἔφταναν στὸ ἴδιο συμπέρασμα καὶ θὰ ἔπειθαν. Ἄς μὴν ἔλειπαν οἱ διαφορὲς στίς λεπτομέρειες, ἄς μὴν ἔλειπαν καὶ οἱ ἀφορμὲς γιὰ γενικώτερες συζητήσεις, ἴσως καὶ γιὰ διαμάχες. Ἄλλ' ἀπὸ τοὺς δυὸ-τρεις κριτικοὺς τῶν πρώτων ἔργων τοῦ Παπαδιαμάντη, διαφωνοῦν ἀμέσως οἱ δύο. Ὁ κ. Ἰ. Ζερβὸς γράφει τὸ 1912 γιὰ τὴ «Γυφτοπούλα»: «Ἡδὴ ἰσχυρὰ διακρίνονται εἰς τὸ ἔργον του τοῦτο ἡ πρωτοτυπία, ἡ λυρική ἔμπνευσις, αἱ χριστιανικαὶ κλίσεις, ἡ δύναμις τῆς περιγραφῆς καὶ τᾶλλα συγγραφικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Παπαδιαμάντη». Κι' ὁ Ἠλιάς Βουτιερίδης, τὸ 1931, δὲ δυσκολεύεται νὰ πᾶ στὴν ἄλλη ἄκρη: «Σταμάτησα λίγο ἐμπρὸς στὰ ποῦτα λογοτεχνήματα (ἐννοεῖ καὶ τοὺς «Ἐμπόρους τῶν ἔθνῶν») καὶ τὰ θύμισα κάπως περισσότερο, γιὰ νὰ ξαναεἰπῶ, ὅτι τίποτε ἀπ' αὐτὰ δὲν προμηνάει τὴν κατοπινὴ τέχνη του, μήτε καὶ τὴν κύρια οὐσία τῶν ἔργων του». Ἄς δοῦμε, λοιπόν, ἕνα-ἕνα τὰ κείμενα τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου κι' ἄς δώσουμε καὶ τίς δικές μας πληροφορίες. Ὁ ἀναγνώστης ποῦ βλέπει μία τόσο ριζικὴ διαφωνία μέσα σὲ εἰκοσι σχεδὸν χρόνια (1912 1931), θὰ ἔχη ἴσως τὴν περιέργειαν νὰ μάθῃ ποιὲς σκέψεις καὶ ἀντιρρήσεις ἔφερε ἡ δεκαετία ποῦ ἀκολούθησε. Προπάντων ὅταν στὴ δεκαετία αὐτὴ συμπληρώνονται τριάντα χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ Παπαδιαμάντη κ' ἕνας ὀλόκληρος κύκλος ἑλληνικῆς ζωῆς.

***

Οἱ «Ἐμποροὶ τῶν ἔθνῶν» μποροῦσαν νὰ ἔχουν τὴν ὑπογραφή κάθε ἄλλου Ἐλληνιστοῦ λογοτέχνη, ὄχι ὅμως τοῦ Παπαδιαμάντη. Πλάι στὴν «Ἡρώδιδα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως» τοῦ Στεφάνου Ξένου εὐκόλα στέκονται, ὄχι ὅμως κοντὰ στὴ «Φόνισσα», στὸ «Μοιρολόι τῆς φώκιας», στὸ «Ρεμβασμὸ τοῦ Δεκαπενταγυοῦστου» ἢ στὴ «Νοσταλγὸ». Δὲν ὑπάρχει ἀκόμα ὁ μελετητὴς τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς στίς γνησιώτερες πηγές της, δὲν ὑπάρχει ὁ χριστιανὸς μέσα στὰ ἄδυτα τῆς ψυχῆς του καὶ ἔξω στὴν αἰγαιοπελαγίτικη φύση, ὁ εἰδωλολάτρης, δὲν ὑπάρχει κἀν ἡ Σκίαθος. Ταξίδια, περιπέτειες καὶ πειρατεῖες σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο. Ἀναζητήσεις στὰ μοναστήρια τῆς Πάρου καὶ τῶν ἄλλων Κυκλάδων. Καμμιὰ ὅμως προσέγγιση στὴ Σκίαθο. Δὲν δέχεται, τὸ ἀκριβὸ νησί, τὸν Παπαδιαμάντη ὅπως εἶναι τὴν ἐποχὴ ποῦ γράφει τοὺς «Ἐμπόρους τῶν ἔθνῶν», ἢ ὁ ἴδιος τὸ κρατᾷ μακριὰ ἀπὸ τίς ἔνοχες περιπέτειες καὶ τίς ἀπίθανες ἱστορίες, μακριὰ ἀπὸ τὴ νοσηρὴ φαντασία τοῦ μυαλοῦ του;

Οἱ πρώτες φράσεις τοῦ μυθιστορήματος μᾶς τοποθετοῦν ἀμέσως στὴν ἐποχὴ ποῦ θέλει νὰ μᾶς γνωρίσῃ ὁ ἀφηγητὴς καὶ μᾶς προετοιμάζουν γιὰ ὅλα τὰ παράτολμα καὶ τὰ ἐπικίνδυνα ποῦ κατακλύζουν καθεμιὰ ἀπὸ τίς σελίδες του: «Ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1199 οὐδεὶς καθ' ὅλον τὸ Αἰγαῖον πέλαγος εἶχεν ὠραιότεραν σύζυγον τοῦ Ἰωάννου Μούχρα, πλουσίου εὐπατρίδου κατοικοῦντος ἐν Νάξῳ. Ἄλλα τοῦτο δὲν ἐκόλυεν αὐτὸν τοῦ νὰ ἐκτελεῖ παραβόλους ἐκδρομὰς κατὰ τῶν Γενουαίων πειρατῶν, τῶν ἐνοχλοῦντων ἀδαιεῖπτως τοὺς Βενετούς ἐπιδρομεῖς καὶ τοὺς φιλησυχούς νησιώτες.» Αὐτὲς οἱ «παράβολες ἐκδρομὲς» κι' αὐτὴ ἡ ὠραία σύζυγος εἶναι δυὸ ἐστίες ποῦ φυσοῦν ἀπὸ πάνω τους καὶ γύρω τους ὅλοι οἱ ἄνεμοι καὶ τίς κάνουν μεγάλες πυρκαγιές. Ὁ Μούχρας, στὴν πέμπτη σελίδα τοῦ μυθιστορήματος, βρῖσκεται κιόλας σὲ δεινὸν ἀγῶνα μὲ πολυάριθμο κ' ἐπικίνδυνο πειρατικὸ τσοῦρμιο κ' ἔρχεται στιγμή ποῦ βλέπει ὅτι κι' αὐτὸς κ' οἱ ἀνδρεῖοι του εἶναι «εἰμαρμένον νὰ ὑποκύψωσιν εἰς τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πλήθους». Ἄλλὰ στὸν πόλεμο καὶ στὸν ἔρωτα παραφυλάει πάντα τὸ ἀπροσδόκητο: «Καθ' ἣν στιγμήν ἡ πρώτη φύξις τῆς ἀποθαρρύνσεως εἰσέδω εἰς τὴν καρδίαν τοῦ Μούχρα. ἠκούσθη ἀπροσδόκητος καὶ ἀλλόκοτός τις κρότος ὑπὸ τὸ κατάστρωμα.» (Ἡ μάχη γινόταν ἀπάνω στὸ πειρατικόν.) Ὁ κρότος αὐτὸς ἦταν κι' ὁ πόλεμος κι' ὁ ἔρωτας μαζί, στὴν πιὸ ἀπροσδόκητη μορφῇ τους. Γρήγορα πέφτει στὸν ἀγῶνα ὁ αἰχμάλωτος τῶν πειρατῶν εὐγενῆς Βενετῶνος Μάρκος Σανούτος, ἀλλάζει τὴν ἔκβασή του, ἀλλὰ καὶ γρήγορα γνωρίζει τὴν «ὠ-

ραιότεραν σύζυγον καθ' ὄλον τὸ Αἰγαῖον πέλαγος», τὴν Αὐγούστα Μούχρα, τὴν ἐρωτεύεται καὶ φεύγει μαζί της γιὰ τὴν πολιτεία τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ὁ ἀναγνώστης δὲν ξεχνάει ὅτι ὄλ' αὐτὰ γίνονται τὸ 1199 καὶ μαντεύει ὅτι ἡ ἀπαγωγή θὰ εἶναι ἀρχὴ δεινῶν. Γὰ περιμένει καὶ τὰ παρακολουθεῖ χωρὶς ἀντιρρήσεις, χωρὶς κρίσεις, χωρὶς ἐπιφυλάξεις—κάθε ἄλλο μάλιστα. Ὅταν ἡ ἀφήνηση φτάνει σὲ κάποιες ἡρεμότερες σελίδες καὶ ξελαχανιάζει, σὰν ἄλογο ἔπειτ' ἀπὸ φοβερὸ καλπασμὸ, ἀνησυχεῖ καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ διαμαρτυρηθῇ: Μὰ τόσο μόνο; Αὐτὸ ἦταν ὄλο; Ἄλλὰ δὲν προφταίνει. Ὁ Σανούτος γυρίζει, μαζί μὲ τὴν ὠραία Αὐγούστα, στὴ Βενετία, ὁ Μούχρας κάνει σκοπὸ καὶ χαρὰ τῆς ζωῆς του τὴν καταδιώξή τους ὡς τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου, δίνει, ἔπειτ' ἀπὸ πολλὰ ἀναζητήσεις, τὴν κρίσιμη μάχη του μὲ τὸν ἄρπαγα μιά σκοτεινὴ νύχτα ἀπάνω σὲ μιά γόνδολα, ἀλλὰ καὶ πάλι μένει μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ. Βγαίνουν μὲ ὀδυνηρὰς πληγὰς κ' οἱ δυὸ ἀντίπαλοι ἀπὸ τῆ φοβερῆ μονομαχία τους, ἀλλὰ ζωντανοὶ κ' ἀκατάβλητοι. Μόνο ποῦ ἡ Αὐγούστα, ἀληθινὰ ἐρωτεύμενη τώρα μὲ τὸ Βενετὸ κι' ἀσυμβίβαστη στὸ πάθος της, τοῦ δίνει ἕνα καλὸ μάθημα καὶ τοῦ ἀνοίγει ἀκόμα μιά πληγή. Δραπετεύει ἀπὸ τὴ Βενετία, καταφεύγει στὴν Πάρο καὶ γίνεται μοναχὴ. Καὶ τὴ δεύτερη αὐτῆ φυγῆ της τὴν ἀκλουθοῦν τώρα δύο: ὁ ἄντρας της, ποῦ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ τὴν ἔχη στὴν καρδιά του, κι' ὁ Βενετὸς, ποῦ ἀνακάλυψε μέσα του μιά νέα καὶ στερεώτερη ἀγάπη γιὰ τὴν Αὐγούστα καὶ μὲ τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ τὴν κατασιγάσῃ. Στὸ μεταξύ, ὁ ἀναγνώστης ἔχει μάθει, ἀπὸ στεναγμοὺς κ' ἔξομολογήσεις, ὅτι ἡ Αὐγούστα μόνο κοντὰ στὸ Βενετὸ εἶχε νιώσει τὸν ἀληθινὸ ἔρωτα, ὅτι «τὸν ἀγαπᾷ τοσοῦτον διαπύρως καὶ τοσοῦτον ἐμμανῶς, ὥστε ὁ ἔρωσ οὗτος εἶναι δαιμόνιον, κατοικῶν εἰς τὴν σάρκα μου, εἶναι λεγεῶν ὅλη δαιμόνων ἐξηπλωμένη, ὡς πολὺπους μὲ τοὺς πλοκάμους του, εἰς τὰς φλέβας μου, ἐκμυζῶσα τὸ αἷμα μου, καὶ ἀποροφῶσα τὴν πνοήν μου», βλέπει ὁ ἀναγνώστης καθαρὴ κ' ἀκάλυπτη τὴν «ἀμαρτία» καὶ περιμένει τὴν κάθαρση. Δὲν ἄργει νάρθῃ καὶ δὲν εἶναι μόνο φοβερή, ἀλλὰ καὶ θεαματικὴ. Ἡ Αὐγούστα ἀπάνω στὴ γαλέρα τοῦ Σανούτου, ποῦ τὴν ἔχουν ζῶσει ἀπὸ παντοῦ φλόγες, ὅπως καὶ τ' ἄλλα πλεούμενα τοῦ Βενετοῦ εὐπατρίδῃ, ποῦ ἔπρεπε νὰ χαθοῦν σύμφωνα μὲ ἕνα γενικώτερο πολιτικὸ καὶ πολεμικὸ σχέδιό του.

Ἀπορεῖτε; Ὁλ' αὐτὰ δὲν τάγραψε μόνο ὁ Παπαδιαμάντης, ἀλλὰ τὰ παίνεψε κι' ὁ Γαβριηλίδης. Οἱ «Ἐμποροὶ τῶν ἔθνων» ἄρχισαν νὰ δημοσιεύονται στὸ «Μὴ Χάνεσαι» ἀπὸ τὶς 5 Νοεμβρίου τοῦ 1882 κι' ὁ διευθυντής του, ὁ Βλάσης Γαβριηλίδης, στὶς 3 Νοεμβρίου ἔγραφε: «Ἀπὸ τῆς προσεχούσ

Παρασκευῆς ἀρχόμεθα δημοσιεύοντες πρωτότυπον μυθιστόρημα ὑπὸ τὸν τίτλον: «Οἱ Ἐμποροὶ τῶν ἔθνων». Εἶναι ὠραῖον εἰς τὸ εἶδος του μυθιστορήματος καὶ πιστεύομεν ὅτι θα τύχῃ γενικῆς ἐπιδοκιμασίας.» Κι' ὅταν δημοσιεῦθηκε ἡ δεύτερη συνέχεια τοῦ μυθιστορήματος: «Τὸ νέον πρωτότυπον μυθιστόρημά μας ἐγένετο μετὰ πολλῆς εὐμενείας δεκτὸν ὑπὸ τῶν ἐν τῇ κριτικῇ κορυφαίων. Τόσον ποῦ ἂν δὲν εἶχεν ἑλληνοικωτάτην καὶ τὴν ὑπόθεσιν, καὶ τὴν ἀναβολὴν, θὰ τὸ ἐξελάμβανον πολλοὶ ὡς μετὰφρασιν! Θὰ ἰδῆτε παρακάτω ποίας θερμὰς θὰ ἐκτυλίξῃ σελίδας καὶ μετὰ ποίας τέχνης θὰ προβαλῶσιν οἱ χαρακτήρες καὶ αἱ περιπέτειαι. Γράφεται ὑπὸ ἀγνώστου ἀκόμη εἰς τὸν φιλολογικὸν κόσμον δυναμείας, ἥτις ἐν πολλῇ μετριοφροσύνῃ ἐπιμένει νὰ μὴ γείνουσιν τ' ἀποκαλυπτήριά της.» Ἄλλὰ καὶ τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1884, ὅταν ἤξερε πιά τὸ σύνολο τους τοὺς «Ἐμπόρους τῶν ἔθνων», ὁ Γαβριηλίδης τοὺς θύμιζε στοὺς ἀναγνώστες τῆς «Ἀκροπόλεως» καὶ χαρακτήριζε «θερμὸς» τὶς σελίδες τους καὶ βεβαίως ὅτι «ἔτυχον εὐμενεστάτης ὑποδοχῆς».

Εἴμαστε, βέβαια, στὰ 1882 καὶ στὰ 1884, πρὶν ἀπὸ τὸ «Ταξίδι», δηλαδή πρὶν ἀπὸ τὴν «Ἀφύπνιση»,—ἀδιάφορο τί ἔδωσε ἡ «Ἀφύπνιση» αὐτὴ στὸ κεφάλαιο τῆς καθαρῆς λογοτεχνίας καὶ προπάντων τῆς πεζογραφίας.—ἀλλὰ ἔπειτ' ἀπὸ τὸν «Θάνο Βλέκα» τοῦ Καλλιγᾶ, ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Ροῖδῃ καὶ κυριώτατα ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Βιζυηνό, ποῦ ἀπὸ τὸ 1876 εἶχε παρουσιάσει τὸ «Ἀμάρτημα τῆς μητρὸς μου» καὶ θεμελιώνει μιά νέα ἑλληνικὴ πεζογραφία. Τοποθετῶ μόνο τοὺς «Ἐμπόρους τῶν ἔθνων» καὶ κρατῶ τὰ σχόλια μου. Γὰ περισσότερα, συμπληρώμενα ἢ ἀσυμπλήρωτα, ἀνῆκουν καὶ στὰ δύο ἄλλα «μυθιστορήματα» τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου. Μπορεῖ καὶ στὴ «Μετανάστιδα». Δὲν τυπώθηκε, καθὼς σημείωσα, σὲ βιβλίον καὶ δὲν τὴ διάβασα. Ἀπὸ τὴν ἀναγγελία της ὅμως στὸ «Νεολόγο» τῆς Πόλης,—τὴ βρῖσκω στὶς πρώτες κρίσεις καὶ πληροφάνειες ποῦ συγκέντρωσε ὁ κ. Γ. Κατσιμπαλῆς,—κι' ἀπὸ μιά φράση της ποῦ ὑπογραμμίζω, κατατοπίζουσι ἀρκετὰ: «Ἀπὸ σήμερον ἄρχεται ὁ «Νεολόγος» δημοσιεύων ἐν ἐπιφυλλίδι πρωτότυπον διήγημα, γραφέν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ νέου ἐπιτυχῶς ἀσχολουμένου εἰς τὸ ἱστορικὸν εἶδος τῆς μυθιστοριογραφίας. Ἡ «Μετανάστις» ἔχει ὑπόθεσιν τὸν ἐν Μασσαλίᾳ ἐσκήφαντα κατὰ τὸ 1720 καταστρεπτικὸν λοιμὸν οἴκτινος ἀ ἀναμνήσεις φοβεραὶ παραμένοντι ἐν τῇ εἰρημένῃ πόλει.» Ὁ «Νεολόγος», δημοσιεύων τὸ διήγημα τοῦτο, φρονεῖ ὅτι εὐαρεστεῖ τοὺς ἀναγνώστας αὐτοῦ καὶ ἐνθαρρύνει τὴν πρὸς τὸν καλὸν τῶν γραμμάτων ἀγῶνα ἔφειν λογιῶν νέου, ἀξίου πάσης συστάσεως καὶ ὑποστηρίξεως.» Δηλαδή πάλι περιπέτεια, πάλι στὰ πλαίσια τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστο-

ρήματος, πάλι μακρὰ ἀπὸ τῆ Σκίαθο κι' ἀπὸ τὸν πραγματικὸ Παπαδιαμάντη.

Ἡ «Γυφτοπούλα» εἶναι ἔργο ὠριμώτερο. Οὕτε δυὸ χρόνια δὲν ἐπέρασαν, — ἢ «Γυφτοπούλα» ἀρχίζει στίς 21 Ἀπριλίου 1884 στὴν «Ἀκρόπολη», — καὶ ὁ νέος πεζογράφος μένει στὸ δρόμο πού πήρε μὲ τὴ «Μετανάστιδα», ἀλλὰ καὶ πατάει σταθερά, ξέσσει πού πηγαίνει, κι' ὅταν ἀκόμα δὲ διαλύει τὶς ἀπορίες τοῦ ἀναγνώστη καὶ δὲν τὸν πείθει, τὸν κρατάει ὡστόσο πῶς ἀπὸ τὴν ἀφήγησή του. Κάνουν μαζί τὴ μεγάλη διοδρομὴ τοῦ νοῦ του, — 287 μεγάλες σελίδες τῶν ἐκδόσεων Φέξη, — καὶ μαζί ζητοῦν ἀπολογισμὸ τῶν γεγονότων. Καὶ εἶναι τόσα τὰ γεγονότα, πλαισιώνονται ἀπὸ τόσο ἀνεξήγητες ψυχικὲς διαθέσεις κι' ἀπὸ τόσα συμπλέγματα ἰδεῶν, καὶ πέφτει ἀπάνω τους τόσο βρῦθ ἕνα σύννεφο καταιγίδας πού ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή θὰ ξεσπάσει κι' ὄλο μένει ἀπειλὴ καὶ μυστήριον! Βάση τοῦ ἔργου, ὅσο κι' ἂν σὲ πολλὰ ἐκδοτικὰ περὶ τοῦ περιθώριου καὶ στὴ σκιά, ὁ μεσαιωνικὸς φιλόσοφος Πλήθων ὁ Γεμισσιός, τὸ σύστημά του, ἢ προσπάθειά του γιὰ τὴν ἀναβίωση τῆς κλασσικῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ θρησκεία τῆς καὶ τὶς συνήθειές της, τὸ ἄντρο τοῦ στὴ Μονεμβασία, οἱ θεωρητικὲς διαμάχες του μὲ τοὺς σοφοὺς τῆς ἐποχῆς, οἱ χιμαιρες καὶ οἱ παροξισμοὶ του, τὸ μεγάλο ἔσωτερικὸ του δράμα. Γύρω του, σὲ μικρὴ ἢ μεγάλη ἀπόσταση, κόσμος ὀλόκληρος. Μιὰ μελαγχροινὴ κοπέλλα πού ἀκούστηκε πῶς τὴν ἔκλειψαν ἀπὸ τὸ παλάτι τῆς Πόλης, — ἢ Γυφτοπούλα, — οἱ περιπέτειες καὶ ὁ δραματικὸς θάνατός της οἱ γύφτοι πού πίστευε ὡς πού μεγάλωσε πιά πῶς ἦταν γονεὶς της; τὰ μοναστήρια τῆς ἐποχῆς, οἱ κακοποιοὶ τῆς Πελοποννήσου, οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ καὶ οἱ προλήψεις τους, οἱ ἔξνοι δυναστες, οἱ ποικίλοι ἀπεσταλμένοι, ἀκόμα καὶ ὁ Γ. Σχολάριος, πού ἀνταμώνει τὸν Πλήθωνα λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ συζητεῖ μαζί του, μ' αὐτὸν τὸν ἀδάμαστο καὶ φανατικὸ ἔχθρο του, γιὰ τὴ θέση τῆς Βασιλεύουσας, τὶς εὐθύνες καὶ τὸ χρέος τῶν ἀρχόντων της. Ὑλικὸ ἄφθονο, ἱστορίες συμπλεκόμενες, ἀλλὰ καὶ κενὰ πού δυσκολεύεται νὰ τὰ γεφυρώσει κι' ὁ πῶς πρόθυμος ἀναγνώστης, ἀπιθανότητες ἀχαλίνωτες, λόγοι μεγάλοι καὶ κούφιοι, — ἢ καθαρεύουσα σὲ ὅλη της τὴν κωμικὴ μεγαλοπρέπεια καὶ μὲ ὅλες τὶς ἀδυναμίες ἐνὸς «νέου λογίου» πού δὲν εἶχε βρεῖ ἀκόμα τὸν ἑαυτὸ του καί, κυκλωμένος καθὼς ἦταν ἀπὸ τὸ κύμα τοῦ ρωμαντισμοῦ, — τῆς κακῆς μορφῆς του, πού εἶχε φθάσει στὴν Ἑλλάδα, — κι' ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος, ἢ καλύτερα τοῦ ἀφηγήματος μὲ τ' ἀξεδιάλυτα πλέγματα τῶν περιπετειῶν, δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ τὸν βρῆ, νὰ τὸν πειθαρχήσει καὶ νὰ τὸν φέρῃ στὸ δρόμο τῆς πραγματικῆς λο-

γοτεχνικῆς ἐργασίας. Ἄλλ' ἄς μὴν ἀρχίσουμε τὶς γενικὲς κρίσεις καὶ τὶς ἀντιρρήσεις, πρὶν δοῦμε καὶ τὸν «Χρῆστο Μηλιόνη».

Εἶναι τὸ τέταρτο μεγάλο πεζογράφημα τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου. Δημοσιεύτηκε ἕνα χρόνο ἔπειτ' ἀπὸ τὴ «Γυφτοπούλα» καί, μολονότι στέκει κι' αὐτὸ μακρὰ ἀπὸ τὴ Σκίαθο, δηλαδὴ μακρὰ ἀπὸ τὸ μόνο γνήσιο ψυχικὸ κλίμα τοῦ Παπαδιαμάντη, κλείνει στίς σελίδες τοῦ ἀληθοφανέστερου ἑλληνικῆς ζωῆ. Λεῖπουν οἱ ἀπίστευτες κι' ἀτελεῖστες περιπέτειες τῶν «Ἐμπόρων τῶν ἔθνων» καὶ τῆς «Γυφτοπούλας». Λεῖπει ὅμως καὶ ἡ μεγάλη ἀπόσταση. Δὲν εἶμαστε πιά στὰ 1200 ἢ στὰ 1450, ἀλλὰ στὴν Ἑλλάδα τῶν Κλεφτῶν, στὰ χρόνια πού ὁ ξακουστὸς ἀρματολὸς τῆς Ἀκαρνανίας Χρῆστος Μηλιόνης τιμώρησε σκληρὰ μιὰν ἀτιμία: τὴν ἀπαγωγή τῆς ἀναδεχτῆς του Βάσως ἀπὸ Τούρκους τῆς Ἄρτας. Ἀφήγημα καὶ ὁ «Χρῆστος Μηλιόνης», μὲ λιγώτερες ἀξιώσεις, μὲ χαμηλότερες φωνές, ἀλλὰ μὲ καθαρῶτερα πιστοποιητικὰ δὲν ἔρχεται νὰ ξεπιάσει: περιορίζεται νὰ ἱστορήσῃ ἕνα περιστατικόν. Δὲν προσπαθεῖ νὰ καταπλήξῃ μὲ τὴν πλοκή, μὲ τὶς παρεκβάσεις, μὲ τὰ σκοτεινὰ καὶ μυστηριώδη πρόσωπα, μὲ τὶς μισοτελειωμένους ἱστορίες καὶ τοὺς ἀκατανόητους ὑπαινιγμούς· θέλει νὰ μᾶς πληροφρήσῃ ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ καιροῦ ἐκείνου ἦταν ἄντρες καὶ δὲν ἀνέχονταν τὴν προσβολή.

Παραμερίζω, τώρα, τοὺς μύθους καὶ τὶς περιπέτειες καὶ ἀγωνίζομαι νὰ συνθέσω μιὰ γενικὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ βιβλία, — μὲ τὴ «Μετανάστιδα» τέσσερα. Ὁ Γαβριηλίδης δέχτηκε μ' ἐνθουσιασμὸ τὰ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα. Ἄλλὰ δὲ συμμερίζομαι τὸν ἐνθουσιασμὸν αὐτὸν, οὔτε κἀν τοποθετημένο στὴν ἐποχὴ του. Ἐξηγήσαμε: πρὶν κι' ἀπὸ τὴν «Μετανάστιδα» ἀκόμα εἶναι ὁ διηγηματογράφος Βιζυηνός. Ὑπάρχει τουλάχιστον μιὰ προετοιμασία στίς σελίδες τῶν πεζογραφημάτων αὐτῶν, ψυχικὴ, πνευματικὴ καὶ λογοτεχνικὴ, πού νὰ δικαιολογεῖ τὸν ἐνθουσιασμὸ; Στὴ «Μετανάστιδα», ὅσο κι' ἂν μαντεύω, δὲν μπορῶ νὰ πῶ, δὲν μπορῶ νὰ ξέρω· στοὺς «Ἐμπόρους τῶν ἔθνων», καμμιὰ· στὸ «Χρῆστο Μηλιόνη», κάτι ἀόριστο καὶ ἀσχημάτιστο, σχεδὸν τίποτα· μόνο σὲ μερικὲς σελίδες τῆς «Γυφτοπούλας», χωρὶς λογοτεχνικὴ ἀξία, ὑπάρχουν κάποιες προειδοποιήσεις. Ἐχουν νὰ ποῦν ὅτι τὸ μυθιστόρημα ἐστὶ γράφηκε μὲ ὀρισμένη σκοπιμότητα καὶ θέλησε νὰ πάρῃ θέση ἀνάμεσα στὴν πάλην χριστιανισμοῦ καὶ εἰδωλολατρῶν (ὄλων τῶν κατηγοριῶν), νὰ κάμῃ ἔμμεση ἀπολογία τοῦ πρώτου καὶ νὰ δείξῃ σὲ πόσο μακρυνὰ περασμένα ἀνήκουν οἱ ἀρχαῖες θρησκείες μαζί μὲ τοὺς λαοὺς πού τὶς λάτρεψαν καὶ μαζί μὲ τὴ ζωὴ, τὰ κατορθώ-

ματα και τὰ μεγαλεία τους. Δὲ βλέπω ὅμως αὐτὴ τὴν πρόθεση. Ξεχωρίζω μόνο τὴ θρησκευτικὴ πίστη τοῦ Παπαδιαμάντη, τὴν ξεχωρίζω ἀόριστη καὶ θολή, στὰ πρῶτα κατασταλαγάματά της καὶ στὶς πρῶτες ἐκδηλώσεις της, πλάι της ὅμως αἰσθάνομαι καὶ τὸ πρῶτο σκίρτημά του, τὴν πρώτη συγκίνησή του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φύση, ποῦ εἶναι πότε ἕνας ἐνιαίος καὶ ἀδαιρέτος θεὸς καὶ πότε ἀναριθμητες θεότητες, ἀρμονισμένες σ' ἕνα ὁργανωμένο σύνολο. Α. χ. στὴ σελ. 258 τῆς «Γυφτοπούλας», βρίσκω τὴν ἀρχικὴ ἀφορμὴ τοῦ διηγήματος «Υπὸ τὴν βασιλικὴν δρυὸν», ποῦ εἶναι ἀπὸ τὰ ἀριώτερα καὶ χαρακτηριστικώτερα τοῦ Παπαδιαμάντη: «Νύκτα τινά, ἐνῶ διήρχετο (ὁ Πλήθων) μόνος δάσος τι, καὶ αἱ δυνάμεις του ἦσαν ἐκλελυμένα, καταιγὶς ἐξερράγη καὶ ἐξήτησε νὰ στεγασθῆ ὑπὸ δρυὸν τινα, ἀλλ' ὅμως ὁ ὄμβρος διεπέρα τοὺς κλώνας καὶ τὸν κατέβρεχεν.» Τὸ δέντρο, πρόθυμο καὶ φιλόξενο, τὸν ἐστέγασε, τοῦ πρόσφερε καὶ ὕπνο εὐχάριστο «ἐπὶ τῆς χλωρᾶς κοιτῆδος του», τοῦ χάρισε «καθ' ὕπνου» καὶ ἕνα ὠραῖο ὄραμα: τὴ Δρυάδα. «Ἦτο ὕψηλὴ καὶ ὠραία, ἡ ξανθὴ κόμη της ἦτο περιδεδεμένη μὲ θαλλοὺς καὶ μὲ ἀστάχεις. Ἐφόρει ἐγκαρσίως περὶ τὴν ὄσφυν καὶ περὶ τὰς λαγόνας πασινόχρουον ὀθόνην, τὸ δὲ λοιπὸν τοῦ σώματος ἦτο γυμνόν.» Τὸ ὄραμα αὐτὸ δὲ θυμίζει τὸ παρὰ λήρημα τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ θαυμαστὴ ἐκείνη σελίδα «Υπὸ τὴν βασιλικὴν δρυὸν»: Ἡ ἴδια διάθεση δὲ δονεῖ καὶ τὴ σελίδα ἐκείνη κι' ὁ ἴδιος παλμός, ἐρωτικὸς καὶ γνήσιος ἑλληνικὸς στὸ κίνητρό του, ἡ ἴδια πλαστικὴ φαντασία δὲν ἀπομονώνει τὴ φύση καὶ δὲ βγάζει ἀπ' αὐτὴν, σὰν ἀπὸ μαλακὸ πηλὸ, συγγενικὲς, ἀδελφῆς μορφές; Ἐνα ἐπιφάνημα ὁ ὕπνος τοῦ Πλήθωνα κάτω ἀπὸ τὴ δρυ. Ὀλόκληρος, ὁ θαυμασμός, κατασταλαγμένος ἀλλὰ καὶ θερμός, ἔπειτ' ἀπὸ δεκαεφτά χρόνια, στὸ διήγημα «Υπὸ τὴν βασιλικὴν δρυὸν». Ὡστε ὁ δρόμος ἀπὸ τὶς πρῶτες συγκινήσεις ὡς τὸν ὠριμο θαυμασμὸ εἶναι τόσο μακρὺς; Στὸν Παπαδιαμάντη εἶναι κάποτε πιὸ μακρὺς ἀκόμα. Ἡ θητεία του στὸ ἱστορικὸ μυθιστόρημα, ὅπως τὸ ἤθελε ἡ ἐποχὴ, δὲν μπορούσε νὰ ἔχη ἄλλο ἀποτέλεσμα. Δὲ νέκρωσε πάντα. Ἄλλὰ ἔθαβε συχνά. Κι' ὅ,τι ἦταν ἀληθινὸς θαυσαυρὸς, ἀντεχε καὶ περίμενε τὴν ὥρα του. Ἡ Δρυὰς φάνηκε στὸν ὕπνο τοῦ Πλήθωνα. Ἐπειτ' ἀπὸ δεκαεφτά χρόνια ὀρθώθηκε καὶ μάγεψε τὸν Παπαδιαμάντη, ξύπνιο καὶ ἱκανὸ νὰ δῆ καὶ νὰ τραγουδήσῃ τὴν ὁμορφιά.

Θὰ κλείσω τὶς ἐντυπώσεις μου ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τῆς λογοτεχνικῆς ἐργασίας τοῦ Παπαδιαμάντη μ' ἕνα τολμηρὸ συμπέρασμα: Τὸ καλύτερο ποῦ ἔδωσε ὁ Παπαδιαμάντης στὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν ἦταν τὰ τέσσερα βιβλία του, ἀλλὰ ἕνας λογοτεχνι-

κὸς ἀφορισμὸς. Εἶπε στὴ «Γυφτοπούλα», σὲ πεζογράφημα γεμάτο περιπέτειες ποῦ μόνο τὴν περιέργεια προκαλοῦσαν, εἶπε καὶ δὲν ἐπρόσβει τὴν ἀσυνέπεια: «Τὸ μυστήριον, ὅπερ ἐξ ἀνάγκης περιέβαλλε τὰς σχέσεις τῶν δύο κυριωτέρων προσώπων τοῦ διηγήματος τούτου, ἄκοντος ἐμοῦ, ἡλέκτρισε παραδόξως τῶν ἀναγνωστῶν τινος. Τοῦτο τῆ ἀληθείᾳ οὐδόλως ἐκολάκευσε τὴν ἡμερᾶν φιλαυτίαν, ὡς λογογράφου. Νομίζομεν ὅτι ἡ ὑπαρξὶς τῆς περιεργείας εἶναι τεκμήριον τῆς ἐλλείψεως παντὸς ἐνδιαφέροντος. Πλανῶνται δὲ οἱ συγγέοντες τὰ δύο ταῦτα ὅλως διάφορα πράγματα.» Εἶπε ὁ Παπαδιαμάντης τὸν ὀρθὸ λόγο, ἀλλὰ δὲν τὸν ἐκρατήσε. Τὸν ἐπραγματοποίησε ἀργότερα. Ἀπὸ αἰσθητικὴ ἀρχὴ τὸν ἔκαμε λογοτεχνικὸ κείμενο. Καὶ τὴ μεταφορὰ αὐτὴ τὴν ἐπέτυχε μὲ τρόπο πεισματικὸ. Μὲ τρόπο μοναδικὸ στὰ νέα Ἑλληνικὰ γράμματα.

* *

Κάνω τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, — ἡ νέα αὐτὴ περίοδος ἀρχίζει μὲ τὸ «Βασιλικὸν εἰδύλλιον» (1886) καὶ προπᾶντων μὲ τὸ διήγημα «Τὸ Χριστόψωμο» (1897) καὶ τελειώνει πάλι μὲ διήγημα, τὸν «Ἀντίκτυπο τοῦ νοῦ», — κ' ἔχω ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ὅτι βγῆκα ἀπὸ τὴν ψευδαίσθηση καὶ πέρασα στὴν πραγματικότητά. Κάτι περισσότερο: νοιώθω κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μου χῶμα ἑλληνικὸ, μὲ τὸ χῶμά του, μὲ τὸ ὄρωμά του, μὲ τὴν πυκνότητά του, μὲ τὴν παντοτεινὴ διαμάχη του πρὸς τὸ βράχο καὶ τὴ σκληρὴ πέτρα γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ χώρου, μὲ τὴ γνώριμη ἀντίστασή του στὴν καλλιέργεια. Πόσοι ἑλληνικοὶ τόποι στὰ πεζογραφήματα τῆς πρώτης περιόδου, πόσα ἑλληνικὰ ὀνόματα, πόση ἑλληνικὴ ἱστορία, καὶ ὅμως τόσο λίγη Ἑλλάδα! Μὲ τὸ «Χριστόψωμο» γίνεται σὰν ἕνας γυρισμὸς ἀπὸ χῶρες κι' ἀπὸ θάλασσες μακρυνές. Γυρίζει ὁ Παπαδιαμάντης ἐκεῖ ποῦ εἶχε ἀφήσει τὸν ἑαυτὸ του ὅταν ἔτρεχε στὴ Μασσαλία ἢ στὴ Βενετία, πίσω ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ δὲν τοὺς εἶχε πλάσει αὐτός, ἀλλὰ ξειπηδοῦσαν ἀπὸ τὴ νοσηρὴ διάθεσις ἑξέων πεζογραφήματων, πίσω ἀπὸ ἱστορίες ποῦ δὲν ἦταν περιπέτειες ψυχῆς, ἀλλὰ σχεδιάσματα ἀπάνω στὸ χαρτί. Μαζί του γυρίζουμε κ' ἐμεῖς. Καὶ δὲν ἀργοῦμε νὰ κάνουμε τὶς γενικὲς κι' ἀναμφισβήτητες ἐκεῖνες ἀναγνωρίσεις ποῦ μᾶς φωνάζουν: βρῖσκεστε στὸν τόπο σας κ' ἔχετε πιά τὰ φτερά τοῦ πραγματικοῦ ἑσωτερικοῦ σας κόσμου, ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος τῶν ἐλαττωμάτων σας.

Ἐκλείσει ἐντὸς του κι' ὁ Παπαδιαμάντης τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴ σειρά του καὶ μὲ τὸν τρόπο του, καὶ τὴ δίνει τώρα, τὴν προσφέρει, τὴν ἐπιβάλλει μὲ τὴ γνησιότητα ἐκείνη ποῦ κερδίζει ἀμέσως τὴν ἐμπιστο-

σύνη. Διατυπώνουμε έναν τολμηρό αφορισμό. ‘Αλλά πρὶν δικαιολογήσουμε τὴν τολμή μας, προχωροῦμε σ’ ἕνα δεύτερο, πού θ’ ἀπαιτήσῃ ἀκόμα πῶς πολλές καὶ πῶς βασικὲς ἐξηγήσεις. Ὁ Παπαδιαμάντης συγκεντρώνει στὰ διηγήματά του στοιχεῖα πού διαμορφώνουν καταστάσεις ἱκανὲς νὰ δικαιολογήσουν γενικούς ἢ μερικούς, πλήρεις πάντα χαρακτηρισμούς. Οὔτε μποροῦσε νὰ γίνῃ διαφορετικά. Ὁ ἀξιόλογος πεζογράφος δὲν ἔχει ἕνα μόνο γνώρισμα. Δὲν εἶναι μόνο ἡθογράφος, λ.χ., ἢ μόνο περιγραφικὸς ἢ μόνο ψυχολόγος. Πολλὲς δυνάμεις καὶ ἀνόμοιες ἱκανότητες συνεργάζονται ἢ καὶ μάχονται μεταξύ τους γιὰ νὰ δώσουν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτὸ στὸν Παπαδιαμάντη δὲν ἔρχεται ποτὲ ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο δρόμο. Πολλοὶ κομίζουν τὴν προσφορά τους καὶ τὴν ἀποθέτουν κάτω ἀπὸ τὴν δημιουργικὴ ματιὰ τοῦ πεζογράφου· καὶ πολλὲς εἶναι οἱ στράτες τῶν βιωμάτων καὶ τῶν ἀναμνήσεων. Ξεκινᾶνε ἀπὸ ραχοὺλες κι’ ἀπὸ λαγκαδιές, ἀπὸ ἡρεμὲς ἀκρογιαλιές κι’ ἀπὸ φουρτουνιασμένες θάλασσες, ἀπὸ ναοὺς μὲ πικνὸτατὸ ἐκκλησιαστικὸ κι’ ἀπὸ λησμονημένα ἐξωκκλήσια, ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς παιδικῆς ἀθωότητος καὶ ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τῆς ὄριμης ἡλικίας. Ὁ Παπαδιαμάντης δέχεται ἀπὸ παντοῦ καὶ στὰ διάφορα στάδια τῆς ἐργασίας του, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσῃ πολλοὺς καὶ, δικαιολογημένους ὀρισμούς καὶ χαρακτηρισμούς. Μὰ δὲ στέκεται σὲ κανένα. ‘Ακριβέστερα: κανένας χαρακτηρισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ γιὰ πολὺ πλάι στὸ ἔργο του, χωρὶς νὰ δίνῃ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ περιορίζει, τὸ ἀπομονώνει, καὶ κάποτε ὅτι τὸ ἀδικεῖ. Κι’ ὅσο πλησιάζεις καὶ προσπαθεῖς νὰ ἐκτιμήσῃς ἕνα-ἕνα χωριστὰ τὰ στοιχεῖα πού συγκροτοῦν αὐτὸ τὸ ἰδιότυπο κείμενο πού λέγεται πεζογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη, μένεις μὲ τὴν αἴσθησιν ὅτι γλυστροῦν μέσ’ ἀπὸ τὰ χέρια σου τὰ πράγματα καὶ σοῦ στήνουν παγίδες τὰ φαινόμενα. Φτάνεις, ἀκόμα, στὸ συμπέρασμα πὼς ὅτι κατάφερες νὰ καταγράψῃς καὶ ν’ ἀξιολογήσῃς, στοιχεῖα ἰσοδύναμα, διαφορετικά ἢ κι’ ἐχθρικά, οὔτε ἕνα-ἕνα χωριστὰ οὔτε ὅλα μαζί κάνουν τὸν κορμὸ τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου πού τὸ χρωματίζουν, τὸ φωτίζουν, τοῦ δίνουν ὄγκο ἢ ἐπιβολή. Κι’ ἀφίνεις τὰ μονοπάτια τῆς γῆς πού ἐξήσαν οἱ ἄνθρωποι τῆς «Φόνισσας» ἢ τῶν ἑορταστικῶν διηγημάτων, ἀνοίγεις ἕνα δρόμο περιφερειακὸ, κάνεις ὅλο τὸ γύρο του, βλέπεις τὴν πολιτεία ἀπὸ μακριά, σὲ γενικότητες καὶ σὲ καθαρὲς γραμμὲς ἀδιάσπαστες ἀπὸ λεπτομέρειες, καὶ δὲ συναντᾷς στὸ μεγάλο κι’ ἐποπτικὸ αὐτὸ δρόμο παρὰ ἕναν ἄνθρωπο καὶ τὴν διάθεσή του. Εἶναι ὁ Παπαδιαμάντης καὶ ὁ λυρισμὸς του. Στέκεσαι, παίρνεις χῶμα μὲ ὀλόκληρο τὸ σχῆμα τῶν πελάτων του,

ἀναγνωρίζεις ἀμέσως σὲ σκόνῃ ἢ σὲ μικροῦς ὄγκους πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού εἶχες ἐρευνήσει κι’ ἐκτιμήσει ὅταν ἔμενες στὶς λεπτομέρειες τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀγωνίζεσαι νὰ γίνῃς γεωλόγος καὶ νὰ καθορίσῃς ἀπὸ μιὰ πέτρα ἢ ἀπὸ τὸ χῶμα ἑνὸς πέλματος τὴν σύσταση ἑνὸς δρόμου πού ζώνει κι’ ἐποπτεύει ὀλόκληρη πολιτεία, — κι’ ὀλόκληρη ζωὴ, — καὶ τότε νοιώθεις πὼς μακριὰ ἤσουν ἀπὸ τὴ βαθύτερη καὶ διαρκέστερη οὐσία τοῦ λογοτεχνικοῦ κειμένου πού προσπαθοῦσε νὰ ἐξηγήσῃς καὶ νὰ τοποθετήσῃς στὴ συνειδησή σου, πρὶν καθορίσῃς τὴ θέση του στὴ νέα ‘Ελληνικὴ λογοτεχνία. Ὁ Παπαδιαμάντης ἔχει τὸ γνώρισμα τῶν δημιουργῶν πού μποροῦν νὰ στηρίζουν ὅλην τὴν ἐμπειρία τους καὶ ὅλη τὴ δεξιότητά τους ἀπάνω σὲ ἀκλόνητη βάση, σὲ πλάκα χρυσοῦ ἀπρόσβλητη ἀπὸ τὸ χρόνο κι’ ἀπὸ τὶς ἐπιβολὲς τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι γνήσιος *λυρικός*. Καὶ δὲν προσθέτω ἀκόμα: ποιητὴς ἢ πεζογράφος. Μένω στὴν πρώτη κι’ ἀνεκτίμητη ἀτὴ ἀξία κάθε λογοτεχνικῆς ἐργασίας καὶ βλέπω πὼς τὸ κυριώτερο χρέος μου εἶναι νὰ τὴν ἀποδείξω ἀληθινή, ἀμόλυτη ἀπὸ κάθε προσέγγιση κι’ ἐπίδραση λογικῶν ἢ ἀντιπνευματικῶν στοιχείων, ἀδιάλλαχτη κι’ ἀντιμαχόμενη μὲ ὅλες τὶς ἀδυναμίες καὶ ὅλους τοὺς συμβιβασμούς τῆς ἐποχῆς τῆς. ‘Ὅλα τ’ ἄλλα ἀξίζουν πολὺ λιγώτερο καὶ στέκουν πολὺ χαμηλότερα. Οἱ λυρικές μορφὲς εἶναι πολλὲς, ἀλλὰ ὁ λυρισμὸς εἶναι ἕνας. Τί σημασία ἔχει ἂν ὁ Παπαδιαμάντης ἀνήκῃ στὸν ἕμιμετρο ἢ τὸν πεζὸ μας λόγο; Καὶ καθὼς πιστεύω πὼς ὁ λυρισμὸς εἶναι ἀτομικὸ ψυχικὸ κλίμα πού μπορεῖ νὰ διαμορφωθῇ ἀνάμεσα σ’ εὐνοϊκὲς ἢ ἐχθρικὲς συνθήκες, κυκλωμένους ἀπὸ παγωνιὰ ἢ πνιγμένους ἀπὸ ζεστὲς καὶ βαριεὲς ἀναθυμιάσεις, — ἕνα λουλούδι τοῦ ἀγροῦ ἀπάνω στὰ χιόνια ἢ μιὰ ὀλιγόλεξη μελωδία ἀπὸ χελεὴ θερμαστῆ, στὸ κῆτος καραβιοῦ, μπροστὰ στὰ κατακόκκινα καζάνια — ἐπιμένω στὴν ψυχικὴ αὐτὴ δύναμη (καὶ ὁ γνήσιος λυρισμὸς εἶναι ἀκατάλυτη δύναμη, ψυχικὴ εὐφορία) καὶ θέλω νὰ πᾶω ὅσο γίνεται πῶς κοντὰ τῆς, νὰ τὴν πλησιάσω ὅσο μοῦ ἐπιτρέψει ἡ ἀντίσταση πού ὀρθώνει ὅποιος φρουρεῖ τὸ πολυτιμότερο μυστικὸ τοῦ ψυχικοῦ του βίου. Καὶ ὁ Παπαδιαμάντης τί ἄλλο ἦταν παρὰ ἕνας ἄγρυπνος φρουρὸς; ‘Ἐκαμε τὴν προσφορά του στὸ ἔθνος. ‘Αλλὰ τὴν ἔκαμε πρῶτα στὸν ἑαυτὸ του. ‘Αλλωστε ἀπὸ ποῦ ἄλλοῦ ἀρχίζει καὶ ποῦ ἄλλοῦ τελειώνει ἡ προσπάθεια καὶ ἡ ἱκανοποίηση τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, παρ’ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού *αἰσθάνθηκε* μιὰ κατάσταση ὡς τὴν ἄλλη στιγμὴ πού κατόρθωσε νὰ τὴν *ἐκφράσῃ*;

‘Ἐκαμε, ὅπως δὴποτε, τὴν προσφορά του ὁ Παπαδιαμάντης. Κι’ ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἔμεινε φρουρὸς, ἄγριος κι’ ἀμύλητος. ‘Ὅλοι

οί βιογράφοι του κι' όλοι οί φίλοι του δέ συμφωνούν στο σημείο αυτό και δέ στέκουν έξω από τόν περίβολο τής ατομικής, τής κλειστής ζωής του; "Ας δούμε, λοιπόν, από πιο κοντά την προσφορά αυτή στη λυρική της σύσταση κι' άς προσπαθήσουμε, νεώτεροι έμείς, μεταγενέστεροι και άναγκαστικά έξω από τόν περίβολο, νά τόν πηδήσουμε και νά πλησιάσουμε σ' αυτό τόν τόν ατομικό και κατακλειστο κόσμο. Μαντεύω πολλά και άόριστα, αλλά ξεχωρίζω, βλέπω σχεδόν ένα μονόγραμμα. Είναι ίσως χαραγμένα άπάνω στο μονόγραμμα αυτό τ' άρχικά τών λέξεων πού αποτελούν ένα αίσθητικό άξίωμα, — κλειδί για την κατανόηση του έργου του Παπαδιαμάντη, αλλά και λόγο γενικώτερα ώφέλιμο σέ πνευματική ζωή προοδευμένων ή καθυστερημένων λαών.

* * *

Κάνω μιá γρήγορη άνδρομή στην Ιστορία του λυρισμού, πού στάθηκε πάντα και καυχήθηκε μάλιστα πώς ήταν Ιστορία ψυχών, και μοιράζονται άμέσως σέ δυό άκρότητες. "Ο γνήσιος λυρισμός, — και θά δικαιολογηθώ άμέσως παρακατω γιατί τόν ονομάζω «γνήσιο», γιατί δηλαδή έπιμένω σ' ένα φαινομενικό πλεονασμό, — έν' από τά δύο είναι: ή κατάσταση άπόλυτης γαλήνης ή κατάσταση μεγάλης άγωνίας. Θυμηθήτε κείμενα, θυμηθήτε λογοτεχνική σοφία πού είχε μεγαλύτερη διάρκεια κι' από τά πιο σιέρες φιλοσοφικά θεωρήματα, θυμηθήτε κραυγές, θυμηθήτε ταραγμένες σκέψεις και φλογισμένα αίσθήματα. Και σταθήτε άνάμεσά τους. "Ολ' αυτά, ανθρώπους και πράξεις, ίδέες και γεγονότα, δέ θά τά δήτε γύρω σας, υπερδεμένα, άνακατωμένα, άναρχικά. Μόνα τους, σά νά ύπακούουν σέ άκατανίκητη έλξη, θά κάνουν δυό ομάδες, δυό κατηγορίες, δυό κόσμους. και θά μέλουν εκεί, αδιάφορα για διαμαρτυρίες, για άντιρρήσεις ή για άπορίες. "Από δώ ή ειρήνη, από εκεί ή ταραχή. Στη μέση, όλες οί καταστάσεις πού δέν προσπάθησαν πολύ, πού δέν άγωνίστηκαν άρκετά, δέν ώρίμασαν άκόμα, δέν μπορούν νά επιδείξουν καθαρή και ιδιότυπη μορφή και, φυσικά, δέν έχουν τó δικαίωμα νά διεκδικήσουν σχήμα καθορισμένο και χώρο δικό τους. Οί μέσες καταστάσεις. "Εκεί λίγη ή χαρά και πρόσκαιρη ή ψυχική ίκανοποίηση, συγγενική άλλα και διαφορετική από την άπόλυτη γαλήνη, τόν καρπό αυτόν τής έσωτερικής ώριμότητας μικρά ζμως και τά άτομικά ή τά όμαδικά δράματα και λίγος ό οίκτος, άνίσχυρος νά προκαλέση κάποιες έστω δονήσεις και νά μεταβάλη τή γενικώτερη ψυχική πορεία τών λίγων ή τών πολλών. Οί μέσες καταστάσεις. "Εκεί πού καταφεύγουν όσοι λαοί δέν έχουν ιστορική άποστολή, όσοι πνευματικοί άνθρω-

ποι δέν φιλοδοξούν νά γίνουν οικόδομοι, όσες λογοτεχνίες δέν κατορθώνουν νά σταθούν στην καρδιά τής έθνικής ζωής και νά έχουν επίδραση πέρ' από τά σπουδαστήρια και τούς κύκλους μερικών ειδικών και φιλοδόξων. "Ο λυρισμός, καταστάλαγμα ζωής και ψυχική άντοχή ή περιφρόνηση για ό,τι άναβλύζει από ένα μόνο άτομο και γυρίζει πάλι σ' αυτό τó άτομο, ή κραυγή και άποτίναξη ζυγού, κομματίασμα κάθε καθιερωμένης άξίας και κάθε δεσμού και δέος μόνο μπροστά στους φυσικούς νόμους, ό λυρισμός, στην εύρύτερη και διαρκέστερη μορφή πού του έδωσαν οί μεγάλοι γαληνεμένοι κ' οί μεγάλοι όδυρομένοι, ή μετάβαση αυτή από τήν ανθρώπινη ιδιοτέλεια (σέ άλλες τics γνωστές και συχνά δικαιολογημένες μορφές της) κι' ύπό τή στενή φυλακή του ατόμου στο άπέραντο ύπαιθρο όπου κάνει τήν προσευχή της, έξομολογείται και δημιουργεί τics ήθικές άξίες και τούς νόμους της ή έλευθήρη ψυχή, και μαζί της όλοι οί συγγενικοί έσωτερικοί κόσμοι, ή μετάβαση αυτή δέν μπορεί, βέβαια, νά γίνει μ' ένα γεφύρι, όπως είναι οί μέσες καταστάσεις, πού άντέχει σέ μικρό βάρος και σέ όμαλό περπάτημα. Οί μέσες καταστάσεις ύπάρχουν, — και συντηρούνται, — για νά έξοικονομούν και νά διευκολύνουν. Και καθώς προσφέρονται σέ πολλούς, σέ όλους σχεδόν, έχουν πάντα πολυκοσμία, — πολυκοσμία χωρίς βάρος, — και άπατηλή κίνηση. Αυτές στή μέση. Κι' από δώ κι' από κεί οί δύο άπέραντες έρημιές, ή άπόλυτη γαλήνη κ' ή μεγάλη όδύνη, και μετρημένοι οί κάτοικοί τους σέ κάθε έποχή. Πότε δυό, πότε τρείς, πότε ένας, κάποτε κανένας. Και τότε ό χώρος τών μέσων καταστάσεων έχει περισσότερη ευτυχία, — όχι γαλήνη, — γιατί δέν ύπάρχει άσκητης στην έρημο, σέ μιá από τics δυό, και δέ φτάνει ως τήν όχλαλή τους τó τραγούδι του, πού, όσο άγγελικό κι' άν είναι, άνάμεσά τους γίνεται κάταρα και κεραυνός, έλεγχος και τύψη, μέτρο για όδυνηρές συγκρίσεις και άφορμή για άνεπανόρθωτες ταπεινώσεις.

Κ' έδω πρέπει νά θυμηθώ τόν πλεονασμό πού σημείωσα παραπάνω. "Ο λυρισμός στα οικεί, βέβαια, στίς δυό έρημιές, άλλα όσοι θυβεΐ τics μέσες καταστάσεις. Είναι όλες οί παραποιήσεις του, όλες οί νοθείες του, όλοι οί βαθμοί τής πνευματικής, παρκαμής ένός τόπου ή και μιás έποχής άλλα και όλες οί διαστάσεις τής άγωνίας. Τραγουδοούν τόν ήλιο οί άσκητές τών δυό έρήμων, τόν τραγουδοούν και οί στιχουργοί ή οί θεματογράφοι τών μέσων καταστάσεων. "Ολοι τόν έχουν δει άναρίθμητες φορές, από τήν έρημο ζμως, κι' από τή μιá κι' από τήν άλλη, κάθε φορά τόν άντικρίζουν τήν θαυμασμό, με δέος, μ' έκσταση, σά νά είναι ή πρώτη μέρα πού άνοιξαν τά μάτια τους, κι' άς έχουν κά-

ποτε οι έρημίτες περισσότερο χρόνια στη ράχη τους από τους ανθρώπους τών μέσων καταστάσεων κι’ ός έχουν κουράσει τα μάτια τους άκολουθώντας την πορεία τών άστρων τής νύχτας και τής ημέρας. Και πώς να μην είναι γι’ αυτούς πάντα « πρώτη » μέρα, άφου αντιμετώπιζουν, χωρίς καμμιάν ά ησυχία, τó χρόνο και τή διάρεια, ό,τι ίσα ίσα τρομαζει τους ανθρώπους τών νέων καταστάσεων; Αυτή ή « πρώτη μέρα » έχω τήν ιδέα πως χωρίζει, όσo τίποτ’ άλλο, βαθύτερα και μονιμότερα τους πνευματικούς ανθρώπους. Άλλά και τους λέει, καλύτερα από τους πιο φωτισμένους κριτικούς, τί αξίζουν και τί θά μπορέσουν να κάμουν. Ξυπνάς κ’ έχεις τήν ασθηση ό,τι πρώτη φορά βλέπεις τόν ήλιο; Μπορείς να συνεχίσης τó μόχθο σου και να δώσης έκφραση σέ ό,τι σαλεύει στην ψυχη και στό κρανίο σου. Δέν υπάρχει γιά σένα αυτή ή « πρώτη μέρα » κ’ αυτή ή « πρώτη φορά »; Τοποθέτησε τή δραστηριότητά σου σέ άλλον τομέα ζωής. Διαφορετικά, ή άπόφαση είναι άνέκκλητη: δέ θά κάμης βήμα από τó χώρο τών μέσων καταστάσεων, προς τή μία ή τήν άλλη έοημιά. Είσαι καταδικασμένος ν’ άκολουθήσης ή να έφεύρης μιά νέα μορφή πλαστού λυρισμού.

Κι’ αυτή άκριβώς ή παρουσία του παραποιημένου λυρισμού, καθημερινή, ένοχλητική κ’ έπιζήμια, μάς έκαμε να ξεμακρύνουμε λίγο από τόν Παπαδιαμάντη, αλλά και να γυρίσουμε στην έρευνα του έργου του μ’ ένα αίτημα πού δέ γνωρίζει συμβιβασούς και άντιμετώπιζει τις πνευματικές άξίες μιάς έποχής ή ένός λαού στη βαθύτερη σύστασή τους. Ό λυρισμός είναι ένας, — στό στιχο και στό πέσο. Πολλές είναι οι μορφές του, δρόμοι παράλληλοι ή και άντίθετοι, πού σχεδιάζουν άπάνω στό χαρτί, στην έπιφάνεια του μουσαμά, τού μαριάρου ή άλλης ύλης, τά πιο ποιήλα και άνόμοια σχήματα, αλλά στό τέλος συγκλίνουν κι’ όλοι μαζί πηγαίνουν στό ίδιο άδυτο. Ό παραποιημένος λυρισμός κραυγάζει, άγωνίζεται, όδύρεται, ένθουσιάζεται, προσπαθεί να μάς πειση ό,τι βρίσκεται σ’ έναν άπ’ αυτούς τους δρόμους, μιμείται δλους τοίς έλιγμούς πού κάνει ή ψυχή γιά να παραπλανήση τους βέβηλους και να φτάση μόνη στό καταφύγιο της, στό άδυτό της, μά δέν προχωρεί πέρ’ από τά όρσημα πού κανονίζουν και τή δραστηριότητα, και τήν έφαιρετικότητα, και τó άποτέλεσμα τού θαυματοποιού. Και οι θαυματοποιοί δέν έλειψαν ποτέ από τήν πνευματική μας ζωή. Δέν έλειψαν ούτε στην έποχή του Παπαδιαμάντη, δέ λείπουν και τώρα. Κι’ ό,τι αξίζει, ό,τι δίνει βγρος και άληθινά Ιστορική σημασία στό έργο του, είναι ή σταθερή κι’ άσυγκίνητη πορεία του άνάμεσα στους θαυματοποιούς και στους άκροβάτες τών νέων έλληνικών

γραμμάτων. Η πορεία αυτή είναι καθαρά λυρική. Ένα μονοπάτι με άνωμαλίες ίσως, με έμπόδια, άπάτητο όμως από κάθε βχρβχρο πέλαμα, προφυλαγμένο από κάθε ένοχη προσέγγιση, — πορεία ψυχής και ζωή έλαφρών, θωτευτικών άνεμών. Έπιμένω στο λυρικό στοιχείο πού σημαδεύει τó έργο του Παπαδιαμαντη με τή σφραγίδα τής πιο γνήσιας θείας δωρεάς. Άλλά έπιμένω στην ολοκάθαρη και βασική διαφορά του από τά πολλά και περιεργότατα είδη λυρισμού πού όργιασαν γύρω του και προσπάθησαν να ταραξουν τήν ιδιότυπη άρμονία του. Ό Παπαδιαμάντης πρῶτα μ’ αυτό τó στοιχείο κ’ έπειτα με όλες τις άλλες Ικανότητές του, — και τις κυριότερες θά τις έξετάσουμε μία-μία χωριστά, — άνοιξε τόπο άνάμεσα στό συνωστισμό τών πνευματικών άνθρώπων του καιρού του και με τó ίδιο πάλι στοιχείο κέρδισε και κράτησε τόν άτομικό του χώρο. Έκαμα όλο τó γύρο του έργου του, στάθη, α ποτέ στό ένα και ποτέ στό άλλο από τά πιο καθαρά, τά πιο χτυπητά γνωρίσματα του, προσπάθησα να τά δω και με τά κριτικά μέτρα άλλων Ιδιοσυγκρασιών και διαθέσεων, — ό Παλαμάς έχει βαθύτατα έκτιμήσει τó έργο του Παπαδιαμάντη, ό Ξενόπουλος τó έξέτασε με σπάνια κατανόηση τής Ιδιοτυπίας και τής τεχνικής του, ό Νιρβανας τó θαύμασε άπεριόριστα, ό Ζερβος τόν όνόμασε « ραφωδό τής Όρθ. δ έλιας » και με τó χαρακτηρισμό αυτόν άνοιξε δλόκληρο κιφάλαιο στην κριτική του έργου του, ό Μιχαλόπουλος έγραψε τις καλύτερες σελίδες γιά τήν « έλληνικότητα » τού Παπαδιαμάντη και τόν « έθνισμό » του, ό Βαλέτας ζωντάνεψε τόν άνθρωπο και τή ζωντάνια αυτή τήν έκαμε κλειδί άσφαλέστερης, σέ πολλά σημαία, έκτιμήσεως τού έργου του, — κινήθηκα άνάμεσα σέ διαπιστώσεις πού δέ σ’ άφίνουν να ύποπτευθής κριτικά άνεπάρκεια ή όργανωμένη και, φυσικά, πιο επικίνδυνη έπαγγελματική κακοπιστία, αλλά δέν πρέπει να διστάσω στη διατύπωση τού γενικού συμπεράσματός μου: γύρσια πάλι στη λυρική πορεία του Παπαδιαμάντη σαν σέ μεγάλη προσδοκία. Έκεί υπάρχει ό,τι όφρανήθηκαν μερικοί από μακριά, από πολύ μακριά, σαν πανεύνομο λουλούδι στό βάθος μεγάλου και πυκνού σέ βλάστηση κήπου, εκεί υπάρχει ό,τι έμεινε όλωσδιολού έξω από τήν κριτική έρευνα τών περισορητων, ό,τι περιμένει άκόμα κ’ έλπίζει, όπως περιμένουν όσοι, χωρίς να ένοχληθούν από τή γενεά τους, κ’ έλπίζουν να κατανηθούν από τις έρχόμενες γενεές, έστω και με ένοχλήσεις, έστω και με κάποιες έπιφυλάξεις, αλλά να κατανηθούν, να συνεννηθούν, να συνεργαστούν μαζί τους όπου κι’ όπως μπορούν. Ό Παπαδιαμάντης γεννήθηκε με τή μοίρα του. Και με τά θεία δώρα, σπεύδω να

προσθέσω, χωρίς να έχω άπεριόριστη έμπιστοσύνη στο άξίωμα ότι ο ποιητής γεννᾶται». Γεννήθηκε, όπωςόδηποτε, με τή μοίρα του. Έγινε όμως ο λυρικός άνθρωπος με μερικά από τὰ πιό χαρακτηριστικά κι' άναμφισβήτητα γνωρίσματα του είδους.

* **

Από τόν αυθαίρετο αυτό χαρακτηρισμό, — αυθαίρετο ως τή στιγμή πού θα ξεχωριστούν και θα καταμετρηθούν τὰ λυρικά στοιχεία του έργου του Παπαδιαμάντη. — εύκολα ηγαίνουμε στή μιὰ από τίσ δυο μεγάλες κ' εύλογημένες έρημιές, πού στέκουν σάν παράδεισοι και σάν τόποι φυγής, με κλειστές τίσ πύλες τους στους ανθρώπους τών μέσων καταστάσεων και πού τίσ άνάγουν μόνο σέ όσους άληθινά έπόθησαν και είναι έτοιμοι για τόν τελευταίο βαθμό τής ώριμότητας, τήν άπόλυτη γαλήνη ή τή μεγάλη άγωνία. Και για να συναντήσουμε τόν Παπαδιαμάντη, ηγαίνουμε χωρίς κανένα δισταγμό στήν έρημιά πού βασίλειει ή γαλήνη. Προσπαθούμε να μη μάς παρασύρουν τὰ φαινόμενα. Αλλά και δε βλέπουμε να στέκεται ο Παπαδιαμάντης καλύτερα στή γή τής μεγάλης άγωνίας. Αλλωστε τί σημασία έχει σέ ποιόν από τους δυο τομείς του λυρικού χώρου βοίσκεται; Η γαλήνη και ή άγωνία είναι οί φτεροδuges ένός και μόνου πουλιού, — του άπιαστου του άσκλάβου του πουλιού πού λέγεται λυρισμός, πού σπάει όλα τὰ δίχτυα και άψηφάει όλα τὰ βόλια πού του στέλνουν ή πρακτική αντίληψη τής ζωής, ο λογικός σωρείτης, ο ζοφερός πνευματικός φθόνος, ή διανοητική ανεπάρκεια.

Τὰ στοιχεία, πού συνθέτουν τή δυνατή λυρική διάθεση του Παπαδιαμάντη, ούτε για πρώτη φορά παρουσιάζονται στή νέα Έλληνική λογοτεχνία, ούτε πέρασαν άπαρατήρητα. Είναι καθαρώτατα, ξεχωρισμένα μεταξύ τους, κόσμοι αυτότελείς αλλά κ' έτοιμοι να συνεργαστούν με άλλους συγγενικούς για να συγκροτήσουν μιὰ ισχυρότερη σύνθεση, έχουν καθορισθεί από μερικούς μελετητές, άπ' όσους τουλάχιστον στάθηκαν πολύ κοντά και πολλές ώρες, μέρες, μήνες ή και χρόνια κοντά στή σιωπή του Παπαδιαμάντη; — ένας άπ' αυτούς κι' ο κ. Όκτάβιος Μερλιέ, — και προπάντων δεν έχουν παρεξηγηθεί. Τά χωρίζω κι' έγώ, με τή σειρά μου, αλλά και τὰ τοποθετώ άπάνω από άλλα με μικρότερη ή μερικώτερη σημασία. Τά όνομάτς μάλιστα « πρώτα στοιχεία », ενώ όλα τ' άλλα, κι' εκείνα άκόμα πού έκαμε τήν περιγραφή τους ή όξυδερκέστερη κριτική έρευνα, δεν είναι παρά άπλά γνωρίσματα. Βρίσκομαι, λοιπόν, χωρίς καμμιά δυσκολία μπροστά σέ τρία στοιχεία, δυνατά και ζωικά σάν τὰ στοι-

χεία τής φύσεως και δεν προχωρώ πριν συλλάβω τὸ σχήμα τους και πριν όσφρανω τή γνησιότητα τους. Είναι ή χριστιανική πίστη του Παπαδιαμάντη, ο ειδωλολατρικός θαυμασμός για τήν έλληνική φύση, ή νοσταλγία; τόση πού να μη δέχεται και να μην άνέχεται πλοϊ της κανένα έπίθετο, ούτε τὸ διακριτικώτερο έπίθετο.

Ακούω τὸ πρώτο σχόλιο και δε θέλω να τ' αφήσω να προχωρήσει. Συμφωνώ, βέβαια, ότι και με τὸ ένα μόνο από τὰ τρία αυτά « πρώτα στοιχεία » μπορεί να γίνη έργο τέχνης. Και τὰ παραδείγματα έρχονται άφθονα και πειστικά άπ' όλες τίσ λογοτεχνίες, παλιές και νέες λογοτεχνίες, κι' άπ' όλες τίσ θρησκείες, πανάρχαιες και νεώτερες, από τή Βίβλο ως τόν Άγιο Αύγουστίνο και ως τόν Κλωντέλ για τὸ πρώτο, — άπ' όλη τήν κλασική έλληνική λογοτεχνία ως τὸ δημοτικό μας τραγούδι, για τὸ δεύτερο, — από τὰ παλαιότερα παραμύθια τών ανατολικών λαών ως τους χτεσινούς και σημερινούς λυρικούς τών παιδικών άναμνήσεων, για τὸ τρίτο. Προσθέτω μάλιστα ότι καθέν' από τὰ πρώτα αυτά στοιχεία κλείνει μέσα του τόση δύναμη και άναδίνει τόση θερμότητα, ευεργετική για κάθε βλάστηση, — σέ νοητό ή γήινο χώρο, αδιάφορο, — κ' έχει τήν τάση ν' άπλωθή τόσο, πού γίνεται προβληματική ή συνύπαρξή τους κι' αρχίζει ή διαμάχη, κρυφή ή φανερή, άμεση ή έμμεση, πάντα όμως σκληρή κ' επίζήμια. Είναι ή περίπτωση Παπαδιαμάντη. Αλλά ή περίπτωση Παπαδιαμάντη άπάνω-άπάνω, στήν επιφάνεια, στήν αντίληψη τών μονοκόμματων εκείνων έγκεφαλικών λειτουργιών πού φτάνουν να ζητούν και στή φύση άκόμα χωρισμένα τὰ πρώτα στοιχεία. Ο Παπαδιαμάντης μπορούσε να είναι σπουδαίος πεζογράφος και μόνο με τή χριστιανική του πίστη, ή μόνο με τόν ειδωλολατρικό του θαυμασμό για τήν έλληνική φύση, ή μόνο με τή νοσταλγία του. Καθέν' άπ' αυτά είναι κ' ένας σίγουρος δρόμος προς τὸ λυρισμό, προς τόν τόπο τής άπόλυτης γαλήνης ή τής μεγάλης άγωνίας. Τὰ τρία μαζί, μέσα σέ στενά στήθη, δημιουργούν άδιαχώρητο. Αλλά και μόνο τὰ δυο πρώτα μπορούν να προκαλέσουν συμπλοκή. Είναι δύο ξίφη πού πάντα διασταυρώνονται. Ωστόσο στον άτομικό, στον κλειστό χώρο του Παπαδιαμάντη, πέφτουν τὰ ξίφη και μένουν τὰ δυο δυνατά και καθαρὰ χέρια, χουφτιάζονται σφιχτά και συνεργάζονται. Αλλ' άς τὰ δούμε πρώτα στήν αυτοτέλειά τους κ' έπειτα στή συνεργασία τους, άκόμα και στίς πρώτες και λίγες στιγμές τής διαμάχης τους.

* **

Ο Άλέξανδρος Παπαδιαμάντης γεννήθηκε με τή μοίρα του, αλλά και κάτω από τή ματιά, τή φωνή και τήν έπιβολή τής

Χριστιανικής Ὁρθοδοξίας στὴν πανάρχαιη καὶ τυπικώτερη μορφή της. Ὁ πατέρας του παπᾶς, ὁ γύρω του θεοφοβούμενοι, ἄπλοι καὶ ἀληθινοὶ χριστιανοί, στὸ νησί του ἀναρθρήτοι οἱ ναοὶ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά, οἱ κάτοικοι του μικρὸς λαὸς ἀπὸ εὐσεβεῖς. Καὶ ψηλά, πολὺ ψηλά, αὐστηρὴ ματία καὶ ἐντολὴ τοῦ οὐρανοῦ, ὁ Ἄθως, ἀπάνω ἀπ’ ὄλο τὸ νησί, ἀπ’ ὄλους τοὺς Σκιαθίτες, περισσότεροὺς ἄνω ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ποὺ ἐνοιῶνε ὄλο τὸ βᾶρος τοῦ ὕψους του καὶ δεχόταν ὅλη τὴ φρικίαση ἀπὸ τὴν ἀσύλληπτη ἱερότητά του. Κι’ αὐτὰ ὄχι μόνο στὴ βρεφικὴ, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν παιδικὴ καὶ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία, στέρεα, ἀναλλοίωτα, ἀπρόσβλητα ἀπὸ κάθε μίσμα. Δηλαδὴ πρῶτες ρίζες, δυνατὰ πιασμένες στὸ χῶμα, τῆς πατρίδας, κατὰ περισσότερο ἄκόμα: ἀγκιστρωμένες στὸ ἄλλο ἐκεῖνο χῶμα, ποὺ συνθέτουν ἀρμονικὰ καὶ διδάλυτα ὁ ἐθνισμὸς καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη, στὸ χῶμα αὐτὸ ποὺ ἀντέχει σὲ κεραυνοὺς καὶ σὲ κατακλυσμούς, σὲ ὄλες τὶς ἐπιδρομὲς καὶ σὲ ὄλες τὶς ἐπιβουλές. Ὁ Παπαδιαμάντης, κάτοικος μιᾶς πολιτείας καλῶν χριστιανῶν, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι ἕνας εὐσεβῆς. Κ’ εὐσεβῆς ἔμεινε σ’ ὅλη του τὴ ζωὴ, κι’ ὅταν ἀκόμη μέτωσε, μὲ τὴ γνῶση, τὸ θρησκευτικὸ του αἶσθημα κι’ ὅταν ἦρθε ἡ μεγάλη κ’ ἐπικίνδυνη γιὰ ἄλλους πιστοὺς πνευματικὴ ὠριμότητα. Κ’ ἔμεινε εὐσεβῆς ὅταν ὠρίμασε καὶ ἡ νησιώτικη ἰδιοσυγκρασία του κ’ ἔγινε, μαζὶ μὲ τὴν πίστη, πλοῦτος μεγάλος καὶ ἀνεξόδιαστος. Δὲν εἶναι στὸν Παπαδιαμάντη μόνον ἡ πίστη, ποὺ ρύθμιζε τὴ ζωὴ του, — κ’ ἔκαμε τὸ θαῖμα της, στὴν πνευματικώτερή του ἔννοια. Εἶναι καὶ ἡ καταγωγή. Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι νησιώτης. Ἀμέσως μιὰ διαφορά ἀπὸ πολλοὺς Ἕλληνες. Καὶ μιὰ τοποθέτηση ποὺ λέει πολλά. Ὁ νησιώτης εἶναι ὁ ἀγαθότερος ἀπ’ ὄλους τοὺς Ἕλληνες. Κοιτάξτε τον σὰ μάτια κ’ ἔπειτα ἀραδιάστε τὶς ἀμφιβολίες σας. Στὸ μάτι τοῦ Στερεοελλαδίτη μπορεῖ νὰ δῆτε τὴν τόλμη· στὸν κανθὸ τοῦ Μωραΐτη τὴν εὐστροφία· σὲ ἄλλα ἑλληνικὰ μάτια τὴν ἀποφασιστικὴ καὶ τὴν ἀγριότητα. Στὰ μάτια τοῦ νησιώτη, τοῦ Αἰγαιοπελαγίτη ἐιδικώτερο, βασιλεύει ἡ ἀθωότητα. Καὶ καθὼς εἶναι μέγала κι’ ἀνοιχτά, φαντάζει ἡ ἀγαθότητα μεγαλύτερη καὶ φωνάζει ἡ ἀθωότητα περισσότερο. Προειδοποιῶν: αὐτὸς εἶναι νησιώτης, εἶναι ἄνθρωπος λιγώτερο κουρασμένος, λιγώτερο πειραγμένος ἀπὸ τὶς ἀρρώστειες τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς. Καὶ τὰ μάτια τοῦ Παπαδιαμάντη κάνουν καθαρὴ καὶ πειστικὴ αὐτὴν τὴν προειδοποίηση. Μᾶς λένε: ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀγαπᾷ τὸν πλησίον του ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἀληθινὸς χριστιανός, ἀλλὰ καὶ γιατί εἶναι καλός, γιατί εἶναι γνήσιος νησιώτης. Καὶ μᾶς δίνουν ἀπόκριση σ’ ἐν’ ἀπὸ τὰ πρῶτα ἐρωτήματα ποὺ

διατυπώνει ἡ κριτικὴ ἔρευνα τοῦ ἔργου του. Ἡ βαθειὰ κ’ ἐνουνεῖδητη χριστιανικὴ πίστη βρέθηκε πολὺ νωρὶς πλάι-πλάι μὲ τὴν καλωσύνη — μὲ τὴν καλὸσύνη τῆς καταγωγῆς. Δηλαδὴ δυὸ ἀγαθότητες ποὺ συνθέτουν μιὰ μεγάλη καὶ δυνατὴ ἀγάπη. Πῶς μπορούσε, λοιπόν, οἱ πρῶτες ρίζες νὰ μὴν πᾶνε ἄκόμα πὺρ βαθειά, κάτω κι’ ἀπὸ τὸ στέρεο χῶμα ποὺ συγκροτοῦν ὁ ἐθνισμὸς καὶ ἡ θρησκευτικὴ πίστη στὴν καλύτερη μορφή τους, ἐκεῖ ποὺ κυκλοφοροῦν ἀνεόχλητα τὰ μεγάλα ρεύματα τῆς γῆς καὶ διαμορφώνονται οἱ μεγάλες δυνάμεις, ἐκείνες ποῦ, ἀπὸ πολὺ βαθειὰ κι’ ἀπὸ ἔνα σκοτάδι ἄγριο κι’ ἀτελείωτο, κυβερνοῦν τὸν ἀπάνω κόσμον, καὶ δὲν ἔχουν καμιὰ εὐθύνη ἀπέναντί του, καὶ δὲ συλλογίζονται γιὰ τὰ σχόλιά του, καὶ δὲ νοιάζονται γιὰ τὰ βάζα καὶ γιὰ τὶς πίκρες του;

Ἀπὸ τόσο βαθειὰ κι’ ἀπὸ τόσο ἀπαρβιαστούς χώρους, ἀπὸ τὸ πελώριο καὶ κατασκότεινο ἄδυτο τῆς γῆς, γυρίζουν κι’ ἀνεβαίνουν οἱ πρῶτος ρίζες τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ χριστιανικὴ πίστη μὲ τὴ νησιώτικη ἀγαθότητα. Καὶ πρῶτος καρπὸς τῆς ἀγάπης καὶ τῆς συνοδοιπορίας τους ὁ καλὸς λόγος. Ὁ καλὸς λόγος στὰ χεῖλη, ὁ καλὸς λόγος στὸ ἄπλο ἰδιωτικὸ χερτί, ὁ καλὸς λόγος στὴ δημοσιότητα. Ὁ Παπαδιαμάντης μεγαλώνει κι’ ὠριμάζει κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ λόγου. Μαζὶ ἀπλώνεται κι’ ὁ ρεμβασμὸς, — ρεμβασμὸς παιδιάτικος κ’ ἐφηβικός, — ἡ ὀδυνηρὴ αὐτὴ προετοιμασία γιὰ τὴ γνήσια λυρικὴ διαθεση.

Καὶ σὲ λίγο γίεται ὁ πρῶτος καὶ ὀριστικὸς σταθμὸς. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔκαμε μεγάλου δρόμου γιὰ νὰ συμπληρώση τὴν προετοιμασία του. Ἐκαμε ὅμως δρόμο σταθερό, ὁμαλό, ἐλεύθερον ἀπὸ τὰ ὑποπτα ἐκεῖνα σημάδια ποὺ ἀναγκάζουν τὸν ὁδοιπόρο νὰ γυρίζη κάθε λίγο πίσω, νὰ ἐξετάζη, νὰ σκέπτεται, ν’ ἀμφιβάλῃ. Γεννήθηκε χριστιανὸς ὀρθόδοξος, καὶ ὀλοκληρώθηκε χριστιανὸς ὀρθόδοξος πολὺ νέος, πολὺ ἄγνος καὶ ἄπειρος, στὴν ἡλικία ποὺ οἱ ἐνθουσιασμοὶ καὶ οἱ ἀμφιβολίες γίνονται δυνατοὶ ἄνεμοι κ’ ἐμπροδίζουν κάθε καταστάλαγμα. Ὁ Παπαδιαμάντης, δέντρο ἀτρᾶνελαχτα ριζωμένο, στάθηκε ἀκίνητος ἀνάμεσα σ’ αὐτοὺς τοὺς ἀνέμους καὶ χάραξε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ εἴκοσι του χρόνια τὸν κύκλο ὅπου θὰ εἶχε νὰ κινήθῃ ὅλη του ἡ ζωὴ. Γεννήθηκε χριστιανὸς κ’ ἔγινε ἕνας εὐσεβῆς. Στάθηκε μακριὰ ἀπ’ αὐτὸν ἡ ἀπιστία, ἄκόμα καὶ μὲ τὶς πὺρ ἀδιόρατες καὶ νόμιμες μορφές της. Δὲν ἐρέυνησε μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἐξηγήσῃ, νὰ δικαιολογήσῃ ἢ νὰ ταχτοποιήσῃ μέσα του τὴν ἱστορία καὶ τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας· δὲν εἶχε περιέργειες· δὲ βασανίζονταν ἀπὸ ἀμφιβολίες. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἦταν θρησκευτικὴ συνείδηση, ὅπως τὴν ἐννοοῦν ὅσοι μελετοῦν τὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ

χριστιανισμού, την πνευματική Ιστορία της Δυτικής Ἐκκλησίας. Ἐμενε ὁλόκληρος μέσα στήν παράδοση τῆς χριστιανικῆς Ὁρθοδοξίας, τῆ ζωσε, τῆ διαμόρφωσιν σέ γλυκύτατο ρεμβασμο καί σέ θερμῆ παρηγορία, τὴν ἔκομε *σύστημα ζωῆς*. Ἐγινε ὁ μέγας εὐσεβῆς τοῦ νησιοῦ του καί τοῦ καιροῦ του. Ἐτσι ἔφτασε στήν ἔσω ερική εἰρήνη, στήν ἀπέλυτη γαλήνη. Ἡ μεγάλη εὐσεβεία τοῦ Παπαδιαμάντη, ἀποτελεσμα συνεργασίας ὁμοειδῶν στοιχείων (ὑποταγῆς στήν παράδοση, καταφυγῆς στή θρησκευτική πίστη καί ἔμμονῆς στήν αὐστηρὴ τυπικότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας), τὸν ἔφερε στοὺς τόπους τοῦ λυρισμοῦ. Π. ὁ ἄλλοῦ μπορούσε νὰ τὸν πάη; Ἡ μεγάλη εὐσεβεία ἔχει ὅλα τὰ ἐσωτερικά στοιχεία καί ὅλα τὰ ἐξωτερικά γινώσματα τῆς γνήσης ὀνήτης ἄκτινοβολίας κάθε γνήσιότητος, πνευματικῆς, αἰσθητικῆς, αἰσθηματικῆς, ἀκόμα καί πρακτικῆς. Μήπως δὲν ὑπάρχουν γνήσια λυρικά στοιχεία στο μόχθο, λ. χ., τοῦ τεχνίτη πού, ἀπὸ κέφι ἢ καί ἀπὸ ἀπλή ἐπαγγελματικὴ εὐθυνηδισία, ἀγωνίζεται νὰ στρογγυλέψη τὴν αἰχμὴ ἔνος ἐπίπλου ἢ νὰ δώσῃ κάποια ἀρμονία στὴ στερεώτατη μιὰς καρέκλας; Καί ξανάρωτῶ: ἡ μεγάλη εὐσεβεία πού ἄλλοῦ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ τὸν Ποπαδιομάντη παρα στοὺς τόπους τοῦ λυρισμοῦ; Οἱ ὀρσμοὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲ νομίζω ὅτι εἶναι πολλοί. Ἄς προστεθῆ ἀκόμα ἕνας, αὐτός πού δίνει τὴν πειστικώτερη ἀπόκριση στὰ ἐρωτήματα γιὰ τὴ θρησκευτικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη. Εἶταν τὸ χριστιανισμὸ θρησκεία τῆς ἀγάπης Ἄλλὰ ἡ ἀγάπη αὐτῆ, στήν ἀπλότητα, στήν ἀπεραντοσύνη καί στὸ βάθος τῆς, δὲν εἶναι κατάσταση ἀναμφισβήτητα λυρική;

* *

Ἐμεινε, σημειώσαμε, ὁ Παπαδιαμάντης στήν πιὸ τυπικὴ θρησκευτικὴ παράδοση. Πρέπει ὅμως νὰ συμπληρώσουμε: καί στήν πιὸ ἑλληνική. Δὲν εἶναι πλεονασμὸς, δὲν εἶναι ἀντιθρησκευτικὸς λόγος. Ἡ πίστη εἶναι μιὰ καί οἱ ὀδοὶ τῆς ποίμνιο πού δὲν πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις διακρίσεις καί τις διαφορές. Καί παράδειγμα ἡ Μεσόγειος, ὅπου εἶναι ἀπλωμένος τόσοσ χριστιανισμὸς στήν πιὸ παράδοξη — καί κάποτε ἀσυγχώρητη — ποιιλία. Μὲ τὸν τρόπο του πιστεύει ὁ καθολικὸς τῆς Ἰσπανίας, μὲ τις δικές του ἐκδηλώσεις ὁ καθολικὸς τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ἰταλίας, μὲ τὴν ἰδιοτυπία του καὶ ὁ ὀρθόδοξος τῆς Ἑλλάδας. Δὲν εἶναι ἡ στιγμή γιὰ γενικώτερες συγκρίσεις. Βλέπω ὅμως κατκράθαρα ὅτι πούθεν ἄλλοῦ ὀσο στήν Ἑλλάδα δὲ σε βάντηκε ὁ χριστιανισμὸς τὸ παρελθόν, τὴν παράδοση στις γενικώτατες ἀποκρυ-

στολλώσεις τῆς, καί πούθεν ἄλλοῦ δὲ θέλησε ἢ δὲν ἀναγκάστηκε νὰ τὴν κρατήσῃ τόσο κοντὰ του, νὰ συνεργαστῇ μαζί τῆς, νὰ βασιστῇ συχνὰ σ' αὐτὴν, νὰ δα νεισιτῆ κάποτε ἀπ αὐτὴν — τομηρὸς ὁ λόγος, ὀχι ὀμως καί ἀσεβῆς, — στοιχεῖα ζωῆς πού ἐξασφάλιζαν. τὴ διάρκεια, τὴν ἀντοχή στο χρόνο. Ὀύτε ἔπρεπε νὰ γίνῃ διαφορετικά. Ἡ προσαρμογὴ σὲ γενικώτατες καί ἀναλλοίωτες ἀξίες, ὀπως μερικὲς ἑλληνικὲς ἀτιλήψεις τῶν διαφόρων ἱστορικών περιόδων τοῦ Ἐθνους; ἡ προσαρμογὴ αὐτῆ, ὀταν παρουσιάζεται νόμιμη, ὀταν δηλαδὴ δὲ θυσιάζει τὴν ἀφετηρία καὶ ὀταν δὲν ἀλλάζει τὸν τελικὸ σκοπὸ, δὲν εἶναι ἐλιγμὸς, δὲν εἶναι ἀδυναμία. Εἶναι τὸ μεγάλο καί ἀνεκτίμητο μουσικὸ πού ἀνανεώνει τοὺς λαοὺς Καί ἡ προσαρμογὴ ἔδωσε στήν Ἑλλάδα ἀποτέλεσμα πού μόνο ὀποιος δὲν ἔνοιωσε ὀτι ἡ συνεργασία ἀντιθέτων ψυχικών καί ὀλικῶν δυνάμεων κρατᾷ τὸν κοσμο. μόνο ὀποιος δέχεται καί περιορίζεται νὸ ἐξηγῆ τὴ μίξη τῶν ὀμοίων μόνον αὐτὸς μπορεῖ νὸ θεωρῆ παράδοξο Βρῆκε ὀ χριστιανισμὸς μιὰ παράδοξη ἀκατάλυτη. Δὲν τὴν ἀγνόησε, δὲν τὴν περιφρόνησε, δὲν τὴν πολέμησε παρὰ ὀτι ἦταν ὀποχρεωμένος νὰ τὴν πολέμησῃ. Σταθηκε πλάι τῆς καί ἀναζήτησε τὸ στοιχεῖο πού τὴν ἔκαμε ἀκατάλυτη. Ἡταν συχνὰ κρυμμένο, πορευνημένο, νοθευμένο, κάποτε περιφροννημένο. Ἄλλὰ τὸ βρῆκε, τὸ καθάρισε, τὸ εἶδε στὸ πραγματικὸ σχῆμα του καί στήν ἀληθινὴ ἀξία του, τὸ τίμησε σὰ ρίζα ἀρχαίας καί δυνατῆς παραδοσεως κοί τὸ κράτησε. Κάτι παραπάνω: τοῦ ἔδωσε προτεραιότητα καί τὸ πρόβαλε μ' ἐπιουνή, μὲ πείσμα, — στήν Ἑλλάδα πάντα Το στοιχεῖο αὐτὸ ἦταν ὀ εἰδωλοατρικὸς θαυμασμὸς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φύση. Καί μὲ τὸ στοιχεῖο τοῦτο δὲν πέθανε ἕνα σημαντικό μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἕνα δυνατό κῆτταρο τῆς ἑλληνικῆς διαῖσεως, ἀλλὰ πέρασε σὲ μιαν ἄλλη ὀμαδικὴ ψυχικὴ κατάσταση καὶ ἔπλασε μαζί τῆς μιὰν ἄλλη παράδοση, μιὰ νεώτερη ἑλληνικὴ παράδοση.

Οἱ ἀτίλοι αὐτοὶ συλλογισμοὶ ἔμειναν ἐπιτέλους ἀπρόσβλητοι καί δυνατοὶ ἔπειτ' ἀπὸ πολλὰς ἀναζητήσεις, — πρὶν καί ὀσ' ἐρ' ἀπὸ τὸ Σειοθῆ διηγηματογράφο. Ὁ Παπαδιαμάντης ἦρθε νὰ κἀμῃ τὴν πειστικώτερη ἐπαλήθευσή τῆς. Ὁ ὀλόκληρος, καθὼς εἶναι, μέσα στῆ νεώτερη ἑλληνικὴ παράδοση, δὲ βλέπει μέσα του κανένα μ῀ορασμα, κανένα διχασμὸ, ὀταν πιστεύῃ καί μιζὶ θανατῶν, ὀταν ὀψώνῃ τὰ μάτια του στὸν οὐρανὸ γιὰ νὰ δεηθῇ, ἀφοῦ πρῶτα τὰ κράτησε πολὺ στις ὀμορφιές τῆς γῆς, τῆς ἑλληνικῆς γῆς, καὶ ἀφοῦ ἔκαμε μιὰν ἄλλη δέηση, τὴν ψυχικὴ ἀνάταση καί τὴν προσυχὴ τὸ εἰδωλοατῆ. Ἐδῶ πρέπει νὰ σταθῇ ἀρκετὰ ἡ ἔρευνα, ἂν θέλῃ νὰ μὴν πάρῃ τὸ δρῶμο τῶν παρεξηγήσεων. Πρέ-

πει νὰ σταθῆ καὶ προπάντων νὰ αἰστανθῆ. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι ἔρασις τοῦ τοπίου. Εἶναι κάτι πολὺ πιὸ περισσότερο, ἀλλὰ καὶ πολὺ πιὸ σύμφωνο μετ' τὴ διάθεση τοῦ ἀληθινὰ *λυρικοῦ ἀνθρώπου*. Ἐξωτερικὴ καὶ μόνο συγγένεια ἔχει μετ' τὸ φιλο τοῦ ὑπαίθρου μετ' τὸν κυνηγὸ τοῦ τοπίου στὴν ἀτέλειωτὴ ποικιλία του. Δὲν τοξιδεύει γιὰ νὰ τὸ συναντήσῃ καὶ νὰ τὸ γαρή Μένει στὸν τόπο του, γυρῶν καθετὸσο σὲ ὅ,τι θαύμασε καὶ σὲ ὅ,τι κράτησε μέσα στὶς μεγάλες ἢ μικρὲς παραστάσεις τοῦ ἀιοτελοῦν τὴν εὐδαιμονία τῆς ψυχῆς του, γυρῶν καὶ γινώσκοντας δρόμους καὶ μονοπάτια, ἀλλὰ πάντα μετ' τὴν προσδοκία τῆς πρώτης ἐκπλήξεως καὶ τοῦ πρώτου ἀνατριχιάσματος. Ὁ Παπαδιαμάντης πηγαίνει πρὸς τὴν ἑλληνικὴ φύση μετ' τρεμούλα, σκεδὸν μ' ἐρωτικὴ διάθεση. Γίνεται χορδὴ λεπτότατη καὶ δίνει τὸ μέτρο μίαν εὐαισθησίαν, ποὺ δὲν πιστεύω νὰ τὸ ξεπέρασε ὁ πεζὸς μας λόγος στὶς καλύτερες σελίδες του γιὰ τὸ ἑλληνικὸ τοπίο. Καὶ δὲ δυσκολεύεται καθόλου νὰ πιστέψω ὅτι ὁ μεγάλος αὐτὸς θαυμασμός. αὐτὸς ὁ θερμὸς καὶ πάντα νέος ἔρωτας, μπορεῖ νὰ γίνῃ παγερὴ ἀδιαφορία, ἴσως καὶ δυσφορία, μὲτ' ἄλλοι μετακινήθη καὶ ἀλλάξῃ ὀρίζοντες. Ἄς μὴ φαῖνῃ παράξενο κι ἀνεξήγητο. Ὁ Παπαδιαμάντης ποὺ γράφει τὶς θαυμαστὲς ἐκεῖνες σελίδες ὅταν θελῇ νὰ τοποθετήσῃ στὴν Ἄγι' Ἀναστασία τοὺς ποιμένες καὶ τοὺς «αἰπόλους» του καὶ νὰ τοὺς πλαισιώσῃ μετ' τὴν ἀνοιξιὰτικὴ νύχτα τῆς. μπορεῖ νὰ μείνῃ μετ' κλειστὸ στόμα μὲτ' ἄλλοι βρεθῆ σὲ τοπίο ποὺ δὲν κατορθώνει νὰ μιλήσῃ στὴν ψυχικὴ του διάθεση, σὲ ἄλλο βῆμα του. Ποιὸ φοβᾶται ὅτι τὸ τοπίο δὲν εἶναι ἀπόλυτὴ ἀξία. Τοῦλάχιστον δὲν εἶναι ἀπόλυτὴ αἰσθητικὴ ἀξία. Καὶ τοῦτο φαίνεται γιὰ ὅσους ξέροντες νὰ διαβάζουν καὶ νὰ προεκτείνουν, σὲ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη Μποροῦμε λ.χ. νὰ εἰπάμε βέβαιον ὅτι ὁ ζωντάνιος τῆς Κεχρεᾶς ἢ τῆς Παναγίας Δουᾶς θὰ σταθῆ μετ' θαυμασμό μετ' ἄλλο δρυμὸ ἢ προστὰ στέυς φοβεροὺς θυμοὺς τοῦ ὠκεανοῦ; Ἄλλο μὴπως μόνο στὴν ὄραση καὶ στὴν αἴσθησιν τοῦ Παπαδιαμάντη κρίνεται τὸ τοπίο; Πόσοι ἄλλοι εὐχισθητοὶ δὲν τοῦ ἀμφισβήτησαν τὴν ἀπόλυτὴ ἀξία, μετ' τὴν ποικιλία τοῦ θαυμασμοῦ των καὶ τῆς διαφορικῆς κῆς φωνῆς θερμοκρασίας τῆς περιγραφῆς των; Ὁ Παπαδιαμάντης, γνήσιος *λυρικός* σ' αὐτὸ τὸ θαυμασμὸ του περισσότερο παρὰ σὲ κάθε ἄλλῃ ἐκδήλωσή του, κάνει ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, τὰ πράγματα καὶ τὴν ἱστορία τους μιὰ τομὴ ποὺ δὲν ξέρω νὰ τὴν ἐτόλμησαν πολλοὶ. Χωρὶς εἰς τὸ τοπίο ἀπὸ κάθε τι ποὺ τὸ πρόσθεσαν οἱ ἄνθρωποι καὶ βλέπει καὶ θαυμάζει ἐλεύθερον κι' ἀβοήθητον τὴ φυσικὴ ὁμορφιά. Ἡ Ἑλλάδα εἶναι τόπος ποὺ κάθε πέτρα ἔχει νὰ διηγηθῆ κι' ἀπὸ ἕνα κατόρθωμα. Ὁ Πα-

παδιαμάντης, ὅταν βρεθῆ σιτοὺς ἱστορικοὺς καὶ ἱεροὺς τόπους, ἔχει τὸ θάρρος νὰ χωρῆ τὴν πέτρα ἀπὸ τὸ κατόρθωμα. Χωρὶς ν' ἀκολουθῆ ἕνα πρόγραμμα, χωρὶς νὰ ἐφαρμόζῃ καμμιά αἰσθητικὴ ἀρχή, κάνει ποίησιν σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ ἄσολες μορφές τῆς. Ὑπακούει σὲ μιὰ ἐσωτερικὴ προσταγὴ ποὺ τὸν ὀδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τοὺς θρόλους τῶν τοπίων, πέρα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τοὺς πρόσθεσαν ἢ τοὺς ἀφαίρεσαν ὁμορφιά: στὴν ἡρεμία, τὴν ἀπλότητα καὶ τὴ λιτότητα τους, στὴ γνήσια *ἑλληνικότητά* τους. Πολλοὶ ζήτησαν, ζητοῦμε κι' ἐμεῖς, νὰ συνδέσουμε τὸν Παπαδιαμάντη μετ' τὴν ἑλληνικὴ παράδοση. Ὁλοῦς ὅμως οἱ δεσμοὶ κι' ἂν ἔσπαζαν ἢ κι' ἂν δὲν ὑπῆρχαν, πάλι ὁ Παπαδιαμάντης, μετ' τὴν ἑλληνικὴ ἀνίληψιν τῆς φυσικῆς ὁμορφιάς, θὰ ἔβρισκε ὁλόκληρον στὴν παράδοση. «Ἄν ὡς ἑλληνικόν, γράφει ὁ Μιχαλόπουλος σὲ «ψυχομετρικὸν συγμειωμένον» γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη, θὰ θουμωζέται πάντοτε ὅ,τι προσφέρεται μετ' τὴ λιτώτερη πλαστικὴ διαύγεια καὶ τὴν ἡραιώτερη, μὰ δυνατώτερη σὲ βάθος μουσικῆς συγκίνηση. Ἄν ὡς ἑλληνικόν θὰ χαρακτηρίζεται ὅ,τι καταπλήσσει, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ προκαλεῖ τὸν ἴλιγγο, τότε πολὺ λίγα δημιουργήματα θὰ τολμοῦσαν νὰ κριθοῦν μετ' τὸ μέτρο τῆς ἑλληνικῆς αἰθιριότητος, τῆς παρεξηγημένης αὐτῆς *πλαστικῆς γαλήνης*. Οὐσιαστικῶς δὲν ὑπάρχει γαλήνη στὴν ἑλληνικὴ φύση. Ὑπάρχει κίνηση καὶ «χάρις», λιτότητα καὶ λαγαρὴ περιγροφῆ, συγκρατημένον πάθος καὶ μουσικὴ βαθύτητα. Ἡ ἑλληνικὴ ἰσορροπία στηρίζεται πάνω στὴν ἀέναν κίνηση. Ἄν προσθέσετε σ' αὐτὰ καὶ τὴν ἀγάπην στὴ χριστιανικώτερη σημασία τῆς, θῆχετε τὴν νεοελληνικὴν ψυχοσύνησιν στὸν εἰλικρινέστερον χαρακτῆρα τῆς». Διαπιστώσεις σωστὲς κι' εὐκόλως ἐπαληθευμένες μετ' τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Εἰδικώτερα, μετ' τὴν ἀντίληψίν του, μετ' τὸν ἀθόρυβο θαυμασμό του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φύση. Αὐτὴ ἢ διαύγεια, αὐτὴ ἢ λιτότητα κι' αὐτὴ ἢ πλαστικὴ γαλήνη ἀλλὰ καὶ ἢ «χάρις», ποὺ εἶναι ἀπὸ τὰ μουσικώτερα στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, ἐκράτησαν σ' ὅλη τὴ ζωὴ του τὸν Παπαδιαμάντη σὲ προσευχὴ. Καὶ σ' ἐσωτερικὴν εἰρήνην. Αὐτὴ ἢ «χάρις» προπάντων, αὐτὸ τὸ ἀδιάκοπο παιχίδι ποὺ στάθηκε γνώρισμα κυρίαρχον σ' ὅλες τὶς ἀοτιωμένους ἐκδηλώσεις τοῦ ὄριμου ἑλληνισμοῦ, γνώρισμα ἀλλὰ καὶ ἀληθινὸν περίσσειμα ψυχῆς, ποὺ δίνει πνευματικότητα ἀκόμα καὶ στὰ πράγματα, αὐτὸ τὸ λεπτότατον περίβλημα τοῦ στοχασμοῦ, ποὺ ἀφίνει κάθε ματιὰ νὰ φτάσῃ ὡς τὸν πυρῆνα του, κι' αὐτὴ ἢ λεπτὴ κι' ἀπιαστὴ γραμμὴ σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸν ὀρίζοντα, ποὺ σπᾶει κάθε δευτέρην στιγμὴν γιὰ νὰ σχεδιάσῃ ἕν' ἄλλο σχῆμα καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ μιὰν ἄλλη διάθεση, ἢ «χάρις» αὐ-

τή, πού ἔμεινε ἀναλλοίωτη ἀπάνω ἀπὸ καιροὺς κι' ἀπὸ θρησκείες, εἶναι ἡ μαγεία πού ἐμπόδισε τὸ διχασμὸ στὸν ἔσωτερικὸ κόσμῳ τοῦ Παπαδιαμάντη. Πέτυχε κάτι περισσότερο: ἀπὸ τὸ θαυμασμὸ στὴν ἑλληνικὴ φυσικὴ ὁμορφιά. τὸν ἔφερε στὴ θρησκεία, πού ὅσο καμμιὰ ἄλλη, στὰ χῶματ' αὐτὰ καὶ στὶς πέντε ἡπείρους, δὲ δέθηκε μὲ τὴν ἑλληνικὴ φύση, πού ἀπ' αὐτὴν πήρε μορφή καὶ μέσα στὴν ὁμορφιά της ἔλαβε ἐνσάρκωση. Τὸν ἐπῆρε ἀπὸ τὴν τυπικότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὸν ἐπληρώσε στὴν «αἰθριότητα» τῆς εἰδωλολατρείας. Ἀπὸ τοὺς αὐστηροὺς βυζαντινοὺς ἄγιους στὶς παιχνιδιάρεις νεραΐδες. Ἀπὸ τὴ βαθειὰ πίστη στὴν παντοδυναμία τοῦ Κυρίου, στὴ δεισιδαιμονία. Δρόμος μακρὺς, ἀτελειώτος, ἀσύλληπτος, πού χάνεται στὸ διάστημα, πού προκαλεῖ τὸν ἴλιγγο. Καὶ ὅμως ὁ Παπαδιαμάντης, ἀπάνω στὰ φτερά τῆς «χάριτος», τῆς ἑλληνικῆς «χάριτος», τὸν ἔκαμε χωρὶς ἴλιγγο, χωρὶς κόπο. Καὶ γιὰ τὸ δρόμο αὐτὸν τὰ κείμενα μιλοῦν καλύτερα καὶ καθαρώτερα ἀπὸ κάθε ἔρρευα. Πόσες φορὲς οἱ ἄνθρωποι τοῦ Παπαδιαμάντη, οἱ φτωχὲς καὶ θεοφοβοῦμενες νησιώτισσες, δὲν πηδᾶνε, ἀπάνω στὴν κουβέντα τους, ἀπὸ ἓνα θαῦμα ἄγλου στὴν ἱστορία μιᾶς νύχτας μὲ φαντάσματα καὶ μὲ τελώνια; Καὶ μήπως μιὰ νύχτα δὲ βάζουν σκοπὸ νὰ δοῦν ἐπιτέλους αὐτὰ τὰ φαντάσματα καὶ δὲν ξεκινᾶνε γιὰ τὸ μέρος ὅπου βγαίνουν, κάνοντας... τὸ σταυρὸ τους! Οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι εἶναι καλοὶ χριστιανοὶ καὶ μαζί πιστεύουν ὅτι ὑπάρχουν φαντάσματα. Ξέρουν ὅτι ὁ οὐρανὸς ὀρίζει τὸν κόσμῳ, ἀλλὰ καὶ τὰ ξορκίζουν, δηλαδὴ τὰ νιώθουν γύρω τους, τὰ λογαριάζουν, τὰ φοβοῦνται. Εἶναι οἱ Ἕλληνες, ὁ χῶρος κ' ἡ ψυχικὴ διάθεση ὅπου ἔγιναν δεκτὲς καὶ καρποφόρησαν οἱ μεγάλες ἱστορικὲς διακλαδώσεις, — οἱ γνήσιοι Ἕλληνες. Καὶ ὁ Παπαδ. ἀμάντης δὲν εἶναι λιγώτερο Ἕλληνας ἀπὸ τοὺς νησιώτες του πρῶτα, ἀπ' ὅλους τοὺς ἄλλους Ἕλληνες ἔπειτα. Βρίσκεται ἰλόκληρος μέσα στὴν παράδοση τοῦ τόπου, τῆς ζῆ καὶ τὴν παίρνει μαζί του στὸ ἡσυχαστήριό του, στὴν ἔρημιὰ τῆς ἀπέλυτης γαλήνης. Χαίρεται, δηλαδὴ, καὶ τραγουδεῖ τὴν ψυχικὴ του εἰρήνη, τὴ μεγάλη εὐτυχία του, οὔτε μιὰ στιγμή διχασμένος, οὔτε σ' ἓνα φθόγγο, οὔτε σὲ μιὰ φράση σκεπτικὸς, δισταχτικὸς. Ἡ μεγάλη εὐσέβεια, πού ἦταν πλοῦτος ψυχῆς, ἔγινε, μὲ τὴν αἴσθηση τῆς ὁμορφιάς στὴν ἑλληνικὴ φύση, κόσμος πνευματικώτερος, καθολικώτερος. Ὁ Παπαδιαμάντης μένει πάντα ὁ πιστός. Ἄλλ' ἢ ἡ προσευχὴ του δὲν εἶναι κυπαρίσσι πού ὑψώνεται ἰσχνὸ καὶ σκυθρωπὸ πρὸς τὸν οὐρανὸ. Δὲν εἶναι ράσο βυζαντινὸ πού θέλει νὰ πετάξῃ σὰ μαύρη φτερούγα. Εἶναι συμφωνία πού τὴν ἀποτελεῖ ὅ,τι μπορεῖ νὰ κελαϊδήσῃ σ' αὐτὸν τὸν τόπο κι'

ὅ,τι μπορεῖ νὰ συνθέσῃ αἶνον. Εἶναι, ἀκόμα, ὅ,τι μᾶς πείθει γιὰ τὴ γνησιότητα κάθε ἱστορίας ψυχῆς: ἡ συνέχεια καὶ ὑπάρχει ἀπὸ σελίδα σὲ σελίδα τῆς καὶ τὶς δένει σ' ἓνα σύνολο. Φτάνουμε, ἔτσι, στὸ τρίτο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού συγκροτοῦν, στὴν περίπτωση Παπαδιαμάντη, τὸ *λυρικό ἄνθρωπο*. Καὶ φτάνουμε, ἔλπιζω, προετοιμασμένοι γιὰ τὴν ἐξακρίβωση, τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἐκτίμηση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ.

***

Τοὺς ἄνθρωπους, ἔχουν νὰ ποῦν, τοὺς κυβερνοῦν τὰ παιδικὰ τους χρόνια. Λόγος σωστός, ὅταν δὲ φορτώνεται μὲ ἀξιώσεις πού προσπαθοῦν νὰ κάμουν χεροπίαστό ὅ,τι ἀπὸ τὴ φύση του κι' ἀπὸ τὸ ἄδυτο ὅπου μένει σὲ ρευστὴ κι' ἀκαθόριστη κατάσταση, μόνο πιθανὸ μπορεῖ νὰ εἶναι. Ὁ λόγος ὅμως αὐτός φτάνει νὰ συμπληρωθῇ μὲ μιὰ ἀκόμα χρονικὴ περίοδο γιὰ νὰ γίνῃ δρόμος πού ὀδηγεῖ, ὅσο κ' οἱ δυὸ προηγούμενοι, ἐκεῖ πού ζῆ, σκέπτεται, χαίρεται καὶ τραγουδεῖ ὁ Παπαδιαμάντης. Οἱ ἡμερομηνίες μᾶς βεβαιώνουν ὅτι ὡς τὰ ἔντεκα χρόνια τοῦ ὁ Παπαδιαμάντης δὲ βγήκε καθόλου ἀπὸ τὴ Σκιάθο. Ὁλόκληρη, δηλαδὴ, ἡ παιδικὴ ἡλικία στὸ νησί, μακριὰ ἀπὸ ξένες ἐντυπώσεις κ' ἐπιδράσεις, ἀδιάσπαστη, κόσμος χωρὶς κενὰ καὶ ρωγμές. Ἐπειτα, δυὸ χρόνια στὴ Σκόπελο, μαθητῆς τοῦ Σχολαρχεῖου γυρισμός στὴ Σκιάθο ἄργότερα, δεκάξη καὶ δεκαεφτά χρονῶν, μαθητῆς γυμνασίου στὴ Χαλκίδα ἕως γυρισμός στὴ Σκιάθο καὶ τέλος τῆς ἐφηβείας μὲ γεγονότα πού τὸν ἀνάγκαζαν νὰ εἶναι ὅποτε στὸ νησί του καὶ ὅποτε μακριὰ, — πολὺ μακριὰ γι' αὐτὸν πού τόσο τ' ἀγαποῦσε καὶ τὸ ἐνούωθε. Ὁπωσδήποτε, ὀλόκληρη ἡ παιδικὴ ἡλικία κ' ἓνα μέρος τῆς ἐφηβικῆς στὴ Σκιάθο. Καὶ ἡ βάση τῆς ζωῆς του ὀλόκληρη ἐκεῖ, στέρεη, ἀμετακίνητη. Πρὸς τὰ κεῖ καὶ ὁ κρυφὸς καημὸς, ἡ δακρυσμένη ματιὰ, ἡ ἀνεκπλήρωτη προσδοκία, — ἡ μεγάλη καὶ σταθερὴ νοσταλγία. Ἐνα πρῆχειρο μέτρομα διηγημάτων καὶ σελίδων μᾶς δίνει, καλύτερ' ἀπὸ κάθε ἄλλο μέτρο, τὴν ἔκταση καὶ τὴν ἔνταση αὐτῆς τῆς νοσταλγίας. Ἐνα σὰ δεκαπέντε, ἴσως καὶ σὲ περισσότερα, μακριὰ ἀπὸ τὴ Σκιάθο, ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς, ἀπὸ τὰ ἔθιμά τῆς, ἀπὸ τὶς ἐκκλησιὰς τῆς, ἀπὸ τὴ θάλασσά τῆς, ἀπὸ τὸ βουνὸ τῆς, ἀπὸ τὶς λαγκαδιὰς τῆς ἀπὸ τὴ γαλήνη τῆς. Ὅλα τ' ἄλλα, ἡ μία καὶ ἡ μόνη, ἡ περιορισμένη καὶ ἀνεξάντλητη, ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ μικροὺς ἑλληνικοὺς κόσμους, — ἡ Ζάκυνθος τοῦ Ξενοπούλου ὁ ἄλλος, — πού ἔγιναν μέσ' στὴ νέα ἑλληνικὴ λογοτεχνία πολιτεῖες πολυάνθρωπες, γεωγραφικὸ χῶρος πελώριοι, ὀλόκληροὶ ἤπειροὶ! Δημιούργημα τῆς μνήμης καὶ τῆς ρεαλιστικῆς τέχνης ὁ δεύτερος πλάσμα τῆς νοσταλγίας καὶ τῆς λυρικῆς πνοῆς ὁ πρῶτος, ὁ κόσμος τοῦ Πα-

παδιαμάντη. Και γλώσσα έπίσημη, διάθεση γενική, ή νοσταλγία σέ δλους τούς τόνους και σέ δλους τούς παροξυσμούς της. Νοσταλγός ό Παπαδιαμάντης από τούς τυπικώτερους, αλλά και δημιουργικώτερους. Γιατί και ή νοσταλγία, ή αναμφισβήτητα λυρική αυτή κατάσταση, δέ στάθηκε μακρυσό από κάθε έπιβουλή. Ίσως μάλιστα, λιγώτερο δυνατή από τις άλλες μορφές του λυρισμού και πιό εύκολη στην πιο αυθαίρετη άπαλλοτρίωση, κράτησε λιγώτερη αντίσταση στις ποικίλες νοθείες πού την κύκλωσαν κ’ έγινε τέλμα. “Εν’ από τά τέλματα όπου χάθηκε ένα μεγάλο μέρος της έλληνικής εύαισθησίας και πύκνωσε τ’ άνώφελα κουνούπια.

“Ο Παπαδιαμάντης ζή και γράφει από έν’ απόθεμα. Τό συγκέντρωσε σέ ήλικια πού μαζεύουμε άγκαλιές-άγκαλιές τάλουλεύδια, τό κράτησε καλά κρυμμένο κ’ έζησε μ’ αυτό περισσότερο από σαράντα χρόνια. Μπορούσε νά ζήση κ’ έκατό. Τόση ήταν ή πυκνότητα και ή δύναμη του, τόση ή δροσιά και οι χυμοί του, τόσα τά ζωικά του στοιχεία. Νά πώ ότι ή πραγματική ζωή του τελείωσε όταν συμπληρώθηκε τό απόθεμα; Θά ήταν ύπερβολή. Βέβαιο όμως είναι ότι πολύ λίγες φορές ώριμος, συγκροτημένος και πειθαρχημένος, έκαμε λίγα βήματα πιό πέρα. Κι’ όταν έκομε τά βήματα αυτά, πάλι γύρισε στο άπόθεμά του, σά νά μετάνιωσε και σά ν’ άνησύχησε, σά νά όσφράνθηκε πώς πλησίαζε σέ κλίμα πού δέν τó σήκωνε ή ιδιοσυγκρασία του.

Θά προχωρήσω σ’ ένα συλλογισμό, ακόμα πιό τολμηρό. “Ο Παπαδιαμάντης, σημειώσαμε, έμεινε σ’ όλη του τή ζωή ό ύποδειγματικός χριστιανός, έτσι όπως τόν όρλιζει, τόν περιορίζει και κάποτε τόν φυλακίζει, στόν έαυτό του. βέβαια, ή ούστηρότητα τής “Ανατολικής “Ορθοδοξίας. Και σκέπτομαι: νά ήταν τόσο μεγάλη ή εύσέβεια του μέσα στην τόση άπιστία τής “Αθήνας, ή νά ήταν μεγαλύτερη ή νοσταλγία του για τό νησί, τούς ανθρώπους του και τή χριστιανική ατμόσφαιρά του, μεγαλύτερη κι’ άπρόσβλητη από κάθε προσέγγιση του πονηρού πνεύματος; Βέβαια, ή θρησκευτική πίστη είναι δύσμη πού δέν ύποχωρεί, πού δέ λυγίζει εύκολα. Μά ή νοσταλγία έχει κόσμους όλόκληρους μέσα της. Είναι πολλές δυνάμεις μαζί. Και χωρίς νά έπιμένω στόν ισχυρισμό μου, δέν καταφέρνω νά ξεμακρύνω από τή θαμπή άλλθεια πού φαίνεται νά κλείνει. “Ο δυνατός κάποτε κουράζεται, με τά χρόνια γίνεται κλωστή έτοιμη νά κοπή. “Ο νοσταλγός έχει αντίθετο ριζικό. Μεγαλώνει και γίνεται δυνατότερος στόν καημό του γερνάει και πνίγεται από τό μαράζι του πεθαίνει και δέ νοιάζεται παρά για ένα πράμα: νά έχη τάφο στην πατρίδα, στόν τόπο τής νοσταλγίας του.

Αυτός ό νοσταλγός έτυχε νά είναι ένας

μεγάλος εύσεβής κ’ ένας εύαίσθητος δέκτης του έλληνικού θαύματος. Μπορούσε νά είναι τίποτα λιγώτερο ή τίποτα διαφορετικώτερο από *λυρικός άνθρωπος*;

* *

Κρατώ ακόμα μερικές άλλες διαπιστώσεις για τό *λυρικό χώρο* πού διαμόρφωσε ό Παπαδιαμάντης στη νέα έλληνική λογοτεχνία, αλλά τις κρλίω χρησιμώτερες για τό γενικώτερο άπολογισμό πού θά έχει περιλάβει και πιό δεύτερα στοιχεία του έργου του, έστω και πιό έντυπωσιακά ή πολυσυζητημένα. Τις παραμερίζω καλύτερα, για νά προβάλω και νά ξεετάσω μερικά γνωρίσματα πού δίνουν στη συνολική εργασία του Παπαδιαμάντη αξία έξω-ερικώτερη, βέβαια, από τό λυρισμό, αλλά εύρύτερα καθιερωμένη, άν και περισσότερο παρεξηγημένη και κακομεταχειρισμένη, όχι μόνο στην “Ελλάδα, όχι μόνο σέ μικρούς τόπους, πού πέρασαν από μακρυσά δουλεία, πού έμειναν πίσω από την πορεία της έλευθερης άνθρωπότητας και πολύ βραδυπόρησαν.

“Αρκετοί από τούς κριτικούς του Παπαδιαμάντη τόν κατέταξαν στούς «έθνικούς» άνδρες τής νέας “Ελλάδας και, ειδικεύοντας την προσφορά του στο έθνος, τόν είπαν «έθνικό πεζογράφο». “Ο χαρακτηρισμός σωστός, ισχνό όμως τό περιεχόμενό του. “Ισχνό όχι όταν προέρχεται από τό έργο του Παπαδιαμάντη. “Ισχνό όταν συγκροτείται με τις αντίλήψεις πού έχουν για τις έθνικές αξίες αρκετοί πνευματικοί μας άνθρωποι,— όσοι δέ μπόρεσαν νά χωρίσουν ποτέ μέσ’ στη σκέψη τους την πολιτική ζωή ενός λαού από την πνευματική και δέ στάθηκαν ίκανοί νά συλλάβουν την άληθινή έννοια του όρου «έθνική αξία».

Πήνω μία ματιά γύρω μου και τό χάνω. Ναιώθω πώς κάποιος πέρασε χέρι διάκριτο και δυνατό μέσα στην τάξη των ιστορικών μου γνώσεων και δέν άφησε τίποτα στη θέση του, ούτε τά πιό γνωστά, ούτε τά πιό άμετακίνητα. Δέ βλέπω στην “Ελλάδα παρά ήρωα και «έθνικούς ποιητάς». “Αλλά πόσοι έπιτέλους μπορεί νά είναι σέ κάθε έποχή οι «έθνικοί ποιητάς»; Και πόσες οι γενεές και οι έποχές από την “Επανástιση ως τώρα; Μήπως δέν είναι μόνο έκατόν τόσα χρόνια; Μήπως είναι τρακόσια πεντακόσια; Μήπως είναι αιώνες πολλοί, μακρυνοί; Μήπως χωρίζονται σέ κάμποσες περιόδους και ύπάρχει αντίστοιχα έποχών, ιστορικών έστω σιγμών, και «έθνικών ποιητών»; “Ας κάμουν τό λογαριασμό, τουλάχιστον οι ζωντανοί «έθνικοί ποιητάς», κι’ άς μς πούν. “Οπωσδήποτε, κάθε έποχή δέν μπορεί, νομίζω, νά έχη περισσότερες από δύο «έθνικούς» λογοτέχνες. “Ο ένας είναι μόνο ως τό θανάτό του, ό άλλος αρχίζει νά γίνεται από

τὸ θάνατό του. Καὶ ὁ συλλογισμὸς αὐτὸς δὲν ἔχει σχέση με μεταβολήτιες ἀναγνωρίσεις καὶ ὑστεροφημίες. Ὁ ἕνας κάνει ἐθνικὴ ὑπόθεση τὴν ἐπικαιρότητα: ἕναν πόλεμο, μιὰ στιγμή μεγαλοῦ καὶ πρόσκαιρου ἐνθουσιασμοῦ, μιὰ νύχτα ἐθνικῆς ὀδύνης. Καὶ τὴ σπλιρίζει τὴν ἐπικαιρότητα, μεγαλώνει τὶς διαστάσεις τῆς, τῆς δίνει τὰ χρώματα πού πρέπει νὰ κάνουν πιὸ μεγάλο τὸν ἐνθουσιασμό, τὴν ἀλλοιώνει, ὅταν δὲν τὴν παραμορφῶν ἡ στή βση τῆς καὶ δὲν τὴν πλαστογραφῆ. Μενεῖ, ὅπως δὴ ποτε, στὸ ἄφθονο, στὸ ἀκαταστάλαχτο, στὸ ἀνεξέλεγκτο στοίχειο τῆς ἐπικαιρότητας, καί, μέσ' στὴν πυρετικὴ θερμοκρασία του, νομίζει ὅτι βρίσκεται σ' ἐπαφή με ὅλο τὸν ἐθνικὸ ὄργανισμό, με τὸ παρελθόν, με τὸ παρὸν καὶ με τὶς προσδοκίες του γιὰ τὸ μέλλον. Ὁ ἄλλος οὔτε σάλπιγγες ἔχει, οὔτε δυνατὰ χρώματα διαθέτει, οὔτε στὸ προσκήσιο βγαίνει. Στέκει σὲ κάποια ἀτόσταση καὶ νομίζει πὼς κάνει ἄσκοπη δουλειά. Δρακίμαζει τὰ μάτια του σὲ κλίμακα ἀποχώρωσων! Ὁ πτόσος ἀνεβαίνει ἢ κατεβίνει με περίσκεψη, με μεγάλους διασταγμούς πλησιάζει σὲ ὅ,τι προβάλλει τὰ γνωρίσματα τοῦ διαμορφωμένου καὶ τοῦ ὀριστικοῦ, ἔχει πάντα τὴν αἴσθηση ὅτι βλίσκεται ἀπᾶν ἀπὸ ἕνα ρεῦμα πού ζωῆ του εἶναι ἡ κίνηση, ἡ ἐναλλαγὴ, ἡ καταστροφή καὶ ὅλη πού φυλακίστηκε, παγίωθηκε καὶ νεκρώθηκε σὲ ὀρισμένα καλούπια. Κοντὰ στὴν ἐπικαιρότητα κι' αὐτός, ἀλλὰ στὴν ἐπικαιρότητα πού μπορεῖ ν' ἀπλώνεται καὶ σὲ χιλιάδες χρόνια. Ὅταν βλέπης ἀπὸ σκοπιὰ δική σου, ἐπικαιρότητα εἶναι ὅλη ἡ ζωὴ ἐνὸς ἔθνους στὴ μεγάλη τῆς συνέχεια καὶ στὴ στέρεη ἐνότητά τῆς.

Εἶπα: ὅταν βλέπης ἀπὸ σκοπιὰ δική σου. Ἀλλὰ πρέπει νὰ προσθέσω ἀμέσως: κι' ὅταν αἰσθάνεσαι. Μὲ τὴν ὄραση μπορεῖ νὰ πᾶς ὡς τὸ τέλος τοῦ δράμα πού ἔχει χάσει μιὰ γενεά, — ἡ γενεά σου με τὴν αἴσθηση ρίχνεσαι ἀλλὰ δὲ χάνεσαι μέσα σὲ αἰῶνες κ' ἐποχές, περιᾶς ἀπὸ τὸ πυκνὰ κι' ἀπατηλὰ σκοτάδι, μπορεῖς κάποτε νὰ φτάσης καὶ ὡς τὸ πρῶτο κύτταρο τῆς φυλῆς σου. Αὐτὸ τὸ κύτταρο τὸ κάνει μεγάλη καὶ πάντα ζωντανὴ ἐπικαιρότητα ὅποιος βλέπει κι' αἰσθάνεται, τὸ περνάει ἀπ' ὄλες τὶς δοκιμασίες πού ἀπαιτεῖ ἢ δυσπιστία του κι' ὅταν βεβαιωθῆ γιὰ τὴ γνησιότητά του, ἀρχίζει πιά ἄλλον ἀγῶνα. Δὲν τὸν κουράζει ὁ ἀγῶνας αὐτός. Τελειώσε ἐκεῖνον πού ἔκαμε με τὸν ἑαυτό του, τὸν πιὸ ἐπικίνδυνο καὶ πιὸ ὀδυνηρό: δὲν ἔχει καυμιὰ ἀμφιβολία ὅτι θὰ τὰ βγάλῃ πέρα καὶ στὸν ἄλλον, στ' ἄν ἀγῶνα με τοὺς συγχρόνους του, πού θὰ περάσουν κι' αὐτοὶ ἀπὸ πολλὰ στάδια δυσπιστίας γιὰ ν' ἀναγνώρισουν τὸ κύτταρο, τὸ κύτταρό τους.

Ὁ Πιπαδιαμάντης κέρδισε καὶ τοὺς δυὸ αὐτοὺς ἀγῶνες. Τὸν ἕνα, ὅταν ἔκλεισε τὴν πρώτη περίοδο τῆς λογοτεχνικῆς ἐργασίας

του. Τὸν ἄλλον, ἀμέσως ἔπειτα. Ὁ πρῶτος κράτησε σχεδὸν ὡς τὰ τριανταπέντε τοῦ χρόνια, ὡς τὴν ἐποχὴ πού ἔγραψε τὸ «Χρῆστο Μηλιόνη». Ὁ δεύτερος εἶχε τελειώσει πρὶν κι' ἀπὸ τὴ «Φόνισσα». Κανείς δὲν ἀμφισβήτησε τὸ σχῆμα τῆς Ἑλλάδας πού ἔδωσε με τὰ διηγήματά του, κανείς δὲν εἶδε μόνο Σκίθο στίς σελίδες των, ὅπως κανείς δὲν εἶδε μόνο Ἀθῆνα στ' ἀθηνοϊκά διηγήματά του, κανείς δὲν τὸν ἐκάλεσε σὲ ἀπολογία, ὅπως ὄλους τοὺς συγχρόνους του λογοτέχνες καὶ ὄλους — χωρὶς καυμιὰν ἐξαίρεση — τοὺς κασιπνοῦς. Ὁ Πιπαδ σμάντης, ἔνδ ἔζησε σ' ἐποχὴ πολλῶν ἐθνικῶν ποιητῶν κ' ἐθνικῶν πεζογράφων, δὲ μοιράστηκε τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τίτλο με κανένα παλαιότερο ἢ νεώτερό του. Ἐκαμε κάτι καλύτερο: ἐπιβλεψε ἕνα νέον ὄρισμὸ τοῦ «ἐθνικοῦ ποιητοῦ» καὶ τοῦ «ἐθνικοῦ πεζογράφου». Καὶ τὸν ἐπέβαλε με τὸ ἔργο του, με τὴν ὄραση καὶ με τὴν αἴσθησή του, με τὸ ἐλληνικὸ κύτταρο πού ἔφεραν ἀπὸ πολὺ μακριὰ κ' ἔδειξαν πόσο καλά, πόσο ἀνετα στέκεται στὴ σημερινὴ ἐλληνικὴ ζωὴ. Νὰ καταφύγω κ' ἐγώ, με τὴ σειρά μου, σ' ἕναν ὠραῖο λόγο, πού ἀπὸ τὴν πολλὴ χρῆση — καὶ κακομεταχείριση, — κοντεύει νὰ χάσει τὴν πρώτη καὶ πολυσήμαντη ἀξία του, καὶ νὰ πᾶ ὅτι ἔκλεισε κι ὁ Παπαδιαμάντης ἐντὸς τοῦ τῆς Ἑλλάδα καὶ ἔθνομιοῦργησε; Προτμῶ μιὰ τουμηρότερη διαπίστωση: ὅτι με βση τὸ ποσταγμα αὐτὸ ζήτησε καὶ πέτυχε ὁ Σολωμὸς στὸν ἔμμετρο λόγῳ, πραγματοποιήσε ὁ Παπαδιαμάντης στὸν πεζῶ. Δὲ θ' ἀρχίσω συγκρίσεις καὶ δὲ θ' ἀναζητήσω ἀναγωγίες καὶ συγγείειες. Θὰ τοποθετήσω ὅμως στὴν ἐποχὴ τους τὶς δυὸ αὐτὲς «πραγματοποιήσεις». Ἡ μιὰ εἶναι ἕνας γνήσιος ἰδεαλισμὸς ὁ ἐλληνικὸς ἰδεαλισμὸς τῆς περιόδου πού ἀρχίζει λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανόσταση καὶ τελειώνει λίγο ἔπειτ' ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση ἢ ἄλλη, ἕνας ἐλληνικὸς πίνακας, ἡ περιγραφή καὶ ἡ ἐξήγηση τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Γεωργίου τοῦ Α' κ' ἔπειτα, — ἔπειτ' ἀπὸ τὴν πρώτη βασιλεία, ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Καποδίστρια, ἔπειτ' ἀπὸ τὴν Ἐπανόσταση, ἔπειτ' ἀπὸ τὴ δουλειά, ἔπειτ' ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, κ' ἔπειτ' ἀπ' ὄλους τοὺς ἱστορικοὺς σταθμοὺς τοῦ ἐλληνισμοῦ. Καὶ στὸν πίνακα αὐτὸν μόνο καὶ κυριαρχοῦ πρόσωπο: ὁ Ἕλληνας στὴν περιεργότατη σύθεσή του. Ὁ ἀληθινὸς χριστιανὸς, πού χωρὶς μεγάλες δυσκολίες γυρίζει συχνὰ στὸ Βυζάντιο καὶ νοσταλγεῖ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς θρησκευτικῆς του ζωῆς, πού τὴν νοσταλγεῖ κι' ὅταν δὲν τὴν ἔχει ἀκούστικὴν καὶ τὴν ὀνειρεῖται δυνατὰ μέσ' στὴν ἱστορικὴ του ἀγνοία: ὁ εἶδ' ἀλοάτρης κι' ὁ προσκυνητῆς τῆς ὁμορφιάς, ὁ ἐλεύθερος καὶ ὁ δοῦλος, ὁ δημοκράτης κι' ὁ πιὸ ἐπικίνδυνος ὀνομοετῆς τῶν λαϊκῶν

ἐλευθεριῶν, — μοναδική εἰκόνα τῆς ἑλλη-
νικῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐκλογικῆς
συνάλλαγῆς «Ὁ Χάλασσοχώρης», — ὁ φι-
λόξενος κι’ ὁ ἀτομικιστὴς καὶ πάνω ἀπ’
ἄλλα καὶ περισσότερο ἀπ’ ἄλλα ὁ αἰώνια
φτωχὸς κι’ ἐκπληκτικὰ λιτοδίαιτος. Ἐπι-
μένω στὸ τελευταῖο τοῦτο καὶ πιστεύω
πῶς αὐτὸ καὶ μόνο, ὅπως ἔχει δοθεῖ ἀπὸ
τον Παπαδιαμάντη σὲ ὅλη τὴν ἑλληνικὴ
τητὰ του καὶ μὲ ὅλη του τὴν τραγικότητα
γεμίζει μ’ «ἐθνικὸ» περιεχόμενο ἕνα λο-
γοτεχνικὸ ἔργο.

Ἐπιμένω κι’ ὅσο τὸ σκέπτομαι, ὅσο τὸ
συλλογίζομαι κύριο γινώρισμα ἑνὸς λαοῦ
καὶ βάση τῆς ζωῆς του, κυριεῖται ἀπὸ
δέος. Οἱ Ἕλληνες, πού πολέμησαν μὲ τό-
σους ἐχθρούς, πῶς τὰ κατὰφεραν καὶ νί-
κησαν τὴν πιὸ ἐπικίνδυνο καὶ ἀκατάβλητο,
τὴ μοναδική, τὴν ἀπίθανη λιτότητα, πού
ἔμεινε οἰδῶνες ὀλόκληρους μόνιμη βωτική
κατάσταση στὸν τόπο τους; Ἐχρεῖ γίνε-
ται συνήθεια αὐτὴ ἢ λιτότητα πού φτάνει στὰ
ἄκρα; Ἐχρεῖ διαμορφωθεῖ σὲ καθημερινὴ
προτόνηση ἑνὸς λαοῦ πού ξέρει ὅτι ἢ γῆ
του δὲν εἶναι πλοῦσια καὶ εἶναι ἄποχρεω-
μένος κι’ ἀπὸ τὴν πέτρα νὰ βγάξη νερό;
Ὅτιωσδήποτε, δὲν εἶναι φτώχεια ἐξυτε-
λιστικὴ, θρηῆνος ὀμολογικὴ, κραυγὴ ἀπει-
πισίας. Ταχτεποεῖ ὁ Ἕλληνας τὴ φτώ-
χεια του, τὴ δέχεται χωρὶς διαμαρτυρία,
ζῆ μ’ αὐτὴν καὶ μέσα σ’ αὐτὴν βρῆσκει
ἀκόμα καὶ τὴν εὐτυχία. Ὁ Παπαδιαμάν-
της εἶδε τὴν ἑλληνικὴ λιτότητα ἀπ’ ὅλες
τὶς πλευρῆς της καὶ σὲ ὅλες τὶς συνέπειες
της καὶ τὴν ἔδωσε μὲ μιὰ σειρά προσω-
πογραφίες. Δὲν εἶχαν ἄδικο ὅσοι εἶπαν
ὅτι στὸ ἔργο του εἶναι πολὺ λίγους, μετρη-
μένοι, οἱ ἄνθρωποι καὶ οἱ τύποι. Ἐγὼ θὰ
ἔλεγα ὅτι στὰ διηγήματα τοῦ Παπαδια-
μάντη δὲν ὑπάρχει παρὰ ἕνας καὶ μόνο
ἄνθρωπος, ὁ νησιώτης προπάντων μὲ τὴν
πιὸ γυμνὴ λιτότητα καὶ τὴν πιὸ πλοῦσια
θρησκευτικὴ ζωὴ, αὐτὸς πού θὰ ἔλεγε
πῶς δὲν εἶναι μόνο ὑποχρεωμένος νὰ ζῆ
μὲ τοὺς λίγους καρπούς μιᾶς γῆς κουρα-
σμένης πιὰ ἢ κατακλυσμένης ἀπὸ τὴν πέ-
τρα ἀλλὰ καὶ θεωρεῖ ἀιάρτημα τὴν εὐ-
ζωΐα καὶ βρῆσκει ἴσως θρησκευτικὴ ἠθονὴ
στὴ στέρηση, σὰ νὰ νηστεύῃ σὲ ὅλη του
τὴ ζωὴ γιὰ νὰ παρουσιασθῇ καθαρώτερος,
μὲ λιγώτερες σάρκες καὶ μικρότερο ρύπος
τὴν ἡμέρα τῆς μεγάλης κρίσεως. Βυζαντι-
νὸς μορφὸς οἱ ἄθροιστοι τῆς πινακοθήκης
Παπαδιαμάντη ἢ ἑλληνικὴ λιτότητα, φω-
τισμένη ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ πίστη, σὲ μιὰ
σειρὰ ἀπὸ συγγενικὲς ἐκφράσεις καὶ σὲ
μιὰ βάση, πού εἶναι πάντα ἢ ἴδια καὶ μέ-
νει πάντα ἀμετακίνητη: στὴν καρτερία,
τὴν ψυχικὴ καὶ σωματικὴ καρτερία.

Δὲν εἶναι, βέβαια, αὐτὸς ὁ μόνος Ἕλ-
ληνας τῆς ἐποχῆς τοῦ Παπαδιαμάντη. Εἶ-
ναι ὅμως ὁ γνησιώτερος. Στὶς πόλεις, ὅπου
δὲν εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀκόμα καλὰ συγ-
κροτημένες κοινότητες καὶ οἱ ἀναζητήσεις

μάχονταν, — καὶ μάχονται καὶ στὴν ἐποχὴ
μας, — μὲ τὶς ὅποιεςδήποτε ἑλληνικὲς ἀ-
ξίες, οἱ ἄνθρωποι ἦταν διαφορετικοί. Δὲν
ἦταν ὅμως ὀλοκληρωμένοι. Κι’ αὐτὴ εἶναι
ἡ μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς σελίδες
τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ τῶν συγχρόνων του
πεζογράφων: ἐδῶ, ὑπάρχουν ἄνθρωποι μὲ
φαινομενικὰ μικρὸ ψυχικὸν ὄριζοντα, ἀλ-
λὰ ὀλόκληρες ὑπάρξεις, δίκαιωμένες καὶ
καλὰ τόποςβετημένες στὸ συνολοῦ ἐκεῖ,
κινουνοῦνται κι’ ἀγωνίζονται πιὸ σύνθετες προ-
σπάθειες, πού δὲν κατορθώνουν ὡστόσο
νὰ συμπληρῶνουν ἄλλα τὰ κενὰ τους καὶ
νὰ φτάνουν, παρὰ σ’ ἐλάχιστες περιπτώ-
σεις, ὀργανωμένες, στέρεες, πειστικὲς, ὡς
τὸ τέλος. Ἕνας ὁ ἄνθρωπος τοῦ Παπα-
διαμάντη, μονότονος ἴσως, κάποτε κουρα-
στικός. Ἀλλὰ τύπος «ἐθνικός», μὲ τὴ
σφραγίδα τῆς λιτότητος πρῶτο καὶ κυρί-
αρχο γινώρισμα, μὰ καὶ ἔνδειξη γνήσιας
ἑλληνικότητος καὶ στοιχεῖο διαρκείας. Ὁ
Παπαδιαμάντης δὲν προσπάθησε νὰ δη-
μιουργῆσθαι ὕλικὸ γιὰ τὸ ἔργο του. Στάθη-
κε, μὲ ἀθύρσο καλλιτεχνικὸ φανατισμό-
στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, κ’ ἔδωσε,
καθὼς σημείωσα, δικό του ὄρισμό στὸν
τίτλο τοῦ «ἐθνικοῦ ποιητοῦ» ἢ «ἐθνικοῦ
πεζογράφου».

***

Τρεῖς ἀκόμα γενικότητες κ’ ἔπειτα ἡ τε-
χνικὴ τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀλλὰ καὶ οἱ
τρεῖς τοποθετημέναι μέσα στὴ συνολικὴ
βωρῆση τοῦ ἔργου του, σὰν τρεῖς κύκλοι
μέσα σ’ ἕναν ἄλλον μεγαλύτερο, ἐκείνου
πού καθορίζει, περιορίζει καὶ ἀσφαλίζει τὸ
λυρικὸ χῶρο τοῦ Παπαδιαμάντη. Ὁ πεζο-
γράφος πού ἔμεινε ὅσο ἔπρεπε στὴν ἡθιο-
γραφία, καὶ προχώρησε ὅταν ἔπρεπε, — ὅταν
μποροῦσε νὰ κάμῃ τὸ βῆμα αὐτό, — στὴν
ψυχογραφία. — Ὁ θαλασογράφος. — Ὁ ἰδρυ-
τὴς νέου λογοτεχνικοῦ εἴδους στὰ Ἑλλη-
νικὰ Γράμματα: τῆς ἐορταστικῆς διηγη-
ματογραφίας. Κοινὰ στοιχεῖα καὶ σὶς τρεῖς
αὐτὲς «γενικότητες», κοινὰ γινώρισματα,
κοινὸ ἐκφραστικὸν τρόπον, ἀλλὰ καὶ χω-
ριστοὶ σταθμοὶ μιᾶς προσπάθειας πού εἶχε
τὶς ἀναζητήσεις της σὲ πολλοὺς συγγενι-
κοὺς τομεῖς καὶ δὲν ἐπέτυχε σὲ ὅλους τὸ
ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Ὁ Παπαδιαμάντης βρῆκε τὸ ἑλληνικὸ
διήγημα βασισμένο σὲ μιὰ παρεξήγηση
πού ἢ ἔλλειψη δημοικονικῶν ἀνησυχιῶν
καὶ τολμηρῶν πρῶτοβουλιῶν τὴν ἀφῆσαν
νὰ πηγαῖν σὲ μῆκος. Ὁ Βιζυηνός, κα-
θὼς σημείωσα, εἶχε δώσει ἐξαιρετικὴ ψυ-
χογραφικὲς σελίδες. Ἀλλὰ ἡ παρεξήγηση
ἦταν μεγάλη καὶ ἡ γενικὴ στροπὴ δὲν μπο-
ροῦσε νὰ γίνῃ παρὰ μὲ ὁμαδικὴ προσπά-
θεια ἢ μὲ τὴν εἰσβολὴ μιᾶς μενᾶλης προ-
σωπικότητος πού νὰ φέρῃ ἄμεση καὶ ρι-
ζικὴ τὴ μεταβολή. Οὔτε τὸ ἕνα ὅμως ἔγινε
οὔτε τὸ ἄλλο.

Ἡ ἡθογραφία κράταγε τὴν ἑλληνικὴν πε

ζογραφία στο πρώτο στάδιο του έντεχνου λόγου, με τις αισθητικές άρχές της και τους φανατικούς πιστούς της. Και η όρμητική είσβολή του 88 με τις μεγάλες και τις μικρές της προσωπικότητες, δέ στάθηκε, στά πρώτα χρόνια της τουλάχιστον, πολύ μακριά από την παρεξήγησι αυτή. "Όλοι πρόσεχαν και τιμούσαν το ήθρογραφικό στοιχείο. Άπό τήν εποχή μάλιστα που άρχισε ο Νικόλαος Πολίτης τή σταυροφορία του για τις λαογραφικές μελέτες και τήν περιουλλογή του λαογραφικού ύλικού, τó ήθρογραφικό στοιχείο άνατιμήθηκε και έγινε πρώτη, και κάποτε μόνη βύση τών λογοτεχνικών έργων. Και για τήν άνατίμηση αυτή δέν εργάστηκε λίγο κι' ο Ψυχάρης με τή σχολή του. "Ο Δημοτικισμός, κήρυγμα έπιστροφής στις ζωντανές, — γράψε λαϊκές, — άξιες του έθνους, δέν μπορούσε εύκολα νά σωθῆ από τήν παρεξήγηση. "Αργότερα, όταν άρχισε νά γίνεται αισθητική προσπάθεια, μετρίασε τούς ένθουσιασμούς του, υποχρεώθηκε όμως νά κοπιάση έρετά γιάν τ γκεμίση ό τειίγε οίκοδομηθεί και με τή δική του πάρορμηση. "Όπωςδήποτε, για δεκαετίες όλόκληρες δέν μπορούσε νά είναι γνήσια έλληνικό ό,τι δέν ήταν ζωνρότατα ήθρογραφικό. Και ή ήθρογραφία είχε γίνει πνευματικό καθεστώς που τó άνέχθησαν, τó βοήθησαν μάλιστα, όλοι σχεδόν οι προψυχαρικοί λογοτέχνες και οι περισσότεροι μεταψυχαρικοί. "Εάνοίγαμε όλόκληρο κεφάλαιον, όχι τόσο άπαραίτητο στη γενική εξέταση του έργου του Παπαδιαμάντη, άν επιχειρούσαμε νά τοποθετήσουμε στην εποχή της τήν έλληνική ήθρογραφία και νά τήν δοῦμε έκδήλωση χαρακτηριστική τής έλληνικής ζωής στα πρώτα της βήματα. "Ας μείνουμε, λοιπόν, σε στενότερο κύκλο. Κι' άς μὴν παραμερίσουμε τήν πρώτη μας έντύπωση. Σε όλη τή δεύτερη ποσόδο τής λογοτεχνικής εργασίας του Παπαδιαμάντη, τó ήθρογραφικό στοιχείο και άφθονο είναι, και όργανική θέση έχει, και σε κοινή προσπάθεια βλσκεται με τις άλλες δυνάμεις που τήν προετοιμάζουν και τήν συγκροτούν. "Ο Παπαδιαμάντης δέν μπορούσε παρά νά είναι ήθρογράφος, άφου είναι τόσο "Έλληνας. "Αλλά και δέν μπορούσε παρά νά προχωρήσει, πάντα με τόν όπλισμό και με τάν γνώρισμα του ήθρογράφου, προς τήν αναζήτηση τών πραγματικών ανθρώπων και τού έσωτερικού του κόσμου. Και στην προσπάθεια αυτή προτίμησε νά παραμερίση τις κομικές ιδιοτροπίες εκείνων που θέλουν ν' άσχιζή ο κόσμος και ή λογοτεχνία άπ' αυτούς. "Ο δρόμος προς τήν ψυχογραφία, σε όλες τις εποχές και σε όλες τις λογοτεχνίες, περνάει όπωςδήποτε από κάποια περιοχή ήθρογραφίας. "Αλλάζουν οι μορφές, αλλάζουν τά χρώματα, αλλάζουν οι φωνές, αλλάζουν οι έκφραστικοί τρόποι. "Αλλά ή περιοχή εί-

ναι ήθρογραφική. Κι' ο Παπαδιαμάντης δέ θέλησε ούτε μιά στιγμή νά ματαιοποιήση. "Έκαμε κάτι πρακτικότερο, και τολμηρότερο, θά ειπαν ίσως μερικοί σύγχρονοι του: πήρε τó ήθρογραφικό ύλικό και τήν ήθρογραφική διάθεση τής εποχή; κ' έπήγε μαζί τους προς τήν ψυχογραφία. Και ή άπόφαση του δέν είχε μικρή αξία. Δέν άπομάκρυνε μόνο τήν πεζογραφία μας άπό μιά βλαβερή παρεξήγηση. Πέτυχε τήν καλύτερη άποκατάσταση του ήθρογραφικού στοιχείου. "Εδειξε ότι είναι άπαραίτητο, ότι είναι πολύτιμο, όταν υπάρχει ή βύση του λογοτεχνικού έργου. — ό έσωτερικός άνθρωπος — κι' όταν έρχεται νά προσθήσει στη βύση αυτή όλες τις έξωτερικές ποικιλίες τής ζωής. Δηλαδή στην έξωτερική του μορφή τó έργο του Παπαδιαμάντη δέν ξεμάκρυνε πολύ άπό τή συνθήεια, άπό τήν παράδοση. Και προσπαθώ νά ξεηγήσω γιατί μερικοί, — υ' αυτό του κι' ο κ. Γ. Βιλέτας, στις πρώτες σελίδες του τούχους, — ζητούν προτοιμασία άπό τόν άναγνώστη πριν πλησίαση τó έργο του Παπαδιαμάντη. Μά προτοιμασία για λογοτεχνικές σελίδες με τόσο έντονο ήθρογραφικό χρώμα; "Η ήθρογραφία είναι ή πιο άπλή λογοτεχνική γλώσσα, ό πιο εύκολος τρόπος συνεννόησης. Και ή γλώσσα αυτή μένει άνεμπόδιση στα διηγήματα του Παπαδιαμάντη.

Πέο' από τή γλώσσ' αυτή και πέο' από τó ήθρογραφικό στοιχείο, υπάρχει ή πραγματική φωνή του λογοτεχνήματος. "Αλλ' άς μὴν ξεηνάμε πώς ή κατανόηση ενός έργου τέχνης δέν είναι ποτέ μία. Είναι πάντα δύο και κάποτε χωρισμένες άπό άβυσσο. "Από μιά τραγωδία του Σαίξπηρ, λ. χ., ή άπό ένα μυθιστόρημα του Δοστογιέσκου θαρείτε πώς ο κραδασμός είναι ένας και ίδιος ο βαθμός τής λυτρώσεως; "Ως ένα σημείο όμως, ως τή στιγμή που δέν έχουν άρχίσει οι έλιγμοί τού μυαλού και ο λόγος προσπαθεί ν' άνταποκριθῆ στις πρώτες και γενικώτατες υποχρεώσεις του, ό θεατής κι' ο άκροατής μένει ένας και δέχεται όλη τή μαγεία του. "Επειτα γίνεται ό χωρισμός κ' έπειτα άρχίζει νά φαίνεται ή αξία τής προτοιμασίας, τής γενικής ή ειδικής κολλιέργειας. "Η πρώτη έπαφή του έογου τέχνης είναι με όλους ίδια. Δίνει σε όλους τó νέο και σε όλους τó σβίγει με τήν ίδια δύναμη, — με τή δύναμή του. "Αδιόφορο τί μένει σε λίγο: ή ύψηλή, ή πυρετική θερμοκρασία μιάς παλάμης, τó σφρίγος της ή ή απαλότητά της. Τό σφίξιμο τών χεριών γίνεται. Κι' ο άναγνώστης με τόν Παπαδιαμάντη δίνουν πολύ γρήγορα τά χέρια. "Η προτοιμασία χρειάζεται για παρακάτω. Μήπως όμως ή προτοιμασία αυτή, ως ένα σημείο τουλάχιστον και ανάλογα με τήν ευαισθησία, τή φυσική και άκαλλιέργητη ευαισθησία του άναγνώστη, μήπως γίνεται μόνη της μέσα στις σελίδες του Παπαδιαμάντη σιγά - σιγά,

μὲ τὸν κατηχητικὸ τόνο ποῦ ἀκούγεται σὲ ὄλο τὸ ἔργο του σὰ μακρυνὴ ὑπόκρουση;

* * *

Ὁ δεῦτερος κύκλος, ποῦ πρέπει νὰ διαγραφῆ κι’ αὐτὸς καὶ νὰ πάρῃ ἔπειτα τὴ θέση του μέσα στὸν εὐρύτερο κύκλο τῆς γενικῆς θεωρήσεως τοῦ ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη, οὔτε ἄγνωστα στοιχεῖα κλείνει οὔτε ἀκαθόριστα. Τὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη ζῆ τις καλύτερες καὶ χαρακτηριστικότερες σελίδες του στὸ ὑπαιθρο. Ἄλλα κάτω ἀπὸ τὸν οὐρανὸ δὲν εἶναι μόνο βουνά, κάμποι καὶ λαγκάδια Ἀπλώνεται, κινεῖται, τραγουδάει κι’ ἀπειλεῖ, μαγεύει καὶ τρομάζει ἄλλος ἕνας κόσμος, ἀκόμα πιὸ μεγάλος, ἀκόμα πιὸ δυνατός: ἡ θάλασσα. Φυσικά, δὲν τὴν ἀνακάλυψε ὁ Παπαδιαμάντης. Πρῶτος ὅμως τὴν ἐπέρασε στὸ ἑλληνικὸ διήγημα, — πρὶν ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ἡ θάλασσα, ἡ ἑλληνικὴ θάλασσα, δὲ θυμᾶμαι νὰ ἔγινε πραγματικὴ λογοτεχνικὴ σελίδα, — καὶ μόνος ἐπέμεινε στὴν ἰδιαίτερη ζωὴ τῆς. Οὔτε τὸν Καρκαβίτσα ξεχνῶ οὔτε τὸν Ρῦδο, οὔτε ἀρκετικούς νεώτερους, ἄλλ’ οὔτε ἀρκετοὺς παλαιότερους, ποῦ καὶ μὲ τὴ θάλασσα ἀκόμα, μὲ τὸ ἄφθονο ὕλικό ποῦ προσφέρει, δὲν κατάφεραν νὰ δώσουν λογοτεχνικὴ ἔργασια. Μὰ ὁ Παπαδιαμάντης καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ «Λόγια τῆς πλώρης» ἔγραψε θαλασσινὰ διηγήματα — τὰ «Θαλασσινὰ Εἰδύλλια» (βιβλίο ποῦ δὲν ἐξακριβώθηκε ἂν τυπώθηκε) ἀναγγελλοῦνται στὴν «Ἐφημερίδα» τὸ 1891 κι’ ἀποτελοῦνται ἀπὸ διηγήματα ποῦ ἄρχισαν νὰ γράφονται ἀπὸ τὸ 1887, — κ’ ἔπειτα ἐπέμεινε στὸ εἶδος (ἐνῶ ὁ Καρκαβίτσας περιορίστηκε στὰ «Λόγια τῆς πλώρης») καὶ προπάντων δὲν ἔδωσε τὸ σχῆμα μόνο ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ θαλασσινοῦ διηγήματος. Ἡ παρατήρησις αὐτὴ δὲν εἶναι ἔμμεση ἀξιολόγησις τῶν θαλασσινῶν σελίδων τοῦ Καρκαβίτσα, ποῦ τις θεωρῶ ἀπὸ τις καλύτερες τῆς ἀκμῆς του κι’ ἀπὸ τις σημαντικότερες τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Δημοτικισμοῦ. Ἔχει ἄλλη χρησιμότητα. Ὅδηγεῖ στὴ γνησιότητα τῶν θαλασσινῶν διηγημάτων τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ δὲν εἶδα νὰ ξεχωρίζεται ἀρκετά, οὔτε σὲ παλαιότερα οὔτε σὲ νεώτερα ἄσθρα, — ἀξίζει νὰ σημειωθῆ μόνο τὸ «Ἡ θάλασσα ἀδελφέ!» τοῦ Ν Σπανδωνῆ στὴν «Ἀστραπὴ» τοῦ 1908, ὅταν γιορτάστηκε ἡ εἰκοσιπενταετηρίδα τοῦ Παπαδιαμάντη, — καὶ νὰ γίνεταί μέτρο κριτικῆς τοποθετήσεως.

Δὲ θὰ ἐπιμείνω περισσότερο σ’ ἕνα γνώρισμα τῆς ἔργασίας τοῦ Παπαδιαμάντη, ποῦ ἐξετάστηκε μέσα στὸ μεγάλο κύκλο τοῦ θαυμασμοῦ του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ φύση. Περιορίζομαι μόνο σὲ δυὸ διαπιστώσεις: ὁ Παπαδιαμάντης ἔφερε καὶ κράτησε στὴν ἑλληνικὴ λογοτεχνία τὴ θάλασσα, ἔδειξε δηλαδὴ ἕνα δρόμο ποῦ δὲν ἔπρεπε

νὰ τὸν ἀγνοοῦν οἱ λογοτέχνες ἑνὸς λαοῦ θαλασσινοῦ: καὶ σ’ αὐτὴ τὴν προσπάθειά του εἶχε τὸ μόνο ἐφόδιο ποῦ μορεῖ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ φυλοκλήσῃ σὲ κάποια πλαίσια τὴ θάλασσα γενικώτερα, τὴν ἑλληνικὴ θάλασσα εἰδικώτερα: τὴ λυρική διάθεσις ποῦ παίρνει νέους παλμούς ἀπάνω στὸ κύμα καὶ περισσότερη γλύκα ἀπάνω στὴ γαλήνη.

Καὶ προχωρῶ.

* * *

Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὸ ἑορταστικὸ διήγημα εἶναι γνωστὴ σελίδα τῆς λογοτεχνίας μας. Ἄλλ’ ἄς μὴν τὴν ἀφήσουμε ἔξω ἀπὸ τὴ γενικὴ αὐτὴ θεώρησις, ποῦ ἀνησυχεῖ περισσότερο γιὰ τὸ μικρὸ ἔστω κενὸ στὴ σειρά τῶν συμπερασμάτων τῆς παρά γιὰ ἕναν πλεονασμὸ ἢ μὴν ἐπανάληψις.

Τὸ εἶπα καὶ ἄλλοτε. Τὸ σημείωσα καὶ στὴν πρώτη σελίδα τοῦ Ἀφιερώματος τοῦτου: τρεῖς φορές τὸ χρόνο ὁ μελετητῆς τῆς νέας λογοτεχνίας μας ἔχει νὰ γιορτάσῃ τὸν Ἀνιὸ τῆς καὶ νὰ κάμῃ ἕνα προσκύνημα. Δὲν καλεῖται νὰ ἐξετάσῃ, νὰ ἐξηγήσῃ, νὰ καθορίσῃ τὴν ἀξία ἑνὸς ἢ περισσότερων κειμένων καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ μῆς πνευματικῆς μορφῆς. Ἀπ’ ὅλα αὐτὰ ἔχει περάσει, ἔχει προχωρήσει πολὺ καὶ βρίσκεται τώρα πέρα ἀπ’ τὰ συμπεράσματα: στὸ θαυμασμό. Κάθε Χριστούγεννα, κάθε Πρωτοχρονιά, κάθε Πάσχα, αἰσθάνεται πλαῖ τοῦ ἕναν πιστό, ἀκούει τις προσευχῆς του καὶ τὸ κελάϊδμα τῆς φωνῆς του σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους νοοῦς, τὸν βλέπει νὰ κάνῃ τὸ σημεῖο τοῦ Σταυροῦ μὲ τὴν ἴδια πάντα ἐπισημότητα καὶ τὴν ἴδια θερμὴ φρικίαση, τὸν νοιώθει βυθισμένον στὴν κατάνυξή του, τὸν ἀκολουθεῖ στὴ χαρὰ καὶ στὴν ἀγαλλίασή του, ποῦ εἶναι πάντα ὕμνος στὸ θεῖο καὶ τραγοῦδι στὴν ἑλληνικὴ Φύση, προσπαθεῖ νὰ τὸν πλησιάσῃ στὴν ἀπλή καὶ στενὰ προσωπικὴ ζωὴ του. Σὲ κάθε στιγμῆ, σὲ κάθε σελίδα, σὲ κάθε μεταβολῆ τῆς ἐπαφῆς αὐτῆς, καὶ μὲ τὸ χριστουγεννιάτικα χιόνια, καὶ μὲ τὴν ἑορταστικὴ ἀτμόσφαιρα τῆς Πρωτοχρονιάς, καὶ μὲ τὸ ξέσπασμα τῆς λουμπριάτικης εὐφροσύνης, καὶ μὲ τὸ λουλούδισμα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, ὁ πιστὸς αὐτὸς μένει ἄνθρωπος ποῦ κάνει τὴ ζωὴ του ὅπως τὴν ὀρίζει ὁ ἔσωτερικός του κόσμος, ἀναπνέει μέσα σὲ τις συγκινήσεις ποῦ τοῦ δίνει ἡ μεγάλη λατρεία, στέκει μακριὰ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια. Ἐνα κεφάλαιο τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας, ποῦ ἀνήκει ὀλόκληρο σ’ ἕναν ἄνθρωπο καὶ περνάει ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, ἀπὸ ἐποχὴ σ’ ἐποχὴ, ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη κίνησις ἰδεῶν, σὰν ἔθιμο ποῦ δὲν μορεῖ νὰ τὸ ἀλλοιώσῃ ὁ χρόνος, σὰν παράδοση ποῦ δὲ θέλουν νὰ τὴν ἀριθροῦν οἱ Ἕλληνες. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ δὲν εἶναι τὸ μόνο ποῦ ἀντέχει τόσο στὸ χρόνο. Προηγούνται ἕνα-δυὸ ἄλλα, καὶ ἀκολουθοῦν

άκόμα δυο τρία. Ποιός, λ.χ. μπορεί ν' αρνηθῆ ὅτι ἕνας στενός κύκλος πατριωτικῶν τραγουδιῶν, πού ἀρχίζει ἀπὸ τὸν «Υμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» καὶ φτάνει ὡς τὸν καλύτερο Βαλαωρίτη, ἔχει πάντα σταθερὴ τὴ θέση του καὶ τὴν ἐπίδρασή του στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, ἀπλῶν ἀναγνωστῶν καὶ ἀπαιτητικῶν μελετητῶν; Ὡστόσο ἡ ἑορταστικὴ ἑλληνικὴ λογοτεχνία, χωρὶς νὰ εἶναι κεφάλαιο μοναδικό, ἀποτέλει ἑξαιρεση, ἑξάφρεση χτυπητὴ κι' ἀναμφισβήτητη.

Δὲν εἶναι ἔργο συνερνασίας, οὔτε ἀποτέλεσμα ἐπιδράσεων. Δὲν τῷγραψαν πολλοί, δὲν τὸ προετοίμασαν μιὰ ἢ περισσότερες γενεές λογοτεχνῶν. Τὸ ἀνοίξε μόνος του ὁ πιστός πού καλεῖ τρεῖς φορές τὸ χρονο σὲ προσκύνημα τὸ ἀπλώσε σὲ τρία βιβλία του καὶ τῷκλεισε παλι ὁ ἴδιος μὲ τρόπο πού θυμίζει τὰ μυστικά πού παίρνουν οἱ μεγάλοι φανατικοὶ στὸν τάφο τους. Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὰ διηγήματά του: τὰ χριστουγεννιάτικα, τὰ πρωτοχρονιάτικα, τὰ πασχαλινά. Ἐνα κεφάλαιο τῆς λογοτεχνίας μας, πλούσιο σὲ συγκινήσεις καὶ σὲ γνήσιο ἠθογραφικὸ χρῶμα, ἀπρόσιτο σὲ προσωπικὴ ἔκφραση, ἀλλὰ καὶ μιὰ αἰτία παρεξηγήσεων, πού δημιούργησαν μιὰν εὐλόγητη λογοτεχνία. παρασιτικὴ, ἀντικαλλιτεχνικὴ, ἀχρηστη. Θυμηθῆτε ἀκόμα μιὰ φορά τὰ τρία βιβλία τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ στοθῆτε σὲ ὅποια σελίδα θέλετε. Δὲ λείπουν οἱ ἄνθρωποι πού κινούνται καὶ σὲ ὅσα χριστουγεννιάτικα, πρωτοχρονιάτικα καὶ πασχαλινὰ διηγήματα γράφτηκαν ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Δὲ λείπουν οὔτε τὰ γεγονότα, πού, μὲ τέχνη ἢ ἀδεξιότητα τροποποιημένα, κάνουν τὸ μῦθο ἀνακόμητων ἑορταστικῶν διηγημάτων του. Δὲ λείπουν πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα, πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ πρὶν κ' ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Ὑπάρχει ὁμως καὶ μιὰ σειρὰ κἀγκελα πού χωρίζει τὴ ζωὴ σὲ δύο: ἀπὸ δῶ, ὁ ναός, — οἱ συγκινήσεις, οἱ σκέψεις, ἡ ἔκσταση, ἡ μεγάλη καὶ ἀσύλληπτη εὐτυχία τοῦ Παπαδιαμάντη· ἀπὸ καὶ ἐκεῖ, ὁ ἄλλος κόσμος. Ἐνας ναός κάθε ἑορταστικὸ διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη. Κι' ὁ κόσμος πού στέκεται πέρ' ἀπὸ τὰ κἀγκελα, ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολό του οἱ συνεχιστές τοῦ εἴδους. Λογοτέχνες μὲ προσωπικότητα, κατασκευαστές μὲ ἀπλὴ δεξιότητα, ὡμοιο συγγραφεῖς πού καταστάλαξαν κάπου καὶ νεοὶ πού ζητοῦν τὸ δρόμο τους, μαζεύονται τὰ Χριστούγεννα, τὴν Πρωτοχρονιά, τὸ Πάσχα, μπροστὰ στὰ κἀγκελα αὐτά, ἄλλοτε περισσότερο, τώρα λιγώτεροι, καὶ κάνουν τὸν πῖθ ἀχάριστο, τὸν πῖθ ἀντιπνευματικὸν ἀγῶνα: προσπαθοῦν νὰ ἐπαναλάβουν ὅτι ἕκαμε ἕνας ἄλλος, — σπουδαῖος ἢ συνηθισμένος λογοτέχνης, ἀδιάφορο Ὁ συνωστισμός αὐτὸς εἶναι ἀπὸ τὶς ἀπογοητευτικότερες ἐκδηλώσεις τῆς λο-

γοτεχνίας μας. Ἀλλὰ κι' ἀπὸ τὶς θλιβρότερες ἐμφωνίες τοῦ «θέματος». Ἐπαιρνε κι' ὁ Παπαδιαμάντης τὶς παραγγελίες του, καὶ λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν Πρωτοχρονιά, καὶ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα. Δὲν ἔπαιρνε ὁμως παραγγελίες γιὰ ἕνα ὁποιοδήποτε θέμα, ἀλλὰ γιὰ τὸ θέμα πού εἶχε δημιουργήσει ὁ ἴδιος, γιὰ τὴ χρησιμοποίηση τοῦ ὕλικου πού εἶχε στὴ δάθει τοῦ ὅλες τὶς ὥρες τῆς ἡμέρας καὶ τῆς νύχτας. Ἡ διαφορὰ εἶναι μεγάλη κ' ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τὸ «θέμα» τῶν ἄλλων λογοτεχνῶν μας ἀπὸ τὸ χριστουγεννιάτικο ἢ τὸ πασχαλινὸ θέμα τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν ἀβυσσο πού ἀνοίγεται ἀνάμεσα στὸν ἱερέα τὴν ὥρα πού ἱεροουργεῖ καὶ στὸ θεατῆ πού ἀνῆκει σ' ἄλλο θρησκευμα καὶ δὲν μπορεί νὰ καταλάβῃ καὶ νὰ αἰστανθῆ τὸ παραμικρὸ ἀπ' ὅσα γίνονται μπροστὰ του μὲ τέτοια κατάνυξη καὶ τέτοια ἀπόσπωση ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἄλλο θρησκευμα ἔχει ὁ Παπαδιαμάντης κ' ἄλλο οἱ μιμητές κ' οἱ συνεχιστές του.

Ὁλόκληρο κεφάλαιο, λοιπόν, τὸ ἑορταστικὸ διηγηματά. Ὁλόκληρο καὶ ἀπρόσιτο. Πόσοι ὁμως λογοτέχνες, πρὶν κ' ἔπειτ' ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, ἔχουν ἰδιόκτητες λίγες ἔστω παραγράφους στὴ νέα λογοτεχνία μας;

* * *

Φτάνουμε, ἐλπίζω, μὲ κάποια προετοιμασία σὲ ἕδαφος, πού ὅσο κι' ἂν φαίνεται σταθερὸ κάτω ἀπὸ τὰ πέδια μας, εἶναι γεμᾶτο ἀπὸ ἐπικίνδυνες παγίδες. Ἀπὸ πού ἀρχίζει καὶ πού τελειώνει ὁ καθορισμός καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς μορφῆς ἐνὸς λογοτεχνικοῦ ἔργου; Ὁ Παπαδιαμάντης μᾶς βγάζει ἀπ' αὐτὸν τὸν κόπο. Ὅρισε μόνος του τὸ «ἔθνικὸ περιεχόμενον» τοῦ ἔργου τέχνης. Ἐδῶσε ἀκόμα ἕναν ὄρισμό: τῆς τεχνικῆς συγκροτήσεώς του. Καὶ τὴν ἔδωκε, μένοντας πάντα αὐτόνομος καὶ ἰδιότυπος. Οἱ γύρω του ἀποροῦσαν· αὐτὸς ἀδιοφοροῦσε γιὰ τὶς ἀνησυχίες τους. Οἱ γύρω του εἶχαν τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, τὶς ποικίλες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὶς ἕντες λογοτεχνίες, τὶς σχολές, τὰ αἰσθητικά καὶ κοινωνικὰ κυρύγματα· αὐτὸς ἀντιλοῦσε μόνον ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ χωρὶς νὰ εἶναι ἀπληροφθρητος, ἔμενε ἀνεξάρτητος καὶ ἰδιότυπος. Διαμόρφωνε τὴν τεχνικὴ του σὲ ἀπύλυτη ἀντιστοιχία μὲ τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμον. Κι' ἀπ' αὐτὸν, μόνον ἀπ' αὐτὸν, πῆρε ἀπάντησεις καὶ λύσεις γιὰ ὅλα τὰ προβλήματα τῆς.

Ὁ Δημοτικισμός, τουλάχιστον ἡ πρώτη μορφή του, εἶναι φανερό ὅτι δὲν τὸν συγκίνησε. Οὔτε ἡ ὀρμητικότητά του, οὔτε ἡ δροσιά του, οὔτε αὐτὴ ἡ ἑλληνικότητά του. Ἀλλὰ μήπως εἶναι ὁ μόνος οὐτόνομος καὶ ἰδιότυπος πού ἔμεινε ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὸ

Δημοτικισμό; ‘Ο Καβάφης πήγε πιδ κοντά του και τόν δέχτηκε περισσότερο; Και ή άπροσδόκητη σύγρη συνάντηση του θεοφοβούμενου και του άμαρτωλού, με γυρίζει σε μερικές σκέψεις πού έκαμα όταν πα η γυρίστηκαν τά πενήντα χρόνια από τό «Ταξίδι.» Κοί με γυρίζει με περισσότερη έπιμονή. ‘Ο Δημοτικισμός, δεκαπέντε και πε ισοότερα χρόνια, δέν ήταν περιορισμένος χώρος έκλεκτών. Ήταν πλατεία, δρόμος, πεζοδρόμιο, — άκράτητο και πολυθοριβο συλλαλητήριο. Και μακριά από τό συλλαλητήριο αυτό δέν μπορούσε παρά να σταθή κχι ή μεγάλη ευτέβεια και ή άπύθμενη άπιστία. Και να μιλήσουν μιá γλώσσα διαφορετική από κείνην πού τραύλιζαν και στην πλατεία, και στο δρόμο, και στο πεζοδρόμιο. Κάθε μιá τή δική της, διαφορετική από τή γλώσσα του πνευματικού δόλου, αλλά διαφορετική κι’ από τήν καλιά γλώσσα. Γιατί και οι δυο καθαρεύουσες, του Παπαδιαμάντη και του Καβάφη, δέν είναι ή καθαρεύουσα τής έποχής τους. Με τις πρώτες συγκρίσεις τό βλέπει ό έρευνητής. Και με κάποια έπιμονη άναζήτηση, φτάνει πέρ’ από τή γλώσσα, σε μιá διαπίστωση, πού είναι τό κλειδί βαθύτερου μουσικού και στους δυο αυτούς ιδιότυπους.

Δέν άφίνω όμως περισσότερο μαζί τήν εισέβεια και τήν άπιστία, κι’ ακολουθώ τήν πρώτη στο δρόμο πού όδηγει σ’ έν’ από τά πολυτιμότερα μουσικά της, στο κλειδί τών έκφραστικών της τρόπων. ‘Αλλά γιατί σ’ έν’ από τά μουσικά; Στόν Παπαδιαμάντη δέν ύπάρχει παρά μιá άφετηρία: ό θρησκευτικός και λυρικός του κόσμος. Κι’ όπως όλα τ’ άλλα, από κεί ξεκινάει και ή λέξη, από κεί παίρνει τόν παλμό της, τό βάρος της, τό χρώμα της, τήν άκτινοβολία της γίνεται μικρός αυτόνομος κόσμος. κερδίζει τό χώρο της άνάμεσα στα έκατομμύρια φωνήεντα και σύμφωνα πού κυκλοφορούν και μάχονται κάθε στιγμή γύρω της, μεταφέρει έκεί τή μικρή Ιδιοτυπία της, όση Ιδιοτυπία μπορεί να κλείνη μιá λέξη, κι’ από κεί και πέρα δέν ύπάρχει πια καθαρεύουσα ή δημοτική, Ιερατική καθαρεύουσα, όπως τήν ειπε ό Παλαμάς, ή φιωμμένη δημοτική, όπως τήν ονόμασαν άλλοι. ‘Υπάρχει ή προσωπική έκφραση, τό ύφος. ‘Υπάρχει ακόμα ή πρβόλη του άτόμου, πού είναι τό πραγματικό ύφος. ‘Ο Παπαδιαμάντης δέν ήταν ώραιολόγος. Μά και ή ώραιολογία ένα μόνο είδος ύφους είναι. Κχι όχι τό καλύτερο. Μικρή έπιμονή μας στο σημείο τουτό θα μας πείνει πολύ μακριά. Δεχόμεστε, λοιπόν, τό ύφος στην ευρύτερη και ουσιαστικότερη συγκρότησή του και τό άναζητούμε. Είναι πάντα ένα μοιόγραμμα. Στόν Παπαδιαμάντη είναι κάτι παραπάνω: ένα μονόγραμμα πού δέν μπορεί να πλαστογραφηθή. ‘Ωστόσο, πριν τό δεχθούμε και πριν τό εκτιμήσουμε, πρέπει να γυρίσουμε στα έξωτερικά στοιχεία του και να μην

τ’ άρήσουμε άίνωματικά ή παρεξηγημένα. ‘Η γλώσσα του Παπαδιαμάντη είναι ή βυζαντινή έκφραση έπειτ’ από δρόμο τεσσάρων αίωνων. Πολλή σκόνη στο Ιμάτιό της, πολλή κύρτωση στη ραχη της, πολλές παρελθοντισμός στη φωνή της. ‘Αλλά και θέλητρο αρκετό, — όχι ή παγερή άκαμψία τής καθαρεύουσας πού δέ σ’ άφίνει να θυμηθής ή και να νοσταλγήσης κάτι. ‘Η καθαρεύουσα σε μιá από τις πιδ ζωντανές μορφές της, με κάποια πνοή, με τήν πνοή μιás μακρυνής, πολύ μακρυνής αλλά πανένδοξης κ’ έσωτερικά Ισοροπημένης ζωής. Και ή καθαρεύουσα αυτή είναι τό καλύτερο έπιχείρημα του Δημοτικισμού. ‘Εγινε άληθινό έργο τέχνης, δημιούργησε έποχή, είχε έπίδραση, στάθηκε όμως άνίσχυρη να ύψωθή έμπόδιο στόν καλπασμό του Δημοτικισμού, να τόν άναχαιτίσει, να τόν πισωδρομήσει. Τόσες ήταν οι δυνάμεις του: Ικανές να ηηθήσουν άπάνω από τό φοαγμό πού έβγαλε ή καλύτερη πεζογραφία τής έποχής του και να πάρουν μοζί τους όλο τό ρεύμα, με τά καθαρά νερά του, με τις πέτρες πού κατέβασε, ακόμα και με τή λάσπη.

Και ή μιá Ιδιοτυπία έφερε τήν άλλη. ‘Ο Παπαδιαμάντης, πού έμεινε σε όλη τή δεύτερη περίοδο τής έργασίας του έραστής τής έλληνικής λιτότητας, έμεινε λιτός και στην τεχνική του διηγηματος του. Δέ σχεδιάζει, δέν προετοιμάζει, δέν ύπόσχεται. Μπαίνει σ’ ένα δρόμο κι’ όπου τόν βγάλει. ‘Αρχίζει μιá διήγητη κι’ ό,τι έρθει στη συνέχεια της. Μακριά ή πρόθεση, ακόμα πιδ μακριά ό κατασκευαστής μύθων. Και σε τουτό ό Παπαδιαμάντης μπορεί να θεωρηθή μακρυνός προδρομος του διηγηματος τών νεωτέρων, πού όλοένα και σβήνουν τις γραμμές του σχεδίου κι’ άφίνουν όλοένα και μεγαλύτερη έλευθερία στο διήγημα, τό βοηθούν ν’ άπλωθή, να κινηθής, να περάσει στις συνειδήσεις εύκολα, άνετα, χωρίς να παραμορφωθή τό έσωτερικό σχήμα του. ‘Η νέα έλληνική πεζογραφία έφτασε, στις σελίδες του Παπαδιαμάντη, μιάν Ιδιοτυπία πού δέν τήν ξεπέρασε ακόμα. Και έζησε σε μιόν άτμόσφαιρα πού δέ διαλύθηκε ούτ’ έπειτ’ από τριάντα χρόνια, ούτ’ έπειτ’ από τις ριζικές μεταβολές πού έγιναν στην έλληνική κοινωνία και στις πνευματικές της συνήθειες. ‘Η άτμόσφαιρα δέν είναι, βέβαια, καθαρό άποτέλεσμα τεχνικής. Και στην περίπτωση Παπαδιαμάντη, ακόμα λιγώτερο. ‘Αλλά στόν Παπαδιαμάντη δέν ύπαρχουν πολλές άφετηρίες. Μία, σταθερή κι’ άμετάβλητη: ‘Ο λυρικός χώρος, άπ’ όπου άντλίζει τα στοιχεία της ή « άτμόσφαιρα » του διηγηματος Παπαδιαμάντη με όλους τους τρόπους τής τεχνικής του, με όλους τους άγωγούς της, πού κυριώτατα είναι ή λέξη και τό ύφος.

Θὰ ἤθελα τώρα ν' ἀναλύσω μερικά ἀπὸ τ' ἀντιπροσωπευτικώτερα διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἡ τουλάχιστον νὰ ξεχωρίσω ὅσα μποροῦν νὰ σταθοῦν σὲ κάθε μεγάλη λογοτεχνία, — ἀπὸ τὴ «Φόνισσα» ὡς τὸν «Ἀντίκτυπο τοῦ νοῦ» κι' ἀπὸ τὸ «Μοιρολόι τῆς φώκιας» ὡς τὸ «Φτωχὸ ἄγιο». Ἀλλὰ γιατί νὰ μεταφέρω θέματα καὶ συζητήσεις ἄλλων σελίδων τοῦ τεύχους τούτου;

Ὁ Παπαδιαμάντης ἔγραψε ἑκατὸν ὀγδόντα ἕνα διηγήματα. Δὲν ἔγραψε ὅμως μόνο ἐκλεκτὲς σελίδες. Οἱ μέτριες καὶ ἀρκετὲς εἶναι καὶ πολὺ γρήγορα σὲ εἶσοποιοῦν γιὰ τὴν ποιότητά τους. Κ' ἡ μόνη προετοιμασία πού μπορεῖ νὰ κάμῃ ὁ ἀναγνώστης εἶναι αὕτη: νὰ ξέρῃ τί πρέπει νὰ διαβάσῃ πρῶτα ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη, τί ἔπειτα καὶ τί καθόλου. Καὶ στὴν προετοιμασία αὕτη τοῦ δίνουμε ὑπόσχεση νὰ τὸν βοηθήσουμε μίαν ἄλλη φορά.

* * *

Ἄς ἀνακεφαλαιώσουμε, λοιπόν. Κι' ἄς καθορίσουμε τὴν προσφορά τοῦ Παπαδιαμάντη. Μὲ τάξη, μάλιστα, καὶ μὲ καθαρότητα πού σπανιότατα ἀνέχονται οἱ κόσμοι τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων.

Α'. Ἐἴωσέ τὸν Ἕλληνα στὴν πιὸ ἀπροσποίητη ἔκφρασή του. Κι' ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὕτη, τὸ ἔργο του, ἀνεξάρτητ' ἀπὸ κάθε ἄλλο περιεχόμενό του, ἔχει τὴν ἀξία ἱστορικῆς μαρτυρίας. Διαβάξεις Παπαδιαμάντη καὶ γνωρίζεις τὴν Ἑλλάδα ὡς τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους.

Β'. Ἐδειξε στὸν πεζὸ μας λόγῳ τὸ δρό-

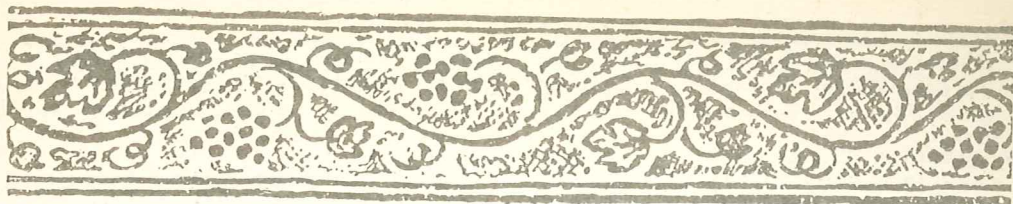
μο τῆς ἀληθινῆς δημιουργίας, πού εἶναι ἡ πορεία τοῦ λυρικοῦ ἀνθρώπου. Καὶ στὴν πορεία αὕτη, πού δὲν τὴν ὑποτεύθηκε ἡ Ἑλλάδα τοῦ τέλματος, γυρίζει τώρα ὀλόκληρη καὶ καταφεύγει σ' αὐτὴν ἡ Ἑλλάδα τῶν ἀναζητήσεων. — μεγάλο μέρος τῆς τελευταίας καὶ προτελευταίας λογοτεχνικῆς γενεᾶς.

Γ'. Καλεῖ πενήντα τόσα χρόνια κάθε Ἕλληνα νὰ τοῦ χαρίσῃ μιὰ αἰσθητικὴ χαρὰ. Οἱ πρακτικοὶ ἄς μὴν ποῦν τὸ λόγο τους. Ἡ προσφορά αὕτη εἶναι τὸ καλὸ ἐρο καὶ τὸ χρησιμώτερο πού μπορεῖ νὰ δώσῃ ἕνας πνευματικὸς ἄνθρωπος. Κι' ὅπου πνευματικὴ χαρὰ, ἐκεῖ καὶ μεγάλη ζωὴ κ' ἐθνικὴ προκοπή. Μιὰ πνοὴ ἀκέρμα καὶ ἡ προσφορά τοῦ Παπαδιαμάντη, μιὰ βαθειὰ ἀνάσα σὲ στήθη κουρασμένα, καταπιεσμένα, ὅπως τὰ ἑλληνικὰ στήθη. Προσφορά πού δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ οὔτε ὁ μεγαλύτερος «ἐθνικός» εὐεργέτης, πού ἡ ἀγλή του πρόθεση καὶ τὰ ἑκατομμύρια του θὰ σωθοῦν πολὺ κι' γρήγορα ἀπὸ τὴν βαθειὰν ἀνάσα, — ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴν χαρὰ.

Ἄλλ' ἄς μὴν ἀνακεφαλαιώσουμε περισσότερο. Ἄς σταθοῦμε κι' ἄς ρεμβάσουμε. Ἴσως, στὸ ρεμβασμὸ μας, ἀκούσουμε τὸ φτερούγισμα τοῦ Ἀγγέλου πού καταφέρει κάποτε νὰ κατεβάξῃ ὡς τὰ ἔργα τῆς ἡ κριτικῆ. Εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ διάθεσή του, πού γυρίζουν στοὺς δικούς τους τόπους, στοὺς χώρους πού ἡ ἔρευνα τοὺς καθάρισε ἀπὸ παρεξηγήσεις καὶ ὑποψίες. Ἄς σιγήσουμε κι' ἄς περιμένουμε. Ἴσως ἀκουστῇ τὸ φτερούγισμα τοῦ Ἀγγέλου.

ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

Η "ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ", ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗ "ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ", (1927-1941)

- 1) Μιχ. Γ. Πετρίδης. Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης (παρακρητισμός). Τόμ. Β', 1927, σελ. 731-734.
- 2) Κλ. Παράσχος. Ἡλ. Π. Βουτιερῖδη: Ἀλ. Παπαδιαμάντης. Ἀλ. Μωραϊτίδης (Ἡ ζωὴ τους καὶ τὸ ἔργο τους, με τοὺς στίχους τῶν δυὸ διηγηματογράφων καὶ με βιβλιονομικὸ σημεῖωμα). Τόμ. Ι', 1931, σελ. 834 α [σύντομη κρίση].
- 3) Πέτρος Χάρης. Ἀλ. Παπαδιαμάντης: «Τὰ παιδικά». Ἐκλογή καὶ διασκευὴ Γεωργίας Ταρσοῦλη. Τόμ. ΙΔ', 1933, σελ. 958 α-β [σύντομη κρίση].
- 4) Παῦλος Νιρβάνας. «... La curiosité du public». Τόμ. ΙΔ', 1933, σελ. 1021-1022. [χρονικὸ με τὴν εὐκαιρίαν τῶν ἑορτῶν τῆς Σκιαθοῦ].
- 5) Γρηγόριος Ξενόπουλος. Ὁ Παπαδιαμάντης καὶ τὰ «μεγάλια προβλήματα». Τόμ. ΙΔ', 1933, σελ. 1057 α-1058 α [ιστορικολογικὸ σημεῖωμα].
- 6) Γ. Β[ῶκος]. Ἀγρυπνία εἰς τὸν Ἅγιον Ἐλιστίον (λησμονημένες σελίδες). Τόμ. ΙΓ', 1934, τεύχος χριστουγεννιάτικο, σελ. 35-37 [χρονικὸ ἀνατυπωμένο ἀπ τὴν ἐφημερίδα Ἀκρόπολις, 28 Μαρτίου 1894].
- 7) Πέτρος Χάρης. Ἡ ὀργάνωσις τοῦ λείπει. Τόμ. ΙΔ', 1933, σελ. 1115 β-1116 α [σημεῖωμα γιὰ τὶς ἑορτές].
- 8) Π. Χ[άρης]. Ἡ ἔκθεσις τῶν Ἑλληνίδων ζωγράφων στὸ Στούντιο. Τόμ. ΙΔ', 1933, σελ. 1117 β-1118 α [σχόλιο γιὰ τὶς ἑορτές].
- 9) Ἀρ. Καμπάνης. Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας. Ἔκδ. Γ'. (Παράρτημα τῆς «Νέας Ἑστίας», τόμ. ΙΔ', 1933), σελ. 184-192.
- 10) Δ. Τσαμασφύρος. Εἶναι γνήσιο ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη τὸ «Ἐγγόνι τῆς Στρίγγλας»; Τόμ. ΙΕ', 1934, σελ. 422α-423β.
- 11) Ἰω. Συκουτρῆς. Γ. Κ. Κασιμπάλη: «Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πρῶτες κρίσεις καὶ πληροφορίες. Βιβλιογραφία». Τόμ. ΙΓ', 1934, σελ. 954α-955β [κρίση τοῦ ἔργου].
- 2) Κλ. Παράσχος. Octave Merlier «Σκιαθος, νησί ἑλληνικόν», διηγήματα τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη, μεταφρασμένα καὶ προλογισμένα». Τόμ. ΙΗ', 1935, σελ. 928α-929α [κρίση γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Merlier: *Skiathos, ile grecque*].
- 13) Πέτρος Χάρης. Ἐνας θάνατος κι ἕνα χρέος. Τόμ. Κ', 1935, σελ. 1444α-β [σημείωμα γιὰ τὸ θάνατον τῆς Κυρατισσοῦλας καὶ τὴ μετατροπὴν σὲ μουσεῖον τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη].
- 14) D. Schischmanoff. Προλογικὸ σημεῖωμα στὴ μετάφραση (στὰ βουλγαρικά) τοῦ διηγ. «Ὀνειρο στὸ κῆμα». Περιοδ. Σόφιας «Ζητωρογία», Δεκέμβριος 1938=μεταφρασμένο ἀπ' τὸν Ἀσπὴ Κόρακα στὴ «Ν. Ἑστία», τόμ. ΚΑ', 1937 σελ. 293β-295β.
- 15) Μ. Καραγάτσης. Ὁ Παπαδιαμάντης Θεσσαλός. Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1259α-1260α [σημείωμα].
- 16) Θανάσης Πετσάλης. Ὁ Παπαδιαμάντης Σκιαθίτης. Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1344α.
- 17) Εὐάγγελος Κ. Ρουσσός. Τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη. Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1344α-β [ἐπιστολικὸ σημεῖωμα].
- 18) Γ. Ι. Φουσάρας. [Τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη]. Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1344β-1345α [ἐπιστολικὸ σημεῖωμα].
- 19) Μ. Καραγάτσης. Γύρω ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη. Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1415α-1416β [σημείωμα].
- 20) Εὐάγγελος Κ. Ρουσσός. Τὸ σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη. Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1420α [ἐπιστολικὸ σημεῖωμα].
- 21) Γ. Βαλέτας. Ὁ Πορφύρας γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη (Χρονικὰ τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας). Τόμ. ΚΒ', 1937, σελ. 1751β-1752α.
- 22) Νίκος Α. Βέης (Bees) Ὁ πάπυρος τοῦ Ἰλιώου καὶ ἡ «Φόνισσα» τοῦ Παπαδιαμάντη. Τόμ. ΚΒ', 1937 (τεύχος χριστουγεννιάτικο), σελ. 15-18 [μελέτη].
- 23) Γιάννης Βλαχογιάννης. Ἐνας ἄγραφος γυναικεῖος νόμος καὶ ἡ «Φόνισσα» τοῦ Παπαδιαμάντη. Τόμ. ΚΓ', 1938, σελ. 9-12 [μελέτη].
- 24) Π. Σ. Σπανδωνίδης. Ἡ μαγικὴ γνώση καὶ ὁ Παπαδιαμάντης. Τόμ. ΚΔ', 1938, σελ. 943-950 [μελέτη].
- 25) Γιάννης Βλαχογιάννης. Πῶς γράφεται ἡ ἱστορία. Τόμ. ΚΔ', 1938, σελ. 1633α-1634α [βιογραφικὸ σημεῖωμα].

- 26) Πέτρος Χάρης. Πασχαλινὰ λογοτεχνήματα. Τόμ. ΚΕ', 1939, σελ. 531-534 [μελέτη].
- 27) Λεωνίδας Ἐλευθεριάδης. Ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη (δύο φωτογραφικὲς σπουδὲς μετὰ σημείωμα τοῦ Ἐλευθεριάδη καὶ σχόλιο τῆς « Ν. Ἑστίας »). Τόμ. ΚΕ', 1939, σελ. 351 καὶ 352.
- 28) Κώστας Οὐράνης. Στις Σποράδες. Τόμ. ΚΕ' 1939, σελ. 1161-1163 (ἐκτυπώσεις ἀπ' τὸ περιβάλλον τοῦ Παπαδιαμάντη).
- 29) Κλ. Παράσχος. Ἕνας ὑπότιτλος. Τόμ. ΚΗ', 1940, σελ. 1029 [ἐπιστολικὴ ἐπεξεργασία].
- Ἐπίσης στὴ « Νέα Ἑστία » δημοσιεύθηκαν τ' ἀκόλουθα ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη:
- 30) Τὸ ὠραῖον φάσμα. (Στίχοι τῆς πρωτομαγιάς). Τόμ. ΙΔ', 1933, σ. 1019-1020.
- 31) Γιὰ τὴν περηφάνεια (διήγημα). Τόμ. ΙΗ', 1935, σελ. 755-757.

Γ. ΒΑΛ.

★

Ὁ ἅγιος νόμος τοῦ Χριστοῦ κατεπατεῖτο, ἀπεδίδeto πάντοτε κακὸν ἀντὶ κακοῦ...

* *

« Ἐρριξε τὴν κραυγὴν ἐκείνην τοῦ μικροῦ σαρκασμοῦ πρὸς τὴν ταλαίπωρον ἀνθρωπότητα... » « Τίς κατεδίκασε τὴν δυστυχῆ ἀνθρωπότητα εἰς τὸ νὰ ζῆ τὸν θετικὸν καὶ κτηνώδη τοῦτον βίον. Τίς κατεδίκασεν αὐτὴν ἢ νὰ ἔρη χαμαιπειτῶς κυλινδουμένη ἐν τῷ βορβόρῳ ἢ νὰ νομίζεται ὅτι παραφρονεῖ ἀν' ἐπιχειρήσει νὰ ἐντείνῃ σιγμαίαν πτῆσιν μετὰ πτερὰ μύρμηκος ; »

* *

... οὐλαμὸς αὐτοσχεδίων ψαλτῶν, οἵτινες φιλοτιμοῦνται νὰ ψάλλωσι ἐν παρακτικῇ παραφωνίᾳ τὰ ἐγκώμια, καταστρέφοντες διὰ κωμικῶν σφαλμάτων τὰς ὀλίγας λέξεις, ὅσαι εἶναι ὀρθῶς τυπωμέναι εἰς τὰ φυλλάδια ἐκεῖνα [τῆς Ἑκκλησίας].

Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Τὸ τεύχος τοῦτο ὁργανώθηκε μετὰ τὴν πρόθυμη συνεργασία τοῦ κ. Γ. ΒΑΛΕΤΑ. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἐνυπόγραφα ἄρθρα του, ἔργασία δική του εἶναι ἡ «Κριτικὴ Ἀνθολογία», ἡ συγκέντρωση τῶν «Γνωμῶν τοῦ Παπαδιαμάντη γὰρ τοὺς συγχρόνους του» καὶ πολλὰ σχόλια σὲ κείμενα τοῦ τεύχους. Ἡ «Νέα Ἔστια» τὸν εὐχαριστεῖ θερμῶς.

	Σελ.
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ: Ἀφιέρωμα	1
ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ: Μνημόσυνο Παπαδιαμάντη (ποίημα)	2
Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ: Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐποχὴ του (μελέτη)	4
Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ, Ἐθνικὸν Ἀριστεῖον Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν: Μιὰ ἐκδρομὴ μετὰ τὸν Παπαδιαμάντη (σελίδες Ἡμερολογίου)	14
ΜΥΡΤΙΩΤΙΣΣΑ: Τελευταῖος χρόνος στὴν Ἀθήνα (ἀνάμνηση)	16
ΟCTAVE MERLIER (μετάφρ. ΝΑΣΟΥ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗ): Ἀπὸ τῆς «Σκιάθου, τὸ ἑλληνικὸ νησί». — Ἀπόσπασμα Α': Ὁ θάνατος τοῦ Παπαδιαμάντη	18
Α. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ: Αὐτοβιογραφία	20
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης	22
ΔΗΜ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Ὁ Παπαδιαμάντης. Θρῦλος καὶ πραγματικότης (μελέτη)	24
ΝΙΚΟΣ Α. ΒΗΣ (ΒΕΕΣ), τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης (μελέτη)	29
Α. Ι. ΣΒΩΛΟΣ, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου: Μερικὲς ἐντυπώσεις ἀπ' τὸν Παπαδιαμάντη	34
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, τῆς Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης ἢ τὸ Βυζάντιον ὡς ἀνάμνηση	36
ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΤΣΟΣ, τῆς Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου: Ἡ «ἀτμόσφαιρα» τοῦ Παπαδιαμάντη	38
Ι. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου: Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης	40
ΓΡΗΓ. Π. ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ, Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου: Ὁ Παπαδιαμάντης ἀπ' τὴ σκοπιὰ τοῦ 1941 (μελέτη)	42
Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, Καθηγητῆς τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς τῶν Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν: Ἡ παιδοκτονία τῆς «Φόνισσας»	47
ΟCTAVE MERLIER (μετάφρ. ΝΑΣΟΥ ΔΕΤΖΩΡΤΖΗ): Ἀπὸ τῆς «Σκιάθου, τὸ ἑλληνικὸ νησί». — Ἀποσπάσματα Β' καὶ Γ'	50
ΑΓΓΕΛΟΣ ΤΕΡΖΑΚΗΣ: Οἱ «ἐπιδράσεις» (μελέτη)	54
ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΙΝΗΣ: Συντροφιά μετὰ τὸν Παπαδιαμάντη	57
ΔΗΜ. Σ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ: Τὸ λαογραφικὸ στοιχεῖο στὸ ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη (μελέτη)	60
Κ. ΡΩΜΑΙΟΣ: Τὸ γλωσσικὸ ἴδιωμα Σκιάθου καὶ οἱ διάλογοι τοῦ Παπαδιαμάντη (μελέτη)	64
Ν. ΠΟΡΙΩΤΗΣ: Κριτικὴ καὶ περιαντισμὸς	71
Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ: Στὸν ποιητὴ (ποίημα)	73
ΛΑΜΠΡΟΣ ΠΟΡΦΥΡΑΣ: Δέηση γὰρ τὴν ψυχὴν τοῦ Παπαδιαμάντη (ποίημα)	73
Μ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ: Ἐλεγίον στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	74
Γ. ΣΟΥΡΗΣ: Παπαδιαμάντης (ποίημα)	75
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΑΡΤΖΩΚΗΣ: Στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	75
ΦΙΛΩΝ ΟΦΕΡΕΤΗΣ: Στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	76
ΓΕΡ. ΣΠΑΤΑΛΛΑΣ: Στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	76
ΒΡΑΝΑΣ ΜΠΕΓΙΑΖΗΣ: Στ' ἀγνώριστο μνῆμα τοῦ Παπαδιαμάντη (ποίημα)	76
ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΛΑΠΑΘΙΩΤΗΣ: Στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	77
Φ. ΓΙΟΥΛΛΗΣ: Στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	77
ΕΛΕΝΗ Σ. ΛΑΜΑΡΗ: Στὸν Παπαδιαμάντη (ποίημα)	77
Δ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: Στὸν ποιητὴ (ποίημα)	78
ΣΩΤΗΡΗΣ ΣΚΙΠΗΣ: Ἀπὸ τὰ «Νέα Κάλβεια Μέτρα»	78
ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ: Δύναμη Γαλήνης (ἀνάμνηση)	79
Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΖΩΝΗΣ: Τὰ Σκιαθίτικά μου (μετὰ δύο ποιήματα: «Τὸ μνῆμα τοῦ Παπαδιαμάντη» καὶ «Φανέρωση τοῦ Ἄθωνα ἀπὸ τῆς Σκιάθου»)	82
ΣΠΥΡΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Παπαδιαμάντης (ποίημα)	85
ΓΙΑΝΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ: Παπαδιαμάντης (ποίημα)	85
ΚΩΣΤΗΣ ΒΕΛΜΥΡΑΣ: Πορτραῖτο (ποίημα)	86
Α. ΑΝΑΠΛΙΩΤΗΣ: Παπαδιαμάντης (ποίημα)	86
Γ. ΚΟΤΖΙΟΥΛΑΣ: Παπαδιαμάντης (ποίημα)	87
ΜΕΝ. ΔΟΥΝΤΕΜΗΣ: Προσκύνημα (ποίημα)	87
Μ. ΚΑΡΑΓΑΤΣΗΣ: Ἐωθινὸν εἰς τὴν Σκιάθου (διήγημα, μετὰ τοὺς φραστικὸς τρόπους τοῦ	

	Σελ.
Παπαδιαμάντη).	
Γ. ΒΑΛΕΤΑΣ: 'Ανέκδοτα ἐκκλησιαστικά χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη (ἀνακοίνωση τοῦ Οἴκ. κ. Γ. Α. ΡΗΓΑ)	93
ΑΛ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗΣ: Μιά σελίδα γιά τόν Παπαδιαμάντη	96
Κ. ΦΑΛΤΑΪΤΣ: Τό σπίτι τοῦ Παπαδιαμάντη	98
ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ: Τό Χριστόψωμο (διήγημα)	101
ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ: Τρία ἀγνωστα θρησκευτικά ἄρθρα: Χριστούγεννα — 'Αγιοβασιλιάτικα — Θεοφάνεια (με πρόλογο καί σημειώσεις Γ. ΒΑΛ.)	105
ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ: Γνώμες γιά τοὺς συγχρόνους του.	112
ΤΕΛΛΟΣ ΑΓΡΑΣ: Οἱ στίχοι τοῦ Παπαδιαμάντη	115
ΑΛ. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ: Τά ποιήματα (συγκεντρωμένα καί φροντισμένα, με πρόλογο καί σημειώσεις Γ. ΒΑΛΕΤΑ)	117
ΣΥΝΤΟΜΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ('Ομιλοῦν οἱ κ. κ. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, Δ. Εὐαγγελίδης, Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, Μ. Τόμπρος, Καθηγητῆς τῆς 'Ανωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν, Μιχ. Ἀργυρόπουλος, Πρόεδρος τῆς 'Εταιρίας 'Ελλήνων Λογοτεχνῶν, Θ. Ν. Συναδινός, Πρόεδρος τῆς 'Εταιρίας 'Ελλήνων Θεατρικῶν Συγγραφέων, αἱ κ. κ. Εἰρήνη ἢ 'Αθηναία καί 'Ελλη 'Αλεξίου, οἱ κ. κ. Κούλης 'Αλέτης, Γ. Ν. Ἄμπροτ, Λάμπρος Ἀστέρης, Γ. Θ. Βαφόπουλος, Ἀντώνης Γιαλοῦρης, Ν. Γιαννιός, Ρήγας Γκόλφης, Γιώργος Δέλιος, Ἄγγελος Δόξας, Ἀναστάσιος Δρίβας, Καίσαρ Ἐμμανουήλ, Ἡλίας Ζιώγας, Γεώργιος Θ. Ζώρας, Γ. Θέμελης, ἦ κ. Αἰῶνα Σ. Θεοδωροπούλου, οἱ κ. κ. Γιώργος Θεοτοκάς, Ἅγις Θέρος, ἦ κ. Λιλή Ἰακωβίδη - Πατριζίου, ἦ κ. Ζωή Καρέλλη, οἱ κ. κ. Κ. Καραθαῖος, Χ. Ἰ. Καρούζος, Θράσος Καστανάκης, Γιάννης Κορδάτος, Χρήστος Λεβάντας, Ἀλέκος Μ. Λιδωρίκης, Δημ. Μόσχαρης, ἦ κ. Σοφία Μαυροειδῆ - Παπαδάκη, οἱ κ. κ. Κλέαρχος Στ. Μιμίκος, Φάνης Μεγαλόπουλος, Γ. Μ. Μυλωνογιάννης, ἦ δ. Λιλίνα Νάκου, οἱ κ. κ. Μελλῆς Νικολαΐδης, Στέλιος Ξεφλούδας, Θεόδωρος Ζυδῆς, Ἄδ. Δ. Παπαδήμας, Πολ. Παπαχριστοδοπούλου, Κλέων Παράσχος, Λεωνίδας Παυλίδης, Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης, Ν. Πετιμεζᾶς Λαύρας, Θανάσης Πετσάλης, Μιχ. Ροδάς, Γ. Ροῦσσος, Β. Ρώτας, Γ. Σταυρόπουλος, Γιάννης Ταχογιάννης, Παῦλος Φλώρος, Ν. Χάγερ - Μπουφίδης, Ν. Ἰ. Χατζάρας, ἦ κ. Ἄγγελικὴ Χατζημιχάλη καί ὁ κ. Αἰμ. Χουροῦτζος).	140
ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ ('Αναδημοσιεύονται γνῶμες: Κώστα Ἀθάνατος, Χρήστος Βαρέντης, Κώστα Βάρναλη, Νιζ. Βασιλειάδης, Θεοδ. Βελλιανίτη, Πέτρος Βλαστοῦ, Γιάννης Βλαχογιάννης, Ἡλ. Π. Βουτιερῖδη, Γερ. Βώκου, Βλάση Γαβριηλίδη, Ἀντώνη Γιαλοῦρη, Στεφ. Δάφνη, Νώντα Δεληγιώργη, Γ. Δροσίνη, Ε. Εὐστρατιάδης, Ἰ. Ζερβοῦ, Ἰω. Ζερβοῦ, Πέτρος Ζητουνιάτη, Θωμά Θωμοπούλου, Κ. Π. Καβάρη, Δημητρίου Κοκλαμάνου, Δ. Ἰ. Καλογεροπούλου, Ἀρίστον Καμπάνη, Ἰωάν. Καμπούρογλου, Γιάννη Καμπύση, Νίκου Καρβούνη, Ἀντρέα Καραβύτσα, Διονυσίου Δ. Κοκκίνου, Ἰωάννου Κονδυλάκη, Ἄδ. Κύρου, Κ. Ν. Κωνσταντινίδη, Πέτρον Μάγνη, Μιλτ. Μαλακάση, Σπ. Μελά, Μιχαὴλ Μητσάκη, Κίμ. Μιχαηλίδη, Α. Μωραϊτίδη, Παῦλον Νιρβάνα, Γρηγ. Ξενοπούλου, Στ. Παγανέλλη, Κωστή Παλαμά, Ἰ. Μ. Παναγιωτοπούλου, Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, Ζαχαρία Παπαντωνίου, Χαριλάου Παπαντωνίου, Φώτον Πολίτη, Λάμπρου Πορφύρα, Ἀντώνη Πρωτοπάτη, Κλ. Ραγκαβῆ, Ἐμμ. Ροῖδη, Ἄγγελο Σημηριώτη, Δ. Π. Ταγοπούλου, Γ. Τσοκοπούλου, Ρώμον Φιλύρα, Δ. Χατζοπούλου (Μποέμ), Κ. Χατζοπούλου, — D. Hesseling, Ph. Lebesgue, Octave Merlier, D. Schischmanoff.	174
ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ: Ἐπειτ' ἀπό τριάντα χρόνια (μελέτη).	185
Η < ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ > ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ (Βιβλιογραφία τῶν αὐτοτελῶν ἄρθρων καί μελετῶν περὶ Παπαδιαμάντη στοὺς τόμους Α' - Λ')	207

Εἰκόνες:

'Εξώφυλλον:

ΤΑΣΟΣ: Ἄλ. Παπαδιαμάντης (ξυλογραφία).	
'Ἐντὸς κειμένου:	
'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (φωτογραφία Λεων. Ἐλευθεριάδης)	1
'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης (φωτογραφία Παύλου Νιρβάνα)	64- 65
Αὐτόγραφο τοῦ Παπαδιαμάντη	112- 113
ΑΘΗΝΑ ΤΑΡΣΟΥΛΗ: Κοπέλλα τῆς Σκιάθου	160- 161
'Ἐντὸς κειμένου:	
MIX. ΤΟΜΠΡΟΣ: Ἐξώφυλλο.	
'Αποψη τῆς Σκιάθου πρὶν ἀπὸ τὰ 1900	
Δρομάκι τῆς Σκιάθου (φωτογραφία Λεων. Ἐλευθεριάδης)	17
Γωνιά σκιαθτικῆς ἐκκλησιᾶς (φωτογραφία Λεων. Ἐλευθεριάδης)	23
'Ο Ἅγιος Ἐλισσαῖος ὅπως εἶναι σήμερα (φωτογραφία)	41
Τὸ μνημεῖο τοῦ Παπαδιαμάντη στὴ Σκιάθῳ (φωτογραφία)	49
Γεώργιος Α. Ρήγας (αὐτογραφία).	93
'Αλέξανδρος Μωραϊτίδης (φωτογραφία Octave Merlier)	97